

K 1037
3

იბერიულ-კავკასიურ
ენათმეცნიერება

VII

მზ. 2018 - 4079928728

ჩ 1097
3

იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება

VII

შ ი ნ ა ა რ ს ი
С О Д Е Р Ж А Н И Е

1. თინ. შარაძენიძე. ენათა კლასიფიკაცია ენობრივ წრეებად ვილჰ. შმიდტისა	1
T. C. Шарадзенидзе. Классификация по языковым кругам В. Шмидта	32
2. ა. კიზირია. -ებ ნიშნის მრავლობითი რიცხვის სინტაქსური ძალისათვის ძველ ქართულში	35
A. И. Кизириа. Синтаксическое взаимоотношение имени с суффиксом -ებ -eb и глаголов в древнегрузинском языке	40
3. ა. მარტიროსოვი. მასდარული კონსტრუქციის გენეზისისათვის ძველ ქართულში	43
A. Г. Мартиросов. К вопросу о генезисе масдарной конструкции в древнегрузинском языке	59
4. ი. ქავთარაძე. დრო-კილოთა მესამე სერიის წარმოების ერთი თავისებურება ახალ ქართულში	61
И. И. Кавтарадзе. Об одной особенности образования времен и наклонений III серии в грузинском языке	79
5. ნ. ნათაძე. მესამე სერიის დრო-კილოთა წარმოებისათვის ქართულში	81
Н. Р. Натадзе. К вопросу об образовании времен и наклонений третьей серии в картвельских языках	99
6. გ. შალამბერიძე. კახური დიალექტის თავისებურებანი ყვარლის მეტყველების მიხედვით	101
Г. Е. Шаламберидзе. Особенности кахетинского наречия грузинского языка по данным речи сел. Кварели	117
7. გრ. იმნაიშვილი. პირველი თურმეობითისა და სტატიკურ ზმნათა წარმოება ინგილოურში	119
Г. М. Имнайшвили. Образование заглазных форм и статических глаголов в ингилойском наречии грузинского языка	123
8. თ. შარაძენიძე. ბრუნებათა კლასიფიკაციისათვის სვანურში	125
T. C. Шарадзенидзе. К классификации склонений в сванском языке	133
9. მ. ქალდანი. სვანური ენის ლაზამულური კილოკავის ფონეტიკური თავისებურებანი	137
М. М. Калдани. Фонетические особенности лахамульского поднаречия сванского языка	192

10. ქ. ლომთათიძე. აფხაზური ზმნის ძირითად დრო-კილოთა სისტემა 207
 К. В. Ломтатидзе. Система основных времен и наклонений в абхазском языке 227
11. შ. გაფრინდაშვილი. ლაბიალიზაციის ბუნებისათვის ზოგ იბერიულ-კავკასიურ ენაში 229
 И. Г. Гаприндашвили. О природе лабиализации в некоторых иберийско-кавказских языках 274.
12. Г. В. Рогава. К истории абруптивного смычного р (pl) в адыгских языках 279
 გ. როგავა. მკვეთრი ხშული რ (pl) თანხმოვნის ისტორიისათვის ადიღურ ენებში
13. ილ. ცერცვაძე. ადგილობრივ ბრუნვათა საწარმოებელი ფუნქციის საკითხისათვის ხუნძურში 283
 И. Церцвадзе. К вопросу об исходной основе местных падежей в аварском языке 287
14. З. М. Магомедбекова. Вопросы фонетики ахвакского языка
 ზ. მაჭომედბეკოვა. აფხაზური ენის ფონეტიკის საკითხები 289
15. ტ. გუდავა. გრამატიკული კლასის ნიშნის ფონეტიკური ცვლილებები ხუნძურსა და ანდიურ ენებში 311
 Т. Г. Гудава. О некоторых фонетических изменениях показателей грамматических классов в аварском и андийских языках 331
16. ევგ. ჯეირანიშვილი. კითხვითი ნაცვალსახელები ლეზგიური (კიურული) ჯგუფის ენებში 333
 Е. Ф. Джейранишвили. Вопросительные местоимения в языках лезгинской (кюринской) группы 356
17. А. А. Магометов. Местоименная аффиксация в глаголах табасаранского языка 359
 ა. მაჭომეტოვი. ნაცვალსახელური აფიქსაცია ტაბასარანული ენის ზმნებში
18. ე. ლომთათიძე. ზოგი საერთო-ძირიანი ფუნქციური იბერიულ-კავკასიურ ენებში 417
 Э. А. Ломтатидзе. Некоторые общие корневые элементы в иберийско-кавказских языках 450.
19. ვ. თოფურია. ნამყოს სახეობათა საერთო ნიშნისათვის ქართულში 453
 В. Т. Топурия. О формообразовании прошедшего времени в древнегрузинском языке 459
20. А. С. Чикобава. П. Услар и вопросы научного изучения горских иберийско-кавказских языков 461
 არნ. ჩიქობავა. პ. უსლარი და მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა ზეცნიერული შესწავლის საკითხები

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია
Критика и библиография

21. ა. მარტიროსოვი. ენათმეცნიერების სახელმძღვანელო სომხურ ენაზე. *Պրոფ. է. Բ. Աղայան, «Լեզվաբանության ներածություն», Երևան, 1952.* 473
 А. Г. Мартиросов. Учебник по введению в языкознание на армянском языке
22. Բ. ჯანაშია. აზერბაიჯანის მეცნიერებათა აკადემიის ნიზამის სახელობის ლიტერატურისა და ენის ინსტიტუტის შრომები (საენათმეცნიერო სერია), ტ. VI, ბაქო, 1954 წ. გვ. 5—192 . . . 478
 Н. Джанашия. Труды Института литературы и языка им. Низами Академии Наук Азербайджанской ССР (Серия языковедческая), т. VI, Баку, 1954 г.

თინ. შარაძენიძე

ენათა კლასიფიკაცია ენობრივ წრეებად ვილჰ. შმიდტისა

1

ავსტრიელმა ეთნოგრაფმა და ენათმეცნიერმა ვილჰ. შმიდტმა შრომაში „მსოფლიოს ენათა ოჯახები და ენობრივი წრეები“¹, ცადა ჩამოეყალიბებინა ენათა თავისებური კლასიფიკაცია. ამ შრომის პირველ ნაწილში განხილულია მსოფლიოს ენათა ოჯახები და მათი კვლევის ისტორია. მეორე ნაწილში ავტორი გამოყოფს ენობრივ წრეებს, რომლებიც, მისი აზრით, უფრო ფართო დაჯგუფებებს წარმოადგენენ და ენათა განვითარების უფრო აღზინდელ საფეხურებს გვიჩვენებენ, ვიდრე ენათა ოჯახები.

შმიდტის შრომის ამ ნაწილის გასაგებად საჭიროა მოკლედ გავეცნოთ იმავე ავტორის ეთნოგრაფიულ კლასიფიკაციას², რომელიც ამოსავალია ენათა კლასიფიკაციისათვის.

შმიდტი მეურნეობის ხასიათისა და ოჯახის ფორმის მიხედვით გამოყოფს შემდეგ წრეებს:

1. უძველესი კულტურული წრეები (Urkulturkreise). ესაა ყველაზე დაბალ საფეხურზე მდგომი კულტურა, რომლის შესწავლაც ამჟამად ხერხდება. მეურნეობა ამ კულტურულ წრეებში დაგროვებითია, ე. ი. მხოლოდ აგროვებენ მას, რასაც ბუნება იძლევა. ოჯახი ეგზოგამიურია. შრომა ქალსა და კაცს შორის თანაბრად არის განაწილებული: ქალი მცენარეულს აგროვებს, მამაკაცი — ხორცეულს (ნადირობით).

უძველეს კულტურებში გამოიყოფა არქტიკული წრე, რომელიც ჩრდილოეთშია: ვაგრცვლებული; მასში შედის ურალელ-ალთაელთა ნაწილი, აგრეთვე, შედარებით უფრო ახალი ბუმერანგის კულტურა (Bumerangkultur).

2. პირველადი კულტურული წრეები (Primärkulturkreise). ხასიათდებიან იმით, რომ ხდება ბუნების პროდუქტთა შეგროვებიდან მათ მოვლა-მოყვანაზე გადასვლა. აქ სამი წრე შედის. ესენი ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად განვითარდნენ და დიდი ხნის განმავლობაში ერთმანეთს სრულიად მოწყვეტილი იყვნენ. მეურნეობის ესა თუ ის სახე თითოეულ ამ სამ წრეთაგანში გეოგრაფიულმა პირობებმა განსაზღვრა.

ა) პრიმიტიული მიწათმოქმედების მატრიარქატული კულტურა (Mutterrechtliche Kulturkreis des primitiven Ackerbaues.) აქ ქალები მცენარეთა მოგროვებიდან მიწათმოქმედებაზე გადავიდნენ. ისინი გახდნენ მათ მიერ დამზადებული პროდუქტების პირველი კერძო მესაკუთრენი. ოჯახი

¹ Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde, Heidelberg, 1926.

² ეს კლასიფიკაცია მოცემულია W. Schmidt-ისა და W. Koppers-ის „Völker und Kulturen“-ში, 1924 წ., ხოლო ჩვენ ვსარგებლობდით შმიდტის უფრო გვიანდელი შრომით „Rasse und Volk“, 1927.

მატრიარქატულია. შევნიშნავთ, რომ ამ წრეში შეჰყავს შმიდტს იაფეტიდები ზოგ ჩრდილო კავკასიელთა გამოკლებით.

ორ დანარჩენ წრეში მეურნეობა მამაკაცებმა განავითარეს. ორივე პატრიარქატული კულტურაა, მაგრამ მათ შორის არის განსხვავებაც.

ბ) უმაღლეს-მონადირული ტოტემური კულტურა (Totemistische höhere Jägerkultur). ამ წრეში ისევ მონადირეობა გვაქვს, რაც უძველეს წრეშიაც იყო, მაგრამ სანადირო იარაღების განვითარების შედეგად იგი (მონადირეობა) უფრო მაღალ საფეხურზეა აყვანილი. ოჯახი კლანურია (Clangrupierte-Familie).

ამ წრისათვის დამახასიათებელია სილამაზისადმი მისწრაფება: სხეულის მორთვა-მოკაზმვა, პლასტიკის განვითარება.

გ) მომთაბარე-მწყემსურ კულტურაში (Kulturkreis der Hirtennomaden) მამაკაცები ცხოველებზე ნადირობიდან მათ მოვლა-მოშენებაზე გადავიდნენ. დამახასიათებელია პატრიარქატული დიდი ოჯახი (Großfamilie).

ამ წრის პირველი ფენა ურალურ-ალთაურია, მეორე—ინდო-ევროპული და ყველაზე ახალი—სემიტურ-ჩამიტური.

ჰ. მაღალი კულტურები ზემოთ ჩამოთვლილ დამოუკიდებელ პირველად კულტურათა გვიანდელი შერევით შეიქმნა.

ენობრივი წრეების დადგენის მიზნით შმიდტი იღებს სხვადასხვა ენობრივ, მისი აზრით, უფრო დამახასიათებელ კატეგორიებს ფონეტიკიდან, მორფოლოგიიდან და სინტაქსიდან. აღნიშნავს, რომ ამა თუ იმ კატეგორიის არჩევის დროს გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა საკითხს, რამდენად შესწავლილია ამ კატეგორიის რაობა მსოფლიოს ენებში.

შემდეგ ავტორი არკვევს თითოეული კატეგორიის სახესხვაობებს და მათ გავრცელებას სხვადასხვა ენაში, უფარდებს ამ ენობრივი ნიშნების გავრცელებას კულტურულ წრეებს და ადგენს, თუ რომელი კულტურული წრისათვის უნდა იყოს დამახასიათებელი ესა თუ ის კატეგორია. ბოლოს, აჯამებს ფონეტიკაში, მორფოლოგიასა და სინტაქსში მიღებულ შედეგებს და მიდის დასკვნამდე, რომ არსებობს ენობრივ ნიშანთა ერთობლიობები, რომლებიც ქმნიან ენობრივ წრეებს და, უდარებს რა ამ ენობრივ წრეებს კულტურულს; ცდილობს ცხადყოს, რომ მათ შორის არის შინაგანი კავშირი, რომ გარკვეულ კულტურულ წრეს გარკვეული ენობრივი წრე შეესაბამება.

თანმიმდევრობა განხილული საკითხებისა ასეთია: I. ფონეტიკა (Das Lautwesen); II. გრამატიკა (მორფოლოგია); III. სინტაქსი; IV. დასკვნითი ნაწილი. აქ შმიდტი აყალიბებს ენობრივ წრეებს და უფარდებს მათ კულტურულ წრეებს.

ჩვენც ამ თანმიმდევრობით განვიხილავთ საკითხებს.

ფონეტიკა

ორი მიმართულებით წარმოებს კვლევა: I. ბგერათა განვითარება, 2. ბგერათა კომპლექსები სიტყვის თავში (Anlaut) და ბოლოში (Auslaut).

ხმოვნები ორ ჯგუფად იყოფა: 1. ნორმალური (ა, ე, ი, ო, უ-ს სხვადასხვა სახეები) და 2. ანორმალური ხმოვნები (ö, ü).

ცალკეული ენების მიხედვით საკითხის განხილვის შემდეგ ნაჩვენებია, თუ რომელ კულტურულ წრეებშია გავრცელებული ö, ü ბგერები. უძველეს

კულტურაში ეს ხმოვნები არ გვხვდება. თუმცა პენუტსა და ჰოკა ენებს, გეზ-ენებს, მაგანს აქვთ ო და ი, მაგრამ ამას ავტორი მეზობელ, უფრო მაღალი კულტურის ენებთან შერევით ხსნის.

ასეთივე მდგომარეობაა მონადირეთა ტოტემურ კულტურაში. ო, ი ხმოვნები დამახასიათებელია მომთაბარე-მწყემსური და მიწათმოქმედების მატრიარქატული წრეებისათვის. პირველ წრეში ამ ხმოვანთა გავრცელების ცენტრია ურალურ-ალთაური ენები, მეორეში—ავსტრო-აზიური და ტიბეტურ-ჩინური ენები. ამ ცენტრებიდან არის გავრცელებული ო და ი ხმოვნები სხვა ენებში. ავტორი ცდილობს აღადგინოს უწყვეტი ხაზები, რომლებითაც უნდა გავრცელებულიყო დასახელებული ცენტრებიდან ო და ი. სადაც უშუალოდ ზონები არ ჩანს, შმიდტი მიზეზად საკითხის შეუსწავლელობას ასახელებს.

დასახელებული ორი კულტურული წრიდან უფრო ადრე ო და ი ურალურ-ალთაურში უნდა განვითარებულიყო, — გვეუბნება ავტორი. ამის მაჩვენებლად მას მიაჩნია ამ ხმოვანთა სპორადული გავრცელება ავსტრო-აზიურ ენებში და ის დიდი მნიშვნელობა, რომელიც მათ ენიჭება ურალურ-ალთაურ ენებში ხმოვანთა ჰარმონიის საფუძველზე.

გამონაკლისს ქმნის ტანსანისური ენა, რომელიც უძველეს კულტურას ეკუთვნის და ო, ი ხმოვნები კი აქვს. მათი არსებობა სხვა ენის გავლენითაც ვერ აიხსნება.

თანხმოვნები იყოფიან მჟღერებად და ყრუებად. ეს განსხვავება ბევრ ენაში სრულიად არ არის.

ამ საკითხის შესახებ მასალა არ არის სრული და ვერ იძლევა ზოგადი დასკვნების გამოტანის შესაძლებლობასო, — წერს ავტორი. ეს კი ჩანს, რომ უძველეს კულტურას (ბუმერანგის კულტურის გამოკლებით) მჟღერებსა და ყრუებს შორის მნიშვნელობის მიხედვით განსხვავება არ ახასიათებს. ის არ ჩანს დაკავშირებული არც ტოტემური და მომთაბარე-მესაქონლეთა (Nomadistisch—viezüchterische—მწყემსურის სინონიმად იხმარება) კულტურებისათვის. უფრო მატრიარქატულ წრეში უნდა გაჩენილიყო ეს განსხვავება და აქედან გავრცელებულიყო მეორეულ და მესამეულ მესაქონლეებში—ინდო-ევროპელებში და სემიტ-ქამიტებში.

მჟღერებისა და ყრუების გამოყოფისათვის ხელი უნდა შეეწყოს ნაპრალოვანი (ფრიკატივი) ბგერების წარმოშობას. უძველესი კულტურისათვის ნაპრალოვანი ბგერები (განსაკუთრებით ს) არ უნდა იყოს დამახასიათებელი. ფრიკატივები უნდა გაჩენილიყო რომელიმე პირველად კულტურ წრეში, ხოლო სახელდობრ რომელში, — არ ჩანს. საფიქრებელია, რომ არქტიკულ კულტურაში დედამიწის ჩრდილოეთ ნახევარსფეროზე ისინი უკვე არსებობდნენ.

ანლაუტისა და აუსლაუტის კანონები, ავტორის აზრით, სიტყვის, როგორც ფსიქოლოგიური მთლიანობის, არსებობის სასარგებლოდ ლაპარაკობს. მათი საშუალებით გამოიყოფა სიტყვები ერთმანეთისაგან. სხვადასხვა ენას სხვადასხვაგვარი ანლაუტ-აუსლაუტი აქვს, ამიტომ შმიდტს შესაძლებლად მიაჩნია გამოიყენოს ეს განსხვავება ენათა კლასიფიკაციისათვის.

ანლაუტი შეიძლება იყოს სამგვარი: 1. მარტივბგერიანი, 2. თანხმოვანი+ნარნარა ან ცხვირისმიერი ბგერა, 3. სხვა თანხმოვანთა შეერთებები—ორი ან მეტი თანხმოვანი. აუსლაუტი ოთხი სახისა არის: 1. ხმოვნიანი, 2. სონორული (ნაზალი ან ლიკვიდა), 3. ერთთანხმოვნიანი, 4. რამდენიმე თანხმოვნიანი.

შეიძლება არსებობდეს ენა მხოლოდ ხმოვნიანი აუსლაუტით. ყველა დანარჩენი ტიპი შერეულია და საკითხს წყვეტს ის, თუ რომელი სჭარბობს.

ანლაუტსა და აუსლაუტს შორის შესატყვისობა არსებობს: მარტივ ანლაუტიან ენებს აუსლაუტიც მარტივი აქვთ და პირუკუ.

მსოფლიოს ენათა განხილვიდან ჩანს, რომ მარტივი ანლაუტი და აუსლაუტი დედამიწის სამხრეთ ნახევარსფეროზეა გაბატონებული, რთული (რამდენიმე თანხმოვნიანი) კი ჩრდილოეთისაზე. ავტორი ფიქრობს, რომ ეს დამოკიდებულია გეოგრაფიულ პირობებზე. ჩრდილოეთისა და მთაგორიანი ადგილების კლიმატი თანხმოვანთა რთულ კომპლექსებს წარმოშობს. სამხრეთის ენებში რთული ანლაუტ-აუსლაუტის არსებობა (შუა და სამხრეთ ამერიკის ენებში, ინდო-ევროპულში) ავტორს ამ ენათა ჩრდილოური წარმოშობის მაჩვენებლად მიაჩნია.

მხოლოდ ხმოვნიან აუსლაუტს სამხრეთის კლიმატი იწვევს. მისი გავრცელების ზონა გარს აკრავს ეკვატორს და ოდნავ სცილდება ჩრდილოეთ და სამხრეთ ტროპიკულ წრეებს. მაგრამ იქვე გვხვდება საკმარდ გავრცელებული ერთ და მარტივ ორთანხმოვნიანი აუსლაუტი (და ანლაუტი). ეს იმიტომ, რომ წმინდა ხმოვნიანი აუსლაუტი, ისევე როგორც რთულთანხმოვნიანი, მეორეულ მოვლენას წარმოადგენს, კლიმატური პირობებით გამოწვეულს. ხოლო პირვანდელი, უძველესი კულტურისათვის დამახასიათებელი იყო სწორედ საშუალო სიძნელის ანლაუტ-აუსლაუტით (Muta+Liquida)—გვეუბნება ავტორი. აქედან უნდა იყოს მიღებული ერთთანხმოვნიანი ანლაუტ-აუსლაუტი.

რადგან ანლაუტისა და აუსლაუტის კანონებზე დიდ გავლენას ახდენს გეოგრაფიულ-კლიმატური პირობები, ამიტომ ძნელდება მათი ისტორიული ურთიერთობის გარკვევა და კულტურის წრეებთან შედარება. მაინც შმიდტი ცდილობს ამ ამოცანის გადაწყვეტას.

მისი აზრით, უძველესი კულტურისათვის, დამახასიათებელი ჩანს მარტივი ორთანხმოვნიანი (თანხმოვანი+ნაზალი ან ლიკვიდა) ანლაუტ-აუსლაუტი. გვხვდება აგრეთვე ერთთანხმოვნიანი აუსლაუტიც. გამონაკლისს წარმოადგენს ტასმანიური, რომელსაც ხმოვნიანი აუსლაუტი აქვს.

ხმოვნიანი აუსლაუტი მონადირეთა პატრიარქატულ ტოტემურ კულტურულ წრეს ახასიათებს. თუმცა ის გვხვდება სპორადულად ბუმერანგის კულტურაშიც.

მატრიარქატულ კულტურაში გვხვდება ხმოვნიანი აუსლაუტი (ავსტრალიის ენებში), მაგრამ ამ კულტურული წრისათვის ნიშანდობლივია ერთთანხმოვნიანი აუსლაუტი, რომელიც გავრცელებულია ავსტრო-აზიურ ენებში, ინდო-ჩინურში, იაფეტურში და სხვ.

სონორი აუსლაუტი ხმოვნიან და ერთ ან მეტთანხმოვნიან ენათა შერევის შედეგია; მართლაც, შმიდტის აზრით, იგი იქ გვხვდება, სადაც ტოტემური და მატრიარქატული კულტურების შერევასთან გვაქვს საქმე (მაგ., ავსტრალიაში).

მომთაბარე-მესაქონლეთა კულტურასთან დაკავშირებულია რამდენიმე თანხმოვნიანი ანლაუტი და აუსლაუტი. იგი გვხვდება ურალურ-ალთაურ ენებში, ინდო-ევროპულში, სემიტურში¹.

¹ ყველა ამ ოჯახში გვხვდება აგრეთვე როგორც წმინდა ხმოვნიანი, ისე ერთთანხმოვნიანი აუსლაუტი.

რადგან თანხმობანთა რთული კომპლექსები უფრო კლიმატურ-გეოგრაფიული პირობების შედეგია, ვიდრე კულტურისა, გასაგებია, რომ ისინი (კომპლექსები) გვხვდება პალეოაზიურ ენებში და ამერიკის ბევრ ენაში, რომლებიც არ ეკუთვნიან მომთაბარეთა კულტურას.

რამდენიმე თანხმობიანი ანლაუტ-აუსლაუტის წარმოშობა უკვე არქტიკულ კულტურაში უნდა ვივარაუდოთ.

გრამატიკა

ავტორის განცხადებით, გრამატიკიდან ისეთი საკითხებია განხილული, რომლებიც მსოფლიოს ცალკეული ენების მიმართ საკმაოდ დამუშავებულია და ზოგადი დასკვნების გამოტანის საშუალებას იძლევა. მასალის ნაკლებობა აქ მეტად იგრძნობა, ვიდრე ფონეტიკაში. ამიტომ კვლევის სფეროც საკმაოდ შეზღუდულია და დასკვნებიც სავარაუდოა და არა საბოლოო.

განხილულია შემდეგი საკითხები: რიცხვის წარმოება ნაცვალსახელთან და სახელთან, ინკლუზიურ-ექსკლუზიური ფორმები, კლას-კატეგორიათა წარმოება (Genusbildung), თვლის სისტემები.

რიცხვის წარმოება ნაცვალსახელთან და სახელთან. რიცხვის წარმოება, ავტორის აზრით, პირველად ნაცვალსახელებთან გაჩნდა და შემდეგ გავრცელდა სხვა სახელებზე.

მხოლოდობითი და მრავლობითი რიცხვის გარდა გვხვდება მრჩობლობითი და სამობითი, შეიძლება მეტიც. ეს ფორმები, ავტორის აზრით, წარმოქმნილია მრავლობითის შემდგომ, მისი დაზუსტების გზით: ბევრი, სახელდობრ, ორი.

კულტურის წრეებთან რიცხვის წარმოების შედარება ასეთ შედეგებს იძლევა: რიცხვის წარმოების ძლიერი განვითარება ახასიათებს უძველეს კულტურას. აქ ჩამოყალიბებულია მრჩობლობითიცა და სამობითი რიცხვიც.

ბუმერანგის კულტურაში არ გვხვდება რიცხვის მრავალფეროვანი წარმოება. ასევეა ტოტემურ კულტურაშიც: მას არა აქვს მრჩობლობითი რიცხვი.

მარტივარქათული კულტურის ძველ ენებში, რომლებიც ნაკლებ არიან დამორებული უძველეს კულტურას, გვხვდება მრჩობლობითიცა და სამობითი რიცხვიც.

ძლიერ არის განვითარებული რიცხვის წარმოება აგრეთვე მომთაბარე-მესაქონლეთა კულტურულ წრეში, სადაც ძველი ენები არა თუ ახლოს დგანან უძველეს კულტურასთან, არამედ ზოგი მათგანი არქტიკულ კულტურასაც კი ეკუთვნის (ურალურ-ალთაური ენებიდან: სამოედური, ესკიმოსური, ალუტური).

სომხურში, იტალიურში, გერმანულში მრჩობლობითი რიცხვის დაკარგვა იაფეტურ (კავკასიურ) ენებთან შერევის შედეგია. ამ უკანასკნელთ მრჩობლობითი რიცხვი არ შეუქმნიათ, ისინი მრავლობითის იქით აღარ წასულან.

განსხვავება ინკლუზივისა და ექსკლუზივის ფორმებს შორის. მრავლობითი (მრჩობლობითი და სამობითი) რიცხვის პირველ პირში. ამ ფორმათა კვლევას და სათანადო დასკვნების გამოტანას მეტად აძნელებს მასალის სიმცირე.

ინკლუზივ-ექსკლუზივის გავრცელება ხვდება მრჩობლობითი და სამობითი რიცხვის გავრცელებას.

ტოტემურ კულტურულ წრეს არ გააჩნია ინკლუზივ-ექსკლუზივი (თუმცა არის გამონაკლისები, რომლებიც სხვა ენების გავლენით აიხსნება).

ინკლუზივ-ექსკლუზივი ეკუთვნის ერთ-ერთ უძველეს წრეთაგანს. ბუმერანგის კულტურას ის არა აქვს.

მატრიარქატული კულტურის ენებში ამ ფორმათა გავრცელება ემთხვევა მჩობლობითი (სამობითი) რიცხვის გავრცელების სფეროებს და გვხვდება უფრო ძველ ენებში. იაფეტურ ენებს არ ახასიათებს ამ ფორმათა წარმოება; გამონაკლისს ქმნის ჩრდილოეთ კავკასიაში ხუნძური და ჩაჩნური, სამხრეთში — სეანური.

მომთაბარე-მესაქონლეთა კულტურულ წრეში, მიუხედავად იმისა, რომ რიცხვის წარმოება ძლიერ არის განვითარებული, ინკლუზივ-ექსკლუზივი სრულიად არ გვხვდება.

კლას-კატეგორიათა წარმოების სხვადასხვა სახეები. საკითხის სირთულისა და ბევრ ენაში მისი შეუსწავლლობის გამო კლას-კატეგორიათა კვლევა კიდევ უფრო ძნელია, ვიდრე სხვა კატეგორიებისაო, — აღნიშნავს შმიდტი.

კლას-კატეგორიათა მრავალფეროვანი ჯგუფები შეიძლება 4 სახემდის დავიყვანოთ:

1. სულიერი და უსულო, ცოცხალი და არაცოცხალი (Vitalitätskategorien).
2. ადამიანი და ნივთი, გონიერი და არაგონიერი (Personalkategorien).
3. მდებრობითი და მამრობითი (Sexualkategorien).
4. საგანთა გარეგანი ფორმის მიხედვით დაყოფა. გვხვდება რიცხვით სახელებთან.

5. მეხუთე ჯგუფში გამოყოფილია რთული სისტემები, რომელთა მიმართ არ ჩანს, ისინი ზემოთ ჩამოთვლილ დაჯგუფებათა შენაერთს წარმოადგენენ თუ დამოუკიდებელ დაჯგუფებას.

შმიდტს არამართებულად მიაჩნია ამ კლასიფიკაციების აღიარება განვითარების აღმავალ საფეხურებად. ის არკვევს პირველი სამი ტიპის კლას-კატეგორიათა გავრცელებას და მათ ურთიერთობას კულტურულ წრეებთან.

უძველეს კულტურაში სახელთა არცერთი კლასიფიკაცია არ გვხვდება.

სულიერისა და უსულოს კატეგორია ჩრდილოეთ ნახევარსფეროზე უფრო გავრცელებული. სამხრეთ ნახევარსფეროზე მას სხვა კლასიფიკაციები გადაეჯაჭვება, მაგ., კავკასიაში გონიერისა და არაგონიერის, მდებრობითისა და მამრობითის.

სულიერისა და უსულოს კატეგორიები, შმიდტის ვარაუდით, ადრინდელ მატრიარქატულ კულტურას უნდა უკავშირდებოდეს. საკითხის საბოლოოდ გადაჭრა ვერ ხერხდება, რადგან მასალა არა არის საკმარისი.

ძველ ინდო-ევროპულ ენებში, შმიდტის თქმით, არ ჩანს ამ კატეგორიათა არსებობის კვალი.

ადამიანისა და ნივთის კატეგორია დამოუკიდებლად არ გვხვდება. ის, ჩვეულებრივ, შერეულია სხვა ორ კლასიფიკაციასთან. ავტორი მიდის იმ დასკვნამდე, რომ დანაწილება ადამიანად და ნივთად მეორეულია და წარმოადგენს სქეს-კატეგორიების გარდაქმნას. ეს გარდაქმნა მომხდარა ტოტემურ კულტურაში შემდეგნაირად: ზოგ ენას მდებრობითისა და მამრობითის გარდა აქვს „საშუალო“ სქესიც. თუ მდებრობითი დაემთხვეოდა მამრობითს ან საშუალოს,

მაშინ მივიღებდით ორ კლასს,—ადამიანისას და ნივთისას. ავტორი ცდილობს ასეთ ცვლილებას სოციალური საფუძველი დაუძებნოს: მდებრობითად და მამრობითად განაწილება მატრიარქატულ კულტურულ წრეში წარმოიშვა ქალის განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამო. პატრიარქატულ ტოტემურ კულტურულ წრეში ქალის როლი ეცემა, რასაც მოჰყვა მდებრობითი კლასის შერევა საგანთა კლასთან (საშუალო სქესი).

მდებრობითი და მამრობითი (საშუალო) სქესის მიხედვით განსხვავება ყველაზე მეტად არის გავრცელებული. ამ კლასიფიკაციაში შეიძლება გამოიყოს ოთხი სახე:

1. სქესის კატეგორია აქვს მხოლოდ პირის (ან მითითებით) ნაცვალსახელებს.

2. სქესის კატეგორია ვრცელდება ადამიანის (ან ცხოველის) გამომხატველ არსებით სახელებზედაც.

3. არსებობს გრამატიკული სქესი, რომელიც ყველა სიტყვას შეიცავს, საგნების გამომხატველსაც.

4. მდებრობითისა და მამრობითის გარდა გვაქვს საშუალო ანუ ნივთთა კლასიც (Sachklasse).

პირველი და მეორე ჯგუფი მხოლოდ რეალურ სქესს გამოხატავს. მესამესა და მეოთხეს კი „გრამატიკული“ ეწოდება, რადგან ისინი რეალურად სქესის არჩეონე საგანთა აღმნიშვნელ სიტყვებსაც შეიცავენ.

პირველი ორი ჯგუფი ადრინდელ მატრიარქატს შეესატყვისება, ისინი უნდა წარმოშობილიყო იმ ორკლასოვანი სისტემის საფუძველზე, რომელიც განასხვავებდა დამპყრობელ მამაკაცებს და მათ მიერ მოტაცებულ ქალებს. ან არადა, შეიძლება, მატრიარქატის უფრო ადრინდელი ხანის გავლენის შედეგი იყო, როდესაც მამაკაცები სხვა ტომის მიწათმფლობელ ქალებზე ქორწინდებოდნენ და ორი ენის შესწავლა უხდებოდათ.

სქეს-კატეგორიათა მეორე ტიპი (გრამატიკული სქესი) უფრო ფართოდ არის გავრცელებული (ინდო-ევროპული, სემიტურ-ჰამიტური, ჩრდილოეთ კავკასიური ენები, ზოგი იაფეტური ენა და სხვ. სრულიად არ არის სქესი ურალურ-ალთაურ ენებში).

ამ კლასიფიკაციას ავტორი უკავშირებს მომთაბარე-მწყემსური კულტურის მეორეულ და მესამეულ ნაწილს. პირველად დაყოფა მდებრობითად და მამრობითად აქაც მატრიარქატული წრის გავლენით უნდა წარმოშობილიყო, ხოლო შემდეგ მის განსაკუთრებულ განვითარებას ხელი შეუწყო მესაქონლეობამ, რადგან მეურნეობის ამ სახისათვის უდიდესი მნიშვნელობა აქვს საქონლის სქესისათვის ყურადღების მიქცევასო.

4. თვლის სისტემები. თვლის სისტემებს ენათა დაჯგუფებაში ავტორი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს.

ისეთი ენა, რომელსაც რიცხვითი სახელები არ გააჩნია, არ არსებობს. მაგრამ არსებობს ენები უსისტემო თვლით. ამ ენებში არის მეტად მცირე რაოდენობით რიცხვითი სახელები (ორამდე,—როდესაც „ორი“ „ბევრის“ გამომხატველად იქცევა—სამამდე, ოთხამდე და შეიძლება მეტიც), რომლებიც ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად არის შექმნილი.

თვლის სისტემასთან მაშინ გვაქვს საქმე, როდესაც რომელიმე რიცხვით აღებული თვლის საფუძველად და მისგან იწარმოება სხვა რიცხვითი სახელები.

თვლის სისტემები განსხვავდება ერთმანეთისაგან იმის მიხედვით, თუ რა რიცხვია თვლის საფუძველი.

ყველაზე მარტივი წყვილობითი სისტემაა, რომლის მიხედვითაც: სამი = ორი + ერთი; ოთხი = ორი + ორი; ხუთი = ორი + ორი + ერთი და ა. შ. ხშირად წყვილობითი სისტემა შერეულია სხვა, უფრო გვიანდელ და მაღალ სისტემებთან. ოთხობითი სისტემა, რომელიც წყვილობითის შინაგან განვითარებას წარმოადგენს, იშვიათად გვხვდება (აქ $5 = 4 + 1$, $6 = 4 + 2$ და ა. შ.). კიდევ უფრო იშვიათია ექვსობითი სისტემა.

ყველაზე მნიშვნელოვანი ის სისტემებია, რომლებიც ხელებისა და ფეხების თითთა დათვლის შედეგადაა წარმოშობილი. შეიძლება იყოს: ხუთობითი (ერთი ხელი), ათობითი (ორი ხელი) და ოცობითი (ხელები და ფეხები) სისტემები. არსებობს ორმოცობითი სისტემაც (ჩრდილოეთ ამერიკაში).

წმინდა ხუთობითი სისტემა არ გვხვდება. ჩვეულებრივ, ის შერეულია ათობით ან ოცობით სისტემებთან. პირველ შემთხვევაში მივიღებთ ხუთ-ათობით სისტემას, რომელსაც საფუძვლად ათი უდევს და უდიდესი რიცხვი $10 \times 10 = 100$ არის. მაგრამ თითოეული ათეული ხუთეულებისაგან შედგება. რიცხვები 5-დან 10-მდე მიიღება ხუთზე მიმატებით ან ათზე გამოკლებით, შეიძლება წყვილობითი სისტემის მიხედვითაც იწარმოებოდნენ. თვით ათიც ნაწარმოებია — 2×5 ან ორი ხელი. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ყოველ ენაში რიცხვები 5-დან 10-მდე შედგენილია, მაგრამ ზოგ ენაში ეს გათი აღრინდელი შედგენილობა აღარ არის ნათელი და მეტყველის მიერ პრაქტიკულად აღარ შეიგრძნობა. ამ შემთხვევაში გვაქვს წმინდა ათობითი სისტემა.

ხუთობითის ოცობითთან შეერთებით ვიღებთ ხუთ-ოცობით სისტემას. შეიძლება, ათობითი სისტემა შეუერთდეს ოცობითს. გვექნება ათ-ოცობითი სისტემა:

უსისტემო თვლა და წყვილობითი სისტემა ყველაზე მარტივი და აღრინდელია. ისინი უკავშირდებიან უძველეს კულტურას. უსისტემო თვლას ვერ გამოვყოფთ წყვილობითი სისტემისაგან. მონათესავე ენებიდან ხშირად ზოგში ერთი გვხვდება, ზოგში მეორე. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ უსისტემოდ გვეჩვენება თვლა, რადგან მეცნიერებას ვერ მოუხდენია მისი სათანადო ანალიზი და ვერ აღმოუჩენია იქ წყვილობითი სისტემა.

წყვილობითი სისტემა ფსიქოლოგიურად ადამიანის წყვილეული ორგანოების არსებობაზე უნდა იყოს დაფუძნებული. შეიძლება მას ხელი შეუწყოს სოციოლოგიურმა ფაქტორმაც: უძველეს წრეში გაბატონებული იყო მონოგამია, რომლის დროსაც თანასწორუფლებიან მეუღლეთა წყვილი წარმოადგენდა ოჯახის საფუძველს.

ოცობითი სისტემა პატრიარქატულ-ტოტემურ კულტურულ წრეს განეკუთვნება. პატრიარქატული კულტურის ენებში მისი არსებობა (კავკასიურში, სვანურის გამოკლებით) აღრინდელ ტოტემურ კულტურასთან შერევის შედეგია. ზოგ ინდო-ევროპულ ენაში ოცობითი სისტემის არსებობის კვალი იაფეტურ ენათა გავლენის მაჩვენებელია და არა თვით ამ ენებისათვის დამახასიათებელი.

ტოტემურ კულტურაში განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა ადამიანის სხეულს ტანსაცმლის ხმარების, სხეულის მორთულობის, სკულპტურის განვითარების გამო. ამიტომ არ უნდა გაგვივიროდეს, რომ რიცხვითი სახელების წარმოებაც სხეულის ნაწილებიდან მომდინარეობს. ოცობითი სისტემა ძნელი

გამოსაყენებელია თვლის აბსტრაქტულ სისტემად. იგი მიძიმე და მოუქნელია. ამიტომ ათობით სისტემასთან შეხვედრისას ეს უკანასკნელი გამოდევნის მას. თითქმის არც ერთი მაღალი კულტურის ტომი მატრიარქატული და მწყემსური კულტურისა არ იცნობდა ოცობით სისტემას.

ხუთობითი, ათობითი და ოცობითი სისტემები ერთმანეთთან გენეტურად არ არიან დაკავშირებული. თითოეული დამოუკიდებლად უნდა განვითარებულიყო წყვილობითი ან ოთხობითი სისტემებისაგან. შემდეგ, ერთმანეთთან შეხვედრის დროს, ეს სისტემები ერთმანეთში ირეოდნენ და ერთმანეთთან შინაგანად დაკავშირებულთა მოჩვენებითს შთაბეჭდილებას ქმნიდნენ.

წმინდა ათობითი სისტემა ხშირად ხუთ-ათობითის გაცვეთის შედეგადაა მიღებული (5-დან 10-მდე რიცხვით სახელთა რთული წარმოშობა აღარ შეიგრძნობა). მაინც, ავტორი ფიქრობს, რომ წარმოშობით წმინდა ათობითი სისტემაც არსებობს. ის დამახასიათებელია მომთაბარეთა კულტურული წრისათვის. ძველ ურალურ-ალთაურ ენებში ხუთ-ათობითი სისტემა ბატონობს, მაინც ამ ოჯახისათვის დამახასიათებლად მიჩნეულია ათობითი სისტემა. ინდო-ევროპულს წმინდა ათობითი სისტემა აქვს. სემიტურ-ქამიტურში ორივე გვხვდება.

მატრიარქატულ კულტურაში წმინდა ათობითი სისტემა ხუთ-ათობითის გაცვეთის შედეგად უნდა იყოს მიღებული. გაცვეთისათვის ხელი უნდა შეეწყოს მომთაბარე-მესაქონლეებთან შერევას. მატრიარქატულ კულტურას შმიდტი ხუთ-ათობით სისტემას უკავშირებს.

ხუთ-ათობითი სისტემის შექმნა არის ნაბიჯი წინ ოცობით სისტემასთან შედარებით. მისი წარმოშობა დაკავშირებული იყო იმ განვითარებასთან, რომელსაც მეურნეობამ მიაღწია მატრიარქატულ კულტურაში. მცენარეთა ზედმეტი პროდუქტების მოგროვება და მათი გაცვლა-გამოცვლა ჩქარ თვლას მოითხოვდა. კიდევ მეტი საჭიროება იყო თვლისა მომთაბარე ტომებში, რომლებსაც ასეული და ათასეული საქონლისაგან შემდგარი ჯოგები ჰყავდათ. მომთაბარე-მესაქონლეებმა რიცხვითი სისტემის განვითარება უმაღლეს საფეხურზე აიყვანეს, მათ შექმნეს წმინდა ათობითი სისტემა.

სინტაქსი

შმიდტი გახაზავს, რომ როგორც ფონეტიკასა და გრამატიკაში, ისე აქაც ის იკვლევს არა მთლიანად სინტაქსს, არამედ მხოლოდ ისეთ საკითხებს, რომლებიც სათანადოდ არაა შესწავლილი სხვადასხვა ენებში.

საკვანძო საკითხად აღებულია უაფიქსო ნათესაობითის ადგილი მის მიერ განსაზღვრული სახელობითი ბრუნვის მიმართ. ნათესაობითის ადგილთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული პირის ნაცვალსახელიდან ნაწარმოები კუთვნილებითი ნაცვალსახელის (Possessiv) წარმოება და ადგილი. მასვე უკავშირებს ავტორი ნაცვალსახელური სუბიექტის ურთიერთობას ზმნასთან, აკუზატივის ადგილს ზმნის მიმართ და ზედსართავისას არსებითი სახელის მიმართ. ამგვარად, გენეტივის ადგილის კვლევა, მისი აზრით, ნათელი უნდა მოჰქონოს სახელური და ზმნური სინტაქსის უმნიშვნელოვანეს საკითხებს.

ამ ნაწილის აღნაგობა ასეთია: ა) მსოფლიოს ენათა განხილვა გენეტივის, პოსესივისა და ნაცვალსახელური სუბიექტის ადგილის მიხედვით. ბ) გენეტივის ადგილის გავრცელების ცენტრებისა და მათი გამოსხივების ზონების

(Ausstrahlungszonen) დადგენა. გ) გენეტივის ადგილის დაკავშირება კულტურულ წრებთან. დ) გენეტივის ენობრივი გავლენანი. ე) დასკვნითი ნაწილი.

გენეტივისა და პოსესივის ადგილის გავრცელება ერთდროულად არის განხილული. პოსესივი პირის ნაცვალსახელს წარმოადგენს ჩვეულებრივად (იშვიათად ის ზედსართავია, მაგ., ინდო-ევროპულ ენებში). ამიტომ "გასაგებია მისი თანხვედრა სახელურ გენეტივთან. როდესაც გენეტივი და პოსესივი ერთგვარ მდგომარეობას გვიჩვენებენ, გვაქვს ან გენეტივის სრული წინდასმა (volle Genitivvoranstellung), ან სრული უკანდასმა (volle Nachstellung). მაგრამ შეიძლება გენეტივისა და პოსესივის ადგილი განსხვავდებოდეს ერთმანეთისაგან, ანა ავტორი გენეტივის მსხვრევად ადგილს (gebrochene Genitivstellung) უწოდებს. უკანასკნელი მდგომარეობა მეორეულია და გენეტივის ადგილის შეცვლით არის გამოწვეული. შეცვლა კი უცხო ენის გავლენას მიეწერება.

გენეტივის ადგილის შედარება კულტურის წრებთან შემდეგ სურათს იძლევა: უძველეს კულტურას, ბუმერანგის კულტურის გამოკლებით, გენეტივის სრული წინდასმა ახასიათებს. გენეტივის უკანდასმა ამ კულტურის ზოგ ენაში სხვა ენათა გავლენის შედეგია.

გენეტივის წინდასმა ახასიათებს, აგრეთვე, პატრიარქატულ კულტურულ წრეებს, — როგორც მონადირეთა ტოტემურ კულტურას, ისე მომთაბარე-მესაქონლეებს.

ურალურ-ალთაურში გენეტივის უკანდასმა გვხვდება, მაგრამ უფრო ადრინდელი წინდასმაა. სემიტურ და ჩრდილოეთ ქამიტურ ენებში კიდევ უფრო ხშირია გენეტივის სრული უკანდასმა. მაგრამ უფრო ძველი სამხრეთ ქამიტური ენები წინდასმას გვიჩვენებენ და, რადგან სემიტური ენები ქამიტურზე გვიანდელი არიან, ამიტომ მთელი სემიტურ-ქამიტურისათვისაც წინდასმა უნდამივიჩნით დამახასიათებლად. უკანდასმა კი იაფეტური ენების გავლენითაა გამოწვეული, — აღნიშნავს შმიდტი.

გენეტივის უკანდასმა ძველ მატრიარქატულ კულტურას უკავშირდება. მატრიარქატის გვიანდელ ფორმებში ის ყოველთვის არ გვხვდება. ზოგ იაფეტურ ენაში (მათ შორის სამხრეთ კავკასიურში) არსებული გენეტივის მსხვრევადი წინდასმა ინდო-ევროპული ან უფრო ადრინდელი ენების გავლენითაა გამოწვეული.

გენეტივის უკანდასმა გვხვდება აგრეთვე ამერიკის, აფრიკისა და ავსტრალიის ენებში, რომლებიც ბუმერანგის კულტურას შეესატყვისებთან.

განხილავს რა გენეტივის ურთიერთობას პრონომინალ სუბიექტთან, აკუზატივთან, ზედსართავთან, ავტორი შემდეგი სახით აყალიბებს მიღებულ შედეგებს¹:

1. უძველესი ადგილი გენეტივისა არის მისი მოთავსება არსებითი სახელის წინ. ეს ფსიქოლოგიური მოთხოვნისაგან გამომდინარეობს. გენეტივის წინდასმა შეესატყვისება გულუბრყვილო, ბუნებრივ, სპონტანურ აზროვნებას.

გენეტივი უკვე ნაცნობ ცნებას (genus-ს) განმასხვავებელ თვისებას უმატებს (შდრ. Schlüssel და Hausschlüssel), ის differentia specifica-ს წარმო-

¹ ვ. შმიდტი, მსოფლიოს ენათა ოჯახები და ენობრივი წრეები, გვ. 488 და შემდ.

ადგენს და როგორც ახალი, ჯერ უცნობი, ყურადღების მიქცევის მიზნით, წინაც დაისმის¹.

2. პოსესივი უმეტესად პირის ნაცვალსახელის გენეტივს წარმოადგენს, ამიტომ ისიც ყველა ენაში პირველად წინ დაისმოდა.

3. ასევე ზმნის წინ დაისმოდა პრონომინალი სუბიექტიც. რომ პრონომინალი სუბიექტის ადგილი დამოკიდებულია გენეტივზე, ეს იმით ირკვევა, რომ გენეტივის გადაადგილებას პრონომინალი სუბიექტის გადაადგილებაც მოჰყვება².

4. გენეტივისა და პრონომინალი სუბიექტის წინდასმა იმას კი არ ნიშნავს, რომ ზმნური გამოთქმა (Verbalausdruck) უძველესად პოსესიურ გამოთქმას (Possessivausdruck) წარმოადგენდა, არამედ იმას, რომ მაშინ ჯერ კიდევ არ იყო დიფერენციაცია ზომხდარი და გენეტივი და პოსესივი ისეთსავე მიმართებაში იყვნენ არსებითი სახელის სახელობით ბრუნვასთან, როგორშიაც პრონომინალი სუბიექტი იყო თავის ზმნასთან. ამის მიხედვით არ უნდა ვიფიქროთ, რომ აზროვნება მაშინ ვერ განასხვავებდა ცნებითს გამოხატულებას მსჯელობის გამოსახულებისაგან (Begriffs und Satzausdruck).

მოქმედებითი გვარის ზმნები და გარდამავალი ზმნები ქმნიან შთაბეჭდილებას, რომ პრონომინალი ნაცვალსახელის დასმას ზმნის წინ თავისი საკუთარი, გენეტივისაგან დამოუკიდებელი საფუძველი აქვს, რადგანაც ზოგ ენაში, მიუხედავად გენეტივის გადანაცვლებისა, პრონომინალი სუბიექტი წინდასმას ინარჩუნებს. ეს საფუძველი უნდა მდგომარეობდეს სუბიექტის მისწრაფებაში, მოთავსდეს წინადადებისა და ზმნის დასაწყისში. თუ ეს ასეა, მაშინ უძველესადაც გენეტივისა და პრონომინალი ნაცვალსახელის წინდასმის მიზეზი სხვადასხვაგვარი იქნებოდა: გენეტივი დაისმოდა წინ, როგორც ფსიქოლოგიურად ახლის გამომხატველი, ხოლო სუბიექტური ნაცვალსახელი, — როგორც ფსიქოლოგიურად უმნიშვნელოვანესის, მოქმედების ჩამდენის, მისი მიზეზის აღმნიშვნელი.

5. გენეტივის წინდასმა გვხვდება უძველესი კულტურის ყველა ენაში, ბუმერანგის კულტურის გამოკლებით, მონადირეთა ტოტემურ კულტურასა და მომთაბარე-მწყემსთა კულტურაში.

6. გენეტივის გადაადგილება საზღვრულის შემდგომ არ არის შინაგანი განვითარებით გამოწვეული; ბიძგი გარედან იქნა მიცემული. ეს გადაადგილება დაკავშირებულია სოციალურ-ეკონომიურ პირობებთან, რომლებიც მატრიარქატში შეიქმნა: მიწის დამუშავებისა და კერძო საკუთრების წარმოშობის საფუძველზე დაიბადა მოთხოვნილება ახალი მიწების დაპყრობისა, რასაც გადასახლებანი მოჰყვა (გადასახლებები ზოგჯერ რელიგიათა გავრცელების მიზნითაც ხდებოდა). გადასახლებებმა ენათა შერევა გამოიწვია და სწორედ შერევათა შედეგად მოხდა გენეტივის გადაადგილებაც.

გენეტივის უკანდასმა მატრიარქატის გარდა ბუმერანგის კულტურასაც ახასიათებს. ეს იმიტომ, რომ სწორედ ბუმერანგის კულტურაში იწყება დიდი გადასახლებანი. თვით ეს კულტურული წრე უძველესი კულტურის განვითარებად

¹ „ლოგიკური“ აზროვნების დროს კი პირუჯუ, რაკი differentia specifica უფრო გვიანდელია, ნაცნობ ცნებას ერთვის, იგი მის შემდეგაც დაისმისო—წერს შმიდტი.

² არის შემთხვევები, როდესაც გადაადგილება მხოლოდ პრონომინალურ სუბიექტს განუცდია (მაგ., ინდო-ევროპულ ენებში. ეს იაფეტურ ენათა სუსტი, შორეული გავლენაა, — ამბობს ავტორი) ანდა პრონომინალ სუბიექტსა და პოსესივს (ურალურ-ალთაურში).

რების მაღალ საფეხურს კი არ წარმოადგენს, არამედ უძველესი კულტურის მატერიალურ ტულთან შერევის შედეგია და ამიტომ ორივე წრის დამახასიათებელ ნიშნებს შეიცავს.

7. გენეტივის გადანაცვლებამ შემდეგ შერევის გზით სხვა ენებზედაც მოახდინა გავლენა. ამან შექმნა შესაძლებლობა სხვადასხვა ადგილას მოთავსებულიყო, ერთის მხრივ, გენეტივი და პოსესივი, ხოლო, მეორე მხრივ, პრონომინალი სუბიექტი. ამით გარეგნულადაც გარჩეულ იქნა ცნებითი გამოხატულება (სახელი) და მსჯელობა (ზმნა).

რომ ასეთი დიფერენციაცია შინაგანი მოთხოვნილებისაგან გაზომდინარეობდა და სასარგებლო იყო აზროვნების განვითარებისათვის, ეს იქიდან ჩანს, რომ იგი გატარებულია ასე თუ ისე ყველა მაღალი კულტურის ხალხებში მცირე გამონაკლისით.

8. აკუზატივის ადგილიც შინაგანად დაკავშირებულია გენეტივთან. უძველესად უაფიქსო აკუზატივიც ზმნის წინ იყო. ხოლო გენეტივის გადაადგილებას აკუზატივის გადაადგილებაც მოჰყვება. აქედან ის კი არ უნდა ღავესკვნათ, რომ აკუზატივი არის გენეტივი ზმნასთან (= Genetivus obiectivus), არამედ ის, რომ მაშინ გენეტივიცა და აკუზატივიც გაუდიფერენცირებელ, ერთგვარ ურთიერთობაში იყვნენ არსებით სახელთან და ზმნასთან.

9. ზედსართავი დასაწყისში არ უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული გენეტივთან. უძველესად გენეტივის წინდასმას ზედსართავის უკანდასმა შეესატყვისებოდა. შემდეგ გენეტივი ასოციაციურ გავლენას ახდენს ზედსართავზე, რის გამოც წინდასმულ გენეტივიან ენებში ზედსართავი მთლიანად ან ნაწილობრივ წინ გადაისმის. უკანდასმულ გენეტივიან ენებში კი მისი პოზიცია კიდევ უფრო განმტკიცდება.

10. გენეტივის ადგილის ცვლილება მხოლოდ გარეგანი მიზეზებით შეიძლება იქნეს გამოწვეული. სადაც ენათა შერევა არა გვაქვს, გენეტივის წინდასმა შინაგანი განვითარებით არასოდეს არ მოგვეცემს უკანდასმას და, ასევე როდესაც გარეგანი გავლენით უკანდასმას მივიღებთ, ის თავისთავად წინდასმით არ შეიცვლება.

ერთადერთი გამონაკლისი არის თითქოს რომანული ენები, რომლებმაც გენეტივის წინდასმა შეცვალეს უკანდასმით. მაგრამ საბოლოოდ აქაც გარეგან გავლენასთან გვაქვს საქმე. დაკარგულ ბრუნვათა სუფიქსების საკომპენსაციოდ რომანულმა ენებმა წინდებულები გამოიყენეს. წინდებულთა ხმარება ენათა შერევითაა გამოწვეული (შმიდტის აზრით, უძველესად მხოლოდ თანდებულები არსებობდნენ. წინდებულები გენეტივის უკანდასმასთანაა დაკავშირებული. მაგ., სომხურში, ირლანდიურში, გერმანულში, ბალტურ-სლავურში წინდებულები იაფეტური ენების გავლენით შეიქმნა, როგორც ეს მარმა და ბრაუნმა დაამტკიცეს). წინდებულთა ხმარებამ განსაზღვრა გენეტივის გადანაცვლების შესაძლებლობა, რადგან მან დაუშვა წინდებულიანი გენეტივის უკანდასმა. მივიღეთ timbre de poste, შემდეგ სიტყვათა შეერთებისას წინდებულის ჩაგარდნით მივიღეთ timbre poste. ამავე გზით უნდა ნომსდარიყო გენეტივის ადგილის შეცვლა სხვა ენებშიც.

გენეტივის გადანაცვლებას ძალიან დიდი დრო სჭირდება. პროცესი ასე უნდა წარმოედგინოთ: გენეტივის ადგილი მჭიდროდ არის დაკავშირებული ენობრივ ალლოსთან (Sprachgefühl). ახლის განმტკიცებას წინ უნდა უძლოდეს გენეტივის ძველი ადგილის შერყევა. შემდეგ მხოლოდ ადგილით განსა-

ზღვრული (უაფიქსო) გენეტივი თანდათან ისპობა (ასეა ინდო-ევროპულ ენებში) ეს იწვევს ძველი ენობრივი ალლოსაგან გადაჩვევას. დავიწყებას ეძლევა გენტივის ძველი ადგილი. ამიტომ ენა ველარ უწევს წინააღმდეგობას სხვა. ენას რომლის გავლენითაც ჯერ თანდებულები იქცევა წინდებულებად, ბრუნვათა სუფიქსები—პრეფიქსებად, ხოლო შემდეგ, მათი ჩავარდნით, უაფიქსო გენეტივის უკანდასმას ვიღებთ. შემდეგ ეს გადანაცვლება ვრცელდება და სხვა კატეგორიებზეც მოქმედებს (პოსესივი, პრონომინალი სუბიექტი, აკუსატივი).

ენობრივი წრეები და კულტურული წრეები

მეოთხე განყოფილებაში ავტორი იმის საფუძველზე, რაც წინა განყოფილებებში იქნა დადგენილი ცალკეული ენობრივი ნიშნების მიმართ, აყალიბებს ენობრივ წრეებს. შემდეგ, უდარებს რა ამ წრეებს კულტურულ წრეებს, აკეთებს დასკვნას, რომ მათ შორის არსებობს აშკარა შესატყვისობა.

1. უძველესი ენობრივი წრეები. აქ შემავალი ენები, შმიდტის სიტყვით, არა მხოლოდ თავიანთი სამეურნეო პირობების (დაგროვების საფეხური) და გეოგრაფიული მდგომარეობის მიხედვით (განცალკევებული კუნძულები, მთიანი ადგილები, უდაბნოები, დედამიწის მეტად დაშორებული კუთხეები), არამედ თავიანთი ენობრივი ელემენტების მარტივი, გაუდიფერენცირებელი ხასიათითაც წარმოგვიდგენენ ენათა უძველეს საფეხურებს, რომელთა შესწავლა ამჟამად ხერხდება. ეს, რა თქმა უნდა, არ ნიშნავს, რომ ისინი ენათა წარმოშობის მდგომარეობას ავლენენ.

უძველეს წრეებს შემდეგი ნიშნები ახასიათებს.

ფონეტიკიდან: 1. მხოლოდ ნორმალური ხმოვნები: ა, ი, ე, ო, უ.

2. მკლერ და ყრუ თანხმოვანთა დიფერენციაცია ჯერ არ არის მომხდარი. არ არის, აგრეთვე, გამოყოფილი ნაპრალოვანი თანხმოვნები, განსაკუთრებით ხ¹.

3. ანლაუტისა და აუსლაუტის მიხედვით სამი ჯგუფი გვაქვს: ა) მარტივთან ხმოვნიანი, ბ) ადვილი ორთანხმოვნიანი და გ) ძნელი რამდენიმე თანხმოვნიანი, განსაკუთრებით ხ-ს შეძველი (არქტიკულ წრეში). არის აგრეთვე გარდამავალი საფეხურები პირველიდან მეორე და მეორედან მესამე ჯგუფისაკენ, როდესაც ანლაუტი ერთი ჯგუფის კომპლექსებს გვიჩვენებს, აუსლაუტი—მეორისას.

გრამატიკიდან: 1. რიცხვის წარმოების მრავალფეროვნება: მხოლოდობითი, მრჩობლობითი, სამობითი, მრავლობითი.

2. რიცხვით სახელთა წარმოების წყვილობითი სისტემა.

3. აქ იქმნება პირველად ლოკალური ეგზოგამიური ოჯახის საფუძველზე ინკლუზივ-ექსკლუზივი. ექსკლ. ჩვენ = მე და ჩემი ტომის წევრები, ინკლ. ჩვენ = მე და ჩემი ტომის უცხოელები.

4. არ არსებობს სახელთა არავითარი კლასიფიკაცია.

სინტაქსიდან: 1. გენეტივის სრული წინდასმა, აგრეთვე პოსესივის, პრონომინალი სუბიექტისა და აკუსატივის წინდასმა. ზედსართავი კი უმეტეს შემთხვევაში მოსდევს არსებით სახელს.

2. არ არის მომხდარი დიფერენციაცია პოსესივიან სახელურ გამოხატულებასა (Nominalausdruck) და პრონომინალ სუბიექტიან ზმნურ გამოხატუ-

¹ ს. ბგერა აქვს არქტიკულ წრეს.

ლებას (Verbalausdruck) შორის. ასეთივე მდგომარეობაა აკუზატივისა და გენეტივის მიმართ.

უძველესი ენობრივი წრეები იყოფა სამ ჯგუფად, რომლებსაც მათში შემავალი ენების გეოგრაფიული გავრცელების მიხედვით ავტორი უწოდებს სამხრეთ, შუა და ჩრდილოეთ (არქტრიკულ) წრეებს.

2. პირველადი ენობრივი წრეები. აქ შემავალი ენები ახდენენ ენობრივ ელემენტთა დიფერენციაციას. სამი წრე გვაქვს: სამხრეთის, ჩრდილოეთისა და შუა. პირველი ორი უფრო ახლოს დგას უძველეს კულტურასთან.

ა. სამხრეთ პირველად წრეს ახასიათებს:

ფონეტიკიდან: 1. ö და ü ხმოვნების არარსებობა.

2. ჯერ კიდევ არ უნდა იყოს განსხვავება მჟღერ და ყრუ თანხმოვნებს შორის.

3. ერთთანხმოვნიანი ანლაუტ-აუსლაუტი. აგრეთვე, ხმოვნიანი ანლაუტი.

გრამატიკიდან: 1. მრჩობლობითის (სამობითის) და ინკლუზივ-ექსკლუზივის არარსებობა.

2. არ არის აგრეთვე სახელთა კლასიფიკაცია. მხოლოდ იქ, სადაც ამ წრის ენები კონტაქტში არიან მდებრობითი და მამრობითი სქესის მქონე ენებთან, ისინი გარდაქმნიან სქეს-კატეგორიებს ადამიანისა და ნივთის კატეგორიად და ამ სახით ითვისებენ მას.

3. თვლის ხუთ-ოცობითი სისტემა, რომლის შიგნით კვლავ არსებობს წყვილობითი სისტემა.

სინტაქსში იგივე მდგომარეობაა, რაც უძველეს კულტურაში იყო: გენეტივის, პოსესივის, პრონომინალი სუბიექტისა და აკუზატივის წინდასმა. მხოლოდ ამათი გავლენით ზედსართავიც წინ გადმოდის.

ამ წრეში ორი ფენაა: უფრო ძველი და უფრო ახალი.

ბ. ჩრდილოეთ პირველად წრეში შედის: ურალურ-ალთაური (პირველი ფენა), ინდო-ევროპული (მეორე ფენა), სემიტურ-ქამიტური (მესამე ფენა) ენები, ჩრდილოეთ კავკასიურ ენათა ნაწილი — ყველა ესენი ჩრდილოურ წარმოშობისა არიან. მათი დამახასიათებელი ნიშნებია ფონეტიკიდან:

1. ურალურ-ალთაურსა და ინდო-ევროპულში არის ö, ü ხმოვნები, რომლებიც ურალურ-ალთაურში უნდა იყვნენ წარმოშობილი.

2. სემიტურ-ქამიტურში, ინდო-ევროპულსა და თურქულ ენებში გამიჯნულია მჟღერი და ყრუ თანხმოვნები, ჩამოყალიბებულია აგრეთვე ნაპრალოვნები.

3. არსებობს რთული, რამდენიმე თანხმოვნიანი ანლაუტ-აუსლაუტი.

გრამატიკიდან: 1. უმეტეს ენებში მხოლოდობით და მრავლობით რიცხვთან ერთად არის მრჩობლობითიც.

2. არ არის ინკლუზივ-ექსკლუზივი.

3. გვაქვს სახელთა კლასიფიკაცია სქესის მიხედვით (მდებრობითი და მამრობითი, აგრეთვე საშუალო), რომელიც რიგ ენებში გრამატიკულ სქესად იქცა.

4. არსებობს თვლის წმინდა ათობითი სისტემა, რაც უშუალოდ წყვილობითი სისტემისაგან წარმოიშვა.

სინტაქსიდან: 1. შუა პირველადი (იაფეტური და ენისეის რაიონის) ენების გავლენით გენეტივის ადგილი იკვლება. ინდო-ევროპულ ენებში პრონომინალი სუბიექტი დაისმის ზმნის შემდეგ. სემიტურსა და ჩრდილოეთ ქა-

მიტურ ენებში გენეტივის სრულ უკანდასმას ვიღებთ. დანარჩენ ქამიტურ ენებში მსხვრევადი უკანდასმაა. საშუალო მდგომარეობა გვაქვს ურალურ-ალთაურ ენებში. ამ გადაადგილებათა შედეგად ყველა აქ შემავალმა ენამ მიაღწია იმას, რომ გარეგნულად, ადგილის მიხედვით, გარჩეულია სახელთან კუთვნილებითი გამოხატულება (Possessivausdruck) და ზმნასთან მსჯელობის გამოხატულება (Satzausdruck).

2. აკუზატივის ადგილი საერთოდ გენეტივისას ეთანხმება.

3. ზედსართავზე იმოქმედა გენეტივის წინდასმამ და გადაიყვანა ის წინ. უკანდასმა მხოლოდ სემიტურსა და ჩრდილოეთ ქამიტურ ენებშია, რაც გამოწვეულია მათ მიერ მიღებული გენეტივის უკანდასმის გავლენით.

გ. შუა პირველადი წრე ყველაზე მეტად არის დაშორებული უძველეს წრეს. მასში არის მომხდარი უმთავრესი ცვლილებანი. განსაკუთრებით აღსანიშნავია სახელთა კლასიფიკაციის შექმნა და გენეტივის ადგილის შეცვლა. ამ წრის ენებს დიდი გავლენა მოუხდენია წინა ორ წრეზე, განსაკუთრებით ჩრდილოეთისაზე. დამახასიათებელი ნიშნები—

ფონეტიკიდან: 1. ო და უ ხმოვანთა არაფართო მასშტაბით გავრცელება.

2. მჟღერ და ყრუ, აგრეთვე ხშულ და ნაპრალოვან თანხმოვანთა დიფერენციაცია, რაც პირველად ამ წრეში უნდა მომხდარიყო და შემდეგ გავრცელებულიყო სხვა პირველად წრეებში.

3. ერთთანხმოვნიანი ანლაუტ-აუსლაუტი.

გრამატიკიდან: 1. მხოლოდობითი, მრჩობლობითი და მრავლობითი რიცხვი.

2. ინკლუზივ-ექსკლუზივი, რომელიც მრჩობლობით რიცხვთან ერთად უძველესი კულტურიდან მომდინარეობს.

3. ამ წრეში შეიქმნა პირველად სახელთა კლასიფიკაცია, სახელდობრ, სქეს-კატეგორიები და სულიერისა და უსულოს კატეგორიები. სქეს-კატეგორიები რეალურ სქესს ემთხვევიან. გრამატიკული სქესი ჩრდილოეთ პირველად წრეში წარმოიშვა. რეალური სქესის გრამატიკულად გარდაქმნის საფეხურები მოცემული გვაქვს სხვადასხვა ენებში: კავკასიურ ენებში სქესობრივად მოუმწიფებელნი გამოყოფილი არიან მომწიფებულთაგან, მაგრამ სქესის მიხედვით განსხვავება მათზე მაინც ვრცელდება. ინდო-ევროპელები სქესობრივად მოუმწიფებლებს უყურებენ, როგორც უსქესობებს და არაცოცხალთა, საგანთა კლასში ათავსებენ. ამით ირღვევა რეალურსა და გრამატიკულ სქესს შორის კავშირი. შემდეგ, სემიტურ-ქამიტურ ენებში, როდესაც ქალი სოციალურ ღირებულებას მოკლებული გახდა, მდებრობითი სქესი საგანთა კლასს შეუერთდა.

4. თვლის ხუთ-ათობითი სისტემა.

სინტაქსიდან: გენეტივის წინდასმის შეცვლა უკანდასმით. ამას მოჰყვა პრეფიქსების სუფიქსებად ქცევა, აგრეთვე პრონომინალი სუბიექტის გადაადგილება. მაგრამ წინდასმულ გენეტივიან ენათა გავლენით განსაკუთრებით აქტიურ ზმნებში კვლავ გენეტივის წინდასმა მივიღებთ. ამით ამ ენებმაც შეძლეს ზმნური და სახელური წინადადების გარეგნულად გარჩევა.

ამ წრეში შედიან: სამხრეთ-აღმოსავლეთ ავსტრალიის ენები, ავსტრონეზიული ენები პოლინეზიურის გამოკლებით, ავსტრო-აზიური (მუნდა ენების გამოკლებით), იაფეტურ ენათა დიდი ნაწილი, ამერიკის რიგი ენები და სხვ.

3. მეორეული და მესამეული ენობრივი წრეები. მეორეული წრეები მიღებულია უძველესი და პირველადი ენობრივი წრეების ერთმანეთთან შერევის გზით. მესამეული წრის ენები ამ ნარევე ენათა შემდგომი შერევის შედეგადაა წარმოშობილი. უკანასკნელ შემთხვევაში წრეებთან არც კი გვაქვს საქმე. აქ უკვე დიფერენციაციას მივყავართ ცალკეულ ენათა ოჯახების, უკეთ, ფუძე-ენების, წარმოშობამდე. ავტორი ასახელებს მეორეული და მესამეული წრეების მაგალითებს. ასეთებად მიაჩნია მას, სხვათა შორის, გერმანული ენები, რომლებსაც იაფეტურ ენებთან შენარევად თვლის.

გადავდივართ შმიდტის შრომის უკანასკნელ განყოფილებაზე, სადაც ავტორი აღარებს ერთმანეთს მის მიერ დადგენილ ენობრივსა და კულტურულ წრეებს და მათ შორის სრულ შესატყვისობას პოულობს. აქვე არის ცდა აიხსნას ენობრივი მოვლენები კულტურის ფაქტებით.

ავტორის აზრით; უძველეს კულტურულ წრეს უძველესი ენობრივი წრე შეესატყვისება. მათ შორის შინაგანი კავშირი არსებობს: ანორმალურ ხმოვანთა და თანხმოვანთა დიფერენციაციის არარსებობას შმიდტი უკავშირებს ამ ენებსა და კულტურებში ფიზიკური ორგანოების (Physische Werkzeuge) განუვითარებლობას¹.

გენეტიკის წინდსმა ძველი ადამიანების ბავშვურ-გულუბრყვილო აზროვნების გამოძახილიაო, — გვეუბნება ავტორი. ნაცვალსახელთა და არსებით სახელთა რიცხვის სიმრავლე (მრჩობლობითი, სამობითი) დაკავშირებულია თვლის სისტემის განუვითარებლობასთან (წყვილობითი სისტემა). თვლის წყვილობითი სისტემა სხეულის წყვილეული ორგანოებიდან მომდინარეობს; მნიშვნელოვანია, აგრეთვე, სოციალური მიზეზიც — მონოგამიური ოჯახის არსებობა.

ასევე, სოციალური მიზეზი, ლოკალური ეგზოგამია, განსაზღვრავს ინკლუზივ-ექსკლუზივის წარმოებას. კლას-კატეგორიების არარსებობა გვიჩვენებს, რომ სულიერი და უსულო არ იყო იმდენად დაპირისპირებული, რომ ეს განსხვავება ენაშიც გამოხატულიყო. სრულიად არ განირჩეოდა მდებდრობითი და მანრობითი სქესი.

აღსანიშნავია, რომ ბუმერანგის კულტურას არა აქვს შესაბამისი ენობრივი წრე. ბუმერანგის კულტურა უძველესი კულტურისა და მატრიარქატული კულტურის ნარევეს წარმოადგენს. მასში შემავალი ენები კი ასეთ ნარეობას არ ამჟღავნებენ, ისინი ან უძველეს ენობრივ წრეს ეკუთვნიან, ან პირველადს.

სამხრეთ პირველადი წრე ტოტემურ კულტურულ წრეს უკავშირდება. ეს ენობრივი წრე მეტად ახლოს დგას უძველეს ენობრივ წრესთან ისევე, როგორც ტოტემური კულტურა ახლოსაა უძველეს კულტურასთან.

ხმოვნიან აუსლაუტს (და ანლაუტს), რაც ფორმის სიმსუშუქეს ქმნის, შმიდტი ხსნის სილამაზისადმი მისწრაფებით, რომელიც დამახასიათებელია მთელი ამ კულტურული წრისათვის.

თვლის ხუთ-ოცობითი სისტემა მკიდროდაა აგრეთვე დაკავშირებული ადამიანის სხეულის ფორმისადმი ყურადღების მიქცევასთან. მამრობითი და მდებდრობითი სქესის გარდაქმნა ადამიანთა და ნივთთა კატეგორიად ქალის შევიწროების შედეგია.

ჩრდილოეთ პირველადი ენობრივი წრე მომთაბარე-მესაქონლეთა კულტურულ წრეს შეესატყვისება, ხოლო შუა პირველადი ენობრივი წრე — მატრიარქატულ კულტურულ წრეს.

¹ ვ. შმიდტი, დასახ. შრ., გვ. 530.

შმიდტი ცალკე განიხილავს პირველად წრეებში მდებარეობითი და მამრობითი ნაწილის მიერ წარმოებულ ცვლილებებს. პირველად წრეებში ორი არსებითი ცვლილება მოხდა:

1. კლას-კატეგორიების წარმოშობა და 2. გენეტივის უკანდასმა. ორივე შუა წრეში წარმოიშვა, მაგრამ მათ შექმნაში სხვადასხვა იყო ქალისა და მამაკაცის როლი. პირველი ცვლილება ქალთან არის დაკავშირებული, მეორე — მამაკაცთან.

1. მდებარეობითი და მამრობითი სქესი მატრიარქატულ კულტურაში ქალთა ემანსიპაციისა და მიწათმოქმედების განვითარების საფუძველზე წარმოიშვაო, — გვაუწყებს ავტორი. სხვა წრეებმა ეს კლასიფიკაცია თავიანთ ბუნებას შეუფარდეს. ტოტემურმა წრემ იგი ადამიანისა და ნივთის კატეგორიად გარდაქმნა, მდებარეობითის აღნიშვნა მოსპო. მომთაბარე-მესაქონლეთა კულტურულ წრეში ბუნებრივი სქესი გრამატიკულად იქცა და გაფართოვდა (ცხოველების მიმართაც იხმარებოდა), ამით მისი სოციალური მნიშვნელობა შესუსტდა. ამის შედეგად სემიტურ-ქამიტურ ენებში საშუალო და მდებარეობითი სქესი ერთმანეთს დაემთხვა.

სულიერისა და უსულოს კატეგორიებიც მატრიარქატულ წრეში გვხვდება, ოღონდ მისი გავრცელების სფერო ჩრდილოეთშია. ეს, ალბათ, იმიტომ, რომ ჩრდილოეთის გეოგრაფიული პირობები არ ქმნიდა მიწის დამუშავების შესაძლებლობას, ამიტომ აქ მონადირეობასა და მეთევზეობას მისდევდნენ. მდებარეობით-მამრობითი სქესის წარმოშობით შეიქმნა სახელთა კლასიფიკაციისადმი მისწრაფება, ხოლო რაკი აქ სამეურნეო-სოციალური პირობები სხვა იყო, კლასიფიკაციაც სხვაგვარი მივიღეთ. სახელდობრ: ცხოველებისადმი ყურადღების მიქცევამ მოგვცა დაყოფა სულიერად და უსულოდ. ამიტომ არის, რომ ასეთ კლასიფიკაციას ვხვდებით ძველ მომთაბარე მეჯოგეებთან. გასაგებია ისიც, რომ შემდეგ მათ მიატოვეს ეს კლასიფიკაცია და მიიღეს მდებარეობითად და მამრობითად დაჯგუფება, რომელმაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა მოიპოვა მეჯოგეობასთან დაკავშირებით.

2. გენეტივის უკანდასმა მამაკაცთან არის დაკავშირებული, რადგან მამაკაცები იწყებენ პირველად მოგზაურობას და ეცნობიან სხვადასხვა ენებს, რასაც მოჰყვა გენეტივის ადგილის შეცვლა. თავისი ბუნებითაც, შმიდტის აზრით, გენეტივის უკანდასმა, რომლის დროსაც ახალი, უცნობი, ცნობილის წინ დაისმის, სპონტანურ-ბუნებრივ აზროვნებას 'შეესატყვისება და ბავშვური და ქალური აზრთა წყობის დამახასიათებელია, ხოლო წინდასმა მამაკაცურ აზროვნებას ავლენს.

2

შმიდტის კლასიფიკაციის შეფასება უნდა დავიწყოთ იმ მეთოდების განხილვით, რომლებსაც ავტორი იყენებს.

შმიდტი აღნიშნავს, რომ მის მიერ წარმოებული კვლევის წინააღმდეგ ორი მეთოდოლოგიური შენიშვნა შეიძლება მოიყვანონ: პირველი ეხება საკვლევი მასალის შერჩევის პრინციპებს. ავტორი ხშირად მიუთითებდა, რომ ის იღებს ისეთ ენობრივ ნიშნებს, რომლებიც სათანადოაა შესწავლილი მსოფლიოს ენებში და იძლევა საერთო დასკვნების გამოტანის საშუალებას. მაგრამო, — ამბობს თვით ავტორი, — შეიძლება გვითხრან, რომ ამგვარად შერჩეული ნიშნების ერთად მოხვედრას შემთხვევითი ხასიათი აქვს და მათ საფუძველზე შეუ-

ძლებელია დავახსიანოთ ენობრივი წრე, როგორც ორგანული მთლიანი, რომელში შემავალ ელემენტებსაც მკიდრო შინაგანი კავშირი, აქვთ ერთმანეთთანო.

ასეთი საყვედურის მიზეზია, ავტორის აზრით, ზუსტი ისტორიულ-მეცნიერული კვლევის ორი საფეხურის ერთმანეთში არევა. პირველ ეტაპზე ყოველმხრივ შეისწავლება ცალკეული ელემენტები, მათ შორის შინაგანი კავშირის გათვალისწინების გარეშე. მხოლოდ ასეთი დაწვრილებითი შესწავლის შემდეგ არის შესაძლებელი კვლევის მეორე ეტაპზე გადასვლა, როდესაც ახალ-ახალი ელემენტების შესწავლის საფუძველზე თანდათან ირკვევა მათ შორის არსებული კავშირიც, ბოლო ედება მასალის ფრაგმენტარულ ხასიათს. ასეთი პოზიტიური კვლევა, შმიდტის აზრით, უფრო ფასეულია, ვიდრე თავიდანვე ელემენტთა შინაგანი კავშირის ინტუიციით განჭვრეტა, რადგანაც ამას უფრო ხშირად სახიფათო აპრიორიზმებამდე მივყავართო. თავის შრომას ავტორი კვლევის პირველი ეტაპის დასაწყისად თვლის¹.

ავტორის მიერ მოყვანილი საბუთები სრულიადაც ვერ აბათილებენ იმ საყვედურს, რომელსაც, მართლაც, იმსახურებს შმიდტის კვლევის მეთოდი. ვთქვათ, კვლევის პირველ საფეხურზე მხოლოდ ცალკეული ელემენტების შესწავლა ხერხდება. შმიდტს რომ მხოლოდ ენათა შესწავლა ჰქონდეს დასახული მიზნად, მაშინ მოყვანილი მიზეზის გამო გამართლებული იქნებოდა ცალკეულ ენობრივ ნიშანთა შესწავლით საქმის დაწყება და თანდათან შესწავლილი ნიშნების რიცხვის გამრავლება. მაგრამ ავტორის მიზანია ამ ენობრივ ნიშანთა შეფარდება კულტურის წრეებთან, ე. ი. ისეთ ენობრივ ნიშანთა გამოყოფა, რომლებიც კულტურის გარკვეულ დონეს ასახავენ. განა ასეთ დროს შეიძლება ნიშანთა შემთხვევით აღება? რა თქმა უნდა,—არა; და თუ ავტორი მაინც იძულებულია საკითხთა შესწავლის დონე აიღოს კრიტერიუმად, ის არაფრით არ არის დაზღვეული იმისაგან, რომ კულტურისა და ენის ურთიერთობისათვის არსებითი მნიშვნელობის მქონე ნიშანთა ნაცვლად მეორეხარისხოვან ენობრივ ნიშნებს მიაქციოს ყურადღება.

ამგვარად, კულტურული წრეების შესატყვისი ენობრივი წრეების ჩამოყალიბების წინაპირობას უნდა წარმოადგენდეს მსოფლიოს ენათა საფუძვლიანი შესწავლა, რის შედეგადაც საკლასიფიკაციო ნიშნები შემთხვევით კი აღარ იქნება აღებული, არამედ განმსაზღვრელი მნიშვნელობა მიენიჭება ამ ნიშანთა ურთიერთობას კულტურის ფაქტებთან.

საკითხთა სათანადოდ შეუსწავლელობა არა მხოლოდ ენობრივ ნიშანთა არჩევისას ზღუდავს შმიდტს, არამედ უკვე არჩეულ კატეგორიათა კვლევის დროსაც. ავტორი იღებს რომელიმე ენობრივ ნიშანს და არკვევს მისი გავრცელების სფეროებს. შემდეგ, იმის საფუძველზე, თუ რომელ კულტურულ წრეში სჭარბობს ამ ნიშნის გავრცელება, მას გამოჰყავს დასკვნა, რომ ეს ნიშანი ამ წრისათვის არის დამახასიათებელიო. მაშასადამე, შმიდტისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს ამა თუ იმ ნიშნის გავრცელების რაოდენობრივ მხარეს. სწორედ აქ ყველაზე უფრო მწვავედ გამოვლინდება სხვადასხვა ენებში ამა თუ იმ საკითხის შესწავლის არასაკმარისობა. ენები ხომ მუდმივ ცვალებადობას განიცდიან: ზოგ ნიშანს კარგავენ, სხვებს იძენენ. ენის თანამედროვე მდგომარეობის აღწერა ვერ წარმოგვიდგენს ბევრ ისეთ მოვლენას, რომელიც

¹ ვ. შმიდტი, დასახ. შრ., გვ. 497—498.

ადრინდელ საფეხურებზე შეიძლებაოდა ყოფილიყო დამახასიათებელი ამ ენებისათვის. ხოლო ისტორიულად შესწავლილია ენათა შედარებით მცირე რაოდენობა. ისტორიული ანალიზის გარეშე კი შეუძლებელია სწორი დასკვნების გამოტანა. როდესაც ესა თუ ის ნიშანი ამჟამად არ ახასიათებს რომელიმე ენას, უნდა გაირკვეს, რა არის ამის მიზეზი. რამდენიმე შესაძლებლობა არსებობს:

ა. ეს ნიშანი ამ ენებს არც არასოდეს ჰქონიათ.

ბ. ენებს წარსულში ჰქონდათ ეს ნიშანი, მაგრამ დროთა განმავლობაში დაკარგეს იგი. ამის მაგალითად გამოგვადგებოდა კლას-კატეგორიათა საკითხი ქართველურ ენებში. მხოლოდ უკანასკნელ ხანებში დაამტკიცეს მკვლევრებმა, რომ ეს კატეგორიები ძველისძველად ქართველურ ენებსაც ჰქონდათ.

გ. ბოლოს, შესაძლებელია, ესა თუ ის ნიშანი ახალშენაძენი იყოს. ენას იგი უძველეს საფეხურებზე არ გააჩნდა.

ამ შესაძლებელ შემთხვევათა გაუდიფერენცირებლად შეუძლებელია სწორი დასკვნების გამოყვანა. ხოლო მათი დიფერენციაცია კი აუცილებლად საჭიროებს ღრმა ისტორიულ ანალიზს. ასეთი ანალიზი ვ. შმიდტთან არა გვაქვს. მისთვის გადაწყვეტია ამა თუ იმ ნიშნის გავრცელებულობა, რაც მასალის სათანადოდ შეუსწავლევლობის გამო ბევრი ენის მიმართ ჯერ კიდევ დაუდგენელია. ცხადია, ასეთ კრიტერიუმზე აგებული კლასიფიკაცია მეტისმეტად საეჭვო უნდა იყოს.

მეორე საყვედური მისი მეთოდების მიმართ, შმიდტის თქმით, ის შეიძლება იქნეს, რომ საჭირო იყო ჯერ ენობრივი წრეების დადგენა ენობრივი ნიშნების მიხედვით, ხოლო შემდეგ მათი შედარება კულტურულ წრეებთან.

ვერც ამ დამსახურებულ საყვედურს აბათილებს ავტორი. იგი აღნიშნავს; რომ ცალკეულ ნიშანთა შედარებით კულტურულ წრეებთან ის არ კმაყოფილდება, ენობრივ წრეებსაც აყალიბებს¹. მაგრამ სწორედ აქ არის მისი მეთოდის სუსტი მხარე. შმიდტისათვის ამოსავალია კულტურული წრეები. ენობრივ ნიშნებს ის განიხილავს თითოეული ამ წრის მიმართ და მხოლოდ ამის შემდეგ ამა თუ იმ წრისადმი მიკუთვნებულ ნიშანთა შეჯამებით ქმნის ენობრივ წრეებს. ამოსავალი რომ თვით ენობრივი თავისებურებანი ყოფილიყო მაშინ სრულიად სხვა სურათს მივიღებდით (ამის შესახებ—ქვემოთ).

კულტურული წრეების მიხედვით ენობრივის დადგენა მაშინ იქნებოდა გამართლებული, თუ ავტორი წინასწარ დაამტკიცებდა, რომ კულტურასა და ენას შორის სრული შესატყვისობა არსებობს, რომ შესაძლებელია. კულტურის ფაქტების საფუძველზე ენობრივ მოვლენათა დადგენა. ასეთი რამ შმიდტს არ დაუშეკიცებია. მისი მიზანი სწორედ ის არის, რომ ამ ორ სფეროში წარმოებული კლასიფიკაციებით გვიჩვენოს კულტურისა და ენის სრული დამთხვევა. რომ ეს დამაჯერებელი ყოფილიყო, ავტორს უნდა მოეხდინა ენათა კლასიფიკაცია მხოლოდ ენობრივი ნიშნების მიხედვით, ხოლო შემდეგ ამ კლასიფიკაციის შეპირისპირება კულტურათა კლასიფიკაციასთან დაგვანახებდა, მართლა არსებობს მათ შორის სრული შესატყვისობა თუ არა.

შმიდტის კვლევის მეთოდის სუსტი მხარე თავს იჩენს აგრეთვე შემდეგში: ავტორი, როგორც აღვნიშნეთ, გავრცელებულობის მიხედვით მიაკუთვნებს ამა თუ იმ მოვლენას ამა თუ იმ კულტურულ წრეს. მაგრამ საქმე ის არის,

¹ ვ. შმიდტი, დასახ. შრ., გვ. 499—500:

რომ მის კლასიფიკაციაში ძალიან დიდი როლდენობით გვხვდება გამონაკლისები. ამ გამონაკლისებს ავტორი სხვა ენების გავლენით ხსნის. ასე, მაგ., იგუთვლის ოცობით სისტემას ტოტემურ კულტურას უკავშირებს, წმინდა ათობითს—მომთაბარეთა კულტურას, ხოლო ხუთ-ათობითს—მატრიარქატულს. მაგრამ ყოველ წრეში ბლომად გვხვდება გამონაკლისები და, აი, იწყება მათი „ახსნა“. ავტორი გვარწმუნებს, რომ მატრიარქატული კულტურის ზოგ ენაში (მაგალითად; კავკასიურ ენებში სვანურის გამოკლებით) ოცობითი სისტემის არსებობა ტოტემური კულტურის ენებთან შერევით არის გამოწვეული; მომთაბარე კულტურის ენებმა, სახელდობრ ზოგმა ინდო-ევროპულმა ენამ, ოცობითი სისტემა იაფეტური ენებისაგან მიიღეს; მატრიარქატული კულტურის ენებში წმინდა ათობითი სისტემა მომთაბარეთა კულტურის ენებთან შერევამ მოგვცა; დრავიდულ ენებს უნდა ჰქონოდათ წმინდა ათობითი სისტემა, რომელიც მათ მუნდა ენებს გადასცეს, თვითონ კი მატრიარქატული კულტურისაგან ხუთ-ათობითი შეითვისეს, და ასე დაუსრულებლივ. ასეთი მაგალითები მრავლად გვხვდება თითოეული ენობრივი ნიშნის განხილვისას.

შმიდტს დასამტკიცებელი აქვს, რომ ესა თუ ის ნიშანი ამა და ამ კულტურას ეკუთვნის, მასთან არის შინაგანად დაკავშირებული. ამისათვის მას საკმარისად მიაჩნია გვიჩვენოს, რომელ კულტურულ წრეშია ეს ნიშანი უფრო მეტად გავრცელებული. კი მაგრამ, მართლა არსებითია თუ არა ამ წრისათვის ეს ნიშანი? ამაში ექვს ბადებს გამონაკლისთა დიდი რაოდენობით არსებობა (იგივე ნიშანი სხვა წრეებში და სხვა ნიშანი ამ წრეში). ხოლო ამ გამონაკლისებს ავტორი ხსნის იმით, რაც მას უნდა დაემტკიცებინა, ე. ი. რაკ ამ კულტურისათვის დამახასიათებელია ეს ნიშანი (დამახასიათებელია იმიტომ, რომ ამ კულტურის ენათა უმრავლესობას იგი აქვს), ამიტომ მისი არარსებობა ამავე კულტურის ზოგ ენაში (რომელთა რიცხვი არც თუ მცირეა) ან მისი არსებობა სხვა კულტურის ენებში მეორეული მოვლენაა, სხვა ენის გავლენით გამოწვეულია. რომ ეს გავლენა დადასტურდეს, საკმარისია ამ ენის ახლო-მახლო იმყოფებოდეს სხვა კულტურის რომელიმე ენა. ასეთი მეზობლობა თითქმის ყოველი ენის მიმართ დაიძებნება (ამჟამად ან წარსულში). შმიდტი ყოველგვარ კონკრეტულ-ისტორიულ პირობათა შეუსწავლელად სხვა ენათა გავლენას მიაწერს იმ მრავალრიცხოვან ფაქტებს, რომლებიც მისი თეორიის წინააღმდეგ მეტყველებენ.

ცხადია, ეს დაუშვებელია. რომ ენები ერთმანეთზე მოქმედებენ, ერთმანეთს შეერევინან, ეს საყოველთაოდ ცნობილი ფაქტია, მაგრამ ამის გამო არა შეიძლება შერევით ავხსნათ ყველაფერი, საჭიროა თითოეული ენისა და თითოეული ენობრივი ნიშნის მიმართ დამტკიცდეს ასეთი შერევის რეალურობა.

გამონაკლისთა ახსნა შერევით თვით შმიდტის თვალსაზრისსაც ეწინააღმდეგება, რადგან ეთნოგრაფიული კლასიფიკაციის დროს ის ამბობდა, უძველესი და პირველადი კულტურები სრულიად მოწყვეტილი არიან ერთმანეთსო, თუ ასეა, როგორ უნდა მოხერხებულიყო მათში შემავალ ენათა შერევა?

რომელიმე ენობრივი ნიშნის გავრცელებულობის კვლევისას ავტორმა ცდილობს გაარკვიოს აგრეთვე, რომელ პუნქტში უნდა ჩასახულიყო ეს ნიშანი. იგი ფიქრობს, რომ ესა თუ ის მოვლენა ერთ რომელიმე ადგილას წარმოიქმნება და შემდეგ ვრცელდება ყველა ენაში, ამიტომ ის ცდილობს აღადგინოს უწყვეტი ზონები, რომლებიც მიხედვითაც უნდა გავრცელებულიყო ეს მოვლენა მთელ მსოფლიოში.

ასეთი ვარაუდი არ არის მართებული თვით შმიდტის თვალსაზრისითაც კი. შმიდტის მთავარი დებულებაა, რომ კულტურისა და ენის განვითარების დონეები ერთმანეთს შეესატყვისებიან, რომ ენობრივ მოვლენათა მიზეზები კულტურის სფეროში უნდა ვეძებოთ. თუ ასეა, თუ გარკვეული კულტურული წრე ენობრივ ნიშანთა გარკვეულ ერთიანობას ქმნის, რატომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს ნიშანი ერთ ენაში ჩაისახა პირველად და შემდეგ მექანიკურად გადავიდა იმავე კულტურის სხვა ენებში? მსგავს მიზეზებს მსგავსი შედეგები უნდა გამოეწვია.

როგორც ვხედავთ, ის მეთოდოლოგიური საფუძვლები, რომლებსაც ემყარება შმიდტის კლასიფიკაცია, მანკიერია.

* * *

ახლა ვნახოთ, რა შენიშვნებს იწვევს ცალკეულ ენობრივ ნიშანთა შესახებ მსჯელობა. დავიწყოთ ფონეტიკით.

თანხმოვნების განხილვისას შმიდტი უპირისპირებს მჟღერებსა და ყრუებს, მსკდომებსა და ნაპრალოვნებს. ამ ბგერათა დიფერენციაციის თითქოს არ ახასიათებდა უძველეს კულტურას, ეს კი, შმიდტის თქმით, გამოხატვის საშუალებათა სიღარიბეს მოასწავებდა.

ეს მოსაზრება არ არის მართებული. თანხმოვანთა კლასიფიკაციისას შმიდტისათვის ამოსავალია ინდო-ევროპულ, სემიტურ-ქამიტურ და ურალურ-ალთაურ ენათა ბგერითი სისტემები. მართლაც, ინდო-ევროპულ ენათა უმრავლესობაში დაახლოებით ოცი თანხმოვანია. თუ ვიგულისხმებთ, რომ მჟღერები და ყრუები, მსკდომები და ნაპრალოვნები არაა გათიშული ერთმანეთისაგან, დაგვრჩება დაახლოებით რვა თანხმოვანი. და თუ რვა თანხმოვანი ენას წარმოვიდგენთ, უნდა აღვიაროთ, რომ, მართლაც, გამოხატვის საშუალებათა მეტი-მეტი სიღარიბე გვაქვს. სინამდვილეში კი შეიძლება პირუტყუც იყოს, ე. ი. განვითარების შედარებით დაბალ საფეხურზე მდგომ ენებში ბგერათა მეტი რაოდენობა შეიმჩნევა (უნდა გვახსოვდეს, რომ აქ ენის წარმოშობის მომენტზე არ არის საუბარი), გარდა ამისა, მჟღერთა და ყრუთა, მსკდომთა და ნაპრალოვანთა გაუდიფერენცირებლობა ჯერ კიდევ არ მოასწავებს ენის სიღარიბეს ბგერებით. საქმე ისაა, რომ ბგერები სხვა თვისებებითაც უპირისპირდებიან ერთმანეთს. ასე, მაგალითად, აფხაზურში მჟღერ-ყრუთა, და მსკდომ-ნაპრალოვანთა დაპირისპირება რომ უგულვებელგვეყო, მაინც 32 თანხმოვანი დაგვრჩებოდა¹, ე. ი. მეტი, ვიდრე ამჟამად ბევრ ინდო-ევროპულ ენაში გვაქვს.

ეს იმიტომ, რომ აფხაზურში ნნ თანხმოვანია და მსკდომ-ნაპრალოვანთა და მჟღერ-ყრუთა გარდა გამოიყოფა ცხვირისმიერი, ნარნარა, ლაბიალიზებული, არალაბიალიზებული, მაგარი, რბილი და საშუალო თანხმოვნები, აგრეთვე აფრიკატები.

მაშასადამე, ყრუ და ნაპრალოვანი თანხმოვნების არარსებობა კიდევ არ მოასწავებს ბგერათა სიმცირეს.

¹ ვსარგებლობთ გ. ახვლედიანის შრომებით „Звуковые возможности кавказских языков“, I. Принципы классификации согласных абхазского языка, სსრკ მეცნ. აკადემიის საქართველოს ფილიალის მოამბე, 1940, ტ. I, № 1. შდრ. მისივე, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, ნაწ. II, V X, აფხაზურის თანხმოვან ფონემათა კლასიფიკაცია.

მორფოლოგიაში სადავოა მრავლობითი რიცხვის წარმოშობის; აგრეთვე კლასკატეგორიათა და თვის სისტემათა ის ინტერპრეტაცია, რომელსაც შმიდტი იძლევა.

შმიდტს მრჩობლობითი და სამობითი რიცხვი მრავლობითის შემდგომ გაჩენილად, მის დაზუსტებად მიაჩნია. მრჩობლობითი რიცხვი, ე. ი. ბევრი, სახელდობრ, ორიო.

ასეთი ახსნა არამართებულია. ცნობილია, რომ ადამიანის აზროვნება კონკრეტულიდან აბსტრაქტულისაკენ მიემართება. ეს პროცესი რიცხვის წარმოებაშიც აისახა. მრჩობლობითი, სამობითი რიცხვებზე ის გარდამავალი საფეხურებია, რომლებიც წინ უსწრებენ მრავლობითის გაჩენას. მრჩობლობითი (სამობითი) რიცხვი რომ მეორეული ღოვლენა იყოს, მრავლობითის შემდეგ მისი დაზუსტების მოთხოვნილებით წარმოშობილი, მაშინ მას გვიანდელ ეპოქებში სულ უფრო და უფრო მეტი წინაშეწინააღმდეგობა უნდა მოეპოვებინა. სინამდვილეში კი პირუკუ გვაქვს. მრჩობლობითი და სამობითი რიცხვი ენათა განვითარების ადრინდელ საფეხურებზე გვხვდება, შემდეგ ენათა დიდი რაოდენობა მათ კარგავს. ეს იმიტომ, რომ მრავლობითი რიცხვისა და ცალკე რიცხვით სახელთა არსებობა მათ არ ხდის აუცილებლად.

შმიდტი მართებულად გამოყოფს კლას-კატეგორიათა სხვადასხვა სისტემებს, მაგრამ არამართებულად არის ახსნილი ამ სისტემათა ურთიერთობა.

მდებრობითი და მამრობითი სქესი, ავტორის თქმით, მატრიარქატულ კულტურაში შეიქმნა. სხვა პირველადმა წრეებმა კლას-კატეგორიები მატრიარქატული კულტურისაგან შეითვისეს, ოღონდ გარდაქმნეს ისინი თავისებურად. ტოტემურმა კულტურამ, ქალის როლის დაცემის შედეგად, მდებრობითი სქესი მამრობითს ან „საშუალო“ სქესს შეუერთა და, ამგვარად, ადამიანისა და ნივთის კატეგორია წარმოქმნა.

სქეს-კატეგორიათა გარდაქმნის შედეგად ადამიანისა და ნივთის კატეგორიის წარმოშობის ახსნა არადამაკმაყოფილებელია. მდებრობითი სქესი მამრობითს ან საშუალოს—საგანთა კლასს—შეუერთდაო, —ამბობს ავტორი, გამოდის, რომ საგანთა კლასი უკვე არსებობდა.

მდებრობითი და მამრობითი სქესის და საგანთა კლასის არსებობა იმის ნომასწავებელია, რომ ორი კლასიფიკაცია არის ერთმანეთს გადაჯაჭვული: 1. ადამიანისა და ნივთისა, რომელიც ყველა სახელს მოიცავს და 2. სქესისა, რომელიც მხოლოდ ადამიანის კატეგორიას ეხება (ასეა, მაგ., აფხაზურში). თუ ამის შემდგომ მდებრობითი სქესი მამრობითს დაემთხვევა, მართალია, სქეს-კატეგორიები მოისპობა, მაგრამ ამით ადამიანისა და ნივთის კატეგორიათა წარმოშობა ვერ აიხსნება, რადგან ეს კატეგორია უკვე არსებობდა ამ ცვლილებამდე. ხოლო მდებრობითი სქესის შერევა საშუალოსთან თვით ადამიანისა და ნივთის კატეგორიისათვის არ არის ბუნებრივი. ადამიანის აღმნიშვნელ სიტყვათა გარკვეული ნაწილი შედის ნივთის კატეგორიაში. ეს იმაზე შეიძლება მიუთითებდეს, რომ ისინი, ვინც ამ სიტყვებით აღინიშნებიან, იმავე ღირებულებისად არიან მიჩნეული, როგორც ნივთები. აქაც იგულისხმება, რომ ადამიანისა და ნივთის კატეგორია უკვე არსებობს.

გამოდის, რომ ადამიანისა და ნივთის კატეგორიის წარმოშობაზე რომ ლაპარაკობს, შმიდტი ამ კატეგორიათა არსებობას უკვე წინასწარ უშვებს.

გაუმართლებელია მომთაბარეთა კულტურის ენებში საშუალო სქესის გამოყოფა. მატრიარქატულ კულტურაში მხოლოდ ორი, —მდებრობითი და მამ-

რობითი, —სქესი იყო და ისინი რეალურ სქესს გამოხატავდნენ. როგორ წარმოიშვა და რა არის ეს მესამე სქესი?

ზემოთ ვნახეთ, რომ საშუალო სქესი საგანთა კლასს წარმოადგენდა, ხოლო მომთაბარეთა კულტურის ინდო-ევროპული ენების მიმართ ეს უსულოთა კლასია. სპეციალური განხილვის დროს ავტორი უარყოფს ძველს ინდო-ევროპულ ენებში სულიერისა და უსულოს კატეგორიათა არსებობას¹, ხოლო შემდეგ აღნიშნავს:

„ინდო-ევროპულ ენებში... მოუმიწიფებელ, ახალგაზრდა არსებას უყურებენ, რამდენადმე, როგორც უსქესოს, და გადააქვთ უსულოთა, საგანთა კლასშიო“².

მაშასადამე, ამ ენებში უსულოთა (არაცოცხალთა) კლასი არსებობდა და სწორედ საშუალო სქესი წარმოადგენდა არაცოცხალთა კლასს. აქაც ორი კლასიფიკაცია გვაქვს ერთდროულად: სულიერის (ადამიანები და ცხოველები) და უსულოსი. ხოლო სულიერები განიყოფებიან სქესის მიხედვით.

ამგვარად, გრამატიკული სქესიც ორი შეიძლება იყოს (ისევე, როგორც რეალური), ხოლო ე. წ. საშუალო სქესი სხვა კლასიფიკაციის წევრია. ის შეიძლება საგანთა ან არასულიერთა კლასს წარმოადგენდეს. შმიდტის მიერ „საშუალო სქესის“ შეტანა სქეს-კატეგორიებში გაუმართლებელია (თვით ავტორი საშუალო სქესის სინონიმად ხმარობს ნივთთა კლასს). ხოლო ინდო-ევროპულ ენებში უსულოთა კლასის არსებობის უარყოფა სინამდვილეს არ შეესაბამება. ინდო-ევროპული ენებისათვის სწორედ ამ კლასიფიკაციის არსებობა მიაჩნიათ უფრო აღრინდელად³.

თვლის სისტემებს შმიდტი ასე ანაწილებს: წყვილობითი უძველეს კულტურას განეკუთვნება, ოცობითი — ტოტემურს, წმინდა ათობითი — მომთაბარეთა კულტურას, ხუთ-ათობითი — მატრიარქატულს. ასეთი განაწილება შემდეგ შენიშვნებს იწვევს:

წმინდა ათობითის და ხუთ-ათობითის დაპირისპირება ხელოვნურია. წმინდა ათობითს ავტორი ისეთ სისტემას უწოდებს, რომელშიც შემავალ რიცხვით სახელთა დაშლა არ არის შესაძლებელი, მაგრამ თვითონვე აღნიშნავს, რომ ეს შეიძლება გამოწვეული იყოს არა ამ სახელთა მართლაცდა მარტივი აგებულებით, არამედ იმით, რომ ჩვენ ვერ ვახერხებთ ამ სიტყვათა ანალიზსო. ამის შემდეგ გაუგებარია გამოყოფა წარმოშობით წმინდა ათობითი სისტემისა, რომელიც უპირისპირდება გაცვეთის შედეგად მიღებულ წმინდა ათობითს. რის მიხედვით შეგვიძლია მათი ერთმანეთისაგან გარჩევა? ჩვენ. ხომ ვერც ერთის ანალიზს ვერ ვახდენთ!

განსაკუთრებით სადავოა სინტაქსში წამოყენებული დებულებები. შმიდტი ერთმანეთს უპირისპირებს გენეტივის წინდასმას და უკანდასმას. ეს უკანასკნელი მატრიარქატული კულტურისათვის დამახასიათებლად მიაჩნია, ხოლო პირველს ყველა დანარჩენი წრეების კუთვნილებად აცხადებს. როგორია ფაქტიური მდგომარეობა?

ჩვეულებრივად, გვხვდება გენეტივის მსხვრევადი მდებარეობა, ე. ი. ისეთი შემთხვევები, როდესაც გენეტივი, პოსესივი, პრონომინალი სუბიექტი და აკუ-

¹ ე. შმიდტი, დასახ. შრ., გვ. 339.

² იქვე, გვ. 515.

³ А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, 1938, გვ. 205—206.

ზატივი ერთსა და იმავე ადგილას კი არ არიან მოთავსებული, არამედ ზოგიწინ დაისმის, ზოგიც უკან (ინდო-ევროპული, სემიტურ-ქამიტური...). ამის გამო ისმის კითხვა: ეს კატეგორიები მართლა არიან ერთმანეთთან დაკავშირებული და მართლა დამოკიდებული არიან ყველა ისინი გენეტივზე თუ არა? გენეტივის მსხვერველად ადგილს ავტორი შერევით ხსნის. მაგრამ თუ მთავარი მართლაც გენეტივის ადგილი არის და ის განსაზღვრავს დანარჩენებს, მაშინ პრონომინალმა სუბიექტმა და აკუზატივმა მხოლოდ გენეტივის გადაადგილების შემდეგ უნდა იცვალოს ადგილი. სინამდვილეში კი ხშირად საწინააღმდეგო ვითარება გვაქვს, ე. ი. პრონომინალი სუბიექტისა და აკუზატივის უკანდასმა (რაც ავტორის აზრით მეორეულია), ხოლო გენეტივის წინდასმა. რით უნდა აიხსნას ეს?

არაერთხელ იყო აღნიშნული, რომ სხვადასხვა საკითხთა განხილვისას მეტად დიდი რაოდენობით გვხვდება გამონაკლისები, მაგრამ გენეტივის ადგილის კვლევის დროს რეალური ვითარებისა და გამოტანილი დასკვნების დაპირისპირება კულმინაციურ წერტილს აღწევს. ყურადღება რომ არ მივაქციოთ გამონაკლისებს უძველესსა და ტოტემურ კულტურაში, განსაკუთრებული ვითარება ისახება მომთაბარეთა და მატრიარქატული კულტურების განხილვის დროს.

ამ წრეებში მეტად იშვიათად გვხვდება გენეტივის სრული წინდასმა ან უკანდასმა. გვაქვს გენეტივის მსხვერველი მდებარეობა. მიუხედავად ამისა, ყოველგვარი დასაბუთების გარეშე, ავტორი აცხადებს, რომ მომთაბარეთა კულტურის ენებისათვის დამახასიათებელია სრული წინდასმა, მატრიარქატულისათვის — უკანდასმა. შემდეგ მატრიარქატული კულტურის ენებმა მოახდინეს გავლენა მწყემსურზე და გამოიწვიეს მათში მსხვერველი წინდასმა, ხოლო მომთაბარეთა კულტურის ენებმა მატრიარქატულში მსხვერველი უკანდასმა შექმნეს. რით მტკიცდება ყოველივე ეს? არაფრით. და ალბათ შეუძლებელიც არის ასეთი რამის დამტკიცება.

გაუგებარია გენეტივის უკანდასმის წარმოშობა. ავტორი კატეგორიულად უარყოფს იმას, თითქოს გენეტივის ადგილის შეცვლა ენის შინაგანი განვითარებით იყოს გამოწვეული. გენეტივის ადგილის შეცვლა მატრიარქატულ კულტურაში ხდება და შედეგია ენათა შერევისაო. მაგრამ პირველად ხომ მხოლოდ წინდასმა არსებობდა? მაშ, რომელ ენებთან შერევას უნდა მოეცა უკანდასმა? ან თავიდანვე უნდა არსებულყო გენეტივის უკანდასმა, ანდა პირველად ის ენის შინაგანი განვითარებით უნდა მიგვეღო.

* * *

როგორც ვხედავთ, იმ ენობრივ ნიშანთა ანალიზი, რომლებსაც ემყარება შმიდტის კლასიფიკაცია, მეტწილად მცდარია. ეს კი იმას მოასწავებს, რომ თვით კლასიფიკაციაც არ შეიძლება იყოს დამაკმაყოფილებელი. მართლაც, რას წარმოადგენს შმიდტის მიერ გამოყოფილი ენობრივი წრეები?

თავისი შრომის შესავალში შმიდტი წერს, ენობრივი კვლევის დაკავშირება კულტურულთან მოგვცემს საშუალებას ენათა ბევრად უფრო ადრინდელი საფეხურები გავითვალისწინოთ, ვიდრე ეს გენეალოგიურ კლასიფიკაციას შეუძლიაო. აქედან თითქოს გამოდის, რომ ენობრივი წრეები ენათა ისტორიის გათვალისწინების შედეგად უნდა იყოს ჩამოყალიბებული. სინამდვილეში კი ისტორიული თვალსაზრისი შმიდტთან საფეხებით უგულვებელყოფილია. ეს ნათლად ჩანს იქიდან, რომ ენათა წრეებში არა გვაქვს განვითარება. ერთადერთი

შუა პირველადი წრე არის, სადაც თითქოს ცვლილებები მომხდარა (აქაც ავტორი კატეგორიულად უარყოფს, მაგალითად, რომ გენეტიკის უკანდასმე ენის შინაგანი განვითარებით შეიძლება წარმოშობილიყო). არც ერთ სხვა წრეში არ ჩანს ამ წრისათვის დამახასიათებელი წინსვლა. ცვალებადობას თუ სადმე აქვს ადგილი, იგი შერევით არის ახსნილი. ხოლო შერევა, კიდევაც რომ დავეთანხმით ავტორს მის ასეთ გახვიადებულ შეფასებაში, გარეშე ენობრივი და შემთხვევითი მოვლენაა. ხომ არ შეიძლება, მაგალითად, ვამტკიცოთ, რომ მომთაბარეთა კულტურის თავისებურებებიდან შინაგანი აუცილებლობით გამომდინარეობდა მისი შერევა მატრიარქატული კულტურის ენებთან (მაგ., ინდოევროპულისა—იაფეტურთან).

შმიდტის კლასიფიკაციის ანტიისტორიულობა უფრო ნათლად გამოვლენდება, თუ მოვიგონებთ ზემოთქმულს იმის შესახებ, რომ შმიდტი არ ცდილობს დაადგინოს რომელი მოვლენები მომდინარეობენ მისთვის საინტერესო ენებში ძველთაგანვე, რომელი მოვლენებია ახლადშენაძენი, და, ბოლოს, ხომ არ დაკარგეს ენებმა ესა თუ ის კატეგორია, რომელიც მათ წინათ ჰქონდათ. ნაცვლად ასეთი დიფერენცირებული მიდგომისა, ავტორი ძირითადად კმაყოფილდება იმ მოვლენათა აღწერით, რომლებიც თანამედროვე ენებს ახასიათებს და ამჟამინდელი ვითარება მას გადააქვს უძველეს ეპოქებში. (მაგალითად, შმიდტი უძველეს კულტურას მიაკუთვნებს ინდოევროპული ენების ხმოვანთა სისტემას). მხოლოდ მაშინ არ არის მიჩნეული თანამედროვე მიდგომარეობა თავდაპირველ მოვლენად, როდესაც გვხვდება გამონაკლისები. მაშინაც ისტორიულ კვლევა-ძიებასთან კი არა გვაქვს საქმე, არამედ ყოველგვარი გადახრა იმისაგან, რაც შმიდტს ამა თუ იმ კულტურისათვის მიაჩნია დამახასიათებლად, ერთი ხელის მოსმით, შერევით არის ახსნილი. ხოლო ამ შერევის რეალური არსებობა კი არ მტკიცდება თითოეული შემთხვევის მიმართ, არამედ მხოლოდ სხვა ტიპის ენებზე წარმოებს მითითება.

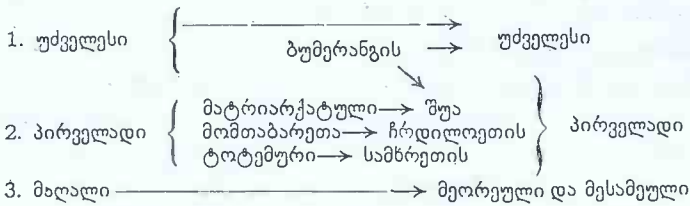
ისტორიული თვალსაზრისის უგულვებელყოფით აიხსნება, აგრეთვე, შემდეგი წინააღმდეგობა: ე. წ. ფუძე-ენები, შმიდტის თქმით, მესამეულ კულტურულ წრეში უნდა ჩამოყალიბებულიყო. თანამედროვე მონათესავე ენები ფუძე-ენათა დიფერენციაციით წარმოიშვნენ, ისინი ბევრად უფრო ახალი არიან, ვიდრე ფუძე-ენები, მაშასადამე, ისინი მესამეულ (ან უფრო ახალ) კულტურულ წრეს უნდა განეკუთვნებოდნენ.

შმიდტი კი უძველეს წრეებს მიაკუთვნებს სწორედ თანამედროვე, ფუძე-ენებზე ბევრად გვიანდელ ენებს (ინდო-ევროპული ენები, სემიტურ-ქამიტური, იაფეტური და სხვ.). გამოდის, რომ ფუძე-ენები მესამეულ კულტურულ წრეებში წარმოშობილან, ხოლო ამ ფუძე-ენათა განაყარნი უძველეს და პირველად წრეებს ეკუთვნიან. აქაც აშკარა ანაქრონიზმი გვაქვს.

კულტურული წრეები შმიდტმა უფრო ადრე ჩამოაყალიბა, ვიდრე ენობრივი წრეები. რომ ენობრივი წრეები კულტურულს უნდა დაემთხვენენ, ამას ავტორი არ ამტკიცებს, წინასწარ გულისხმობს. მისი მიზანი იყო კულტურულის შესატყვისი ენობრივი წრეების ჩამოყალიბება. მართლაც, ერთი შეხედვით, ავტორი აყალიბებს კიდევაც ასეთ წრეებს:

კულტურული წრეები:

ენობრივი წრეები:

განვიხილოთ ეს წრეები. კულტურული წრეები არსებითად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან მეურნეობის სახით და ოჯახის ფორმებით. გვაქვს თუ არა არსებითი დაპირისპირებანი ენობრივ წრეებში?—არა. ენობრივი ნიშნებით მხოლოდ ორი წრე უპირისპირდება ერთმანეთს: უძველესი და შუა. ამ უკანასკნელში მომხდარა რიგი ცვლილებები უძველეს ენობრივ წრესთან შედარებით. ჩრდილოეთის და სამხრეთის ენობრივი წრეები კი ზოგ ნიშნებს უძველესი წრისაგან ინიჩრუნებენ, ზოგს კარგავენ, ზოგსაც შუა წრიდან იღებენ. ტოტემურ და მომთაბარეთა კულტურულ წრეებს არ შეუქმნიათ მათ შესატყვის ენებში თავისთავადი, მხოლოდ ამ წრეებისათვის დამახასიათებელი ნიშნები. მაშ, ენობრივი ნიშნები არ იძლევიან ჩრდილოეთი (მომთაბარეთა კულტურის შესატყვისი) და სამხრეთი (ტოტემურის შესატყვისი) ენობრივი წრეების გამოყოფის საფუძველს. ანას ავტორი გრძნობს და აღიარებს, რომ ამ შემთხვევაში მისთვის გადამწყვეტი იყო კულტურული წრეების არსებობა:

„მე აქამდე არ ვიცი ენობრივ სფეროში ისეთი ცხადი და საერთო მნიშვნელობის ფაქტების რიგი, როგორსაც მთელი კულტურისათვის წარმოადგენს მეურნეობაში დაგროვებითი საფეხურიდან მოვლა-მოშენებით საფეხურზე (Zuchtstufe) გადასვლა და აქედან გამომდინარე შედეგები. მე აღვიარებ ამიტომ, რომ მე პირველადი ენობრივი ჯგუფი პირველად კულტურულ წრეებთან ანალოგიით დავადგინე და რომ ეს დადგენა არ შეიცავს ისეთ წმინდა ლინგვისტურ საფუძველს, როგორი ეთნოლოგიური საფუძველიც პირველადი კულტურული წრეების დადგენას აქვს“¹.

ჩრდილოეთი და სამხრეთი წრეების მოთავსება პირველად წრეებში სხვა წინააღმდეგობასაც ხვდება. შმიდტის თქმით, უძველესი და პირველადი (ტოტემური, მომთაბარეთა, მატრიარქატული) კულტურები სრულიად მოწყვეტილი იყვნენ ერთმანეთს, მათ შორის არავითარი ურთიერთობა არ ყოფილა ათასეული წლების განმავლობაში. ჩრდილოეთ და სამხრეთ ენობრივ წრეებს კი აქვთ, ერთის მხრივ, უძველესი ენობრივი წრის, ხოლო, მეორე მხრივ, შუა ენობრივი წრის ნიშნები, ე. ი. ისინი შუა და უძველესი ენობრივი წრეების შერევის შედეგად არიან მიღებული. ენათა შერევა შესაძლებელია მხოლოდ ამ ენებზე მოლაპარაკეთა მჭიდრო ურთიერთობის საფუძველზე, შმიდტი კი ამ ენებზე მოლაპარაკეთა შორის ყოველგვარი ურთიერთობის არსებობას უარყოფს. ისევ იმ დასკვნამდე მივდივით: ჩრდილოეთი და სამხრეთი წრეები არ შეიძლება შეესატყვისებოდნენ მომთაბარეთა და ტოტემურ კულტურებს.

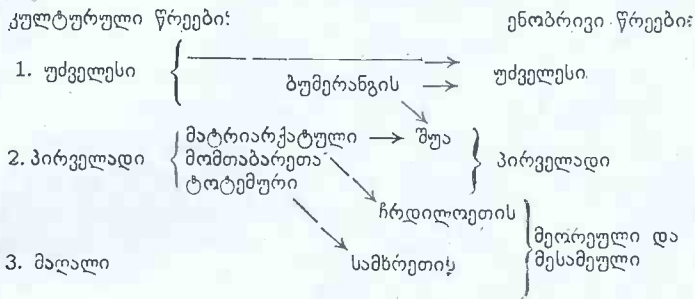
რაკი ჩრდილოეთი და სამხრეთი წრეები ნარევია, ისინი მეორეულ წრეებად უნდა ჩავთვალოთ. მაშინ ისინი მაღალი კულტურის შესატყვისი აღმოჩნდებოდნენ (თვით ეს კულტურაც შმიდტს ნარევიად მიაჩნია) და არა პირველადისა. მაგრამ წინააღმდეგობა ამით არ მოიხსნება: ჩრდილოეთის და სამხრეთის

¹ ვ. შმიდტი, დასახ. შრ., გვ. 531—532.

ენები იმ ადამიანთა კუთვნილება იყო, რომელთაც მომთაბარული და ტოტემური კულტურები ჰქონდათ. თუ ენასა და კულტურას შორის სრული შესატყვისობაა, აუხსნელი რჩება, როგორ შეექმნათ ამ ადამიანებს სრულიად სხვა კულტურის შესატყვისი ენები? და კვლავ მწვავედ დგება საკითხი, თუ როგორ მოხდა ენათა შერევა მაშინ, როდესაც მათი მატარებელი ადამიანები მოწყვეტილი იყვნენ ერთმანეთს.

შემდეგ: შმიდტი ვერ ახერხებს ბუმერანგის კულტურის შესატყვისი ენობრივი წრის გამოყოფას. აქ შემავალი ენები ან უძველეს ენათა წრეს განეკუთვნებიან, ან შუასო.

ამგვარად, შმიდტის შესატყვისობათა სქემა ასეთ სახეს იღებს:

ეს ეხება მთელი წრეების შესატყვისობას. კიდევ უარესი მდგომარეობა გვაქვს ცალკეული ენების მიმართ. აუარება შემთხვევები, როდესაც გარკვეულ კულტურულ წრეში შემავალი ენები სხვა კულტურის შესატყვისი ენობრივი წრის თავისებურებებს ავლენენ.

ყველა ამის გამო შეიძლება დავასკვნათ: მიუხედავად იმისა, რომ შმიდტისათვის ამოსავალი იყო გარკვეული კულტურული წრეების არსებობა და იგი ცდილობდა მათთვის შეეფარდებინა ენობრივი წრეები, მიუხედავად იმისა, რომ ამ მიზნის განსახორციელებლად ავტორმა თვითნებური გააზრიანება მისცა მრავალ ენობრივ ფაქტს, უგულვებლყო ბევრი ენათმეცნიერული ჰემზარიტება, მან მაინც ვერ შეძლო კულტურული წრეების შესატყვისი ენობრივი წრეების დადგენა.

* * *

რით არის გამოწვეული ეს მარცხი? მხოლოდ ავტორის მიერ დაშვებული მეთოდოლოგიურმა შეცდომებმა განსაზღვრა იგი თუ თვით ამოცანის ხასიათმა? სხვაგვარად რომ ვთქვათ, შესაძლებელია თუ არა საერთოდ ენისა და კულტურის სფეროში ერთმანეთის შესატყვისი კლასიფიკაციათა მოხდენა?

წინასწარ გავხაზოთ: მარქსისტული ენათმეცნიერებისათვის უდავო ჰემზარიტებას წარმოადგენს ის, რომ ენა განუყრელად არის დაკავშირებული კულტურასთან და საერთოდ საზოგადოების ისტორიასთან. აქ ამის შესახებ კი არა გვაქვს საუბარი, არამედ იმაზე — კულტურის საფეხურთა მიხედვით კლასიფიკაცია დაემთხვევა თუ არა ენათა კლასიფიკაციას.

კულტურასთან მიმართების თვალსაზრისით ერთმანეთისაგან მნიშვნელოვნად განსხვავდება ენის ლექსიკური შემადგენლობა და გრამატიკული წყობა. პირველი პირდაპირ და უშუალოდ ეხმაურება საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მომხდარ ყოველგვარ ცვლილებას. კულტურის სფეროში ახალ მოვლენათა წარმოშობა ენაში ახალ სიტყვათა შექმნას იწვევს, ძველი კულტური-

სათვის დამახასიათებელ მოვლენათა ხმარებიდან გამოსვლას ენაშიაც სათანადო სიტყვათა დაკარგვა მოჰყვება. მაგრამ აქაც ხშირად გვხვდება შემთხვევები, როდესაც ენა ბევრად უფრო მეტ ხანს ინარჩუნებს სიტყვებს, ვიდრე ამ სიტყვებით აღნიშნული საგნები და მოვლენები ინახებიან კულტურაში. გარდა ამისა, გარდასულ კულტურებთან დაკავშირებულმა სიტყვებმა შეიძლება მნიშვნელობა შეიცვალოს და ახალი მნიშვნელობით ინხარებოდნენ ახალ კულტურაში. მაგალითები ბლომად შეიძლება დაგვესახელებინა, მაგრამ ამ საკითხზე აქ მსჯელობის გაშლა არ მიგვაჩნია მიზანშეწონილად, რადგანაც შმიდტის კლასიფიკაციაში ლექსიკა სრულიად არ არის გათვალისწინებული. ავტორს მხედველობაში აქვს ენათა ფონეტიკური შემადგენლობა და გრამატიკული წყობა. აქ კიდევ უფრო ნაკლები შესაძლებლობა გვაქვს იმისა, რომ* ენის ბგერით შემადგენლობაში და გრამატიკულ წყობაში მომხდარი ყოველგვარი ცვლილება პირდაპირ და უშუალოდ დაუკავშირდეს კულტურის ცვალებადობას და ამგვარად სრული შესატყვისობა მივიღოთ ორივე სფეროში.

ჯერ ერთი, როგორც აღნიშნული იყო, კულტურის ცვლილებები ენის ლექსიკურ შემადგენლობაში უეჭველად აისახება, მაგრამ იგივე არ ითქმის გრამატიკული წყობის და, მით უფრო, ფონეტიკური შემადგენლობის შესახებ. განსაკუთრებით ეხება ეს მატერიალურ კულტურას. მატერიალურ კულტურაში მომხდარი ძვრები მცირეოდენ გამოხატულებას პოულობენ ენათა გრამატიკულ სტრუქტურაში. გრამატიკული წყობა, პირველყოვლისა, აზროვნებასთან არის მჭიდრო კავშირში. გრამატიკულ წყობაში აისახება საგანთა შორის არსებული ზოგადი კავშირები, რომლებსაც აზროვნების საშუალებით ვწვდებით. ამიტომ არის, რომ ძირითადი გრამატიკული კატეგორიები დიდ ხანს გაპყვება ენებს, ისინი საჭირო არიან კულტურის სხვადასხვა საფეხურზე. ასეთია, მაგალითად, მოქმედების სუბიექტისა და ობიექტის აღნიშვნა, კუთვნილებითი ურთიერთობის გადმოცემა და სხვ. რა თქმა უნდა, ისინი ენისა და აზროვნების განვითარების გარკვეულ საფეხურებზე შეიქმნა, მაგრამ წარმოშობის შემდეგ ეს გრამატიკული კატეგორიები ეპოქათა განმავლობაში წარმატებით ემსახურებიან სხვადასხვა კულტურას.

ამგვარად, ენის სტრუქტურაში არ აისახება კულტურის (განსაკუთრებით მატერიალური კულტურის) ყოველი ფაქტი. ამიტომ გარკვეული მოვლენები, რომლებიც კულტურათა კლასიფიკაციაში შევლენ, ვერ პოულობენ შესატყვისებს ენათა გრამატიკულ წყობაში.

მეორე მხრივ, ენის გრამატიკულ კატეგორიათა დიდი ნაწილი გამოხატავს საგანთა შორის ისეთ ზოგად მიმართებებს, რომელთა აღნიშვნა საჭიროა კულტურის სხვადასხვა დონეზე და ამიტომ ძირითად გრამატიკულ კატეგორიათა დიდი რაოდენობა მომსახურეობას უწევს სხვადასხვა კულტურას.

არ უნდა დავივიწყოთ ისიც, რომ კულტურისა და აზროვნების ერთსა და იმავე საფეხურზედაც ენებს აქვთ შესაძლებლობა სხვადასხვაგვარად გამოხატონ ერთი და იგივე მოვლენები. ამიტომ არ იქნებოდა მართებული, რომ კულტურის განვითარების სხვადასხვა საფეხურისათვის დაგვეკავშირებინა ენათა გრამატიკულ წყობაში დადასტურებული ყოველგვარი განსხვავებანი. ამ რივისა არის, მაგალითად, შმიდტის კლასიფიკაციაში რიცხვით სახელთა სხვადასხვა სისტემები. მათი ნაირფერობა კულტურის სხვადასხვა დონეს კი არ უკავშირდება, როგორც ამას შმიდტი ვარაუდობს, არამედ სწორედ ზემოდასახელებული სხვადასხვაგვარი შესაძლებლობის კონკრეტულ განხორციელებას

წარმოადგენს (ამ კონკრეტულ საკითხთან დაკავშირებით ისიც მხედველობაშია მისაღები, რომ ბევრ ენაში რიცხვით სახელთა ნამდვილი ეტიმოლოგიური ანალოგია არაა დადგენილი).

უკანასკნელ, უნდა ვნახოთ, ერთგვარია თუ არა ენის გრამატიკული წყობისა და კულტურის ცვალებადობის ტემპები. თეორიულად ორგვარი შესაძლებლობა არსებობს:

1) ენა და კულტურა ერთგვარი ტემპებით იცვლებიან. მაშინ, თუ კულტურის სფეროში განვლილი საფეხურები ახლით შეიცვალა, თუ დაბალი კულტურის ადგილი უფრო მაღალმა დაიკავა, ასეთივე ცვლილება უნდა განიცადოს ენამაც, ე. ი. წინა კულტურისათვის დამახასიათებელი ნიშნები მან უნდა დაკარგოს და ახალი შეიძინოს. თანამედროვე ენები შეიძლება განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე იდგნენ. მათ შორის ყველაზე განვითარებულნი ყველაზე მოწინავე კულტურის გამომხატველი იქნებიან, ხოლო ადრინდელი კულტურის შესახებ ისინი ვერაერთად წარმოადგენს ვერ მოგვეცემენ გარდა იმისა, რაც ძველი კულტურიდან თვითონ ახალმა შეინარჩუნა. ამ თვალსაზრისით, ენათვის თანამედროვე კულტურას გამომხატავს მხოლოდ. კლასიფიკაცია შეიძლება სხვადასხვა საფეხურზე მდგომი თანამედროვე ენებისა, მაგრამ სრულიად გაუმართლებელია თანამედროვე ენათა დაკავშირება რომელიმე ძველ კულტურასთან და იმის გამოცხადება, რომ ამით თითქოს ამ ენათა უძველესი საფეხურები გვეძლევა. ადრინდელი საფეხურების გათვალისწინებისათვის თვით ენაში უნდა დავადგინოთ ეს საფეხურები და შემდეგ შევუდაროთ ისინი მისი დროის კულტურას.

თანამედროვე ენათა დაკავშირება კულტურულ წრეებთან და მათი აღიარება უძველესად მხოლოდ მაშინ შეიძლება მოხერხდეს, თუ დაუშვებთ, რომ ამ უძველესი საფეხურების შემდეგ არც ენებს განუცდია ცვალებადობა და არც კულტურას. მაშინ თვითონ ცნება „უძველესი“ აზრი ეკარგება. ასეთი თვალსაზრისი ანტიისტორიულია და, როგორც ზემოთაც დავრწმუნდით, შმიდტი ფაქტიურად სწორედ ამ თვალსაზრისზე დგას.

2. ენა და კულტურა სხვადასხვა ტემპებით იცვლება. სინამდვილეში სწორედ ამ მეორე შემთხვევას აქვს ადგილი. სხვა საკითხთან დაკავშირებით შმიდტიც აღიარებს ამ შესაძლებლობას¹.

ენისა და კულტურის სხვადასხვაგვარი ცვალებადობის ორი შემთხვევა გვხვდება:

ა) ენა უფრო ნელა იცვლება, ვიდრე კულტურა. იგი ინახავს ისეთ მოვლენებს, რომლებიც წინა კულტურის გავლენითაა შექმნილი და ახალ კულტურას აღარ ახასიათებს.

ამიტომ შესაძლებელია ენის მიხედვით კულტურის ზოგი ფაქტის აღდგენა, მაგრამ შეუძლებელია ამა თუ იმ კულტურისადმი ენის სრული შესატყვისობის აღმოჩენა.

ნათქვამის ნათელსაყოფად მივწარმოთ მაგალითებს. როგორც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, მრჩობლობითი რიცხვი აუცილებელი საფეხური იყო იმისათვის, რომ აზროვნება მრავლობითობის აბსტრაქტულ ცნებაზე გადასულიყო. ეს რიგ ენათა გრამატიკულ წყობაშიაც აისახა. როდესაც მრავლობითი რიცხვი ჩამოყალიბდა, ამის შემდეგ მრჩობლობითი, როგორც მხო-

¹ ვ. შმიდტი, დასახ. შრ., გვ. 27.

ლოობითსა და მრავლობითს შორის მოქცეული, ზედმეტი გახდა. მაგრამ ენათა გრამატიკულმა წყობამ იგი კიდევ დიდ ხანს შეინახა. მაგალითად, მრჩობლობითი დაცული იყო რიგ ინდოევროპულ ენაში (ძველ ბერძნულში, ინდურში, სლავურში¹). რა თქმა უნდა, უხემ შეცდომას დაუშვებდა ის, ვინც ძველ ბერძნულში მრჩობლობითის არსებობის საფუძველზე დაასკენდა, თითქოს იმდროინდელი ბერძნები განვითარების უფრო დაბალ საფეხურზე იდგნენ, ვიდრე რომელიმე სხვა ხალხი, რომლის ენის გრამატიკულ წყობაშიაც მრჩობლობითი რიცხვი არ იყო წარმოდგენილი.

იგივე ითქმის მ-ძინავ-ს ტიპის ზმნებზე ქართულში. მ-ძინავ-ს ორპირიანი ზმნა არის ინვერსიული წყობისა. სპეციალისტთა აზრით, ამ ზმნაში ასახულია განვითარების ისეთი საფეხური, როდესაც მიაჩნდათ, რომ ძილს იწვევს გარკვეული ძალა, ისაა მოქმედების ჩამდენი, სუბიექტი. ადამიანი კი ამ ძალის მოქმედების საგანს, ობიექტს წარმოადგენს. ამ გაგების შესაბამისად არის გაფორმებული ზმნაც. ის, ვისაც მართლა სძინავს, ობიექტური პირის ნიშნითაა წარმოდგენილი. რა თქმა უნდა, უაზრობა იქნებოდა გვეფიქრა, თითქოს ქართველებს, რომელთა მეტყველების გრამატიკულ წყობაში ეს არქაიზმი დღემდის შემოგვრჩა, ძილის პროცესი ამჟამადაც ასე ჰქონდეთ გააზრებული.

ბ) ენაში ადგილი აქვს ისეთ ცვლილებებსაც, რომლებიც არ დაიყვანება კულტურის ცვლილებებზე. ასეთი ცვლილებები ენის ყველა სფეროში მოგვეპოვება, მაგრამ განსაკუთრებით თვალსაჩინოა ისინი ფონეტიკაში.

საბოლოოდ: რადგანაც ენის გრამატიკული სტრუქტურა შეიცავს ძველი კულტურის გადმონაშთებს, ამავე დროს იგი არ ასახავს კულტურის ყოველ ფაქტს და რადგანაც ენის გრამატიკული წყობისა და ბგერითი შემადგენლობის ყოველგვარი ცვლილება არ დაიყვანება კულტურის ცვლილებაზე, უნდა დაეასკენათ, რომ შეუძლებელია მოვახდინოთ ისეთი კლასიფიკაცია ერთ სფეროში, რომელიც დაემთხვევა მეორე სფეროში მომხდარ კლასიფიკაციას. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ შმიდტის მიერ დასახული ამოცანა საერთოდ განუხორციელებელია.

ერთხელ კიდევ ვიმეორებთ, ეს სრულიადაც არ ნიშნავს ენის გრამატიკული წყობისა და კულტურის დაკავშირების უარყოფას. მათი ურთიერთობა ასე უნდა წარმოვიდგინოთ:

1. ენის გრამატიკულმა წყობამ შეიძლება ნათელი მოჰფინოს კულტურის (განსაკუთრებით სულიერი კულტურის) რიგ საკითხს (რადგან ენა უფრო ნელა იცვლება, ვიდრე კულტურა).

2. რიგ ენობრივ მოვლენათა ახსნა უნდა ვეძიოთ კულტურაში (რადგან მათი გამომწვევი მიზეზები კულტურაშია).

შმიდტის შრომაში მიუღებელია არა მხოლოდ მთლიანად ენობრივ და კულტურულ წრეთა შეფარდება, არამედ თვით ცალკეულ ენობრივ მოვლენათა დაკავშირებაც კულტურის ფაქტებთან. მოვიყვანოთ რამდენიმე დამახასიათებელი ნიმუში:

თვლის წყვილობითი სისტემის შექმნის ერთ-ერთ მიზეზად ავტორი მონოგამიური ოჯახის არსებობას მიიჩნევს; ლოკალური ეგზოგამია, მისი აზრით, განსაზღვრავდა ინკლუზივ-ექსკლუზივის ჩამოყალიბებას; სიტყვათა ხმოვნის ანლაუტი და აუსლაუტი სილამაზისადმი მისწრაფებით ყოფილა გამოწვეული

¹ А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, гл. 204.

(სხვა ადგილას შმიდტი თანხმობანთა სხვადასხვაგვარ კომპლექსებს გეოგრაფიულ პირობებს უკავშირებს: ჩრდილოეთის კლიმატი თანხმობანთა რთულ კომპლექსებს წარმოშობს, სამხრეთისა კი მხოლოდ ხმოვნიან აუსლაუტს გვაძლევს); გენეტიკის უკანდასმა თურმე ბავშვებისა და ქალების სპონტანურ აზროვნებას ახასიათებს, გენეტიკის წინდასმა კი მამაკაცური აზროვნებისათვის ყოფილა ნიშანდობლივი.

ვულგარული სოციოლოგიზმის ეს თვალსაჩინო ნიმუშები (რომელთა მსგავსი შმიდტის შრომაში ბლომად გვხვდება), ვფიქრობთ, კომენტარს არ საჭიროებს. მხოლოდ ნ. მარის ე. წ. „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებას“ თუ შეუძლია ამ მხრივ მეტოქეობა გაუწიოს შმიდტის „სოციოლოგიზმს“. აღსანიშნავია, რომ სიახლოვეს შმიდტის ნააზრევთან ნ. მარი და მისი მიმდევრებიც გრძნობდნენ. მაშინ, როდესაც ნიჰილისტურ დამოკიდებულებას იჩენდნენ მეიესა და ვანდრიესის ისტორიულ-მედარებითი კვლევა-ძიების მიმართ, ისინი დადებითად აფასებდნენ პატერი. ვ. შმიდტის თეორიას¹.

საერთოდ, უნდა ითქვას, რომ შმიდტის კლასიფიკაციამ ენათმეცნიერებაში მცირეოდენი გამოძახილი პოვა და მას არავითარი პრაქტიკული გამოყენება არ ჰქონია. მართალია, ეურნალ „ანთროპოსში“ გამოქვეყნებულ რეცენზიაში² ველფელი აცხადებს, ამ შრომით იწყება ახალი ერა ენათმეცნიერებაშიო, მაგრამ პრაქტიკამ ეს წინასწარმეტყველება არ გაამართლა. 1936 წ. ენათმეცნიერთა მეოთხე საერთაშორისო კონგრესზე ჰესტერმანმა გულნაკულად აღიარა, სამწუხაროდ, შმიდტის თეორიას არ ჰქონია ისეთი გამოხმაურება, როგორის ღირსიც ის იყო, არც დადებითი და არც უარყოფითი რეცენზიები მის შესახებ არ დაწერილაო³. ეს მთლად ზუსტი არ არის. გარდა ველფელის ზემოდასახელებული რეცენზიისა, შმიდტის შესახებ არსებობს სხვა რეცენზიებიც⁴, რომ არაფერი ეთქვათ მარისტთა მხარდაჭერაზე.

მაგრამ ეს კი აშკარაა, რომ არც ზოგადსა და არც კერძო ენათმეცნიერებაზე შმიდტის კლასიფიკაციას თვალსაჩინო გავლენა არ მოუხდენია. ამით, ვფიქრობთ, სავსებით დამსახურებულად, გაძომქლავნდა ამ კლასიფიკაციის უნაყოფობა.

¹ იხ. М. Я. Н е м и р о в с к и й, Язык и культура. К увязке лингвистики с общественными науками, Владикавказ, 1928. А. Х о л о д о в и ч, Патер Шмидт и яфетическая теория: Языковедение и материализм, вып. II, Москва-Ленинград, 1931.

² D. J. W ö l f e l, Schmidt P. W., S. V. D. Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde (Bibliographie). Anthropos, 1927, Wien. ტ. XXII, ნაკვ. 3,4, გვ. 636--645.

³ Ferd. H e s t e r m a n n, Die Schmidtsche Kulturkreistheorie und Sprachwissenschaft in Südamerika. Actes du quatrième Congrès international de linguistes tenu à Copenhague 1936, Copenhague, 1938, გვ. 199—203. თვითონ ჰესტერმანი შმიდტის დიდი პატივისმცემელი ჩანს და აცხადებს კიდევაც: შმიდტის თეორიამ დიდი დახმარება გაძიწია ამერიკის ენათა შესწავლისასო, მაგრამ რაში გამოიხატება ეს დახმარება, ამაზე იგი არაფერს ამბობს და საერთოდ თეორიულ საკითხებზე სრულიად არ მსჯელობს, თუმცა გაკვრით მაინც შენიშნავს, ზოგი რამის შესწორება შმიდტთან საჭიროდ მიმაჩნიაო.

⁴ L e w y E., P. W. S c h m i d t, Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung. Göttingen, 1928, № 56. 1/2 H., გვ. 142—159. Marcel Cohen, Bulletin de la Société de linguistique de Paris, ტ. XXVIII, fasc. 1 (№ 84), Paris, 1927. C. C. U h l e n b e c k, Sartryk af Acta Philologica Scandinavica, Kopenhagen, 1927.

ჩვენ არ მოგვეცა შემთხვევა გავცნობოდით ამ რეცენზიებს.

Т. С. ШАРАДЗЕНИДЗЕ

КЛАССИФИКАЦИЯ ПО ЯЗЫКОВЫМ КРУГАМ В. ШМИДТА

(Резюме)

1. В своей работе «Языковые семьи и языковые круги мира»¹ В. Шмидт ставил себе целью создать более широкие группировки языков, чем семьи родственных языков. Он выделил следующие круги языков: 1) древнейшие языковые круги, которые по географическому распространению делятся на южный, средний и северный (арктический) круги. 2) Первичные языковые круги, в которых также выделяются южный круг, северный круг (куда входят урало-алтайские, индоевропейские, семито-хамитские языки, а также часть северокавказских языков) и средний круг (южно-восточные австралийские языки, большая часть яфетических языков, ряд американских языков и т. д.). 3) Вторичные и третичные языковые круги, которые являются мешанными.

2. В. Шмидт связывал языковые круги с культурными кругами, выделенными им вместе с В. Копперсом; древнейшие языковые круги соответствуют древнейшим культурным кругам, первичные — первичным, а вторичные и третичные языковые круги соответствуют высоким культурным кругам. Внутри первичных кругов имеются такие соответствия: средний языковой круг относится к матриархальному культурному кругу примитивного земледелия, северный языковой круг — к культурному кругу кочевников-скотоводов, а южный языковой круг к охотничьей тотемистической культуре.

3. Методы, применяемые В. Шмидтом для классификации языков, вызывают ряд серьезных возражений:

а) фонетические, морфологические и синтаксические признаки, которыми якобы характеризуются различные языковые круги, выбраны автором случайно, без установления того, существует ли внутренняя связь между ними и этапами развития культуры.

б) При отнесении того или иного явления к определенному кругу решающее значение придастся его распространению в современных языках без учета истории данного явления. Автор не утруждает себя выяснением причин, обусловивших отсутствие какого-либо явления в интересующих его языках.

в) При классификации языков В. Шмидт исходит не из языковых признаков, а из культурных кругов. Многочисленные исключения, когда явления, причисляемые автором к определенному кругу, встречаются и в языках других кругов, показывают несостоятельность такого принципа классификации.

4. Неудовлетворителен и анализ отдельных языковых признаков, представленный в работе В. Шмидта. Например:

а) Неправильно мнение, что двойственное и тройственное числа возникли в морфологии после множественного для уточнения этого последнего. В действительности двойственное и тройственное, как более кон-

¹ Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde, Heidelberg, 1926.

кретные числа, являются переходными ступенями между единственным и множественным числами.

б) Грамматические категории («классы») человека и вещей не представляют собой трансформированных понятий женского и мужского полов. Эти понятия строятся на двух различных принципах. Неоправдано выделение среднего рода в языках номадской (кочевнической) культуры, так наз. средний род по происхождению представляет собой или класс вещей (включая и животных) или же класс неодушевленных предметов.

в) противопоставление чисто десятичной и пятирично-десятичной систем счисления выглядит искусственным.

г) Особенно спорны положения, представленные в синтаксисе. Не имеет никакого основания признание препозиционной постановки атрибутивного генетива характерным для языков номадской культуры, а постпозиционной — для языков матриархальной культуры.

5. В классификации В. Шмидта неприемлема увязка отдельных языковых явлений с фактами культуры. Например, неправильно мнение о том, что причиной создания парной системы счисления является наличие моногамной семьи, или что возникновение инклюзива-эксклюзива вызвано локальной экзогамией. Так же неосновательно объяснение гласного анлаута и ауслauta стремлением к красоте или же приписывание постпозиционной постановки генетива спонтанному мышлению детей и женщин, а препозиционной — мужскому мышлению. Такой вульгарный социологизм, примеры которого обильно встречаются у В. Шмидта, ненаучен.

6. Классификация по языковым кругам антиисторична, несмотря на заявление В. Шмидта, что она предусматривает более ранние этапы развития языков, чем это в силах сделать генеалогическая классификация языков.

7. В. Шмидту не удалось создать классификации языков, вполне соответствующей культурным кругам. Например, в его классификации культуре бумеранга не соответствует ни один языковой круг. По языковым признакам выделяются только древнейший и средний языковые круги, а южный и северный круги представляют собой результат смешения первых двух. Отсюда следует, что тотемистическая и номадская культурные круги не создали в языках характерных только для них особенностей. Кроме того, непонятно каким же образом произошло смешение древнейших и первичных (средних) языков, когда В. Шмидт отрицает возможность какого-либо контакта между древними культурами. И, наконец, если языки южного и северного кругов являются мешанными, то их следует отнести не к первичным, а ко вторичным кругам, которые автор действительно считает мешанными. Но в таком случае они оказались бы соответствующими высокому культурному кругу, в то время, как люди, говорящие на них, по В. Шмидту, имели первичную, а не высокую культуру. Еще больше противоречий наблюдается при попытке распределить отдельные языки по языковым кругам.

Все эти недоразумения и противоречия доказывают, что попытка В. Шмидта создать классификацию языков, которая соответствовала бы классификация культурных кругов, окончилась неудачей.

3. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. VII

8. Задача, которую ставил В. Шмидт перед собой, вообще неосуществима. Основанная на грамматических (и тем более фонетических) признаках классификация языков не может соответствовать классификации ступеней культуры по следующим причинам:

а) Явления культуры не всегда находят отображение в грамматическом строе языков.

б) Большая часть грамматических категорий выражает такие отношения, обозначение которых одинаково необходимо на различных этапах развития культуры.

в) Языки имеют возможность по разному изображать одинаковую культуру.

г) Темпы изменения языка и культуры не совпадают, языки могут долго сохранять пережитки минувшей культуры.

д) Не все изменения языка сводятся к изменению элементов культуры.

ა. კიზირია

-ებ ნიშნიანი მრავლობითი რიცხვის სინტაქსური
ძალისათვის ძველ ქართულში

ქართული ლიტერატურული ენის განვითარების მანძილზე ყურადღებას იქცევს სახელთა ორგვარი მრავლობითი, რომელსაც ორი ერთმანეთისაგან განსხვავებული ნიშანი აწარმოებს; ერთია -**ნ** (სახელობით ბრუნვასა და წოდებითის ფორმაში) და -**თ** (დანარჩენ ბრუნვებში), ხოლო მეორეა -**ებ**. პირველი მრავლობითი, როგორც ცნობილია და ბევრგზის აღნიშნული, გაბატონებული ფორმა ძველ ქართულში და ახალი ქართულის ჩამოყალიბებისას, მეორე—იშვიათია ძველ ქართულში, მაგრამ გაბატონებულია თანამედროვე ქართულში.

ისტორიულად დომინანტობდა -**ნ** ნიშნიანი მრავლობითი, რამდენადაც:

ა) ეს იყო გავრცელებული ფორმა ძველ ქართულში;

ბ) -**ნ** ნიშნიანი სუბიექტიცა და ობიექტიც შემასმენელს ყოველთვის ითანხმებდა რიცხვში;

გ) ასევე -**ნ** ნიშნიანი საზღვრული მსაზღვრელს ითანხმებდა რიცხვში. მაშინ როდესაც:

ა) -**ებ** ნიშნიანი მრავლობითი იშვიათი იყო იმავე ძველ ქართულში;

ბ) ამგვარი ნიშნით მრავლობითში წარმოებული სუბიექტი და ობიექტი შემასმენელს ჩვეულებრივ ვერ ითანხმებდა რიცხვში;

გ) ასევე პრეპოზიციული მსაზღვრელი ჩვეულებრივ არ ეთანხმებოდა -**ებ** ნიშნიან საზღვრულს რიცხვში.

ამიტომ იყო, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში -**ებ** ნიშნიანი ფორმა მიჩნეული იყო სხვა ფუნქციისად; ასე მაგალითად, პროფ. კ. დონდუამ ერთ-ერთ შრომაში¹ ყურადღება გაამახვილა მრავლობითის ორი სუფიქსის არსებობაზე და აღნიშნა, რომ მრავლობითის -**ებ** ნიშნიანი ფორმა „როგორც ჩანს, გამოხატავდა ნივთთა კლასს, პასიურ სულიერ და საერთოდ საზოგადოებრივად პასიურ არსებებს, აგრეთვე განყენებულ ცნებებს“ (გვ. 64, შდრ. 46). ავტორი იქვე მიუთითებს, რომ -**ებ** ნიშნიანი ფორმისათვის უმეტესად კრებითობის მნიშვნელობა დამახასიათებელი, ის წერდა: „ამაზე მეტყველებენ შემდეგი ფაქტები: 1. მსაზღვრელი არ ეთანხმება საზღვრულს რიცხვში, როდესაც ეს უკანასკნელი მრ. რიცხვშია -**ებ** სუფიქსით (ქალაქ-**ნ**-ი დიდ-**ნ**-ი, მაგრამ დიდ-**ი** ქალაქ-**ებ**-**ი**...); 2. მრავლობითის -**ებ** ნიშნიან ლოგიკურ ობიექტთან პრედიკატი დგას მხოლოდობით რიცხვში (დალეწ-**ნ**-ა ქალაქ-**ნ**-ი, მაგრამ დალეწა ქალაქ-**ებ**-**ი**...); 3. ასეთ შემთხვევაში სუბიექტი ხშირად ვერ ითანხმებს შემასმენელს რიცხვში: სახელ-**ებ**-**ი** არს“... (გვ. 55).

¹ О двух суффиксах множественности в грузинском: Язык и мышление, I, Ленинград, 1933, 88. 43—66.

შემდეგ პროფ. კ. დონდუა ყურადღებას ამახვილებს ამ უკანასკნელ მომენტზე თვით თანამედროვე ქართულში, სადაც მერყეობა გვაქვს შეთანხმების შემთხვევაში, მაგ., დიდი ამბები მოხდა... გოდრები დგას... და სხვ.

სამეცნიერო ლიტერატურაში, სრულიად მართებულად, ისიცაა აღნიშნული, რომ -ნ და -ებ ნიშნიან მრავლობითებს შორის სინტაქსური სიძლიერის მიხედვით განსხვავება „საფიქრებელია, იმიტომ იყო გამოწვეული, რომ პირველი ორგანულად უკავშირდებოდა ზმნის მრავლობითობის მესამე პირის ნიშანს, -ენ || -ან სუფიქსებს, რომლებიც ისტორიულად მრავლობითობის ნიშნად უნდა იქნენ მიჩნეული, ხოლო -ებ სუფიქსი სულ სხვა ფორმაციისაა და სხვა დიალექტური წრიდან მომდინარეობს. საინტერესოა, რომ მისი ეკვივალენტი სუფიქსი მრავლობითისა ქართულ ზმნაში არ მოიპოვება“.¹

ძველი ქართული ტექსტების შესწავლა გვიჩვენებს, რომ -ებ სუფიქსი ძველ ქართულშიც მრავლობითი რიცხვის ნიშნად გაიგებოდა; ამას ადასტურებს შემდეგი:

ა) რიც შემთხვევაში -ნ ბოლოსართიან მრავლობითს ენაცვლება -ებ ბოლოსართიანი მრავლობითი. ეს იმას ნიშნავს, რომ უკანასკნელი ფორმა ისევე მიჩნეულია მრავლობითი რიცხვის გამომხატველად, როგორც პირველი.

ასე, მაგალითად, ოთხთავის ერთ რედაქციაში ესა თუ ის სიტყვა რომ მრავლობით რიცხვში გაფორმებულია -ნ ნიშნით, მეორე რედაქციაში იგივე სიტყვა -ებ ნიშნით არის წარმოდგენილი².

მაგალითები:

მოპყვანდეს მისა ყოველნი სნეულნი და ეშმაკეულნი (DE მრკ 1,32) და იქვე, C რედაქციაში: მოართუმიდეს მას ყოველსა სნეულეებსა და ეშმაკეულეებსა.

აღესრულნენ წიგნი წინაწარმეტყუელთანი (DE მრკ 14,49) და აღესრულოს წიგნები იგი წინაწარმეტყუელთა (C).

განრცხადა სასუმელეებისა და სტამანებისა და ქუაბებისა და ცხედრებისა (DE მრკ 7, 4), მაგრამ

C რედაქციაში: განბანადა სასუმელთა და სტამანთა და ქუაბთა და ცხედართა.

რომელნი შემჰამენ სახლთა ქურიეთასა (C მრკ 12,40) და

რომელნი შემჰამენ სახლებსა ქურიეთასა (DE).

შდრ.

იხილნა კარნი საპრობილისანი განხუმულნი (მოც. I, 16,27) და

იხილა კარები განღებული საპრობილისა (C) და სხვ.

ბ) -ებ ნიშნიანი მრავლობითი სინტაქსურ ძალას ამჟღავნებს ისეთ შემთხვევაში, როდესაც ამგვარ მრავლობითში დასმული სახელი ქვემდებარედა გამოყენებული ერთგვარშემასმებლებიან შერწყმულ წინადადებაში და შემას-

¹ არნ. ჩიქობავა, ძარტივი წინადადების ევოლუციის ძირითადი ტენდენციები ქართულში: საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, II, № 1-2, 1941, გვ. 198; მისივე; სახელის ფუძის უძველესი აგებულება... 1942, გვ. 248; მისივე: რით არის წარმოდგენილი მრავლობითის სახელობითში დასმული მორფოლოგიური ობიექტი ძველ ქართულში: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, IX, 1929, გვ. 115.

² ამ გარემოებას ყურადღება მიაქცია დოც. ივ. იმნაიშვილმა ნაშრომში—ადიშის ოთხთავი რედაქციულად: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, XXX, 1947, გვ. 188.

შენელი მისგან დაშორებულია; ე. ი. მას მრავლობით რიცხვში ეთანხმება არა მომდევნო შემასმენელი, არამედ უკანასკნელები.

მაგალითად:

და განვი და სულები იგი არაწმიდაა კაცისა მისგან და შევიდეს ღორებსა მას (DE მრკ 5, 13);

და გარე მოადგა მას ქურივები იგი ყოველი, ტიროდეს და უჩუენებდეს კუბასტებსა და სამოსლებსა ყოველსა (მოც. 9, 39).

გ) -ებ ნიშნის მრავლობითის სახელთან გამოყენებულია სუბლექტურ ზმნათა ისეთი ფუძე, რომელიც ეგუება სუბიექტის ან ობიექტის მრავლობითობას. მაგალითად:

განაგდო სული იგი, მაგრამ: განასხა სულები: განასხნა სულები იგი სიტყვით (C მთ 8, 16), შდრ. განასხა სულები იგი უკეთური სიტყვითა (E);

დასუთ კაცი ეგე, მაგრამ: დასხით კაცები: დასხით კაცები ესე (E იოვ. 6, 10), დაასხით კაცები ესე (D); დასხით კაცები ეგე (CE ლკ 9, 14), დაასხით კაცები ეგე (D).

დ) ამავე დროს, იშვიათია, მაგრამ ადგილი აქვს -ებ ნიშნის ქვემდებარის მიერ შემასმენლის შეთანხმებას მრავლობით რიცხვში ძველსავე ქართულში, მაგ.:

სულები იგი... ჰხედვიდეს მას და შეუვრდებოდეს და ღაღადებდეს და იტყოდეს (DE მრკ 3, 11), შდრ. სულთა მათ... ოდეს იხილიან იგი, შეურდიან მას, ღაღადებედ და იტყუედ... (C);

გარე მოადგეს ქურივები იგი (მოც. 9, 39).

ჩანს, შეთანხმებას დასაბამი ჰქონია ძველსავე ქართულში.

ახალ ქართულში -ებ ნიშნის სუბიექტი თანდათან ვრცელდება; იფართოებს თავის სინტაქსურ ძალას და რიცხვში ითანხმებს შემასმენელს რიცხვში შეთანხმების შემთხვევებში არაა იშვიათი „ვეფხისტყაოსანში“, „ვისრამიანში“, „შაჰნამეში“, „თიმსარიანში“ და მომდევნო პერიოდის თხზულებებში.

მაგალითები:

ბედად შენ მჯობხარ, უსტარო, განახვენ დამწველის თვალები (ვტ. 1275);

თვით მეფედ მათად მას ხედვენ მონები მკლავმაგრებია (იქვე, 286);

მოშაით-მგოსნები თამაშობდეს (შაჰნ. 369, 10);

ფალავნები ომს არჩევენ (იქვე, 362, 3);

მას ომს შიგან ეგეთი ჭაბუკები იყვნეს (ვისრ. 23, 25);

გარდათვალეს ხოჯებმა (რუსუდანიანი);

ეს სტუმრები გამოღმართ დაწვენენ („სიბრძნე სიცრუისა“) და სხვ.

ამგვარად, -ებ ნიშნის სუბიექტის მიერ შემასმენლის მრავლობითში შეთანხმების იშვიათი შემთხვევები ძველ ქართულშიც მოგვეპოვება. ენის გრაფიკული სისტემის ეს დასაბამი თანდათან განვითარდა, გაფართოვდა და შედარებით სრულყოფილი გახდა. ეს განვითარება, როგორც ი. სტალინი აღნიშნავს, მოხდა „არსებული ენის ძირითადი ელემენტების გაშლისა და სრულყოფის გზით“¹.

ბუნებრივია, რაკი -ებ სუფიქსი იყო მრავლობითის ნიშანი, რიცხვში შეთანხმების საკითხიც უნდა მოგვარებულიყო. სათანადო გაგებას შესაფერისი გამოხატულება უნდა ეპოვა.

¹ ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1954, გვ. 25.

—ებ ნიშნის სუბიექტის ძალის განმტკიცებას იმანაც შეუწყო ხელი, რომ —ებ ნიშანი იქცა სახელთა მრავლობითი რიცხვის გამოხატვის ძირითად ფორმანტად. ამიტომ თანამედროვე ქართულში შემასმენელი იმ შემთხვევაში შეეთანხმება მრავლობით რიცხვში ქვემდებარეს, თუ ქვემდებარე ცოცხალი საგნის სახელია, ან არაცოცხალი საგნის სახელია, მაგრამ აქტიურია, გაპიროვნებულია¹.

როგორც ცნობილია, ძველ ქართულში მრავლობითის -ნ ნიშნის პირდაპირი ობიექტი შემასმენელს ისევე ითანხმებდა მრავლობით რიცხვში, როგორც სუბიექტი; მრავლობითის -ებ ნიშნის ობიექტი შემასმენელს რიცხვში ვერ ითანხმებდა. დროთა ვითარებამ ვერ შეცვალა ამ სახის სინტაქსური ურთიერთობა: ამგვარმა ობიექტმა რიცხვში შეთანხმების უნარი ვერ განავითარა; სამაგიეროდ თანდათან შესუსტდა -ნ ნიშნის ობიექტის მიერ შემასმენელს რიცხვში შეთანხმება. აღრინდელ ახალ ქართულში ჯერ შეთანხმებული ფორმების გვერდით ფართოდ ვრცელდება შეუთანხმებელი ფორმები, შემდეგ კი ბატონდება ეს უკანასკნელი; მაგალითად, ერთი მხრით, გვხვდება:

მოყუარემან ჩემმან თმანი დამიგრუნა (ვისრ. 158, 27);
სალამანდრამ თავისი ნათესავნი და ტომნი შემოიკრიბნა

(ქილ. 103,4);
ორნივე მჯარნი ამოყარნა (შაჰნ. 372,14);
მან კაცმან თუალნი ამართნა (ამირანდარეჯ. ხელნაწ. № 441, გვ. 12);
ჩჩვილნი მოსრნა (ვახტ. VI, 148);

მე შეგყარნე საუკუნოს ორნივე ერთგან (თეიმ. I, 41) და სხვა, მაგრამ

იქვე:
ველწიფემან მოიკითხა ჯიმშედის დანი ტურფანი (შაჰნ. 392,11);
მასკულავნი ეგრეცა მცუელად დააყენა (ვისრ. 147, 19);
ზავ წინა წავიდა და მოკაზმა დარბაზნი დიდნი (რუს.);
ჩიტნი იგი ცოლსა მიაბარა (ქილ. 112,20);

შელეწა ციხისა კარნი (ამირანდარეჯ. ხელნაწ. № 393, გვ. 10B)
და სხვ.

სახელობითში დასმულმა —ებ ნიშნის ობიექტმაც თავისი სინტაქსური ძალა მოსინჯა, მაგრამ შეთანხმების შემთხვევების ჩასახვას შემდგომი განვითარება არ მოჰყოლია.

მაგალითები:
და დაარღვენეს სახლები ისრაჲლისად... (ესაია, 22,10);

და შთანთქნა კუერთხმან აპრონისმან კუერთხები იგი მათი (გამ. 7, 12);

და მრავალთა გრძნების მოქმედთა მოკრიბნეს წაგნები მათი და დასწუვიდეს წინაშე ყოველთასა (მოც. 19,19);

ხოლო იყო ბიციცა ჩემთანა, და ორთავე გარდაფიხილენით გუამები იგი მოწამეთად... (ქიმ. 42,10);

¹ არნ. ჩიქობავა მიუთითებს, რომ „ზმნის შეთანხმება —ებ-იან სახელობით-თან იწყება იმ შემთხვევიდან, სადაც სახელობითი რეალურ სუბიექტად გვევლინება, მასთან ყველაზე აქტიურ სუბიექტს, ადამიანს, აღნიშნავს, შემდეგ კი ვრცელდება ისეთ მაგალითებზე, სადაც რეალური სუბიექტი ადამიანი არაა, მაგრამ ზმნა მოქმედებითი გვარისაა; აქ ჯერ კიდევ გვაქვს რყევა, თუმცა განვითარების ტენდენცია ნათელია“ (მარტივი წინადადების ევოლუციის ძირითადი ტენდენციები: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, II, № 1-2 1941, გვ. 200).

ისრევე გამოიკლიტნეს კარები (რუს.);

გადმოაჭყირნა თუალები (არჩ. ტ. 1, 184) და სხვ.

უფრო ხშირად შეთანხმების შემთხვევებს ადგილი ჰქონდა მსაზღვრელი-სა და საზღვრულის ურთიერთობაში.

ძველ ქართულში საზღვრული, რომელიც მრავლობით რიცხვს ნართ-აწარმოებდა, ითანხმებდა მსაზღვრელს რიცხვში. ამავე დროს წყობა მეტწი-ლად პოსტპოზიციური იყო: საზღვრულს მოსდევდა მსაზღვრელი. ეს ცნობილი ფაქტია. მაგრამ მსაზღვრელისა და საზღვრულის ასეთი წყობა შენიშნულია მაშინაც, როდესაც მრავლობით რიცხვში -ებ სუფიქსიანი საზღვრული იყო. ამასთან, ასეთ საზღვრულთანაც მსაზღვრელის რიცხვში შეთანხმება ხშირია ძველ ქართულში: ორივე -ებ ნიშნიანია. მეორე მხრივ, ჩვეულებრივია რიცხვ-ში შეუთანხმებელი ფორმები („იხილა კარები განღებული“ მოც. 16,27 და სხვა). შეუთანხმებელი ფორმების გვერდით შეთანხმებული ფორმე-ბის არსებობა გარკვეულ კანონზომიერებას ექვემდებარება: მრავლობითი რიცხვის ამგვარ ფორმას ჰქონდა ტენდენცია ძველ ქართულშივე შეეძინა ნა-რიანი ფორმის სინტაქსური ძალა და გვექონდა:

იხილა პირები იგი მათი და ჯრმლები ჯდილები (კიმ. I, 38,15);

შთადვა მათ შინა თუალები პატოსნები (სიბ. ბალ. 19,31);

და განარჩია მას დღესა შინა ვაცები ჭრელები (დაბ. 30,35);

გამოჯდა სულელები იგი არაწმიდები (C მრკ 5,13);

იყო სულელები არაწმიდები (მოც. 8, 7);

იყო სულელები უკეთურები (იქვე, 19,13);

ტაძრები იგი მალღები დაეცემოდა (ილ. აბულაძის მიერ გამო-ქვეყნებული ტექსტი, ლიტ. ურთ. 139), შდრ.

ავთანდილ უთხრა ტარიელს ესე სიტყვები ორები (ვტ 1564);

ნაქერალაში დამღვარან

თუშები თექიანები (ვაჟა, III, 197)

მთები მალღები, კლდეები,

...მოწყენილია ხუყველა

(ვაჟა, ერთტომეული, 333).

-ებ ნიშნიანი მრავლობითის სინტაქსური ძალა სხვაგანაც ვლინდება. მაგ., აჰა ესერა, ამიერითგან მნატრიდენ მე ყოველი თესლები ქუეყანი-სანი (C ლკ 1,48) შდრ. აჰა ესერა, ამიერითგან მნატრიდენ მე ყოველნი ნათუსაენი (DE).

მიუხედავად ამისა, -ებ ნიშნიანი მრავლობითის სინტაქსური ძალა ძველ ქართულში არ ეტოლებოდა -6 ნიშნიანი მრავლობითისას; ეს ცხადია, მაგ-რამ ამგვარი მრავლობითობის გათანაბრება მხოლოდობითთან მაინც არ შეი-ძლება, რადგანაც:

1. -ებ ნიშანი, ისევე როგორც -6 ნიშანი, მრავლობითი რიცხვის აღ-მნიშვნელი იყო.

2. ორი სხვადასხვა სუფიქსით ერთი კატეგორიის გამოხატვა აიხსნება არა იმით, რომ ენას სჭირდება ასეთი რამ სხვადასხვა დანიშნულებისათვის, არამედ, ალბათ, იმით, რომ ისინი სხვადასხვა წარმოშობისა არიან.

დამახასიათებელია, რომ ე. წ. საშუალო საუკუნეების ლიტერატურულ ძეგლებში საკმაოდ ხშირია შეთანხმებული ფორმების გვერდით შეუთანხმებ-ლობა მაშინაც, როდესაც სუბიექტად ცოცხალი საგნის სახელია ნარიან მრავ-

ლობითში წარმოდგენილი. ასეთი რამ არსებული ნორმის დარღვევად ითვლება თანამედროვე ქართულშიც კი, სადაც ნარიანი მრავლობითის სინტაქსური ძალა კიდევ უფრო შესუსტებულია.

მაგალითად:

ქვემდებარედ სულიერი საგნის სახელია, შეთანხმება არა გვაქვს:

მოვიდა ორი მისოდენი ლაშქარნი (ამირანდარეჯ. ხელნაწ. № 393, გვ. 8);

დედოფალნიცა მოსულიყა (რუს.);

ქალნი მას ეფერებოდა (იქვე) და სხვ.

შდრ. როდესაც ქვემდებარედ არაცოცხალი საგნის სახელია:

წალკოტნი... აყუაებულ იყო (ვისრ. 232,20);

ამოდინოდა წყარონი (შაჰნ. 370,29);

წვერნი ღრუბელთა სწუდებოდა (იქვე, 236,71);

ზგი საღვინენი მით ივსებოდა (რუს.) და სხვ.

შეთანხმების ეს დარღვევა მომდინარეობს უსათუოდ ცოცხალი შეტყველებიდან, სადაც ნ-ს სინტაქსური ძალა სუსტდება და -ებ-ისა ძლიერდება.

თანამედროვე ქართულში შეთანხმებას მაშინ აქვს ადგილი, როცა ქვემდებარე ცოცხალ საგანს გამოხატავს, ან არაცოცხალია და -ბ-თ სუფიქსებითაა მრავლობითი ნაწარმოები, ან კიდევ ცოცხალი საგნის თვისებებითაა აღჭურვილი.

А. И. КИЗИРИА

СИНТАКСИЧЕСКОЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЕ ИМЕНИ С СУФФИКСОМ -ებ -eb И ГЛАГОЛОВ В ДРЕВНЕГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В грузинском языке, за развитием которого можно следить в течение пятнадцати веков, обнаруживается ряд постепенных изменений видов синтаксических взаимоотношений слов.

Установлено, что синтаксическая сила множ. числа с суффиксом -ებ -eb была слаба в древнегрузинском языке (глагол не согласовывался в числе с субъектом и объектом типа -ებ -eb). Однако, в том же древнегрузинском языке форма существительного с суффиксом -ებ -eb имела тенденцию приобрести грамматическую силу множ. числа с суффиксом -ბ -b, что подтверждается следующим:

а) в ряде случаев формы с суффиксом -ბ -b заменяются формами с суффиксом -ებ -eb (წიგნ-ბ-ი ციგნ-ბ-ი—წიგნ-ებ-ი ციგნ-ებ-ი);

б) с формой множ. числа с суффиксом -ებ -eb согласуется основа супплетивных глаголов, выражающая множественность субъекта или объекта. Напр.: დასხით კაცები ესე: dasxit kacebi ese (велите им возвlechь); განასხნა სულები იგი... ganasxna sulebi igi (он изгнал духов...);

в) встречаются случаи согласования глагола в числе с субъектом типа -ებ -eb: სულეზი იგი... ჰხედვიდეს მას... *sulebi igi... hxedvides mas...* (духи... видели его);

г) в некоторых случаях определяемое, множ. число которого образовано при помощи суффикса -ებ -eb, согласует определяющее при постпозитивном строе: იხილა... ვრამლები ვდილები... *ixila... qrtlebi qdilebi...* (...увидел выхваченные мечи...)

С течением времени синтаксическая связь между сказуемым и подлежащим, равно и дополнением с суффиксом -ებ -eb, постепенно изменяется, совершенствуется, однако, это развитие происходит неравномерно. Множ. число с суффиксом -ებ -eb, выступая в качестве субъекта (подлежащего) расширяет свою синтаксическую силу в так называемом средневековом грузинском языке и проявляет тенденцию занять господствующее положение в современном грузинском, но как объект (прямое дополнение) и как определение, оно не претерпевает почти никаких изменений. Это явление имеет свое объяснение.

ა. მარტიროსოვი

მასდარული კონსტრუქციის ბანეზისისათვის ძველ ქართულში¹

ინდოევროპული ენებისაგან განსხვავებით ქართულსა და მის მონათესავე ენებს ინფინიტივის კატეგორია არ გააჩნია. მის მაგივრობას ამ ენებში მოქმედების სახელი — მასდარი — ეწევა.

მორფოლოგიურად და სინტაქსური ფუნქციითაც ინფინიტივი არსებითად განსხვავდება მასდარისაგან.

მორფოლოგიურად მასდარი ზმნისაგან იწარმოება, „ინფინიტივი კი ზმნის ფორმას ამოსავლად არ საჭიროებს. ის თვითონაა ზმნის საყრდენი, ამოსავალი“². ამ თვალსაზრისით რუსულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში ხშირად ინფინიტივს ადარებენ სახელობით ბრუნვას, რომელიც ინფინიტივის მსგავსად ამოსავალ ფორმას წარმოადგენს სახელთა სხვა ბრუნვებისათვის.

მაგალითისათვის ძველი სომხური რომ ავიღოთ, აქ ინფინიტივი, უფრო სწორად ზმნის განუსაზღვრელი ფორმა — *ანიოთ ვერყა* — ზმნისაგან დამოუკიდებელ ფუძეს წარმოადგენს, რომელსაც ბოლოში დაერთვის საწარმოებელი აფიქსები — *აღ-სღ-ქრ-იღ*. ძირითადი საწარმოებელი *ღ* თანხმოვანია, *ა ს ზ ქ* და *იღ* ხმოვნები კი მაულვლილებელი აფიქსებია, რომელთა მიხედვით ზმნის განუსაზღვრელ ფორმაში ჩანს, თუ ზმნა რომელი ტიპის უღვლილებას გაჰყვება.

ძველ სომხურში ზმნის განუსაზღვრელი ფორმა წარმოადგენს დასაყრდენს დრო-კილოთა საწარმოებლად.

ზმნის ფორმები ინფინიტივისაგან იწარმოება. ამ უკანასკნელს ჩამოსცილდება საწარმოებელი *ღ* აფიქსი და მის ადგილს სათანადო პირის ნიშნები დაიჭერს. ინფინიტივია, მაგალითად, *ქაიღაღ ვერყ ილასაჩქ ზეიღღ*, აქედან აწმყოს პირველი პირის ფორმები იქნება: *ქაიღამ, ვერყამ, ილასაჩქამ, ზეიღღამ*.

რიგ ენებში ინფინიტივი ისტორიულად წარმოშობილია არსებითი სახელისაგან ზმნურ კონსტრუქციასთან მისი დაახლოებისა და უღვლილების სისტემაში მისი ჩართვის შედეგად. საწარმოებელი ელემენტიც ასეთ ენებში სახელური აფიქსებიდან მომდინარეობს. ვარაუდობენ, რომ, მაგალითად, ძველსლავურში ინფინიტივის დაბოლოება — *ти* წარმოშობით მიცემითი ბრუნვის ძველი ნიშანია, რომლის *и* ხმოვანი უმახვილობის გამო რიგ შემთხვევებში დაუსუსტდა და მივიღეთ *ь*³.

¹ წაკითხულია მოხსენებად საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის V (XI) სამეცნიერო სესიაზე 11. VI. 1954.

² არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, 1942, გვ. 218.

³ А. Мейс, Общеславянский язык, 1951, გვ. 194; А. М. Селищев, Старославянский язык, 1952, გვ. 198.

ძველ სლავურში ინფინიტივი იბრუნებოდა, მაგრამ მან თანდათან დაკარგა სახელის ყველა ნიშანი, ჩამოშორდა სახელის სისტემას, მიეკედლა ზმნას და თანამედროვე სალიტერატურო რუსულ ენაში იგი უცვლელ ფორმად წარმოგვიდგა.

გერმანულში კი ინფინიტივს შერჩა სახელური ნიშნები. თავისი მნიშვნელობით და ფუნქციით ამჟამად იგი ზმნისა და არსებითი სახელის მიჯნაზე დგას. მისთვის დამახასიათებელია როგორც სუბსტანტიურობა, ისე ზმნურობა. იგი სახელურ-ზმნური ფუძეა. მაგალითად, Sehen (видеть) ინფინიტივია, ხოლო das Sehen (видение) უკვე სახელზმნაა, ქართულისებური მასდარია, რომელიც არსებითი სახელის მსგავსად იბრუნვის.

მასდარისაგან განსხვავებით ინფინიტივს გააჩნია დამოუკიდებელი სინტაქსური ფუნქციაც, კერძოდ, მას აქვს სახელის ბრუნვაში მართვის უნარი, რაც იმაში გამოიხატება, რომ იგი პირდაპირ დამატებას მართავს იმავე ბრუნვაში, რომელშიც მას მოითხოვს ზმნის ფორმა. სწორედ ამაში ჩანს ინფინიტივის ზმნური თვისება. ინფინიტივის მიერ მართული დამატება ინდოევროპულ ენებში ყოველთვის ბრალდებით ბრუნვაშია.

ინფინიტივის მხრივ ამჟამად თვალსაჩინო სხვაობა გვაქვს ქართულსა და მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებს შორის.

ახალ სალიტერატურო ქართულში, როგორც ცნობილია, ინფინიტივის კატეგორია არ მოიპოვება, მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებს კი, მაგალითად, ხუნძურს, ლაკურს, დარგუულს გააჩნია როგორც მასდარი (ზმნისაგან ნაწარმოები მოქმედების სახელი), ისე ინფინიტივი¹.

უღურში დადასტურებულია მასდარის თავისებური ფორმა, რომელიც იბრუნვის და ამავე დროს მართავს კიდევ პირდაპირ დამატებას იმავე ბრუნვაში, რომელშიც მას მოითხოვს ზმნის ფორმა. მართული დამატება ჩვეულებრივ „ბრალდებით“ ბრუნვაშია, როგორც ეს დასტურდება ზმნასთანაც².

ასევე, ტაბასარანულში, მართალია, მასდარი იბრუნვის, მაგრამ ამავე დროს ზმნის მსგავსად იგი ინარჩუნებს დამატების ბრუნვაში მართვის ძალას³.

ხუნძურში მოქმედების სახელი—მასდარი—ჩვეულებრივ ინარჩუნებს სათანადო ზმნის მართვის უნარს. სუბიექტი გარდაუვალ ზმნათა მასდართან, როგორც ეს მოსალოდნელი იყო, სახელობით ბრუნვაშია, ხოლო გარდამავლობის შემთხვევაში იგი აქტიური ბრუნვითაა გადმოცემული. ამ ენაში მოქმედების სახელი და ნაზმნარი სახელი თუმცა ფორმის მხრივ ხშირად ერთმანეთს ემთხვევა, მაგრამ მნიშვნელობის მიხედვით ისინი განსხვავდებიან იმ მხრივ, რომ ნაზმნარი სახელები მოკლებული არიან ზმნური მართვის ძალას⁴.

სპეციალურ ლიტერატურაში გარკვეულია, რომ დაღესტნის ენებში ინფინიტივისა და მიცემითი ბრუნვის აფიქსები წარმოშობით ერთი და იგივეა. ლ. ჟირკოვის ცნობით, მაგალითად, ხუნძურში ინფინიტივის საწარმოე-

¹ არნ. ჩიქობავა, ინფინიტივის დიალექტური ვარიაციები ხუნძურში (ავარულში): ენიშკის მოამბე, I, გვ. 89.

² ვლ. ფანჩიძე, „ინფინიტივის“ ფორმათა წარმოება და მნიშვნელობა უღურ ენაში: საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, 1942, III, № 4, გვ. 399.

³ Л. И. Жирков, Табасаранский язык, 1948, гв. 110.

⁴ М. С. Саидов, Развернутые члены предложения в аварском языке: Языки Дагестана, вып. II, 1954, гв. 111—114.

ბელი -ზე და მიცემითი ბრუნვის ნიშანი -ზე ერთი და იგივეა¹. ინფინიტივის -ზე ისტორიულად -დე-საგან მომდინარეობს (-დე → -ძე → -ზე), რასაც მხარს უჭერს ხუნძურთან ახლო მდგომი ანდიური ენა, სადაც ინფინიტივის ძირითად საწარმოებლად -დუ გამოდის².

ინფინიტივის -ის, -ას, -ის საწარმოებლები გენეტურად მიცემითის -ს ნიშანს უკავშირდება დარგულშიც. შ. გაფრინდაშვილის ცნობით, ამ ენის ის დიალექტები, რომელთაც მიცემითში -ზ ფორმანტი აქვთ, ინფინიტივისაც -ზ-ს საშუალებით აწარმოებენ, ხოლო ხანიანი ინფინიტივი ისეთ კილოებს ახასიათებს, რომლებიც მიცემითი ბრუნვის ფორმებში -ს ფორმანტს იყენებენ.

ხუნძურისა და დარგულის წუდახარულ დიალექტში ინფინიტივის საწარმოებლებს ფონეტიკური ცვლის ის საფეხურები გაუვლია, რაც მიცემითში ბრუნვის ნიშანს: -დე → -ძე → -ზე (→ -ზ დარგულში). -ზ-ს ცვლის შემდგომ საფეხურად მიიჩნევა -ხ, რომელიც სალიტერატურო დარგულში გვხვდება ინფინიტივისა და მიცემითის ნიშნად.

ინფინიტივისა და მიცემითის საწარმოებელი -ნ საერთო ჩანს ლაკურშიც ყუყ-ი-ნ = pezaty (ინფინიტივი), ოლ-ი-ნ = ძოხას (მიცემითი ბრუნვა). ასეთივე ვითარება დასტურდება აგრეთვე ანდიურ-დიდოურ ენებში.

საინტერესო ფაქტია, რომ დალესტნის ენებში ერთი და იგივე აფიქსი, რომელიც მიცემითსა და ინფინიტივში დასტურდება, გამოიყენება აგრეთვე მიმართულებითი ბრუნვის საწარმოებლად. მაგალითად, ლაკურში, როგორც ი. ცერცვაძეს აქვს აღნიშნული, ინფინიტივისა და მიცემითის საწარმოებელი -ნ სუფიქსი ამავე დროს მიმართულებითი ბრუნვის ნიშანია.

ისტორიულად არც ქართულისათვის იყო უცხო თავისებური კატეგორია „ინფინიტივისა“. V—X საუკუნეების ნათარგმნი და ორიგინალური ძეგლების მიხედვით ძველ ქართულში აშკარად ჩანს პროცესი თავისებური „ინფინიტივის“ ჩამოყალიბებისა. ესაა ვითარებით ბრუნვაში დასმული მასდარის ხმარება, რომელიც ანალოგიას პოულობს სხვა ენათა ინფინიტივთან. თავისებურიაო რომ ვამბობთ, მხედველობაში გვაქვს ის გარემოება, რომ ასეთი მასდარი წარმოების თვალსაზრისით ნაზმნარი სახელია, მაგრამ ჩვეულებრივი მასდარისაგან განსხვავებით იგი ხასიათდება ინფინიტივის შესაფერისი სინტაქსური ფუნქციებით. სხვა ენების ინფინიტივის მსგავსად ასეთი მასდარი სათანადო კონსტრუქციაში ყოველთვის „ირიბ ბრუნვაში“ (ვითარებითში) გვევლინება. მას, სახელობითში დასმული მასდარისაგან განსხვავებით, მეტი ზმნური ძალა გააჩნდა. მოქმედებითი გვარის ზმნის ფუძისაგან ნაწარმოები ასეთი მასდარი პირდაპირ დამატებას ისევე იკუთვდა ბრუნვებში (სახელობითსა და მიცემითში), როგორც სათანადო ზმნის ფორმა.

ამგვარად, ვითარებითში დასმული მასდარი ინფინიტივის ფუნქციებს სინტაქსური თვალსაზრისით ავლენდა, მორფოლოგიურად კი, უფრო სწორად წარმოების მიხედვით, არსებითად განსხვავდებოდა სხვა ენათა ინფინიტივისაგან. იგი საწყის ფორმას კი არ წარმოადგენდა ზმნის სისტემისათვის (როგორც ეს ინფინიტივის მქონე კლასიკური ენებისთვისაა დამახასიათებელი).

¹ Л. И. Жирков, Грамматика даргинского языка, 1926, гл. 20, №6.

² არნ. ჩიქობავა, ინფინიტივის დიალექტური ვარიაციები ხუნძურში (ავარულში) — ენიმკის მოამბე, I, გვ. 94.

არამედ თვითონ იყო ზმნისაგან წარმოქმნილი ფორმა (იწარმოებოდა ზმნის აწმყოს ფუძისაგან).

ზემოაღნიშნულის გარდა, ვითარებითში დასმულ მასდარს ინფინიტივთან საერთო სხვა სინტაქსური ფუნქციებიც მოეპოვება. ასეთი მასდარის მქონე მარტივი წინადადება ჩვეულებრივ გადმოსცემს იმ შინაარსს, რაც სხვა შემთხვევაში რთული ქვეწყობილი წინადადებით გამოიხატება. იგი რთული წინადადების ფუნქციას ასრულებს, მისი მონაცვლეა.

ამ მხრივ საინტერესო მასალას იძლევა ოთხთავის რედაქციების შედარება. ირკვევა, რომ თუ ერთ რედაქციაში ვითარებითში დასმული მასდარით შედგენილი მარტივი წინადადება გვაქვს, მეორეში, სათანადო ადგილას, რთული ქვეწყობილი წინადადება ან პირიქით, ე. ი. ვითარებითში დასმულ მასდარს დამოკიდებულ წინადადებაში ზმნის ფორმა შეესატყვისება; მაგალითები:

და ამცნო მათ ფრიად, რაათა არავინ აგრძნეს, და უბრძანა მათ ცემად მისა პური (მრ 5,43 C).

სომხ. *ნ. ს. պատուէր տայր նոցա յոյժ, զի մի՛ ոք զիտասցէ զայն. և ասաց տալ նմա իւտել*

ბერძ. *καὶ διεστείλατο ἀποτιῆς πολλαῖ, ἵνα μηδεὶς γυνῆ τῆστο· καὶ εἶπε· θειήσθαι ἀποτή φαγεῖν*

შდრ. და ამცნებდა მათ ფრიად, რაათა არავინ აგრძნეს ესე, და უბრძანა მათ, რაათა მისცენ მას ჭამადი (იქვე DE)

და მიიყვანეს იგი ჯუარ-ცუმად (მთ 27,31 C)

სომხ. *և տարան զնա ՚ի խաչ հանել*

ბერძნ. *καὶ ἀπήγαγον ἀπὸν εἰς τὸ σταυρῶσαι*

შდრ. და წარიყვანეს იგი, რაათა ჯუარს-აცუან (იქვე DE)

აღიყვანა სულისა მისგან უდაბნოდ გამოცდად ეშმაკისაგან (მთ 4,1C)

სომხ. *ფირձել ՚ի սատանայէ*

ბერძნ. *πειρασθήσθαι ἕνθ τῶν διαβόλου*

შდრ. აღმოიყვანა სულისაგან უდაბნოდ, რაათა გამოიცადოს ეშმაკისაგან (იქვე DE)

და იწყეს ვედრებად მისა წარსლვად საზღვრით მათით (მრ 5,17 C)

სომხ. *ն. ს. սկսան աղաչել զնա գնալ*

ბერძნ. *καὶ ἤρξαντο παρακαλεῖν ἀπὸν ἀπελεθεῖν*

შდრ. და ევედრებოდეს მას, რაათა წარვიდეს საზღვართაგან მათთა (იქვე DE) და სხვ.

ზემომოყვანილი შესატყვისი ადგილების მიხედვით ჩანს, რომ აღიშნის ოთხთავი და სომხური და ბერძნული ტექსტი მსგავს კონსტრუქციას წარმოგვიდგენს: სამივეგან მარტივი წინადადება გვაქვს (აღიშნის ტექსტში მასდარული, სომხურსა და ბერძნულში ინფინიტიური კონსტრუქცია), ჯრუჟ-პარხლის ოთხთავი კი სათანადო კონტექსტში ზმნის შემცველ რთულ წინადადებას მიმართავს.

ვითარებითში დასმული მასდარის ერთ-ერთი თავისებურება იმაში მდგომარეობს, რომ მარტივ წინადადებაში იგი დამატებად გვევლინება; მაგ.:

უბრძანებდა დამარხვად ადგილსა მას (შუშ. XVIII, 5)

ხუცეს, ვერძალ-მიც გემოეს ხილვად (იქვე, VII, 23)

იწყო გინებად და გმოზად ღმრთისა სასტიკად (იქვე, VIII, 10)

მათ არლარა იკადრეს ცილობად (ხანძთ. გ-97)
 იწყეს მწუხარებით ღალადებად (ცხ. საბა ასურ. 17,7)
 და იწყეს მისა ვედრებად (იქვე, 13,37)
 არა მიტევა მე დანთქმად (იქვე, 17,36)
 უბრძანე მთასა მას ცვალებად (სას. პოეზ. ევ)
 ნუუკუე არა ინებოს... მოსლვად (დაბ. 24,39)
 რამეთუ ვერ უძლებდეს დათმენად (გამოსლ. 12,39)
 ვერ ეძლო მათ ცილობად (საქმე მოციქ. ო 4,14)
 რა შეოჯდლოთ წინა დადგომად ყლსა ძლსა მტერისასა (ბოლნ. 5)
 იწყო გმობად წმიდისა მის (ზარზ. 170,19)
 იწყეს მიერთვან ქართველთა მოსლვად და განმრავლებად
 (ცხ. იოვ. და ეფთ. 15,1)

ვითარცა იწყეს სერობად (ანტიოქ. 77,17) და ა. შ.

ვითარებითში დასმული მასდარი დამატებად მოუღიოთ ისეთ ზმნებს, რომლებიც უმთავრესად გადმოსცემენ ბრძანებას, დაწყებას, თხოვნას, მონდომებას, სურვილს, შესაძლებლობას და მისთ. ასეთი მასდარი ჩვეულებრივია ამგვარი ზმნების შემდეგ: უბრძანა, მიწმს, არა უტევა, ეგების, აცადეთ, არავის უფლო, ნუ აყენებთ, ვერ ჯელ-ეწიფების (ვერ ჯელ-გეწიფების, ვერ ჯელ-ეწიფა), ჯერ-არს (არა ჯერ-არს, არა ჯერ-იყო), არა ინებეს, იწყო (იწყოს, იწყეს, იწყონ), უმჯობეს არს, ვერ ღირს ვარ (არა ღირს ვარ), მინდეს (უნდეს), შემძლებელ არს (შემძლებელ ვარ, შემძლებელ ხართ, შემძლებელ არიან), შესაძლებელ არს, ვერ ძალ-უც (ვერ ძალ-გიც, ძალ-მიც), ვერ შეუძლეთ (ვერ ეძლოს, ვერლარა ეძლო), შეუძლოს და სხვ.

ხშირია აგრეთვე შემთხვევები, როცა ამავე ტიპის ზმნებთან სათანადო მასდარი სახელობითშია; მაგ.:

უბრძანა ბაგრატ კურაპალატმან შტენება მისი (ხანძთ. კე-1)
 უბრძანა დაგება პურისა (დაბ. 43,41)
 უბრძანა წარსლვა მის თნა (ცხ. საბა ასურ. 9,34)
 სამამოს მიიყვანნის და უბრძანის განრთხმა (ცხ. იოვ. და ეფთ. 68,6)
 მაშინ უბრძანა... შეკრვა მისი ბორკილითა (აბო, 70,1)
 აწ ბრძანე შეპყრობა მისი (იქვე, 68,36)
 ბრძანა განყვანება კაცთა მათ (საქმე მოციქ. ო 5,34)
 უბრძანა შეკრვა მისი და ცემა (შუშ. VIII, 20)
 ინებეს ერთად პურისა ჭამა (იქვე, VI, 5)
 აღუთქუა მას ჭამა მის გნ (ცხ. საბა ასურ. 12,27)
 ჯელყონ აღშენება მონასტრისა (ზარზ. 151,30)
 იწყო მისა კითხვა (საქმე მოციქ. ო 8,30)
 გულს ეღვა დათმენა (ხანძთ. იდ 8)
 ვერ ჯელ-ეწიფების... პურისა ჭამა (დაბ. 43,32) და სხვ.

ვითარებითსა და სახელობითში დასმული მასდარი სათანადო კონტექსტში ხშირად პარალელურად გვხვდება ოთხთავის რედაქციების მიხედვით:

DE

C

მასდარი ვითარებითში	მასდარი სახელობითში
უბრძანა დაგება მათა (მრ 8,7)	ბრძანა დაგება (იქვე)
უკუეთუ... იცით მისაცემელი კეთილი მიცემაღ შვილთა თქუნთა (მთ 7,11)	უკუეთუ... იცით ნიჭისა კეთილისა მიცემა (იქვე)

აწ ბრძანე დაკრძალვად საფლავი იგი (იქვე, 27,64)

იზრახა ფარულად განტევებად იგი (მთ 1,19)

კელ-მე-ეწიფებისა ძეთა სიძისათა გლოვად (მთ 9,15)

არა ჩემი არს მიცემად (მთ 20, 23)

აიძულე შემოსლვად (ლკ 14,23)

უმჯობეს არს შენდა უგელოხსა შესლვად ცხორებასა (მრ 9,43)

რაოდენ ძნელ არს... შესლვად სასუფეველსა (მრ 10,24).

ბრძანე აწ დაკრძალვაჲ საფლავისაჲ მის (იქვე)

იზრახა ფარულად განტევებად მისი (იქვე)

ნუთუ ეგების შვილთა საქორწინისათა გლოვაჲ (იქვე)

არა ჩემი არს მიცემაჲ (იქვე)

აიძულე შემოსლვაჲ (იქვე)

უმჯობეს არს შენდა ერთ-გელისა ცხორებასა შესლვაჲ (იქვე)

რაოდენ ძნელ არს... სასუფეველსა შესლვაჲ (იქვე).

წარმოდგენილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ DE რედაქციაში თუ ვითარებითში დასწული მასდარი გვაქვს, C-ში იგი სახელობითში გვევლინება. იშვიათად დასტურდება ისეთი შემთხვევებიც, როცა, პირიქით, DE რედაქციაში ხმარებულ სახელობითში დასმულ მასდარს C-ში ვითარებითი შეესატყვისება; მაგ.:

DE

მასდარი სახელობითში

არა კეთილ არს მოღებაჲ პურისაჲ (მრ 7,27)

თუ გნებავს ცხორებასა შესლვაჲ (მთ 19,17)

ძალ-გიც განწმედაჲ ჩემი (მთ 8,2)

ვერვის კელ-ეწიფებოდა წარსლვაჲ მიერ გზით (მთ 8,28).

C

მასდარი ვითარებითში

არა კეთილ არს მოღებად პური (იქვე)

უკუეთუ გნებავს ცხორებასა შესლვად (იქვე)

შემძლებელ ხართ განწმედად ჩემდა (იქვე)

ვერვინ შემძლებელ იყო წარსლვად მიერ გზით (იქვე).

ასეთი მონაცვლეობა გვხვდება ძველი ქართულის ისეთ ძეგლშიც, როგორიცაა „საქმე მოციქულთა“; მაგ.:

ჟ

რომლითამცა ჯერ-იყო ცხორებაჲ ჩუენდა (4,12)

ჯერ-არს შეწყყნარებაჲ (3,21)

ვერ შესაძლებელ იყო დაყენებაჲ მისი მის მიერ (2,24)

არა თქუენი არს ცნობაჲ (1,7).

ზ

რომლითამცა ჯერ-იყო ცხორებად ჩუენდა (იქვე)

ჯერ-არს შეწყყნარებად (იქვე)

ვერ შესაძლებელ იყო დაყენებად მისა მის მიერ (იქვე)

არა თქუენი არს ცნობად (იქვე).

ძველ ქართულში დასტურდება იშვიათი შემთხვევები, როცა ვითარებითი ბრუნვის ნაცვლად მასდარი ნათესაობით ბრუნვაშია ემფატიკური ა-ს გარეშე. ამას ადგილი აქვს უნდეს და ნებაჲს ზნებთან; მაგ.:

მას არა უნდა ნუგეშინის-ცემის (დაბ. 37,35)

და რომელსა უნდეს სესხების შენგან, ნუ გარე-მიიქცევ პირსა (DE მთ 5,42); შდრ. და რომელსა უნდეს ვასხებად შენგან, ნუ გარე-მიიქცევ პირსა (იქვე C)

ვისაცა უნდეს ძესა გამოცხადების, გამოუცხადოს (C ლკ-10, 22); შდრ. ვისი უნდეს ძესა გამოცხადებად, გამოუცხადოს (იქვე DE)

ნუუკუე თქუნცა გნებავეს წარსლვის? (DE იოვ 6,67); შდრ. ნუ-უკუე თქუნცა გნებავეს წარსლვად? (იქვე C)

და უკუეთუ გნებავეს შეწყყნარების (D მთ 11,14); შდრ. და თუ გნებავეს შეწყყნარებად (იქვე CI).

ამ კონტექსტში გასახსენებელია ჭანურის ვითარება. აქ მასდარის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა **ო-უ-შ** საწარმოებლებით გადმოსცემს. მყოფადის მიმღობის ერთ-ერთ ტიპს; მაგ.: **ო-ჰკორ-უ-ში** „საჭრელი“ (ზედმიწვევით „ჭრისა“), **ო-გუბ-უ-ში** „მოსახარში“ (ზედმიწვევით „ხარშვისა“, „გბობისა“) ¹.

გვხვდება აგრეთვე ისეთი შემთხვევები, როცა ერთსა და იმავე კონტექსტში ვითარებითში დასმულ მასდარს ენაცვლება მიცემითში დასმული მასდარი; მაგ.: ივინი ზრახვიდეს მოკლევად მისა (საქმე მოციქ. **წ 9,29**); შდრ. ივინი განიზრახვიდეს მოკლევასა მისსა (იქვე **ღ**)

ეძიებს... გარემოქცევად სარწმუნოებისაგან (იქვე **წ 13,8**); შდრ. ეძიებდა გარდაქცევასა... სარწმუნოებისაგან (იქვე **ღ**).

ასეთი მონაცვლეობა კანონზომიერი ჩანს, რადგან ვითარებითსა და მიცემითი ბრუნვის პარალელური გამოყენება სახელებშიც დასტურდება. ამ ბრუნვათა სინტაქსური ფუნქციების მსგავსება და მათი მონაცვლეობა საზოგადოდ გამართლებულია იმ მხრივ, რომ გენეტურად ისინი ერთმანეთს უკავშირდებიან ისევე, როგორც მოქმედებითი—ნათესაობითს ².

ვითარებითში დასმული მასდარი სემანტიკურადაც მსგავსია ინფინიტივისა. ცნობილია, რომ ინდოევროპულ ენებში გარკვეული ტიპის ინფინიტივი (გერმანულში, მაგალითად, *zu* პრევერბიანი ინფინიტივი) მიზნის გარემოებაზე მიუთითებს, გამოხატავს მიზნის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადების შინაარსს. ასეთივე მდგომარეობა გვაქვს ძველ ქართულში. ვითარებით ბრუნვაში დასმული მასდარი აქ სათანადო შემთხვევებში მიზნის გარემოებას გადმოსცემს და იხმარება ამავე ბრუნვაში დასმული მყოფადის მიმღობის ფუნქციით; მაგ.:

დასხდა ერი იგი ჭამად და სოჰმად (ბოლნ. 85)

რაჟამს მოვიდეს ცხოვარი სუჰმად (დაბ. 30,38)

მიიწინეს კართა შემუსრვად (იქვე, 19,9)

წარვიდა... მწირობად (რუთ. 1,1)

გან-ვინმე-ვიდეს ერისა მისგანი შეკრებად და არა პოვეს (გაღოსლ. 16,27)

მოვიდა იგი... მაღლისა გარდაჰდად (შუშ. XI, 15)

მოვიდიან შვილნი იგი მისნი ხილვად დედისა თჳსისა (იქვე; XII, 16)

და შევიდეს დადგრომად ერთსა სოფელსა (ცხ. საბა ასურ. 16,23)

¹ არნ. ჩიქობავა, მასდარისა და მიმღობის ისტორიული ურთიერთობისათვის ქართულში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, გვ. 39.

² ვ. თოფურია, ბრუნვის სისტემისათვის სვანურში სხვა ქართველურ ენათა ბრუნვასთან შედარებით: საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, 1944, V, № 3, გვ. 340; არნ. ჩიქობავა, გრამატიკული კლას-კატეგორია და ბრუნვის ნიშნათა გენეზისის საკითხი ქართულში: საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, 1946, VII, № 1—2, გვ. 66.

წიგნი არა მიწერად გეც (ხანძთ. კ-38)

გეძიებენ შენ შეპყრობად, ტანჯვად და გუემად (აბო, 69,6)
მზა ყავ თავი შენი სლვად გზათა (ზარზ. 152,21)

ალვისწრაფდი ხილვად, თუ რაჲ-ძი იქმნა (ცხ. იოვ. და ეფთ. 45,7)

მისცნეს იგინი დამარხვად ხვალისა (საქმე მოციქ. 4,3)

შემოჰკრებს... დღესასწაულობად და გალობად (სას. პოეზ. მე).

არის შემთხვევები, როცა ასეთ კონტექსტში სათანადო მასდარს ძველ ქართულშივე ვითარებითში დასმული მყოფადის მიმღეობა შეენაცვლება ხოლმე; მაგ.:

მისცა ყოველივე საწმარი საშენებელად (ხანძთ. კე-2)

ალაშენ მონასტერი განსასუენებელად (იქვე, კე-12)

მიეც ამას სახელრ... საღიდებელად შენდა (იქვე, კე-14)

ხოლო ძმანი მისნი... დასწყუედდეს ზროხასა და ცხოვარსა განსას-
ტუმრებელად ერისა (ანტიოქ. 62,39)

იქმნა ადგილი იგი ნუგეზინის საცემელად კცთა (ცხ. საბა ასურა
10,29)

ბჭეთა ზედა დასაბრკოლებელად დაუდვან (ეს. 29,21)

ალაშენეს... განსასუენებელად სულთა მრავალთა (ცხ. იოვ. და
ეფთ. 4,2)

ოქროჲ და ვერცხლი შენი შენ თანავე იყავნ წარსაწყმედელად
თავისა შენისა (აბო, 69, 35)

თაყუანის საცემელად კილიკი ერთი მცირე ქუე წარუგდე-
ბიედ (შუშ. XIV, 20)

და იდვა იგი წე ოვცხო თესლთა მრთ სამღერელად (ბოლნ. 85)

წარავე საშენებელად მონასტრისა (ზარზ. 178,12)

ვითარ-მე ველ-ეწიფების ამას მოცემად ჩუენდა ჯორცი თვისი საქმე-
ლად? (იოვ 6,52 DE; შდრ. ვითარ შემძლებელ არს ესე მოცემად ჩუენდა
ჯორცი იგი თვისი ჭამად? იქვე C)

სასჯელად მოვედ სოფლისა ამის (იოვ. 9,39 C; შდრ. შჯად სო-
ფლისა ამის მოსრულ ვარ, იქვე DE).

მიზნის გარეწობად ვითარებითში დასმული მასდარისა და მყოფადის
მიმღეობის ნაცვლად შედარებით იშვიათად გვხვდება აგრეთვე -თვს თანდ-
ბულიანი მასდარი; მაგ.:

ასწავებნ მათ... ყოველთავე წესთა კრებულისათა მჭურვალედ აღსრუ-
ლებისათვს (ცხ. იოვ. და ეფთ. 77,3)

დალათუ უძნდა საქმე ესე იოვანეს, გარნა ქართველთა განსუენები-
სათვს და უფროჲს ხოლო თორნიკის აშენებისათვს თავს-იდვა (ამისი
გელ-ყო)ფაჲ (იქვე, 23,2)

მჭურვალე სურვილი აღძრულ არს ჩემ შორის თაყუანისცემისათვს
წმიდათა მათ ადგილთასა (ანტიოქ. 53,32)

მოციქულ იქმნეს იგინი ტიმოთეს წარწყმედისათვს (იქვე, 55,14)

აღშენებისათვს კარავისა (ზარზ. 168, 2).

ძველ სომხურში მიზნის გარემოება ჩვეულებრივ გადმოცემულია ინფი-
ნიტივით, ანუ ზმნის განუსაზღვრელი ფორმით; მაგ.:

წარავლინნა იგინი ქადაგებად... და განკურნებად უძღურთა (ლკ
9,2)—*ხւ առաքեալս զնոսս քարիզել... և բժշկել զսխտաժէտս*

მიერთებან იწყეს ძიებად ადგილსა, სადა უშენონ... ეკლესიამ ზარზ. 166,1).

რაასათჳს ჩუენ ვერ შეუძლეთ განკუთრებად მას? (მთ 17,19)

ყოველი იგი ქალაქი შეკრბა სმენად სიტყუასა მას (საქმე მოცქ. 13,44).

ადგილის მიხედვით ვითარებითში დასმულ მასდარს პირდაპირი დამატება ჩვეულებრივ მოსდევს ხოლმე, მაგრამ იშვიათად იგი შეიძლება მასდარს წინ უძლოდეს როგორც სახელობითში, ისე მიცემითში.

სახელობითში: დაავიწყდა პური მოღებად (მთ 16,5)

ძალ-გიცა სასუმელი შესუმაღ (მრ 10,38)

უკუეთუ ვისმე უნდეს თავი თჳსი განრინებად (მთ. 16,25)

არა ჯერ არს წაა ამო დღეთა შა... არცა ქორწილი ყოფად დარცა დღე შობადთა (ბოლნ. 3)

არა ჯერ არს... არცა დღე შობადთა აღსრულებად (იქვე, 4)

უკუეთუ ვინმე უძლის ქჳშა ქუეყანისა აღრაცხად (დაბ. 13,16)-

მიცემითში: უკუეთუ შემძლებელ ხარ მკუდარსა აღდგინებად პირველად დედა შენი აღადგინე (შუმ. XIII, 7)

და აწ მე მაიძულებთ ამას ყოფად? (იქვე, V, 10)

ვერარას იკადრებდეს უწესოსა საქმესა ქმნად (ცხ. იოვ. და ეფთ. 48,13)

რომელნი იგი შემძლებელ არიან ყოველსავე საქმარსა ჩუნესა უხუებით აღსრულებად (ანტიოქ. 52,13).

ვითარებითში დასმულ მასდარს, როგორც ეს ზევითაც შევნიშნეთ, სომხურსა და ბერძნულში ინფინიტივი შეესატყვისება, რომელთანაც პირდაპირი დამატება ჩვეულებრივ ბრალდებით ბრუნვაშია და ეს უკანასკნელი თითქმის ყოველთვის მოსდევს ხოლმე ინფინიტის:

მაშინ უბრძანა მიცემაღ გუამი იგი მისი (მთ 27,58) — *კაქაძაძა...*

ნრამაკსაუ თარღამ რამჩხ

მაშინ იხილო აღმოღებად წუელი თუალისაგან (იქვე, 7,5) — *საკარაკხეხე ჩანხელღეღეჯი კახინჯ*

ძალ-მიც დარღუევაღ ტაძარი ესე (იქვე, 26,61) — *კაროქ ხაღოქსელღეთაძარს*

ჯერ-იყო დაღებად შენდა ვეცხლი იგი (იქვე, 25,27) — *საკარაქერღეღეჯარკანხელღარბაქღეჩაღ* და სხვ.

საინტერესო ჩანს ძველ ქართულში ისეთი შემთხვევები, როცა ზოგჯერ ვითარებითში დასმული მასდარის შემდეგ მიცემითიანი დამატება თითქოს ანგარიშს უწევს არა მასდარს, არამედ ზმნის ფორმას; მაგ.: რამეთუ ეძიებდეს პურიანი მოკლვად მას (იოვ 7,1 DE; შდრ. ეძიებდეს მას პურიანი იგი მოკლვად: იქვე C)

ხეძიებდა ხილვად იჯს (ხანმეტი ტექსტ. 383)

ვერ იკადრებდა აღთქუმაღ სიტყუასა (ბოლნ. 13).

ჩანს, ზმნასთან შედარებით, ზოგჯერ სახელთან უფრო ახლოს წყოფ: ვითარებითში დასმულ მასდარს ყოველთვის არ შესწევს უნარი ზმნური ძალა გამოიჩინოს.

ამგვარად, მოქმედებითი გვარის ზმნისაგან ნაწარმოებ ვითარებითში დასმულ მასდართან პირდაპირი დამატება სახელობითშიცაა და მიცემითშიც.

რომელთა ხმარებაში რაიმე კანონზომიერება არ შეინიშნება. რით უნდა იყოს გამოწვეული ეს გარემოება? როგორც ცნობილია, მასდარი საერთოდ არ გამოხატავს ზმნის დროულ მნიშვნელობას. იგი აღნიშნავს მოქმედების პროცესს დროის ზმნური კატეგორიის გარეშე. მიუხედავად ამისა, შესაძლებელია, რომ ვითარებითი დასმული მასდარი ამ შემთხვევაში პირდაპირი დამატების მართვის მხრივ ამჟღავნებდეს იმ სინტაქსურ კონსტრუქციას, რომელიც დამახასიათებელია მოქმედებითი გვარის ზმნისათვის პირველსა და მეორე სერიაში.

ვითარებით ბრუნვაში დასმულ მასდართან პირდაპირი დამატების ხნარების მხრივ განსხვავებულ მასალას იძლევა ოთხთავის რედაქციები. DE ტექსტში თუ, მაგალითად, ასეთ მასდართან პირდაპირი დამატება გვაქვს, რომელიც სახელობით ბრუნვაში დგას, შესატყვის ადგილებში C რედაქციაში პირდაპირი ობიექტი უბრალო დამატებად გვევლინება და იგი ნანათესაობითარ ვითარებითია; მაგ.:

ესრე ჯერ-არს ჩემდა აღსრულებად ყოველი სიმართლე (DE მთ 3,15)—ესრე შეენის ჩუენდა აღსრულებად ყოვლისა სიმართლისა (იქვე C).

დაადგინა... მსახურთა თუსთა ზედა მიცემად საზრდელი მათი (DE იქვე, 24,45)—დაადგინა... ეზოსა თუსსა ზედა მიცემად როჭიკისა (იქვე C).

ასწავებდით მათ დამარხვად ყოველი (DE იქვე, 28,20)—ასწავებდით მათ დამარხვად ყოვლისა (იქვე C)

არცალა ჯაჭუებითა ვის კელ-ეწიფა შებორკილებად იგი (DE მრ 5,3)—ვერცა ჯაჭუთა ვერლარავინ უძლის შეკრვად მისა (იქვე C) და მსხვა.

ეგვე კანონზომიერება დამახასიათებელია ძველი ქართული ენის სხვა ძეგლებისთვისაც; მაგ.:

ვერ უძლო აღებად პურისა თუსისა (ანტიოქ. 90,22)

წარემართა მოღებად პურისა და ნეშტისა სავზრისა (იქვე, 76,7)

შევიდა ოდესმე სახლსა... ჭამად პურისა (ბოლნ. 9)

რათა მუნ იწყონ შენებად ეკლესიისა (ზარზ. 166,18)

რომელნი მოსრულ არიან ადგილთა ამათ აღშენებად მონასტრისა (იქვე, 162,9)

მოვიდა აპრონიცა... ჭამად პურისა (გამოსლ. 18,12)

მოვლენ ვსებად წყლისა (დაბ. 24,13)

და განყო კელი მოღებად მახჯლისა და დაკლვად ძისა თუსისა (იქვე, 22,10)

მოსრულ ვართ... სმენად ყოვლისა ბრძანებულისა (საქმე მოციქ. 10,33).

„აღშენებად მონასტრისა“, „ჭამად პურისა“, „მოღებად მახჯლისა“ და მსხვა მსგავს შესიტყვებაში **მონასტრისა**, **პურისა**, **მახჯლისა** იქნებ ნათესაობითის ფორმებია და არა ნანათესაობითარი ვითარებითი?

ცნობილია, რომ ნათესაობითში დასმული მსაზღვრელი, თუ მოსდევს საზღვრულს, მართულ-შეთანხმებულია. იგი მართულია ნათესაობითში და შეთანხმებულია საზღვრულთან ბრუნვაში.

ასეთ შემთხვევაში მსაზღვრელ-საზღვრულის ტიპობრივი ბრუნება ასეთია:

სახ. ჯმა-ა სიხარულისა-ა
 ნათ. ჯმ-ისა სიხარულისა-ა
 || ჯმ-ისა სიხარულისა
 მოქმ. ჯმ-ითა სიხარულისა-ათჱ
 ვით. ჯმა-დ სიხარულისა
 || ჯმა-დ სიხარულისა-დ (იშვითად)

შესიტყვებაში „ჯმად სიხარულისა“ სიხარულისა ფორმით ჰგავს ნათესაობით ბრუნვას, მაგრამ ნამდვილად ნანათესაობითარი ვითარებითია¹.

ასეთივე მდგომარეობა ვვაქვს იმ შემთხვევაშიც, როცა უბრალო დამატება მოსდევს ვითარებითში დასმულ მასდარს. ნათესაობითში დასმული მსაზღვრელი ეთანხმება ვითარებითში დასმულ საზღვრულს ბრუნვაში და ვიღებთ საზღვრულ-მსაზღვრელის ისეთ ფორმებს, როგორცაა „ქამად პურისა“ „მოღებად მახლისა“ და სხვ.

აქ რომ პურისა, მახლისა ნანათესაობითარი ვითარებითია, ამას ამტკიცებს მსაზღვრელად გამოყენებული ვითარებითში დასმული ნაცვალსახელი ან საკუთარი სახელი; მაგ.:

მნებავს ქებად შენდა (აბო, 77,18)

მე შენ თანა ვარ დაცვად შენდა (დაბ. 28,15)

უღირს ვარ შეწყენარებად შენდა (სას. პოეზ. მე)

აღალო პირი მისი შოანთქმად ჩემდა (ცხ. საბა ასურ. 9,11)

რამეთუ შემომგუარა მე მონა... კიცხევად ჩემდა (დაბ. 39,14)

იგინი ზრახვიდეს მოკლვად მისა (საქმე მოციქ. 9,29)

ხოლო იგი გამოვიდა... მოძიებად სავლშსა (იქვე, 11,25) და სხვ.

ამას ადასტურებს ისიც, რომ როცა მსაზღვრელი ვითარებითში დასმულ მასდარს წინ უსწრებს, იგი მართულია და, როგორც წესი, ყოველთვის ნათესაობით ბრუნვაში დგას; მაგ.:

იწყეს წმიდათა მამათა მონასტრებისა შცნებად (ხანძთ. ი-43)

ღირს იქმნა წყაროჲსა აღმოცენებად უღზნსა მას ზა (ცხ. საბა ასურ. 10,37)

მოვიდა იგი... მადლისა გარდაჯდად (შუშ. XI, 15)

ვერ გელ-მე-წიფების მე თავისა ჩემისა შვილებად (რუთ. 4.6)

რომლისა-იგი სახელი ოდენ კმა არს სათნოებათა მისთა სიმაღლისა გამოჩინებად (ცხ. იოვ. და ეფთ. 5,1) და სხვ.

პრეპოზიციული ხმარება ასეთი მსაზღვრელისა შედარებით გვიანდელი მოვლენაა.

ვითარებითში დასმულ მასდართან ირიბი დამატება ჩვეულებრივ მიცემით ბრუნვაშია; მაგ.:

აღუთქუა მიცემად მას იგი (საქმე მოციქ. 7,5)

რამეთუ ღირს მყავ მე მიმთხუევად ლუაწლსა მას (აბო, 73,33)

ვერ შემძლებელ ვართ ჩუენ მიწდომად სიმდიდრესა მას (იქვე, 60,9).

¹ ვ. თოდუშრია, ზოგიერთი ბრუნვის გენეზისისათვის მეგრულ-ქანურში: ენიშკის მონამბე, I, გვ. 181. არნ. ჩიქობავა, მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და ისტორიისათვის: ენიშკის მონამბე, I, გვ. 17.

ჩუენცა ლირს მყენეს მზესა ამას თანა ხილვად და თაყუანისცემად
წმიდასა ხატსა მისსა (ზარზ. 162,34)

და მამცნო ჩუენ ქადაგებად ერსა მას და წამებად (საქმე მოციქ-
10,42)

ბრძანა მიცემად იგი მას (მთ 14,9) და სხვ.

ოთხთავის რედაქციების შედარება იმის ჩვენებას იძლევა, რომ ვითარე-
ბითში დასმული მასდარი და ზმნის ფორმა შეიძლება ერთმანეთს შეენაცვ-
ლოს მარტივ წინადადებაშიც; მაგ.:

და ვერ გელ-ეწიფა და ფარვად (DE მრ 7,24); შდრ. და ვერ დაე-
ფარა იგი (იქვე C)—სომხ. *և ո՛չ կարաց ծածկել*, ბერძნ. *καὶ οὐκ ἠδύνατο*
φιλαθεῖν

თქუენ ვერ გელგეწიფების მოსლვად (DE იოვ 7,34); შდრ. თქუენ ვერ
მოსხდეთ (იქვე C)—სომხ. *ո՛չ կարէք գալ*, ბერძნ. *ναεῖς οὐ δύνασθε ἔλ-
θεῖν*

ხოლო მე გეტყვ თქუენ: არა წინააღდეგომაღ ბოროტისა (DE მთ
5,39); შდრ. ხოლო მე გეტყუ თქუენ: ნუ უჯდები თ ბოროტსა (იქვე C)—სომხ.
Այլ ես ասեմ ձեզ՝ մի՛ կալ հակառակ չարի, ბერძნ., *Ἔγὼ δὲ λέγω ἡμῖν,*
*μη ἀντιτεταγῆαι πονηρῷ*¹.

ამ მაგალითების მიხედვით DE რედაქციაში მასდარი ვითარებითშია,
C-ში მის ადგილას ზმნის ფორმაა, სომხურსა და ბერძნულში ინფინიტივია.

დასტურდება ხშირი შემთხვევები, როცა ამავე ვითარებაში სომხური
ტექსტი მხარს უჭერს C რედაქციას, ე. ი. ხმარობს ზმნის ფორმებს; მაგ.:

აჰა სოფელი ყოველი შეუდგეს მას (C იოვ 12,19; შდრ. აჰა ესერა
ყოველი სოფელი მივიდა შედგომაღ მისა: იქვე DE)—*ահաւասիկ աշխարհ
ամենայն զկնի նորա գնաց*;

ბრძანებაჲ მოილო... და წარვიდა ქუეყანად გალილეასა (C მთ 2,
22; შდრ. მოილო ბრძანებაჲ... წარსლვად გალილეად: იქვე DE)—*և հրա-
ման ասեալ... գնաց ՚ի կիովանս գալիլեացուց*

წარავლინნა და მოწყუდა ყოველი ყრმები (C მთ 2,16; შდრ. წარა-
ვლინნა მოწყუედად ყოველთა ჩიჴლთა ყრმათა: იქვე DE)—*և ասաքեաց
կითორեսաց զամենայն մանկուսն*

ნუ ყოველი გუამი შენი შთავარდებინ გეჴენიასა (C მთ 5,29; შდრ.
არა ყოველი გუამი შენი შთავარდომაღ გეჴენიასა: იქვე DE)—*և մի ամե-
նայն մարմինդ քո անկանիցի ՚ի գեհնս*.

მაშინაც კი, როცა C რედაქციაში ვითარებითში დასმული მასდარი

¹ ამავეარი შენაცვლების მაგალითები გვხვდება „საქმე მოციქულთა“-შიც; მაგ.: და მივიდა
ფილიპე და იწყო სმენად (C 8,30)—და მივიდა ფილიპე და ისმენდა მისსა (იქვე L)

იწყო ხედვად და აღდგა (C 9,18)—მეყსეულად აღახილნა და აღდგა (იქვე L)

და იწყო მუნქუესვე შესაყრებელთა მათ ქადაგებად (C 9,20)—და მეყსეულად შე-
საყრებელთა შინა ქადაგება (იქვე L)

იწყეს თხრობად სიტყუად იგი (C 13,5)—უთხრობდეს სიტყუსა მას (იქვე L)

იწყდა მან თხრობად ჩუენდა (C 11,13)—და მითხრა ჩუენ (იქვე L)

ვინ უძლოს მითხრობად (C 8,33)—ვინ-მე მიუთხრას (იქვე L)

დამოწმებულ მაგალითებში იწყო და უძლო ზმნებთან ვითარებითში დასმული მასდარი
გეჴეკვს, ხოლო როცა ეს ზმნები წინადადებაში მონაწილეობას არ იღებენ, მასდარის ნაცვლად
სათანადო ზმნა გვევლინება. ამის მიხედვით კარგად ჩანს, რომ მასდარული კონსტრუქცია გარ-
კვეული ტიპის ზმნებთან არის დაკავშირებული.

გვხვდება, ხოლო DE-ში ზმნის ფორმაა, სომხური ტექსტი C რედაქციას მის-
დევს; მაგ.:

რომელნი-იგი მოსდევდეს... გალილეათ მსახურებად მისა (C მთ.
27,55; შდრ. რომელნი შეუდგეს... გალილეათ და ჰმსახურებდეს მას:
იქვე DE)—*იდე ხყს... 'ჩ ფაქტხს ყაჯახს ენა*

მივიდეს კაპარნაუმდ მოძიებად (C იოვ 6,24; შდრ. მოვიდეს კაფარ-
ნაუმდ და ეძიებდეს: იქვე DE)—*ს ხყს 'ჩ ლაქაინაიამ ლუნგრხს*
და სხვ.

შედარებით იშვიათად გვხვდება ისეთი შემთხვევებიც, როცა მასდარისა
თუ ზმნური ფორმის ხმარებისას სომხურ ტექსტს DE რედაქცია უჭერს მხარს,
მაგრამ აქ თანხედენის შემთხვევები უფრო მცირეა.

ვითარებითში დასმული მასდარი ძველ ქართულში იხმარება აგრეთვე
შედგენილი შემასმენლის სახელურ ნაწილად. მას ჩვეულებრივ აწმყოს მეშვე-
ლი ზმნა ახლავს და მყოფადის მნიშვნელობა გააჩნია; მაგ.:

რამეთუ სხუაჲცა ერი მოსლვად არს (ცხ. იოვ. და ეფთ. 51,4)

დიდი ბოროტი მოწევნად არს ჩემ ზედა (იქვე, 33,4)

კუალად განახლებად არს პირველებრ (ხანძთ. იდ-3)

რომელი დაძუელებად არს (იობ. 13,28)

მოსლვად ხარ განსჯად სოფლისა (სას. პოეზ. სო)

ლუაწლსა დიდსა შესლვად ხარ, დედოფალო (შუშ. III, 12)

რამეთუ ცოცხალი არლარა გამოსლვად ხარ (იქვე, IX, 22)

შენდა ეგდენ ყოფად არს ფერჯითა შენითა სლვაჲ (იქვე, IX, 21)

სიყმილი სასტიკი ყოფად არს ყოველსა ზედა სოფელსა (საქმე მო-
ციქ. 11,28).

სხვა ენებში (რუსულში, ბერძნულში, გერმანულში, სომხურში...) ასეთი
შედგენილი შემასმენლის შესატყვისად ზმნა, ინფინიტივი ან მომავლის ნიმ-
ლეობა გვაქვს; მაგ.:

რამეთუ მოსლვად არს ძმ კაცისაჲ (მთ 16,27)—*ღჩ ფაღიგ ლ*
იდექ მარდიი

ეგრეცა ძე კაცისაჲ ვნებად არს მათგან (C მთ 17,12)—*ნიქაქსა*
ს იდექ მარდიი ჯარჯარხელიგ ლ 'ჩ ნიგანს

მიცემად არს ძე კაცისაჲ ჯელთა კაცთასა (იქვე, 17,22)—*მასანს-*
ლიგ ლ იდექ მარდიი 'ჩ ჰნიი მარდიკანს.

შინაარსობრივად ასეთი შედგენილი შემასმენელი აუცილებლად შესასრუ-
ლებელ მოქმედებას, ანუ კატეგორიულობას გამოხატავს, რაშიც უნდა ჩანდეს
ვითარებითში დასმული მასდარის ერთ-ერთი ძველი მნიშვნელობა. სხვა ენებ-
ში ინფინიტივი ზოგჯერ ამ მნიშვნელობის სპეციალური სიტყვებით არის გარ-
თულებული; მაგ.:

რამეთუ ყოფად არს ესე ყოველი (C მთ 24,6)—*ინო надлежит*
всему тому быть—ყარო ლ ლჩხს ლ აქამ ამხნაქინ

ელია-ლა პირველად მოსლვად არს? (C მთ 17,10; შდრ. ელიაჲსი
ჯერ-არს პირველად მოსლვაჲ? იქვე, DE)—*Илья должен прийт-*
ти?—ქმქ ხეღაქ ნაქს ყარო ლ ფაქ

შემდგომში ამ აღწერით ფორმებს შეენაცვლა ზმნის კავშირებითის ფორ-
მა მყოფადის მნიშვნელობით; მაგ.:

არცალა ყოფად არს (D მთ 24, 21); შდრ. არცალა იყოს (იქვე C).

თქვენ ყოველნი დაბრკოლებად ხართ ჩემდა მომართ (DE მთ. 2ბ,31); შდრ. ყოველნივე დაპბრკოლდეთ ჩემდა მომართ (იქვე C)

dშ კაცისაჲ მიცემად არს ჯუარ-ცუმად (C 26,2); შდრ. dშ კაცისაჲ მიეცეს ჯუარ-ცუმად? (იქვე DE).

ვითარებითში დასმული მასდარი სახელთა საწარმოებელ ფუძედაც გვევლინება; მაგ.:

განქარვებად-ი: მისცა... აჩრდილი შჯულისაჲ განქარვებადი (სას. პოეზ. რო).

შეცვალებად-ი: დაუტევა შეცვალებადი პატივი ქუყანისა (ხანძთ. დ-13).

დავიწყებად-ი: დაიდვა საფლავსა ვითარცა მკუდარი დავიწყებადო (სას. პოეზ. იე).

განხრწნად-ი: რაჲთა შეცველოთ შუებაჲ განხრწნადი უხრწნელებად (იქვე, მთ)

დაკრძალულისაგან საფლავისა განხრწნადისა ასდგე უხრწნელად (იქვე, ხკ)

შეპმოსა შუენიერებაჲ ჯორცთა მათ განხრწნადთა (იქვე, რმზ)

განხრწნადთა განეშორნეთ (იქვე, მა).

ცნობად-ი: გემოჲ ვიხილოთ ხისა მის ცნობადისაჲ (იქვე, დდ)

განქარვა სიმწარეჲ პირველი ხისა ცნობადისაჲ (იქვე, პთ)

რომელმან დასცა... მამაჲ ჩუენი ჭამითა ხისა ცნობადისაჲთა (იქვე, რთ)

შენ არა შეპმო ხისა. მისგან ცნობადისა (ბოლნ. 4),

მოწვენად-ი, მიწვენად-ი: ვინ გიჩუენა თქუენ სივლტოლაჲ მოწვენადისაჲ მისგან საუკუნოჲსა (სას. პოეზ. როთ)

მისგან გეუწყნეს მიწვენადნი წინაჲსწარ (იქვე, ლვ).

ვნებად-ი: ბუნებითა მით ვნებადითა ვნებად მოხუედ (იქვე, ხმ)

ძეჲ... ვნებული ჯორციითა ვნებადითა (იქვე, ხლდ)

ამბორს გიყოფდა ვნებადთა მათ ასოთა ვითარცა ვნებულთა (იქვე, რკდ).

ვითარებითში დასმული მასდარისაგან წარმოქმნილი ამ ტიპის სიტყვები ზოგი არსებით სახელად არის ქცეული; მაგ.:

შობად-ი: და სალმობათა შემიპყრეს მე ვითარცა შობადი (ეს. 21,3).

ყოფად ი: ყოველი ყოფადი წინაჲსწარ მოუსწავა (ზარზ. 170,9)

რომლითა მოასწავეს ყოფადი იგი (სას. პოეზ. სმთ); რამეთუ წინაჲსწარმეტყუელბდა ყოფადთა მათ (იქვე, რკდ).

დიდებად-ი: უაღრეს იდიდა დიდებადი იგი (იქვე, ხოშ).

დაცემად-ი: შენ მიერ აღემართნეს დაცემულნი და განმტკიცნეს დაცემადნი (იქვე, ჟა).

ჭამად-ი: არა მეცით მე ჭამადი (მთ 25,42); სასამან გემოჲ ცნის ჭამადისაჲ (იოზ. 12,11); მიქმენ მე ჭამადი (დაბ. 27,7); არა იყო... ჭამადთა გულის-სათქუმელთა მოყუარე (ხანძთ. ბ-52); ჭამადთა ნაყოვნებისა უძღებებაჲ შორის მათსა იპოვის (აბო, 59,3).

ადიშის ძეგლში ჭამადს პური ან ჭამული ენაცვლება; მაგ.:

უბრძანა მათ ცემად მისა პური (C მრ 5,43; შდრ. უბრძანა მათ, რაჲთა მისცენ მას ჭამადი: იქვე DE)

განსწმედს ყოველთა ჭამულთა (C მრ 7,19; შდრ. განსწმედს ყოველ-
სა ჭამადსა: იქვე DL).

სომხური ტექსტის სათანადო ადგილებში ყველგან ინფინიტივი და-
სტურდება; მაგ.: *დიღჲ თიღჲ დიფა ილახ* — თქუენ ეცით მაგათ ჭამადო
(მთ 14,16)

სთიღჲ ქსა ილახ — მეც მე ჭამადი (იქვე, 25,35).

ვითარებითში დასმული მასდარისაგან ნაწარმოები ასეთი სახელები მე-
ტეხი ტიპის¹ ან მყოფადის მიმღეობის შინაარსის მქონე სიტყვებია: გან-
ხრწნადი = რაც გახრწნება ან განსახრწნელი, შეცვალებადი = რაც
შეიცვლება, ჭამადი = საჭმელი.

ამგვარად, ზემოთ წარმოდგენილი მასალის მიხედვით აშკარად ჩანს, რომ
ძველ ქართულში ვითარებით ბრუნვაში დასმულ მასდარს ინფინიტივის
შესაფერისი რიგი ნიშნები გააჩნდა, მაგრამ ასეთი მასდარი ქართულში
ვეღარ განვითარდა. X საუკუნიდან მოყოლებული იგი გავრცელდა ხმარებიდან.
მაგალითად, X საუკუნის ისეთ ძეგლში, როგორცაა „ცხოვრება იოვანესი და
ეთეჲმესი“, რომელიც „უეჭველად საშ. ქართულის დასაწყისი პერიოდის ნიშ-
ნებს ატარებს“,² ერთი შემთხვევის გარდა, არ გვხვდება ვითარებითში და-
სმული მასდარის ის კონსტრუქცია, რომელიც პირდაპირ დამატებას მოი-
თხოვს სახელობითსა და მიცემითში. ასეთი მასდარი აქ ჩვეულებრივ იხმარება
მხოლოდ მიზნის გარემოებად. ამ მნიშვნელობით სალიტერატურო ქართულში
იგი შემორჩა მე-12—13 საუკუნემდე. ასეთი მასდარი ხშირად გვხვდება, მა-
გალითად, „ვეფხისტყაოსანში“:

დაჯდა წერად ანდერძისად, საბრალოსა საუბრისად:

„ჰე მეფეო, გავიპარე ძებნად ჩემგან საძებრისად!...“ (788)

რა მიეახლოს დაბნედად, ვერ ხელ-ჰყვის დაძრვად ენისად
(832).

ვითარებითში დასმული მასდარი ძველ ქართულშივე თანდათანობით
კარგავს ზმნურ ძალას. ბატონდება მისი სახელური ფუნქციები. პირდაპირი
დამატების ნაცვლად იგი იგუებს უბრალო დამატებას, რომელიც მასდარის
წინ ექცევა (რომელსა უნდეს კუართისა შენისა მოღებად)

ვითარებით ბრუნვაში დასმულ მასდარს ენაცვლება სახელობითში და-
სმული მასდარი. „ბრძანა დაკრძალვად“ იცვლება სახელობითის კონსტრუქცი-
ით: „ბრძანა დაკრძალვაჲ“, რომელიც მკვიდრდება X საუკუნიდან მოყოლე-
ბული და საბოლოოდ იწარჯვებს კიდევ.

მიზნის გარემოების წინადადებაში მას ცვლის ვითარებით ბრუნვაში
დასმული მომავლის მიმღეობა, რომელიც საბოლოოდ გაბატონდა ახალ სა-
ლიტერატურო ქართულში.

ვითარებითში დასმული მასდარი შემოგვენახა გადმონაშთის სახით ქარ-
თული ენის მხოლოდ ზოგიერთ კილოში. მხედველობაში გვაქვს ხევსურულის
ასეთი ფაქტები: ჩვენაც ნადირობად წავალთავ (ხევს. მასალ., წელიწდე-
ული, 191²²⁻²³)

„...მშვიდობით გამყოფას, სულის გონებად (= მოსაგონებლად) ნუ
დაგლივას, ბარაქა მაგცას სულმაც, ჯვარმაც“ (იქვე, 147³⁵) და სხვ.

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 597.

² ა. შანიძე, გიორგი მთაწმიდლის ენა იოვანეს და ეთეჲმეს ცხოვრების მიხედვით,
გვ. 82.

ზოგ კილოში მან სახე შეიცვალა; მაგალითად, მოხეურში მიზნის გარემოებად ხშირად ზმნის ფუძე თუ მასდარის შეკვეცილი ფორმა იხმარებარაც მეორეულადაა მიჩნეული¹.

ქართველური ენებიდან—ზანურში (მეგრულსა და ქანურში) დღესაც დასტურდება მიმართულებით ბრუნვაში დასმული მასდარი მიზნის გარემოების გამოსახატავად; მაგ.: „მიდართ ო გ უ რ ა ფ უ შ ა“—წავიდა ს წ ა ვ ლ ა დ... „გიარიშ ო კ კ ო მ უ შ ა მენდახთუ“—პურის კამად (საქმელად) წავიდა.²

ვითარებით ბრუნვაში დასმული მასდარი და მასთან დაკავშირებული სათანადო კონსტრუქციები ძველ ქართულშიც შედარებით ახალი წარმონაქმნი ჩანს. იგი ჩანასახის სახეს ატარებს. ასეთმა მასდარმა ვერ მოასწრო მტკიცედ ჩამოყალიბებული სახე მიეღო და ისე გამოვიდა ხმარებიდან, რომ მისი კვალიც კი აღარ შერჩა ახალ სალიტერატურო ქართულს.

А. Г. МАРТИРОСОВ

К ВОПРОСУ О ГЕНЕЗИСЕ МАСДАРНОЙ КОНСТРУКЦИИ В ДРЕВНЕГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

1. В отличие от индоевропейских языков в грузинском и родствен-ных ему языках нет категории инфинитива, в них вместо инфинитива выступает масдар—отглагольное имя действия.

2. В горских иберийско-кавказских языках (аварском, лакском, даргинском и др.) имеется как масдар, так и инфинитив. В специальной литературе указано, что в дагестанских языках аффиксы инфинитива, дательного и направительного падежей одинакового происхождения.

3. В древнегрузинском языке наблюдается процесс формирования своеобразного «инфинитива», что проявляется в употреблении масдара в обстоятельном падеже, который в данном случае аналогичен по функциям инфинитиву других языков. Для этой конструкции характерны те же формы управления (именительным и дательным падежами), которые свойственны соответствующим глагольным формам.

4. Масдар в обстоятельном падеже и в отношении семантики сходен с инфинитивом, т. к., во-первых, употребляется в значении причастия будущего времени, стоящего в том же падеже и являющегося обстоятельством цели, и, во-вторых, сам выступает как дополнение при глаголах определенного типа. В обоих случаях простое предложение с масдарной конструкцией равно по содержанию сложноподчиненному предложению.

5. В древнегрузинском языке встречаются редкие случаи, когда при некоторых модальных глаголах масдар вместо обстоятельного падежа стоит в родительном.

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 63, ივ. ქავთარაძე, მონური კილო ყაზბეგის ენაში: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, 1949, XXV ნ, გვ. 97.

² არნ. ჩიქობავა, ქანურის გრამატიკული ანალიზი, გვ. 177.

6. Масдар в обстоятельном падеже употребляется так же как часть составного именного сказуемого, причем обычно с вспомогательным глаголом настоящего времени; по содержанию он всегда передает действие, которое обязательно должно совершиться. В других языках (русском, греческом, немецком, армянском) этой конструкции соответствует или инфинитив, или причастие будущего времени, осложненные другими предикативными словами.

В новогрузинском языке эти описательные формы были заменены формами сослагательного наклонения.

7. Масдар в обстоятельном падеже, сходный по своим функциям с инфинитивом, в грузинском не развился, потому что, во-первых, уже в древнегрузинском он постепенно теряет силу глагольного управления; во-вторых, уступает место масдару в именительном падеже, который, особенно распространившись с X века, потом окончательно утверждается; в-третьих, в предложениях обстоятельства цели масдар в обстоятельном падеже заменяется причастием будущего времени в этом же падеже.

8. Масдар в обстоятельном падеже сохранился только в некоторых диалектах грузинского языка в функционально измененном виде, а из других картвельских языков — в занском (мегрельском и чанском), где масдар в направительном падеже выражает обстоятельство цели.

0. ჰავთარაძე

დრო-კილოთა მესამე სერიის წარმოების ერთი თავისებურება
ახალ ქართულში¹

ქართული ენის გრამატიკული წყობის შესწავლა არკვევს როგორც ამ ენის სტრუქტურისა და ისტორიის რთულ მოვლენებს, ისე მისი განვითარების შინაგან კანონზომიერებათა სპეციფიკას. ენის გრამატიკული წყობა „უფრო ნელა იცვლება, ვიდრე ძირითადი ლექსიკური ფონდი. იგი, რა თქმა უნდა, იცვლება დროთა ვითარებაში, იგი უფრო სრულყოფილი ხდება, აუმჯობესებს და აზუსტებს თავის წესებს, იძენს ახალ წესებს, მაგრამ გრამატიკული წყობის საფუძვლები რჩება მეტად დიდი ხნის განმავლობაში, რადგან ამ საფუძვლებს, როგორც ისტორია გვიჩვენებს, შეუძლიათ წარმატებით ემსახურონ საზოგადოებას მთელი რიგი ეპოქების მანძილზე“².

ამ დებულებიდან შინაგანი აუცილებლობით გამომდინარეობს დასკვნა, რომ გრამატიკულ წყობაში უახლესი წარმოების ფორმათა გვერდით, განვითარების პროცესში შექმნილ ახალ ერთეულებთან ერთად, შეიძლება შემონახული გვქონდეს უძველესი წარმოების ფორმებიც, წინათ მოქმედი გრამატიკული კანონზომიერების გადმონაშთები. ცხადია, რომ სწორედ ამიტომ ენაში მოქმედი ობიექტური კანონების ძალით, თანდათანობით, ხანგრძლივად მიმდინარე პროცესების შედეგად ხდება ენობრივი ფორმების მუდმივი სრულყოფა და მოწესრიგება-გაუმჯობესება. ენა თავიდან იშორებს უძველესი პერიოდისათვის დამახასიათებელ ზედმეტ კონკრეტულობას, ერიდება ერთნაირი მნიშვნელობით სხვადასხვა ფორმების ხმარებას და ცვლის მათ უფრო აბსტრაქტული ფორმებითა და კატეგორიებით.

ამ ასპექტში უნდა განვიხილოთ დრო-კილოთა მესამე სერიის წარმოების ერთი თავისებურება ახალ ქართულ ენაში. საქმე ეხება გარდამავალ ზმნათა -ნ ელემენტდართულ ფორმებს თურმეობითებსა და იშვიათად კავშირებითის მესამეში: უმ უ შ ა ვ -ნ-ი-ა, გა უ ტ ა ც -ნ-ი-ა, უ ყ ი დ -ნ-ი-ა... ე მ უ შ ა ვ -ნ-ა, გა ე ტ ა ც -ნ-ა, ე ყ ი დ -ნ-ა და მისთანა ზმნებს, აგრეთვე გარდაუვალ დავი წ ყ -ნ-ი-ა, დ ა მ ა რ თ -ნ-ი-ა ტიპის წარმოებას, რომლის ხმარებაშიც ერთგვარი მიდრეკილება შეინიშნება ამ უკანასკნელად მხატვრული ლიტერატურისა და პრესის ენაში.

ქართულ გრამატიკულ ლიტერატურაში ამ -ნ სუფიქსის შესახებ სხვადასხვა მოსაზრებაა გამოთქმული. იგი შენიშნული ჰქონდა ჯერ კიდევ თედო

¹ წაკითხულია მოხსენებად სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო სესიაზე 1953 წლის 21 ივნისს (მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, გვ. 19-20).

² ი. ს ტ ა ლ ი ნ ი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების. საკითხები, 1954, გვ. 23.

ქორდანიას, რომელიც უყიდ-ნ-ი-ა, უქადაგ-ნ-ი-ა ტიპის ფორმებში -ნ-ს კეთილხმოვანების მოთხოვნისგან გამომდინარეობს. ს. ხუნდაძეს მიაჩნდა, რომ -ნ სუფიქსიანი ზმნების გამოყენებასთან სათანადო მორფოლოგიური განსხვავება დაკავშირებული: მინადირ-ნ-ი-ა, მიყვარ-ნ-ი-ა — საშუალო გვარის ზმნებია, ხოლო მინადირებია, მიყვარებია — მოქმედებითი ზმნის ფორმაა¹. სამავიეროდ, მეორე ქართველი გრამატიკოსი არ. ქუთათელაძე -ნ-ს ხმარებაში არავითარ გამართლებას არ ხედავდა. იგი წერდა: „შენიშნულია, რომ ნამყო გაგრძელებულში და ნამყო სრულში ზმნებს უზის ხშირად ასო „ნ“, რომელიც, ჩვენის აზრით, „პარაზიტი“ უნდა იყოს, რადგანაც არავითარი ძალა და მნიშვნელობა მას უღვლილების დროს არა ექვს — მაგ., „წოვ-ნ-ა (წოვა), ტყორც-ნ-ა (ტყორცა)...“²

ავტორის თვალსაზრისი გასაგებია: პარაზიტი (ე. ი. ზედმეტი) ეს სუფიქსი იმდენად, რამდენადაც მისი ხმარება აუცილებელი არაა, უმისოდაც ფორმები ადვილად იწარმოება და გასაგებია. მაგრამ შეცდომაა, როცა ავტორს იგი კლასიკური ქართულიდან მომდინარედ მიაჩნია და დევ-ნ-ა ტიპის ფორმებში -ნ სუფიქსს იმავე ოდენობად მიიჩნევს, რაც გან-აცვ-ნ-ა-ში გვაქვს³.

ზ (თურმეობითებში გამოვლენილი -ნ სუფიქსის ახსნისათვის იყო ცდა იმავე ნაკვთების პრეფიქსული ვნებითების მრავლობითის წარმოებაზე მითითებისა⁴, მაგრამ შემდეგში ასეთი გაგება აღარ გვხვდება⁵.

-ნ სუფიქსი დრო-კილოთა მესამე სერიის ზმნებში წერილობითი ძეგლების მიხედვით სისტემებზე დასტურდება მეთხოველურად საუკუნიდან. იგი ამ დროიდან განსაკუთრებით თანამიმდევრულად იხმარება ქართულ-კახური წარმოშობის ისტორიულ საბუთებში⁶, თუმცა სპორადულად მისი ხმარების შემთხვევებს ძველი ქართულის ძეგლებშიც ვადასტურებთ: არცაღა ისრაშლთა შორის ესოდენი სარწმუნოვებაჲ მიპოვნ-ნ-ი-ეს: მთ 8,10; ჰგონებდა ვითარმედ საფასე დაფარული უპოვნ-ი-ა: კიმ. I, 327,6; რომელსა-ესე უჯობ-ნ-ი-ეს ჰურისა: ურპ. 334,14. მაგრამ ძველ ქართულში -ნ ასეთ შემთხვევაში მხოლოდ მაშინაა, როცა იგი ნასახელარ ზმნათა და მასდარის შესაბამის ფუძეშიცაა: შდრ., ერთი მხრით, თოჯ-ი: თოჯ-ნ-ა: ვიდრემდე მოუთოჯნო მე მავას გარემო: ლკ 13, 8; მეორე მხრით, ძებ-ნ-ა (ძებნა ევლოგია: ზარზმ. 179,30), პოვნ-ა (უმზირდეს მას პოვნად რასმე სიტყუასა: ლკ. 11,44) და სხვ.

უნდა აღინიშნოს, რომ ძველ ქართულში ზმნასა და სახელში -ნ ყოველთვის თანამიმდევრულად როდი მეორდება: მასდარებში არის -ნ სუფიქსი⁸: შეწევ-ნ-ა, დატევ-ნ-ა, მორევ-ნ-ა (=დაძლევა)... მაგრამ ზმნებში არაა; ზმნაში არ არის, მაგალითად -ნ, სახელში კი თავს იჩენს: არარას ბრალსა

¹ თ. ქორდანია, ქართული გრამატიკა: ეტიმოლოგია და სინტაქსი, ტფილისი, 1889, გვ. 28.

² ს. ხუნდაძე, ქართული ზმნები, ქუთაისი, 1891, გვ. 62.

³ არ. ქუთათელაძე, ქართული ზმნების კლასიფიკაცია, ტფილისი, 1897, გვ. 38.

⁴ შდრ. იქვე.

⁵ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკა, მორფოლოგია, 1930, § 155, გვ. 157—158.

⁶ შდრ. ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, 1953, გვ. 454.

⁷ ი. ქავთარაძე, XIII — XV სს. ქართული ისტორიული საბუთების ენის ფონეტიკური და მორფოლოგიური თავისებურებანი: ენის ინსტიტუტის VI სამეცნიერო სესია, 1949, მუშაობის გეგმა და მოხსენებთა თეზისები, გვ. 8—9.

⁸ -ნ სუფიქსიანი მასდარების შესახებ: ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, 1953, § 573.

ვჰპოვ-ებ კაცისა ამის თანა: ლკ 2, 3, 4; ალხუტყორც-ებ ტყავსა ამას ზე აერთა: ქრესტ. 16,21. საზოგადოდ, როგორც ქვემოთაც ვნახავთ, -ებ სუფიქსი უფრო წიგნური ჩანს ასეთ შემთხვევებში. ნაგვიანვე ძეგლებში (XII—XV საუკუნეებიდან) იგი ზმნაში ჩვეულებრივ აღარ ჩანს, მის ადგილს -5 იჭერს: სტყორც-ებ-ს საყოველთაოდ შეცვალა სტყორც-ნ-ი-ს, ხოლო მოგილუაწ-ებ-ი-ეს (ლუაწლი კეთილი მოგილუაწები-ეს: ხანძთ. იმ 29) ადგილას უმეტეს შემთხვევაში მიღვაწ-ია გვაქვს: (უარი მითქვამს მასზედ, რაც ხმელეთზე მიღვაწნია: ი. მაჩაბ. თარგმ. I, 184,19).

ძველი ქართულის მაგალითებიდან ირკვევა, რომ მესამე სერიის ნაკვთებში -5 სუფიქსი ერთბაშად არ გავრცელებულა. როცა ვამბობთ — მას ვადასტურებთ XIV—XV საუკუნეებიდანო, მხედველობაში გვაქვს პირველ ყოვლისა ისეთი ფუძეები, რომლებშიც -5 თითქოს არ იყო მოსალოდნელი. ესაა უყიდ-ნ-ი-ა ტიპის ზმნები, რომელთა ხმარება პირველად ამ ხანებიდან შეინიშნება: მიუყიდ-ნ-ია ვენაჯი: დოკუმ. II, 31.

როგორ უნდა წარმოვიდგინოთ -5 სუფიქსის გაჩენა აღნიშნულ შემთხვევებში?

-5 სუფიქსი ქართულში გავრცელებული ელემენტია ზმნურ ფუძეთა საწარმოებლად. იგი სხვადასხვა ხმოვნებთან ერთად ქმნის ზმნის თემატურ ნიშანთა წყებას როგორც გარდამავალ, ისე გარდაუვალ ზმნებში¹. იგი თითქმის თანაბრადაა გამოყენებული ნასახელარ ზმნებთანაც და ისეთებშიც, რომელთაც ამოსავლად სახელადი ფუძე არ უჩანთ. ოღონდ ჭირს თქმა: ყოველთვის ივარაუდება თუ არა -5'ს წინ ხმოვანი და რომელია იგი. (ერთია თუ სხვადასხვა).

როგორც ვთქვით, ძველ ქართულში -5 სუფიქსი სრულებითაც არ იყო ასეთ შემთხვევებში იმდენად გავრცელებული, რამდენადაც დღესაა. ძველ ქართულში სრულებით არ იყო იგი ფუძეში, ანდა ფუძის სავრცობად -ებ სუფიქსი იხმარებოდა: ითხოვ-ს, იგლოვ-ს... ჰპოვ-ებ-ს, სტყორც-ებ-ს... ყოველ შემთხვევაში, გამოყენების მხრივ -ებ სუფიქსი უფრო ძველი და გავრცელებულია შემდეგ ზმნურ ფუძეებში:

საჯმარი ჩემი მომიღებებს: კიმ. I, 209,23.

მე მომივლინებთან ივინი შენდა: საქმე მოციქ. 10,20 გ.

შდრ. მე მომივლენიან ივინი შენდა: იქვე, ა.

ლუაწლი კეთილი მოგილუაწები-ეს: ხანძთ. იმ 29.

რომელთა დაჰვიწყები-ეს უფალი: იობ. 8,13.

დედაენა დავიწყებია: ი. გოგებ. II, 375.

დიდ ხანს არ დავიწყებია ესმას: გ. წერეთ. 34,18.

არა სხვსა... ხუშდრებულისაგან მქონებია: ტიბიკ. 52,9.

ნათესავთა ჩემთა... მიმსახურებია: ტიბიკ. 10,17.

როგორც უმსახურებიათ, ისევე მსახურონ: დოკუმ. I, 394 (1738 წლ.).

მამანი და პაპანი თქუენნი... ერთგულებასა შიგან დაჯოცილან და ჩუენთა გუართათვს უმსახურებიათ: საქ. სიძვ. I₁, 2(1451 წ.).

ორი დღე მკა, ორი დღე ბარვა დამიღებია: დოკუმ. I, 15 (1603 წ.).

სხუაჲ არაჲ ვისი მომიხმარებებს: რკონის სიგელი: ქრონიკ. II, 134,8.

¹ ვ. თოფურია, ზმნის უძველესი სუფიქსაციისათვის ქართულში: საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, III, 1942, გვ. 489—491.

რა გუარცა ამას წინათ ჰქონებია: დოკუმ. I, 3 (1477 წ.).

როგორც თქუნენ მამა-პაპას ჰქონებია, ისთე თქუნთვის გვიბოძებია: საქ. სიძვ. III, 453 (1739 წ.).

ძალიან საქმე გქონებიათ: ე. ნინოშე. I, 15, 18.

რომ სხვაზე მდიდრულად მქონებოდა სახლი მორთული: ლ. არდაზ. 67, 25.

რომ სალიტერატურო ფონდი ჰქონებოდა: ი. გოგებ. I, 432.

ვისიც სიყვარული უნდა ჰქონებოდა: აკაკი, IV, 331, 16.

თითქოს მეორე თვალიც უშუის ჰქონებოდეს: რ. გვეტ. კრებ. 1948 წ. 88, 28.

აქედან და ქვემოთ აღწერილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ (აწმყო-მყოფადის) -ებ სუფიქსი გადაჰყვება პირველ და მეორე თურმეობითში აგრეთვე ისეთ ზმნებს, რომელნიც ნაკლული ნაკვთების შესავსებად ვნებითის ფუძეს იყენებენ; ამავე რიგისაა ჩვეულებრივ ზოგიერთი ე-პრეფიქსიანი ვნებითიც: იცის: ეცოდინება — სცოდნებია; ესახება — ჩასახებია;

თითქოს სდომებია მთელი საფლავი... გულში ჩაიკრასო: ილია, II, 324.

მაგას ქე სდომებია მაცის სკოლო: ა. ფურც. 50.

უფროსს სდომებია თავის ცოლისდა ანდრიას გაურიგოს: ი. ეკალ. 37, 15;

თუ შენი სული ჩაჰსახებია ვისმე: ილია, II, 61,

ომი დაგიწყია, შვილო, მამას არ დაკითხებიხარ: ლ. ქიაჩ. II, 40.

შეიძლება ჩვენს უნებურად მტრის მზვერაებს შევჩხებოდო:

მიხ. მრეველ. 51.

არ იფიქროთ, რომ მე უშრისძიება მდომებოდეს: აკაკი, 380.

რაც ავს კაცს დამართებოდეს: დოკუმ. I, 49. (1673 წლ.).

მაგრამ ე-პრეფიქსიანი ვნებითი გვარის იმ ზმნებისათვის, რომელთაც აწმყო-მყოფადში -ავ თემატური სუფიქსი აწარმოებს, თურმეობითის უფრო ძველი და ტიპობრივი სახეობაა დამკვიდრებული სალიტერატურო ენაში. ამ ძველი სახეობისათვის ამოსავალია აწმყოს უძველესი ვარიანტი, რომელიც -ებ სუფიქსით არაა გართულებული: მალ-ავ-ს: ე-მალ-ვ-ი-ს (შდრ. ე-მალ-ებ-ი-ს), აქედან: და-მალ-ვ-ი-ა. ასეა ყველა -ავ სუფიქსიანი ზმნა: დამართვია (ილია, II, 238), დაფარვია, დაკარგვია და ა. შ.

თურმეობითის ფუძის წარმოება ამ ხაზით როდი წარიმართა. რიგ შემთხვევაში აწმყოსეული -ებ სუფიქსი ან შეცვალა -ნ სუფიქსმა, ან ზოგჯერ ნაწარმოებ ფუძესაც კი დაერთო (მაგალითად: ეძებს || ძებ-ნ-ი-ს: მომძებ-ნ-ა: ა. ყაზბ. 152; (შობ-ს, შე-ა: უშობ-ნ-ი-ა: ი. გოგებ. I, 158. შდრ. ძველი ქართული: არამე მაგას უშობიე შენ: კიმ. I, 136, 29). ამგვარად, ზემოთ განხილული ზმნური ფუძეები, ან ტიპობრივად მათთან ახლო მდგომი შემდეგნაირადაც იხმარება ლიტერატურაში:

ლაშქარი მითხოვნია: საქ. სიძვ. I₁, 34 (1611 წლ.).

ამილახორისაგან მიწოვნია: იქვე.

უგლოვნია და დაუმარხია: ი. გოგებ. I 494; ი. მაჩაბ. II, 483.

სიკოს სამი წლის გლოვის შემდეგაც არ დავიწყნია... დედა: ე. ნინოშე. II, 245, 37; I, 128, 22.

რაც მთავარია, დავიწყნიათ: მიხ. მრეველ. 9.

რავა დამვიწყნია... ჩემი ხელობა: ა. ბელიაშვი. იუმ. 31,32.

არ დავვიწყნიათ ცეკვა: რ. გვეტ. 10.

ბავშვებს არ დავვიწყნიათ... მშვენიერი წიგნი: „ლიტ. და ხელოვნ.“ 1952, 1/VII, 2.

შენ ბატონობა გდომნია: ბაჩ. 448,9.

არც იმის უბედურება მდომნია: ილია, II, 421.

ანალოგიით -ნ ჩნდება კაუზატის ფუძის მქონე სახელებში და ზმნებში: მირთმევ-ნ-ა, კმევ-ნ-ა (აფხაზეთის საკათალიკოსოს გლეხთა დავთარი, XVI—XVII სს., გვ. 56): ამის ფეშქაშად მომირთმევნია: საქ. სიძვ. III, 128 (1578 წლ.). -ებ შეცვალა -ნ-მ აგრეთვე ტყორც-ნ-ა, ტყორც-ნ-ის ფუძეებში.

ძველ ქართულში ზოგიერთი ზმნისათვის პირველი თურმეობითის საწარმოებლად აწმყოს საზიარო ფუძე იყო გაზოყენებული, ახალში იგი მეორე სერიის (ნამყო წყვეტილის) ფუძით შეიცვალა, ანდა პირიქით ვეფიქრობთ, ამ ასპექტში უნდა შეიძლებოდეს საშუალი გვარის ზმნათა პირველი თურმეობითის ფუძის განხილვა. საგულისხმოა, რომ საშუალ ზმნათა მონაცვლე ფუძე (დანაკლისი ნაკვთების შესავსებად გამოყენებული) -ებ სუფიქსიანია და ეს სუფიქსი თურმეობითში ჩვეულებრივ გადაჰყვებოდა ხოლმე, როგორც ზემოთ აღწერილ ერთი ტიპის მაგალითებიდან ჩანს, ეს წესი დაცულია უფრო აღრინდელ ძეგლებში და ნაწილობრივ თანამედროვე სალიტერატურო ენაშიც (შდრ. უყვარს: ეყვარ-ებ-ა —ჰყვარ-ებ-ი-ა...), მაგრამ აჭვს, ჰყავს ზმნებში და აგრეთვე რიგ გარდამავალ ფუძეებში მასდართან ან მეორე სერიასთან საზიარო ფუძეა გამოყენებული. ასე, რომ ამ სახით საკმაოდ გავრცელებული და ზოგიერთი მათგანი უკვე დამკვიდრებულიცაა (მაგ. ჰქონია):

სასაფლაო არა ჰქონიათ: საქ. სიძვ. III, 178. (1797 წლ.).

ველი ჰქონოდეს და ამ წესით ემსახუროს: დოკუმ. I, 29 (1645 წლ.).

ორი დღე მუშაობა დამიდვია: დოკუმ. I, 15 (1716 წლ.)...

პირველი თურმეობითის აწმყოზე დაყრდნობილი ფუძიდან თანდათანობით იდევნება -ავ, -ებ სუფიქსები და მათ ადგილს -ნ სუფიქსი იჭერს.

-ავ სუფიქსიანი ზმნები. I და II თურმეობითი:

შენთვის რამდენჯერ შემომიფიცნია: საქ. სიძვ. III, 35 (1788 წლ.).

შინ არ შემოუხედნია: ილია, II, 43.

ლაპარაკიც ვერ გაუბედნია: ი. გოგებ. I, 213.

როგორ გაგიბედნიათ ხელის მოწერაო: აკაკი. I, 46.

არც ჩემს თვალს წაუკითხნია: ი. გოგებ. I, 420.

არავისთვის არ მიუბაძნია: ი. ჯავახ. საისტ. მწერლ. I, 288.

თავი არ დაუზოგნია ნიკოს გამოზრდაში: აკაკი, I, 88.

ყოველი ნდობა დაუკარგნია მოყვასთა შორის: ი. გოგებ. I, 158.

ძლიერ მოუმართნია ხელი სკოლისათვის: ი. გოგებ. I, 151.

საქმე უფრო კიდევ აუწეწნია: ი. გოგებ., I, 181.

„წყალსაც უზიდნია ცხორიცა და ქვეყანაც“: ა. ყაზბ. II, 74.

ბულბულს თვალეები დაუხუტნია: ი. გოგებ. I, II, 58.

მომილოცნია, თბილის-ქალაქო: გ. ლეონ. სამგ. 15,11.

სიმინდიც უპარნია ამ არამზადას: ს. შანშ. მოთხრ. 225.

¹ არნ. ჩიქობავა, თურმეობითი პირველის წარმოების ერთი თავისებურება ახალ ქართულში: ლიტერატურული ძიებანი, III, 1943, გვ. 134.

- ჩენი ამბავი გეკითხნა: საქ. სიძვ. III, 77 (1798 წლ.). ასევე: ი. გოგებ. I, 329; ილია, II, 37; ლ. ქიაჩ. II, 10; ს. შანშ. მოთხრ. 101.
- ნათესავნი თან მოჰყოლოდნენ და ეფიცნათ: საქ. სიძვ. I₁, 127 (1706 წლ.). ვერვის გაებედნა წასულიყო: ახალი ქცა 36,13. ასევე: ი. გოგებ. I, 407; ი. ჯავახ. საისტ. მწერლ. I, 231; ლ. ქიაჩ. II, 64, 174.
- რომ... ცალმხრივ არ შეეხედნა: ი. გოგებ. I, 433. ასევე: ლ. ქიაჩ. II, 38; ს. შანშ. მოთხრ. 278.
- უკანასკნელი ვალდებული იყო... ფიჩხი... ეზიდნა: ი. გედევ. 214,13; ასევე: სსრკ ხალხ. ისტორია 62,11.
- დარაბის ქუჭრუტანიდან ეზვერნა: ს. შანშ. 36.
- ღრუბლები აღისფრად შეეღებნა: ს. შანშ. 187.
- კარგა ხანია ვადაელახნათ ძველი ჩვეულება: მიხ. მრევლ. მოთხრ. 6.
- გზა და ბილიკი... მტვერს გადაელესნა: იქვე, 104.
- ქალი ცდილობდა იმედი დაეთესნა ადამიანის გულში: იქვე, 84.
- ექიმისათვის მივემართნათ და არა ჩემთვის: ი. მაჩაბ. II, 78.
- შარვლის ტოტები ჩაეკეცნა ჩემებში: ილია, II, 195.
- რომ მეორეებს... პირველების... მაგალითის მიხედვით წაებაძნათ: ი. გოგებ. II, 136.
- საერთო წესისა და ძველი ლიტერატურული ნორმის მიხედვით თითქოს -ებ სუფიქსი უნდა ჰქონოდა პირველსა და მეორე თურმეობითში ქვემოთ ჩა- მოთვლილ ზმნებს, მაგრამ უფრო ხშირად არის ამგვარადაც:
- ბერუა დაუპატიჟნია ღვინოსა: ი. გოგებ. I, 179.
- ზოგჯერ ავტორი თვით მოთხრობას გაუტაცნია: ი. ჯავახ. საისტ. მწერლ. 130; ასევე: ი. გოგებ. I, 260; ვაჟა I, 166,34; ილია, II, 31; მიხ. მრევლ. 85; უიარაღო, მამელ. 85.
- არ უღალატნია სინიღისისათვის: გ. ჩიქოვანი, კრებ. 1948, 533,18; ასევე: მიხ. მრევლ. 158,7; „ლიტ. და ხელოვნ.“ 1952, № 31, გვ. 4.
- მშვენიერი ნაწარმოები შეუმატნია ჩენი ლიტერატურისათვის: ი. გოგებ. I, 136.
- თითო წინადადების მეტი არ გამოუმეტნია: ი. ჯავახ. საისტ. მწერლ. I, 204.
- ქელი სხვაგან მოუკიდნია: საქ. სიძვ. III, 323 (1797 წ.). ასევე: ი. გოგებ. I, 69; 78.
- ჩემს გამდელს სწყენია და ეს უპასუხნია: აკაკი, I, 4; ასევე: ი. გოგებ. I, 550; ილია, II, 87; „ლიტ. და ხელოვნ.“ 1952, № 31, გვ. 2.
- პატარა მოწაფეს უკარნახნია: ს. შანშ. მოთხრ. 317.
- სამზარეულოში მოუკალათნია: ნ. ლორთქ. II, 26; ასევე: თ. რაზიკ. 373, 14; ი. გოგებ. მოთხრ. 57.
- ორპირობა არასოდეს მიკადრნია: ი. გოგებ., I, 424.
- მეც მოვგონებვიარ გაქვიერების ეამს და აი, გაუმარჯვნია კიდევ: ლ. ქიაჩ. მოთხრ. კრებ. 373.
- წეროს დაეპატიჟნა და ქოთანში მოეხარშა საკმელი: ილია, II, 410; ასევე: მიხ. მრევლ. 3.
- სახალხო სკოლისათვის აეკიდნა კისერზე ეს მოვალეობა: ი. გოგებ. I, 101; ასევე: თ. რაზიკ. 211,12; ა. ყაზბ. I, 18; კ. ლორთქ. 380; 385; მიხ. მრევლ. 82.
- რადგან ხმის უმეტესობა დაადგენდა, ის უეჭველად თვითეულ წევრსაც უნდა ეკისრნა: აკაკი, I, 105; ასევე: ი. გოგებ. I, 65, 246.

დაეცა და ველარ ადგა, ფრთაში ძალას ელაღატნა: გ. ლეონ. სამგ. 79,4.
ვერ ჰპოვებდა ვერც ვერაფერს ძლიერს და მტკიცეს, რომ ეხლა ეკარ-
ნახნა მისთვის: ბარნოვი, ფერად-ფერადი 354,25.

ცდილობდა... ალერსისათვის თავდაჭერილი ღიმილით ეპასუხნა: მიხ.
მრევლ. 25. ასევე „კომუნისტი“, 29/III, 1952, გვ. 4.

ჟინს მეტად გაეტაცნა: ა. ყაზბ. I, 120,23; ასევე: ბარნოვი ფ.ფ. 320,10;
ბ. ჩხეიძე 558,40; ს. შანშ. 58; ი. გოგებ. მოთხრ. 73:

რომ მოწაფეების რაოდენობას ემატნა: ი. გოგებ., I, 266.

რომ თავი არ გამოემეტნა, მეფეც დატყვევებული შეიქნებოდა: ი. გო-
გებ. მოთხრ. 288.

გადაებოტნა უშველებელს სავსე რუმბზედ: ილია II, 229.

ცეცხლთან... ახლო... მოეკალათნა... კატას: ლ. ქიაჩ. II, 39,55.

მირჩიეს ფასანაურამდე ცხენი მექირავნა: ილია, II, 23.

ზოგთ მკვდრების თავში დაებუდნათ: ი. მაჩაბ. I, 53.

გადაწყვეტილი ჰქონდათ ან გაემარჯვნათ, ან ბრძოლის ველზე დახოცი-
ლიყვნენ: ი. გოგებ. მოთხრ. 68.

აღნიშნულ შემთხვევებში სუფიქსი გამოდის -ებ სუფიქსის მონაცვლედ
პირველსა და მეორე თურმეობითში მაშინ, როცა აწმყოში ზმნა -ებ ნიშნია-
ნია, რაც შეეხება -ავ სუფიქსიანებს (ჰ-ხედ-ავ-ს), თურმეობითებში გამოვლე-
ნილი -ნ აქ ანალოგიით გაჩენილია. საგულისხნოა, რომ დადასტურებულია
ზმნის პარალელური ფორმები -ნ და -ებ სუფიქსით ორივე თურმეობითში და
შათი თანაბარი მნიშვნელობით ხმარება:

-ებ სუფიქსით:

ჩიხა-მახოები თქვენთვის მიჩუქებია: გ. ერისთავი, გაყრა, 157.

შეითხოვა მიჩუქებია შენთვის: ილია, II, 214.

აზნაურობა მიჩუქებიათ: ე. ნინოშე. I, 6,9.

სიცოცხლე უჩუქებია შენთვის: დ. მაჩხანელი, 21,15.

რაკი გაუმინდვრებია და გაუვაკნია, როგორღაც ის დევგმირული ხმა
ჩასწყვეტია [თერგს]: ილია, II, 9.

შემცდარხარ, ვერ გიანგარიშებია კარგად: ლ. ქიაჩ. II, 42.

კერძო ინტერესებით არ მიხელმძღვანელებია: იქვე, 101.

ქულაჯა ეჩუქებია: გ. წერეთელი, მოთხრ. 448,3, ასევე: ა. ყაზბ. მამის
მკვლ. 211,39; კ. ლორთქიფ. 289,3.

შესაძლებლად ვცანი ეს ქალი თეატრში დამეპატიჟებინა: ჭ. ლომთ.
II, 63,1.

ბევრჯერ დაფუპატიჟებიათ: გ. წერეთ. 156,3, ასევე ვაჟა, V, 60,2.

დიდისა და საზოგადოსათვის... არ მილაღატებია: აკაკი, I, 72.

რომ დესპინე გაეტაცებინა დილამდე: ე. ნინოშე. II, 162,3.

საყვარელას შეილდი მოემარჯვებინა: შ. არაგვისპ. 198.

პასუხი ველარ მოეხერხებინათ: ა. ყაზბ. ელგუჯა, 122,1. ასევე: აკაკი,
IV, 405,19.

-6 სუფიქსით¹:

ფშაველებისათვის უჩუქნიათ პანკისი და ალვანი: «ლიტ. გაზეთი», № 15, 1954, გვ. 4.

[„გოგოთურ და აფშინაში“] ვაჟას თავის თავი უგულისხმნია გოგოთურის სახით: იქვე.

სხვა აღარავინ უნდომნია: ილია, II, 325.

„უნდა მეხერხნა რამე, რომ საწყალი [გოგო მახეში არ გაბმულიყო“: ილია, II, 89.

კომისია იყო არჩეული, რომელსაც მინდობილი ჰქონდა შეემუშავნა... წესდება: ვ. გუნია, 156.

ფრთხილობდა მედუქნე — ზედმეტი არ ეანგარიშნა: ს. შანშ. 180.

პარტიის პოლიტიკა იმაში მდგომარეობდა, რომ ეხელმძღვანელნა მასების სტიქიურად წარმოშობილი მოძრაობისათვის: „კომუნისტი“, 1954, 14/VII, გვ. 3.

ამგვარად, აქ განხილულ ფუძეებში ცხადია -6 და -ებ სუფიქსების მონაცვლეობა არსებითი ფუნქციური განსხვავებულობის გარეშე. რამდენადაც მეორე თურმეობითი ახალ ქართულში, ჩვეულებრივ, პირველი თურმეობითის ფუძეს ემყარება, ამდენად უანგარიშებია და ეანგარიშნა ტიპი უნდა მივიჩნიოთ ერთი და იმავე აღნაგობის ზმნის ორ მონაცვლე ფორმად, თითოეული მათგანი შეიძლება დასტურდებოდეს ორივე ნაკვთში.

აღწერილ ზმნურ ფუძეთა უმეტესობის დამახასიათებელი ისაა, რომ აწმყო-მყოფადის ფუძეს აქ -ებ სუფიქსი აწარმოებს. მაგრამ ამის მიუხედავად -6 აქაც ჩნდება. იგი გვაჭვს ხშირად -ი სუფიქსიან ან ფუძედრეკად და მარტივთემიან ზმნებშიც:

ესე ჯოფლი... მოგვიყიდნია: საქ. სიძვ. II, 117.

ერთი ჩითმერდინი უყიდნია: ილია, II, 145.

ჯოგი ველარ გაუყიდნია: მიხ. მრევლ. 99. ასევე: უიარაღო, 1954, 85.

„კბილით ხორცი მიგლეჯნია... ჩემი სისხლი მიწოვნია“: ილია, II, 105.

არც ნათესავები დაუხოცნიათ თქვენთვის: ს. შანშ. 15.

ბატონის გული ცხელი ტყვიით გაუხვრეტნია: ა. ფურც. 4.

სოსანას ძლიერ უნდოდა თან გაჰყოლოდა ან ეშველნა როგორმე მისათვის: ი. გოგებ. მოთხრ. 312. ასევე: მიხ. მრევლ. 218.

კარგი იქნებოდა სასხვისოდ არ გაეხადნა თავი: ილია, II, 285.

აქ მოეყარნათ თავი ალვანელ მწყემსებს: მიხ. მრევლ. 7.

მელია დიდხანს ილოკავდა თავის იარას... რომ სისხლის დენა შეეწყვიტნა: ი. გოგებ. მოთხრ. 78.

პირველი რიგები ზგრისა უკვე ჩამოეკრიფნა... ახალგაზრდობას: მიხ. მრევლ. 71.

ყველა ცდილობდა თავისი გრძნობები ამ ხელისმოწერაში ჩაექსოვნა: მიხ. მრევლ. 16.

საქართველოს დასცემოდნენ და ჩხუბი: აეტეხნათ: ი. გოგებ. 223, 289.

როცა ხეივანს გაივლიდა... წინიდანაც სროლა აეტეხნათ: ლ. ქიაჩ. II, 71. არ ვიცოდი, რომ უნდა დამეზღვებნა: ს. შანშ. 282.

¹ მაგალითები შეადარე აგრეთვე ზემოთ.

„მიწევნია უღელი“: ილია, II, 40.

სანდრო... ხალხს აივნის მოაჯირთან **მეჭყლოტნა**: მიხ. მრევლ. 139.

მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ ზმნის ფუძის აგებულებას -ნ სუფიქსის გაჩენისათვის არა აქვს არსებითი მნიშვნელობა, თუმცა, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, მისი შენარჩუნებისათვის ფუძისეულ თანხმონებს ერთგვარი გავლენა შეიძლება ჰქონდეს.

რატომ და როგორ გაჩნდა აქ -ნ სუფიქსი?

ცნობილია, რომ პირველი თურმეობითი აწმყოს ფუძეს იყენებს, მეორე თურმეობითი კი წყვეტილის ფუძეს ემყარება. მაგრამ ეს ჩვეულებრივია ახალი ქართულის ზოგი მაგალითის ჩვენებით. საქმე ისაა, რომ სხვა შემთხვევებში პირველი თურმეობითი აწმყოს ფუძესაც იყენებს და წყვეტილისასაც. „თურმეობითი პირველის წარმოების ხსენებული ორი ტიპიდან უფრო ძველი ის ტიპი უნდა იყოს, სადაც ამოსავალია აორისტის ფუძე (მეორე ჯგუფის დროთა ფუძე)*¹. ამდენად სარწმუნოა, რომ ზემოთ აღწერილ ფორმათაგან უფრო ძველია ის ფუძე, რომელშიც -ებ სუფიქსი არა ჩანს. მართალია, -ებ სუფიქსიანი წარმოება ძველ ქართულში გვაქვს (მიუღებ იეს, მოგიღუაწებ იეს...), მაგრამ იგი ერთგვარი ნეოლოგიზმი ჩანს, რასაც სხვათა შორის ახალში ზოგი ზმნის უსუფიქსო ფორმებით შეეცვლაც ადასტურებს. ახალი ქართულის მიუღია, მიღვაწია... ტიპის ზმნები სალიტერატურო ენის ფუძე-დიალექტების შემონატანი ჩანს.

იგივე შეიძლება ითქვას მეორე თურმეობითის შესახებაც: ახალ ქართულში აქ აწმყოს (resp. თურმეობითი პირველის) ფუძეც გვაქვს და წყვეტილისაც. გარდამავალ ზმნათა მეორე თურმეობითი სავსებით ემთხვევა ე-პრეფიქსიან ზმნათა წყვეტილს: მოქმედებითი და აწერა, დაუხოცა; ვნებითი და ეწერა, და ეხოცა. ეს და ეწერა, და ეხოცა ამავე დროს გარდამავალ ზმნათა მეორე თურმეობითიცაა. ეს უფრო საგრძნობი იყო ძველ ქართულში, რადგანაც ვნებითის ე-პრეფიქსიანი წარმოება უფრო გავრცელებული იყო ზოგიერთ ფუძეში, ვიდრე -დ სუფიქსიანი: აღეშენა, აღესრულა, დაემკვდრა, დაემყარა...²

ძველ ქართულში სისტემებზე გატარებულია მეორე თურმეობითის ამგვარი წარმოება. ამოსავალი ფუძეა არა პირველი თურმეობითი, არამედ ნამყო წყვეტილი. ასეთი ვითარება სპორადულად მეცხრამეტე-მეოცე საუკუნის ზოგი ქართველ მწერალთანაც შეინიშნება (სგავსი ვითარებაა ქართული ენის მთის დიალექტებში, აგრეთვე ინგილოურში, ფერეიდნულში, ქიზიყურში.)

რამეთუ იგი ნეტარსა დედასა ფებრონიას განეზარდა და მამისა გრიგოლისდა დაემოწაფა: ხანძთ. პ. ინგოროყვას გამოც. 87,25.

სიჩოთთანვე ღუნოჲ და ჯორცი არა შეჭდა პირსა მისსა, ვინათგან ქრისტესა განეკუთვნა სული თჳსი: იქვე, 14,8.

[გრიგოლ] აღზრდილ იყო გელითა კეთილად მსახურისა დედოფლისა... რომელსაცა ეშვილა: იქვე, 14,1.

შემდგომად სამისა დღისა შევედით ნავსა, რომელსა დაეზამთრა მას ქალაკსა შინა: საქმე მოციქ. 28, 11.

¹ არნ. ჩიქობავა, თურმეობითი პირველის წარმოების ერთი თავისებურება ქართულში: ლიტერატურული ძიებანი, III, 1943, გვ. 137.

² ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, 1953, § 368.

და ერჩდეს მას, რამეთუ მრავლით უამითგან გრძნებითა განეკრვენს იგინი: იქვე, 8, 11.

რომელნი ბრძოლასა შინა დაუტრეს და რომელნი მცველად დაეცვენს, მათ ეგრევე მისცა დავით ნაწილი: კიმ. II, 184, 20.

რვაჲ წელი დაეყო სუკაჲს ლავრასა განმგებლობასა და სკუთოპოლისსა აღეშენა მონასტერი: კიმ. II, 216, 31.

ესენი იყვნეს, რომელთა შეეჩუნა თქუმული კრებულისა ქალკიდონისაჲ: კიმ. II, 180, 6.

და მოემზადა ყოველი სავმარი: კიმ. II, 209, 6.

მოვიდეს... ძენი და ცოლი მისი უდაბნოდ, სადა-იგი დაეზანაკა მთასჲ მას სინას: გამოსლვათაჲ, 18, 5.

მეფე გიორგის სოფელი ეზოჲ თქვენთვის: საქ. სიძვ. II, 332 (XVII ს.).

ამის მეტი ამბავი არ ვიცოდი, რომ მომეხსენა: საქ. სიძვ. III, 32, 1787 წ.

მეორე ოქმი კიდევ ამილახვარ მდივანბეგზედ ებრძანა: დოკუმ. I, 65- (1680 წ.).

სიგელი ვნახეთ, ესრეთ ეწერა და გაერიგა: საქ. სიძვ. I, (1611 წ.).

რუს წყალი მარნეულელთ მოენდომათ: საქ. სიძვ. I, 1706 წ.

საყდარი გაეკეთა და გაეახლებინა: თ. უორდანი, ქართლ-კახ. საბუთ. 33. (1710 წ.).

ბატონს თეიმურაზსჲც ეგრეთ დაემტკიცა: საქ. სიძვ. III, (511, 1710 წ.);

ტაძარი თქუენი სულკურთხეულთა კელმწიფეთა... აღმაღლნეს და ედიდნეს: დოკუმ. I, 415, (1746 წ.).

ჯგუფად შომიგროვდა ყოველიფერი, რაც კი დამეტოვა ჩემს... ქვეყანაში: ილია II, 11.

დაეკვირვა თვალი ხატებისათვის და ტუჩებს აცმაცუნებდა: ილია, II, 440.

მრავალ საეკვო სულიერებს შეეძლოთ შიშინანობის დროს აქ თავი შეეფარათ: ილია, II, 130.

კერასთან ცეცხლის შორი-ახლო ძალი იწვა... თავზედ ბანჯელიანი კუდი ვადმოეფარა, ცხვირი კუდის ბოლოში წაეყო და ეძინა: ილია, II, 321.

„ვგდებთლიყვ ჩემთვის ბაკში, ერთი ლაზათიანად გამომეძინა“: ილია, II, 235.

სულელს ფიქრადაც არ მოუვიდა, რომ თითონ გაეგებინა ყველაფერი: ილია, II, 209.

ვერ მოეგონა, სად ენახა: ილია, II, 231. ასევე: ს. შანშ. 125; უიარალო, 114.

ავტორს... უნდოდა... განეზიარა მკითხველისათვის თავისი საგრამატიკო მოსაზრებანი: ი. გოგებ. I, 159.

რომ ნის სისხლისთვის მიმენიჭოს მეფის ღირსება: ი. მაჩაბ. I, 38.

რომ ჩემს დღეში არ წამექეზოს ჩემი ხელმწიფე: ი. მაჩაბ. I, 36.

მე ვალად მედო შორჩილება გამომეცხადა: ი. მაჩაბ. II, 16.

გაიგე, როგორ დაემცირა თავი ლორდ ჰასტინგს იმ დედაკაცის წინაშე: თ. მაჩაბ. I, 8.

ცოტა რომ გამეკარვა მისი წუხილი, ბასი ისევ შექსპირზე ჩამოვადღე: ვ. გუნი, 161.

განიერი... შარვალი წინდებში ჩაეტანა: კ. ლორთქ. 380.

ნანას არ უნდოდა დაეჯერა: „ლიტ. გაზ.“ 1954, № 13, გვ. 3.

ამგვარად, კონტექსტის გარეშე ვადმოეფარა, ეკურთხა, ჩაეტანა... შეიძლება ვნებითის ნამყო წყვეტილიც იყოს და გარდამავალი ზმნის

თურმეობითი მეორეც. მაგრამ ეპოქათა განმავლობაში ენის გრამატიკული წყობა იცვლება, იგი უფრო დახვეწილი და სრულყოფილი ხდება, ენა თავიდან იშორებს ომონიმურ ფორმებს, სცვლის მას უნიფიცირებული ფორმებით. უნიფიკაციის შედეგები გამოძევენდა როგორც ვნებითი გვარის ზმნათა წარმოებაში, ისე თურმეობითი მეორის გამოხატვაში. თუ ძველ ქართულში ვნებითის პრეფიქსიანი წარმოების გვერდით სუფიქსიანი აქა-იქ შეინიშნება (მაგალითად: **გან-ე-მტკიც-ნ-ეს** ფერჯნი მისნი || **გან-უ-მტკიც-ნ-ეს** ფერჯნი მისნი: საქმე მოციქ. 3,7 ა, გ), ახალ ქართულში უკანასკნელი საბოლოოდ დამკვიდრდა ან მკვიდრდება. ჩვეულებრივია: უპირისპირდება, გაუმკლავდა¹, განუმტკიცდა და სხვა², ნაცვლად ეპირისპირება, გაემკლავა, განემტკიცა... ფორმებისა. თურმეობითი მეორისათვის კი პირველი თურმეობითის ფუძე იქნა გამოყენებული. ასე, რომ პირველსა და მეორე თურმეობითს შორის ფუძეთა წარმოების მხრივ ძირითადად ისეთი მიმართება დამყარდა, როგორც ახალ ქართულში აწმყოსა და ნამყო უწყვეტელს შორის: გააკეთებს — გაუკეთებია, ხოლო გააკეთა — გაუკეთა წყვილების ნაცვლად სალიტერატურო ენაში გვაქვს: გააკეთებს — გაუკეთებია — გაუკეთებინა. ამიტომაც, რომ მეორე თურმეობითის ზემოთ მოყვანილმა ფორმებმა გადმონათვისის სახე მიიღო და უმეტეს შემთხვევაში **-ებ-ი-ნ-ა** დაბოლოებით შეიცვალა: დაეკვირვა — დაეკვირვებინა, დაემცირა — დაემცირებინა, გამექარვა — გამექარვებინა და ა. შ.

მაგრამ მეორე თურმეობითში **-ებ** აღმოჩნდა იმ შემთხვევებში, როცა იგი პირველ თურმეობითშიც მოიპოვებოდა. სხვა შემთხვევაში ამის ადგილზე **-ნ** სუფიქსი შეინიშნება. ამიტომ ისეთი შთაბეჭდილებაა, თითქოს მეორე თურმეობითის ფორმები ეკუთვნის **-ნ-ა** (ი. ჯავახიშვილი, საისტ. მწერლ. I, 169) და ეკუთვნის **-ებ-ი-ნ-ა** ერთდროულად, მაგრამ სხვადასხვაგან ჩნდება. მათ გამოყენებაში თავდაპირველად დიალექტური სხვადასხვაობა შეიმჩნევა (**-ებ** უფრო დასავლური ფენის კუთვნილება ჩანს). ასეა თუ ისე, ამ სუფიქსების გამოყენებას შედეგად მოჰყვა გარდაუვალი ზმნის ნამყო წყვეტილისა და გარდამავალთა მეორე თურმეობითის ფორმათა განსხვავება. საგულისხმოა, რომ **-ნ** სუფიქსის გამოყენება მეორე თურმეობითში, განსაკუთრებით ისეთ ზმნებთან, რომელთაც აწმყოში **-ებ** ნიშანი არა აქვთ, გარკვევით ავლენს დაპირისპირებას ნამყო წყვეტილსა და თურმეობითს შორის გარდამავალ და გარდაუვალ ზმნებში:

ნამყო წყვეტილი	თურმეობითი მეორე
შეელახა = შეილახა მისი	რომ... თავმოყვარეობა მისი არ შემე- ლახნა : ი. გოგებ. I, 311.
„იქნებ არ წასულა და მე დამემალა “: ა. ყაზბ. 533.	მაგიდან დაყრდნობოდა და სახე მკლავებში ჩაემალნა : ს. შანშ. 58.
გაძლა ცხვარი და დაეყარა : თ. რაზიკ. 210, 1.	აქ მოეყარნათ თავი ალვანელ მწყემსებს: მიხ. მრევლ. 7.
მაგდენი ფიქრით ფერი სულ დაე- კარგა : შ. არაგვისპირელი, II, 517.	თუნდაც თოკი არ დაეკარგნა : ს. შანშ. 269.

¹ შდრ. გამოგვემკლავება: ილია, II, 1941, გვ. 171.

² იგ. ქავთარაძე, ზმნის ძირითადი კატეგორიების ისტორიისათვის ძველ ქართულში, 1954, გვ. 311.

ნამყო წყვეტილი	თურმეობითი მეორე
დაეხარჯა = დაიხარჯა მისი	იმის დრო ხომ მქონდა, რომ მეგობრებში... დრო დამეხარჯნა : „ლიტ. გაზ.“, 27.VII.1954, გვ. 4.
აეკიდა = აჰკიდეს მას	შესაძლოდ რაცხდა... სკოლისათვის აეკიდნა კისერზედ ეს მოვალეობა: ი. გოგებ. I, 101.
დაებადა = დაიბადა მისი	ამ მოვლენას უნდა დაებადნა ის უცნაური შეცდომა: ი. გოგებ. I, 176.
ებრძოლა = ბრძოლა გაუმართა	ყველა საწარმოს რომ... მეტი ენერგიით ებრძოლნა : „კომუნისტი“, 8.IV.1952.
შოელაპარაკა = მოლაპარაკება აწარმოვა	„მე მინდოდა დათიკოსთან მომელაპარაკნა “: ილია, II, 99.
ეთამაშა = ითამაშა მასთან	იმის დრო ხომ მქონდა, რომ ამხანაგებში პრეფერანსი მეთამაშნა : „ლიტ. გაზ.“ 1954, 27.VII, გვ. 4.

ამგვარივეა წარმოებით **გაეხადა** და **გაეხადნა**, **დაეკითხა** და **დაეკითხნა**, **მოეთხოვა** და **მოეთხოვნა**, **ჩაეკეცა** და **ჩაეკეცნა** და რიგი სხვა, რაც ლიტერატურაში იხმარება.

რაც შეეხება პირველ თურმეობითს, აქ -ნ სუფიქსი მეორე თურმეობითში გაჩენის იმავდროულად ვლინდება. ასე, რომ ძნელია თქმა — იგი აქ მეორე თურმეობითის ანალოგიით იყოს გაჩენილი¹. ეს მით უფრო ნაკლებ სარწმუნოა, რომ პირველი თურმეობითი ზოგჯერ სხვაგვარადაა ნაწარმოები, ვიდრე მეორე (შდრ. **დაეხარჯნა** და **დაუხარჯავს...**). თუ ანალოგიაზე მიდგა საქმე, მაშინ -ნ ორივე თურმეობითში ანალოგიით შეიძლება იყოს გავრცელებული. და ამ ანალოგიის საფუძველი, როგორც ეს აღნიშნულია, ისეთი ზმნები იქნებოდა, რომელთა ფუძეში -ნ მოიპოვება (შო ე-ნ-ა, პო ე-ნ-ა, მოთხო ე-ნ-ა და მისთ.). დამახასიათებელია, რომ -ნ სუფიქსი დინამიკური გარდამავალი ზმნების თურმეობითშია, ხოლო სტატიკური გარდაუვალი ზმნების აწმყოში იგი არ შეიძლება. ამიტომ გვაქვს, ერთი მხრით: უხარია, უწერია, უთესია, უყენია (ურემი ეზოში უყენია), და, მეორე მხრით: უხარ-ნ-ია, უწერ-ნ-ია, უთეს-ნ-ია, უმოუყენ-ებ-ნ-ია. მართალია, უკანასკნელი ფორმები უზმნისწინოდ არ იხმარება (და ამითაც განსხვავდება სტატიკური აწმყოსაგან), მაგრამ -ნ-ს გამოვლენა მაინც ანგარიშგასაწეია:

გაუხარნია მის ჭროლა თვალსა: ს. მგალობლ. I, 180,4.

ვისაც სიყრმეში არ **გაუხარნია**: კ. გამსახურდია, დიდოსტ. 82,21.

ცოტაოდენი სიკეთე **დამითესნია**: ი. გოგებ. I, 314.

მაგრამ ძირითადი განსხვავება -ნ სუფიქსიანი ზმნებისა სხვა ფორმებისაგან აქაც მაინც ამოსავალი ფუძის თავისებურებაში მდგომარეობს: -ნ სუფიქსი გვხვდება ისეთი საშუალო გვარის ზმნებში, რომელთაც გარდამავალ ზმნათაგან აქვთ ნასესხები ფორმები, ანდა სათავისო ქცევას აწარმოებენ

¹ შდრ. ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, 1953, გვ. 455, § 493.

განსხვავებულად¹. ამიტომ ძირიბადად პარადიგმი ასეთია: ხარობს — გაიხარა — გაუხარნია; ახარებს — გაახარა — გაუხარებია:

ვინ იცის, რამდენი ... ქვრივი თუ ობოლი გაგიხარებიათ სიმართლით: ლ. არდაზ. 167,9.

[ბალახი] დამინერგავს გულში და ... ცრემლიბთ გამიხარებია: ა. ქუმბაძე, 190,10.

დაამუშავებს -- დაამუშავა -- დაუმუშავებია; მუშაობს -- იმუშავა -- უმუშავნია: ჩემთვის მიმუშავნია: საქ. სიძვ. III, 529, (1789 წ.).

მოდღვარს სვინდისიერად უმუშავნია: ი. გოგებ. I, 149.

რაც გიორგი მთაწმიდელს უმუშავნია: ი. ჯავახიშვი. I, 148.

ახალგაზრდობასთან ბევრი უმუშავნია სტუდიის მთავარ რეჟისორს: „კომუნისტი“, 1952 წ. 28.II, გვ. 3. და ა. შ.

აგემებს — აგემა — უგემებია; იგემებს — იგემა — უგემნია:

ბევრს თქვენგანს ზამთრის სუსხი ამის მეტად არ უგემნია: თ. რაზიკ. 377,5.

ვისაც ოდესმე სიყვარული გამოუცდია, მას უგემნია თვით სიკვდილი: კ. გამსახურდია, დიდოსტ. 233,22.

ასესხებს — ასესხა — უსესხებია; ისესხებს — ისესხა — უსესხნია:

რაც მედიცინაში უებარი წამალია, ექიმებს ხალხისაგან უსესხნია: ი. გოგებ. I, 156.

ბევრჯერ გვისესხნია მისგან ფული. გ. წერეთელი, 177,11..

დააფიქრებს — დააფიქრა — დაუფიქრებია; ფიქრობს — იფიქრა — უფიქრნია: დიდხანს აღარ უფიქრნია: ილია, II, 78.

ილიკოს გაქცევა აღარ უფიქრნია: ი. ეკალაძე, რჩ. 9,18. ასევე: თ. რაზიკ. 231,17; ე. ნინოშვი. II, 228,23...

ავტორს ყველაფერი წინდაწინვე მოუფიქრნია: ი. ჯავახ. საისტ. მწერლ. I, 67.

ამგვარადვე უნდა აიხსნას უსაუზმნია (ს. შანშ. 297), ულაპარაკნია (ნ. ლორთქ. თხზ. 162), უავადმყოფნია (ფ. გოგიჩაიშვილი, ი. გოგებ. კრებ. 280) უმოქმედნია (შდრ. აკაკი, I, 106; „კომუნისტი“, 1952 წ. 29.III, გვ. 4), უნადირნია (გ. წერეთ. 382,30), უქეიფნიათ (ილია, III, 26), დაუძინია და დაუძინებია ზმნების ხმარება თანამედროვე მხატვრულ ლიტერატურასა და პრესაში.

მარდალია, -ნ და -ებ სუფიქსების გამოყენებაში ასეთი განაწილება იგრძნობა, მაგრამ ეს არაა ძველი მოვლენა; მათი მონაცვლეობა მათი ოდინდელი ერთობის მაჩვენებელია. ამგვარი მონაცვლეობა ერთსა და იმავე ფუძეში ზევითაც აღინიშნა: გაუშარჯვნია || გაუშარჯვებია; დაუმსახურებია || დაუმსახურნია (ი. გოგებ. I, 158); დაუმართებია || დაუმართნია (ლ. ქიაჩ. II, 26) და სხვ.². დანარჩენ შემთხვევებში -ნ ფონეტიკურ მიზეზთა გამო არა ჩანს, თორემ -ებ სუფიქსის მონაცვლედ ის ივარაუდება: დასცლია || დასცალებია, ჰყოლია || ჰყოლებია ტიპის ფორმები

¹ ამის მიხედვით არის განსხვავებული ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში ფორმები: გაიჭრიალებს — გაუჭრიალნია; დააძახებს — დაუძახებია; დაუძახებს — დაუძახნია, თუმცა -ნ და -ებ სუფიქსების ხმარებაში ნორმატიულობის პრინციპი არაა დაცული: აინავარდებს — აუნავარდნია, მაგრამ: გაინავარდებს — გაუნავარდნია || გაუნავარდებია; გაუტაცნია || გაუტაცებია...

² შდრ. დააძახ-ებ-ინა-ს მნიშვნელობით იმერხელში დააძახნია (იმან ემრი ქნა, თელალს დააძახნია: TP. VII, გვ. 61).

ამის დამადასტურებელია. თუ ფონეტიკური პირობა დამაბრკოლებელი არაა, -ნ სუფიქსი თითქმის ყოველთვისაა წარმოდგენილი. საყურადღებოა, რომ რამდენიმე ვნებითი გვარის ზმნაში დღეს სალიტერატურო ენაში -ნ სუფიქსის გავრცელებისაკენ უფროა მიდრეკილება: შესცივდა — შესცივნია (შდრ. შესცივებია), მოჰშივდა — მოჰშივნია (შდრ. მოჰშივებია), ასტკივდა — ასტკივნია (შდრ. ასტკივებია), მოუნდა — მოსდომნია (შდრ. მოსდომებია), ჯანი გავარდა — ჯანი გავარდნია (ილია, II, 160) და ა. შ.

მაგრამ ასეთი წარმოება ყველგან არ დამკვიდრდა. ვნებითი გვარის ორპირიან ზმნათათვის თურმეობით პირველში ხან -ენ სუფიქსიანი ფუძეა (დასავლურ დიალექტებში უპირატესად), ხან მასდარის ფუძე: დახვდა: დახვდომია და დახვდენია; მოუკვდა: მოკვდომია და მოკვდენია, დარჩა: დარჩომია და დარჩენია, გადახდა: გადახდომია და გადახდენია.

-ენ სუფიქსიანი ფორმები აქ იმ სიბრტყეზე უნდა იქნეს განხილული, რაზედაც დამართნია ტიპის ზმნებში. ეს კია, რომ -ენ აქაც ახალი¹ და ორი ვარიანტიდან უფრო ძველია ის, რომელიც მასდარის საზიარო ფუძეს იყენებს. ამგვარად, ამ რამდენიმე ზმნასთან გამოვლენილი -ენ სუფიქსი გვაფიქრებინებს, რომ -ე ხმოვანი უნდა მიუძღოდეს -ნ თანხმოვანს ყველა ზემოთგანხილულ ზმნაში. ასეთი სუფიქსი სხვა შემთხვევაშიც გვაქვს: შდრ. ალაგზებს და ალვაგზენ:

სიბორგილსა ალაგზებს: ექუსთა დღეთაჲ, 102,23.

აგზებდეს მღდელი იგი შეშასა: ლევიტ. 6,2.

რახთა შეუგზნან ალი ცეცხლისაჲ: კიმ. II, 24,7.

მართალია, ასტკივდა — ასტკივნია ვნებითი გვარის ზმნაა, მაგრამ -ნ სუფიქსი ყველგან ვნებითის როდია თურმეობითებში. ეს სუფიქსი სხვა ნაკეთის ფორმაშიც გვაქვს და არავნებითშიც. საზოგადოდ, ვნებითის ნიშნად მისი მიჩნევა გაჭირდებოდა. მაგალითების შესწავლით ირკვევა, რომ იგი ჩნდება ერთსა და იმავე დროს პირველსა და მეორე თურმეობითში. თუ პირველ თურმეობითშია, მეორეშიც გადაჰყვება (შდრ. მოსულიყვნენ იოსებთან და შეხვეწნოდნენ: საქ. სიძვ. III, 376, 1796 წ.). რიცხვს მნიშვნელობა არა აქვს: მხოლოდობითშიაცაა და მრავლობითშიც. ამგვარად, მიყიდნია, გამიტყვნია ზმნებში ვერ იქნება -ნ ვნებითისა ისევე, როგორც სხვა ზმნებში, რომელთა სინტაქსური მნიშვნელობა გარკვევით მოქმედებითია. ისიცაა მხედველობაში მისაღები, რომ -ნ სუფიქსის ხმარებას თურმეობითში ასე თუ ისე სისტემური ხასიათი ეძლევა XIV—XV საუკუნეებიდან. ცნობილი კია, რომ ამ დროისათვის -ნ, როგორც ვნებითის სუფიქსი, მკვდარია. ის არ იხმარება აღარც ნასახელარ ფუძეთა ვნებითის საწარმოებლად, არც მით უფრო სხვა ზმნებში.

დასტურდება, რომ ეს -ნ (←-ენ) ზმნური ფუძის ისეთივე საწარმოებელი სუფიქსია, როგორიც -ან, -ონ, -ევ და სხვები, გამოყენებული სხვადასხვა სერიის ფორმებში². ეს -ნ გვექონდა ერთი ტიპის ზმნებში და მათი ანალოგიით აქაც გავრცელდა. ყურადღებას იქცევს -ნ (←-ენ) სუფიქსის ხმარება რიგ შემთხვევაში იქ, სადაც სხვა მაგალითების მიხედვით -ებ სუფიქსიცაა.

¹ შდრ. გადახდომია || გადახდენია და გადახედია (ს. შანშ. 5): ხედ (←-ჰედ) ფუძეს ერთვის -ენ.

² შდრ. დაიცავს — დაიცევ, დავადგურ...

ცნობილი (მოუ-მატ-ებ-ია || მოუ-მატ-ნ-ია...), რამდენადაც სარწმუნოა, რომ სახელისა და ზმნის ფუძეში -ებ სუფიქსი ერთი და იგივე ოდენობაა გენეტურად და ისტორიულად¹, ხოლო სახელის მორფოლოგიურ კატეგორიაში გამოყენებული -ნ და -ებ სუფიქსები სემანტიკურად აგრეთვე ერთი და იგივეა² - ამდენად ცხადია, რომ -ნ-ს იგივე ფუნქცია აქვს მოუმატ-ნ-ია-ში, რაც -ებ-ს ამავე მოუმატ-ებ-ია-ში. ამ სუფიქსების გაჩენასა და დამკვიდრებას რამდენიმე შემთხვევაში შეგვიძლია კიდევ ვადენოთ თვალი ქართული ენის ისტორიაში. ცნობილია, რომ ძველ ქართულში სტატიკური ზმნა მარტივი ფუძით იხმარებოდა ჰ-მატ-ს. როდესაც ახალ ფორმათა წარმოების შესაძლებლობა და საჭიროება წარმოიშვა, დიალექტების მიხედვით სხვადასხვა სუფიქსი იქნა გამოყენებული, ერთი მხრით: მოუ-მატ-ებ-ია, მეორე მხრით: მოუ-მატ-ნ-ია, მათსა და იმე: ვუ-მატ-ებ || ვუ-მატ-ენ³... სწორედ ისეთ შემთხვევებში აქვს ადგილი სუფიქსთა მონაცვლეობას, როდესაც ზმნის ფუძე ოდინდელი მარტივი ფუძეა და თემატურ ნიშანთა დართვა, ასე ვთქვათ, ჩვენ თვალწინ ხდება. ლიტერატურაში დასტურდება და იკვეხნება და და იკვეხნის⁴, იმიტომ რომ შესაძლებელია ი-კვეხ-ს, რაც ამოსავალია ორივე მათგანისათვის:

— ეგ რა არის? მე კი არ დავდგებოდი ხოლმე გაქენებულ ცხენზე ჩემ პატარა ბიჭობაში! — დაიკვეხა ლუარსაბმა.

— ნუ იკვეხ.

— განა კვეხნისათვის ვამბობ? (ილია, II, 196),

ვერც ერთი კავკასიის ნაწილი ვერ დაიკვეხებდა ამისთანა მყუდროებას ი. გოგებ. I, 407.

(ბუნებრივია, რომ ორი ასეთი სუფიქსის გამოყენებას შემდეგში დაკავშირებოდა სათანადო დიფერენციაცია მნიშვნელობის მიხედვით. -ნ სუფიქსი გამოყენებული იქნა წყვეტილის ვნებითისაგან მოქმედებითის მეორე თურმეობითის გასარჩევად⁵, ერთი მხრივ, აქტივისა და მედიაქტივის ფორმათა სადიფერენციაციოდ, მეორე მხრივ⁶, თუმცა ამ სუფიქსის გარეშეც თურმეობითში რიგი ზნნური ფუძე იხმარება ახალ ქართულში:

დაუფიწია („მნათობი“. №6, 1954, გვ. 128), გიკისრია (აკაკი, 153).

უკისრია (ი. მაჩაბ. II, 249,19), გაუტაცია (გ. ლეონიძე, 442,18).

დაუკიდიათ (ი. ელფთერძე, 51,24), დაუძახია (შ. არაგვისპ. I, 126).

მისაუბრია (ლ. ქიაჩ. 146), დაჰხოცია (კ. ლორთქ. 24,5; მიხ. მრეველ. 99), ამოუქენკია (ს. შანშ. 41)...

მენახა (ილია, II, 11), გაგებეთქა, გაგეყარა (ილია, II, 424), აეკრიფა (მიხ. მრეველ. 137), გაემარჯვა (უიარაღო, 24), გადაეტება (მიხ. მრეველ. 126).

¹ ივ. ქავთარაძე, ზმნის ძირითადი კატეგორიების ისტორიისათვის ძველ ქართულში, 1954, გვ. 93.

² არნ. ჩიქობავა, მრავლობითობის სუფიქსთა გენეზისისათვის ქართულში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, 1954, გვ.გვ. 72—73.

³ ზმნის თემატურ სუფიქსთა მონაცვლეობით დიალექტთაგან ყველაზე მეტ ყურადღებას იქცევს მესხურ-ჯავახური (აკეთ-ებ-ს || აკეთ-ენ-ს... შ. ძიძიგური, ძიებანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, 1954, გვ. 142. ა. მარტიროსოვი, ჯავახურის მესხურთან მიმართების საკითხისათვის: პუშკინის სახელობის თბილისის პედ. ინსტიტუტის შრომები, 1950, ტ. VIII, გვ. 295).

⁴ შდრ. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. III, 1953 წ., სვ. 361.

⁵ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, 1953, გვ.გვ. 452—453, § 492.

⁶ იქვე, გვ. 421, შდრ. გვ. 488.

ამოცილება (მინ. მრევლ. 81), მეპასუხა (ს. შანშ. 315), გაემართათ (ს. შანშ. 109), აეკიდა (ს. შანშ. 17), ეკადრა (ი. გოგებ. 73), დაეზილათ (ილია, II, 264), დაენახათ (ილია, II, 252), ჩაეშალა, შეეღალათ (ი. გოგებ. 295), ემუშავა, ეცხოვრა („კომუნისტი“, 1951, 16.II) მოეყარათ (ილია, II, 426), ჩამოეფხატა (ილია, II, 24), გაეჩხათ, გაეტეხათ (ა. ყაზბ. I, 22), ეყიდა (ა. ყაზბ. I, 13), დაეპატიჟათ (ს. კლდ. 169,14), მოეშარჯვა (ს. შანშ. 104), მოეკალათათ (ბაჩანა, 371,20). ეგულისხმა (ა. შანიძე, გრამატ. საფუძვლ. 29, ქვ. 6).

შინაარსობრივი განსხვავებისათვის -ნ-ს გამოყენება მეორეული, შედარებით გვიანდელი მოვლენა ჩანს. თავდაპირველი მისი ფუნქცია—ზმნური ფუძის სავრცობად გამოყენებაა. პირველი თურმეობითი ეყრდნობა ძველი პერმანსივის ფუძეს, რომელსაც შემდეგში ცნობილი -ავ, -ებ აფიქსები ჯერ კიდევ არ მოუდიოდა. ამიტომ თეს-ი-ს—უ თეს-ია ტიპი უფრო ძველია, ვიდრე თესავს—უთესავს. ეს უკანასკნელია ძველ ქართულში გამომუშავებული, წიგნური ტრადიციით განმტკიცებული და ლიტერატურულ ნორმად დამკვიდრებული. დანარჩენ შემთხვევებში ამნაირი ფორმები სწორედ ამოსავალ ფუძეში განსხვავებული ვითარებით უნდა აიხსნას. თუ აწმყო იხმარებს ფორმას გვიდასტურებს, პირველ თურმეობითში მოსალოდნელია მოუხმარებია, ხოლო იხმარს, ცვეთს, კვეთს, ტეხს... ტიპის ფუძეებში ასევე გაუვრცობელ ფუძეს გამოიყენებს თურმეობითიც. ოღონდ ანალოგიით -ნ სუფიქსიანი ფორმებიცაა დადასტურებული¹.

თუ -ნ ზმნური ფუძის საწარმოებელი სუფიქსია, რატომ არაა აუცილებელი მისი ხმარება ყველა ამ ტიპის ზმნაში? -ნ, მართლაც, არ გვხვდება ყველგან. ზოგჯერ ერთი წინადადებაც კი მის ხმარება-უხმარებლობას გვიდასტურებს². ეს იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ -ნ სალიტერატურო ენაში გამოყენებით ჯერ კიდევ ახალია და ფართოდ გავრცელებული არაა. -ნ სუფიქსის ნაკლებ გავრცელებაში გარკვეულ შემთხვევებში უდავოდ წილი უძველეს ფონეტიკურ პროცესს: ლ, რ, ნ ნარნარა თანხმოვნებზე დამთავრებულ ფუძეებთან იგი უმეტეს შემთხვევაში იკარგება. უსარგებელია (ი. ჯავახ. 88) და ესარგებლა (ი. ჯავახ. 73), გამოულაშქრია || გამოულაშქრნია (იქვე, 247), ეცხოვრა || ეცხოვრნა (იქვე, 185) გადაუფიქრია || მოუფიქრნია (იქვე, 247; 67)... მისი გაუჩინარება თანხმომთანა შეჯგუფებით უნდა აიხსნას. ამიტომაც ყოველთვის: გაუშლია, ჩაუყრია, მოუხდია... მაგრამ ჩვეულებრივ: გაემშალნა, ჩაეყარნა, მოეხადნა...

კითხვა ისმის: რა პროგრესულ მოვლენას წარმოადგენს ამ სუფიქსის გამოყენება, აქვს თუ არა ფართოდ გავრცელების პერსპექტივა, შეიძლება თუ არა დამკვიდრდეს იგი საყოველთაოდ დღევანდელ ქართულ სალიტერატურო ენაში?

ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენმა სახელმწიფო კომისიამ ამ კითხვას 1936 წელს უარყოფითად უპასუხა და პარალელურ ფორ-

¹ შედარებით ერთფეროვნებას ამ მხრივ ვპოულობთ იაკობ გოგებაშვილის ნაწერებში: უხმარნია (I, 88), შეგაკვეთათ (I, 138), აეტეხნათ (მოთხ. 223).

² არაა ჩვეულებრივ ილიას ნაწერებში, თანამედროვე მწერალთა ნაწერების დიდ უმეტესობაში, პრესის ენაში.

მათაგან—დაუჭერი ა || დაუჭერი ა, გაუტეხია || გაუტეხნია... მართებულად ჩათვალა და მიიღო პირველი¹.

მართლაც, -ნ სუფიქსი თურმეობითების ფორმებში არც ისე ძველი მოვლენაა სალიტერატურო ენაში. მართალია, თითქმის ხუთი საუკუნის ისტორია აქვს მის ხმარებას ქართლურ-კახურ დიალექტებში, მაგრამ იგი უპირატესად შეინიშნება ისეთ ფუძეებში, რომლებშიც სხვა ნიშნები იყო უკვე გამოყენებული (-ავ, -ამ, -ებ...). საგულისხმოა ისიც, რომ -ნ სუფიქსი თანაბრად არაა გავრცელებული ქართული ენის დიალექტებში დღეს. ზოგმა დიალექტმა იგი სრულებით არ იცის (ხევსურული, თუშური, ფშაური, მესხურ-ჯავახური, რაჭული, იმერული, გურული...). ამდენად, დღევანდელ ქართულ მეტყველებაში იგი ჯერ კიდევ არაა საკმაოდ გავრცელებული.

-ნ სუფიქსი თავდაპირველად შეიმჩნევა ქართლურ-კახურში, როგორც ზმნური ფუძის საწარმოებელი ნიშანი. შემდეგში იგი გამოყენებულ იქნა გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნების სხვადასხვა ნაკვეთების სადიფერენციაციოდაც. მაგრამ რიგ შემთხვევაში მისი გრამატიკული დანიშნულება გაუჩინარებულია. ამითაც აიხსნება, რომ -ნ სუფიქსიანი და უსუფიქსო ფორმები ან გვერდი-გვერდ იხმარება (მიყი დია || მიყი დნია; ა მე ტეხა || ა მე ტეხნა². „ლიტგაზ.“ 1954, 27.VIII, გვ. 4). ან სრულებითაც არა გვაქვს იგი... მიუცია — მიეცა, აულია — აელო, დაუგდია — დაეგლო, შეუქია — შეექო, გაუზრდია — გაეზარდა, დაუკლია — დაეკლო, განუცდია — განეცადა, გაუშვია — გაეშვა, შეჰხვედრია, დასტეხია, ჩაჰკეცია, დამალვია და ა. შ.

შემთხვევით დამსგავსებული სხვადასხვა ნაკვეთის ფორმათა გარჩევისათვის -ნ-ს გამოყენების აუცილებლობა სრულებითაც არ იგრძნობა, განსხვავება უმისოდაც გვაქვს კონტექსტში როგორც მორფოლოგიურად, ისე სინტაქსურად. მორფოლოგიურად: ერთი ტიპის ზმნების დიდი წილი უზმნისწინა და უთემისწინა, მეორე ტიპისა კი ზმნისწინიანი ან თემისწინიანი. შდრ. მუშაობს და დაამუშავებს: უმუშავია³ და დაუმუშავებ-ია; ვარჯიშობს და ავარჯიშებს; უვარჯიშია და უვარჯიშებ-ია...

რაც შეეხება მეორე თურმეობითს, იგი ახალ სალიტერატურო ქართულში -ებ სუფიქსიან ზმნებთან უფრო და უფრო ფართოდ იყენებს პირველი თურმეობითის ფუძეს, ძალიან იშვიათად ნამყო წყვეტილისას: აწყობ-ცებს, დატოვებს, დაბადებს, უღალატებს, აჰკიდებს... (თურმეობითი პირველი: გაუტაცებ-ია, დაუტოვებ-ია, დაუბადებ-ია, უღალატებ-ია, აუკიდებ-ია... თურმეობითი მეორე: გაეტაცებ-ინა, დაეტოვებ-ინა, დაებადებ-ინა, ეღალატებ-ინა, აეკიდებ-ინა... (და არა გაეტაცა ან გაეტაცნა და მისთ).)

სინტაქსური საფუძველი ამ განსხვავებისა იმაში მდგომარეობს, რომ მესამე სერიაში სხვაგვარია ქვემდებარე-დამატებისა და შემასმენლის ურთი-

¹ სალიტერატურო ქართულის ნორმები, I, 1936, გვ. 34—39: სადავო საკითხებო დროთაშუაშვილსავე ჯგუფის წარმოებისას (არნ. ჩიქობავას მოხსენების მიხედვით).

² ასეთი ფაქტები შეინიშნება ი. გოგებაშვილის (მოთხრ. გვ. 48, შდრ. გვ. 51), ილიას (II, 264; 259), აკაკის (თავდადას. 428; 447), ი. ევალაძის, შ. არაგვისპირელისა და სხვათა ნაწერებში.

³ -ნ სუფიქსიანი ფორმებს (უმუშავნ-ია, უმსახურნ-ია, უვარჯიშნ-ია-უუგემნ-ია ...) ვხვდებით მხოლოდ ქართლურ-კახურში, რომლის გავლენითა და მიბადებითაც აიხსნება მათი ხმარების შემთხვევები მხატვრულ ლიტერატურასა და პრესაში.

ერთობა, მეორეში—სხვაგვარი: მეორე სერიაში (ნამყო წყვეტილში), როცა შემასმენელი ე-პრეფიქსიანი ვნებითა, მას ქვემდებარეც ითანხმებს მრავლობით რიცხვში და გარკვეულ შემთხვევაში ირიბი დამატებაც:

დაედუპა შვილი სანათას

დაედუპნენ შვილები სანათას

დაედუპათ შვილი ფშაველებს.

მეორე თურმეობითში კი შემასმენელს ითანხმებს მხოლოდ რეალური სუბიექტი, ირიბი დამატება არა გვაქვს, პირდაპირი დამატება ჩვეულებრივ არ ითანხმებს. ამას გარდა, განსხვავებას სხვადასხვა ტიპის ზმნებში, -ნ სუფიქსის გარეშე, ზმნასთან შეწყობილი პირებიც იძლევა: უმუშავია, უმსახურია—მას; დაუმუშავებია, დაუმსახურებია—მას იგი.

ამგვარად, ფორმათა გასარჩევად უფრო არსებითი ნიშნები და კონტექსტი გვაქვს. სხვა საშუალების გამოყენება ამ დანიშნულებით გამოიწვევდა ფორმათა სიკრელეს ენაში. თუ კი ასეთი საჭიროება მხედველობაში არაა მიღებული და მითქვამს, მიმალავს, მინახავს (აწმყო, resp. თურმეობითი პირველი) ფორმების გვერდით დაშვებული არაა სალიტერატურო ენაში მითქვია, დაშინიძალია, მინახია (საკუთრივ თურმეობითისათვის), ცხადია, ამგვარივე უნდა იქნეს დამოკიდებულება -ნ სუფიქსის მიმართაც.

უყიღია—უყიღნია, გაეტეხა—გაეტეხნა, უმუშავია—უმუშავნია... ისეთ მიმართებაშია ერთმანეთთან, როგორშიც გაჭყიდვოდა—გაჭყიდვიყო, გასტეხოდა—გასტეხიყო, დამუშავებოდა—დამუშავებიყო... ძველია და უფრო გავრცელებული პირველი სახეობები.

ამგვარად, -ნ სუფიქსიანი ფორმები სრულებით გაუმართლებელია ისეთ ფუძეებში, რომელთაც აწმყო-მყოფადში აწარმოებს -ავ, -ამ, -ებ სუფიქსები. პარალელურ ფორმათაგან: დავიწყებია || დავიწყნია || დავიწყია || დაუკიდებია || დაუკიდნია || დაუკიდია; დაეტოვებინა || დაეტოვა... (უნდა დარჩეს მხოლოდ -ებ სუფიქსიანი, როგორც უფრო ძველი და გავრცელებული, გრამატიკულად სწორი და სალიტერატურო ენის განვითარების პერსპექტივისათვის შესაფერისი. იგივე შეიძლებოდა გვეთქვა უმუშავ-ნ-ია ტიპის ზმნათა (ე. წ. მედიოაქტიურ ვარჯიშობს, ფიჭრობს, ცხოვრობს, ნადირობს, სადილობს, საუზმობს, ტრიალებს, ლაპარაკობს, ქადავობს, ყარაულობს, უძახის, მოქმედებს, ყბედობს, არზიყობს, ნავარდობს...) შესახებ, მიუხედავად იმისა, რომ -ნ სუფიქსიანი ფორმები აქ, ამ ბოლო დროს თითქოს უფრო ვრცელდება და სალიტერატურო ენაშიც ლამობს დანერგვას.

И. И. КВАТРАДЗЕ

ОБ ОДНОЙ ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ ВРЕМЕН И
НАКЛОНЕНИЙ III СЕРИИ В ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В современном грузинском литературном языке в первом и во втором результативном (заочном) распространено употребление суффикса -ბ (\leftarrow -ებ) -п (\leftarrow -ep). Этот суффикс, так же как и -ებ -eb и другие тематические суффиксы, употребляется для образования глагольных основ разных времен и наклонений. В формах I и II результативного у глаголов разного строя данный суффикс систематически встречается с XV века. Иногда -ბ- п заменяет более древний и распространенный суффикс -ებ -eb. Самое широкое использование суффикса -ბ -п замечается в картлийском и кахетинском диалектах. В силу этого в современном грузинском языке имеется разнобой: გაუტაცებია გაუტაცებია || გაუტაცებია გაუტაცებია || გაუტაცია გაუტაცია 'он, оказывается, похитил его'; გაეტაცებინა გაეტაცებინა || გაეტაცა გაეტაცა || გაეტაცა გაეტაცა 'им, оказывается, было похищено то'.

Первоначально применение этого суффикса не было связано с различием функций этих форм, в дальнейшем же наблюдается употребление суффикса -ბ -п для дифференциации, с одной стороны, второго результативного переходных глаголов от аориста непереходных глаголов (დაეხატა დაეხატა 'он нарисовался для него' и დაეხატა დაეხატა 'им, оказывается, было нарисовано то'), с другой стороны, каузатива от медноактивных глаголов в первом результативном (უთამაშებია უთამაშებია 'он, оказывается, играл, и უთამაშებია უთამაშებია 'он, оказывается, заставил его играть').

Однако такое различие удается установить и без суффикса -ბ -п в контексте благодаря разным морфологическим и синтаксическим способам, которые скорее подходят к нормам и перспективам развития современного грузинского языка, являясь более древними и распространенными.

6. ნათამე

მესამე სერიის დრო-კილოთა წარმოებისათვის
ქართულში

დრო-კილოთა მესამე სერია დამახასიათებელია სამივე ქართველურ ენისათვის. პირველი და მეორე სერიისაგან განსხვავებით მესამე სერიის ნაკვთთა ცალკე სერიად გამოყოფის საფუძველს წარმოადგენს არა ამო-სავალ ფუძეთა ერთობა, არამედ წარმოების ერთგვარობა (ინვერსია გარდა-მავალ ზმნებთან და აღწერითი წარმოება გარდაუვალებთან) და შინაარსობრი-ვი მსგავსება. პირველი და მეორე სერიისაგან მესამე სერიას ისიც ასხვავებს, რომ მასში შემაჯავალ ნაკვთებს არა აქვთ წარმოების მსგავსი ყალიბი სხვადა-სხვა ტიპის ზმნებისათვის. ერთმანეთს უპირისპირდება, ერთი მხრივ, გარდა-მავალი ზმნები, რომელთაც ნაწილობრივ ორპირიანი გარდაუვალებიც მიჰყვებ-და, და, მეორე მხრივ, ერთპირიანი გარდაუვალი ზმნები. ამდენად მესამე სერიის ნაკვთების წარმოება სხვადასხვა ტიპის ზმნებთან სხვადასხვა ოდენობას წარ-მოადგენს როგორც ენის განვითარების თანამედროვე ეტაპზე, ისე ისტო-რიულად. რაც შეეხება შინაარსობრივ მხარეს, ამ მხრივ ყველა ტიპის ზმნათა მესამე სერიის ნაკვთები სრულ იგივეობას გვიჩვენებენ როგორც ახალსა და ძველ ქართულში, ისე მეგრულსა და სვანურში.

გარდამავალი ზმნის დატიური კონსტრუქცია, რომელიც დამახასიათებ-ელია ქართველური ენებისათვის, მხოლოდ მესამე სერიას ახასიათებს. ამდენ-ად გარდამავალი ზმნის დატიური კონსტრუქციის საკითხი ქართველური ენებისათვის მესამე სერიის ნაკვთთა გენეზისის საკითხია. დატიური კონ-სტრუქცია გარდამავალი ზმნისა სპეციალურ ლიტერატურაში მეორეულად არის მიჩნეული ერგატიულ და ნომინატიურ კონსტრუქციებთან შედარებით. არნ. ჩიქობავა წერს: „ინვერსიული წყობა, სადაც ამოსავლად გარდამავალი ზმნა გვაქვს, მეორეულია: უკლავს←→კლავს, ეკლავს←→უკლავს || კლავს, ეკლავს←→ უკლავს || კლავს. აქედან ცხადია, რომ თურმეობითის ნაკვთები შეიძლებაოდ წარმოქმნილიყო მხოლოდ მას შემდეგ, რაც შეიქმნა ის ნაკვთები, რომელთა ინვერსიის გზითაა მიღებული თურმეობითი პირველი, თურმეობითი მეორე და კავშირებითი მესამე. ეს კი ნიშნავს: გარდამავალ ზმნებთან დატიური კონსტრუქცია უფრო ახალია, ვინემ ნომინატიური და ერგატიული კონსტრუ-ქციები“¹.

(რაც შეეხება დატიურ კონსტრუქციას გარდაუვალ ზმნებთან, აქ ის უძვე-ლესად არის მიჩნეული. ის არამცთუ არ გულისხმობს ნომინატიური კონ-

¹ არნ. ჩიქობავა, ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, გვ. 5.

სტრუქციის ნაკვთა არსებობას, რომელთა ინვერსიის გზითაც ის იქნებოდა მიღებული, არამედ შეიძლება ნომინატიურსა და ერგატიულ კონსტრუქციაზე ძველიც იყოს.) არნ. ჩიქობავას აზრით „ეს ზმნები (იგულისხმება გარდაუვალი ინვერსიული ზმნები: აქვს, ჰყავს, უყვარს, სძულს, სწადს, სწყურის.—ნ. ნ.) დიდი სიძველისაა; მათთან დატიური კონსტრუქცია გაცილებით უფრო ძველია, ვინემ დატიური კონსტრუქცია გარდამავალ ზმნებთან, უფრო ძველია, ვინემ ნომინატიური და ერგატიული კონსტრუქცია იმავე გარდამავალი ზმნებისა. გარდაუვალ ზმნათა დატიური კონსტრუქციის სიბრტყეზე შეიძლება დადგეს უფლები, უპყრიეს, ჰმოსიეს... ზმნათა დატიური კონსტრუქციაც: აქ საქმე გვაქვს სტატიკური ზმნების საობიექტო ქცევასთან, რაიც ინვერსიულ წყობას იძლევა“¹.

(ამგვარად, ერთსა და იმავე დროს დატიურ კონსტრუქციას ქართულში გვიჩვენებენ, ერთი მხრივ, გარდაუვალი ზმნები (გარკვეული ტიპისა) და, მეორე მხრივ, გარდამავალი ზმნები მესამე სერიაში, სადაც დატიური კონსტრუქცია ნომინატიური კონსტრუქციის მქონე ნაკვთა ინვერსიის გზითაა მიღებული. ამასთან მეორე შემთხვევაში დატიური კონსტრუქცია გაცილებით უფრო ახალია, ვიდრე პირველში. ამ კონტექსტში ბუნებრივია დაისვას საკითხი დატიური კონსტრუქციის ამ ორი შემთხვევის ურთიერთმიმართების შესახებ: რა კავშირშია გარდამავალი ზმნის დატიური კონსტრუქცია გარდაუვალი ზმნის დატიურ კონსტრუქციასთან? უკავშირდება გენეტურად პირველი მეორეს თუ საქმე გვაქვს დატიური კონსტრუქციის დამოუკიდებლად წარმოშობის ორ შემთხვევასთან? თუ უკავშირდება, მაშინ როგორ უნდა წარმოვიდგინოთ გარდაუვალი ზმნის ინვერსიული ფორმებიდან გარდამავალი ზმნის დატიური კონსტრუქციის განვითარების მექანიზმი? თუ არა, მაშინ როგორ უნდა ავხსნათ ინვერსიის წარმოშობა გარდამავალი ზმნის ფორმებში? აი საკითხები, რომელნიც გადაწყვეტას მოითხოვენ მესამე სერიის ნაკვთა წარმოების შესწავლისას.

1. გარდამავალი ზმნის თურმეობითი პირველის სრულ ანალოგიას წარმოების მხრივ, როგორც აღნიშნულია, გვიჩვენებს გარდაუვალი სტატიკური ზმნის აწმყო. ეს ითქმის როგორც სტატიკური ვნებითის შესახებ, ისე ზოგი სხვა -ავ, -ამ თემის ნიშნიანი ზმნის შესახებაც, რომლებიც მნიშვნელობით სტატიკურ ვნებითს უდგება. მსგავსება თურმეობით პირველსა და ხსენებული სტატიკური ზმნების აწმყოს შორის იმაში იჩენს თავს, რომ გარდამავალი ზმნის თურმეობითი პირველის წარმოებაში არ გვხვდება არც ერთი ისეთი ყალიბი, რომელიც არ გვქონდეს სტატიკური ზმნის აწმყოში.

ა) გარდამავალი ზმნის თურმეობითი პირველის დამახასიათებელი ძველ ქართულში არის -ი-ე დაბოლოება, რომელსაც III პირში პირის ნიშანი -ს, -ნ ან -დ და მრავლობითი რიცხვის ნიშანი -ან ან -ედ ერთვის (მრავლობითის ნიშნის დართვისას თურმეობითის დამახასიათებელი -ე აღარ ჩანს):

უმზადებიეს მას იგი (კიმ. 1,134)
დაუტეობიან მას იგინი (ანტიოქ. 93).

ეგვე წარმოებაა წარმოდგენილი სტატიკური ზმნის (სტატიკური ვნებითის) აწმყოში:

ზე აღუპყრიედ (წარტყ. იმ)
მიფლობიეს (იქვე, მდ)

¹ არნ. ჩიქობავა, ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, 83. 5.

„რამეთუ ხედვითცა არა მიტლობიეს ხილვად მისი.“ მიფლობიეს აქ აწმყოა.

- უფლიეს (იქვე, მე)
- მგონიეს (სახისმეტყ., გვ. 8)
- ჰგონიენ (იქვე, გვ. 10)
- უმტკმიედ (იქვე, გვ. 28)...

(ახალ ქართულში ამგვარი წარმოება არა გვაქვს. -იე(ს) დაბოლოების აღგილი დაიჭირა -ი-ა დაბოლოებამ მესამე პირში და -ი-ვარ -ი-ხარ დაბოლოებამ—პირველსა და მეორე პირში. ეს ცვლილება თანაბრად შეეხო როგორც გარდამავალი ზმნის თურმეობით პირველს, ისე სტატიკური ვნებითის აწმყოს. მაშასადამე, მოყვანილი ტიპის წარმოებაში არც ძველსა და არც ახალ ქართულში თურმეობით პირველსა და სტატიკური ვნებითის აწმყოს შორის განსხვავება არ არის.)

სტატ. ვნებითის აწმყო	თურმეობითი პირველი
უბნეცია	გაუბნეცია
უგღია	დაუგღია
უნთია	აუნთია
უწყცია	დაუწყცია

(ბ) -ავ, -ამ თემის ნიშნიანი გარდამავალი ზმნებისათვის თურმეობითი, პირველის წარმოების გაბატონებული ყალიბი ძველსა და ახალ ქართულში არის უნიშნობა. ფუძე თურმეობით პირველში, თუ არ ჩავთვლით პრეფიქსებს, წარმოდგენილია იმავე სახით, როგორითაც აწმყოში.

აწმყო	თურმეობითი ძველ ქართ.
ვ-კლავ მე მას.	მო(ვ)უკლავ მე მას
ჰ-კლავ შენ მას.	მოუკლავ შენ მას
კლავ-ს იგი მას	მოუკლავ-ს იგი მას

ახალ ქართულში თურმეობითის I და II პირის ფორმებს დაერთო მეშველი ზმნა: მოვუკლავარ მე მას, მოუკლავხარ შენ მას. ამგვარი წარმოება მხოლოდ -ავ, -ამ თემის ნიშნიან ზმნებთან არის შესაძლებელი. სხვა შემთხვევაში მისი გამოყენების მაგალითები არა გვაქვს.)

ასეა გარდაუვალ სტატიკურ ზმნებთანაც, რომელნიც სპეციალურ ლიტერატურაში „სტატიკურ ვნებითად“ არიან მიჩნეული¹. ასეთი ზმნებია:

- ავ თემის ნიშნიანი:
 - ჰნებავს (წარტყ. მწ)
 - უხილვედ: თუალნი ზე უხილვედ (სახისმეტყ. 30)
 - უძლავს (დაბადება, 32,25)
 - სძინავს (შდრ. ნამყოში ეძინა)
- ამ თემის ნიშნიანი:
 - ჩასდგამს (გორი რამ ჩასდგამს შუბის წვრად: ვაჟა-ფშაველა, „ბახტრიონი“)

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, თბილისი, 1953, გვ. 327.

ახალ ქართულში როგორც სასაუბრო მეტყველებაში, ისე დიალექტებში არის გათანაბრების ტენდენცია -ავ, -ამ თემის ნიშნიან ზმნათა თურმეობითი პირველის ფორმებისა დანარჩენ ზმნათა თურმეობითის წარმოებასთან, სახელდობრ -ავ, -ამ თემის ნიშნების მაგიერ ჩნდება -ი-ა დაბოლოება; მაგ.:

მოუკლავს	მაგრამ	ამბობენ:	მოუკლია
ჩაუსხამს	„	„	ჩაუსხია
უთქვამს	„	„	უთქვია და სხვ.

ანალოგიური ტენდენცია სტატიკური ზმნის აწმყოშიც შეინიშნება. ძველ ქართულში დადასტურებული -ავ თემის ნიშნის ადგილას ახალ ქართულში -ი-ა დაბოლოებიანი ფორმა გვაქვს:

ძვ. ქართ. უძლავს	ახ. ქართ. შეუძლია
უხილვედ	უხელია

როგორც მაგალითებიდან ჩანს, ძველიცა და ახალი ქართულიც არჩევს ერთი მხრივ, -ავ, -ამ თემის ნიშნიან ზმნებს და, მეორე მხრივ, ყველა დანარჩენებს როგორც თურმეობით პირველში, ისე სტატიკური ზმნის აწმყოში. გათანაბრების ტენდენციაც ორივე შემთხვევაში შეინიშნება. ეს გარეგნობა გარდამავალი ზმნის თურმეობითი პირველისა და სტატიკური ზმნის კავშირზე მიუთითებს. ამ მხრივ საყურადღებოა ხევსურულის ჩვენებაც, სადაც ყველა ზმნის -ი-ა დაბოლოებიანი წარმოების ადგილას გვაქვს -ავ ნიშნიანი წარმოება, განურჩევლად იმისა, სტატიკური ზმნის აწმყოს ეხება საქმე თუ გარდამავალი ზმნის თურმეობით პირველს. ხევსურულში გვაქვს:

სტატიკური ზმნა	თურმეობითი პირველი
ღგულავ (=ჰგულებია)	გიქნავ (=გიქნია)
ხკიდავ (=ჰკიღია)	ამილავ (=ამიღია)
უსხავ (=უსხია)	მინებებავ (=მინებებია)
აჩნავ (=აჩნია)	წაუყევანავ (=წაუყევანია)
ხყენავ (=ჰყენებია)	გამიგონავის (=გაპიგონია)
უჭერავ (=უჭერია)	გაუგონავ (=გაუგონია) და სხვ.

როგორც ვხედავთ, ხევსურულში არის იმის საწინააღმდეგო ტენდენცია, რომელიც სალიტერატურო ქართულში შეინიშნება. თუ სალიტერატურო ქართულში -ავ, -ამ თემის ნიშნიანი ზმნები -ი-ა ტიპის წარმოებაზე გადადის და ამით უნიფიკაცია ხდება, ხევსურულში ყველა ტიპის ზმნათა წარმოება -ავ თემის ნიშნიანებისას გაუთანაბრდა. ეს ტენდენციები მხოლოდ სტატიკური ზმნის აწმყოში და გარდამავალი ზმნის თურმეობით პირველში შეინიშნება. მაშასადამე, ამ ორი ოდენობის ურთიერთკავშირის გაგება ჯერ კიდევ ცოცხალი ყოფილა ენაში.

2. როგორც გარკვეულია სპეციალურ ლიტერატურაში, გარდამავალი ზმნა თურმეობით პირველში შეიძლება წარმოდგენილი იყოს პირველი სერიის ფუძითაც და მეორე სერიის ფუძითაც. ფუძეთა გარჩევის კრიტერიუმად გამოყენებულია თემის ნიშნის ქონა-არქონა, ფუძის კუმშვა და ფუძის დრე-

კა¹. ამ თვალსაზრისით თუ დავეყოფთ სტატიკური ვენებითს აწმყოს ფორმებს, მივიღებთ ორ ჯგუფს, რომელთაგან ერთი წარმოდგენილი იქნება იმ ფუძით, რომელიც პირველ სერიაში გვაქვს, ხოლო მეორე იმ ფუძით, რომელიც მეორე სერიაშია გამყოყენებული.

ა) რიგ სტატიკურ ზმნას აწმყოში აქვს თემის ნიშანი, რიგს—არა. თემის ნიშნები აქვთ: ჰბურავს, აკრავს, უჭირავს, ჰხურავს... თემის ნიშნები არა აქვთ: აბია, აბადია, აბეჭდია, აგდია, აგროვია, ავალა, უკავია, უკეთია, ალაგია, ჰმარხია და სხვ.

ბ) ფუძედრეკადი ზმნები ყველა უკლებლივ წარმოდგენილია თურმეობით პირველში უდრეკელი ფუძით. უდრეკელი ფუძით არის წარმოდგენილი სტატიკური ზმნაც აწმყოში:

ანგეცია, უბჯენია, აკმეცია, უმწყვდეცია, ურეცია, ურჩეცია, აფრქვეცია, უჭერია, უჭყეტია, უხელია, უხვეცია... გამონაკლისი არ არსებობს.

გ) ფუძეკუმშვადი ზმნები თურმეობით პირველში წარმოდგენილია შეკუმშული ფუძით. ასეა აწმყოში სტატიკური ვენებითიც:

ჰღერია, ჰყრია, ჰშლია, სჩრია...

არის შემთხვევები (სულ ოციოდე ზმნა), როცა სტატიკური ზმნა აწმყოში უთემისნიშნოდაა წარმოდგენილი, მის შესატყვის მოქმედებითს კი თურმეობით პირველში თემის ნიშანი აქვს. მაგ.: უკეთია—უკეთებია, ხატია—დაუხატავს და სხვ. ეს მოვლენა თავის ახსნას საჭიროებს.

(სტატიკური ზმნების დიდი ნაწილი აწმყოში იმავე ფუძით არის წარმოდგენილი, რა ფუძითაც წარმოდგენილია თურმეობითში მათი შესატყვისი მოქმედებითი. მაშასადამე, თურმეობითი პირველი და სტატიკური ზმნის აწმყო მსგავსია არა მარტო სუფიქსაციით; არამედ ფუძითაც.

სტატიკურის აწმყო. მოქმედებითის თურმეობითი

უპყრიეს	დაუყპრიეს
უხილვედ (სახისმეტყ.)	უხილავს
ჰრთავს (მ 13,27 C)	დაურთავს
ჰმოსიეს	შეუმოსიეს
ჩასდგამს	ჩაუდგამს
აგდია	დაუგდია
აეღია	დაუეღია
ანთია	აუნთია

და მრავალი სხვა.

3. სვანურში გარდამავალი ზმნის თურმეობითი პირველი (ანუ ნამყო სრული) იწარმოება -ა სუფიქსის საშუალებით².

ეს -ა აწარმოებს როგორც გარდამავალი, ისე რელატიური გარდაუვალი ზმნის თურმეობითს, მსგავსად ქართული წარმოებისა. მაგ.:

შიმნარ-ა	მიმზადებია	ამახტვენ-ა	დამხატვია
ჯიმნარ-ა	გიმზადებია	აჯხატვენ-ა	დაჯხატვია
ხომნარ-ა	უმზადებია	ათხატვენ-ა	დათხატვია

¹ არნ. ჩი ქ ო ბ ა ვ ა, ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ვენებში, გვ. 92.

² ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, სვანური ენა, ზმნა, გვ. 174.

იგივე -ა გვხვდება სტატიკურ ზმნათა გარკვეული ჯგუფის აწმყოში, იმ ზმნებისა, რომელნიც მნიშვნელობით ქართულის სტატიკურ ვნებითს უდგებინან:

ხმთქტა (სჩვევია), ხაჰონა (ახვევია), ხაჰრა (აწერია), ხაფრა (აფარია) და სხვები.

ეს -ა სუფიქსი, რომელიც გვხვდება სტატიკური ვნებითის აწმყოსა და თურმეობით პირველში, თავისთავად ამ ორი ნაკვთის ისეთსავე კავშირზე მიუთითებს, როგორც გვაქვს ქართულში „წერია—დაუწერია“ ფორმებს შორის. ასეთი ურთიერთკავშირის ნათელ ილუსტრაციას სვანურში წარმოადგენს „წვა“ ზმნის მაგალითი.

- ქა წვა (ჩანს) — მიწვა (მინახავს)
- აგრეთვე: ხორკალა (ურეკია: სტატ. ვნებითი) — ქა ხორკალა
- (გაურეკავს): „ჩხარა ყვილ სგვებინ ხორკალა“ (სვანური პოეზია, გვ. 8).

ამგვარად, თურმეობითი პირველის კავშირი სტატიკური ვნებითის აწმყოსთან სვანურში ფაქტია.

4. თურმეობითი პირველის კავშირი სტატიკური ზმნის აწმყოსთან ნათლად ჩანს მეგრულშიც. თურმეობითი პირველი ისევე ეყრდნობა სტატიკური ზმნის ფორმას (იმ შემთხვევაში, როცა შესატყვისი სტატიკური ზმნა მოეპოვება), როგორც ქართულსა და სვანურში.

ქარუნ (წერია)	მიქარუნ (მიწერია)
შღრ. ქა წვა (ჩანს)	მიწვა (მინახავს)
უპყრიეს	დაუპყრიეს
წერია	მიწერია, დამიწერია.

ყურადღებას იქცევს გრამატიკული სუბიექტის პირთა აღნიშვნა მეგრული გარდამავალი ზმნის თურმეობით პირველში. პირველსა და მეორე პირში მხოლოდობითში გამოიყენება -ქ სუფიქსი, მესამე პირში — -ნ, ხოლო მრავლობითში -თ I და II პირისათვის და ან III პირისათვის. ამათში -ქ სუფიქსი მხოლოდ აწმყოში გვხვდება ყველა ზმნასთან, -ნ მხოლოდ აწმყოში გარდაუვალ ზმნასთან (ძუ-ნ—ძეუს; ჰარუ-ნ—სწერია), -თ ყველა ნაკვთში და -ან რამდენიმე ნაკვთში აწმყოს ჩათვლით¹. ეს იმას მოწმობს, რომ თურმეობითი პირველი მეგრულში არათუ აწმყოს ფუძეს ეყრდნობა, არამედ ფორმით თვით არის აწმყო.

5. როგორც დავინახეთ, თურმეობითი პირველი გარდამავალი ზმნისა სამსავე ქართველურ ენაში ემთხვევა თავისი შესატყვისი სტატიკური ზმნის აწმყოს. საერთო გამოდის ფუძე, საწარმოებელი აფიქსები, წარმოების ყალიბის ევოლუციის ტენდენციები. ამდენად, ამ ორი ოდენობის ურთიერთკავშირი ფაქტია.

როგორღა არის ეს შესაძლებელი? რატომ არის, რომ ერთი და იგივე ფორმა გამოდის ერთ შემთხვევაში როგორც სტატიკური ზმნა, მეორე შემთხვევაში როგორც მოქმედებითი; ერთ შემთხვევაში როგორც აწმყო, მეორეში — როგორც წარსული? ეს მხოლოდ იმიტომ არის შესაძლებელი, რომ თურმეობითი პირველი გარდამავალი ზმნისა ისტორიულად არის არა წარსული,

¹ საყურადღებოა, რომ ქართულშიც თურმ. პირველი გრამატიკული სუბიექტის პირთა აღნიშვნისათვის პირისა და რიცხვის მხოლოდ იმ ნიშნებს იყენებს, რომლებიც აწმყოში იხმარება: მხ. -ს, -ნ; -დ, -ა, მრ. -ან, -ედ.

არამედ აწმყო, შეიძლება. ვთქვათ, „აწმყო სრული“ ისეთივე მნიშვნელობისა, როგორი მნიშვნელობაც აქვს „პერფექტს“ თანამედროვე ევროპულ ენებში. მისი ფუნქციაა აღნიშნოს დასრულებული მოქმედების ფაქტი, აღნიშნოს, რომ მოქმედება მომხდარა, სულ ერთია — როდის, და მოცემულ მომენტში უკვე დასრულებულია.

თურმეობითი პირველის წარმოშობის ნათელ სურათს იძლევა „უპყრიეს“ ზმნა. ამ ზმნის თავდაპირველი მნიშვნელობა არის მხოლოდ აწმყო. ის აღნიშნავს, რომ არსებობს (სტატიკურად) სუბიექტის მიერ ობიექტის პყრობის ფაქტი, აქედან კი განვითარებულია თურმეობითი პირველი (უპყრიეს, დაუპყრიეს). რომ მნიშვნელობის ამგვარი ევოლუცია შესაძლებელია, ეს ჩანს ერთპირიანი გარდაუვალი ზმნის თურმეობითი პირველის მაგალითზე. „წარსლულ ვარ“ აშკარად აწმყოა, ამასთან სტატიკური, „წავსულვარ“ — დინამიკური. ზმნაა წარსულში ისეთივე მნიშვნელობისა, როგორიც არის „დაუპყრიეს“. „წარსლულ ვარ“ ფორმიდან „წავსულვარ“ ფორმამდე ევოლუცია ქართულის წერილობითი ისტორიით არის დადასტურებული და ეჭვს არ იწვევს. მაშასადამე, ბუნებრივია „უპყრიეს — დაუპყრიეს“ შემთხვევაშიაც ანალოგიური შინაარსობრივი ევოლუცია ვივარაუდოთ.

როგორც ძველი ქართული, ისე სხვა ქართველურ ენათა მონაცენები მხარს უჭერენ იმ აზრს, რომ თურმეობითი პირველის პირვანდელ მნიშვნელობად სწორედ ეს „აწმყო სრულის“ მნიშვნელობა ვცნოთ და მისი მნიშვნელობის სხვა ნიუანსები შემდეგ განვითარებულად მივიჩნიოთ. საილუსტრაციოდ შეიძლება პირველ რიგში მოვიყვანოთ ახალი ქართულიდან კითხვითსა და უარყოფით წინადადებებში თურმეობითი პირველის ხმარების მაგალითები. ისეთი გამოთქმები, როგორიცაა: „ეს სურათი გინახავს?“, „მოსკოვში არ ვყოფილვარ“, სრულებით მოკლებულია თურმეობითობის გაგებას და მხოლოდ იმას გამოხატავს, რომ ზმნით აღნიშნული მოქმედება დასრულებულად ივარაუდება ამ მომენტისათვის.

ამ მნიშვნელობით გვხვდება თურმეობითი პირველი წართქმით წინადადებებშიც („ამისთანები ბევრი მინახავს“), ოღონდ აქ უფრო ხშირად თურმეობის ნიუანსი სძლევა.

თურმეობის გაგება მესამე სერიის ნაკვთებში საერთოდ ნაკლებად იგრძნობა სვანურში. დამახასიათებელია ამ მხრივ, რომ გარდა მესამე სერიისა სვანურს არაინვერსიული თურმეობითიც აქვს გამომუშავებული. ძველ ქართულშიც თურმეობითი პირველი ისეთ შემთხვევაში იწმარება, როცა აღსანიშნავია მოქმედება, რომელიც მომხდარა მოცემულ მომენტამდე, სულ ერთია — როდის, და ჩვენ მისი შედეგების მიხედვით ვმსჯელობთ. საილუსტრაციოდ შეიძლება მრავალი მაგალითის მოყვანა ძველი ქართულიდან. საყურადღებოა, რომ იმ შემთხვევებში, როცა ქართული ოთხთავი თურმეობითი პირველს ხმარობს, გერმანულ ოთხთავში უმეტეს შემთხვევაში პერფექტის ფორმებია გამოყენებული:

თქვენ არასადა წმად მისი გესმა, არცა ელვაჲ მისი გიხილავს (ი 5,37)

Jhr habt nie weder seine Stimme gehört noch seine Gestalt gesehen“.

ჟამი ჩემი არღა აღსრულებულ არს (ი 7,8)

Meine Zeit ist noch nicht erfüllt.

ესე მცნებაჲ მომიღებეს მამისა ჩემისაგან (ი 10,18).

Solch Gebot habe ich empfangen von meinem Vater.

მე მიძლევებს სოფელსა (ი 16, 33).

Ach habe die Welt überwunden.

6. როგორც სტატიკური ვნებითის, ისე თურმეობითი პირველის დამახასიათებელი -ი-ე დაბოლოების პარალელურად მესამე პირში -ი-ა ტიპის წარმოებაც გვხვდება ძველ ქართულში, მაგრამ იშვიათად. I და II პირში ამ ვარიანტით ნაწარმოები თურმეობითი I ძველ ქართულში ჩვენ მიერ შესწავლილი ძეგლების მიხედვით არ ჩანს, -ი კი ყოველთვის არის სტატიკურ ვნებითშიც და თურმეობითშიც როგორც ძველ, ისე ახალ ქართულში.

სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ეს -ი იგივეა, რაც ხოლმეობითის -ი. მაგრამ ხოლმეობითის -ი გვხვდება აგრეთვე მრავალი ზმნის აწმყოში. საკითხავია, რა გზით არის ეს -ი მოსული თურმეობით პირველში? გადმოყოლილია ის როგორც ხოლმეობითობის გაქვავებული, ფუძეს შეხორცებული ფორმანტი ხოლმეობითი მეორიდან (თუ თურმეობითი ხოლმეობითის ფუძეს იყენებს), თუ გადმოსულია სტატიკური ვნებითიდან? (ხოლმეობითის მაშინ მხოლოდ იმდენად დაუკავშირდება, რამდენადაც აწმყოს -ი იგივე ხოლმეობითის -ი არის).

ვფიქრობთ, მეორე შესაძლებლობა უფრო სარწმუნოა. ჯერ ერთი, თუ დავუშვებთ -ი სუფაქსის გადმოყოლას ხოლმეობითიდან, მაშინ ის ძნელი ასახსნელი იქნება სტატიკურ ვნებითში, სტატიკური ვნებითისა და თურმეობითის ფორმანტთა იგივეობა კი ფაქტია. მეორეც, ის აუხსნელი დარჩება იმ ზმნებში, რომელთაც აწმყოში -ი არა აქვთ, თურმეობითში და სტატიკურ ვნებითში კი აშკარად პირველი სერიის ფუძით წარმოგვიდგებიან. ასეთებია ფუძედრეკადი ზმნები: უფენია — დაუფენია, აფრქვევია — დაუფრქვევია, უდრეკია და სხვ. ამგვარი ნაგალითები მოწმობს, რომ -ი თურმეობითი პირველის საკუთარი მაწარმოებელია და არა გადმოყოლილი მოქმედებითი ზმნის ხოლმეობითი მეორიდან. -ი-ე დაბოლოება ქართულის წერილობითი ძეგლებით დადასტურებული ისტორიის მანძილზე უკვე თურმეობითის საკუთარი მაწარმოებელია. მისი ხმარება მორფოლოგიურ ნორმად არის ქცეული.

ეს გარემოება ხსნის ერთ-ერთ დაბრკოლებას გარდამავალი ზმნის თურმეობითი პირველისა და სტატიკური ვნებითის აწმყოს დაკავშირებისათვის, სახელდობრ იმას, რომ რიგ ზმნას აქვს თურმეობითი პირველი, მაგრამ არ მოეპოვება შესატყვისი სტატიკური ვნებითი (მაგალითად, „უქრია“ ტიპის ზმნები). თუ -იე/-ია ფორმანტით წარმოება მორფოლოგიურ ნორმად არის ქცეული უკვე უძველეს ქართულში, შესაძლოა ამ მორფოლოგიური ნორმის გავრცელება „უქრია“ ტიპის ზმნებზედაც ვივარაუდოთ.

მეორე და უმთავრესი დაბრკოლება თურმეობითი პირველისა და სტატიკური ვნებითის დაკავშირებისათვის ის არის, რომ თურმეობითი პირველი იყენებს მოქმედებისათვის დამახასიათებელ თემის ნიშნებს: -ებ, -ობ, -ოფ, -ემ. არსებობს მოსაზრება, რომლის თანახმად ამ მოქმედებითის ფუძისათვის დამახასიათებელი სუფიქსების გამოყენება თურმეობით პირველში მეორეულია და ზმნის ვაქტიურებით არის გამოწვეული. მაგრამ ესეც რომ არ იყოს, ამ თემის ნიშნების გამოყენება მაინც ვერ-დაჩრდილავდა თურმეობითი პირველისა და სტატიკური ვნებითის აწმყოს ურთიერთკავშირის ფაქტს. ასეთ შემთხვევაში, როცა თურმეობითის ფუძეში მოქმედებითის სუფიქსები ჩანს, ამოსავლად დაგვრჩებოდა მასდარი, რომელიც მოქმედებითი გვარის ზმნებიდან გადმოყოლილ ნიშნებს შეიცავს: ცნობა—უცნობიეს, ცემა—მიუცემიეს... ასეთი ვარაუდის საბუთად ისიც გამოდგებოდა, რომ ორპირიანი გარდაუვალი ზმნის

თურმეობითი პირველი, რომელიც აგრეთვე -ი-ე ტიპის წარმოებას მისდევს, აშკარად მასდარის ფუძეს იყენებს:

დგას	ადგენს	დგომა	დასდგომა
წევს	აწვენს	წოლა	დასწოლია
ძღება	აძღობს	ძღომა	მისძღომა
წვდება	აწვდენს	წვდომა	მისწვდომა
უძღვება		ძღოლა	გასძღოლია
ჯდება		ჯდომა	დასჯდომა
იცინს		ცოდნა	სცოდნია
რჩება	არჩენს	რჩომა	დარჩომა (შდრ. რჩენა—დარჩენია)
სკდება	ხეთქს	სკდომა	გაჰსკდომა...

ზემოთქმულს ისიც დაუჭერდა მხარს, რომ -ი-ე ტიპის წარმოება სტატიკურ ზმნებთან უძველესი მოვლენაა. იგი გულისხმობს წარმოებას არაზმნური (სახელური ან გაუდიფერენცირებელი) ფუძისაგან. მაშასადამე, ამ ყალიბით მასდარისგან ზმნის წარმოება, ე. ი. მისი ხელახლა „გაზმნავება“ მოულოდნელი არ უნდა იყოს, მით უმეტეს, რომ ეს წარმოება (სტატიკური ვნებითის შემთხვევაში) დღეს სახელურ ფუძეებთან გვხვდება: აქვავია, აშავია და სხვ.

7. თურმეობით პირველში ძველსა და ახალ ქართულში -ი-ს წინ ხშირად ჩნდება -ნ. ახალ ქართულში განსაკუთრებით ხშირია ეს აღმოსავლურ კილოებში.)

ძვ. ქართლის
გიპოვნის

ახ. ქართულში

გიპოვნია
გითხონია
გითხოვნია
გიკოცნია
გიტყორცნია
გცოდნია
უყიდნია
ულეწნია
უსესხნია

ამ -ნ-ს წარმოშობა ნათელი არაა. მორფოლოგიური ფუნქცია მას არა აქვს არც დღეს, არც ქართულის წერილობით ძეგლებში. ის ფუძეში შესული უძველესი სუფიქსის ნაშთი უნდა იყოს. ის გვხვდება ზოგი ზმნის პირიან ფორმებში: კოცნის, თოხნის, ტყორცნის. ამ ზმნების თურმეობითში ის შეიძლება პირიანი ფორმიდან მომდინარედაც მიგვეჩინა. მაგრამ რჩება „გცოდნია, გიპოვნია, გითხოვნია“ ზმნები, სადაც -ნ პირიან ფორმებში არ არის. ასეთ ზმნებში ის მასდარიდან მომდინარედ უნდა ვცნოთ. ამდენად, თურმეობითისთვის აქაც მასდარი უნდა ვიგულოთ ამოსავლად. სხვა შემთხვევებში -ნ ანალოგიით შეიძლება იყოს გაჩენილი, როგორც ეს საენათმეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული.

არსებობს თურმეობითში -ნ-ს გაჩენის სხვა ახსნაც. მას ხსნიან იმ -ნ-ს ანალოგიით, რომელიც თურმეობით მეორეში გვხვდება. ამგვარი ახსნა რომ მართებული იყოს, მაშინ -ნ სისტემატურად უნდა ყოფილიყო თურმეობით პირველში. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ -ნ მომდინარეობს -ენ სუფიქსისაგან, რომელიც ზმნის ფუძის მაწარმოებელია (ივ. ქ ა ვ თ ა რ ა ძ ე).

თუ ნათქვამი სწორი აღმოჩნდებოდა, მივიღებდით ასეთ სურათს: თურმეობითი პირველი იქნებოდა იგივე სტატიკური ზმნის აწმყო „უპყრის“ ტიპის ზმნებში და -ავ, -ამ თემის ნიშნიან ზმნებში, რომელთაც შესატყვისი სტატიკური ვნებითი აქვთ. აქედან -ი-ე ყალიბით წარმოების გავრცელებას ვივარაუდებდით, ერთი მხრივ, „უქრია“ ტიპის ზმნებზე (რომელთაც შესატყვისი სტატიკური ვნებითი არ მოეპოვება) და, მეორე მხრივ, თემის ნიშნიან მასდარებზე, რომლებიც გამოყენებული გამოვიდოდა როგორც ფუძე თურმეობითის წარმოებაში. უცნობიეს — უცნია, მიუცემიეს — მიუცია ტიპის დაპირისპირება აიხსნებოდა, როგორც ერთი და იმავე ზმნის პარალელური წარმოება ორივე ვარიანტით.

8. ქართული თურმეობითი პირველისა და სტატიკური ვნებითის -ი სუფიქსის შესატყვისი მეგრულში არის, -უ.

მიტახ-უ-ნ (მიტეხია), შდრ. ძ-უ-ნ (ძევს)

მიქარ-უ-ნ (მიწერია), ქარ-უ-ნ (სწერია)

ეს -უ თემის -უნ ნიშნის ნაშთად ვერ მიიჩნევა, რადგანაც სისტემებრ გატარებულია როგორც იმ ზმნათა თურმეობითში, რომელთაც ეს თემის ნიშანი აქვთ, ისე იმ ზმნათა თურმეობითშიც, რომელთაც ეს თემის ნიშანი არა აქვთ.

ტახუნს (ტეხს)

გუტახ-უ-ნ (გაუტეხია)

მაგრამ:

რაგადანს (ლაპარაკობს)

ურაგად-უ-ნ (ულაპარაკია)

ქართულის თურმეობითი პირველის დაბოლოების -ე ელემენტის შესატყვისი მეგრულში არ მოიპოვება.

ქართული თურმეობითი პირველის -ა სუფიქსის შესახებ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ეს არის „არს“ მეშველი ზმნის ნაშთი (ა. შანიძე). -ი სუფიქსი ვნებითი გვარის მიმღეობის -ილ სუფიქსის ნაშთად არის მიჩნეული (ნ. მარი). თუ ეს მოსაზრება სწორია, იგი თანაბრად გამოდგება როგორც გარდამავალი ზმნის თურმეობითი პირველის, ისე სტატიკური ვნებითის -ია დაბოლოების ასახსნელად.

მაგრამ თურმეობითი პირველისა და სტატიკური ვნებითის ფუძე შეკვეცილ მიმღეობას არ შეიძლება წარმოადგენდნენ, რამდენადაც აქ ფუძეში ყოველთვის -ი გვხვდება, მიმღეობის საწარმოებელი კი ყოველთვის -ილ სუფიქსი არ არის. მაგალითად:

დადგინებული, მაგრამ თურმეობითია: დამიდგინებიეს...

ა. შანიძის მოსაზრების სასარგებლოდ ლაპარაკობს ის გარემოება, რომ ამგვარ წარმოებაში გრამატიკული სუბიექტის პირველ და მეორე პირთან „ვარ“ „ხარ“ მეშველი ზმნა გამოყენებული: „უნახივარ, უნახიხარ“, აგრეთვე: „ვხატავარ, ვწერივარ“ და სხვ. ამავე ახსნის სასარგებლოდ ლაპარაკობს ისიც, რომ ორპირიანი გარდაუვალი ზმნის თურმეობით მეორეში მეშველი ზმნის ნაწყო გამოყენებული (აღმოსავლურ დიალექტებში):

სკოდნია, მაგრამ: სკოდნიყო, სკოდნიყოს.

ვფიქრობთ, არც ერთი ამ ორი ფაქტიდან გადამწყვეტი მნიშვნელობისა არ არის. პირველი ისევეა მიღებული, როგორც „ვხივარ; ვდგავარ“ ზმნები, სადაც „ვარ“ მეშველი ზმნა დართულია „ვზი“, „ვდგა“ სტატიკურ ზმნებს. ეს მოვლენა დამახასიათებელია არა მარტო ქართულისათვის, არამედ სვანურისთვისაც (შდრ. სვანური: სგურხვი || სგურ — ვხივარ). იმავე ტენდენციამ, რომელმაც გამოიწვია „ვარ“ მეშველი ზმნის დართვა ხსენებულ სტატიკურ

ზმნებზე, გამოიწვია მისი დართვა სტატიკურ ვნებითსა და თურმეობით პირველზედაც როგორც ქართულში, ისე სვანურში: ვაბივარ, ვუნახივარ... ხომარახვი (ვუმზადებივარ). პირველ შემთხვევაში (ვზი-ვარ... სგურ-ხვი) მეშველი ზმნის დართვა აშკარად მეორეული მოვლენაა. მაშასადამე, მეორეული უნდა იყოს ის თურმეობითისა და სტატიკური ვნებითის შემთხვევაშიც.

რაც შეეხება გარდაუვალი ორპირიანი ზმნის თურმეობით მეორეში „იყო“ მეშველი ზმნის გამოყენებას, ის შეიძლება თურმეობით პირველში შემოღებული მეშველზმნიანი წარმოების თურმეობით მეორეში გადატანით აიხსნას. სტატიკური ვნებითის ნამყოში მეშველზმნიანი წარმოება არ გვხვდება.

ა. შ ა ნ ი ძ ი ს მოსაზრების სასარგებლოდ თითქოს ხევესურული ორპირიანი გარდაუვალი ზმნის თურმეობითი ლაპარაკობს. ხევესურულში ასეთ შემთხვევაში - ა ნ ი შ ნ ის ადგილას გვაქვს - ა ს, რომელიც აშკარად „არს“ (ხევესურულად ა ს) მეშველ ზმნას წარმოადგენს. თუ ამ - ა ს ნიშანს თურმეობითისათვის პირველად ვცნობდით, მაშინ ისეთი ფორმები, სადაც - ა ს ელემენტი არა გვაქვს უკანასკნელის მოკვეციის შედეგად უნდა ჩაგვეთვალა.

ხევესურულში გვხვდება: დაგვდგომივ — დაგვდგომივ - ა ს

სკოდნივ

ხქვივნივი...

შდრ. ხყოხივას || ხყონივ

ხქონივას

გაზძლოლიოს || გაზძლოლივას

ჩასწევივას || მისწევივ

ზდგომივას სული

მიახლოებივას

გახვდიოს || გახვდივას ...

მაგრამ ამის მიხედვით ზოგადი დასკვნა ვერ გაკეთდება. ხევესურულში ამგვარი წარმოება მოუღის მხოლოდ გარდაუვალი ორპირიანი ზმნებს. არც გარდამავალი ზმნის თურმეობით პირველში, არც სტატიკურ ვნებითში - ა ს - ით გათავებული ფორმა არ გვხვდება. ასეთი წარმოება მიღებული უნდა იყოს I და II პირთა ფორმების გავლენით „მივსწევივარ, მისწევიხარ... მისწევივას“... რაც შეეხება - ვ - ს გაჩენას (მისწევივ), ის მიღებული უნდა იყოს ან პირველი პირის ფორმის ანალოგიით, სადაც - ვ მეშველ ზმნაში პირველი პირის ნიშანია (მივწევი-ვ-არ) ან - ა ვ თემის ნიშნით ნაწარმოები „გაუკეთებავ, დაუკიდებავ“ ტიპის ზმნათა ანალოგიით, სადაც - ვ - ს ქონა თურმეობითი პირველისთვის მორფოლოგიურ ნორმად არის ქცეული.

- ა სუფიქსის წარმომავლობა მეშველი ზმნისაგან როგორც სტატიკურ ვნებითში, ისე თურმეობით პირველში მოსალოდნელი იყო ქართველურ და სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა საერთო კონტექსტის მიხედვით¹, რამდენადაც ამ ენებში გვაქვს სტატიკურ ზმნასთან მეშველი ზმნის გამოყენების ფაქტები. მაგრამ ქართველური ენების ფაქტობრივი ვითარება მაინც არ ჯვარდნის - ა - ს მიმართაც ამგვარი ვარაუდის უფლებას: მეგრულში მეშველი ზმნა იხმარება ერთპირიანი გარდაუვალი ზმნის თურმეობით პირველში (აღწერითი წარმოება), მაგრამ სრულებით არ ივარაუდება გარდამავალი ზმნის თურმეობითში (შეიძლება ასეთად მიგვეჩინა - ქ სუფიქსი, მაგრამ ისიც მხოლოდ I და II პირში).

¹ ქ. ლომთათიძე, ქ სუფიქსი მეგრულში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. I, 1946.

-ა, რომელიც ვლინდება სტატიკური ვნებითის აწმყოსა და გარდამავალი ზმნის თურმეობით პირველში მხოლოდობითი რიცხვის მესამე პირში, იგივე უნდა იყოს, რაც -ა, რომელიც ვნებითებში ენაცვლება მესამე პირის ძველნიშანს: თეთრდების — თეთრდება, დგების — დგება. რომ სტატიკური ვნებითის აწმყოში და მოქმედებითის თურმეობითში ეს -ა ისეთივე მეორეული უნდა იყოს, როგორც ამ ვნებითებში, იქიდან ჩანს, რომ მრავლობით რიცხვში ორივე შემთხვევაში ის ნიშნები გამოიყენება, რომლებიც -ს ან -დ, -ნ პირის ნიშნებს შეესაბამება და არა -ა-ს.

დგების, დგება, მაგრამ: დგებიან
 უქრიეს, უქრია — გაუქრიან
 ჰგონიეს, ჰგონია — ჰგონიან...

ამგვარად, თურმეობითი პირველისა და სტატიკური ვნებითის აწმყოს წარმოების -იე ვარიანტის შეცვლა -ია ვარიანტით ისევე უნდა აიხსნას, როგორც „თბების“ ტიპის წარმოების შეცვლა „თბება“ ტიპით აწმყოში.

რაც შეეხება -ე სუფიქსს (უპყრი-ე, დაუდგინები-ე), მისი მომდინარეობა მეშველი ზმნისაგან ისევე მოსალოდნელია ქართველურ-კავკასიურ ენათა კონტექსტში, როგორც -ა-სი, მაგრამ ასეთი ვარაუდის სასარგებლოდ საბუთები ჯერჯერობით არ ჩანს. ამ მხრივ საინტერესო იქნებოდა იმის ცოდნა ა ენაცვლება ჩვენთვის საინტერესო შემთხვევაში -ე-ს, თუ ერთვის მას და მის ჩავარდნას იწვევს, ე. ი. „შეუმოსია“ ფორმას წინ უსწრებდა „შეუმოსიეა“ ფორმა თუ არა? ბოლოდროინდელ სამეცნიერო ლიტერატურაში გარკვეულია, რომ აქ -ე-ს მოკვეცასთან გვაქვს საქმე.

9. გარდამავალი ზმნის თურმეობითი მეორე და კავშირებითი მესამე ქართულში თავის შესატყვის პრეფიქსიანი ვნებითის რელატიურ ფორმას ემთხვევა. ერთი და იგივე ფორმა კონტექსტის მიხედვით შეიძლება მესამე სერიის ფორმაც იყოს და მისი შესატყვისი ვნებითის მეორე სერიის ფორმაც. სინტაქსური კონსტრუქცია ორივე შემთხვევაში ერთი და იგივეა.

მეორე სერია (ვნებითი)	მესამე სერია (გარდამავალი)
დამეწერა მე იგი	დამეწერა მე იგი
დამეწეროს მე იგი	დამეწეროს მე იგი

ამგვარადვე ეწარმოება თურმეობითი მეორე და კავშირებითი მესამე ამ ზმნებსაც, რომელთა შესატყვისი პრეფიქსიანი ვნებითი ენაში არ მოიპოვება:

მომეკლა მე იგი	გამეტეხა მე იგი
მომეკლას მე იგი	გამეტეხოს მე იგი

თურმეობითი მეორისა და კავშირებითი მესამის სხვა წარმოება გარდამავალ ზმნებთან ქართულმა არ იცის.

სტატიკურ ზმნას ქართულში, როგორც ცნობილია, მეორე სერიის წარმოება საკუთარი ფუძისაგან არ შეუძლია. სტატიკური ვნებითი და ზოგი -ავ ნიშნიანი ზმნა, რომელიც მნიშვნელობით სტატიკური ვნებითის ტოლია, ნამყო დროის გამოსახატავად თავისი შესატყვისი დინამიკური ვნებითის აორისტის ფორმას იყენებს, ხოლო კავშირებითის გამოსახატავად — მის კავშირებით მეორეს.

უპყრიეს — ეპყრა, ეპყრას	(ეპყრობის ზმნის II სერიის ფორმები)
აბია — ება, ებას	(ებმების ზმნის II სერია)
უძლავს — ექლო, ეძლოს	(ეძლების „ „)
სძინავს — ეძინა, ეძინოს	(ეძინების „ „)
ჰნებავნ — ენება, ენებოს	(ენებების „ „)

- ამ თემის ნიშნაანი სტატიკური ზმნები ქართულში მცირეა. მათ ნამყო უწყვეტლის სუფიქსით ვხედავთ ახალ ქართულში:

ჩასდგამს, მოსდგამს, მოსდგამდა, მოსდგამდეს...

მიუხედავად ამისა, არ არის შეუძლებელი ეს მოვლენა მეორეულად მივიჩნიოთ იაყვე, როგორც ბევრ სხვა ამგვარ შემთხვევაში, და „დგამს“ ზმნის ნამყო „იდგა“ ვივარაუდოთ ისტორიულად. მაშინ -ავ და -ამ თემის ნიშნაანი ზმნები ისევე მოექცეოდა ერთ სიბრტყეზე, როგორც ექცევა თურმეობითი პირველის წარმოებისას.

ამგვარად, გარდამავალი ზმნის თურმეობითი მეორე და კავშირებითი მესამე, ერთი მხრივ, და სტატიკური ზმნის ნამყო და კავშირებითი, მეორე მხრივ, შესატყვისი დინამიკური ვნებითის აორისტისა და კავშირებითის ფორმებს იყენებს. ამიტომ თუ გვაქვს ერთი ძირიდან ნაწარმოები მოქმედებით და სტატიკური ვნებითი, პირველის მეორე თურმეობითი მეორის ნამყოს დამთხვევა, ხოლო პირველის მესამე კავშირებითი—მეორის კავშირებითის.

სტატიკური	მოქმედებითი (მესამე სერია)
ეპყრა, ეპყრას	დაეპყრა, დაეპყრას
ება, ებას	დაება, დაებას
ეწერა, ეწეროს	დაეწერა, დაეწეროს

10. სვანურში გარდამავალი ზმნის თურმეობითი მეორე დინამიკური ვნებითის აორისტთან სიახლოვეს გვიჩვენებს. „ნამყო წინარეწარსულს ნამყო სრულისაგან აორისტში გამოყენებულ ვნებითის მაწარმოებელი ბოლოსართი ასხვავებს“¹. ეს ბოლოსართია -ჰნ თავისი დიალექტური ვარიაციებით მოქმედებითი გვარის ზმნას ის მხოლოდ თურმეობით მეორეში აქვს, დინამიკურ ვნებითს—მხოლოდ აორისტში.

მოქმედებითი	დინამიკური ვნებითი
მიხტავჰნ (მეხტა)	ჰთვშიხჰნ (დავიწვი)
ჯიხტავჰნ (გეხტა)	ჰთშიხჰნ (დაიწვი)
ხოხტავჰნ (ეხტა)	ჰდშიხჰნ (დაიწვა)

ამგვარი დამთხვევა ქართულის ანალოგიურია.

იგივე ჰნ სუფიქსი გამოყენებულია სტატიკურ ზმნათა გარკვეული ჯგუფის ნამყო დროის საწარმოებლად. ეს სწორედ ის სტატიკური ზმნებია, რომელთაც აწმყოში თურმეობით პირველთან საერთო -ა ბოლოსართი აქვთ...

აწმყო	ნამყო
ხულვა (აქვს)	ხულვჰნ ხულვჰნდა (ჰქონდა).
ხოყდნა (უჭირავს)	ხოყდნჰნ (ეჭირა)
ხმთქჰა (სჩვევია)	ხმთქჰჰნ (სჩვეოდა).

¹ ვ. თ. თ. უ. რ. ი. ა., სვანური. ენა, ზმნა, გვ. 178.

ხაეხა (ჰქვია)	ხეჟხან(და)	(ერქვა)
ხაგრა (აწერია)	ხეგრან(და)	(ეწერა)
ხაბუა (პგონია)	ხებუნ(და)	(ეგონა)
ხაშკადა (აქედია)	ხეშკადან	(ექედა)
ხამდედა (შეუძლია)	ხემდედან	(შეეილო)
ქა წუა (ჩანს)	ქა წუან(და)	(ჩანდა)

აქ -და სუფიქსი ნამყო უწყვეტლისაა. ამ ფორმებში ის მეორეულია, რაც პარალელური ხუღვან—ხუღვანდა ფორმების არსებობიდან ჩანს. მისი დართვა გამოწვეულია იმით, რომ ხუღვან თუმცა წარმოშობით წყვეტილის ფორმაა, მნიშვნელობით უწყვეტელს უტოლდება. იგივე მოვლენაა ქართულში: სძინავს — ეძინა (შდრ. არალიტერატურული ახალი ფორმა: სძინავდა).

თუ მოქმედებითა და ამგვარ სტატიკურ ზმნას ერთი ფუძე აქვს, პირველის მეორე თურმეობითი ისევე ემთხვევა მეორის ნამყოს, როგორც ქართულში.

სტატიკური

მოქმედებითი

აწყო	ნამყო	თურმეობითი I	თურმეობითი II
ქუ წუა	ქა წუან (ჩანს, ჩანდა)	მიწუა	მიწუან (მინახავს, მენახა)
ხორკალა	ხორკალან (ურეკია, ერეკა)	ქა ხორკალა	ქა ხორკალან (გაურეკავს, გაერეკა)
შდრ. უპყრის	ეპყრა	ლაუპყრის	დაეპყრა

ანალოგიის სისრულეს ქართულთან ის უშლის ხელს, რომ ქართულში გარდამავალი ზმნის თურმეობითი მეორეც და შესაფერი სტატიკური ვნებითის ნამყოც აუცილებლად ერთი და იმავე ე-პრეფიქსით არის წარმოდგენილი (ეწერა—დაეწერა). ორივე ემთხვევა ერთმანეთს და შესატყვისი დინამიკური ვნებითის რელატიურ ფორმასაც, თუ კი ამ ზმნას პრეფიქსიანი ვნებითი მოეპოვება (ეწერა იგი, დაეწერა იგი მას, დაეწერა მას იგი). სვანურში კი მოქმედებითი გვარის თურმეობით მეორეში ქცევის აღსანიშნავად ო/ი პრეფიქსები იხმარება, ვნებითი გვარის სასხვისო ქცევის აორისტში—ო/ი რიგიც და ე-ც, ხოლო სტატიკურ ზმნათა ნამყოში უმთავრესად ე, უფრო იშვიათად ო/ი რიგი¹. მაგრამ ხსენებული სამი ნაკვთის (სტატიკურის ნამყო, ვნებითის აორისტი, მოქმედებითის თურმეობითი მეორე) ურთიერთნიმართების იგივეობას ქართულსა და სვანურში ეს გარემოება მაინც ვერ დაჩრდილავს. ჯერ ერთი, ის ფაქტი, რომ -ან სუფიქსი ამ სამ ნაკვთში გვაქვს და არსად სხვაგან არ გვხვდება უღვლილების სისტემაში, ამ სამი ნაკვთის ფუძეთა იგივეობაზე მიუთითებს, რაც უფრო მნიშვნელოვანია, ვიდრე განსხვავება ქცევის პრეფიქსებში. მეორეც, ე- და ო/ი პრეფიქსთა პარალელური არსებობა სტატიკურის ნამყოსა და ვნებითის აორისტში ნებას გვაძლევს მათი ამგვარივე პარალელური ხმარება ისტორიულად მოქმედებითის თურმეობითი მეორისთვისაც ვივარაუდოთ. თუ ამას დაუშვებდით, მაშინ ო/ი ქცევის პრეფიქსთა გაბატონება თურმეობით მეორეში თურმეობითი პირველის ჯავლენისთვის უნდა მიგვეწერა, სადაც მხოლოდ ეს პრეფიქსები იხმარება.

ჯეითხან („გეშოვა“ ვნებითი) და ჯითხან („გეშოვა“ თურმეობითი)
 შდრ.: ჯითხა („გიშოვია“)

¹ ვ. თ. ოფ. ურია, სვანური ენა, გვ. 178—181; 203—204.

გასათვალისწინებელია ერთი გარემოებაც: სვანურში სტატიკურ ვნე-
ზიტის ნამყოში საარვისო ქცევის ფორმებიც შეიძლება ჰქონდეს.

ქა წვა (ჩანს)—ქა წვან(და) (ჩანდა)

ქართულში კი სტატიკური ვნეზიტის ნამყო ყოველთვის ე- პრეფიქსი-
თაა წარმოდგენილი, რაც სათანაო, სასხვისო ან სახედაო ფორმას გულისხ-
მობს:

უყრია	ეყარა
აყრია	ეყარა
ჰყრია	ეყარა

უნდა ვიფიქროთ, რომ სვანურის თურმეობით მეორეში ქცევის აღნიშ-
ვნა იმიტომ არის განსხვავებული ქართულისაგან, რომ განსხვავებულია შე-
სატყვისი სტატიკური ზმნის ქცევის აღნიშვნა ნამყოში.

11. გარდამავალი ზმნის კავშირებითი მესამე ქართულსა და სვანურში
ისეთსავე შეფარდებაშია თურმეობით მეორესთან, როგორშიც ვნეზიტის კავ-
შირებითი მეორე წყვეტილთან და სტატიკური ვნეზიტის კავშირებითი მის
ნამყოსთან:

ქართული

სტატიკური: ეპყრა — ეპყრას	ეწერა — ეწეროს
ვნეზითი: —	დაეწერა — დაეწეროს
თურმ. II დაეპყრა — დაეპყრას...	დაეწერა — დაეწეროს...

სვანური

სტატიკური: ხეირან — ხეირანს (ეწერა — ეწეროს) ქა წვან — ქა წვენს (ჩანდა — ჩანდეს)	
ვნეზითი: ადშიხან — ადშიხანს (დაიწვა — დაიწვეს)	ჩვადმეჩან — ჩვადმეჩანს (დაბერდა — დაბერდეს)
თურმ. II: ხოჯრან — ხოჯრანს (ეწერა — ეწეროს)	ხოწვან — ხოწვენს (ენახა — ენახოს) ¹ .

ლაშხურში კავშირებითი მესამის ფუძეს ზოგჯერ კავშირებითი პირ-
ველის -დე მაწარმოებელი ერთვის. სხვა კილოებში იგივე ფორმანტი ერთვის
სტატიკური ვნეზიტის კავშირებითს. პირველ შემთხვევაში მისი დამატება
იმით უნდა იყოს გამოწვეული, რომ კავშირებითი მესამის შინაარსობრივი
შეფარდება თურმეობით მეორესთან ისეთივეა, როგორიც კავშირებითი პირ-
ველისა უწყვეტელთან. მეორე შემთხვევაში ის იმიტომ არის გამოყენებული,
რომ სტატიკური ვნეზიტის ნამყო და კავშირებითი (წარმოშობით აორისტი
და კავშირებითი მეორე) დღევანდელ ენაში უწყვეტლისა და კავშირებითი პირ-
ველის ფუნქციით გამოდის.

12. მეგრულში მესამე სერიის ნაკვეთა ურთიერთმიმართება პრინციპუ-
ლად განსხვავებულია იმისაგან, რასაც ქართული და სვანური გვიჩვენებს. გარ-
დამავალი ზმნის თურმეობითი მეორე და კავშირებითი მესამე ისევე იწარ-
მოება თურმეობითი პირველისაგან, როგორც კავშირებითი პირველი და უწყ-
ვეტელი აწმყოსაგან.

¹ ვ. თ. თ. თ. თ. თ., სვანური ენა I, გვ. 199, 205, 178—180, 181.

მიჭარუნ) — მიჭარუნდუ — მიჭარუნდას (მიწერია, ნეწერა, მეწეროს).

ეს ვითარება თანხვედრება სტატიკური ვნებითის ვითარებას, სადაც ნამყო და კავშირებითი აგრეთვე აწმყოს ფუძისაგან იწარმოება:

ჭარუნ—ჭარუნდუ—ჭარუნდას (წერია, ეწერა, ეწეროს).

მაგრამ არ თანხვედრება დინამიკური ვნებითის აორისტსა და კავშირებით მეორეს მაშინ, როცა ქართულსა და სვანურში ეს ჩვეულებრივია.

13. ქართულშიც და სვანურშიც გარდამავალი ზმნის მესამე სერიაში ერთმანეთს უპირისპირდება, ერთი მხრივ, თურმეობითი პირველი და, მეორე მხრივ, თურმეობითი მეორე და კავშირებითი მესამე.

ა) თურმეობითი პირველი თავისი ფორმით აწმყოა, თურმეობითი მეორე და კავშირებითი მესამე—მეორე სერიის ფორმები.

ბ) თურმეობითი პირველი თავისი ფორმით სტატიკურია, თურმეობითი მეორე და კავშირებითი მესამე—დინამიკური.

მესამე სერიის ნაკვთა წარმოქმნა დასახელებულ სამ ნაკვთზე არ ჩერდება. ძველ ქართულში შენიშნულია „მესამე ხოლმეობითი“ (სულ რამდენიმე შემთხვევა):

ებრძანის (ცხოვრ. იოვანესი და ეფთვიმესი, 58,11)

ბრძოლა ეცის... შეეკრიბის... განეველიან, მოესრნიან (გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება)

თავს-ედვის (იქვე)

ეტვირთენიან (ხრონოლრ. 168)¹.

ეს ნაკვთი როგორც ფორმით, ისე შინაარსით იმგვარსავე შეფარდება შინა თურმეობით მეორესთან, როგორშიც ხოლმეობითი მეორე აორისტთან. ენაში ის არ დამკვიდრდა, ალბათ, ხოლმეობითის საერთო გაქრობის მიზეზით.

ახალ ქართულში გვაქვს ისეთი ფორმები, როგორიც არის „გაგეგონება“ „გაგონილი გექნება“ „ალბათ, გაგიგონია“ ეს მნიშვნელობით (გარეკანეთში მსწენია). ეს არის მომავლის ნაკვთი იმ დინამიკური ვნებითისა, რომლის აორისტი და კავშირებითი მეორე თურმეობით მეორესა და კავშირებით მესამეს ქმნის. ასეთი წარმოება იშვიათია, მაგრამ პროდუქტიულია ცოცხალ მეტყველებაში.

ორივე ხსენებული ნაკვთი თავისი წარმოებით თურმეობით მეორესა და კავშირებით მესამეს ეკედლება და უპირისპირდება თურმეობით პირველს.

14. ამგვარად, ქართულისა და სვანურის უღვლილების სისტემაში გვაქვს სამი სხვადასხვა ნაკვთი, რომლებიც იმდენად ემთხვევა ერთმანეთს ფორმის მხრივ, რომ შეუძლებელია მათ შორის გენეტური კავშირი არ ვიგულოთ. ეს ნაკვთებია: სტატიკური ზმნის ნამყო და კავშირებითი, დინამიკური პრეფიქსიანი ვნებითის აორისტი და კავშირებითი მეორე, გარდამავალი ზმნის თურმეობითი მეორე და კავშირებითი მესამე. სტატიკური ვნებითი რომ ნამყოს და კავშირებითში დინამიკური ვნებითის ფორმებს სესხულობს, ეს ფაქტია. მაგრამ რა მიმართებაშია მათთან გარდამავალი ზმნის თურმეობითი მეორე და კავშირებითი მესამე? სტატიკური ზმნის ნამყო და კავშირებითის ფორმებს, დევნებს იგი თუ დინამიკური ვნებითის აორისტ-კავშირებითისას? ვფიქრობთ, რომ საკითხი პირველი შესაძლებლობის სასარგებლოდ უნდა გადაწყდეს. ასეთი გადაწყვეტის სასარგებლოდ ლაპარაკობს მეგრულის ვითარებაც, სადაც

¹ ა. შანიძე, ერთი უცნობი ნწერივი ძველ ქართულში, გვ. 4—10.

გვაქვს პრეფიქსიანი დინამიკური ვნებითი, მაგრამ თურმეობითი მეორე მაინც აშკარად სტატიკური ვნებითის ნამყოფი იყენებს, ხოლო კავშირებითი მესამე მის კავშირებითს:

ქარუნ — ქარულუ — ქარულას (წერია, ეწერა, ეწეროს)

მიქარუნ — მიქარულუ — მიქარულას (დამიწერია, დამეწერა, დამეწეროს).

ასეთი გადაწყვეტა უდავოდ მოსალოდნელია, თუ მართალია ვარაუდი, რომ თურმეობითი პირველი არის სტატიკური ვნებითის აწმყო. მაშინ თურმეობითი მეორე და კავშირებითი მესამე იქნება ამავე ზმნის ნამყოფი და კავშირებითი, გამოხატული იმ დინამიკური ვნებითის ფორმით, რომელსაც სტატიკური ზმნა ნამყოფა და კავშირებითის გამოსახატავად იყენებს. მესამე სერიის ნაკვეთა შინაარსობრივი შეფარდებაც ამგვარ ვარაუდს ადასტურებს. ეს შეფარდება ისეთივეა, როგორც პირველი სერიის ნაკვეთა აწმყო-უწყვეტელ-კავშირებითისა. პირველი თურმეობითი გამოხატავს დასრულებული მოქმედების არსებობის ფაქტს აწმყოში, მეორე თურმეობითი გამოხატავს ამგვარი ფაქტის არსებობას იმ მომენტში, რომელსაც საუბარი ეხება (აქედან თანამდევრობის გაგება), ხოლო კავშირებითი მესამე — ამგვარი ფაქტის არსებობის შესაძლებლობას ან სურვილს. საყურადღებოა, რომ კავშირებითი შეიძლება გამოხატავდეს ამგვარი ფაქტის არსებობას მომავალშიც, ე. ი. გვიჩვენებდეს, რომ ესა და ეს მოქმედება დასრულებული იქნება ამა და ამ დროისათვის (ეს გამომდინარეობს კავშირებითის ფუნქციიდან — აღნიშნოს მომავალი დრო).

„ვიდრე არღა ეყიენოს ქათამსა, სამ გზის უვარ-მყო მე“ (მათე, 26,75).

(თურმეობითობის გაგება თურმეობითი პირველის მსგავსად არც ამ ორ ნაკვეთში იგრძნობა ძველი ქართულის ძეგლებში.)

15. მესამე სერიის ნაკვეთა შინაარსობრივ ურთიერთობაზე ნათელ წარმოდგენას მოგვცემს მათი შედარება ევროპული ენების „პერფექტის“ დროებთან.

ინგლისური

გერმანული

ფრანგული

აწმყო პერფექტი: I have seen Ich habe gesehen j' ai vu შდრ. მინახავს

ნამყო პერფექტი: I had seen Ich hatte gesehen j' avais vu მენახა

ქართული გარდამავალი ზმნის თურმეობითი პირველი, როგორც ზემოთ ვეკონდა აღნიშნული, შინაარსობრივად უდგება გერმანული, ინგლისური და ფრანგული გარდამავალი ზმნის პერფექტს, ხოლო ქართული თურმეობითი მეორე ამ ენების პლუსკუამპერფექტს, ანუ „წარსულ პერფექტს“. რაც შეეხება გარდაუვალ ერთპირიან ზმნას, მისი პერფექტის დროთა წარმოება ევროპულ ენებში ზუსტად იმეორებს ქართულის თურმეობითებს როგორც შინაარსით, ისე ფორმით.

გერმანული

ქართული

Ich bin gegangen წარსულ ვარ. Ich war gegangen წარსულ ვიყავ

მსგავსი შინაარსის გამოსახატავად-სხვადასხვა ენამ მსგავსი საშუალება გამოიღოშავე.

16. ორპირიანი გარდაუვალ ზმნის თურმეობითი მეორისა და კავშირებითი მესამის წარმოება სვანურში გარდამავალი ზმნის ყალიბს მისდევს. თურმეობითი მეორე იმავე -ჰნ სუფიქსს დაირთავს, რასაც გარდამავალ ზმნასთან, კავშირებითი მესამე კი იმავე -ჰნ სუფიქსით წარმოგვიდგება.

7. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. VII.

ხეაყენ ზნ	(ცეოლოდი)	ხეაყენენ, (ცეოლოდე)
ხაყენზნ	(ჰეოლოდი)	ხაყენენ (ჰეოლოდე)
ხაყენზნ	(ჰეოლოდა)	ხაყენენს (ჰეოლოდეს)

ქართულში საწინააღმდეგო ვითარება გვაქვს. თურმეობითი მეორე და კავშირებითი მესამე რელატიურ გარდაუვალ ზმნას თურმეობითი პირველისგან ეწარმოება -ოდ უწყვეტლისა და -ე კავშირებითის ფორმანტთა საშუალებით.

სცოდნია — სცოდნოდა — სცოდნოდეს.

ამის მიზეზი ის უნდა იყოს, რომ თურმეობითი მეორე ენაში გაგებულია როგორც თურმეობითი პირველის ნამყო უწყვეტელი, ხოლო კავშირებითი მესამე—როგორც მისი კავშირებითი. გარდამავალი ზმნის თურმეობითი მეორისა და კავშირებითი მესამის წარმოებასთან შედარებით ასეთი წარმოება გვიანდელი უნდა იყოს: ის გულისხმობს მესამე სერიის მწკრივთა დასრულებული სისტემის არსებობას შინაარსობრივი შეფარდებით: აწმყო, უწყვეტელი, კავშირებითი. მაგრამ გასარკვევია: გვქონდა ამ ზმნებში გარდამავალი ზმნისათვის დამახასიათებელი წარმოება, რომელიც მერე -ოდ წარმოებით შეიცვალა, თუ ამგვარ ზმნებს თურმეობითები საერთოდ არ ეწარმოებოდათ და მათი მესამე სერია საერთოდ გვიანდელი წარმონაქმნია.

უძველეს ძეგლებში ორპირიანი გარდაუვალი ზმნის თურმეობითი საერთოდ არ გვხვდება. ჩნდება შედარებით გვიან.

ის გარემოება, რომ -ოდ სუფიქსი, რომელიც რელატიური გარდაუვალი ზმნის თურმეობით მეორეში იხმარება, უძველესი ფორმანტია, „სცოდნოდა“ ფორმების გვიანდელად მიჩნევისათვის დაბრკოლება ვერ იქნება. თუმცა ეს სუფიქსი ძველია, მაგრამ დღესაც ცოცხალი ფორმანტია, მაშასადამე, შესაძლებელია ენამ იგი იხმაროს ახალ ნაკვეთში, თუ კი შესაფერი შინაარსის აღნიშვნა გახდება საჭირო. ამის მაგალითად შეიძლება გამოდგეს „ბნელოდა“. „ცხელოდა“ ტიპის ზმნები, სადაც -ოდ ფორმანტის დართვა აშკარად შემდეგდროინდელი მოვლენაა (აწმყოში: ბნელა „ბნელ არს“, ცხელა „ცხელ არს“).

შეიძლება დავასკვნათ: გარდამავალი ზმნის თურმეობითი პირველი ქართველურ ენებში წარმოადგენს ისტორიულად სტატიკური ზმნის სასხვისო ქცევის აწმყოს.

თურმეობითი მეორე შესატყვისი სტატიკური ვნებითის ზმნებთან იგივეა, რაც ამ ზმნათა ვნებითის ნამყო. ასევე კავშირებითი მესამე წარმოადგენს შესატყვისი სტატიკური ვნებითის კავშირებითს. იმ მოქმედებით ზმნებზე, რომელთაც სტატიკური ვნებითი არ მოეპოვებათ, მესამე სერიის წარმოებისას არსებული მორფოლოგიური ნორმა გავრცელდა.

მაშასადამე, გარდამავალი ზმნის მესამე სერია ქართველურ ენებში მიღებული ჩანს სტატიკური ვნებითის აწმყოსა, ნამყოსა და კავშირებითისაგან მხოლოდ მნიშვნელობის ევოლუციის შედეგად. უკანასკნელმა ასახვა ვერ პოვა ფორმაში რომელიმე მაწარმოებლის სახით (თუ არ ჩავთვლით, ერთი მხრივ, პრევერბის დართვას სამსავე ქართველურ ენაში, რაც არსებითი არ არის, და, მეორე მხრივ, სხვაობას ქცევის აღნიშვნაში სვანურში, რაც აგრეთვე ფუძეს არ ეხება).

Н. Р. НАГАДЗЕ

К ВОПРОСУ ОБ ОБРАЗОВАНИИ ВРЕМЕН И НАКЛОНЕНИЙ
ТРЕТЬЕЙ СЕРИИ В КАРТВЕЛЬСКИХ ЯЗЫКАХ

Резюме

1. Времена и наклонения третьей серии в картвельских языках объединены в одну группу в силу единства принципа их образования: для них характерно описательное образование непереходных глаголов, инверсия и дативная конструкция переходных глаголов.

2. I результативное переходного глагола в картвельских языках повторяет форму настоящего времени статического глагола. Напр.:

Настоящее статического глагола		I результативное переход. глагола		
груз.	ჰუპროებს	он держит	დაჰუპროებს	оказывается, он захватил
мегр.	ჰარუ (ბ)	написано	ჰჰარუ(ბ)	оказывается, он написал
сван.	ჰა Ⴀვა	видно	ბაႠვა	оказывается, он видел

3. Результативное переходного глагола в картвельских языках имеет те же личные окончания, какие употребляются в настоящем времени. Напр.:

I результативное		Настоящее	
груз.	-ბ, -ბ, -ღ	-ბ, -ბ, -ღ	III л. ед. ч.
	-აბ, -ღღ	-აბ, -ღღ	III л. мн. ч.
мегр.	-ჟ (I-II л.) -ბ (III л. ед. ч.)	-ჟ (I-II л.), -ბ (III л. ед. ч.)	
	-აბ (III л. мн. ч.)	-აბ (III л. мн. ч.)	

В сванском также основа I результативного содержит суффикс -ა, характерный для форм настоящего времени статического глагола.

4. I результативное исторически является не прошедшим, а настоящим временем, точнее, „настоящим совершенным“ с тем же значением, какое имеет перфект в европейских языках (английский, немецкий, французский). Что касается I результативного непереходного глагола, здесь обнаруживается не только сходство значения, но и единство принципа образования: как в картвельских, так и в европейских языках это время образуется из причастия прошедшего времени спрягаемого глагола и личной формы вспомогательного глагола.

5. II результативное и III сослагательное переходного глагола так же базируются на прошедшем и сослагательном статического глагола.

6. В смысловом отношении как в древнегрузинском, так и в современных картвельских языках II результативное является прошедшим временем, а III сослагательное сослагательным I результативного.

7. В сванском языке II результативное и III сослагательное так же используют формы прошедшего совершенного и II сослагательного страдательного залога, как и в грузинском. В мегрельском же эти времена образуются от I результативного при помощи суффиксов -*ḡ* и -*ḡ*, являющихся формантами прошедшего несовершенного времени и сослагательного наклонения. Такое отклонение объясняется тем, что в мегрельском на том же принципе основано образование прошедшего и сослагательного от статического глагола.

8. Времена и наклонения третьей серии переходного глагола в картвельских языках базируются на формах статического глагола. Дативная конструкция переходного глагола происходит от дативной конструкции непереходного глагола. Вопрос дативной конструкции глагола для картвельских языков является вопросом непереходных, точнее, статических глаголов.

ბ. შალამბერიძე

კახური დიალექტის თავისებურებანი ყვარლის მეტყველების
მიხედვით

ყვარლის-რაიონი კავკასიონის ქედის ძირასაა გაშლილი. მას აღმოსავლეთით ლავოდების რაიონი ესაზღვრება, დასავლეთით—თელავისა, სამხრეთით—გურჯაანისა, ხოლო ჩრდილოეთით, კავკასიონის ქედს მიღმა, დაღესტნის ასსრ მდებარეობს.

რაიონის მოსახლეობის ძირითადი ნაწილი მემინდვრობასა და მევენახეობას მისდევს. სოციალისტური ცხოვრების დამკვიდრებამ ოდესღაც კულტურულად ჩამორჩენილი ეს კუთხე მოწინავე გახადა. თითქმის ყველა სოფელში არის სკოლა, სამკითხველო, კლუბი.

მოსახლეობის შემადგენლობის მხრივ რაიონში ერთგვარობა არ არის. მართალია, აქ ძირითადად საკუთრივ კახელები ცხოვრობენ, მაგრამ ვხვდებით საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან ჩანოსულთაც; მაგალითად, სოფ. გრძელ ქალაში ფშავლები სახლობენ, წიწკანაანთსერში—ოსები და ფშავლები, ოქტომბერში—უდები, ბალოჯიანი მთლიანად იმერლებითაა დასახლებული, შიგ ყვარელში ამ 20—25 წლის წინათ ორ ათეულამდე კომლი რაჭველი ჩამოსულა და აქ დაუწყია ცხოვრება.

„კახეთის თვლის“—ყვარლის მცხოვრებთა მეტყველების შესასწავლად 1950 წლის ზაფხულში ერთი თვით მივლინებული ვიყავი სოფ. ყვარელში. ახლა, როდესაც ხელთ გვაქვს ი. სტალინის ცნობილი საენათმეცნიერო შრომები, რომლებშიც ენათმეცნიერების სხვა საკვანძო პრობლემებთან ერთად კლასიკურად არის გადაწყვეტილი ეროვნული ენისა და ადგილობრივი („ტერიტორიული“) დიალექტების ურთიერთმიმართების საკითხიც, სავსებით ნათელია, თუ რატომ ენიჭება ესოდენ დიდი მნიშვნელობა ქართული ენის დიალექტების უბან-უბან, სოფელ-სოფელ შესწავლის საქმეს. ეს კიდევ უფრო მეტად ეხება აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის ცოცხალ მეტყველებას, რადგან „ახალ სალიტერატურო ქართულს აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის ცოცხალი მეტყველება—ქართლური და კახური ასაზრდოებს“¹, „ახალი ქართული სალიტერატურო ენა მიღებულია ავ. ქართულის გადამუშავების შედეგად ქართლ-კახური ცოცხალი მეტყველების საფუძველზე“².

საერთოდ ყვარლის მეტყველება კახური კილოს თავისებურებებს იმეორებს, თუმცა დადასტურდა ზოგი ისეთი ენობრივი ფაქტი, რომლებიც მხოლოდ ამ კუთხისათვისაა დამახასიათებელი. ყვარლის მეტყველების შესწავლა იმიტომაც არის საინტერესო, რომ ამ სოფელში დაიბადა და ამეტყველდა დიდი ქართველი მწერალი და საზოგადო მოღვაწე ილია ჭავჭავაძე, რომლის

¹ არნ. ჩიქობავა, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. I, გვ. 018.

² არნ. ჩიქობავა, ილია ჭავჭავაძე ენის შესახებ, 1938, გვ. 3.

თხზულებათა ენაში გარკვეული ზომით დაცულია მშობლიური კუთხის მეტყველების ლექსიკა და ზოგი ფონეტიკურ-მორფოლოგიური თავისებურება. ასე რომ, ჩვენი გამოკვლევის ობიექტი საყურადღებო მასალას იძლევა დიალექტისა და სალიტერატურო ენის ურთიერთმიმართების გასათვალისწინებლად. ცათუ იმასაც მოვიგონებთ, რომ რაჭველების მეტყველება აქ კახური კილოს გარემოში მოექცა, ამ ორი დიალექტის ურთიერთზეგავლენის საკითხის თვალსაზრისითაც ეს კუთხე გარკვეულ ინტერესს იწვევს.

ფონეტიკური მოვლენები

ფონეტიკურ მოვლენათაგან ყვარლის მეტყველებაში დასტურდება მეტათეზისი, ბგერის ჩართვა, ბგერის დაკარგვა, ასიმილაცია, დისიმილაცია, სუბსტიტუცია.

მეტათეზისი

მეტათეზისის მხრივ აღსანიშნავია როგორც უშუალო, ისე შორეულ მეზობლობაში მყოფი ბგერების გადასმის შემთხვევები.

უშუალო მეზობლობაში მყოფი ბგერები გადასმულია სიტყვებში: ქრმის (←ქმრის), ხლმის (←ხმლის←ხრმლის)¹, მზავსი (←მზავსი←მსავსი), გეესხნა, გასხნა (←გეეხსნა, გახსნა)².

ერთმანეთს შეიძლება ადგილი შეუცვალონ შორეულ მეზობლობაში მყოფმა თანხმოვნებმაც. ამის მაგალითებად გამოდგებოდა სიტყვები „ძრიელი“ და „სურიელი“ (თუ ეს ფორმები მიღებული არ არის ასიმილაცია-დისიმილაციის ასეთი პროცესის შედეგად: ძლიერი→ძლიელი→ძრიელი... სულიერი→სულიელი→სურიელი), აგრეთვე ბედრიანი (←ბედნიარი←ბედნიერი), რომლის არსებობა ხალხურ მეტყველებაში ი. ჭავჭავაძისაც აქვს დადასტურებული³.

ხმოვანთა გადასმას უნდა ჰქონდეს ადგილი სიტყვაში „მამოტებული“ (=მომატებული).

ბგერის ჩართვა

ზოგ სიტყვაში ადგილი აქვს ბგერის ჩართვისა და დართვის შემთხვევებს. ჩაერთვის ვ, მ, ნ, რ, ან დაერთვის ფ ბგერა. მაგალითები:

- ვ : მზვარეული
- მ : მემცხვარე, დამზღვევა
- ნ : ინვრე, დავანქცევ
- რ : დრინჯი
- ფ : ფშველი

ბგერის დაკარგვა

ხშირია სიტყვაში ბგერის დაკარგვის შემთხვევები. ყველაზე მეტად შერყეულია ს ბგერის პოზიცია. ს სუსტდება და იკარგვის კიდევ.

¹ დადასტურებულია ქართლშიც, ატენის, წედისისა და არავის ხეობებში. შდრ. ოტ. კახაძე, ატენისა და წედისის ხეობის ქართლური: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. IV, 1953, გვ. 277; გრ. იმნაიშვილი, არავის ხეობის ქართლური: იქვე, გვ. 313.

² ხს—კს. ვ. თ. ფ. უ. რ. ი., ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, III, კ და ს სიბილანტ-აფრიკატებთან მეზობლობაში: საქ. არქივი, 1927, II, გვ. 174—186.

³ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. V (პ. ინგოროყვასა და ალ. აბაშელის რედაქციით), გვ. 91.

ს-ს დასუსტების შედეგად ვიღებთ ჟ-ს როგორც სახელებში, ისე ზმნებში—გარკვეულ შემთხვევებში, კერძოდ, როცა:

1) ფუძემოგონიანი სახელი მიცემით ბრუნვაშია დასმული; მაგალითად: მეჯინი ბეა დაუძახა.

იმამ თავი ქონებაც ეყოფოდა.

ნეწიქვილეა ერთი ქალი ყავ.

2) ო და უ ბგერებზე დაბოლოებული ფუძეები დასმულია ნათესაობით ბრუნვაში; მაგალითად:

ოქროა მამალი გააკეთა.

ხბოა ტყავი მიუტანე.

რუა წყალი გადმოუშვა.

ბუა თვალები ღამე ხედამენ.

3) სახელი ნათესაობით ბრუნვაშია დასმული და ერთვის თანდებული -თვინ ან -თანა; მაგალითად:

გმადლობთ იმიეთვინ, რო ამითანა შეილი ჩემი შეილიეთვინ გაგიჩენიათო.

ყველა დურუჯია მტერია იმიეთვინ, რომა ავია.

ზოგ სიტყვაში ს უკვე იმდენად დასუსტებულია, რომ იოტიც კი აღარ ისმის. მაგალითად:

თუ რამითვინ დაგჭირდებათ, ჩამოგიტანთყე ფიცარსა.

უთხრა, რო ამ ამბავითვინ მოძანდაო.

არავითვინ არ მამიწველებიაო.

4) კომპოზიტის პირველი სიტყვა ნათესაობითი ბრუნვის ფორმანტითაა წარმოდგენილი; მაგალითად: ოქროთმიანი, ოქრომჭედელი, თქალიქაკლები, ქინძითავი...

5) ს-ს დასუსტების შედეგად მიღებული ჟ გვხვდება ზმნებში მე-3 ირიბ-ობიექტური პირისა და მე-2 სუბიექტური პირის პრეფიქსად, აგრეთვე მე-3 სუბიექტური პირის მრ. რიცხვის სუფიქსად იქ, სადაც პირველ ორ შემთხვევაში მოსალოდნელი იყო -ჰ/ს, ხოლო მესამე შემთხვევაში—-ეს. სათანადო მაგალითებია:

ა) ჟ მე-3 ირიბ-ობიექტური პირის პრეფიქსად:

მეორეთ შაძახა.

კაზარმაა დაეცა ზვავია.

საიღამ მოადევს?

ვერაახეღამს დევსა.

ზოგი გააქონდა ცოცხალი, ზოგი გააქონდა კვდარია.

ბ) ჟ მე-2 სუბიექტური პირის პრეფიქსად:

გააწი, გაიგე, საქმე როგოა!

გამოარეკე შეილები!

რათ დააწვი და დაახრაკე შენი რძალი?

გ) ჟ მე-3 სუბიექტური პირის სუფიქსად გვხვდება წყვეტილის მრავლობით რიცხვში, სადაც მოსალოდნელი დაბოლოება -ეს წარმოდგენილია -ჟ-ს სახით. მაგალითები:

მძინარე ხალხსა დეეცა, ვერ გაახილე თვალია.

მიიპატიჯე სახში.

გაუარე ამ მთებსა.

მოკრიფე სამულელა ხარ-კამეჩი.

ს ზოგჯერ უკვალოდ იკარგვის ბოლოთანხმოვნინანი სახელების მიცემით ბრუნვაში, ბოლოთანხმოვნინან და ფუძეკვეცად სახელთა ნათესაობით ბრუნვაში, ზმნებში, როცა იგი მე-3 სუბიექტური პირის ნიშნად არის გამოყენებული. მაგალითები:

ა) ს დაკარგულია ბოლოთანხმოვნინანი სახელების მიცემით ბრუნვაში: ის ქალი ისეთ კაც მიე, მე მჯობდეს თვალათ, ტანათა. ეს დედაჩემ მიმირთვი. თინათინი თავ დამტირის. ას წელიწად ჭვადაა გაძლევთ.

ბ) ს დაკარგულია ბოლოთანხმოვნინანი სახელების ნათესაობით ბრუნვაში: გაამზადა თავი ჯარი. ღორი ხორც ნუ გვაჭმევთ. იმ ბიჭი მამა ვაიქცა. ბებრი თხა აწოებდა.

ს დაკარგულია აგრეთვე კომპოზიტებში: ხევიტოლა, ზურგიძვალა (მთის სახელია), მუხტიტოლა...

გ) ს დაკარგულია ფუძეკვეცადი სახელების ნათესაობით ბრუნვაში: გათენები ხანი არი. ჩამოხტა მუხი ძირასა. კაი დედ-მამი შვილია. გულზე წაუსვა თხი ქონი.

დ) S₃ პირის ნიშანი ს დაკარგულია ზმნებში:

საცა ძველი ძმა კაცი ყავ, სუ მაშინ მააგონდება. რაც რამე ძველი საქმე აქ, სუყველა დაავიწყდება.

ასევე დაკარგულია იგი ინვერსიულ ზმნებშიაც:

დედას შაუბავ კამეჩები.
მონადირეა უნახავ, უცვნია.

დამახასიათებელია, რომ ზმნებში მე-3 სუბიექტური პირის ნიშან ს-სთან ერთად ზოგჯერ წინამავალი თანხმოვანი ვინიც იკარგვის: აქ (=აქვს), გაქ (=გაქვს), გააქ (=გააქვს), მიაქ (მიაქვს) და ა. შ.

ს-ს პოზიციის შერყევა ქართული ენის სხვა კილოებშიც არის შენიშნული. კერძოდ, იგი დადასტურებულია ქართლურში¹, გარეკახურში², ხოლო ყველაზე მეტად დამახასიათებელია ქიზიყურისათვის, სადაც ეს პროცესი უფრო შორს არის წასული, ვიდრე გარეკახურში. არნ. ჩიქობავა ს ბგერის დასუსტების პროცესის კერას ქიზიყურში ვარაუდობს³. ჩანს, ეს ფონეტიკური მოვლენა აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის კილოების საერთო დამახასიათებელ თვისებას წარმოადგენს.

¹ ვ. თოფურიძე, ქართლური: არილი, 1925, გვ. 130.

² არნ. ჩიქობავა, გარე-კახეთი დიალექტოლოგიურად: არილი, 1925, გვ. 67.

³ არნ. ჩიქობავა, ს-ბგერის დასუსტება ქიზიყურში: ენიმკის მრამბე, I, 1937, გვ. 67.

გარდა **ს** ბგერის დასუსტება-დაკარგვის შენთხვევებისა, ადგილი აქვს სხვა ბგერების გაუჩინარებასაც. იკარგვის **ვ**, **ლ**, **მ**, **ნ**, **რ** ბგერები.

ვ ბგერა იკარგვის კაუზატივის **ევინ** სუფიქსით ნაწარმოებ ფორმებში: გაათხრინა, დაახენინა, დააყრინა, მააკვლენა, დააღენა...

ლ ბგერა ამოვარდება, როცა იგი თანხმოვანთა შორის არის მოქცეული: შუბზე (←შუბლზე), შუბში (←შუბლში), სახში, ხემწიფე, სუყველაფერი (←სულყველაფერი), ცეცხთან და სხვ. **ლ**-ს დაკარგვის მიზეზია მისი სონორობის შესუსტება მეზობელი თანხმოვნების გამო¹. **ლ**-ს გაქრობის მიზეზი წარმოთქმაში მხოლოდ დაყრუება არ არის. დაკარგვა რომ მარტო დაყრუების გზით ხდებოდეს, მაშინ სიტყვაში შუბზე (←შუბლზე) **ლ** არ გაუჩინარდებოდა, რადგან **ზ**-ს წინ **ლ** არ დაყრუდებოდა².

მ ბგერის დაკარგვის შემთხვევები დადასტურებულია მიმღეობებში: ფარველი (შდრ. ახალი ქართ. ფრინველი←მფრინველი), დგმური, გლოვიარე, კვდარი... **მ** იკარგვის უფორმო სიტყვების თუ ნაწილაკებისა და კავშირების ბოლოსაც: ხო (ხომ), რო (რომ), რატო (რატომ)... ნაცვლად სიტყვისა „მხოლოდ“ გვაქვს „ხოლოთ“, გარდა ამისა, მხარე→ხარე, მკლავი→კლავი, მთელი→თელი.

ნ ბგერა დაკარგულია ზმნაში „გაჩნდა“. სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ეს ფორმა უფრო არქაული უნდა იყოს, ვიდრე ლიტერატურული „გაჩნდა“. უნარო ფორმა ის საფეხური თუ არის, როცა ჩან || ჩინ || ჩენ ძირი მხოლოდ **ჩ**-ს სახით იყო წარმოდგენილი. ლიტერატურული „გაუჩნდა“-ს ნაცვლად „გაუჩნდა“ არნ. ჩიქობავას დადასტურებული აქვს გარეკახურში³.

ეგვევ ბგერა იკარგვის ზმნაში „მნდომებოდა“ და გვაქვს „მდომებოდა“. აქ **ნ** არის დაკარგვა გამოწვეულია **მნდ** ბგერათა კომპლექსით.

რ ბგერა იკარგვის იმ სიტყვებში, რომლებშიც თავმოყრილია რამდენიმე თანხმოვანი, მაგალითად: უბძანა, მასკვლავი, მცხვენია, დაგვანჩობს, უღლეგძელეგენ, ზდით, გაზდილი... გვხვდება „გაადილი“-ც, სადაც **ზ** დასუსტებულია და **დ**-დ ქცეულა.

ზრდ კომპლექსის გამარტივება ქართულ კილოებში ორი გზით ხდება: ერთი მხრით, **ზრდ**→**რდ**: რდილობა, გარდილი (ქართლურში), ზოგჯერ **ზ**-სთან ერთად **რ**-ც იკარგვის: ვდიდი (←ვზრდიდი), დაუდია (←დაუზრდია), დილობა (←ზრდილობა). ეს მოვლენა გვხვდება მთიულურში და ჯერჯერობით მხოლოდ არაგვის ხეობის ქართლურში⁴.

მეორე მხრით, **ზრდ**→**ზდ**→**სდ**→**ად**: გვზრდილი→გაზდილი→გასდილი→გაადილი; ახალგაზრდა→ახალგაზდა→ახალგასდა→ახალგაადა. მეორე რიგის მოვლენა ყვარლის მეტყველებაშია დადასტურებული.

ჩვეულებრივია ბგერათა თუ მარცვალთა მოკვეცა მეორე პირის ბრძანებითის ფორმებში; მაგალითად: ადე (←ადექი)! დაჯე (←დაჯექი)! დაიცა (←დაიცადე)! წამო (←წამოდი)! მიე (←მიეცი)! გაიქე (←გაიქეცი)! დაიჭო (←დაიჭირე)! და სხვ. ეს მოვლენა სხვა კილოებშიც არის ცნობილი. იგი უცხო

¹ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, გვ. 212.

² იქვე.

³ არნ. ჩიქობავა, გარე-კახეთი დიალექტოლოგიურად: არილი, 1925, გვ. 69.

⁴ გრ. იმნაიშვილი, არაგვის ხეობის ქართლური: იბერ-კავკ. ენათმეცნიერება, IV, გვ. 321.

არ არის არც სალიტერატურო ქართულისათვის (ნუგეში, დახე, შეხე, გეთაყვაჲ მო, დავსხდეთ ტარიელისთვის...). სიტყვათა ამგვარი შემოკლების მიზეზი ცნობილია : ესაა მახვილი. ბრძანებითის ზემომოყვანილ ფორმებში მახვილი პირველ მარცვალზე მოდის. ეს კი იწვევს სიტყვის ბოლოს დასუსტებასა და მოკვეცას.

ასიმილაცია

ყველაზე ფართოდ გავრცელებულია რეგრესული სრული ხმოვანთა ასიმილაცია. ასიმილატორის როლში გამოდის ვნებითის ე ან, შედარებით იშვიათად, სასხვისო ქცევის უ ფორმანტი, ასიმილაციას განიცდის პრევერბისეული ა, ი ან ო ხმოვანი. ამის გამო ენიან ვნებითი გვარის ზმნაში პრევერბი და→დე, გა→გე, მო→მე, ჩა→ჩე, წა→წე; უნიან სასხვისო ქცევის ზმნაში მი→მუ, მო→მუ. მაგალითები:

- და→დე : დეცემა, დეეჭირა, დეეკლა, დეეწყო.
- გა→გე : გედეხვივანათ, გეესხნა, გეეშვებინა, გეეხარდათ...
- მო→მე : მეეწონათ, მეეჭრა, მეერგო...
- ჩა→ჩე : ჩეეყვანათ, ჩეერკო, ჩეელუნა...
- წა→წე : წეეყვანა, წეელო, წეექცია...
- მი→მუ : მუუსხი (მიუსხი)...
- მო→მუ : მუუვიდათ...

ვნებითის ე ხმოვნის მიერ პრევერბისეული ა, ო ხმოვნების სრულად დამსგავსების მხრივ ყვარლის მეტყველება გვერდით უდგას სხვა კილოებს: კახურს, ქართლურს, ფერეიდნულს, ინგილოურს, რაჭულს, იმერულს...

ვნებითის ე გავლენას ახდენს რთული პრევერბის წინა ხმოვანზედაც და მასაც სრულიად იმსგავსებს; მაგალითები: გედეხვივანათ, გემეერჩივე, გედეელოთ...

თანხმოვანთა ნაწილობრივი ასიმილაციის მაგალითებია: გაშინჯა, მგზავსი და S₂ ს პრეფიქსი ზმნის ფუძისეულ ჳ და ჩ ბგერებთან: შეშვიხვიინებს, შეშვიხვილა.

დისიმილაცია

დისიმილაცია ყვარლის მეტყველებაში შედარებით ნაკლებ გავრცელებული მოვლენაა. გვხვდება თითო-ორიოლა მაგალითები: არალი (=არ არის), არაფელი, ორჯელ, ცხრაჯელ.

სუბსტიტუცია

დასტურდება სუბსტიტუციის ასეთი შემთხვევები:

- დ-თ-ტ : იმთენი, რამთელი||იმტენი, რამტელი,
- ვ-შ : მიწროები, მასკვლავი, სამსე.
- ვ-ნ : მოსაქსონი (მოვქსონ), კიდენ.
- ლ-ნ : სრონა.
- მ-ნ : რატონ, თორენ, მაგრან, ინტერევენ, მარიანობიფთე.
- ნ-ლ : რამტელი, რამდოლი, იმოტელა.
- ნ-მ : რახამ, სამთელი, ბალკომი.
- შ-ჯ : ინჯინელი, მიიპატიჯე.
- ჯ-შ : ჟონჟოლი, მოგიჟდები.

სუბსტიტუციას ადგილი აქვს თემის ნიშნებშიაც: ეს მოვლენა საერთოდ აღმოსავლური კილოებისათვის არის დამახასიათებელი. ყვარლის მეტყველებაში გვხვდება შემდეგი შემთხვევები:

ავ → ამ : გავეინამ, დავეტამენ, ხატამს, უბერამს, ხურამს, უჭირამს...

ობ → ომ : თამაშომს...

ობ → ოფ : ნდომოფ, ამოფ (←ამბოფ←ამბობ. პირველი ბ ჩაეარდნილია, მეორე—დაყრუებული).

ებ → ეფ : ვაკეთეფ, მოვატყუეფ (ფ აქაც ბ-ს დაყრუების შედეგადაა მიღებული. ბ-ს დაყრუება განპირობებულია სიტყვაში მისი პოზიციით).

ვითარებითი ბრუნვის ნიშანი დ მუდამ დაყრუებულია და ისმის: თ : მეორეთ, მესამეთ, იმნაირათ, კარქათ, სახელათ, ერთათ და სხვ. დ-ს დაყრუება აქაც განპირობებულია სიტყვის ბოლოში მდებარეობით¹, მაგრამ ბოლოკიდური დ ყველა შემთხვევაში როდი ყრუვდება. კერძოდ, იგი მკლერობას ინარჩუნებს, ე. ი. თ-დ არ იქცევა „ზედ“ სიტყვაში, როცა იგი ზმნისართად ან თანდებულად არის გამოყენებული. მაგალითად, გვაქვს: „ზედ იმ დღეს“, „თავზედ“, „ჩემზედ“ (და არა „ზეთ იმ დღეს“, „თავზეთ“, „ჩემზეთ“).

ყურადღებას იქცევს ხმოვანთა გარკვეულ კომპლექსებთან დაკავშირებული ფონეტიკური მოვლენები:

ოვა → ოა → ოა : მუალ, მუაჟდა, გასათხუარი, წამუა, გამოა || გამუა, გამუაცხადა, წამუახტა, ჩამუაცვა, გადმუარდნილა.

ოვე → ოე → ოე : მოიდა, წამოიდა.

უვი → უი : ჩამოუიდა (იმენი ჩამოუიდა, რო ხონი აამსო).

ვი → ვუ : საკურველი (ე რა საკურველი ვნახე...).

ბგერათა კომპლექსების ასეთი ცვლა გავრცელებულია როგორც აღმოსავლურ (ქართლურ, მთიულურ, გარეკახურ, ფერეიდნულ, ქიზიყურ, ინგილოურ), ისე მეტ-ნაკლებად დასავლურ (გურულ, იმერულ, რაჭულ) კილოებში; ყვარლის მეტყველებაში ქართული ენის კილოთა საერთო ტენდენციას მისდევს.

მორფოლოგიური მოვლენები

ბრუნება

სახელობითი ბრუნვის ნიშანი -ი ხმოვანფუძიან სახელებს დაერთვის ნაშინ, როცა სხვათა სიტყვის -ო ნაწილაკია გამოყენებული.

მაგალითები:

ხემწიფემ იფიქრა: —ალბათ ანგელოზი იქნება რ ა მ ე ი ო. არ მოსულა ჩემი დ ე ი დ ა ი ო.

უთხრა ქალმა მამასა, რო ეხლა შენ წადი და ერთი კარგი სანდო კაცი ნახე ვ ი ნ მ ე ი ო.

ასეთ შემთხვევებში -ი მარცვალს ქმნის. მის შემონახვას უთუოდ ხელს უწყობს -ო ნაწილაკის დართვა.

მოთხრობით ბრუნვაში -მა ფორმანტს ზოგჯერ ხმოვანფუძიან სახელებთანაც ვხვდებით, განსაკუთრებით მაშინ, როცა წინადადებაში მოთხრობით ბრუნვაში დასმული, სახელი (ქვემდებარე) ბოლოს არის მოქცეული. მაგალითები:

¹ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, გვ. 186.

შეკამა იმ ბებრი თხამა; ჩამაიარა ხემწიფემა; უთხრა სიკომა...
ამას ადგილი აქვს მაშინაც, როცა სხვათა სიტყვის -ა მოთხრობით
ბრუნვაში დასმულ სახელს დაერთვის:

ჩვენ ეგრე გვქონდა გამზადებული, როგორც გვიბძანა ხემწიფემაო;
ასე გვითხრა დეიდამაო; აქ არ მოგვისწროს ღამემაო...

ზოგი საკუთარი სახელი, მაგალითად, ზურაბი, ეთერი, აჯალი, ფუძე-
ხმოვნიან სახელად არის გაგებული¹ და ამიტომ მოთხრობით ბრუნვაში მარტო
შ-ს დაერთავს; მაგალითად:

ზურაბიმ ველარ მათმინა; მემრე ზურაბიმ უთხრათ; აჯალიმ
უთხრა; ეთერიმ ტირილი დაიწყო...

ი დაცულია მიცემითსა და წოდებითშიც: ზურაბის, ეთერის, აჯალის;
ზურაბი! ეთერი! აჯალი!..

იშვიათად ადგილი აქვს საპირისპირო მოვლენასაც; შეგვხვდა ერთი შემ-
თხვევა, როცა ხმოვანფუძიანი საზოგადო სახელი თანხმოვანფუძიანადაა გა-
გებული და მოთხრობითში -მა-ს ირთავს: ერთ ტყიან ალაგას დეიდმა
უთხრა ბიქსა...

მიცემითი ბრუნვის ნიშანი -ს, როგორც ფონეტიკურ ნაწილში აღვნიშ-
ნეთ, ფუძეხმოვნიან სახელებთან სუსტდება და ჟ-დ იქცევა, ფუძეთანხმოვნიან
სახელებთან კი იკარგვის. მაგალითად: მასკვლავებ მალლა შეხედა; დუ-
რუჯ მადგა სუყველა...

მაგრამ ბრუნვის ნიშანი ს დაცულია ემფატიკური -ა-ს გამოყენები-
სას: კაცსა, მეწიეჭვილესა, მასკვლავებსა, დურუჯსა, დეიდასა და ა. შ. ეს
კი გვაქვს მაშინ, როცა მიცემითში დასმული სახელი წინადადების ბოლოშია.
მაგალითები:

რა უნდა ექნა საწყალ კაცსა.

ახედა მალლა მასკვლავებსა.

ერთი კაცი რას უზამდა დურუჯსა.

ეგვე ითქმის ნათესაობითი ბრუნვის -ის ფორმანტის შესახებაც, რომე-
ლიც ხმოვანფუძიან სახელებთან -იჲ (ო-ჲ, უ-ჲ)-ს სახით არის წარმოდგენილი,
თანხმოვანფუძიან სახელებთან კი -ს ელემენტი მოკვეცილია. თუ ნათესაობითი
ბრუნვა ემფატიკური ა ხმოვანით არის გავრცობილი, ბრუნვის ნიშანი -ის
ფონეტიკურ ცვლილებას არ განიცდის. იგი დაცულია მაშინაც, როცა ნანათე-
საობითარი მსაზღვრელი საზღვრულს მოსდევს და სახელობითშია;

მაგალითად:

არ შაიძლება, რო ოქროჲ დედალ-მამალი ქათამი გამიკეთო?
მაგრამ:

მამი, არ შაიძლება, რო დედალ-მამალი ქათამი გააკეთებინო
ოქროსი ოქროამჭედლებსაო?

წოდებითის ფორმა ყვარლის მეტყველებაშიც -ა ან -ვ სუფიქსითაა
წარმოდგენილი, ოღონდ გვხვდება ისეთი შემთხვევებიც, როცა მიმართვა გა-
მოხატულია ფუძით;

მაგალითები:

ვაშკაც, აქ მო!

მოდი, მმათ ვიყოთ, კომბაინ!

¹ ეს არის მიზეზი, რომ ზოგჯერ წიგნურენაში გაწვრთნილ პირთაგანაც გვსმენია:—ვახ-
ტანგის უთხარი, მალე მოვიდეს! ეს წიგნი ოთარის გადაეცი! რა გითხრა ეთერიმ?
შოღარი, ხვალ ინსტიტუტში ადრე მოდი!

ეს მოვლენა უფრო შეიმჩნევა საკუთარ სახელებთან, რომლებიც წოდებ-
ბითში წმინდა ფუძითაა წარმოდგენილი: ვახტანგ, იოსებ, პლატონ და ა. შ.
ხმოვანფუძიან საკუთარ სახელებს კი ფუძისეული ხმოვანიც ეკვეცებათ. ასე-
მაგალითად:

ა ლ ე ქ ს, მოდი აქა!

ა ლ ი ო შ, სად ყოფილხარ?

ამათ მისდევს ზოგადი სახელები დ ე ი და, ნ ა თ ლ ი ა, ნ ა თ ლ ი დ ე და...
რათ არ მიშვებ, დ ე ი დ? ნ ა თ ლ ი დ ე დ, როგორა ხარ?

სიტყვის ბოლო ხმოვნის მოკვეცას აქაც მახვილი უნდა იწვევდეს: მახვი-
ლი პირველ მარცვალს მოუდის, რის გამოც ბოლო მარცვალი სუსტდება და
იკარგება (ალექს, ალიოშ...).

თანდებულები

ყვარლის მეტყველებაში დღესაც ცოცხალია -დამ თანდებული, რომე-
ლიც დაღმე || დაღმა თანდებულის გამარტივებულ სახეს წარმოადგენს¹, და-
ერთვის მოქმედებით ბრუნვაში დასმულ სახელს და -გან თანდებულის პარა-
ლელურად უპასუხებს კითხვაზე „საიდან?“ მაგალითები:

გ ა რ ე დ ა მ ა ტ ლ ა ს ი, შ ი გ ნ ი დ ა მ ა თ ა ს ი (ბროწეული).

ზ ე ი დ ა მ მ ო დ ის მ ო ა მ ბ ე.

მ ა ლ ლ ი დ ა მ გ ა დ მ ა ი ხ ე და.

მ ე ქ ვ ე შ ი დ ა მ დ ა ვ ი ნ ა ხ ა მ ო.

-დამ თანდებულს ვხვდებით აღმოსავლეთ საქართველოდან გამოსულ
მწერლების ნაწარმოებებში, მისი ხმარების ყველაზე მეტი შემთხვევა კი ი. ჯავ-
ჭავაძის თხზულებებში დასტურდება. ეს სავსებით ბუნებრივ მოვლენად უნდა
ჩაითვალოს, რადგანაც ილია განიცდის მშობლიური კუთხის მეტყველების
გავლენას.

-თვის თანდებული წარმოდგენილია -თვინ-ის სახით:

ა ხ ი არ ა ლ ი ა მ ი თ ვ ი ნ დ ა რ ი არ მი ვ ც ე ს უ ლ ა ც ა ?

კ უ და ხ ა რ ი თ ა ვ ი თ ა ვ ი თ ვ ი ნ არ ი ყ ო, ს ხ ვ ა ს ბ უ ზ ე ბ უ ნ ი ა ვ ე ბ და ო.

ა მ ა მ ბ ა ვ ი თ ვ ი ნ მ ო ბ ძ ა ნ და ო.

-თვინ ფორმა გვხვდება ქართული ენის სხვა კილოებშიც: მთიულურში,
ქართლურში... -თვინ (-თუინ) დადასტურებულია XI საუკუნის ძეგლებშიც².
ასეთივე ვითარება გვაქვს -მდის თანდებულშიც, რომელიც ყვარლის
მეტყველებაში თითქმის ყოველთვის -მდინ ფორმით გვხვდება.

მაგალითები:

ბ ი ჭ ი მ უ ხ ლ ე ბ ა მ დ ი ნ გ ა ქ ვ ა ვ და.

ბ ი ჭ ი ე ხ ლ ა წ ე ლ ა მ დ ი ნ გ ა ქ ვ ა ვ და.

ა ქ ა მ დ ი ნ არ ა ვ ი ც ო დ ი რ ა.

ს ა ხ ლ ა მ დ ი ნ დ ი დ ი გ ზ ა ი ყ ო.

სპეციალურ ლიტერატურაში³ აღნიშნულია, რომ -მდე და -მდის თან-
დებულები მიღებულია მი-დღედ და მი-დღის ფორმათაგან. -მდე ფორმა

¹ არნ. ჩიქობავა, ერთი უცნობი თანდებული ახალ ქართულში: ენიმკის მოამბე, I, 1937, გვ. გვ. 62-63.

² ა. მარტიროსოვი, თანდებული ქართულში: იბერ.-კავკ. ენათმეცნ., I, 1946, გვ. 223.

³ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, 1953, გვ. 624; მისივე, მდე თან-
დებულის გენეზისისათვის: საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. III, № 4, 1942.

შუცვლელად მოაღწია ჩვენამდე. -მდის ფორმის პარალელურად ჩნდება დიალექტური -მდინ, -მდის და -მდინ ფორმათა კონტამინაციით მივიღეთ მდისინ, რომლის ნ-მოკვეცილი ფორმაა -მდისი.

-მდის თანდებულის განვითარება სხვა გზითაც მიიმართება; -მდის კარგავს ბოლო თანხმოვანს და გვაქვს -მდი, რომელიც ფართოდ არის გავრცელებული XIX საუკუნის მწერლობაში.

-მდინ ფორმა სისტემატურ ხმარებაში შემოდის ე. წ. „საშუალ ქართულში“¹.

-მდინ თანდებულში, როგორც თვინ ფორმაში, -ინ ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნად არის მიჩნეული.

-ვან თანდებულის დართვისას აქა ზმნისართი მოქმედებით ბრუნვაში -ა-ს არ იკვეცს და გვაქვს აქადაან. ჩანს, ჯერ გვქონდა აქაათგან, რომლისგანაც მივიღეთ აქათგან→აქადგან→აქადაან.

აქაათ ფორმა ძველი ქართულისათვის უცხო არ არის.

არა წარვიდოდეს აქაათ კიმ. I, 212,²²

წარიყვანა მან ძმანი აქაათ ხანძთ. 123,²³

განმიტევე მე აქაათ კიმ. II, 186,²⁵

აქა არ იკვეცებოდა ნათესაობითშიც: აქაქსა ამის მიერ ტანჯვისა გულისხმა-ყვენ ტიმ. 128,⁴

დიალექტური აქადაან მოწმობს, რომ აქა ზმნისართში შემონახული გვაქვს ძველი ვითარება, როცა თავ- და ბოლოკიდური ხმოვნები ერთი და იგივე იყო.

შეიძლება -ვან თანდებული დაერთოს „ვინ“ კითხვით ნაცვალსახელს არა ნათესაობითში, არამედ ნანათესაობითარ მოქმედებითში და მივიღოთ ფორმა „ვისიდან“. მაგალითად, „ვისიდან იყიდა?“ ჩვეულებრივი ცვლილების შედეგად: ვისითგან→ვისიდგან→ვისიდან.

-ვენ თანდებულის პარალელური ფორმებია -ვენ, -ვე; ერთიცი იხმარება და მეორეც. მაგალითები:

ჩემყენ გამაიყურება.

დურუჯი კაზარმებისყენ წასულიყო.

ჩვენი უბნისყენ იქნება ზარალი მიეცა-მეთქი.

ზევითყენ ბაგირი მეშალა.

-ვე თანდებული გვხვდება ფერეიდნულსა² და ინგილოურშიც³. ფერეიდნულში იგი დაერთვის ნათესაობით ან მიცემით ბრუნვაში დასმულ სახელს და მნიშვნელობით უდრის -ვან და -ვენ თანდებულებს. სწორედ ამ მეორე ფუნქციით უკავშირდება იგი ინგილოურ -ვე || -ვენ თანდებულს. ასეა ყვარლის მეტყველებაშიც, სადაც -ვენ || -ვე თანდებული სახელს ნათესაობით ბრუნვაში ერთვია და -ვენ თანდებულის ფუნქციას ასრულებს.

შენიშვნა

სხვა მეტყველების ნაწილებთან შედარებით მეტი თავისებურებები მოეპოვება ზმნას. როგორც ფონეტიკურ ნაწილში აღვნიშნეთ, გვაქვს -ავ და -ამ

¹ ა. მარტიროსოვი, თანდებული ქართულში, გვ. 234.

² არნ. ჩიქობავა, -ვე ნაწილაკი ფერეიდნულში და მისი მნიშვნელობა გრამატიკა-ლოგიკის ურთიერთობის თვალსაზრისით: წელიწადი, I—II, 1923—1924.

³ მ. ჯანაშვილი, საინგილო: ძველი საქართველო, ტ. II, გვ. 266.

თემის ნიშნების მონაცვლეობა (ხატამს, კერამს, უბერამს...). ამათი ანალოგიით თემის ნიშანი უჩნდება ზოგ უთემისანიშნო ზმნას და გვაქვს: ვწერამ, წერამ, წერამს (—ვწერავ, წერავ, წერავს). მასდარში კი იხმარება „წერვა“ („დიდი ხნისა ვარ, წერვა-კითხვა არ ვიცი“). მაშასადამე, —ავ სუფიქსი მთლიანად არის შეცვლილი —ამ სუფიქსით და უკანასკნელი დაერთვის უნიშნო ზმნებს.

პირის ნიშნების ხმარების მხრივ დამახასიათებელია შემდეგი: პირველი სუბიექტური პირის ნიშანი ვ სასხვისო ქცევის უ ნიშნის წინ არ ისმის და გვაქვს:

მე უთხარი, გააკეთე მეთქი.

იქ უცდიდი (მე) და არ მოიდა.

ჩემ შვილ კოხტა სახლი აუშენე (მე).

ეგვე ვ დაკარგულია ვედ ძირის წინაც, სადაც თვით ძირისეული ვ-ც გამქრალია პირიან ფორმაში (მოიდა, მოედი) ფონეტიკურ ნიადაგზე (ოვი—ოი; ოვე—ოე).

მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირების ნიშნებად ჰ-სა და ხ-ს დასუსტების შედეგად გვხვდება ა. ამ პრეფიქსების ხმარება არეულია. ჰ ან მისი ბგერინაცვლები ს და ა წართქმით ბრძანებითშიც გვხვდება და უკუთქმითშიც, მესამე ირიბობიექტური პირის ნიშნადაც და პირდაპირ-ობიექტური პირის თავსართადაც. მაგალითები:

წართქმ. ბრძანებითი: გააწიე, წაღი! აბა, გადაახედე, ვინ არი! მიღი, გააბედე!

უკუთქმ. ბრძანებითი: არ გააბედო! ნუ გადახედავ!

О₃ პირდ. : დააქრე ხოშატი თათრებმა.

О₃ ირიბი: უკან მიადევედა წყალია; ორივე თვალეი დაათხარე.

ა ზოგჯერ გვხვდება ერთპირიან ზმნასთანაც: ახალსოფლიდან დააქუხა;

მეორე დილა გაათენდა.

გარდამავალი ზმნების წყვეტილში მე-3 სუბიექტური პირის ნიშნად მრავლობით რიცხვში -ეს სუფიქსის მაგივრად გვხვდება -ეჲ სუფიქსი: გააკეთეჲ (=გააკეთეს), წაიღეჲ (=წაიღეს), გარეკეჲ (=გარეკეს), ააშენეჲ (=ააშენეს) და სხვ.

წყვეტილში თავისებურებას იჩენს ზმნა „უამბო“, რომელშიც S₃ პირის ნიშნად მხოლოდობით რიცხვში -ა-ს ნაცვლად გვაქვს -ა. ისტორიული თვალსაზრისით ა-ს ხმარებაა გამართლებული, რადგანაც გვაქვს სახელი ამბავი, რომლისგანაც მიღებულია *უამბავა—*უამბვა—უამბა. ფორმა „უამბო“ კი გულისხმობს „უამბვა“-ში ვა კომპლექსის ა-დ ქცევას. ჩანს, ყვარლის მეტყველებაში *უამბვა ფორმის განვითარება სხვა გზით წარმართულა: ვ დაკარგულა მზვ კომპლექსში და ამის შემდეგ ა უცვლელად დარჩენილა.

ყვარლის მეტყველებაში ზმნასთან -ყე ნაწილაკი იხმარება. როგორც ცნობილია, -ყე ნაწილაკი ლიტერატურაში XI საუკუნიდან გვხვდება. ცოცხალ დიალექტებში მისი ხმარება დადასტურებულია ფერეიდნულში, რაჭულში, ინგილოურში, კახურში, ქიზიყურში, მთიულურში, მოხეურში. ეგვე ნაწილაკოდღესაც იხმარება ყვარლის მეტყველებაში. მაგალითები:

იმი ბიჭებ მე უთხარიყე.

ყარაულებს შეეკითხაყე.

ჩავიდნენ და უნახავთ ყე ფაშვების ნაქერი, თურმე წაულიათ და დაუ-
მაღავთ ყე.

იმ კაცმა უნდა წაგვიყვანოს ყე.

დედ-მამას უთხრა:—სამაგიეროთ არ დაგკარგავთ ყეო.

-ყე ნაწილაკის ფუნქციაა მიუთითოს მრავლობითი რიცხვის სახელობითსა და მიცემითში დასმულ ლოგიკურ ობიექტზე.

ეგვე ნაწილაკი დადასტურებულია იმერულ კილოში. ამ კილოს „ზოგი-
ერთ თქმაში გრამატიკული ობიექტის მრავლობითობას გამოხატავს -ყე ნაწი-
ლაკი, რომელიც ეკვივალენტია -თ სუფიქსისა“¹. ტყიბულის, ქუთაისის, წულუ-
კიძის, ზესტაფონისა და ბაღდადის რაიონების მეტყველებაში ჩვეულებრივ იგი-
რეალურ-გრამატიკული მიცემითის ობიექტის მრავლობითობას აღნიშნავს.

ყვარლის მეტყველებაში -ყე ნაწილაკის გავრცელების არე ძალიან შე-
ზღუდულა და მისი მნიშვნელობაც, როგორც ჩანს, საკმაოდ დაბნელებულა. მის
ადგილას ზმნას უჩნდება -თ სუფიქსი, რომელსაც დაკისრებული აქვს -ყე ნაწი-
ლაკის ფუნქციის შესრულება.

მაგალითები:

ბიჭმა იმი დედ-მამას უთხრა თ.

მაშინ გედევხვივათ ხემწიფის ცოლი აჯალის, თავი შვილიშვილებ-
და დააკოცნათ.

ხემწიფემ კითხვი-კითხვით იპონათ ხოშატი და ამბრი.

გაყყვათ (ის) მეფესა და იმი ჯარსა.

როგორც ამ მაგალითებიდან ჩანს, -თ სუფიქსი ობიექტის მრავლობითო-
ბის აღსანიშნავადაა გამოყენებული, მიუხედავად იმისა, რომელ ბრუნვაშია
ობიექტი დასმული—სახელობითსა თუ მიცემითში. თავის დროზე ეს მოვლენა
გარეკახურში აღნიშნა არნ. ჩიქობავამ, რომელიც წერდა: „გარე-კახურში ჩვენ
გვაქვს უტყუარი ნიშნები იმისა, რომ თან-სუფიქსი — ობიექტური სუფიქსის
ფუნქციას იძენს: არა მარტო იქ აქვს მას ადგილი, სადაც მას ვხვდებით
სამწერლობო ქართულში (ე. ი. როცა LS-ი, ენობრივად O-ი, მრავლობითი
რიცხვის მიცემითი ბრუნვით არის გადმოცემული), არამედ იქაც, სადაც ენო-
ბრივადაც და ლოგიკურადაც ობიექტი მრავლობითი რიცხვის მიცემითი ბრუნ-
ვით გადმოიცემა“².

წყვეტილის წარმოების დროს თავისებურებას იჩენენ -ევ სუფიქსიანი
ფუძედრეკადი ზმნები. სალიტერატურო ქართულსა და რიგ დიალექტებში
წყვეტილში ვ თანხმოვანი შემონახული არ არის: ამჩნევს—შეამჩნია, ამ-
ტვრევს—დაამტვრია, ანგრევს—დანგრია, აპნევს—დააპნია და სხვ. ყვარ-
ლის მეტყველებაში კი აწმყოს -ევ სუფიქსი წყვეტილში -ივ-სახით არის და-
ცული: ჩაიმჩნია, გედევხვივა, გემეერჩივა, გადაანგრია... ანალოგიურ მაგა-
ლითებს ვხვდებით ქართულურში, ქიზიყურში მესხურში და სხვა ქართულ კი-
ლოებში, აგრეთვე ი. ჭავჭავაძის ნაწერებში.

თავისებურადაა ნაწარმოები III სერიის ფორმები.

თურმეობით პირველში გვაქვს: მოაჩრევიანია, წაუხურნიათ, დაუ-
ლუპნიათ...

¹ ვლ. ფანჩვიძე, მრავლობითი რიცხვის აღნიშვნისათვის ზმნაში იმერული კილოს
მიხედვით: საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. VI № 10, 1945, გვ. 874.

² არნ. ჩიქობავა, -ყე ნაწილაკი ფერეიდნულში და მისი მნიშვნელობა გრამატიკა-ლო-
გიკის ურთიერთობის თვალსაზრისით: წელიწადი, I—II, 1923—1924, გვ. 54.

თურმეობით მეორეში: დეეკეტნა, დეელუპნა, დეეწეპნა...

ანალოგიური წარმოება გვაქვს ქართლურშიც, სადაც გვხვდება ფორმები: დამინახნია, მიყიდნია, აუყიდნია... სპეციალურ ლიტერატურაში შენიშნულია, რომ ქართლურში მრავალ ზმნაში ნ არის ჩართული, „რომელსაც ძველს ქართულში მრავლობითი რიცხვის ნ-ით დაბოლოებული დამატებით ან ზმნის ვნებითობით (მრავლობ. რ.) გავამართლებდით, მაგრამ არის შემთხვევები ქართლურში, რომელთაც დამატებანი ვერ ხსნიან და საანალიზოდ სულ სხვა საშუალებაა საჭირო“¹.

ზმნის მესამე სერიის ფორმებში ნარის გაჩენა არნ. ჩიქობავამ ანალოგიური წარმოებით ახსნა გარეკახურში, კერძოდ, ისეთი ზმნების ანალოგიით, როგორიცაა: დევნა, თმენა, გზავნა და მსგავსნი, რომელთაგან შესაბამისად ვიღებთ ფორმებს: ეღვენა, ეღვენოს... უგზავნია, ეგზავნა, ეგზავნოს...

ძველ ქართულში ამ ფორმით გამოიხატებოდა მოქმედებითში აღებული სათანაო, საზედაო და სასხვისო ქცევათა ზმნების ვნებითი, რომელიც, როგორც არნ. ჩიქობავა წერს, შემდეგ იქცა ნამყო წინარეწარსულად. „ამ ფორმას შერჩა... ვნებითი გვარის ზმნების ერთი თავისებურება: ნამყო სრულისა და მისი თემიდან ნაწარმოებ ყველა დროში ვნებითი გვარის ზმნებს მრავლობითი რიცხვის სამსავე პირში ინფიქსური ნარი მოეპოვებათ; იგინი და იწერნეს, თქუენ და იწერენით, ჩუენ და ვიწერენით... ვნებითების მრავლობითის წარმოება ნარით უკვე გადაშენდა, მაგრამ შეუძლებელი არ არის ვნებითის ეს ნარი ანალოგიურად გადასულიყოს მხოლოდობით რიცხვშიაც“².

ამნაირად არის ახსნილი ნ-ს გაჩენა მესამე სერიის ზემომოყვანილ მაგალითებში.

ზმნისართი

ნაცვალსახელური წარმოშობის ზმნისართებიდან გვხვდება აქ, იქ, ეგერ, მანდ, სად.

როცა საიქითაქეთო მიმართულების ჩვენება სურთ, ამბობენ აქათ-იქით, სადაც ერთმანეთს უპირისპირდება ა და ი ხმოვნები. ძველ ქართულში მტკიცედ იყო დაცული ამ ზმნისართებში თავ- და ბოლოკიდურ ხმოვანთა ერთნაირობის პრინციპი:

მამანი ჰხედვიდეს აქა და იქი კიმ. II, 180,⁹

ჩუენ აქა წარვმართოთ სიტყუაჲ ზარზმ. 154,¹

ვიდრემდე მე მივიდე იქი DE მ. 26,³⁶

ყვარლის მეტყველებაშიც ზემოხსენებულ კომპოზიტ ზმნისართში ეს პრინციპი დაცულია, ე. ი. შემონახულია ძველი ქართულის ვითარება.

ასე ზმნისართის ნაცვლად იხმარება ესე, რომელიც ამართლებს ამავე პრინციპს.

ეგერ მიღებულია ეგერა ზმნისართისაგან, რომელიც ძველ ქართულშიაც არის დადასტურებული:

რეგერა მოძიებად ვალს ჰეროდე D. მ. 2,¹³

აჰა ეგერა წინა-გიძღს თქუენ გალილეს DE მრ. 16,⁷

ეგერ და მანდ ზმნისართების პარალელურად და მათი მნიშვნელობით გვხვდება ემე.

1. ვ. თოფურია, ქართლური: არილი, 1925, გვ. 143.

2 არნ. ჩიქობავა, გარე-კახეთი დიალექტოლოგიურად: არილი, 1925, გვ. 73.

8. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. VII.

გვხვდება ზმნისართი **მემრე**, ნაცვლად ლიტერატურული **მერმე**-სი. ვა-
რაუდია, რომ **მემრე** წინა საფეხურია **მერმე** ფორმისა: მერმე—მემრე—მე-
რე—მეორე.

მემრე-ს თითო-ოროლა მაგალითი ძველ ძეგლებშიც შეიძლება დაიძებნოს:
მემრე გამოვიდა გარე C ი. 18, 38.

სიტყვაწარმოება

სიტყვაწარმოებაში შეინიშნება შემდეგი თავისებურებები:

განყენებული ცნების გამომხატველი არსებითი სახელების წარმოებისას
-ება სუფიქსის ადგილას ზოგჯერ -ობა სუფიქსია გამოყენებული; მაგალითად,
ნაცვლად ლიტერატურული ფორმისა „ბედნიერება“ გვაქვს „ბედნიერობა“.
ასევე: ქვეყნიერობა, გონიერობა, ხელშეკრულობა...

წინა ვითარების სახელების მაწარმოებელი ნა—არ აფიქსების პარალე-
ლურად იხმარება ნა—ობ თავსართ-ბოლოსართი: ნამამობი, ნადედობი...
იმ ქალმა უთხრა თავი ნამამობს (ე. ი. მამაყოფილს, ნამამარს); მოიკითხა
ნადედობი (ე. ი. დედაყოფილი, ნადედარი); (შდრ. ლიტ. „ნამამობი“).

მე—ე პრეფიქს-სუფიქსი ზოგჯერ გამოყენებულია მიმღეობაში **მე**-პრეფიქ-
სის ადგილას; მაგალითად: „ამ ნახირში ერთი დედაბრი თხა არი, მეწვე-
ლე“. „მეწველე“ = „მეწველი“.

მე—არ აფიქსებიან მიმღეობაში **მა**—არ გვაქვს მაგალითში **მა**ობრები:
„მაობრები წავიდნენ“.

მათხოვარ მიმღეობის პარალელურად გვხვდება მთხოვარი: „წა-
მოსულან ქალაქში მთხოვრათ“ (=მათხოვრად); ხოლო საშუალო-ს ნა-
ცვლად საშუალე: „საშუალე დამ კვერცხი ნაჭუჭში ვერაფელი გააკეთა“.

ნამტირალე-ში -ევ სუფიქსს შენაცვლებია -ავ: „ნამტირალავი
თვალე“.

პროფესიის (ხელობის) აღმნიშვნელი **მე**—ე აფიქსები ზოგჯერ შეიძლება
დაერთოს სა—ე აფიქსებით ნაწარმოებ სიტყვას: სა-კირ-ე-საგან მივიღეთ მე-სა-
კირ-ე (ის, ვინც საკირეში კირს წვავს). აქ უჩვეულო არაფერია. ანალოგიური
წარმოებისაა სალიტერატურო ენაში ხმარებული მესათვალე (შდრ. სათვალე),
მესაიდუმლე (შდრ. საიდუმლო) მესაფლავე (შდრ. საფლავი) და ა. შ.

ვნებითი გვარის მიმღეობაში—„დაძახნილი“ („მამაჲ მღევრები აქ დაძა-
ხნილი“) —ნ გადმოსული ჩანს საწყისიდან დაძახნა. ნ აქ ალბათ ისეა
გაჩენილი, როგორც დევნა, პოვნა, ძოვნა და მისთანებში.

ნამყო დროის ვნებითი გვარის მიმღეობა „ჩარჩომილი“ („კავკასიის მთებში
ჩარჩომილი გველაშაპი გადმოდის ხალხში“) შეიცავს იმავე ფუძეს, რასაც
მასდარი „ჩრჩომა“.

კომპოზიტებში აღსანიშნავია რედუპლიკაციით წარმოებული სიტყვა
„რამოტელტელები“; მაგალითად:

ნახე, თითო ტევანი რამოტელტელებია!

აბა, გახედე, შენი შვილიშვილები რამოტელტელებია!

როგორც სხვაგან, ყვარლის მეტყველებაშიც და- ზმნისწინი მოქმედების
ინტენსივობის გამოსახატავად არის გამოყენებული, რაც ობიექტის სიმრავ-
ლესთანაა დაკავშირებული, მაგალითები:

კახარმებ დააკეთებენ.

ჩემი შვილიშვილები შენ დაგიზდიან.

დედები ხემწიფის ცოლმა დაახლექინათ.
საგზლათ პურები დააცხო¹.

სინტაქსური მოვლენები.

ზოგი თავისებურება სინტაქსშიც შეიმჩნევა.

ამ მხრივ აღსანიშნავია წინადადების წევრთა შორის გრამატიკული შეკავშირების წესის დარღვევა; მაგალითად: „ისე ხოცავენ, როგორც ქათამი“. აქ სიტყვა „ქათამი“ მოსალოდნელი იყო მიცემით ბრუნვაში (ხოცავენ როგორც ქათამს), მაგრამ სახელობითშია.

ხშირია ორმაგი უარყოფის შემთხვევები, რაც სხვა ქართულ კილოებშიც გავრცელებულია². მას მაშინ მიმართავენ, როცა უარყოფის გაინტენსიურება სურთ. მაგალითები:

არავინ არ უნახავთ.

არაფელი არააქონდათ.

არავინ არ დააკლბია.

როცა ქვემდებარე მრავლობითშია, შედგენილი შემასმენლის ზმნური ნაწილიც და ხშირად სახელადი ნაწილიც მრავლობითშია. სახელი ზოგჯერ ნ-ს დაირთავს, ზოგჯერ -ებ-ს: ტყეში მარტონი დავრჩით; იმ კაცისაგან მოტყუებულები წამოიდნენ; სუყველა ფხიზლები ვიყაით...

ანალოგიურ მოვლენას ვხვდებით არა მარტო სხვა ქართულ კილოებშიც, არამედ ლიტერატურაშიაც: „ისინი თავის მხრით მართალნი არიან“ (ილ. ჭავ., II, 312); „ისინი მაგასაც მოკლებულნი არიან“ (ილ. ჭავ., II, 313); „განა ჩვენ იმაზე მეტნი ვართ?“ (ილ. ჭავ., II, 314) და სხვ.

რაოდენობითი რიცხვითი სახელის შემდეგ არსებითი სახელი მრავლობით რიცხვში ვხვდებთ: არიან ორი ვაშკაცები; დადობარა ორივე თვალები; ორივე კაცები იპონეს...

-მცა ნაწილაკი, რომელიც ძველ ქართულს ახასიათებდა³ და დღესაც შემონახულია აღმოსავლურ კილოებში, ყვარლის მეტყველებაშიც ვხვდებთ წინანდელი სინტაქსური ფუნქციით, იგი ახლაც კავშირებითის მნიშვნელობას ანიჭებს: „შენამც ჩაგივარდა აჯალის სიყვარული“ („შენამც ჩაგივარდეს აჯალის სიყვარული“).

ყვარლები ერთმანეთისაგან მკვეთრად მიჯნავენ „წაღება“ და „წაყვანა“ ზმნებს. ამიტომ იქ გავიგონებთ ასეთ გამოთქმებს: „ურემი წაიღე!“; „ფაიტონი მოიტანე!“ და ა. შ. ოღონდ ახლა ურემი და, განსაკუთრებით, „ფაიტონი“ ხმარებიდან თითქმის გასულია და უფრო ხშირად გაისმის: „წაღიბიჭო, „პაბედა“ მოიტანე!“ „თუ გეჩქარებათ, ჩემი „მასკვიჩი“ წაიღეთ!“...

* * *

კახურ დიალექტს ქართულთან ერთად უდიდესი წილი უძვეს საერთო-ეროვნული ქართული ენის ჩამოყალიბების საქმეში. დიალექტები სალიტერატურო ქართული ენის გამდიდრების დაუშრეტელი წყაროა. ამ თვალსაზრისით

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, 1953, გვ. 263.

² ვ. თოფურია, ორმაგი უარყოფა ქართულში: წელიწადული, I—II, 1923—24, გვ. 74—116.

³ ა. შანიძე, „მცა“ ნაწილაკი ძველს ქართულში: პრომეთე, № 1, 1918, გვ. 79—80.

ინტერესს მოკლებული არ ძქნებოდა ყვარლის მეტყველების ლექსიკის და გრამატიკული მოვლენების გამოვლინება ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა ენაში; მაგრამ ეს საგანგებო შესწავლის საგანია. ჩვენ კი ამჯერად შეიძლებოდა დაგვესახელებინა რამდენიმე სიტყვა, რომლებიც დღესაც ცოცხალია ყვარლის მეტყველებაში და ი. ჭავჭავაძის ნაწერებშიც არის დადასტურებული. ასეთებია: გამაქერ (II, 78), ვმონაგრობთ (VII, 262), გაქირო (VI, 122), ნაცვალ-გარდობა (VI, 243), გარმიანელი და სხვ.

* *

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ყვარელში რამდენიმე კომლი რაქველი ცხოვრობს. ამის გამო რაქველთა მეტყველება აქ კახურ გარემოშია მოქცეული. ეს ფაქტი საინტერესოა დიალექტთა ურთიერთგავლენის შესასწავლად.

ი. სტალინი ენათა შეჯვარედინების შესახებ წერს: „ენების შეჯვარედინება არ შეიძლება განვიხილოთ როგორც გადამწყვეტი დარტყმის ერთეული აქტი, რომელიც თავის შედეგებს იძლევა რამდენიმე წლის მანძილზე. ენების შეჯვარედინება ხანგრძლივი პროცესია; რომელიც ასეული წლობით გრძელდება“¹.

ეგვე უნდა ითქვას დიალექტთა შეჯვარედინების შესახებაც. ჩვენი კერძო შემთხვევა, როცა ერთი დიალექტი (რაჭული) სულ რაღაც ოცდახუთიოდეწელია ზეორე დიალექტის (კახურის) გარემოშია მოქცეული, ხელშესახებს ვერაფერს ვერ იძლევა.

ჩვენ მიერ ჩაწერილ მასალებზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ ყვარელში მცხოვრებ რაქველთა მეტყველებას მხოლოდ მცირეოდენი ცვლილებები თუ განუცდია. ამის მიზეზი უწინარეს ყოვლისა ისაა, რომ ზეგავლენისა და ცვლილებებისათვის 25 წელიწადი ცოტა დროა.

უცვლელად არის დაცული რაჭულისათვის დამახასიათებელი წესი ზმნის-წინების ხმოვანთა დამსგავსებისა ზმნის ფუძისეულ ხმოვნებთან;

მაგალითები:

და→დე : დევიწყე მუშაობა.

გა→გე : გადმევედი კახეთში.

გეიმართა ვახშამი.

მო→მე : მევითხოვე დიდი ყანწები.

ვერ შეიტანა დროზე.

და→დო : ხარი არ დოუზიანებია.

ის ძროხა იქანა დოუკლავთ.

ბიჭებს დოუძახეს.

იქვე დოუმალავთ.

ჩა→ჩე : სანმდინ მზე არ ჩევიდა, ვიყავე;

გამოცდებზე ჩეიქრა.

წა→წე : წეედვჯ იმას.

სტუმრები სახში წევიყვანე;

წევედით დასანიშნათ.

იხმარება ზმნისართები აქანა, იქანა, სა...

რაჭულისათვის დამახასიათებელი მოვლენები დაცულია ფონეტიკაში, მორფოლოგიასა და სინტაქსშიც.

¹ ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1954, გვ. 26—27.

მაგრამ ზოგი რაქველის მეტყველებაში უკვე იგრძნობა ყვარლელთა გავლენა: წისკვილში შავე დით; თელი ხალხი შავა წყდებო დით ერთმანეთს; მახერხებდნენ რასმე; წამოედით...

თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ აქ ყვარლელები რაქველებს რიცხობრივად დიდად სჭარბობენ და აგრეთვე ხშირია მათ შორის ქორწინების შემთხვევები, უნდა ვითქროთ, რომ დროთა განმავლობაში მოსალოდნელია ამ დიალექტთა მეტი ურთიერთგავლენა.

Г. Е. ШАЛАМБЕРИДЗЕ

ОСОБЕННОСТИ КАХЕТИНСКОГО НАРЕЧИЯ ГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКА ПО ДАННЫМ РЕЧИ сел. КВАРЕЛИ

Резюме

В речи населения с. Кварели почти полностью представлены все те особенности, которыми характеризуется кахетинский диалект, легший вместе с картийским диалектом в основу новогрузинского литературного языка.

Особенно распространено ослабление звука *სს* в *ა* *ი* как в именах, так и глаголах. Это явление наблюдается, когда:

а) имя с гласной основой стоит в дательном падеже (მონადირე უთხრა monadirej utxra „он сказал охотнику“);

б) имя с гласной основой на *ო* *ი* *უ* *ი* стоит в родительном падеже (ოქროა მამალი okroj mamali „золотой петушок“... წყაროა წყალი cqaroj cqali „ключевая вода“);

в) первая составная часть композита представлена в форме родительного падежа (ქიხიბიათავი kingijtavi „булавка“);

г) в глаголах *ა* *ი* заменяет личный показатель O_3 (косв.) и S_2 *სს* (მოედევს mojdevs, „он следует за ним“... გააწი გაჯი „иди, уходи“), а также элемент *სს* показателя S_3 мн. ч. -ეს -es (გაახილეს თვალები gaaxilej tvalebi „они открыли глаза“).

სს бесследно исчезает:

а) в именах с согласной основой, когда он выступает в качестве суффикса дательного падежа (კაც მიე ჭას მიე „отдай человеку“);

б) в именах, как элемент суффикса родительного падежа (გათენები ხანა gatenebi xania „время рассвета“).

Широко распространена полная регрессивная ассимиляция. В роли ассимилятора чаще всего выступает показатель страдательного залога *ე*, с которым ассимилируются гласные элементы приставок და- da-, გა- ga-, მო- mo-, ხა- xa-, წა- ca-.

В отличие от лит. грузинского языка, в именах с гласной основой сохранен показатель именительного падежа *ო* *ი* перед частицей косвенной речи (ბიჭმა უთხრა: —მოვიდა მამაიო biçma utxra: —movida mamaio „мальчик сказал: —Отец пришел“).

В глаголах чередуются тематические суффиксы -ავ -av и -ამ -am. (ვხატავ vxaṭav „рисую“ вместо ვხატამ vxaṭam).

В формах глагола встречаются частица -ყ- -q-, обозначающая множ. число логического объекта (ამხანაგებს შეკითხაყ ამხანაგებს she-ḱitxaq „он спросил товарищей“). Сфера действия данной частицы весьма ограничена и ее часто заменяет суффикс თ t (ამხანაგებს შეკითხათ ამხანაგებს she-ḱitxat „он спросил товарищей“).

В сел. Қварели лет 25 тому назад поселились рачийцы, но в их речи пока что не наблюдаем существенных изменений.

ზრ. იმანიშვილი

პირველი თურმეობითისა და სტატიკურ ზმნათა წარმოება
ინგილოურში

ი. სტალინის დებულება იმის შესახებ, რომ ენის ისტორია დაკავშირებულია მის მატარებელ ხალხთა ისტორიასთან, შეეხება ადგილობრივ („ტერიტორიულ“) დიალექტსაც. ამის ერთ-ერთ საუკეთესო მასალას იძლევა ქართული ენის ინგილოური კილო, რომლის განვითარებაც ინგილოთა განსაკუთრებული ისტორიული ვითარების გამო მეტად თავისებური გზით წასულა.

ეს თავისებურება ჩანს ფონეტიკაშიც, მორფოლოგიაშიც, სინტაქსშიც და ლექსიკაშიც. მაგრამ აქ ვეხებით მხოლოდ ერთ საკითხს, რომელიც მორფოლოგიური ხასიათისაა ძირითადად და დაკავშირებულია პირველ თურმეობით და სტატიკურ ზმნებთან.

ინგილოურში (განსაკუთრებით მის კაკურ კილოკავში) პირველ თურმეობითი ფართოდაა გავრცელებული. იგი ორი ფუნქციით იხმარება: 1) თავისი ძირითადი მნიშვნელობით — გვაქვს პირველი თურმეობითის ადგილას — და 2) დამატებითი — ხშირად ენაცვლება ნამყო წყვეტილს.

ამ უკანასკნელის მაგალითებია: ერ კალო მარტოკა მე გამიფხეკია¹ „ერთი კალო მარტოკა მე გავფხიკე“; მე დამიწერი¹ა „მე დავწერე“; შენ დავიწერი¹ა „შენ დასწერე“; მიგიციაყ¹ე „მიეცი“... დოჭკლავ ორ ზროხაჲ „დაკლა ორი ძროხა“; მე შამიგნავ „მე მოვხანი“; შენ სამ მანათ მე დამიხარჯავ „შენი სამი მანეთი მე დავხარჯე“; ჩოჭდგამ „ჩაუდგა“; უთქომ (← უთქუმს) „უთხრა“; გომოჭრთომ (← გამოუერთუმს) „გამოართვა“... მე გუშინ მოსულ¹ვარ „მე გუშინ მოვედი“ და სხვ.

ამ შენაცვლებით ინგილოურის კაკურ კილოკავში რიგ შემთხვევაში აცილებულია წარსული და მომავალი დროების აღრევა პირველ და მეორე პირში, სადაც ნამყო წყვეტილის ზოგიერთი ზმნა დროის ნიშნის -ე სუფიქსის უქონლობის გამო სავსებით ემთხვევა ფორმით მყოფადის ზოგიერთ ზმნას. მაგალითად, მე მოჯტან, შენ მაჯტან; აქ კონტექსტის გარეშე გაუგებარია, წარსული დროს თუ მომავალი (შდრ. „მე გუშინ შიშაჲ მოჯტან“ და „მე ხუალ შიშას მოჯტან“).

როგორაა წარმოდგენილი ინგილოურში პირველი თურმეობითი?

-ავ და -ამ თემიანი ზმნები ამ მხრივ თითქმის არაავითარ თავისებურებას არ შეიცავენ. ესენი ინგილოურშიც ისევე, როგორც ძველ ქართულსა და ხევსურულში, უმეტეს შემთხვევაში ფუძეს უცვლელად ინარჩუნებენ (დოჭკლავ, ჩოჭდგამ¹). მაგრამ ამ ზმნებთან ინგილოურშიც სხვა აღმოსავლური და დასა-

¹ მესამე სუბიექტური პირის ნიშანს ხშირად იკვეცენ და ამით ასხვავებენ მყოფადისაგან.

ვლური კილოების მსგავსად შეინიშნება -ი-ა სუფიქსით წარმოება (დოჭნახი¹ა), რაც გამოწვეული ჩანს ტენდენციით მრავალფორმიანობიდან ერთფორმიანობისაკენ, უნიფიკაციისაკენ, რომელიც ენის განვითარების შინაგან კანონს განეკუთვნება¹.

უჯოცი¹ა, ურეცხი¹ა და მისთ. ძველ ფუძეს ჯოც-ს, რეცხ-ს ემყარება.

ყურადღებას იქცევს სხვა ზმნების წარმოება პირველ თურმეობითში და -ი-ა-ზე დაბოლოებული სტატიკური ვნებითები.

ინგილოურის კაკურ კილოკავში -ი-ა-ზე დაბოლოებული თურმეობითი (ახალი ქართულის თვალსაზრისით) წარმოდგენილია -ა სუფიქსის გარეშე. ამის ნიმუშებია: ჩოტყრი „ჩაოტყრია“, დაოტყრი „დაოტყრია“, ოტყენები „აოტყენებია“, უპოვნი „უპოვნია“, აჭლი (|| ოჭლი) „აოტყრია“, მოჭლი „მოოტყრია“, „მოოტყრენია“, დაოტყრეფი „დაოტყრეფია“, დახტომი „დახტომია“, უჭამი „უჭამია“, შაჭქინი „შეუჭქინია“, გაუჭვი „გაუჭვიდა“, გომოჭმუჭ „გამოჭმუჭია“, გაუჭვი „გაუჭვიდა“, გაგივი „გაგივიდა“, გამივი „გამივიდა“ და სხვ.

ასევე იწარმოება -ი-ა-ზე დაბოლოებული სტატიკური ვნებითებიც კაკურში: მუანგან ხე გდი „ამ და ამ ადგილას ხე გდია“, ბეჭრი ასხი „ბეჭრი ასხია“, აგრ გონი „აგრე ჰგონია“ და სხვ.

საენათმეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ აწმყოს სტატიკური ვნებითები და პირველი თურმეობითები ხშირად ემთხვევიან ერთმანეთს².

პირველი თურმეობითის რელატიური ზმნებისა და აწმყოს სტატიკური ვნებითების წარმოებას ძველ ქართულში -ე ბოლოსართი ახასიათებდა (დაუწერ-ი-ე-ს მას || მათ იგი, დაუწერ-ი-ე მას || მათ შენ, დაუწერ-ი-ე მას || მათ მე, დაუწერ-ი-ან ← *დაუწერ-ი-ე-ან მას || მათ იგინი; ვჭონ-ი-ე, ჰჭონ-ი-ე, ჰჭონ-ი-ე-ს, ვჭონ-ი-ე-თ, ჰჭონ-ი-ე-თ, ჰჭონ-ი-ან ← *ჭონ-ი-ე-ან და სხვ.). ახალ ქართულში -ი-ა დაბოლოება გვაქვს.

კითხვა ისმის: კაკურში რელატიურ პირველ თურმეობითსა და სტატიკურ ვნებითებს (რომლებთანაც კავშირშია პირველი თურმეობითი წარმოშობით) ძველი ქართულის პირველი თურმეობითის -ე მოეკვეცა და -ა აღარ დაირთო, თუ მან გაიარა ის გზა, რაც ახალმა ქართულმა?

სანამდე ამ კითხვაზე პასუხს გავცემდეთ, მანამდე საჭიროა განვიხილოთ პირველი თურმეობითის აბსოლუტური ზმნები და აწმყოს შედგენილი შემასმენლები.

პირველი თურმეობითის აბსოლუტური ვნებითები კაკურში -ა დაბოლოების გარეშე გვევლინება: გადაჰ ამდგარ „ბიჭი ამდგარა“, წასულ „წასულა“, გადამხტარ „გადამხტარა“, შიგ ჩავარდნილ „შიგ ჩავარდნილა“, მამკდარ „მამკვდარა“, შემცდარ „შემცდარა“, დარჩომილ „დარჩომილა“, ერ ჰაუხ ყოფილ „ერთი აუხი ყოფილა“, წყალ კაჱ ქნილ „წყალი კარგი ქნილა“, დაწოლილ „დაწოლილა“, დაღონებულ „დაღონებულა“, დანადგლიანებულ „დანადგლიანებულა“, გაფრენულ „გაფრენილა“ და სხვ.

¹ ვ. თ. ფ. რ. ი. ა, ენის განვითარების შინაგან კანონთა ერთი ნიმუში ქართულში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, 1953, გვ. 528.

² არნ. ჩიქობავა, თურმეობითი პირველის წარმოების ერთი თავისებურება უღვლილებს სისტემის ისტორიასთან დაკავშირებით ქართულში: ლიტერატურული ძიებანი, II, 1944, გვ. 138.

ხევსურულშიც ვხვდებით სუფიქსისეული ა-ს არქონის შემთხვევებს ანალოგიურ მაგალითებში (ყოფილ 182,10, წასულ 183,2, გამართულ 184,18, დამთვრალ 201,33 და სხვ.¹). მაგრამ აქ მას არა აქვს ისეთი სისტემატური ხასიათი, როგორიც ინგილოურის კაკურ კილოკავში.

ცნობილია, რომ ხევსურული დიალექტი მდიდარია არქაიზმებით. ხევსურულ დიალექტში ენობრივი მოვლენები ისე სწრაფად არ იცვალა, როგორც ქართული ენის ბარის კილოებში². ეგების ინგილოურსა და ხევსურულში ამ შემთხვევაში ძველი ფორმის შემონახვასთან გვექონდეს საქმე?

მაგრამ ეს ასე არ უნდა იყოს, თუმცა ცხადია, რომ აბსოლუტური ვნებითების ამჟამინდელი ფორმა პირველ თურქობითში მეორეულია, იგი არ გვექონდა ძველ ქართულში. იყო მხოლოდ მიმღეობის ფორმა იმ სახით (წრფელობითის ფორმით), როგორიც ამჟამად გვაქვს ინგილოურის კაკურ კილოკავში. აბსოლუტური ვნებითების თურქობითის თანამედროვე ფორმა ახალ ქართულში ჩამოყალიბდა მიმღეობის წრფელობითის ფორმასთან შეკვეცილი მეშველი ზმნის შეერთებით (ყოფილა ← ყოფილ არს).

ამ გზით წარმოიშვა ახალ ქართულში შედგენილი შემასმენელიც (კაცი არს → კაცია), რომელსაც კაკურში აგრეთვე არ გააჩნია ა დაბოლოება (ახალი ქართულის თვალსაზრისით). საამისო მაგალითებია: ჩემ ჯარი „ჩემი ხარია“, მამა დილ ავადი „მამა ძლიერ ავადა“, დათი კოლი „დათვის კვლია“, დიდ კაცი „დიდი ხნის კაცია“, იქ ბუთუმ³ რამ ზჭრი „იქ ყველაფერი ძვირია“, ჩემ სახლ დიდი „ჩემი სახლი დიდა“, ნასწავლ კაც ასლანი, არნასწავლ კი ზროხაჲს „ნასწავლი კაცი ასლანია (ლომია), ქუსწავლელი კი ძროხაა“... ყე ცხორ ბეგისი „ეს ცხვარი ბეგისაა“, ყე ცხენ ჩემ არა, ნოზობლისი „ეს ცხენი ჩემი არაა, მეზობლისაა“... ნავი კაც აქ ჩონთან ყულუხშიდა „მაგის კაცი აქ ჩვენთან სამსახურშია“, პატარა ზმა ასკარშიდა „პატარა ძმა ჯარშია“, დერიაჲ შუაზედა „ზღვის შუაზედა“ და სხვ.

ეს მხოლოდ კაკურის თავისებურებას წარმოადგენს. ალიაბათურში არის ზმნას მხოლოდ ხ სცილდება ხშირად, როგორც ქართულსა და კახურში (მაგალითად, ერთი კჭრა არი, სად არი და სხვ.). ერთადერთ მაგალითს წავაწყდით ისეთს, სადაც არის ზმნა ა ხმოვნის მოკვეცილ შეერთებია სახელს (მაგალითად, ისი დელურის ← დელუ [ა]რის „ის გიჟი არის“).

ძველ ქართულში ამჟამინდელ შედგენილ შემასმენელთან და ერთპირიან ვნებითებთან ყოველთვის გვექონდა მეშველი ზმნა თავისი სრული ფორმით. კაკურში იგი არა გვაქვს. რა მოუვიდა მას? თუ გვექონდა დასახელებულ მაგალითებში იგი, რა სახით უნდა გვექონოდა, რომ ვერ გაუძლია და დაკარგულა? ან რას უნდა გამოეწვია მისი დაკარგვა?

ალიაბათურში იგი გვაქვს იმ სახით, რა სახითაც დამკვიდრებულა თანაშედროვე სალიტერატურო ქართულში. კაკურშიც ასეთივე ვითარება უნდა გვექონოდა. მისი დაკარგვის მიზეზი მახვილი უნდა იყოს.

კაკურში რომ არის მეშველი ზმნა დაკარგულა ამ გზით, ამას ისიც ადასტურებს, რომ ანალოგიურ შემთხვევებში სხვანაირი ვითარება გვაქვს ბოლო-

¹ ბ. გაბუტური, ჰევსურული მასალები, ა. შანიძის რედაქციით: წელიწადული, I—II, 1923—1924.

² ქ. ლომთათიძე, ენის განვითარების კანონზომიერების საკითხის შესახებ: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, III, 1952, გვ. 124.

³ ვ-თი ინგილოურში აღვნიშნავთ წყვილბაგისმიერ ი-ს.

ხმოვნიან სახელებთან. ამ შემთხვევაში არის მეშველი ზმნისაგან მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი ს შემონახულა სახელთან უშუალო შეერთებით და ატარებს თავის პირვანდელ ფუნქციას. ამის ნიმუშებია: სავესჯეს „სავესჯე არის“, ლამეას „ლამე არის“, სიცივეს „სიცივე არის“, საჭიროს „საჭირო არის“, რქს მინ მეტროს „ექვეს ათასი მეტრი არის“, უქკოას „უქკუო არის“, ქკოას „ქკვიანი არის“, კაას „კარგი არის“, რაასა? „რა არის?“ ზმაას „ძმა არის“, ნიშანულას „დანიშნული არის“, შენი დედა მეპურეას, მამააც მეპურეას „შენი დედა მეპურე არის, მამაც მეპურე არის“, ჰაჟი მურადაას ისი „ჰაჯი მურადა არის ის“ და სხვა.

არს მეშველი ზმნის შეკვეცას ადგილი აქვს ხევესურულშიც. აქ ის გვევლინება ას სახით (საქონელი ას 197,9, ნათქვამი ას 149,24...)¹.

ამგვარად, არს ო არის მეშველი ზნა ახალ ქართულში შეიკვეცა -ა-მდე (კაცია ← კაცი არს), ხევესურულში კი შემოგვრჩა ას (საქონელი ას), ინგილოურში (კაკურში) ს-ლა გვაქვს ამ ზმნისაგან; როცა ის ბოლოხმოვნიან სახელს ერთვის უშუალოდ; ხოლო ბოლოთანხმოვნიანებთან იგი დაკარგულა მთლიანად წინამავალი მახვილიანი ხმოვნის გავლენით ახალი ქართულის მსგავსად სახელთან შეერთების შემდეგ და მისი ფუნქციის შესრულება დაჰკისრებია სახელობითი ბრუნვის ნიშანს, რომელიც შემონახულა ამ შემთხვევაში ბოლოთანხმოვნიანებთანაც:

ა ხმოვნის დაკარგვის სავესებით ანალოგიური ვითარება გვაქვს რელატიურ პირველ თურმეობითებთან და სტატიკურ ვნებითებთან.

კაკურში რომ ა სუფიქსისეული ხმოვანია დაკარგული რელატიურ თურმეობით პირველსა და სტატიკურ ვნებითებში, აგრეთვე აბსოლუტურ ვნებითებში (ამავე თურმეობითში) და აწმყოს შედგენილ შემასმენელთან, ამას ადასტურებს სხვა შემთხვევებიც:

- 1) მრავლობით რიცხვში ახალი ქართულის ფორმა გვაქვს (შეჭიდებულან, გაშხლართულან, წასულან);
- 2) ნაწილაკის დართვისას ა გამოვლინდება (დატუქერიაყ, გელიავ);
- 3) ალიაბათურში ახალი წარმოებაა;
- 4) კაკურში საერთოდ იკარგვის მახვილის ძალით სუფიქსისეული ხმოვანი, რომელიც დიფთონგს არ ქმნის.

ამგვარად, ინგილოურმა ამ შემთხვევაში ძველი ფორმები კი არ შემოგვინახა, არამედ გაიარა ის გზა, რაც ახალმა ქართულმა, ახლა საქმე გვაქვს მის გადმონაშთებთან.

ინგილოურში (კაკურშიც და ალიაბათურშიც) ვხვდებით I თურმეობითის წარმოებას აღწერილობით: რომელსამე დროში დაყენებული ზმნის პირიანი ფორმა პლუს ყო ფილა; მაგ.:

ჩომოდის ყოფილ	დატუქარგავ ყოფილ
იპარავს ყოფილ	დატუქერი ყოფილ
ქეკავს ყოფილ	მოტუქრი ყოფილ
ცხოვრობენ ყოფილ ათაბაბურ	ფერჰადს დომები ყოფილ შირინი
ზრლ სახლში (კაკი)	თავ (კაკი)
იმის ერ კორცხ იყიდების ყოფილ ერ ყუზილზე (კაკი)	შმევიც გაჟავრეულან ყოფილ (კაკი)

¹ ბ. გაბუური, ჰევესურული მასალები, ა. შანიძის რედაქციით: წელიწადული, I—II, 1923—1924.

უცხადებს ყოფილ

ლაპარიკოვენ ყოფილ (ზავ.)
დაჰვად ქნად უნდა ყოფილ (ზავ.)
ქალს ი ბიჭი არ უნდა ყოფი-
ლა (ალიაბ.)
ჟიან ყოფილ
არ იცის ყოფილ
რამთონ კორცხს ადღებ
ყოფილ, ი ბილალყუშ იმთონ
დადებს ყოფილ (კაკი)...

აქაჭრობა ბეგებს და ხანებს უჭერია
ყოფილა (მოს.)

ამ ლაპარაკში ქურდებს
უსმენიაყე ყოფილა (მოს.)
თურმენი ჩინში გაჭყვევნია
ყოფილა (ითით.)
თურმენი ამ კაცს ქუანებია ყოფილა
თააყირ მაჰმადა (ითით.)...

ყოფილ^ა იხმარება უმთავრესად მაშინ, როცა არ არის განსაზღვრული თუ როდის მომხდარა მოქმედება; მაგ., „იმა ფურ დაუკარგავ ყოფილ“ (ალიბეგლო); მაგრამ „იმა გუშინ ფურ დაუკარგავ“ (ალიბეგლო). ყოფილ^ა უდრის „თურმეს“.

ზმნის ამგვარი წარმოება აზერბაიჯანულის ძლიერი და ხანგრძლივი გავლენით შეიძლება აიხსნას. პირველი თურმეობითის აღწერილობითი წარმოება სავსებით ემთხვევა თურქულ ენებში ძლიერ გავრცელებულ ე. წ. თურმეობით მოდალობას. ასეთი ფორმები, როგორიცაა „ჩამოდის ყოფილ, იპარავს ყოფილ, არ იცის ყოფილ, აქაჭრობა ბეგებს და ხანებს უჭერია ყოფილა“, — აზერბაიჯანული შესიტყვების კალკია: *кәлпир имиш, ағрулайыр имиш, билмир имиш, бұралары бейләр вә хаңлар түтурлар имиш* და სხვ.

Г. М. ИМНАЙШВИЛИ

ОБРАЗОВАНИЕ ЗАГЛАЗНЫХ ФОРМ И СТАТИЧЕСКИХ ГЛАГОЛОВ В ИНГИЛОЙСКОМ НАРЕЧИИ ГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

1. В ингилойском наречии грузинского языка распространено употребление первого заглазного. Оно применяется в двух значениях: 1) соответствует первому заглазному грузинского языка; 2) часто заменяет форму прошедшего совершенного и во многих случаях устраняет путаницу между временами аориста и будущего.

2. В какском поднаречии ингилойского диалекта глаголы первого заглазного и статического страдательного, оканчивающиеся на *-o -a -i -a* в новогрузинском языке (и на *-o -g -i -e* в древнегрузинском), не имеют суффиксального гласного *-a -a*.

3. В этом же поднаречии в составном сказуемом теряется вспомогательный глагол *არის aris* при согласных основах, причем окончание именительного падежа *-o -i* выполняет функцию вспомогательного глагола, а при гласных основах остается только суффикс третьего лица *-b -s*. Напр., *კაცი kaci* „человек есть“, *ზმავს zmajs* „брат есть“.

Исчезает также гласный -а, полученный от того же вспомога-
тельного глагола, в формах глаголов абсолютного страдательного залога
(წახულ *casul* ← წახულა *casula* „оказывается, пошел“).

4. Выясняется, что в какском поднаречии утеря конечного гласного
-а вызвана влиянием ударения предыдущего гласного.

5. Утеря суффиксального гласного -а в какском поднаречии до-
казывается тем, что: 1) во множественном числе употребляется форма
новогрузинского языка (წახულაბ *casulan* „оказывается, пошли“; 2) тот же
суффиксальный -а появляется перед частицей ყ და ვ... დაჭერიად
dawçeriad „оказывается, поймали“, გელობ *gelob* „волк есть“); 3) в али-
бадском поднаречии суффиксальный гласный -а сохраняется так же,
как в других диалектах грузинского языка; 4) в какском поднаречии
суффиксальный гласный, не входящий в состав дифтонга, вообще теряется
под влиянием ударения.

6. В инглойском наречии распространено также выражение заглазного
спри помощи временной и личной формы основного глагола и вспомога-
тельного глагола უფოლგა *qorilga* „оказывается, был“. Такое выражение
заглазного выработалось под влиянием азербайджанского языка.

თ. შარაძენიძე

ბრუნებათა კლასიფიკაციისათვის სვანურში¹

სვანურ სახელთა ბრუნება კარგა ხანია იქცევს სპეციალისტთა ყურადღებას. ბრუნებასთან დაკავშირებულ საკითხებს განიხილავდნენ ნ. მარი, აკ. შანიძე, ვ. თოფურია, არნ. ჩიქობავა, კ. დონდუა.

მაშინ როდესაც ქართულში მხოლოდ ერთი ბრუნება გვაქვს, სვანურში რამდენიმე ბრუნება გამოიყოფა. აკ. შანიძის სამართლიანი შენიშვნით, „სვანური ბრუნების დღევანდელი სახე მეტისმეტად შეცვლილია იმასთან შედარებით, რაც ძველად უნდა ყოფილიყო. ამიტომ შედარებით უფრო ძნელია, ნათლად გაერკვეს კაცი იმ არევ-დარეულ ფორმებში, რომელთაც იძლევა სვანური ბრუნება დღეს“².

სვანურ ბრუნებათა კლასიფიკაცია პირველად ს. ჯანაშიამ წარმოადგინა³. საკლასიფიკაციო ნიშნად მან გამოიყენა ბრუნვის ნიშანთა სადაურობა. გამოყო სამი ბრუნება: I წმინდა ქართველური (ორგანული) ბრუნება, II წმინდა (ან თითქმის წმინდა) „უცხო“ ბრუნება და III შერეული ბრუნება. მკვლევარს მოჰყავს სამივე ბრუნების ნიმუშები ძირითადად ზავადსკის ჩანაწერების მიხედვით.

I	II	III
სახ. ნათი „ნაწილი“	ხადა „რომელი“	ალ, ალა „ეს“
მოთხრ. ნათიდ	ხადემ	ამნემდ, ამნემ
ნათეს. ნათიიშ, ნათი	ხადემი	ამიშ (ამი), ამნემი(შ)
მიცემ. ნათის	ხადამ	ალას
მოქმ. ნათიშვ	ხადამშვ	ამნოშ
„უცხო“ ბრუნებისათვის სხვა მაგალითებიც არის. მოვიყვანთ ზოგს:		
სახ. ხოჩა „კარგი“	ხოჩა (ბზ.)	თვეთნე (ბზ. „თეთრი“)
მოთხრ. ხოჩემდ	ხოჩემნემ	თვეთნემ თვეთნემნემ
ნათეს. ხოჩემიშ, ხოჩემი	ხოჩემიშ	თვეთნემიშ
მიცემ. ხოჩამ	ხოჩამ	თვეთნა
მოქმ. ხოჩამშვ	ხოჩამშვ	თვეთნომ
ვითარ. ხოჩამდ	ხოჩამდ	თვეთნად

ამ ნიმუშების მიხედვით ბრუნვის ნიშანთა სქემა ასეთი გამოდის:

I	II	III
სახ. —	—	—
მოთხრ. დ	ემ, ემდ, ემ-ნემ.	ემ, ემდ
ნათეს. იშ, ი	ემიშ, ემი	იშ; ემბ(შ)
მიც. ს	(ამ), (ა)	ს

¹ მოხსენდა საქართველოს მეცნ. აკად. ენის ინსტიტუტის VI სამეცნიერო სესიას 1948 წ.

² ა. შანიძე, უძველესი სვანურში: არილი, 1925, გვ. 217.

³ ს. ჯანაშია, სვანურ-ადიღურთი. (ჩგრქეზული) ენობრივი შეხვედრები. ქართველურ-ადიღური პარალელები. I: ენიმკის მოამბე, 1942, XII.

მოქმ. შუკ (ა) მშუკ, (ომ) ომ
 ვითარ. (არაფერია თქმული) (ა)მდ, (დ) —

ს. ჯანაშიას არ ჰქონდა მიზნად დასახული მოეცა სვანური ბრუნების ტიპთა ამომწურავი კლასიფიკაცია. იგი ადილურ ფენას იკვლევდა სვანურში და ბრუნებასაც ამ თვალსაზრისით უდგებოდა. კერძოდ, მისი ყურადღების ცენტრში იყო მ ფორმანტი, რომელიც, როგორც მანვე დაამტკიცა, ადილურ-რიდან ყოფილა შემოსული სვანურში. ერთგან თვითონ შენიშნავს მკვლევარი „ჩვენი საკითხისათვის ამ კლასიფიკაციას დიდი მნიშვნელობა არა აქვსო“¹.

ვ. თოფურია მ სპეციალურ წერილში „ბრუნების სისტემისათვის სვანურ ში სხვა ქართველურ ენათა ბრუნებასთან შედარებით“² ოთხი სისტემა გამოყო: 1) ქართველური (ქართულ-ზანური), 2) ადილური (ჩერქეზულ-დაღესტნური), 3) სვანური resp. ქართულ-კავკასიური და 4) ნარევი. კლასიფიკაცია იმავე პრინციპის მიხედვითაა, როგორითაც ს. ჯანაშიას ჰქონდა, ე. ი. ბრუნვის ნიშანთა სადაურობის თვალსაზრისით. ბრუნვის ნიშანთა სქემა ასეთია:

ქართველური სისტემა	ადილური	სვანური	ნარევი (ჰიბრიდული)
სახ. *ი/ე			
შიც. ს	ა, ა-მ, ჭ	ბ	
მოთხ. დ	ა-დ, ე-მ		ნ-ემ, ემ-ნ-ემ
ვით. დ	ა-დ, ა-მ-დ	ბ	
ნათ. იშ/ეშ	ე-მ-იშ/მ-იშ	ინ	
მოქმ. (ცალკე დგას ³)	ა-ჭშ, ა-მ-შჭ		

ქართველური სისტემა განმარტებას არ საჭიროებს. ადილურს ავტორი ამგვარად ახასიათებს: 1. ორფუძიანობა; 2. ფუძედ გამოყენება სახელობითი და მიცემითი ფორმებისა; 3. -მ და -ჭ ბოლოსართების ხმარება ცალ-ცალკე ან ორივესი ერთად ყველა ბრუნვაში (სახელობითის გამოკლებით); 4. მოთხრობითისა და ნათესაობითისათვის არსებობა ერთი ფორმისა და 5. ბრუნვათა გამოხატვა ხმოვნებით: მიცემითისა ა აფიქსით და მოთხრობით-ნათესაობითისა ე-თი⁴. ამგვარად, მიცემითის სუფიქსია -ა და იგი გართულებულია -ჭ ან მ თანხმოვნით; მოთხრობითისა და ნათესაობითის ნიშანია -ე- და ისიც გართულებულია -მ-თი⁵. ადილურად მიიჩნევენ ამ სისტემას ავტორი იმიტომ, რომ იგი ადილურ სუფიქსს -მ-ს იყენებს და ეს სუფიქსი, ისევე როგორც ადილურ ენებში, მიცემით, მოთხრობით და ნათესაობით ბრუნვებთან გვევლინება. დაღესტნურ ენებთან მას აკავშირებს ორფუძიანობა, ამიტომ ვ. თოფურია შესაძლებლად მიიჩნევს ადილურ-დაღესტნური დაარქვას ამ სისტემას.

სვანური სისტემა მკვდარიაო, — აღნიშნავს ავტორი. მას ახასიათებს მიცემითში ნ და ნათესაობითში ინ. ნ ვითარებითის ფუნქციითაც იხმარება.

ნარევი სხვადასხვა სისტემის შერწყმის შედეგია. ვ. თოფურიას მოჰყავს მაგალითი, სადაც II და III სისტემის შერწყმა გვაქვსო. ესაა მითითებითი

¹ ს. ჯანაშია, დასახ. შრ., გვ. 254.
² ვ. თოფურია, ბრუნების სისტემისათვის სვანურში სხვა ქართველურ ბრუნებასთან შედარებით: საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, 1944, ტ. V, ნაკვ. 3.
³ შ მოქმედებითს. საერთო აქვს ნათესაობითთანა, აღნიშნავს ავტორი (გვ. 344).
⁴ ვ. თოფურია, დასახ. შრ., გვ. 344.
⁵ იქვე, გვ. 345.

ნაცვალსახელების მოთხრობითი ბრუნვა: ეჯ-ნ-ემ, სადაც ნ მესამე სისტემისაა, -ემ—მეორისა.

ჩვენი აზრით, წარმოდგენილ კლასიფიკაციაში სადავოა -მ და -ჟ ნიშნით ნაწარმოები მიცემითის გაერთიანება. -მ, როგორც გარკვეულია, ადილეური წარმოშობისაა, -ჟ კი ქართველური ჩანს. იგი უნდა დაუკავშირდეს ქართულში გადმონაშთების სახით შემორჩენილ -ავ, -ივ ბრუნვის ნიშნებს¹ (კვლ-ავ, ირგვლ-ივ, მარჯვენ-ივ და მისთ.).

წარმოდგენილ კლასიფიკაციებს, როგორც აღნიშნული იყო, გარკვეული მიზანდასახულობა ჰქონდა. ისინი ფორმანტთა გენეზისის მიხედვით აჯგუფებდნენ ბრუნებებს. სვანურის სახელთა მორფოლოგიის სისტემატური ანალიზისათვის, ვფიქრობთ, საჭიროა მოვახდინოთ აგრეთვე ბრუნებათა კლასიფიკაცია სტატიკური თვალსაზრისით, ბრუნვათა წარმოების პრინციპზე დაყრდნობით.

თანამედროვე სვანური ბრუნების ხუთ ტიპს წარმოგვიდგენს.

I ტიპი

ეს ბრუნება დაწვრილებით არის შესწავლილი ვ. თოფურიას მიერ². იგი ყველაზე უფრო გავრცელებულია და იჩენს ტენდენციას გამოდევნოს სხვა ბრუნებანი. ამ ბრუნებას შეადგენს თანხმოვანფუძიანი და ა, ი, ო, უ ხმოვანფუძიანი სახელები. აგრეთვე ყველა ტიპის მრავლობითი რიცხვი.

სქემა ასეთია:

სახ. *-ი/-ე

ნიც. -ს

მოთხ. -დ

მოქმ. -შჟ || ჟშ

ვითარ. -დ

ნათ. -იშ/ეშ

ამ ბრუნებას ახასიათებს: სახელობითში -ი ან -ე, რომლებიც მოკვეცილან და კვალი ფუძის უმლაუტის სახით დაუტოვებიათ. მიცემითში -ს, მოთხრობითში — დ, მოქმედებითში — ჟშ ან -შჟ, ვითარებითში — დ და ნათესაობითში -იშ ან -ეშ. თანხმოვანფუძიან სახელებთან ნათესაობითის ფორმანტი -იშ/-ეშ სრულად არის წარმოდგენილი, ხმოვანფუძიანებთან კი ხმოვანს

¹ შესაძლებელია ჟ (რომელიც სვანურ მორფოლოგიაში, მსგავსად ნ, ს, დ ფორმანტებისა, ფართოდ არის გავრცელებული), საბოლოო ანგარიშში დაუკავშირდეს ნ ფორმანტს ასეთი გზით: ნ —ლ—ჟ. როგორც ცნობილია, ნ —ლ სვანურისათვის დამახასიათებელია. ხოლო სვანურის ზოგ კილოკავში (ხაიშურში) დასტურდება ფორმანტებში ჟ-ს შესატყვისობა ლ-სთან (მაგალითად, კნინობიტის ილდ: ხაიშ. ივდ (ბელილდ: ბელივდ „ბელი“), ზმნის თემის ნიშნად ელ: ხაიშ. ავ (ლიმბანალ: ლიმბანავ „დაფიცება“), .-მდღ თანდებულის ფუნქციით-ალდ: ხაიშ. ავდ (ლივდალდ: ლივდავდ „მოსვლამდე“), გნებიტის მიმღეობის პრეფიქსად თურმეობითში ლ: ხაიშ. ვ(ოლდავარ: ოვდავარ „მომკვდარა“), პირველი ინკლუზიური პირის ნიშნად ლ: ხაიშ. ვ(ლექ'ოლჩედ: ლექ'ოვჩედ „ზევით წავიდეთ“).

ამ ფაქტმა ჩვენი ყურადღება მიიქცია ზემოსვანეთში 1949 წ. მივლინების დროს (მაგალითები მოგვყავს მივლინების ანგარიშიდან). მას უფრო დაწვრილებით შეეხა თავის საკანდიდატო დისერტაციაში მ. ქალდანი 1954 წ.

² ვ. თოფურია, სახელთა დაბოლოების ისტორიისათვის სვანურში. უნივერსიტეტის მოამბე, 1927, ტ. VII. მისივე, ბრუნების სისტემისათვის სვანურში სხვა ქართველურ ენათა ბრუნებასთან შედარებით.

კარგავს. სამაგიეროდ წინამავალ ფუძისეულ ხმოვანს აგრძელებს და აუმლაუტებს.

ამ ჯგუფში ორი ქვეტიპი გვაქვს. მეორეს პირველისაგან განსხვავებით შეადგენს სახელები, რომლებიც ამაჟამად სახელობით ბრუნვაში უუმლაუტონი არიან, ნათესაობითში კი -აზ დაბოლოებას გამოივლენენ. ისტორიულად ეს სახელები ხმოვნით ყოფილან დაბოლოებული. სწორედ ეს მოკვეცილი ფუძისეული ა გამოვლინდება ნათესაობით ბრუნვაში. ასე, რომ დაბოლოება აზ-იზ, სადაც ა ფუძის ხმოვანია¹.

ნიმუშები:

I ქვეტიპი

მხოლოდითი	მრავლობითი
სახ. თხტიმ (←*თხმ-ი/ე) „თავი“	თხუმარ
მიც. თხტიმ-ს	თხუმარ-ს
მოთხრ. თხტიმ-დ	თხუმარ-დ
მოქმ. თხტიმ-შტ	თხუმარ-შტ
ვითარ. თხტიმ-დ	თხუმარ-დ
ნათ. თხტიმ-იზ	თხუმარ-ეზ

II ქვეტიპი

სახ. გაბუ(←*გაბუ-ი/ე) „ურქო თხა“	ქორ(←*ქორა-ი/ე) „სახლი“
მიც. გაბუ-ს	ქორ-ს
მოთხრ. გაბუ-დ	ქორ-დ
მოქმ. გაბუ-შტ	ქორ-შტ
ვითარ. გაბუ-დ	ქორ-დ
ნათ. გაბუ-იზ(←*გაბუ-იზ)	ქორა-ეზ(←ქორა-იზ)

II ტიპი

ფართოდ არის გავრცელებული ბალსქვემოურში, შედარებით ნაკლებ—ბალსზემოურში. ამ ტიპს განეკუთვნება უმთავრესად თანხმოვანფუძიანი სახელები, რომელთაც, ჩვეულებრივ, I ტიპის ბრუნებაც აქვთ პარალელურად. ზოგისახელისათვის კი ეს ძირითადი ბრუნებაა (ასეთია, რიცხვითი სახელები: ეშხუ „ერთი“, ღორი, „ორი“, სემი „სამი“; ზოგი არსებითი სახელი: ღერბეთ „ღმერთი“, ზაა „წელი“...).

ჩვენ შესაძლებლობა გვქონდა სპეციალურად შევხებოდით ამ ბრუნებას² ამიტომ აქ მხოლოდ დასკვნებს წარმოვადგენთ. ბრუნების სქემა ასეთია:

სახ. —
მიც. -ჟ
მოთხრ. -ჟ-ემ,
მოქმ. -ჟ-შ
ვითარ. -ჟ-დ
ნათ. -ჟ-ემ-იზ

¹ ვ. თოფურია, სახელთა დაბოლოების ისტორიისათვის სვანურში.

² თ. შარაძენიძე, სახელთა ბრუნების ორფუძიანობის ერთი ტიპისათვის სვანურში (ვინიანი მიცემითის გამოყენება ფუძედ სხვა ბრუნებისათვის). იბეჭდება ქართველურ ენათა ბრუნებისადმი მიძღვნილ კრებულში, რომელსაც სტალინის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი ცემს.

ეს ტიპი სახელობითში არ განსხვავდება I ტიპისაგან. განსხვავება მიცემითიდან იწყება. მიცემითის ნიშანი -ჟ. ბრუნებას ორფუძიანობა (უფრო ზუსტად სამფუძიანობა) ახასიათებს. მიცემითს ემყარება მოთხრობითი (-ემ ნიშნიანი), ვითარებითი (-დ-იანი) და მოქმედებითი. მოქმედებითის ფორმანტის ახსნა სწორედ ამ ბრუნებაში ხერხდება: მისი პირველსახეა -ჟშ, სადაც შ ნათესაობითის სუფიქსისეულია (ვ. თოფურია), ჟ კი მიცემითისაა, ე. ი. ფაქტობრივად აქ მიცემითზე დაფუძნებული ნათესაობითი გვაქვს. თანამედროვე ნათესაობითი მოთხრობით ბრუნვას ემყარება და ამგვარად სამ ნიშანს წარმოგვიდგენს: -ჟ (მიცემითის)+ -ემ (მოთხრობითისა)+ -იშ (ნათესაობითისა).

ეს ბრუნება წარსულში ფართოდ ყოფილა გავრცელებული. იგი ამჟამად წარმოდგენილია საკმაოდ დიფერენცირებული სახით, რის შედეგადაც 5 ქვეკლასი გამოიყოფა:

ა) დაცული გვაქვს ამ ტიპის სრული სახე:

სახ.	ჩჟჟ „ცხენი“.	მოქმ.	ჩჟჟ-ჟ-შ
მიც.	ჩჟჟ-ჟ	ვითარ.	ჩჟჟ-ჟ-დ
მოთხრ.	ჩჟჟ-ჟ-ემ	ნათ.	ჩჟჟ-ჟ-(ე)მ-იშ

ბ) ბრუნება გართულებულია ფუძის ხმოვნის აბლაუტით. სახელობითში ე, მიცემითში — ა. ჩვენ მიცემითის ა მივიჩნევთ პირველადად, სახელობითის ფუძეში წარმოდგენილი ე კი ამ ბრუნვის -ი/-ე ფორმანტთან ასიმბალანსით მიღებულია.

სახ.	ჟელ(←*ჟალ-ი/ე)	მოქმ.	ჟალ-ჟ-შ
მიც.	ჟალ-ჟ	ვითარ.	ჟალ-ჟ-დ
მოთხრ.	ჟალ-ჟ-ემ	ნათ.	ჟალ-ჟ-(ე)მ-იშ

სამ დანარჩენ ქვეკლასში მიცემითის ჟ მოკვეცილია:

გ) ჟ მოკვეცილია ფუძისეული წყვილბაგისმიერი თანხმოვნის გავლენით. სახელობითი და მიცემითი ამჟამად ერთმანეთისაგან მხოლოდ უმლაუტით განსხვავდებიან.

სახ.	თხჟიმ(←*თხჟმ-ი/ე)	მოქმ.	თხჟმ-შჟ(←*თხჟმ-ჟ-შ)
მიც.	თხჟიმ(←*თხჟმ-ჟ)	ვითარ.	თხჟმ-დ(←*თხჟმ-ჟ-დ)
მოთხრ.	თხჟიმ-ემ(←*თხჟმ-ჟ-ემ)	ნათ.	თხჟმ-მეშ(←*თხჟმ-ჟ-(ე)მ-იშ)

დ) ფუძისეული ხმოვნის მონაცვლეობით მეორე ქვეკლასს ჰგავს, მაგრამ მისგან განსხვავებით მიცემითის ნიშანი ჟ მოკვეცილი აქვს ფუძის წყვილბაგისმიერ ბგერებთან მგზობლობაში.

სახ.	სემი(←*სამ-ი) „სამი“	მოქმ.	სამ-შჟ(←*სამ-ჟ-შ)
მიც.	სამ(←*სამ-ჟ)	ვითარ.	სამ-დ(←*სამ-ჟ-დ)
მოთხრ.	სამ-ემ(←*სამ-ჟ-ემ)	ნათ.	სამ-(ე)მ-იშ(←*სამ-ჟ-(ე)მ-იშ)

ე) ამ ქვეკლასს შეადგენს სახელები, რომლებიც ისტორიულად წყვილბაგისმიერ უ-ს შეიცავდნენ ფუძეში. ფუძისეულ უ-ს გავლენით ბრუნვის ფორმანტი დაკარგულა. შემდეგ თვით ფუძის უ-ც შეცვლილა ი-დ, რომელიც სახელობითშია ამჟამად დაცული. მიცემით ბრუნვაში კი მას ჯ ენაცვლება.

სახ.	კჟშხ(←*კჟშხ-ი)	მოქმ.	კჟშხ-შჟ(←*კჟშხ-ჟ-შ)
მიც.	კჟშხ(←*კჟშხ-ჟ)	ვითარ.	კჟშხ-დ(←*კჟშხ-ჟ-დ)
მოთხრ.	კჟშხ-ემ(←*კჟშხ-ჟ-ემ)	ნათ.	1

1 ნათესაობითი I ტიპის მიხედვით არის: კჟშხეშ/იშ, ამიტომ აქ არ მოგვყავს.

III ტიპი

ამ ბრუნებას საკუთრივ სვანურად მიიჩნევენ (ვ. თოფურია), გამოყოფენ შიცემითში -ნ (-ან) სუფიქსს, ნათესაობითში— -ინ-ს (ნ. მარი). ეს ბრუნება ძალზე შერყეულია. იგი ზოგად სახელებთან გადმონაშთების სახით გვხვდება¹.

ჩვენი აზრით, ეს ბრუნება მხოლოდ მიცემით-ნათესაობით არ უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი. იგი ისევე ორფუძიანი იყო, როგორც II ტიპი და აქაც მოახრობითი, მოქმედებითი და ვითარებითი ემყარებოდა მიცემითს. ამ ბრუნების ორფუძიანობა ვლინდება მითითებითსა და ზოგ სხვა ნაცვალსახელთან². სქემა ასეთ სახეს იღებს:

სახ.		მოქმ.	-ნ-ა-ჟმ
მიც.	-ნ(ა?)	ვითარ.	-ნ-პ-რ
მოთხრ.	-ნ-ა-ემ	ნათ.	-ინ

ნიმუში:

სახ.	ალა „ეს“
მიც.	ამ-ღნ (ღ თანხმოვანთგასაყარი)
მოთხრ.	ამ-ნ-ჟმ (←ამ-ნ-ა-ემ)
მოქმ.	ამ-ნ-ოშ (←ამ-ნ-ა-ჟმ)
ვითარ.	ამ-ნ-პ-რ-(დ) (←ამ-ნ-პ-რ-(დ)).
ნათ.	*ამ-ინ

აღსანიშნავია, რომ ნაცვალსახელებში -ინ-იანი ნათესაობითი აღარ არის დაცული. ამჟამად -იშ-იანი ნათესაობითი იხმარება.

რაც შეეხება ნ-იან მიცემითს, მისი ფორმა გარკვეულ გამოთქმებში იხმარება, მაგრამ ვითარებითის ფუნქციით (ნ. მარი, ვ. თოფურია). ეს არ შეუშლიდა ხელს -ნ-ს გამოცხადებას მიცემითის ნიშნად. როგორც ცნობილია, ჩვენს ენებში ვითარებითი გენეზისურად მიცემითამდე დაიყვანება (არნ. ჩი-ქობავა, ვ. თოფურია).

განხილულ ბრუნებასთან დაკავშირებით სხვა საკითხებიც ჩნდება. სახელდობრ, -ნ-ს შემდეგ მოთხრობით, მოქმედებითსა და ვითარებით ბრუნებებში ხმოვანი არის (ამიტომაც, რომ მოთხრობითში ე გრძელია (ემ), ხოლო მოქმედებითის ჟ-შ ოშ-ის სახით არის წარმოდგენილი). ეს ხმოვანი ვითარებით ბრუნვის მიხედვით ა არის, იგი მოთხრობითის ე-ს შერწყმია, ხოლო მოქმედებითში ჟ-ს დამსგავსებია, ეს უკანასკნელი კი დაკარგულა. რას განეკუთვნება ეს ა ჯერჯერობით ჩვენთვის ნათელი არ არის.

¹ ნიმუშები იხ. Н. Марр, Где сохранилось сванское склонение? Известия Имп. АН, 1911. ვ. თოფურია, ნ და ს ფენებისათვის ქართველურ ენებში: საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე. 1941, ტ. II, ნაკვ. 1—2. მისივე. ბრუნების სისტემისათვის სვანურში სხვა ქართველურ ენათა ბრუნებასთან შედარებით. დასახელებულთ შეიძლება დაემატოს გაზმნისარტებული მიცემითი ბრუნვის ფორმები: გუ-ნ „ძალიან“ (←გუ „გული“); შუ-ნ „ხელში“ (←ში „ხელი“).

² კ. დონდუა ჩვენებით ნაცვალსახელთა ბრუნების განხილვისას სქალირაში შენიშნავს: „ბრუნვის ფლექსიას ჩვეულებრივად (კილოთა უმეტეს ნაწილში) წინ -ნ ფორმანტი უძღვის, რაც წარმოშობით, ალბათ, რომელიღაც სხვა ბრუნვის ნიშანი უნდა იყოს. საერთოდ, -ნ ფორმანტი სვანურში გამოყენებულია ნათესაობითისა და მიცემითის ნიშნად“-ო და მიუთითებს ნ. მარზე და ვ. თოფურიაზე (კ. დონდუა, ადიღური ტიპის მოთხრობითი ბრუნვა სვანურში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, 1946, I).

ყურადღებას იქცევს ვითარებითში გამოვლენილი -რ, იგი -დ-ს დაურთველდაც აწარმოებს ამ ბრუნვას: იმნარ || იმნარდ. საფიქრებელია, რომ რ იმავე ფუნქციის სუფიქსია, როგორისაც -დ.

IV ტიპი

ამ ტიპს განეკუთვნება ე ბოლოზმოვნისაიანი სახელები. მისი ბრუნების ანალიზი მოცემული აქვს ვ. თოფურიას¹. მიცემით ბრუნვაში ფუძისეული ე-ს ადგილს -ა იჭერს. მოთხრობითი, მოქმედებითი და ვითარებითი აქაც მიცემითს ემყარება. ნათესაობითი მოთხრობითის ფუძეს იყენებს.

სქემა:

ნიმუში:

სახ.		მწარე
მიც.	-ა	მწარ-ა
მოთხრ.	-ა-დ, ემ(←*ა-ემ)	მწარ-ა-დ, მწარ-ემ (← *მწარ-ა-ემ)
მოქმ.	-ომ(←ა-შტ)	მწარ-ომ (← მწარ-ა-შტ)
ვითარ.	-ა-დ	მწარ-ა-დ
ნათ.	-ემ-იშ(←*-ა-ემ-იშ)	მწარ-ემ-იშ(← *მწარ-ა-ემ-იშ)

ამ ბრუნებაში თითქოს ა გამოდის მიცემითი ბრუნვის ნიშნად, მაგრამ ზგი გამოდენის სახელობითის ფუძისეულ ე ხმოვანს (სახ. მწარე, მიც. მწარა). თუ მოვიგონებთ ხმოვნის მონაცვლეობას ფუძის შიგნით: სახ. ე-(ყელ „ძალელი“)—მიც. ა (ყალე), სადაც მიცემითის ა პირველადი აღმოჩნდა, სახელობითის ე კი მეორეული, მაშინ აქაც შეიძლება დავსვათ კითხვა, ხომ არ არის ე ბოლოზმოვნისაიანი სახელების მიცემით ბრუნვაში წარმოდგენილი ა ფუძისეული, რომლისგანაც სახელობითში უმლაუტის გზით მივიღეთ ე (*მწარა-ი→მწარე)? თუ ეს საკითხი ამგვარად გადაწყდება, მაშინ მიცემითი ბრუნვა ამჟამად უნიშნო გამოდის. გასარკვევია, რომელი ფორმანტი მოეკვეცა. მას ამ საკითხის გარკვევისათვის საყურადღებოა, რომ ე-ზე დაბოლოებულ ზედსართავებს მსაზღვრელად გამოყენების დროს აქვთ ორი ფორმა: აშ || ა თვეთნამ დამდეს || თვეთნა დამდეს („თეთრ დათვის“ სახ. თვეთნე „თეთრი“). იქნებ სხვა შემთხვევებშიაც ამ იყოს მოკვეცილი? თუ ეს დადასტურდა, მაშინ ისტორიულად IV ტიპი V-ს შეუერთდება.

V ტიპი

იბრუნვის ა-ზე დაბოლოებული ზოგი ზედსართავი (ხოჩა „კარგი“, ხოლა „ცული“...), აგრეთვე ა-თი დამთავრებული რიცხვითი სახელები (არა „რვა“, ჩხარა „ცხრა“), ზოგი ნაცვალსახელი (ხედა „რომელი“, ჭოშა „რამ-

¹ ვ. თოფურიას, ბრუნების სისტემისათვის სვანურში.

² ანალიზური პროცესი შენიშნულია ქართული ენის დასავლურ დიალექტებში და მეგრულში (ო. კახაძე, ა-ზე დაბოლოებული ზოგიერთი სახელის ბრუნებისათვის ქვემოიმერულში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, 1953, ტ. V. ვ. თოფურიას, გრამატიკულ მოვლენათა ერთგვაროვანი პროცესი ქართველურ ენებში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, 1954, ტ. VI. შდრ. გვ. 450—451).

საინტერესოა, რომ სვანურში ამჟამადაც ბლომად არის წა დაბოლოების მქონე სახელები, რომლებშიაც ე ფუძისეული არაა (მაგ.: კალთაშ „კალთა“, კალაშ „მდინარე“ და სხვ.), იქნებ იგი სწორედ სახელობითის გადმონაშთი იყოს და ასეთი დაბოლოების სახელები გარდამავალ საფეხურს წარმოგვიდგენდნენ ა-დან ე-მდე (მწარა-ი → *მწარა-ე → მწარე).

დენი“, მირ „ვილაცა“) და სხვ... ეს ბრუნება გამოიკვლია ჯერ ს. ჯანაშიამ¹ შემდეგ ვ. თოფურიაშვილმა². სქემა ასეთია:

სახ.		მოკმ.	-ამ-შტ
მიც.	-ამ	ვითარ.	-ამ-დ
მოთხრ.	-ემ, -ამ-დ, -ამ-ნემ	ნათ.	-ემ-იშ

მიცემითის ნიშანია ამ. მიცემითს ემყარება მოკმედებითი და ვითარებითი. მოთხრობითი იმავე თანხმოვანს გამოავლენს, რომელსაც მიცემითი, განსხვავდება მხოლოდ ხმოვნით. (მიც. ა, მოთხრ. ე). იხმარება მიცემითზე დაფუძნებული მოთხრობითიც. ამ შემთხვევაში იგი -დ ან -ნემ დაბოლოებას იყენებს. ნათესაობითი აქაც მოთხრობითს ემყარება.

სახ.	არა „რვა“
მიც.	არამ (←*არა-ამ)
მოთხრ.	არემ (←*არა-ემ) არამ-დ არამ-ნემ
მოკმ.	არამშტ (←*არა-ამ-შტ)
ვითარ.	არამდ (←*არა-ამ-დ)
ნათ.	არემიშ (←*არა-ემ-იშ)

-მ, რომელიც მიცემითსა და მოთხრობითში არის წარმოდგენილი, ადილური ენებიდან მომდინარეობს (ს. ჯანაშია). არ არის ნათელი მიცემითისა და მოთხრობითის ფორმანტთა ურთიერთმიმართება.

წარმოდგენილ კლასიფიკაციაში განხილულია ჩვენთვის ცნობილი ყველა ძირითადი ფორმა სვანური სახელებისა². არც ერთი ფორმა განცალკევებული არ რჩება, ყოველი მათგანი ბრუნების გარკვეულ ტიპში იჭერს სათანადო ადგილს.

გამოვეტოვით მხოლოდ ერთი შემთხვევა, რომელსაც ს. ჯანაშიამ მიაქცევს ყურადღება:

სახ.	ხედა „რომელი“	მოკმ.	ხედაშშტ
მიც.	ხედაშ	ვითარ.	ხედაშდ
მოთხრ.	ხედაშნემ, ხედაშდ	ნათ.	ხედაშიშ

ასე იბრუნვის ზოგი სხვა სახელიც, მაგალითად, ღერქელა „ორივე“.

არ განვიხილეთ ეს ტიპი იმიტომ, რომ მისი მექანიზმი ჩვენთვის ნათელი არ არის. ნათესაობითი გამოდის ფუძედ სხვა ბრუნებისათვის. ამასთანავე მიცემითში ს ჩანს დაკარგული: ხედაშ ← ხედაშს. ასე რომ, წარმოების მიხედვით თითქოს მსგავსება გვაქვს ქართული ნანათესაობითარი სახელის ბრუნებასთან. მაგრამ სვანურში ამ ბრუნების სახელებს არა აქვთ ნანათესაობითარის შინაარსი.

როგორც ვნახეთ, ბრუნების 5 ტიპი აშკარად გამოირჩევა ერთმანეთისაგან. მაგრამ ყველა ბრუნვისათვის 5 სხვადასხვა ფორმანტი კი არა გვაქვს

¹ ს. ჯანაშია, სვანურ-ადილური (ჩერქეზული) ენობრივი შეხვედრები; ვ. თოფურიაშვილი, ბრუნების სისტემისათვის სვანურში...

² არ შევხებივართ ბრუნვის ნიშანთა გაორმაგების შემთხვევებს. მიც. ა-ს (მწრას) მოთხრ. -შმ-დ (მწრემდ) ან შმ-ნემ (მწრემ-ნემ), რამდენადაც აქ ანალოგიის გზით წარმოქმნილ უახლეს ფაქტებთან გვაქვს საქმე და ისინი ბრუნების ტიპოლოგიას არაფერს მატებენ.

გამოყენებული. ერთადერთი მიცემითი ბრუნვაა, რომელიც მართლაც ხუთი ნიშნით გვხვდება: ს, ჭ, ნ, ა, ამ. დანარჩენ ბრუნვებში სხვადასხვაობა ორფუძიანობის შედეგია; ერთი და იმავე სუფიქსების წინ ვლინდება მიცემითის სხვადასხვა ნიშანი და ეს გვაძლევს მთელი დაბოლოების სხვადასხვაობას. მაგალითად, ვითარებითში: I—დ, II—ჭ-დ, III—ნ(ა-რ-(დ)), IV—ა-დ, V—ამ-დ. ამიტომ დასაჯგუფებლად უნდა გამოვიყენოთ მიცემითის ნიშანი. I ბრუნებისათვის დამახასიათებელია მიცემითში ს, II-ისათვის -- ჭ, III-ისათვის—ნ(ან -ნა), IV-ისათვის—ა და V-ისათვის —ა-მ. მთელი კლასიფიკაციის სქემა ასე წარმოგვიდგება:

I ტიპი	II ტიპი	III ტიპი	IV ტიპი	V ტიპი
(ს-იანი მიცემითი)	(ჭ-იანი მიცემითი)	(ნ-იანი მიცემითი)	(ა-იანი მიცემითი)	(ამ-იანი მიცემითი)
სახ. -*/ი/ე მიც. -ს მოთხრ. -დ მოქმ. -შჭ/-ჭშ ვითარ. -დ ნათ. -იშ/-ეშ	-ჭ -ჭ-ემ -ჭ-შ -ჭ-დ ჭ-(ემ)-იშ	-ნ(ა?) -(ნ-ა-ემ→)ნემ -(ნ-ა-ჭშ→)ნოშ -ნ-ა-რ-(დ) *-ინ	-ა -ა-დ,(ა-ემ→)ნემ -(ა-ჭშ→)ოშ -ა-დ -(ა-ემ-იშ→)ნემ-იშ	-ამ -ემ -ამ-შჭ -ამ-დ -ემ-იშ

ორფუძიანობის გათვალისწინებით ბრუნებათა რიგიც გარკვეულ სახეს იღებს. სახელობითს მოსდევს მიცემითი, როგორც მეორე ფუძის მომცემი. შემდეგ მიცემითზე დაყრდნობილი ბრუნვებია: მოთხრობითი, მოქმედებითი და ვითარებითი. ბოლოს, ნათესაობითი, რომელიც ან სახელობითის ფუძეს ემყარება (I და III ბრუნებაში)¹ ან მოთხრობითისას (II, IV და V) ბრუნებაში. ყველგან ნათესაობითი -ემ-იან მოთხრობითს იყენებს². ერთადერთი შემთხვევა, როდესაც ნათესაობითის ნიშანი მიცემითის ფუძეს ერთვის, გვხვდება ჭ-იან ბრუნებაში (ჭ-შ), ოღონდ ეს ბრუნვა ამჟამად მოქმედებითის ფუნქციით გვევლინება.

Т С. ШАРАДЗЕНИДЗЕ

К КЛАССИФИКАЦИИ СКЛОНЕНИЙ В СВАНСКОМ ЯЗЫКЕ³

Резюме

В современном сванском языке выделяются пять склонений. Эти склонения имеют различные форманты только в дательном падеже. Поэ-

¹ აღსანიშნავია, რომ III ტიპის ბრუნება ერთადერთია, სადაც მიცემითი და ნათესაობითი იმავე პრინციპით არის ნაწარმოები, რომლითაც ქართულში: ერთნაირი თანხმოვნით, განსხვავებას ხმოვანი ქმნის: მიც. -ნ — ნათ. -ინ.

² ამიტომ წარმოების თვალსაზრისით უფრო თანმიმდევრული იქნებოდა, რომ მოთხრობითი ნათესაობითის წინ მოგვეთავსებინა, მაგრამ ბრუნვათა ფუნქციებს თუ მივიღებთ მხედველობაში, მაშინ აჯობებს ზმნის პირებთან დაკავშირებული ბრუნვები არ დავაშოროთ ერთმანეთს.

³ Доложено на сессии Института языка АН ГССР в 1948 г.

тому классификация склонений опирается на образование дательного падежа. Суффиксом дательного падежа в первом склонении является—*ს*, во втором склонении—*ჴ* *w*, в третьем склонении—*ბ* (*ბა*) *n* (*ნა*), в четвертом склонении—*და* и в пятом склонении—*ამ*.

Во всех склонениях, кроме первого, форма дательного падежа служит основой для эргативного, творительного и направительного падежей. Родительный падеж в I и III склонениях опирается на основу именительного падежа, а в II, IV и V склонениях образуется от эргативного падежа.

Схема падежных окончаний представляется в следующем виде:

	I Склонение (в дательном падеже -ს)		II Склонение (в дательном падеже -ჴ w)		III Склонение (в дательном падеже -ბ n)	
Им.	*o/g	*i/e				
Дат.	ს	s	ჴ	w	ბ(-ბა?)	ნ(a?)
Эрг.	ღ	d	ჴ-ებ	w-em	ბებ ← ბ-ბ-ებ	nēm(-n-a-em)
Твор.	მჴ/ჴმ	šw/wš	ჴ-მ	w-š	ბმმ ← ბ-ბ-ჴმ	noš(n-a-wš)
Напр.	ღ	d	ჴ-დ	w-d	ბ-ბ-ბ(-ბ)	n-ä-r-(d)
Род.	ობ/გმ	iš/eš	ჴ-(ებ)-ობ	w-(e)m-iš	*ობ	*in

IV Склонение (в дательном падеже-ბა)		V Склонение (в дательном падеже-ამ am)	
ბ	ა	ამ	am
ბ-დ, ებ ← ბ-ებ	a-d, ēm←a-em	ებ	em
მმ←ბ-ჴმ	oš←a-wš	ამ-მჴ	am-šw
ბ-დ	a-d	ამ-ღ	am-d
-ებ-ობ←ბ-ებ-ობ	ēm-is←a-em-iš	ებ-ობ	em-iš

Примеры:

I Склонение

	I подтип	II подтип
Им.	txwim(←*txum-i/e) «голова»	kor(← *kora) «дом»
Дат.	txwim-s	kor-s
Эрг.	txwim-d	kor-d
Твор.	txwim-šw	kor-šw
Напр.	txwim-d	kor-d
Род.	txwim-iš	korāš(←kora-iš)

II Склонение¹

Им.	čāž «лошадь»
Дат.	čāž-w
Эрг.	čāž-w-em

III Склонение

Им.	ala «этот»
Дат.	am-ən
Эрг.	am-n-ēm←am-n-a-em

¹ Это склонение имеет 5 подтипов, возникших в результате различных фонетических процессов. Они рассмотрены нами в специальной статье, которая печатается в сборнике Тбилисского университета, посвященном проблеме склонения имен в картвельских языках.

Твор. čāž-w-š	am-n-oš←am-n-a-wš
Напр. čāž-w-d	am-n-ä-r-(d)
Род. čāž-w-(e)m-iš	*am-in

IV Склонение

Им.	māre «мужчина»
Дат.	mār-a
Эр.	mār-a-d, mār-ēm←mār-a-em
Твор.	māroš←mār-a-šw
Напр.	mār-a-d
Род.	mārēmiš←mār-a-em-iš

V Склонение

aga «восемь»
agām←aga-am
arēm←aga-em, arām-d
arāmšw←aga-am-šw
arāmd←aga-am-d
arēmiš←aga-em-iš

ა. ჰალდანი

სვანური ენის ლახამულური კილოკავის ფონეტიკური
თავისებურებანი

1. ი. სტალინიმა თავის ფუქემდებელ შრომაში „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“ ენათმეცნიერების საკვანძო პრობლემათა გადაჭრასთან ერთად მოგვცა ადგილობრივი („ტერიტორიული“) დიალექტების რაობის, როლისა და მნიშვნელობის ამომწურავი განმარტება, რაც საგრძნობლად ზრდის ინტერესს ამა თუ იმ ენის დიალექტთა შესწავლისადმი.

ადგილობრივი დიალექტების არსებობა ჩვეულებრივ კანონზომიერ მოვლენად ითვლება ფართო ტერიტორიაზე გავრცელებული ენებისათვის, მაგრამ ზოგ შემთხვევაში სხვადასხვა მიზეზის გამო ასეთ ენებს არ ჩამოუვარდებიან შედარებით მცირე ტერიტორიაზე გავრცელებული ენებიც. ამათ რიგს ეკუთვნის, მაგალითად, სვანური ენაც.

სვანური ენა თუმცა დიდ ტერიტორიაზე არ არის გავრცელებული და მასზე მოლაპარაკეთა რიცხვიც არაა დიდი, მასში მაინც გამოიყოფა, როგორც ეს სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული, ერთმანეთისაგან საგრძნობლად განსხვავებული ოთხი დიალექტი. ორი მათგანი—ბალსწემოური და ბალსქვემოური—გავრცელებულია ენგურის ხეობის ზედაწელში, ორი დანარჩენი კი—ლაშხური და ლენტეხური—ცხენისწყლის ხეობაში. თავის მხრივ თითოეული მათგანი იყოფა ერთმანეთისაგან მეტ-ნაკლებად განსხვავებულ კილოკავებად.

ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ზემოხსენებულის ბალსქვემოური დიალექტი. ეს დიალექტი ორ კილოკავად იყოფა. ერთია ლახამულური კილოკავი, მეორეს შეიძლება ეცერული ვუწოდოთ იმ პირობით, რომ აქ გაერთიანდება საკუთრივ ეცერულის გარდა ბეჩოურიც, ცხუმარულიც ფარულიცა და ჩუბეხურიც¹. ლახამულურ კილოკავს ამ ეცერული კილოკავისა და სვანური ენის სხვა დიალექტებისაგან განასხვავებს უმლაუტის დასრულებული სახე. ცხვირისმიერობა, ბგერათა პალატალიზაციის ძლიერი ტენდენცია და სხვა ფონეტიკური მოვლენები.

ლახამულური კილოკავის ფონეტიკური თავისებურებები განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევენ თავიანთი მრავალფეროვნებით. იგი ამავე დროს შედარებით შეუსწავლელი უბანია. ჩვენი მიზანია ამ თავისებურებათა აღნუსხვა და კვალიფიკაცია სვანური ენის სხვა კილოთა და კილოკავთა ფონეტიკურ მოვლენებთან მიმართებაში.

2. ლახამულურ კილოკავზე მეტყველებს საკუთრივ ლახამულისა და ხაიშის მკვიდრი მოსახლეობა. ორივე (ლახამულისა და ხაიშის) სასოფლო საბ-

¹ ქვემოთ ეცერული (შემოკლებით ეცერ.) მხოლოდ ამ მნიშვნელობით გვექნება ნახმარი. ბოლო სოფ. ეცერის მეტყველების თავისებურებათა გადმოსაცემად ნახმარი იქნება ტერმინი საკუთრივ ეცერული.

ქოში შემავალი სოფლები მდებარეობენ მესტიის რაიონის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, მდინარე ენგურისა და მისი შენაკადების ვიწრო ხეობებში, ლახამულიდან მოყოლებული მდინარე ენგურის გაყოლებაზე ვიდრე სოფ. ბარჯაშამდე 50 კილომეტრის მანძილზე.

აღმოსავლეთით ამ ტერიტორიას საზღვრავს ფარისა და ეცერის სასოფლო საბჭოები და სვანეთის ქედი, ჩრდილოეთით—ჩუბხევის სასოფლო საბჭო, დასავლეთით—ჭუბერის სასოფლო საბჭო და აფხაზეთის ქედი, ხოლო სამხრეთით—სამეგრელო. მცხოვრებთა რაოდენობა მოსახლეობის უკანასკნელი აღრიცხვის მიხედვით ორივე სასოფლო საბჭოში 1638 სულს შეადგენს. ამათგან საკუთრივ ლახამულის სასოფლო საბჭოში ითვლება 420 სული, ხოლო ხაიშის სასოფლო საბჭოში—1218 სული.

ლახამულური კილოკავის გავრცელების არე ყოველთვის ასეთი არ უნდა ყოფილიყო. დაახლოებით XIX საუკუნის პირველ ნახევარში დღევანდელი ხაიშის სასოფლო საბჭოს ტერიტორია და ლახამულის სასოფლო საბჭოში შემავალი ლენხერის ხეობის სოფლები (შდინირი, დისი, ქვედა იფარი, ხელრა და სხვ.) დაუსახლებელ, გაუვალი ტყით დაფარულ ადგილებს წარმოადგენდა. ამას ადასტურებენ ცოცხალი მოწმეები ლახამულიდან¹. მათი მტკიცებით ამ ოთხმოციოდე წლის წინათ მთელს ლენხერის ხეობაში მხოლოდ სამი-ოთხი ოჯახი თუ სახლობდა, ისიც სოფელ ლახამულიდან გადასახლებული. ამ ადგილების მასობრივი დასახლება კი შედარებით ახალია და სამოც-სამოცდაათ წელზე მეტი ხნის ისტორია არა აქვს.

გეოგრაფიული სახელწოდება—ლახამულა—რამდენჯერმე გვხვდება სვანურ საისტორიო ძეგლებში. პირველად იგი იხსენიება ერთ-ერთ ძეგლში „მატიანე სვანეთისა კრებისაჲ“, რომელსაც პ. ინგოროყვა XIII საუკუნის II ნახევრით ათარიღებს. ამ ძეგლში ასეთ ადგილს ვხვდებით: „ვინცა ლახამლს ამა კრებასა მიეგება და სლი შეჰვედრა ყთა შნ ღნ“². მეორე, XV საუკუნით დათარიღებულ ძეგლში აგრეთვე აღნიშნულია: „დავიწერე... თქვენ ერთობილსა ხეუსა ხითის და ნენწელს შვა ლახამლელსა“³. მესამე ძეგლში (XV—XVI სს.) ვკითხულობთ: „დაუწერეთ ჩვენ ერთობილთა ლახამლელთა“⁴. XVIII საუკუნის ცნობილ მოგზაურს ი. ა. გიულდენშტედტს ენგურის ხეობაში (ზემო სვანეთში) მდებარე სოფლების ჩამოთვლისას აღნიშნული აქვს, სხვათა შორის, სოფელი ლახმურა (Lachmura)⁵, რა თქმა უნდა, დღევანდელი ლახამულის გადმოსაცემად. ერთი სიტყვით, გეოგრაფიული სახელი—ლახამულა, როგორც ირკვევა, საკმაოდ დიდი ხნოვანებისაა.

სამაგიეროდ ამ ტერიტორიაზე ცხოვრების ასევე დიდი ხნის ისტორია არ უნდა ჰქონდეთ ლახამულის დღევანდელ მცხოვრებლებს—ლახამულელებს. ისინი შედარებით გვიან საუკუნეებში ჩანან ჩამოსახლებული რომელიღაც სხვა მხრიდან. აი, რას მივყავართ ამ დასკვნამდე: ზემოხსენებული XIII საუკუნის II ნახევრის ძეგლი „მატიანე სვანეთისა კრებისაჲ“ დეტალურად აგვიწერს ამ

¹ ქ. ბ. ქობალია (100 წლისა), შ. ს. ჭკადუა (83 წლისა), ლ. ხ. დავითიანი (67 წლისა), ი. ხ. დავითიანი (71 წლისა), ან. შ. დავითიანი (68 წლისა) და სხვანი.

² პ. ინგოროყვა, სვანეთის საისტორიო ძეგლები, გვ. 120.

³ იქვე, გვ. 19.

⁴ იქვე, გვ. 72.

⁵ D. Johann Anton G ü l d e n s t ä d t, Reisen durch Russland und im kaukasische Gebürge, ტ. I, პეტერბურგი, 1787, გვ. 417.

დროის ზემო სვანეთის სხვადასხვა თენში ჩატარებული საეკლესიო კრებების მსვლელობასა და შემადგენლობას. „მატიანე“ წარმოგვიდგენს ვრცელ სიებს კრებებზე მოსული შემომწირველი და შემომვედრებელი ადგილობრივი მცხოვრებლებისას. სიებში დასახელებული გვარების ნაწილი გადაშენებულია, მაგრამ მნიშვნელოვანი ნაწილი დღესაც სახლობს იქ, სადაც აღნიშნული დოკუმენტის მიხედვით ამ შეიდასიოდე წლის წინათ იყვნენ. ერთადერთ გამონაკლისს ამ მხრივ წარმოადგენს ლაზამულის საეკლესიო კრებაზე მოსულ ადგილობრივ მცხოვრებთა გვარებისა და დღევანდელი ლაზამულის მცხოვრებთა გვარების განსხვავება. არც ერთი იმ გვართაგანი, რომლებიც „მატიანის“ მიხედვით ლაზამული საეკლესიო კრებას დასწრები, ამჟამად აქ არ გვხვდება, და, პირიქით, არც ერთი იმ გვართაგანი, რომლებიც დღეს ლაზამულაში სახლობენ, დასახელებული არაა საეკლესიო კრების მონაწილეთა სიაში¹. ეს იმას ნიშნავს, რომ XIII საუკუნის ადგილობრივი მცხოვრებნი რაღაც მიზეზის გამო აქედან აყრილან და სხვაგან გადასახლებულან ან, უარეს შემთხვევაში, გადაშენებულან, ხოლო ამჟამად ტერიტორიაზე გვიან საუკუნეებში უნდა დამკვიდრებულიყვნენ სვანეთის რომელიმე კუთხიდან ან სხვა მხრიდან გადმოსული დღევანდელ ლაზამულელთა წინაპრები. თუ, სახელდობრ, როდის და რა პირობებში უნდა მომხდარიყო ეს გადმოსახლება, ამის თქმა, ცხადია, ძნელია. ერთი კი აშკარაა, რომ ჯერ კიდევ მე-15—16 საუკუნეების საბუთებში აქ არ ვხვდებით ლაზამულაში დღეს მცხოვრებთა გვარებს. ამ დროსაც სკიზიანები, გაქანიანები და თოდანიები დასახელებული².

დღევანდელ ლაზამულელთა წინაპრები ან სხვა რომელიმე დიალექტის წარმომადგენელი სვანებია, ან, უფრო საფიქრებელია, გასვანებული მეგრელებია (მაგ., ჭკადუა, ქობალია) და შეიძლება ამით აიხსნებოდეს ის სერიოზული სხვაობა, რომელიც ფონეტიკის ყველა უბანზე იგრძნობა ლაზამულურში ეცერულ კილოკავთან შედარებით. მაგ., ლაზამულურში უმლაუტს უფრო დასრულებული სახე აქვს, ვიდრე ეცერულ კილოკავში; ხმოვანთა ფშვინვიერი შემართვა ნაკლებია ეცერულთან შედარებით; პალატალიზაცია უფრო ძლიერია, ვიდრე ეცერულ კილოკავსა და სვანური ენის სხვა დიალექტებში. ასევე, ასიმილაცია აქ უფრო მეტადაა გატარებული; განსაკუთრებით მჟღერობა—სიყრუის მიხედვით, ვიდრე ეცერულ კილოკავში; ლაზამულურს ახასიათებს ხმოვანთა რეგრესული ელიზიის გვერდით პროგრესული ელიზიაც, რაც, ბეჩოურისა და ნაწილობრივ საკუთრივ ეცერულის გამოკლებით, უცხოა არა მარტო ეცერულისათვის, არამედ მთელი სვანურისათვისაც და სხვ. მაგრამ ლაზამულურის განმასხვავებელი ფონეტიკური თავისებურება მაინც ნაზალობაა, რაც განსაკუთრებულ აკუსტიკურ ელფერს აძლევს ლაზამულურის როგორც ხმოვნებს, ისე თანხმოვნებსაც.

¹ საეკლესიო კრების მონაწილეთა გვარებია: ქელბაგიანი, პეტრიანი, ცხუმიანი, გობეჩიანი, ბობჩიანი, უზერემიანი, გვაწიანი, ქარჩიანი, ფლგარიანი, ხოლო დღევანდელი ლაზამულისა და მისი მომიჯნავე ლენხურის ხეობის მცხოვრებთა გვარებია: ჭკადუა, ქობალია, კვანჭიანი, დავითიანი, საბანიძე.

² რა თქმა უნდა, მცდარია და ყოვლად მიუღებელი ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრება იმის შესახებ, თითქოს ლაზამულელები წარმოშობით ებრაელები იყვნენ.

I. ლახამულურის გზიკითი შვამადგანლობა

3. ხმოვნები. გრძელი ხმოვნების გამოკლებით, რომლებიც მხოლოდ ბალსზემოურსა და ლაშხურ დიალექტებში მოიპოვება, ლახამულურში წარმოდგენილია საერთოდ სვანური ენის დამახასიათებელი ყველა ხმოვანი და ე. წ. ნახევარხმოვანი. სრული ხმოვნებია: ა, ე, ო, ი, უ, ზ, ა, ო, უ, და ნახევარხმოვანი ჟ. ლახამულურის ვოკალიზმს განასხვავებს სვანური ენის დანარჩენი კილოებისა და კილოკავებისაგან ნაზალობა (ცხვირისძიერობა). თუ ნაზალურ ხმოვნებსაც მხედველობაში მივიღებთ, ლახამულურ კილოკავში ხმოვანთა რიცხვი თხუთმეტამდე ავა. ესენია: ა, ე, ო, ი, უ, ზ, ა, ო, უ, ა, ე, ო, ი, უ, ა.

4. ზ ხმოვანი. ზ ხმოვანი მეტ-ნაკლებად სვანური ენის ყველა კილოსა და კილოკავში გვხვდება¹.

კილოთა და კილოკავთა მონაცემების შედარება გვაფიქრებინებს, რომ ეს ფონემა სვანურ ენაში მეორეულია, მიღებული სხვა ხმოვნების რედუქციის შედეგად. ძალზე ცოტაა ისეთი ფაქტები, სადაც ზ ფონემა გვექონდეს და იგი რომელიმე ხმოვნის რედუქციის გზით მიღებულად არ ითვლებოდეს.

ზ ხმოვნის გამოყენების თვალსაზრისით ლახამულური კილოკავი რაიმე არსებით თავისებურებას არ გვიჩვენებს, რომელიც მას მეკეთრად განასხვავებდეს სვანური ენის დანარჩენი კილოებისა და კილოკავებისაგან. მაგრამ შესადარებელ მასალაზე დაკვირვება საფუძველს გვაძლევს ზოგი რამ მაინც აღვნიშნოთ: დიდი რაოდენობით ვხვდებით ისეთ შემთხვევებს, როცა ა) ძირითადი ხმოვანი, რომლის რედუქციის შედეგსაც ზ წარმოდგენს, შემონახული აქვს სხვა რომელიმე კილოს ან კილოკავს, ან, პირიქით, ლახამულურშია ეს პირველადი ხმოვანი დაცული და სხვაგან მისი ნარედუქციალი ზ ხმოვანი ჩანს, ბ) ან ნარედუქციალი ზ ხმოვანი არ ჩანს ლახამულურში და სხვა კილოსა ან კილოკავში კი შემონახულია. გვხვდება საწინააღმდეგო შემთხვევებიც.

ზ თანხმოვანთგასაყარი ბგერაცაა. ამ როლის შესრულება მას მეტწილად მ, ნ, რ, ლ, სონანტებთან მეზობლობაში უხდება.

5. ჟ უმთავრესად ი ხმოვნის დასუსტების შედეგია. ი-ს ასეთი დასუსტება ლახამულურს უფრო ახასიათებს, ვიდრე ეცერული კილოკავის რომელიმე ქცევას ან სხვა დიალექტებს: ამ მხრივ ლახამულურის მიმართება ჩუბხეურთან ასეთ სურათს იძლევა.

ლახამულური	ჩუბხეური	
ლიფჟანე	ლიფჟანე	ადულება
ლიქანე	ლიქინე	გაგრილება
ლისყანე	ლისყინე	წყლის დაწმენდა და სხვ.

გარდა ამისა ჟ ლახამულურში ხშირად ჰ (ხ), ჯ (→ჩ) თანხმოვნების დასუსტების შედეგადაც მიიღება.

6. ჰ-ს დასუსტება ჟ-დ. ჰ-ს პოზიცია ლახამულურში საკმაოდ შერყეულია. ლახამულურში დაცულ ჰ-ს ქვემოსვანურში მეტწილად ჟ, ი, უ ბგერები ენაცვლება (ჟ ლაშხურში, ი ლენტეხურში და უ ორივეგან). ლახამულურს ამ მხრივ ნაწილობრივ მაინც დაცული აქვს ძველი ვითარება, მაგრამ არის რიგი შემთხვევები, როცა, ლაშხურის წსგავსად, ჰ აქაც ჟ-დ სუსტდება. ამას

¹ სვანეთის საისტორიო ძეგლთა ენის ჩვენებით ამ ფონემის არსებობა სვანურ ენაში დასტურდება ჯერ კიდევ XIII საუკუნეში.

ადასტურებს ლაზამულურის როგორც ბალსზემოურთან, ასევე ბალსქვემოურის ეცერულ კილოკავთან უპირისპირება. ასე მაგ.:

ზზ-ში ჰ (ხ)	ლზმ-ში ჟ	
ლიჰრჰყი	ლიჰრჰყი	არყის გამოხდა
ჰჰშჰჰ (ი. ნიჟ.), ჰეშჰჰჰ	ჟეშჰჰ	ეშჰჰაკი, გრძინელი
ჰუნსილ	ჟენსლ	ჩქარა
ლიჰალვრე	ლიჰლვერი	გამიჯვნა, საზღვრის დადება
ლიყჰე	ლიყჟე	ჩაყოფა
ჰედ	ჟედ	ან
აჰა	აჟა	აი
ნაჰაშჰჰუნ	ნაჟაშჰჰუნ	სამადლო და სხვ.

ვხვდებით ისეთ შემთხვევებსაც, როცა სვანური ენის დიალექტთა დღევანდელი მონაცემების მიხედვით ჟ თითქოს ხ-ს დასუსტების შედეგია. მაგ.:

ჩუბეხურში ხ	ლაზამულურში ჟ	
ხეხე	ჟეხე	ცოლი
ხერხეჰჰ	ჟერხეჰჰ	სოფელია
ხეხერობჰჰჰ დეშდიშ	ჟეხერობჰჰჰ დეშდიშ	დღესასწაულია
ხერხვლა	ჟერხვლა	ვერხვი და .ა. შ.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ამ მაგალითებში მოცემული ჟ და ხ ორივე მეორეულ ვითარებას წარმოადგენს და მომდინარეობს პრიმარ ჰ-დან¹ - მართლაც, ჟეხე, ჟერხვლა და სხვა სიტყვებში ჟ სვანური ენის ბალსზემოური კილოსა და ბალსქვემოური ეცერული კილოკავის ხ-ს ადვილად ენაცვლება იმიტომ, რომ ამ სიტყვებში ხ მიღებულია ჰ-საგან ფუძის ხ-სთან ასიმილაციით.

ამჟამად ლაზამულურშიც მკვიდრდება ხ ე ხ ვ, ხ ე რ ხ ვ ლ ა, რაც, ეჭვს გარეშეა, სხვა კილოკავთა ზეგავლენითაა მიღებული, რადგანაც მსგავს შემთხვევებს მხოლოდ გარესოფლების მეტყველებასთან ურთიერთობაში მყოფი ახალგაზრდობის ენაში ვხვდებით.

7. ჟ, როგორც ჯ-ს დასუსტების შედეგი. ჟ-დ სუსტდება O₂ პირის ჯ პრეფიქსი². ეს მოვლენა განსაკუთრებით დამახასიათებელია ლაზამულურისათვის და ამით იგი მკვეთრად უპირისპირდება სვანური ენის თითქმის ყველა დიალექტს. საილუსტრაციოდ მივმართოთ ლაზამულურისა და ჩუბეხურის მონაცემებს:

ლზმ. ჟ	ჩზხ. ჯ	
ლაჟჰენე	ლაჯჰენე	მოგცემ
აჰრაგენ	აჯრაგენ	დაგავვიანდა
ეჟდენა	ეჯდენა	დაგდებია
ეჟყენი	ეჯყენი	მიგყავდეს იქნება...

ჟ-დ იქცევა ჯ როგორც ეჯი „იგი“ ნაცვალსახელში, ასევე ამ ფუძის შემცველ დროისა, ადგილისა და ვითარების ზმნისართებსა და ზედსართავებში ჯ-ს ანნაირი დასუსტებაც ლაზამულურის ნიშანდობლივი თვისებაა. მაგ.:

¹ ე. თ. ფ. უ. რ. ი. ა, სვანური ენა, I, ზმნა, გვ. 5.

² იქვე, გვ. 32.

ლხმ. ჟ	ჩხმ. ჯ	
ეჟ ექიმღ	ეჯ ექიმღ	იმ ექიმმა
ეჟნემ	ეჯნემ	იმან
ეჟლეთ	ეჯლეთ	იმ ლამეს
ეჟთ' ოვ ლოხთონეს	ეჯზავოღვ (← *ეჯზავ)	იქით გააგზავნეთო
ეჟხენ	ეჯხენ (← *ეჯხენ)	იმ მხარეს
ეჟთანაშ	ეჯთანაშ	იმისთანა, იმნაირი
ეჟკალიბ (ექკალიბ)	ეჯკალიბ	ისეთი, იმისთანა
ეჟშელღ	ეჯშელღ (← *ეჯშელღ)	იმდენი, იმ რაოდენობისა...

ჯ-ს ამნაირი დასუსტება პალატალიზაციის ძლიერი ტენდენციის მაუწყებელია ლახამულურში.

8. ჯ ბგერა ხორხისმიერი ყრუ ფშვინვიერი თანხმოვანია. იგი ლახამულურში დღეს ისევე მკვიდრია, როგორც მკვიდრი იყო ის ძველ ქართულში და დღევანდელი ქართული ენის მთის კილოებში არის. ლახამულურში იშვიათად შეინიშნება ჯ ბგერის ხ-ში გადასვლის შემთხვევები. სპეციალურ გამოკვლევაში¹ წამოყენებული დებულების თანახმად ჯ თანხმოვანი მტკიცედ არის დაცული სვანურში ე. წ. ციშლაუტ-აფრიკატ ბგერათა (ს, შ, ც, ჩ და აგრეთვე თ) წინ. მაგ.:

მეჭჩულ „ცერცველა“, მეჭჩე „გაცვეთილი“, ლიჭსგე „გაქალარავება“, ლიჭში „დასარვა“, ლიჭცე „დაქცევა, დაღუპვა“...

სამაგიეროდ ციშლაუტ-აფრიკატების შემდეგ ჯ თანხმოვანი არ გვხვდება. ამ პოზიციაში მხოლოდ ხ თანხმოვანია დამახასიათებელი; როგორც მაგ.: ზესხრა „ცაცხვი“, ჟიშხე „ციცხვი“, იცხ „მსხალი“, ცხამ „ღვარძლი“, ცხვიმრა „რცხილა“, მჩჩიჩხე „შვრიუკა“, ზენთხ „შვრია“.

ეს კანონზომიერებანი ლახამულურს საკმაო მტკიცედ აქვს გატარებული, შავრამ მცირეოდენი გადახვევები მაინც შეინიშნება. ასე მაგ.;

ლხმ.	სხვაგან
ნეჭშღ	ნეჯშღ თიკანი (შღრ. ბზ. ნელაშღ)
ნახჩოვ	ნაჯჩოვ (ბზ. ი. ნიჟ.) ავადმყოფობისაგან მორჩენილი
ლიხინჩხვი	ლიჯინჩხე (ლშხ.) ხელშეშლა და სხვ.

რა თქმა უნდა, საპირისპირო შემთხვევების აღმოჩენაც არ ჭირს, რაც იმას მოასწავებს, რომ ჯ-ს პოზიციის შერყევას სვანურ ენაშიც დასაბამი ეძლევა.

9. ლ' ფარინგალური ხშულის შესახებ. ქართული ენის ფონეტიკის სპეციალისტები (ნ. მარი, გ. ახვლედიანი) აღრიდანვე ვარაუდობდნენ, რომ ამჟამად დეფექტური მეექვსე საზეული (ყ, ჯ) ოდესღაც დეფექტური არ უნდა ყოფილიყო. ყრუ ყ, ჯ ფარინგალური ხშული თანხმოვნების გვერდით უნდა გვექონოდა ფარინგალური ხშული მჟღერი თანხმოვანიც. ს. ჟღენტმა ეს ფარინგალური ხშული მჟღერი დაადასტურა სვანურ ენაში (წერაში ლ' ნიშნით გადმოსცა)². ლ' ფარინგალის არსებობა მას დამოწმებული აქვს სვანური ენის

¹ ვ. თოფურია, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, III, ჯ და ზ სიბილანტ-აფრიკატებთან მეზობლობაში: საქართველოს არქივი, II, 1927, გვ. 180.

² ს. ჟღენტის, მჟღერი ხშული ფარინგალის საკითხისათვის სვანურში: საქართველოს მსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, 1946, ტ. VII, № 7, გვ. 461—466.

სხვადასხვა დიალექტში—ლაშხურში—არსენ ონიანის, ბალსზემოურში—სები გულედანის, ლენტეხურში—სპირიდონ ტვილდიანისა და ლაზამულურში—ალი დავითიანის წარმოთქმით. მოყვანილი საბუთების უმრავლესობა ბალსზემოური და ლაშხური დიალექტებიდანაა. ლაზამულურიდან კი მხოლოდ ორ სიტყვაში (ღ'ეჰი „ღუცი“ ღ'ჟჷრი „ქლიავის ადრეული ნაყოფი“) და ერთ ხმაბადვით გამოთქმაში (ღ'ა—ღ'ა—ღ'ა) არის იგი დაჭერილი.

ლაზამულურის შესასწავლად არაერთგზის მივლინებანი ყოფნის დროს ყოველმხრივ ვცდილობდი ფარინგალი ღ'-ს კვალი დამეჭირა ადგილობრივ მცხოვრებთა მეტყველებაში. ამ მიზნით ჩემს ინფორმატორებს¹ ისეთ ლექსიკურ მასალას ვაწვდიდი წარმოსათქმელად, სადაც ეს ბგერა მოსალოდნელი იყო, მაგრამ არც ღრმა მოხუცი, არც საშუალო ასაკისა და, მით უფრო, არც ახალგაზრდა ლაზამულელი ამჟამად ამ ბგერას არც ერთ სიტყვაში არ ხმარობს. უცხოა მათთვის ღეჰი, ღჷრი სახელებში ღ-ს ნაცვლად ფარინგალი ღ'. არც ონომატოპოეტურ გამოთქმაში ღა—ღა—ღა ისმის ამჟამად ღ' ბგერა.

უნდა აღინიშნოს, რომ ფარინგალ ღ-ს ადვილად აღიქვამს ამჟამადც ლაზამულელი, რომ მას თითქმის ყოველგვარი დაბრკოლების გარეშე იმეორებს ერთი-ორჯერ გაგონებისთანავე როგორც ცალკე აღებულ ფონემას, ასევე გარკვეულ ბგერათა კომპლექსსა და სიტყვებში. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ღ' ფარინგალი, როგორც ჩანს, ლაზამულურ მეტყველებაში ცოცხალი ბგერა იყო და შემდეგ გადაშენდა როგორც ლაზამულურში, ასევე მთელ სვანურში.

II. უმლაჷტი

10. უმლაჷტი სვანური ენის ფონეტიკის ერთი ძირითად მოვლენათაგანია. მისი თავისებურებების გამოვლინებას მნიშვნელობა აქვს არა მხოლოდ ფონეტიკისათვის, არამედ მორფოლოგიის რიგი საკითხების გარკვევისათვის. ამით აიხსნება, რომ უმლაჷტმა ადრიდანვე მიიქცია მკვლევართა ყურადღება. სვანურ უმლაჷტს მიეძღვნა მნიშვნელოვანი გამოკვლევები².

უმლაჷტის წესები თითქმის თანაბრად მოქმედებენ სვანური ენის უმლაჷტიან დიალექტებში (ლენტეხურში, ბალსზემოურსა და ბალსქვემოურში), მაგრამ კილოურ და კილოკაურ სხვაობათა გამოვლინება მაინც ხერხდება.

ლაზამულურ კილოკავს სვანური ენის სხვა კილოებისა და თვით ეცერული კილოკავისაგან განასხვავებს უმლაჷტის მეტად დასრულებული სახე, ხმოვანთა დავიწროების ძლიერი ტენდენცია.

11. ა-ხ უმლაჷტი ლაზამულურში. ა. შანიძის დასკვნით „ეწის გავლენა მხოლოდ აწზე ვრცელდება და ისიც მხოლოდ განსაზღვრულ შემთხვევებში, როდესაც იგი მოკლეა და უფრო მაშინ, როდესაც უნდა დაიკარგოს რედუქციის ძალით“³. ამ დებულებას გაფართოება სჭირდება. ასე მაგალითად,

¹ ეს საკითხი შემოწმებული მაქვს ისეთ ინფორმატორებთან, როგორცაა: ქ. ბ. ქობალია (100 წლისა), ბ. მ. ჭკადუა (72 წლისა), ლ. ხ. დავითიანი (67 წლისა), ი. ხ. დავითიანი (71 წლისა), ან. შ. დავითიანი (68 წლისა), პ. უ. ჭკადუა (55 წლისა), ვლ. უ. ჭკადუა (30 წლისა) (გ. ი. დავითიანი (13 წლისა) და სხვ.

² ა. შანიძე, უმლაჷტი სვანურში: არილი, 1925. ვ. თოფურია, კვლავ უმლაჷტისათვის სვანურში: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, 1928, ტ. VIII; მისივე, სახელთა დაბოლოების ისტორიისათვის სვანურში: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, ტ. VII.

³ ა. შანიძე, უმლაჷტი სვანურში: არილი, გვ. 174

ლახამულურ კილოკავში ე ხმოვნის გავლენით წინამავალი ა ხმოვანი ყრველ-
თვის უმლაუტდება, მაშინ როცა ეცერული კილოკავის მეტწილ თქმა-ქცევებ-
ში ამ გავლენას ადგილი არა აქვს. მაგ.:

ლხმ.	ჩბხ. და სხვა დიალექტებში	
ყახე	ყახე	სახელი
ღაღე	ღაღე	ფრთა
ბაღე	ბაღე	ფოთოლი
ნახე	ნახე	იარალი
მახე	მახე	ახალი
ლაღელ	ლაღელ	დღე
ხაჯემ	ხაჯემ	ჰგავს, ღირს
მარე	მარე	(ბზ., ლშხ. მარე) კაცი
ლარე	ლარე	(ბზ., ლშხ. ლარე) სათიბი და ა. შ.

ეკვს გარეშეა, რომ ლახამულურის ნიმუშებში ა ხმოვნის გაუმლაუტება
ჰომდევნო ე ხმოვანმა გამოიწვია და ამით ხმოვანთა უმლაუტს მეტი გასაქა-
ნი მიეცა.

ეცერულისაგან ლახამულური კილოკავი განსხვავდება სიტყვის ბოლო-
დან პირველი მარცვლის ა ხმოვნის გაუმლაუტებით. ლახამულური მსგავსად
ბალსხემოურისა, სახელობითი ბრუნვის დაკარგული ი სუფიქსის გავლენით
წინამავალ ა-ს უმლაუტის სახით წარმოგვიდგენს, ეცერული კილოკავი არა. მაგ.:

ლხმ.	ეცერ.	
ნალ	ნალ	ნალი
ბზაკალ	ბზაკალ	ბზა
ჯავ	ჯავ	ჯავრისი
ჩავ	ჩავ	ჩეო
ვეთხმალ	ვეთხმალ	პირუტყვი (შდრ. ოთხმავალი)...

ამ სხვაობასთან ერთად ზემომოყვანილ სახელებთან თავს იჩენს ერთი-
მორფოლოგიური ხასიათის თავისებურებაც; სახელდობრ, ლახამულურ კილო-
კავში ნათესაობითი ბრუნვის ფორმანტად გამოდის -ი-ში სუფიქსი, ეცერულ-
ში კი -ა-ში სუფიქსი.

ანალოგიურ სხვაობას ვაწყდებით აგრეთვე მყოფადის მიმღობის წარ-
მოებისას, როცა ფუძეში რედუცირებული ი ხმოვანი ლახამულურში სრუ-
ლიად კანონიერად აუმლაუტებს ღა- პრეფიქსის ა ხმოვანს, ეცერულში არა-

ლხმ.	ეცერ.	
ლაჩგუნალი (—*ლაჩგუნალი)	ლაჩგუნალი	საწოვებელი ადგილი ან საშუალება
ლაშნარი (—*ლაშინარი)	ლაშნარი	საშინაურებელი
ლაწყლანი (—*ლაწყილიანი)	ლაწყლანი	სასუფთავებელი და ა. შ.

ასევეა ნა- პრეფიქსიან ნამყოს მიმღობაშიც:

ლხმ.	ეცერ.	
ნაჯვენელ (—*ნაჯჷინელ)	ნაჯვენელ	ნაძველები
ნაწყლან (—*ნაწყილიან)	ნაწყლან	ნასუფთავები

ნატქარტუირ (—*ნატქარტუირ) ნატქარერ კრილობის ან მუწუკის
მოწამვლისათვის და ა. შ.

თუ ზემომოყვანილ ნიმუშებში შეკუმშული ან მოკვეცილი ი ხმოვანი იყო წინამდგომი ა-ს უნლაუტის გამომწვევი ლაზამულურში და ეცერულში— არა, ქვემოთ საქმე გვაქვს შემონახულ -ი-სთან, რომელიც ლაზამულურში გავლენას ახდენს წინამავალ ა-ზე, ხოლო ბეჩოურში, ჩუბეხეურში და სხვაგან— ვერა.

ლზმ.	ბეჩ.	
ბაზი	ბაზი (ბზ. ბაზი)	ამალამ
ამიშ	ამიშ (ბზ. ამშ)	ამისი
ალი	ალი (ბზ. ალა)	ეს
ქახი	ქახი (ბზ. ქახი)	მოშორებით...
ლზმ.	ჩზ.	
ეჯლწი	ეჯლაი	მაინც
ანგწარიშ	ანგარიშ	ანგარიში...

საკუთარ სახელთა აუსლაუტში ლაზამულურს -წ ახასიათებს; ჩუბეხეურს კი —ა.

ლზმ.	ჩზ.	
მიხწ	მიხა	
ნათელწ	ნათელა	
სუმწ	სუმა	და ა. შ.

12. სვანურში ფუძედრეკად ზმნებს ნაწყო ძირითადის III პირში მოსდის ე ხმოვნის აბლაუტი წ-დ ბალსზემოურში, ხოლო სხვაგან ა-დ¹, ლაზამულური კილოკავი და საკუთრივ ეცერული თქმა ამ მხრივ ბალსზემოურს მისდევენ: აქაც წ არის წარმოდგენილი. ლაზამულური და ეცერული კილოკავის ზოგი თქმა ამ მოვლენის მიხედვითაც ერთმანეთს უპირისპირდება:

ლზმ., საკუთრივ ეცერ.	ჩზ., ბეჩ.	
ანჯწდ	ანჯად	მოვიდა
აჩწდ	აჩად	წავიდა
აშყწდ	აშყად	და/ჩავარდა
აგაჭ	აგაჭ	გაძლო
ხეკეწდ	ხეკეად	უნდოდა
ასწდ	ასად	დარჩა
აკეწშ	აკეაშ	გატყდა...

13. მასდარსა და მიმღეობებს ხშირად სხვადასხვა სუფიქსაცია ახასიათებს კილოკავებში. მაგ.: ლაზამულურს -ი აქვს, ჩუბეხეურს -ე. ლაზამულურში ეს -ი აუშლაუტებს ფუძისეულ ა ხმოვანს, ჩუბეხეური -ე კი—არა. მაგ.:

ლზმ.	ჩზ.	
აწყოს მიმღეობა: მე-კლწთხ-ი	მე-კლათხ-ე	ამამალღებელი
მე-ლწკ-ი	მე-ლაკ-ე	კების. დამღმელი...

¹ ვ. თ. ფ. ურია, სვანური ენა, I, ზმნა, გვ. 81, 200—204.

მასადარი: ლი-პანწყე-ი	ლი-პანწყე-ე	პწყენა
ლი-კანჰე-ი	ლი-კანჰე-ე	ფრინველის ხორცის დაშაშხვა
ლი-ჩაღხ-ი	ლი-ჩაღხ-ე	გამოჩარხვა
ლი-ფაშგე-ი	ლი-ფაშგე-ე	ხელის მოსმა მოსაფერებლად...

მართალია, მცირე, მაგრამ მაინც გარკვეული შემთხვევებია ლახამულურში, რომ ა-ს გაუმლაუტებას საფუძველი არა აქვს და ამითაც ეს კილოკავი უპირისპირდება ეცერულ კილოკავს. მაგ.:

ლხმ.	ეცერ.	
ბაგრანტი	ბაგრატ	საკ. სახელი
საბჰო	საბჰო	საბჰო
მალღავ	მალღავ	შოშია
ლაღუ	ლაღუ	საკ. სახელი
ხამარჯუნა	ხამარჯუნა	ენმარებოდა თურმე...

ამგვარი შემთხვევები, ჩვენი აზრით, მხოლოდ ერთი გარემოებით—ლახამულურში უმლაუტის ძლიერი ტენდენციით—შეიძლება აიხსნას. ყოველ შემთხვევაში აქ ბაგისმიერთა გავლენა გამოსარიცხი უნდა იყოს.

14. ნამყოხ მიმღეობის ნე-პრეფიქსი ლახამულურში. ა) ნამყო დროის მიმღეობას ნა-პრეფიქსი აწარმოებს. იგი საერთო ფორმანტია ქართველურ ენებში ამ მიმღეობისათვის. უმლაუტიან კილოთა და კილოკავთა შორის მხოლოდ ლახამულური კილოკავია, რომ ნა-პრეფიქსს ბევრ შემთხვევაში ნე-ს სახით წარმოგვიდგენს და ამით მკვეთრად უპირისპირდება ყველა დიალექტს. ერთმანეთს უპირისპირდებიან, ცხადია, ლახამულური და ჩუბეხურიც. მაგ.:

ლხმ,	ჩხს.	
ნეყირ	ნაყირ	ნარტყამი
ნეფლეთ	ნაფლეთ	ნაფლეთი
ნეჰეფ	ნაჰეფ	ნაკბენი
ნეთხვარ	ნათხვარ	ნანადირევი
ნეკეფხ	ნაკეფხ	ანასხლექტი
ნეყლებ	ნაყლებ	ნაყლაპი
ნეჩხეფ	ნაჩხეფ	განახლომი და ა. შ.

ეგვეე მელანდება ლახამულურში ბალსზემოურთან მიმართებაშიც:

ლხმ.	ბჟ.	
ნეძგერ	ნაძგარ	ნაძგერები
ნეკიც	ნაკიც	ხორცის მცირე ნაჭერი.
ნეტყეფ	ნატყეფ	სილაგანაწნავი
ნესეტ	ნასეტ	სილაგანაწნავი...

ბ) ლახამულურში ჩვეულებრივ მოვლენად ითვლება ა ხმოვნის უმლაუტის გზით ე-ში გადასვლა სიტყვის ძირის თუ ფუძისეულ ნაწილში, როგორც, მაგ.:

ლხმ.	სხვაგან	
ღუქენ	ღუქან (ფარ.)	ღუქანი
ბეზანი	ბზზანი (ჩბხ.)	მსხლის ჯიშია
ფათრეკ	ფათრჱკ (ბზ.)	ფათერაკი
გაცხეპ	გაცხჱპ (ჩბხ.)	მთელი, სრული
ესნერი	ესნარი (ჩბხ.)	თურმე
ლეჱკუერი	ლეჱკუარი (ჩბხ.)	საფიქრებელი
ბელყეჩ	ბელყჱჩ (უშგ. ი. ნიჱ.)	თხმელა...

გ) ბალსზემოურს სიტყვის სხვადასხვა პოზიციაში ახასიათებს ე ხმოვნის გადაწევა ა(ა) ხმოვანში. ერთ ასეთ შემთხვევას ნამყო დროის მიმღეობაში ვხვდებით ფუძეში, მაგრამ ლახამულური ბალსზემოურს უპირისპირდება ამ მოვლენის მიხედვით, რადგანაც მასში აქტიურად მოქმედებს ვიწრო ხმოვნის გაფართოების საწინააღმდეგო ფონეტიკური მოვლენა. ამიტომ არის, რომ ლახამულური უცვლელად ინარჩუნებს ასეთ შემთხვევებში ე ხმოვანს და ამით იგი ლაშხურს უდგას გვერდში.

ლხმ.	ლშს.	ბზ.	
ნაცემ	ნაცემ	ნაცვმე	ანაკიდები
ნაცყერვ	ნაცყერ	ნაცყჱრვ	ნაცობი
ნაცხემ	ნაცხემ	ნაცხმე	ნაზარდი
ნაქემ	ნაქემ	ნაქვმ	ნაცვამი
ნატეხვ	ნატეხ	ნატჱხვ	დანაბრუნები
ნალგენვ	ნალგენ	ნალგჱნვ	ლამის ნათევი...

ე-ს ა-ში გადასვლა ბალსზემოურში ფართოდ მოდებული მოვლენაა. გამოწვევი მიზეზი ყოველთვის არა ჩანს¹.

15. საყურადღებოა, რომ ლახამულურში ა-ს უმლაუტს იწვევს არა მხოლოდ პირველადი ე და ი, არამედ უმლაუტიანი უ-ც-ეს კარგად ჩანს ნამყო და მყოფადი დროის ნა-, ლა- პრეფიქსიან მიმღეობებთან. აქ როცა ფუძისეულ უ-ს უმლაუტი მოსდის, იგი თავის მხრივ ნა-, ლა- პრეფიქსის -ა ხმოვანს იმსაგავსებს და აუმლაუტებს. ეს მოვლენა სვანური ენის არც ერთ კილოსა და კილოკავში არ დასტურდება გარდა ლახამულურისა. აი მაგალითებიც:

	ლხმ.		ჩბხ.	
ნამყოს	ნჩჱჱმ	←	ნაჩჱინ	ძლიერ დანასველები
მიმღეობა:	ნნფჱმ	←	ნაფჱინ	ნაღულები...
მყოფადის	ლწჯჱჱ	←	ლაჯჱე	დათვის ბუნაგი
მიმღეობა:	ლწსტჱნინა	←	ლასტჱნინა	სატყენი რამ
	ლწჱჱჱჱნა	←	ლაჱჱჱჱნა	სახამხამებელი რამ
	ლწბჱრდი	←	ლაბჱრდი	მოსაზელი ჭურჭელი

¹ მაგ., ფჱტე (ბზ.)—ფეტე (ლხმ.)— „ფეტვი“ ფჱჱნა (ბზ.)—ფეჱნა (ლხმ.) „ლეჱვი, ბოჱვერი“, ვარე (ბზ.)—ვერე (ლხმ.) „წვერი“, წაგჱბ. (ბზ.)—წაგება (ლხმ.) „წაგება“, მოგჱბ (ბზ.) ← მოგება (ლხმ.) „მოგება“, ნაბოზ (ბზ.)←ნებოზ (ბჱვ.) „სალამო“ და სხვ.

ლველუნა ლავლუნა უღელსადგამი რამ
 ლაკულცხალი ← ლაკულცხალი ცეცხლის შესაკეთებელი
 რამ და ა. შ.

ამგვარად, ლახამულურ კილოკავში მაჟმლაუტებელია არა მარტო პრი-
 მარი ე და ი, არამედ ნაჟმლაუტევეი ჟ ხმოვანიც, ალბათ, თავისი ი ელემენტით¹.

16. ო-ს უმლაუტი ლახამულურში. ლახამულური კილოკავი მკვეთრად
 განსხვავდება სვანური ენის სხვა დიალექტებისაგან უმლაუტიანი ო-ს მი-
 ხედვითაც. საქმე ისაა, რომ უმლაუტის პირველი საფეხური, რომელსაც
 გრაფიკულად ო ნიშნით გამოვხატავთ, ლახამულურმა თითქმის არ იცის. ეს
 საფეხური მას უკვე განვლილი აქვს. ამ კილოკავში ამჟამად წარმოდგენილია
 უმლაუტიანი ო-ს მხოლოდ უკანასკნელი საფეხური დელაბიალიზებული ე ხმოვ-
 ნის სახით. ასეა ეს მაშინაც, როცა სხვაგან ჯერ კიდევ ო ხმოვანია შემო-
 ნახული, და მაშინაც, როცა რომელიმე კილოს ან კილოკავში იგი ო/ვე სა-
 ფეხურით არის წარმოდგენილი. მაგ.:

ლხმ. ე	ჩხზ. ო	
ჰნთრელ	ჰნთროლ	ვაშლის ჯიშია
კალენ	კანონ კალონ	კანონი
ობელ	ობოლ	ობოლი
დიაკენ	დიაკონ	დიაკონი
ლემ	ლომ	ლომი
ტელ	ტოლ	ტოლი...

ანალოგიურ მასალას იძლევა ლახამულურის შედარება ბალსხემოურთა-
 ნაც:

ლხმ. ე	ბზ. ო	
სკელი	სკოლი	ლრმა
ყეშ	ყოშ	კოვზი
ჰერია	ჰორია	კუდიანი
ლიშდერ	ლიშდოდე	მივარდნა
ლიმჯენი	ლიმჯონე (შდრ. ლნტ. ლიმაჯონე)	

მიმსგავსება და ა. შ.

ეს მოვლენა უფრო შორს მიდის ლახამულურში. დელაბიალიზებული ე
 ხმოვანი გვაქვს არა მარტო იმ ადგილას, სადაც სვანური ენის სხვა დიალექ-
 ტებში უმლაუტიანი ო არის წარმოდგენილი, არამედ იქაც, სადაც ფუძისეუ-
 ლი ვე მოგვეპოვება. მაგ.:

¹ შეიძლება ანალოგიურ შედეგს იძლეოდეს უმლაუტიანი ო-ც, ეგების ო-საგან უმლაუტის
 გზით მიღებული ე ხმოვნის გავლენით იყოს გამოწვეული ა-ს გაუმლაუტება მაგალითებში:
 ნარწენ (ლხმ.) მარწენ (ფარ.) ← „მაწონი“, ნათელვ (ლხმ.) ← ნათოლ (ჩხზ.) „ნაჭკვიანები“, მაგ-
 რამ მაგალითების სიმცირე ჯერხნობით მეტის თქმის საშუალებას არ იძლევა.

ლზმ. ე

ეცერ. ო/ვე

გეშ ¹	გვეშ	საქმე
ღემალ	ღვემალ	ყორანი
თელ	თველ	ჭყუა, გონება
ქვეცენ	ქვეცენ	პური
ლექერ	ლექვერ	წისქვილი
გეში ¹	გვეში	სავსე
ლიყელ	ლიყველ	მოშორება, მოცილება
ღესე	ღვესე	ბადექონი
ქერწილ	ქვერწილ	ქორწილი
ქერ	ქვერ	ყვავი
ქვენეე	ქვენეე	ილღია
ქვეყანა	ქვეყანა	ქვეყანა
კენ	კვენ	კვერნა
შიშელ	შიშველ	შიშველი
სეტ	სვეტ	სვეტი და ა. შ.

ლზმ. ე

ბერ. ო

ღებ	ღობ	ბუკი, სკა, ღარი
გეჭ	გეჭ	გოჭი
თეფ	თეფ	თოფი და სხვ.

ლზმ. ე

ზ. ო/ვე

ჭილღე	ჭილღე	ჭილღე
ღემ	ღემ	ღემი
ოსემ ი დოსემ	ოსღემი ი დოსღემ	ასავალ-დასავალი
ღეწენე	ღეწენე	საჩვენებელი, გასანათხოვრებელი
ღექემ	ღექემ	ჩასაცმელი
ქეით ჯარ	ღექეით	ჯარ ქეითი ჯარი...

როგორც ვხედავთ, ო ხმოვნის დელაბიალიზაცია ლაზამულურში არაფერით შეზღუდული არაა. დელაბიალიზებულია იგი არა მხოლოდ ბავისმიერებთან, როგორც ეს სვანური ენის სხვა უმლაუტიანი კილოებისა და კილოკავებისათვის არის დამახასიათებელი (მაგ., ზ. კოლეფ „კოლოფი“ და სხვ.), არამედ ყველა პოზიციაში, ყველა თანხმოვანთან ურთიერთობაში. ამ წესის დარღვევას, ისიც მეტად იშვიათად, ვხვდებით ახალგაზრდობის იმ მცირე ნაწილის მეტყველებაში, რომელმაც მკიდრო კავშირის გამო მოსაზღვრე კილოსა თუ კილოკავის გავლენა განიცადა.

¹ გეშ, გეში და თელ დამოწმებული მაქვს აგრეთვე ეცერის თემის სამ სოფელში — ისკარსა, კალაშა და ლანტელიში. ეცერის დანარჩენი სოფლების მცხოვრებლებიც შენიშნავენ ამ სხვაობას: ისკარლები და ლანტელები გეშს, თელს... ხმარობენ გვეშ-ის, თველ-ის წაცვლად.

რე || ვე-ს დელაბილიზაციის პროცესით ლახამულურთან რამდენადმე ახლოს დგას ეცერული კილოკავის ჩუბეხურ-ფარული თქმა და საკუთრივ ეცერულის ისკარულ-ლანტელური ქცევა. მაგ.:

გეშ (ლხმ., ისკარ-ლანტელი)	გვეშ (ეცერ.) საქმე
გეში (იქვე)	გვეში (ეცერ.) სავსე
ტეტ (ლხმ., ჩხხ., ფარ.)	ტუტ (ბზ., ბეჩ., ცხმ., საკ. ეცერ.) ტოტი, ხელი
ძერ	ძურ („) ხორცი, მძორი
ქეკ	ქუკ („) ქოკი, ხიდად გადებული ძელი
ჩექ	ჩუქ (ბეჩ., ცხმ.) ჩოქი
დრევ	დრუვ (ბეჩ.) დრო
ჯეგ	ჯუგ (ბეჩ.) ჯოგი
რიენ	რივენ (ბზ.) ენგური (რიონი)...

17. ლახამულური მკვეთრად განირჩევა უ-ს უმლაუტისადმი დამოკიდებულების მიხედვითაც სვანური ენის დანარჩენი უმლაუტიანი კილოებისა და კილოკავებისაგან. წარმოდგენილი ან რედუცირებული ი ხმოვნის წინ უ ყველგან უმლაუტდება და უ ან ი ფონემად წარმოგვიდგება. მაგ.:

ლხმ. უ	სხვაგან უ
მიშუ	მიშუ (ეცერ.) ჩემი
შუბ	შუბ (ბზ., ჩხხ.). შუბი
ჩუბ	ჩუბ (ფარ.) ქვემოთ
ეშუ	ეშუ (ყველგან) ერთი
უთუ	უთუ (ბზ., ჩხხ.) სიცხე, ცხელი
მუჟლურ	მუჟლურ (ეცერ.) შემოდგომა
ჰედურ	ჰედურ (ეცერ.) მთელი
ლიჟლუნ	ლიჟლუნ (ეცერ.) მოშიება...

ხშირად ამაზე უფრო მკვეთრ დაპირისპირებასთანაც გვაქვს საქმე, როცა სხვაგან უცვლელად დაცული უ ხმოვანი ლახამულურში ი ხმოვნით არის წარმოდგენილი. მაგ.:

ლხმ. ი	სხვაგან უ
ლუმირ	ლუმურ (ლხმ.) ნაძვი
ჯიმილ	ჯუმილ ჯემილ (ბზ.) იმა დისათვის (შდრ. ჰან. ჯუმა შმა)
ბირღვ	ბურღვი (ჩხხ.) ბუერა
ლითირქე	ლითურქე (ეცერ.) გასვრა, გაბინძურება
პიშვ	პუშ (ლხმ.) გუდაფუშუტა
კუღირ	კუღურ (ლხმ.) მორი...

ჩუბეხურისა და ბალსხემოურის უ ხმოვნის ადგელას ლახამულურში არსებული ი არ არის პირველადი ი, იგი ნაუმლაუტევი ხმოვანია, რასაც ნათლად ადასტურებს ქვემოთყვანილი მაგალითები, სადაც სამივე საფეხური ხელშესახებად ჩანს:

ლზმ. ი	← უ	←	უ
სტარინ	სტარჷნ (ბზ.)	სტარუნ (ლზზ.)	ნასესხებია ბერძნ. პირჯვარი
ყვარილ	ყვარჷლ (ბზ.)	ყვერულ (ლზზ.)	დაკოდილი ცხენი
ლენწიმ	ლანწჷმ (ბზ.)	ლენწუმ (ლზზ.)	კავი
მამილ	მამჷლ (ჩზზ.)	მუმული (მეგრ.)	მამალი
სიფრით	სიფრჷთვ (ბზ.)	სიფრუთ (ჩზზ.)	ქართ. ციბრუტი
ლინთვ	ლჷნთ (ბზ.)	ლუნთ (ლზზ.)	ზამთარი
ლუმისვ	ლუმჷსვ	ლუმუს (ლზზ.)	თოვლიანი...

კიდევ ერთი არსებითი თავისებურება ახასიათებს ლახამულურს. ეს არის ე ხმოვნის მუშლაუტებელი ძალა უ და ი ხმოვნების მიმართ. შეიძლება ეს სხვა დიალექტებშიც დასტურდებოდეს, მაგრამ ლახამულურში უფრო რელიეფურად მოჩანს, შედეგი აქ უფრო დასრულებულ სახეს ატარებს:

ლზმ. ე	ყვერ. ი ი
რეჷენ	როჷენ (ფარ.) ზარი
კეცენ	კჷცენ, (ბზ.) კვეცენ პური
ლესე	ლჷსე ლჷსე, (ბზ.) ლვესე ბადექონი
ჷენეჷ	ჷჷნეჷ, (ბზ.) ჷვენეჷ ილია
ლიწენე	ლიწჷნე (ბზ.) დანახვება, ჩვენება, თხოვება
მეთენე	მეთჷნე (ბზ.) გამგზავნი, მიმითიებელი...

უ-ს უმლაუტსაც იწვევს როგორც მოკვეცილი, ისე დაცული ე ხმოვანი: კჷხვ (ლზმ.) — კუხ (ეცერ.) — ქართ. მკუხე თჷმენ თუმანი (ქართულის გზით).

დასკვნა ასეთია:

1. ლახამულურ კილოკავშიც, როგორც სხვა დიალექტებში, უმლაუტის გამომწვევია ე და ი. აქ ორივე მუშლაუტე ე და ი შეიძლება იყოს დაცული ან რედუქციის გზით ამოღებული.

2. ლახამულურში დასტურდება ზოგი თავისებურება; სახელდობრ:

ა) უმლაუტის გამომწვევა შეუძლია არა მარტო ჰირველად ე, ი ხმოვნებს, არამედ ნაუმლაუტევ ი (ე)-საც. ბ) ე აუმლაუტებს არა მარტო ა-ს, არამედ ი-სა და უ-საც.

3. ლახამულურში შეიმჩნევა ხმოვანთა დავიწროების ძლიერი ტენდენცია:

ა) სხვაგან გაუმლაუტებულ ა ხმოვანს ლახამულური კიდევ უფრო მეტად ავიწროებს და ე-დ წარმოგვიდგენს, ბ) მტკიცედ არის გატარებული ლახამულურში უმლაუტის გზით ი ხმოვნის დელაბიალიზაცია და ე-დ გადაქცევა, გ) თითქმის ასევე ახასიათებს ლახამულურს უ-ს დელაბიალიზაციაც.

18. ლახამულურისათვის დამახასიათებელია ხმოვანთა დავიწროება და ზოგიერთი თანხმოვნის წარმოების წინ წამოწევაც. ამ მხრივ საყურადღებოა ზმნის თემატური ნიშნების—სუფიქსების—მონაცვლეობა. ასეთი მონაცვლეობა ე და ი სუფიქსებისა შემჩნეულია, მაგალითად, ლაშხურსა და ლახამულურში. ლაშხურის თემატური ე სუფიქსი ლახამულურში ხშირად ი ბოლოსართით

არის წარმოდგენილი. ეს მოვლენა განსაკუთრებით შეიმჩნევა აწმყო დროსა და მასთან კავშირში მყოფ აწმყოს მიმღობასა და მასდარში. მაგ.:

	ლხმ. ი	ლშხ. ე	
მასდართან:	ლიფშირი ლიყელი ლიამედი ლიკრანკი	ლიფშირე ლიყელე ლიამედე ლიკრანკე	გამრავლება ყველის ამოყვანა შეძლება დაგორება
აწმყოს მიმღობა:	მეცხრი მუკეცხნი მუშგურანი	მეცხრე მუკეცხნე მუშგურანე	გამგები მომწმენდი დამრიგებელი, დამ- ბარებელი...

ასევე იქნება აწმყოსა და მასდარში:

ლხმ.	ლშხ.	
აჰენი ლიცხრი	ავენე ლიცხრე	არწევს გაგება...

ლახამულური ზოგ შემთხვევაში სხვა პოზიციაშიც ი ხმოვანს ანიჭებს უპირატესობას ე-ს წინაშე. ეს სხვაობა შემჩნეულია სახელის ფუძეში, ყველა ფუძედრეკადი ზმნის უარყოფითსა და ნამყო დროის მიმღობებში და აგრეთვე ზოგიერთ მასდარშიც. მაგ., ფუძედრეკად ზმნათა მიმღობებთან:

ლხმ.	ჩხხ.	
უცხიბა უშდიხა ნაქიფე ნაშდიხე ნაჭიჩე	უცხეპა უშდეხა ნაქეფე ნაშდეხე ნაჭეჩე	წელკავგაუდგომი ულევი ნალრძობი განათავები ნაცვეთი...

მ ა ს დ ა რ თ ა ნ :

ლხმ.	პზ.	
ლიდისგ ლიშდირ ლიღირლღვი	ლიდესგი ლიშდერ ლიღერლღვი	დადება თავის შექცევა ლიღერლღვაი (ლშხ.) დაღერღვა...

უფროობითი ხარისხის კნინობითი ფორმის სუფიქსი ლახამულურში -ილ არის, ლაშხურში -ელ. აქაც ი-სა და ე-ს მონაცვლეობაა. აქა-იქ ძირეულ მასალაშიც გვაქვს მონაცვლეობა:

ლხმ.	სხვაგან	
ჰყირუ ფიხვრა	ჰყერუ (ჩხხ.) ფეხვრა (ბეჩ.)	1. კვარცი, 2. ღვია ნეკერჩხალი

პირპილ პერპილ (ჩბხ.) სამყურა ბალახი
მეჭიჭ მეჭეჭ (ეცერ.) ქართულიდან მეჭეჭი და-სხვ.

19. არის შემთხვევები, რომ ნარნარა ლ თანხმოვანს ლახამულურში წყვილბაგისმიერი უ ენაცვლება. ეს მოვლენა, რამდენადაც ხელი მიგვიწვდება, უცხოა სხვა ქართველური ენებისათვის. იგი თითქმის უცხოა სვანური ენის სხვა დიალექტებისათვისაც. ლ-სთან უ-ნის მონაცვლეობა ლახამულური კილოკავის ერთ-ერთი ფონეტიკური თავისებურებაა.

ლ—უ-ს ხშირი მონაცვლეობა განსაკუთრებით დამახასიათებელია ლახამულური კილოკავის ხაიშური ქცევისათვის. აქ კნინობითის საწარმოებელი -ილ'დი ფორმანტის -ლ- ელემენტი უმთავრესად უ-ს სახით არის წარმოდგენილი:

ლიციუდ (=ლიციოდ) „წყალუკა“ ჟინღუდ (=ჟინღოდ) „კრაი“,
კერიუდ (=კერიოდ) „ტახი“ (ან=კვერიოდ) „ჩაქუჩი“, ბიქტიუდ (=ბიქტიოდ) „ნიავი“...

-ალ, -ელ დეტერმინანტი სუფიქსი იმავე ხაიშურ თქმაში მეტწილად -აუ, -ეუ-ით არის მოცემული:

ლხმ.	ეცერ.	
მახ-აუ	მახ-ალ	კოდნა
ზურ-აუ	ზურ-ალ	ქალი
ლიქაუ-აუ-ნე	ლიქაუ-ალ-ნე	კეუაზე შეშლევინება
ლიბურს-ეუ-ი	ლიბურს-ელ-ი	წვრილმანების ქურდობა და ა. შ..

ასევე ეპყრობა ლახამულური კილოკავი მრ. რიცხვის -ოლ სუფიქსსაც, რომელიც -ოუ-ის სახით გვევლინება აქ:

ლხმ.	ჩბხ.	
მარ-ოუ	მარო-ოლ	კაცები
დინ-ოუ	დინ-ოლ	გოგოები, ქალიშვილები
ჟინ-ოუ	ჟინ-ოლ	ძერები
წითრ-ოუ	წითრ-ოლ	წიფლები
ცჰარ-ოუ	ცჰარ-ოლ	თელები
ლუქტურ-ოუ	ლუქტურ-ოლ	მოჭრილები
მეჩდ-ოუ	მეჩდ-ოლ	წასულები
ლუმხ-ოუ	ლუმხ-ოლ	გაახალგაზრდავებულები...

-ოუ ენაცვლება ლახამულური კილოკავის ხაიშურ თქმაში თურმეობითებში გამოყენებულ ვნებითობის -ოლ სუფიქსსაც:

ლხმ.	ჩბხ.	
ხხელ-ოუ-ნა	ხხელ-ოლ-ნა	ხვდებოდა თურმე
ხჰმ-ოუ-ნახ	ხჰმ-ოლ-ნახ	ემატებოდათ თურმე
ხჰშხ-ოუ-ნა	ხჰშხ-ოლ-ნა	ეწვოდა თურმე
ხჰჯდ-ოუ-ნა	ხჰჯდ-ოლ-ნა	მოსდიოდა თურმე
ხჰშხ-ოუ-ნახ	ხჰშხ-ოლ-ნახ	ეწვოდათ თურმე

ხპრ-ოჟ-ნახ	ხპრ-ოლ-ნახ	ახტებოდნენ თურმე.
ხპისტმ-ოჟ-ნახ	ხპისტმ-ოლ-ნახ	ესიხმრებოდათ თურმე
ლუმსგურ-ოჟ-ნელის	ლუმსგურ-ოლ-ნელის	დასხდებოდნენ თურმე...

ისეთი შემთხვევა, რომ ლახამულურს ლ ჰქონდეს დაცული და სხვაგან მის მონაცვლედ ჟ იყოს, დიდ იშვიათობას წარმოადგენს. მაგრამ ერთეული შემთხვევები მაინც შეინიშნება. მაგ.:

ლხმ,	სხვაგან
ქლ	ქჟ (ბზ. ი. ნიქ.) 1. ტალღა, 2. ფუტკრის სენი
ლისარლ	ლისარჟ (ბზ.) საშოვრად გამგზავრება.

ყველაფერი, რაც ზემოთ ითქვა, ადასტურებს იმას, რომ ლახამულურის დამახასიათებელ ნიშანს წარმოადგენს:

1. ფართო ხმოვანთა დავიწროების ძლიერი ტენდენცია,
2. -ილ, -ალ, -ელ, -ოლ სუფიქსებში -ლ თანხმოვნის ნაცვლად -ჟ-ს გამოყენება.

ხმოვანთა დავიწროება და თანხმოვანთა არტიკულაციის წინ წამოწევა ხელს უწყობს ლახამულურ კილოკავში ნაზალობის დამკვიდრებას.

III. ნაზალობა ლახამულურში

20. მთავარი სხვაობა, რითაც ლახამულური განირჩევა, ლენტეხურის გამოკლებით, მთელი სვანურისაგან, მაინც ხმოვანთა ნაზალობაა. ეს სხვაობა კარგად ჩანს თითქმის ყველა სიტყვის გამოთქმაში, სადაც ნაზალურ თანხმოვნებთან ხმოვნებიც გვხვდება. ერთ-ერთი ასეთი გამოთქმაა: მ' ამხვ ლი „რა ამბავია“.

21. ხმოვანთა ნაზალიზაცია ლახამულურში. გარდა იმისა, რომ ფრაზაში მ' ამხვ ლი ნაზალური მ ორჯერ არის განმეორებული, ამ ბგერის გავლენით ნაზალიზებულია ა ხმოვანი. თუმცა ა ხმოვანი სამეტყველო ბგერათა შორის ყველაზე ღია და ფართო ბგერაა. მისი წარმოთქმისას პირის ღრუ ღიაა და ფილტვებიდან ამონადენი ჰაერის ნაკადს სრულიად თავისუფალი და დაუბრკოლებელი გზა ეძლევა და, მაშასადამე, დამხმარე რეზონატორის—ცხვირის ღრუს საჭიროებაც და ამდენად ა-ს ნაზალიზებაც გაუმართლებელია. მაგრამ მიუხედავად ამისა ლახამულური კილოკავი ნაზალურ ბგერად აქცევს ა ხმოვანსაც. აღნიშნული დაბრკოლების დასაძლევად ლახამულური ასეთ შემთხვევაში ა ბგერის ლაბიალიზაციას ახდენს, ჰაერნაკადისათვის დაბრკოლებას ქმნის წინა არეში. ნაზალიზებული ა-ს წარმოთქმისას ბაგეები მომრგვალდება მეტ-ნაკლებად და უახლოვდება იმ მდგომარეობას, რაც ო-ს წარმოთქმისათვის არის საჭირო, ამდენად დამხმარე რეზონატორის გაჩენა ფიზიოლოგიურად გამართლებული ხდება და ვიღებთ ¹ ხმოვანს, რომელიც ო ხმოვნისაგან არის საგრძნობლად გადახრილი. ასეთ მოვლენასთან ვვაქვს საქმე ქვემოთმოყვანილ მაგალითებში:

¹ ნაზალიზებულ ხმოვანს ჩვეულებრივი ხმოვნისაგან გამოსარჩევად თავზე ტალღისებური ხაზს ვუკეთებთ.

ნამშუ	ხორბალი, ნამუშეგარი
მალაშ წინწილ	მელიის ლეკვი
მანგარ	მსხვილფეხა საქონელი
მაგვარდ (მოგვარდ) ხარიდ?	როგორ ხართ?
მავშე ლიზ	როგორც ჩანს
ანლრი	მოდის
დინა ხონჯრი მავ?	გოგო თან ახლავს?
მამჭინდ	მეზარებოდა
ბანდარ	გრძელი სკამი
პრიხ მაროვა?	არიან?
ნაქვ ჩემნ!	გაიგონე!
ნანგვ	ცოცხი
ნანგ	დედულეთი
მანათ	მანეთი
ნაუ!	ბიჭო!
მანდრენე	ყველაზე ცუდი
ემაროვ ჯითრა	თუ იცნობ...

ნაზალური ა ხმოვნის ამგვარი მოდიფიკაცია სვანური ენის მხოლოდ ლაზამულური კილოკავისათვის არაა დამახასიათებელი. იგი გვხვდება იმ ენებში, სადაც ნაზალიზებული ხმოვნები არის ან იყო წარმოდგენილი. ერთ-ერთ ასეთ ენას წარმოადგენს ძველი სლავური ენა. „История всех славянских языков представляет указания на существование носовых гласных в их системе“¹. ა. მ. სელიშჩევის აზრით, ნაზალიზებული ა ხმოვანი ამასთანავე უთუოდ ლაზალიზებულიც უნდა იყოს. „У славян северо-западных — у предков поляков, поморян и полабян — был носовой гласный лабиализованный й.“². მას შემდეგ კი, რაც ა ხმოვანი ლაზალიზებული ხდება, ამ ხმოვნის ნაზალიზებაც შესაძლებელია, რადგანაც „в момент произношения гласного небная запявка опущена; струя воздуха поступает не только в полость рта, но и в полость носа“³.

ჩვენი აზრით, რამდენადაც უფრო ლაზალიზებულია ა ხმოვანი, იმდენად უფრო ხელშესახებად იგრძნობა მასში ნაზალიზებული ელფერი.

ასეთი ნაზალიზებული ა ხმოვანი საგრძნობლად გადახრილია ო ხმოვნი-საკენ, მაგრამ ჯერ კიდევ ო ხმოვანში არ არის გადაზრდილი. ამიტომ ზემომოყვანილი მაგალითების ჩაწერისას ხშირად ძნელი გადასაწყვეტი იყო ა-სათვის მიმეცა უპირატესობა თუ ო-სათვის (როგორც მაგ.: მ' ამბავ თუ მ' ამბავ „რა ამბავი“, მალარ თუ მოლარ, „მელიები“ და სხვ.). მაგრამ არის თითქოს უდავო შემთხვევები, როცა ნაზალური მ, ნ თანხმოვნების მეზობლობაში ა ხმოვანი ლაზამულურში ნაზალიზების წყალობით მოდიფიცირებულია ო ხმოვნად; ასე მაგ.:

ლხმ. ო

სხვაგან ა

მანონს; მანო	მანანს,	მანან(ილ) (ეცერ.)	საკუთარი სახელი
მ'ოდან პიწილ?	მ'ადან	ბიძილ? (ჩბხ.)	სად წავიდა ბავშვი?

¹ А. М. Селищев, Старославянский язык, б. I, 1951, გვ. 139.

² იქვე, გვ. 140.

³ იქვე, გვ. 139.

ხემა მოდე ¹	ხემა. მადე (ჩბხ.)	როგორ არა
მოდმა ¹	მადმა (ჩბხ.)	არა
ომჩედ ესერ მოვა	ომჩედ ესერ მააა (ჩბხ.)	წავიდაო?
ლწირ ესერ მულვე	ლწირ ესერ მულვე მაგვეშ (ჩბხ.)	წერილი ხომ
მოვეშ		არ მაქვსო?
ბროლი ჩონგ	ბროლიშ ჩნგ (ჩბხ.)	ზღაპრის სახელია.

ა-ს ამგვარი მოდიფიკაცია მხოლოდ ნაზალურ მ, ნ თანხმოვნების გავლენით შეიძლება აიხსნას. რომ ამ თანხმოვნებთან მეზობლობა არა, ა ხმოვანი ო ხმოვნად ვერ გადაიქცეოდა, მით უფრო, რომ ო ხმოვანს ლახამულური კილოკავი საკმაოდ არიდებს თავს².

22. ო-სა და უ-სკენ იხრება ე ხმოვანიც ნაზალიზაციის შემთხვევაში. ამეჩუ („აქ“)³ სიტყვაში ე ხმოვნის ნაცვლად ლახამულურში ვხვდებით მის ნაზალიზებულ ვარიანტებს ხან ო-სა და ხანაც უ-ს სახით (ამოჩუ || ამოჩუ „აქ“). ორივე შემთხვევაში ე ხმოვნის ძლიერი ლაბიალიზებული სახეა წარმოდგენილი. ამასვე ვხედავთ ნემა-ს („არა“) პარალელურად ნუმა-ს ხმარებაშიც (ნუმ' აჩე „არ წახვიდე“).

თავის მხრივ ნაზალიზებული ო ხმოვანიც განიცდის შემდგომ დავიწროებას და უ ხმოვნისაკენ გადახრას. მაგ.:

გონაბ	→	გუნაბ	ფიქრი, დარდი
მოლაგვაშე	→	მულაგვაშე	რალაცას
მორიელა	→	მურიელა	მორიელი
იგნოვნი	→	იგნულნი	„დადგებოდეს იქნება“...

ამგვარად ხმოვანთა ნაზალიზაცია ამ ხმოვანთა დავიწროების თავისებური სახეა. უმლაუტის დროს ა-ს ე-საკენ გადახრასთან გვაქვს საქმე, ნაზალიზებისას კი იგი ო ხმოვნისაკენ იხრება. რაც შეეხება ო-სა და უ-ს, მათი

¹ მართალია, ო და ა (მოდმა—მადმა და მოდე—მადე) ხმოვნიანი ნაწილაკები თითქო მორფოლოგიურ-სინტაქსური ფუნქციით განსხვავდებიან ბალსხემოურსა და ლაშხურში (თ. შა-რა ა ძენი ძე, უარყოფითი ნაწილაკები სვანურში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I ტ. გვ. 325—326), მაგრამ ბალსქვემოურში მათ შორის ასეთი დაპირისპირება არ დასტურდება ლახამულური კილოკავის მოდმა „არა“ და მოდე „არა“ ეცერულში მადმა და მადე-ს სახით გვევლინება რაიმე ფუნქციური სხვაობის გარეშე.

² ასე მაგ.: ა) თუ უმლაუტის გამომწვევი რაიმე მიზეზი არსებობს, ეს ო ხმოვანი გაუმლაუტებულია და მხოლოდ ნაუმლაუტევი, დელაბიალიზებული ე ხმოვანი გვჩრება. ბ) სვანურ ენაში როგორც ცნობილია, უ-, ხუ-, გუ- პირის ნიშნები და სასხვისოს მაქცევარი -ო- პრეფერბის -ა- და -ე- ხმოვნითს ელემენტებს იმსგავსებს და ო-ს სახით წარმოგვიდგენს, მაგრამ ლახამულური კილოკავი ლენტეხური კილოს მსგავსად გაურბის ამ შემთხვევაში ასიმილაციას და ამიტომ საქმე გვაქვს ასეთ კილოკაურ დაპირისპირებასთან:

ლხმ. ა		ჩბხ. ო
წთვცად	ოთცად	გავეგზავნე
წთვცხანენ	ოთცხანენ	გავეციფდი
წხვთხელ	ოხვთხელ	დავქებენ
ეგვდან	ოგვდან	დაგვედო...

ამ მოვლენის მიხედვით ლახამულური კილოკავი ბალსხემოური კილოს მულანურ და მესტიურ ქცევებს უდგას გვერდში.

უმლაუტი იძლევა დიფთონგოიდურ **ჟე** და **ჟი** კომპლექსებს. ლახამულურის მისწრაფება არის ორივე ამ კომპლექსის დელაბიალიზაცია, გამარტივება. წყვილბაგისმიერი **ჟ-ს** დაკარგვით. ამავე **ო** და **უ** ხმოვნების ნახალისაცია კმათი ლაბიალური ელემენტის განმტკიცებას მოითხოვს.

ნახალიზებული **ო-ს** სიახლოვე **უ-ს**თან ზოგადი ფონეტიკური კანონზომიერება ჩანს. ასევე დგას ეს საკითხი სლავურ ენებშიც. „Образование носового гласного заднего ряда не вполне одинаково было в славянских языковых группах в последний доисторический период. В одних из них это был носовой сильно лабиализованный гласный **o**“ (близкий к носовому **u**)“¹.

ნახალობა ლახამულურში მხოლოდ ხმოვნებისათვის არაა დამახასიათებელი, იგი თანხმოვნებსაც ახასიათებს².

IV. რთულ თანხმოვნებთან დაკავშირებული მოვლენები

23. აფრიკატები, ანუ რთული თანხმოვნები — **ძცწ**, **ჯჩქ** — ქართველური ენებისათვის თანაბრად დამახასიათებელ ფონემებს წარმოადგენენ. ამდენად ეს აფრიკატები სვანური ენის ყველა კილოსა და კილოკავშიც დასტურდება.

„აფრიკატი რთული ხშული თანხმოვანია და, საერთოდ მიღებული აზრით, შედგენილია მარტივი ხშულისა და მისი ჰომორგანული ნაპრალოვნი-საგან (ანუ სპირანტისაგან); მაგ., აფრიკატი **ძ** იგულისხმება შედგენილად **ძ+ზ**-საგან, **ც**—**თ+ხ**-საგან“³ და ა. შ.

მაგრამ როცა აფრიკატიზაციის შესახებ ვლაპარაკობთ, უმთავრესად მაინც ვგულისხმობთ ამა თუ იმ სპირანტის გადაქცევას აფრიკატად, ისე როგორც დეზაფრიკატიზაცია ნიშნავს აფრიკატის შემადგენელ ელემენტთაგან ხშულის უგულვებელყოფასა და სპირანტისათვის უპირატესობის მინიჭებას.

ეს პროცესი—აფრიკატიზაცია და დეზაფრიკატიზაცია—ფონეტიკური ცვლადობის, ერთი თვისებრიობიდან მეორე თვისებრიობაში გადასვლის შედეგია. ზოგ ენას ერთი მიმართულებით, ვთქვათ, აფრიკატიზაციისაკენ აქვს გეზი აღებული, მეორის ტენდენცია შეიძლება დეზაფრიკატიზაცია იყოს. ასეთივე ორმხრივი მიდრეკილება შეიძლება ერთი ენის კილოებსა და კილოკავებს შორისაც დადასტურდეს. ამის თვალსაჩინო ნიმუშს იძლევა სვანური ენა.

სვანურ ენაში დეზაფრიკატიზაციის შემთხვევები ჭარბობს აფრიკატიზაციისას. სხვაობა ამ ენის კილოებსა და კილოკავებს შორისაც შეინიშნება ამ ხაზით. ასე მაგ., ლახამულურში დეზაფრიკატიზაცია უფრო ფართოდ არის წარმოდგენილი, ვიდრე სხვა დიალექტებში (ლაშხურში, ბალსხემოურსა და ლენტეხურში). მაგ.:

ძ — ზ

ლხმ. ზ
კარზ
ქინზ

სხვაგან ძ.
კარძ || კარძ (ლშხ., ლტ.) ტყავის ძველა
ქინძ (ლშხ.) ქინძი

¹ А. М. Селищев, Старославянский язык, часть I, 1951, стр. 139.

² ჩვენი, ცხვირისმიერობის შესახებ სვანური ენის ლახამულურ კილოკავში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. IV, 1952, გვ. 377—382.

³ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, გვ. 84.

ლიხერზანი	ლიხერძანი (ლნტ.)	დაგრება
წარზილ (ა. მაყ. ლექსიკ.)	ხარძილ (ლშხ.)	ხარისძირა
ლიგზენე	ლიგძენე (ლშხ.)	გაჭიმვა
ლიმზღვე	ლიმძღვე (ბზ.)	დამუწუქება
ყუნზელ	ყურძენ (ლშხ.)	ყურძენი
ლიზხალი	ლიძხალი ლიძხალი (ბზ., ლშხ.)	პირ- უტყვის გარეკვა, გადახება
ლიზგური	ლიძგური (ქვ. სვან).	დამთავრება
ლაზჰა	ლაძა ლძიძა (ლშხ., ბზ.)	საკლაფი
ნენზ	ნაძვი (ქართ.), ნუძუ (მეგრ.)	
განზ	განძ (ჩბხ.), ქართ. განძი	
ღერზ	ღერძ (ჩბხ.), ქართ. ღერძი	
ანზს ნარკინ	ანძახე ჩამოსაკიდები...	

მთელი რიგი შემთხვევებია, როცა ქართულიდან სვანურში სესხების ზებით შესული სიტყვების ზ სპირანტი სვანური ენის რიგ კილოებსა და კილოკაებს (განსაკუთრებით ლაშხურსა და ბალსხემურს) აფრიკატ ძ-დ უქცევიათ, მაგრამ ლახამულურ კილოკავს აქაც უცვლელად დაუცავს იგი მაგ.:

ლხმ. ზ	სხვაგან ძ	
ს/ზეწარ	ძეწარ ძეწარ (ბზ., ლშხ.)	ზეწარი
თარგლეზერ	თარიძელ (ლშხ.)	მთავარანგელოზი
ზულვა	ძულვა (ბზ.)	ზლვა
მალაზა (მეგრ. სასიმიინდე)	მალაძია (ბზ.)	მალაზია, სასიმიინდე
ზღვიდ	ძღვიდ (ბზ.)	ზლუდე
როზგ	როძგ (ბზ., ლშხ.)	როზგი — розга (რუს.)

გვხვდება მაგალითები, სადაც ც აფრიკატს ლახამულურში თ თანხმოვანნი ენაცვლება, მაგ.:

ლხმ. თ	სხვაგან ც	
მეკვთოვლ	მეკვცოვლ (ჩბხ.)	მკვენესარი
ლიყთენე	ლიყცენე ლიყელცენე (ჩბხ., ლშხ.)	გულამოსკენით ტირილი
ქვითი-ქვითი	ქვიც-ქვიც (ბზ.),	ქუცი-ქუცი (ქართ., ლშხ.)...

ზემოწარმოდგენილი მასალის ჩვენებით ლახამულური უპირატესობას ანიჭებს მარტივ თანხმოვნებს.

24. აფრიკატიზაცია. აფრიკატიზაცია ლახამულურისათვის შედარებით ნაკლებ არის დამახასიათებელი, ვიდრე დეზაფრიკატიზაცია, მაგრამ მცირედენი ფაქტობრივი მასალა ამ მოვლენის არსებობასაც ადასტურებს. ასე მაგ. ს—ც:

ლხმ. ც	სხვაგან ს	
კმციცია	კმსისია კამისია (ჩბხ., ბზ.)	კომისია
კავკაციცია	კავკასია (ჩბხ.)	კავკასია
რელც	რელს (ბზ., ჩბხ.)	рельс (რუს.)...

ლაზამულურის დამოკიდებულება აფრიკატ ც-სადმი მაინც სავრძნობლად განსხვავდება თითქმის მთელი სვანურისაგან. იგი გაურბის აფრიკატ ც-ს ხმარებას. ამიტომ არის, რომ ლაზამულურის დიდძალ ლექსიკურ მასალაში ს სპირანტია დაცული, ზოგან კი აფრიკატ ც-დ არის იგი წარმოდგენილი. მაგ.:

ლზმ. ს	სხვაგან ც	
საკსარ	საკცარ (ჩზხ.)	ბერკეტი
ქირს	ქირც (ლზხ.)	ოსპი
ესნერ	ეცნარ (ბზ.)	თურმე
ფარსაგ	ფარცაგ (ლზხ.)	კარგი
ტკისდ	ტკიცდ (ბზ. 328, 1)	მართლა
ლუსმარ	ლუცმარ (ბზ.)	ლურსმანი
ვისხვ	ვიცხვ (ფარ.)	უხხი
ტარეს	ტაროც (ლზხ.)	ტაროსი
ხოსვარ	ხოცვარ (ფარ.)	სოფლის სახელია და ა. შ.

ასეთივე ვითარებასთან გვაქვს საქმე შ—ჯ თანხმოვნებთან დაკავშირებულად. ლაზამულური მარტივ შ-ს აძლევს უპირატესობას აფრიკატ ჯ-ს წინაშე. მაგ.:

ლზმ. შ	სხვაგან ჯ	
ბერეშ	ბერეჯ (უშგ., ბეჩ.)	რკინა
ლითურჟინე	ლითურჯინე (ჩზხ.)	მთელი სიმძიმით დაწოლა
ყვიჟბარ	ყვიჯბარ ყვიჯბარ (ბზ.)	ჯელი
ლიქაჟე	ლიქარჯე (ლზხ.)	გასულელება
აუჟენდ	ჰანჯვედ (ჩზხ.)	უზანგი

დ+ს—თს, როგორც ცნობილია, იძლევა ც-ს. ამის კარგი ნიმუშია ლაზამულურში ფაცაშ „მდევრისა“ (შვანშ ფაცაშ მუთუშინე „სვანეთის მდევარი ჯარის დამჩქარებელი“). იგი მიღებულია ფორმისაგან ფადასაშ, მაგრამ დ-ს მომდევნო ა ხმოვნის რედუქციის შემდეგ უშუალოდ მეზობლობაში მოხვედრილი დს—თს და შერწყმის ნიადაგზე ც-ს იძლევა. ამგვარადვე არის ც მიღებული ბალსხემოურის ზმნებში ბაშ, ჯაშ (—*ბაშთს—*აშდს—სადეს; *ჯაშთს—*ჯაშდს—ჯადეს) „ჭქონდეს, გქონდეს“ და სხვ.

საერთოდ, უკანაენისმიერების აფრიკატიზაცია ნაკლებად ახასიათებს ლაზამულურს, მაგრამ კ-ს გადაქცევა აფრიკატ ჭ-დ ხშირია:

ლზმ. ჭ	სხვაგან კ	
ლიჭლანი	ლილკპე (ბზ.)	ჩაძირვა
ფხირჭა	ფხირკეპა/აე (ბზ., ლზხ.)	თხარია, ქექია
ლიქუჭე	ლიქკენე (ლზხ.)	დაჭკნობა და სხვ.

საენათმეცნიერო ლიტერატურაში დადასტურებულია, რომ ქართული კაც-ი სვანურში არის ჭაშ, მიღებული პირველი თანხმოვნის აფრიკატიზაციის გზით.

ამგვარად, რთული თანხმოვნების თავისებურებათა შესახებ ლახამულურში შეიძლება დავასკვნათ: დეზაფრიკატიზაცია საერთოდ მთელი სვანურენის დამახასიათებელი მოვლენაა, მაგრამ ეს მოვლენა ყველაზე რელიეფურად ლახამულურშია წარმოდგენილი.

V. ასიმილაცია და დისიმილაცია ლახამულურ კილოკავში

25. ასიმილაცია ქართველური ენებიდან განსაკუთრებით გავრცელებულია ქართულსა და ზანურ ენებში¹. კილოებისა და კილოკავების მონაცემების მიხედვით სვანური ენა ასიმილაციის მხრივაც არ ემიჯნება ქართველურ ენებს.

ასიმილაცია ლახამულურ მეტყველებაში საკმაოდ გავრცელებული ფონეტიკური მოვლენაა. ამ კილოკავის მონაცემებს კორექტივი შეაქვთ სვანური ენის ასიმილაციის შესახებ წამოყენებულ დებულებაში, რომლის თანახმადაც თითქოს „სვანურს... სახმო სიმების მოქმედების მიმსგავსების მიხედვით (ე. ი. მჟღერობა-სიყრუის მიხედვით) ასიმილაცია არ სჩვევია“². ასიმილაცია მჟღერობა-სიყრუის მიხედვით ფართოდაა წარმოდგენილი ლახამულურ კილოკავში. იგი უმთავრესად დამახასიათებელია უშუალო მეზობლობაში მყოფი ბგერებისათვის, ამასთან ძირითადად რეგრესულია და თანაც ნაწილობრივი.

26. ლახამულურ კილოკავში დიდი რაოდენობით დასტურდება ყრუთა მეზობლობაში მყოფი მჟღერი თანხმოვნის რეგრესული ასიმილაციური დაყრუება. თითქმის აუცილებელი ხდება ამგვარი დაყრუება, თუ მჟღერი მოქცეულია ორ ყრუ თანხმოვანს შორის³. ასე მაგალითად: ჩუბეხურში გვაქვს: ლისდიკალ „წყენა“ მაგრამ ლახამულურში -ი- ხმოვნის რედუქციის შედეგ ს, კ ყრუ თანხმოვნებს შორის მოქცეული მჟღერი თანხმოვანი დ ყრუვდება და ასიმილაციური კ მკვეთრის ელფერს იღებს, თვითონაც ყრუ მკვეთრ თანხმოვნად იქცევა: ლისისტკე „წყენა“ ოთსისტკა „უწყენია, უარი უთქვამს“ და სხვ. ანალოგიურ ვითარებასთან გვაქვს საქმე ლახამულურში ქვემოთ მოყვანილი მაგალითების მიხედვითაც:

ნაშთქ (ლხმ.) ← ნაშლქ (ბზ.) ნამგალი

ლაშთხი (ლხმ.) ← ლაშდიხ (ჩბზ.) სათხილე...

მაგრამ მჟღერთა ასიმილაციური დაყრუება მხოლოდ ყრუ ბგერათა შორის მოქცევისას როდია შესაძლებელი ლახამულურისათვის, საკმარისია მჟღერ თანხმოვანს უშუალოდ ყრუ ბგერა მოჰყვეს, რომ რეგრესულმა ასიმილაციამ იჩინოს თავი⁴. მაგ.: სვანური დვაშ „ჯიხვი“ სახელისაგან ნაწარმოები მუღღვირ (ჩბზ.) ლახამულურში მუხშვირ-ის სახით არის წარმოდგენილი. ყრუ ფშვინვიერმა შ-მ დაიმსგავსა მჟღერი ლ და ხ-დ აქცია: მუხშვირ

¹ ამის შესახებ ი. ყიფშიძის ასიმილაციისა და დისიმილაციის წესი ქართულსა და მეგრულში: თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მოამბე, ტ. I, გვ. 1—8.

² ს. ქლენტი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 159.

³ ვ. თოფურია, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში: მიმოძილველი I, 1926, გვ. 205.

⁴ ამასვე უპერს მხარს ლენტეხურიც: ასხრი (←ესღრი) „მიდის“ ექვლიბ (←ეკვლიბ) „ისეთი“... З. Ч у м б у р и д з е, фонетические особенности лентехского диалекта сванского языка (автореферат), გვ. 6.

ლაჯანიდ მიბემა (სვან. პოეზია, 158,8. ლაზამულური მასალა) „ახალგაზრდა ჯიხვი სახნავად უღელში შემობამს“; და ჩვირ „და“ სახელისაგან მრ. რ. ლაზამულურში მხოლოდ ამ სახით გვხვდება:

ლაჩჩურა (← ლაღჩურა: ბზ.) „ღები“. მსგავსი მოვლენაა ამ მაგალითებშიც:

ლზმ.	სხვაგან	
ლიჩქური	ლიჯქური (ჩბზ.)	ჯიქურ მისვლა, მივარდნა
ლიტკლებ	ლიდაკლებე (ლნტ.)	დანანება
დეთფულ	ლეღფულ (ჩბზ.)	დედოფალი...

ვ-სთან მეზობლობაში დ-ონი უთუოდ ფშვინვიერდება ლაზამულურში:

ლზმ.	სხვაგან	
ლითჯი	ლიდჯი (ლზზ.)	სანადიროდ წასვლა, ნაზარალევის გადახდა
ლიზთჯარი	ლიზდეჯარ (ლზზ.)	პაიჭების კეთება
ლათჯელ	ლადჯელ (ჩბზ.)	ფარები სათხებო (შდრ. დაჯელ თხა)...

ასევე მტკიცედ არის გატარებული ლაზამულურში ამგვარი ასიმილაცია სხვა ყრუ თანხმოვნებთანაც:

ლზმ.	სხვაგან	
ხაშხა (ბზ.-შიც) ←	ხაჟხა (ჩბზ.)	ჰქვია (შდრ. ჟახე სახელი)
ლიჰქენე	← ლიჯქენე (ჩბზ.)	გავსება, გატიკნა
იშქვი	← იჟქვი (ჩბზ.)	მწიფდება ხილი (შდრ. ჟუქვ მწიფე)
ეჰკალიბ	← ეჯკალიბ (ჩბზ.)	ისეთი, იმისთანა
ღრთხოვ	← ღრდხოვ (ჩბზ.)	წავიდეთო...

ერთ-ერთი სოფლის სახელწოდება ლ ა ფ ს ყ ა ლ დ მიღებული უნდა იყოს ლ ა ზ ა ს ყ ა ლ დ-ისაგან („მარწყვეთი“) (შდრ. ბსყ „მარწყვი“). თუ ეს სწორია, მაშინ, ლ ა ფ ს ყ ა ლ დ-ში ფ თანხმოვანი ასიმილაციური გაფშვინვიერების შედეგი იქნება ბ მელერისაგან.

შეიძლება ითქვას, რომ ასიმილაციის ეს სახე მარტო ლაზამულურს არ ახასიათებს, იგი მოდებულია მთელ სვანურში.

მაგ.:

ჯოჩხეთ ჯოჩხეთ (ბზ., ბქვ.)	ჯოჯოხეთი
ლიფფხენე (ჩბზ.)	ჰკურება (შდრ. ბიფხ. ნამი)
საფტინ (ბზ., ლზზ.)	← საბატონო (მეგრ.) შაბათი...

მელერთა რეგრესულ ასიმილაციურ დაყრუებას იწვევს მრ. რიცხვის საწარმოებელი ხ სუფიქსი ზმნებში:

მრ. რ.	მრ. რ.	მრ. რ.
აფიშედ	გაუშვა	აფიშეთხ
ქ'ოხცად	გამოუცვალა	ქ'ოხცათხ
		გაუშვეს
		გამოუცვალეს

ანჳად	მოვიდა	ანჳათხ	მოვიდნენ
ათჳად	ააცილა	ათჳათხ	ააცილეს, ააცდინეს
აჩჳად	წავიდა	აჩათხ	წავიდნენ...

დროისა და ადგილის გარემოების აღმნიშვნელი ზმნისართების ერთი რიგი შეიცავს ე.წ. „ის“ ნაცვალსახელს, რომლის ჯ იცვლება ჩ-დ მომდევნო ყრუ თანხმონების გავლენით (ეჩჳას—*ეჯჳას „მაშინ“ ეჩხენ—*ეჯხენ „იქიდან“ ასეა ნაცვალსახელებთანაც: ეჩშელდ—ეჯშელდ „იმდენი“ და სხვ.).

ასიმილაცია ჩვეულებრივია, როცა—ხ ე ნ—„კენ“ თანდებული დაერთვის ზედსართავი სახელების ჩ ე ი ბ ე, ჩ ე პ ბ ე „ქვედა“, ჟიბე, ჟებე „ზედა“ ნათესაობითი ბრუნვის ფორმას: ჟებჳშენ „ზემოდან“, ჩებჳშენ „ქვემოდან“, ჟ ი ფ შ ხ ე ნ „ზევიდან“, ჩ ე ი ფ შ ხ ე ნ „ქვევიდან“, ან კიდევ ეს ნათესაობითი მრავლობით რიცხვშია: ჩ ე ი ფ შ ა რ (—ჩეიბშარ ჩხბ.) „ქვემოურები“ ჟ ი ფ შ ა რ (— ჟიბშარ ჩხბ.) „ზემოურები“...

ინტერესს მოკლებული არ იქნებოდა ლახამულურში წარმოდგენილი ასიმილაციური დაკარგვის შემთხვევებიც. აქ დასტურდება როგორც ფშენიერიტა, ასევე მჟღერთა ასიმილაციური დაკარგვა ორივე მიმართულებისა—რეგრესულიც და პროგრესულიც.

ა) ფშენიერიტა რეგრესულ-ასიმილაციური დაკარგვის ნიმუშებია ლახამულურში:

ლოჰოდა	(—ლოჰჰოდა—ლოხჰოდა)	მიუცია
ოჰერა	(—ოჰჰერა —ოხჰერა)	დაუბარებია
ეჰანლვე	(—ეჩჰანლვე —ეჯჰანლვე)	მას შემდეგ...

ბ) მჟღერთა რეგრესულ-ასიმილაციური დაკარგვის შემთხვევები ლახამულურ კილოკავში:

ნებოს (ლხმ.)	—ნებოსს—ნებოჰს (ჩხბ.)	სალამოს
ეგვარ	(—ეჯგვარ) ისეთი	
კანდა	(—*კანანდა—კალანდა ¹)	ახალი წელი...

უკანასკნელ მაგალითში მთელი მარცვალა ამოღებული. ვფიქრობთ, ესეც რეგრესულ-ასიმილაციური დაკარგვის შედეგია.

27. ყურადღებას იპყრობს ად- ზმნისწინის თანხმონითი -დ- ელემენტის გედი. იგი გარკვეულ პირობებში თ-დ არის დაყრუებული. მისი თ-დ ქცევის ერთ-ერთ ძირითად მიზეზად სპეციალურ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია S₂ და O₂ პირის ჰ პრეფიქსის დაკარგვა ად- ზმნისწინის შემდეგ. ჰ „ად“ თან თვით იკარგება, მაგრამ არა უკვალოდ, არამედ მეზობელ დ'ონს აფშენიერიტებს, თ' ანად აქცევს და თვითონ ამ თ'ანის ფშენიერიტებაშია მიჩქმალული: ადჰ —ათ².

ასეა ეს ლახამულურშიც: ა თ ე კ ა რ ქ „ვიშოვე“, ო თ ბ უ ქ კ ე ი რ „გავხლიჩე“. ეს მოვლენაც ასიმილაციური ხასიათისაა, მაგრამ ასევე ნათელი და გასაგები არ არის ერთპირიანი ზმნებისა და პირდაპირი დამატების მქონე ორპირიანი ზმნების მესამე პირში ად- ზმნისწინის -დ-ს დაყრუება.

ერთპირიანებთან: ლხმ. ქ' ათქინეხ—ჩხბ. ქ ადქინეხ „გაირბინეს“, ლხმ. ათქაჯუნ—ჩხბ. ადქაჯუნ „გადაირია“.

¹ გურულ კილოსა და მეგრულშია დაცული ამ ფორმით.

² ა. შ ა ნ ი ძ ე, უმლაუტი სვანურში: არილი, გვ. 182.

ორპირიანებთან: სგ, ათვრნე ლხმ. — სგ' ადვრნე ჩბხ. „შეიყვანა მან ის“, ჩვათბეჟენე ლხმ. — ჩვადბეჟენე ჩბხ. „დამალა მან ის“.

ამ მაგალითებში დ-ს თ-დ დაყრუების მიზეზად იგივე ფაქტორი არ მიიჩნევა, რადგანაც ჰ პრეფიქსი არ ივარაუდება. აქ ასიმილატორის როლს უნდა ასრულებდეს ად ზმნისწინის უშუალო მეზობლობაში მყოფი მომდევნო ყრუ თანხმოვანი. რომ ეს ასეა, ამას ქვემოთმოყვანილი მაგალითები ადასტურებს.

28. ად- ზმნისწინის -დ- ელემენტი „ზოგჯერ ზმნის თავიკიდურ ყრუ თანხმოვანს ემსგავსება და ტ-დ იქცევა: ლხმ. ატყიმე „დაახრჩო“, ქ' ატკვარ „გააგდო“¹. დ ელემენტის ამნაირი ასიმილაცია ლახამულურში მხოლოდ ორ (კ, ყ) მკვეთრების წინ არის დადასტურებული:

ჩვატკარე (— ჩვადტკარე ჩბხ.) გაალო

მვგემ ატყერნივე (— ათ/ადყერნივე) რა მოუეიდოდა?

ატკუჭურეს (— ადკუჭურეს ჩბხ.) გამოსცადეს

ატყალვე (— ადყალვე. ჩბხ.) შეაშინა და სხვ.

29. ასიმილაცია წარმოებების ადგილის მიხედვით. ლახამულურ კილოკავში ხშირია თანხმოვანთა ასიმილაცია წარმოების ადგილის მიხედვით.

ა) ზმნათა ბოლოკიდურ ჰ-ს იმსგავსებს მრ. რიცხვის ხ სუფიქსი, რაც წარმოადგენს სრული რეგრესული ასიმილაციის ნიმუშს წარმოების ადგილის მიხედვით ლახამულურ კილოკავში:

ატკვიხხ (— ად-კვიჰ-ხ) გაიგეს,

ჩვანხიხ (— ჩვანხიჰ) დაკლეს,

იგეხხ (— იგეჰ-ხ) ჰუქვავენ...

ასევე იმსგავსებს ეს- ზმნისწინის ხ ელემენტს ზმნის ფუძისეული შ თანხმოვანი:

ეშშეებ (— ეს-შეებ) დაუსტვინა,

ეშშიდ (— ეს-შიდ) მიაყარა,

ეშშყად (— ეს-შყად) დაუვარდა...

ეს- ზმნისწინის -ს- ელემენტი შიშინა თანხმოვნების წინაც შ-დ იქცევა ლახამულურში:

ქ'ეშქენ (— ქ'ოსქენ ჩბხ.) დაბრუნდა

ეშქამ (— ესქამ ჩბხ.) მიჰყვა

ეშჰყილ (— || ესჰყილ) დასჰყივლა...

ბ) ძალიან გავრცელებულია უშუალო მეზობლობაში მყოფ თანხმოვანთა ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაცია წარმოების ადგილის მიხედვით.

1) ბაგისმიერები იმსგავსებენ ნ თანხმოვანს ლახამულურში:

უმბულიდ (— უნბილდ ბხ.)

უნებურად

ლიმბე (— ლინებე ლნტ.)

ლიმბე (უშგ.) დანებება

ლიმბანი (— ლინბანე ჩბხ.)

დაფიცება (შდრ. ნაბან „ფიცია“)

ლიმბეზი (— ლინებოზი ლნტ.)

შემოლამება (შდრ. ნებოზ „სალამო“)...

¹ ვ. თ. ო. ფ. უ. რ. ი. ა, სვანური ენა, I, ზმნა, გვ. 18.

2) ფუძისეული ს თანხმოვანი შეიძლება დაემსგავსოს მეზობელ შიშინა ბგერებს:

ლიშიქვერი (←ლისაჩქვერი ლნტ.) დასაჩუქრება
ლიშენჯავი (←ლისენჯავი ჩბხ.) სინჯვა

3) შიშინა თანხმოვნებს სხვა თანხმოვნებიც შეიძლება დაემსგავსოს:

ლაფჩურა || ლაჩურა (←*ლადაჩურა „ღები“, შდრ. დაჩურ „და“)
გენჭშიშ (←გენწშიშ ჩბხ.) აშხალ „ტირითის შტო“...

4) თავის მხრივ სისინა თანხმოვნებმაც შეიძლება დაემსგავსონ შიშინა თანხმოვნები:

ემზუ (←ევზუ ჩბხ.) „იმდენი“, ასწვამ (←აშვწამ←აშხვ წამს ჩბხ.) „ერთ წამს“.

30. ლახამულურში დასტურდება სრული პროგრესული დისტანციური ასიმილაციის ისეთი შემთხვევებიც, როცა ლ იმსგავსებს რ-ს და ვიღებთ ორ ლ-ს, ან რ იმსგავსებს ლ-ს და ვიღებთ აგრეთვე ორ რ-ს (ლხმ. ქურმირ←ჩბხ. ქურმილ←ქართ. გრდემლი...)

სხვა ქართველურ ენებში ამის მსგავსი მოვლენა არ გვხვდება. პირიქით, იქ ნარნარა თანხმოვნების დისიმილაცია გვაქვს. მართალია, ორი რ-დან ერთ-ერთს (უფრო მომდევნოს) ლ-ასად აქცევს სვანური ენის ბალსზემოური ლაშხური დიალექტებიც. მაგრამ ლახამულური კილოკავი ამგვარ დისიმილაციას არ იცნობს. აქ „არის შემთხვევები, როდესაც სიტყვის ფუძეში დაცულია სამი რ: მაგ.: ლხმ. ლამგარარ ნიშნავს დიდრონი ხეების მოსაჭრელი; თავ-მოსაყრელი რამე, მრავლობითში იქნება: ლამგარარარ. ამ რიგის მაგალითებია:

ლწწყერარარ (ლხმ., ჩბხ.) ქუჭრუტანების ამოსავსები
ლაღარურარ (ლხმ.) (ფიცარზე) ღარის გასაკეთებელი რამე
ლწჯირგარარ (ლხმ., ჩბხ.) სათელავი რამეები¹⁴...

საქნე მხოლოდ იმით კი არ ამოიწურება, რომ ლახამულურს ადვილად შეუძლია ერთ სიტყვაში ორი და მეტი რ თანხმოვნის შენარჩუნება, არამედ საყურადღებო ის არის, რომ ერთსა და იმავე სიტყვაში რ თანხმოვანს შეუძლია ლ თანხმოვნის მიმსგავსება რ-დ. პროგრესულის გვერდით ამგვარი ასიმილაცია რეგრესულიც შეიძლება იყოს. მაგ.:

მენდრარ (ლხმ.)←მენდლარ (ჩბხ.) მედლები
ლექთურარარ (ლხმ., ფარ.)←ლექთულარარ (ჩბხ.) მუხლსათბურები (შდრ. ქუთულ მუხლი)...

როგორც ვხედავთ, ზოგჯერ ერთი და იმავე ფონეტიკური მოვლენისადმი პირდაპირ საწინააღმდეგო დამოკიდებულება შეიძლება გამოიჩინონ არა მხოლოდ მონათესავე ენებმა, არამედ ერთი და იმავე ენის დიალექტებმაც. კი. ერთ-ერთი ასეთი მოვლენა სწორედ რ+რ-სა და ლ+ლ თანხმოვნებისადმი დამოკიდებულებაა სვანურსა და სხვა ქართველურ ენებში. ლახამუ-

¹⁴ ს. ჟღენტის, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 165.

ღლურს ამ საკითხში რადიკალურად განსხვავებული პოზიცია უჭირავს როგორც სხვა ქართველურ ენებთან შედარებით, ასევე სვანური ენის ბალს-ზემოურ და ლაშურ დიალექტებთან შედარებითაც.

31. ასიმილაციური ნაზალიზაცია. ფუძისეულ ნაზალურ თანხმოვნებს უნარი აქვთ დაიმსგავსონ ლ თანხმოვანი:

წამპარ (ლზმ.)—ლამპარი

წაცხნირ || ლწცხნირ (ლზმ.)— ლწცხნირ (ჩზხ.) სავარცხელი

წანკერი (ლზმ.)—ლანკერი (ჩზხ.) ძირი, ფსკერი

წენცელ (ლზმ.)—ლენცელ (ზზ., ლზხ.) ხემსი

წანგული (ლზმ.)—ლანგელი (ზზ.), ლენგელი (ლზხ.)

ნაკელის გადასაყრელი სარკმელი,

წანგვე (ლზმ.)—ლანგვე/ვე (ზზ., ლზხ.) ცოცხი

წანაგ (ლზმ.)—ლანაგ (ჩზხ.) დედულეთი

წენკირ (ლზმ.)—ლენკირ (ჩზხ.) ალატი, ალა

წინთელისგა (ლზმ.)—ლინთელისგა (ჩზხ.) ზამთარში...

ამგვარი ასიმილაცია, როგორც მაგალითებიდანაც ჩანს, უმთავრესად დამახასიათებელია ლაზამულური კილოკავისათვის. გარდა იმისა, რომ აქ რეგრესული ხასიათის სრული დისტანციური ასიმილაცია გვაქვს, ორ ნ თანხმოვანს შორის მოქცეული ხმოვანიც ნაზალიზებულია.

32. ასიმილაცია ხმოვნებთან. ხმოვანთა ნაწილობრივი ასიმილაციის ერთ მეტად თავისებურ ფონეტიკურ მოვლენას, როგორც უკვე ვნახეთ, უმლაუტი წარმოადგენს. მაგრამ აქ ივარაუდება განხილვა ხმოვანთა დამსგავსების მხოლოდ იმ სახისა, რომელიც ქართულისა და ზანურის ხმოვანთა ასიმილაციის მსგავსად მიმდინარეობს სვანურ ენაშიც.

როგორც ცნობილია, S_1 -**ჟ**- პრეფიქსი სვანურში (ლენტეხურის გამოკლებით) წინდებულთა **წ**, **ე** ხმოვნებს იმსგავსებს და **ლ**-დ აქცევს¹. ასეთსავე ჯავლენას ახდენს პრევერბისეული **წ**- და **ე**- ხმოვნებზე **ო**; **გჟ**- პრეფიქსის **-ჟ**- ელემენტიცა და სასხვისოს მაქცევარი **ლ** (და აგრეთვე ფუძისეული **ლ** ხმოვანიც).

ჟთვიგ → ოთვიგ „დავიდგი“, ახვმარენ → ოხვმარენ

„მოვემზადე“, ე'ავგტიხა → ე'ოგვტიხა „ამოგვიბრუნებია“...

მაგრამ ამ პირობებში ზმნისწინისეული **-წ**- ხმოვნის ასიმილაციისადმი დამოკიდებულების მხრივ ლაზამულური კილოკავი ძირფესვიანად განსხვავდება როგორც ეცერული კილოკავისაგან, ისე ლაშურისა და ნაწილობრივ ბალსზემოურისაგანაც. ეცერულ კილოკავსა და ლაშურ (ნაწილობრივ ბალსზემოურ) დიალექტშიც პირის პრეფიქსისეული **-ჟ**- ელემენტი და **-ლ**- მაქცევარი ზმნისწინისეული **-წ**- ხმოვნითი ელემენტის დამსგავსების შემდეგ თვითონ იკარგებიან. ლაზამულურში ამგვარი მოვლენა იშვიათობას წარმოადგენს. ლაზამულურმა თითქმის არ იცის პრევერბისეული ხმოვნების (**-წ**-სა და **-ე**-ს) ასიმილაცია. ამ მხრივ ლაზამულური კილოკავი ლენტეხურ (და ნაწილობრივ ბალსზემოურ) დიალექტს უდგას გვერდში. აი, როგორ უპირისპირდება ლაზამულური კილოკავი ეცერული კილოკავის ჩუბეხურ ქცევას:

¹ ვ. თ. ფ. უ. რ. ა, სვანური ენა, I, ზმნა, გვ. 11—12.

ლწმ.	ჩზხ.	
ათუქარქ	ოთქარქ	ვიშოვე
ათცხანენ	ოთცხანენ	გავცივდი
ქ'ათვექმ	ქ'ოთვექმ	გავყევი
ქ'ალიყედ	ქ'ოლიყედ	ამოვიყვანოთ
წლბინად	ოლბინად	დავიწყით.
ლწხვსგი	ლწხვსგი	შევხედე.
წხვისყ	ოხვისყ	გავიკეთე
წხვთიშდ	ოხვთიშდ	ავირჩიეთ
წხვტყაბ	ოხვტყაბ	შევიწვი
ქ'წხვმწარ	ქ'ოწხვმწარ	მოვიმწადე და ა. შ.

სამაგიეროდ უშუალოდ პრევერბისეულ -ა-ს პირისეული -ფ- ლახამუ-
ლურშიც იმსგავსებს:

ოდაგრ (←*ადგაგრ) „მოკალი“, ოტვეხ (←ლწ. ატვეხ)
„დავბრუნდი“, ოცხირ (←აცხვირ) „შევიტყე“...

33. ამგვარად, ლახამულურ კილოკავში ასიმილაციის ყველა სახე დას-
ტურდება.

შეიძლება დავასკვნათ, რომ სვანური ენის ლახამულური კილოკავისა-
თვის ერთი აქტიურად დამახასიათებელი ფონეტიკური მოვლენა არის ასიმი-
ლაცია „სახმო სიმების მოქმედების მიმსგავსების მიხედვით“, ასიმილაცია
მჟღერობა-სიყრუის მიხედვით. ამასვე ადასტურებს ლენტეხური დიალექტის
მონაცემებიც. ამ დიალექტის ფონეტიკურ თავისებურებათა ანალიზისას
ზ. ჭუმბურიძეს წამოყენებული აქვს ასეთი დებულება: ლენტეხურში „pre-
льфонно представлены процессы ассимиляции и диссимиляции как по месту,
так и по способу артикуляции“¹.

34. დისიმილაცია. დისიმილაციური მოვლენებით ისე მდიდარი არ
არის სვანური ენა, როგორც ასიმილაციით. განსაკუთრებით ეს ითქმის ლა-
ხამულური კილოკავის შესახებ. როგორც ცნობილია, ლახმურსა და ლენტე-
ხურში ორი რ-საგან ერთ-ერთი, უფრო კი მომდევნო რ, განიმსგავსება ლ-დ-
ასეთივე ტენდენცია ახასიათებს ბალსზემოურსაც². რაც შეეხება ბალსქვემოურს
და განსაკუთრებით კი ამ დიალექტის ლახამულურ კილოკავს, აქ ორი და
მეტი რ-ს შეხვედრა ერთსა და იმავე სიტყვაში ასატანია. რ+რ კომპლექსი
დისიმილაციას არ განიცდის ბალსქვემოურის მეტწილ ქცევა-თქმებში. ეს
არის ერთი ხელშესახები სადემარკაციო ხაზი ბალსქვემოურსა და ქვემოსვა-
ნურ—ბალსზემოურის დიალექტებს შორის.

ლახამულურისათვის ჩვეულებრივია ამგვარი შემთხვევები:

ქორ	სახლი	ქორ-წარ	სახლები
ყორ	კარი	ყორ-წარ	კარები
ბწარ	ბარი	ბარ-წარ	ბარები

¹ З. Чумбуридзе, фонетические особенности лентехского диалекта сванского
языка (Автореферат), გვ. 6.

² ს. ჭლენტი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 164.

კერ 1. ჩაქუჩი 2. ტახი კერ-პრ 1. ჩაქუჩები 2. ტახები...

ერთ წყება არსებით სახელებთან ფუძისეული რ გაუჩინარებულია მხოლოდობით რიცხვში, მაგრამ იგი გამოვლინდება ხოლმე მრ. რიცხვის საწარმოებელი -პრ სუფიქსის დართვისას და ამგვარად, ორი რ თანხმოვანი გვევლინება დისიმილაციის გარეშე:

მს. რიცხვი		მრ. რიცხვი	
ცხა	ფრჩხილი	ცხა-რ-პრ	ფრჩხილები
შდიმ	ყური	შდემ-რ-პრ	ყურები
ქიმ	ცრემლი	ქემ-რ-პრ	ცრემლები
თე	თვალი	თე-რ-პრ	თვლები
შდა	ტარო	შდა-რ-პრ	ტაროები
კა	ფიქალი	კა-რ-პრ	ფიქლები...

ლახამულური თავს არიდებს ხშულთა რეგრესულ-დისიმილაციურ გამჟღერებას. იგი ხშულ ყრუ იდენტურ თანხმოვნებს ადვილად იტანს ერთად და ამით თითქმის მთელ სვანურს უპირისპირდება, ასე მაგალითად:

ლმმ.	ზზ., ლზზ.	
კაკ	გაკ	ნიგოზი, კაკალი
პაპ (ლიპაპ)	ბაპ (ლიბაპ)	მღვდელი (მღვდლობა)
ჭაჭარ	ჯაქა/არ	წელი (შდრ. ჭაჭები)
ტტტ	დდტ	ტუტა, ნაცარი
პირწამალ	ბირწამალ ბირწამალ	პირის წამალი...

სამაგიეროდ თითქმის მთელ სვანურში სრულ იდენტობასთან გვაქვს საქმე (ლენტეხურის ნაწილობრივი გამოკლებით) ხშულთა პროგრესული დისიმილაციის მხრივ:

ლმმ. (და თითქმის მთელი სვანურიც)	ქართული
სგელ	სქელი
ლაშგარ	ლაშქარი
ტშშდ	ტაშტი
შგერი	შქერი...

განხილული მასალის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ: ლახამულურმა არ იცის რ+რ და საერთოდ ნარნარა თანხმოვანთა დისიმილაცია, იგი არ ახდენს არც ხშულთა რეგრესულ-დისიმილაციურ გამჟღერებას, მაგრამ ამავე ხშულთა პროგრესული დისიმილაცია მისთვისაც ნიშანდობლივი ფონეტიკური მოვლენაა.

VI. მეტათეზისი

35. მეტათეზისი უმთავრესად დამახასიათებელია ნარნარა რ, ლ, ნაზალურ მ, ნ და უმარცვლო უ-ნისათვის. ამ გარემოებას აღნიშნული თანხმოვნების ჭარბი სონორობით ხსნიან ზოგად ფონეტიკაში¹.

დისტანციური მეტათეზისის ნიმუშებია:

ბლენ (ლზმ.)	ბნელი (ქართ.)
გრიმ (ლზმ.)	გმირ (ჩზხ.) გმირი
მანცა თოფარე (ლზმ.)	ნამცა თოფარე (ჩზხ.) ნამცა თოფები...

საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ დისტანციური მეტათეზისი ლახამულური კილოკავისათვის სვანური ენის სხვა დიალექტებთან შედარებით ნაკლებ არის დამახასიათებელი. ამით აიხსნება, რომ ძალიან ხშირად სხვაგან მეტათეზისიანი სიტყვა ლახამულურში ამოსავალი ფორმით არის დაცული. მაგ.:

ლწრიშ ქიბ (ლზმ.)—რწლიშ ქიბ (ფარ.)—ლარის ძაფი
ლილანჩე (ლზმ.) —ლინალჩე (ჩზხ.) ფეხსაცმლის ძირის (ლანჩ-ის)
გამოკერვა

ხოლერა (ლზმ.) —ხორჯელაჲ (ლზხ.)—ხოლერა
ლინერგავი (ლზმ.)—ლირენგავი (ბზ.) დანერგვა (შდრ. ნერგი)

ლიცლერე (ლზმ.) —ლიცრულე (ჩზხ.) ხევა (ლზმ.)

თელღრა (ლზმ.) —თერღლა (ლზხ.) რძალი

ლიყლურე (ლზმ.)←ლიყრულე (ჩზხ.) უღლიდან ხარების გამოშვება, ერთ-მანეთის დაშორება (შდრ. ყვილ „ცალი“)...

36. კონტაქტური მეტათეზისის შემთხვევები გვაქვს ლახამულურის ქვე-მომოყვანილ მაგალითებში:

ლეთხურმწშ (ლზმ.)—ლეთხურმწშ (ჩზხ.) სასათუმალი (შდრ.
თხწმ თავი)

ხეწლმი (ლზმ.) ← ხეწმლი (ჩზხ.) გეოგრ. სახელია...

სიტყვაში რედუქციის შედეგად თავმოყრილი თანხმოვნები ხშირად აღკვილს. იცვლიან. მაგ.:

აღმწს აღმასი

აღსმწშ (ლზმ.) აღმასისა

კალმწს კალმახი

კალსმწრ¹ (ლზმ.) კალმახები

ყალმწყ მსუბუქი ქცევის ქალი

ყალსმწრ (ლზმ.) მსუბუქი ქცევის ქალები

დიასწლ (ლზმ.)

დიხსწლ (ლზმ.) დიასახლისი და ა. შ.

37. ფართოდ არის გავრცელებული. ნ, რ ან ლ-ს ადგილის გადანაცვლება, რაც მარტივი მეტათეზისის შემთხვევებს მიეკუთვნება. მაგ.:

ხლინ (ლზმ.) „ლხინი“ (ქართ.), გერწლ (ლზმ.) „მრგვალი“ (ქართ.),
სიბრისტო (ლზმ.) სილიბისტრო (საკ. სახელი), კვინტაცია←КВН-
танция (რუს.)...

¹ ამის შესახებ იხ. გ. ახვლედიანის ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 204.

² მხოლოდ ლენტეხურსა და ლაშხურშია შემონახული ამოსავალი კალმწრ || კალმწარ „თევზები“.

38. დაუდგარი ბუნებისა ჟ ბგერა საერთოდ სვანურ ენაში, რაც მის ხშირ გადასმ-გადმოსმაში გამოიხატება. ამ მოვლენას ინტენსიური ხასიათი აქვს ლახამულურ კილოკავშიც. მაგ.:

ასწვამს (— აშვწამს— აშხჟ წამს: ჩბხ.) ერთ წამს
 ჯ/ხევლან (ლხმ.)— ხელოვანი (ქართ.)...
 ლიწსტდანი (ლხმ.) ლიწჟსდანი (ჩბხ.) წუწუნა...

39. ნარნარა და ნაზალური თანხმოვნების მეტათეზისით სვანური ენის ლახამულური კილოკავი იმეორებს სხვა ქართველური ენებისათვის დამახასიათებელი მეტათეზისის წესებს, ჟ-ს მეტათეზისით კი რამდენადმე ემიჯნება ქართულ ენაში შენიშნულ ტენდენციას¹.

მაგრამ ამით არ ამოიწურება სვანური ენის მეტათეზისის საკითხი. ლახამულური კილოკავის მონაცემთა შედარება მეზობელ კილოკავთა მონაცემებთან საკმაოდ რელიეფურად ავლენს სხვა თანხმოვნების მეტათეზისსაც. არის ისეთი შემთხვევები, როცა ერთმანეთს ენაცვლებიან ნარნარა და ხშული მფერები ან ხშული ყრუ თანხმოვნები. ასე მაგ.:

ლიკაშბურე (ლხმ.) — ლიკაფშურე (ჩბხ.) დაკავშირება
 მალდიან (ლხმ., ჩბხ.) — მადლიანი (ქართ.)
 ლიბერდგე (ლხმ., ჩბხ.) — ბადრაგა (ქართ.)...

საურთიერთო მეტათეზისის შემთხვევებია:

ნაწგრხელ (ლხმ. ა. ამაყ. ლექსიკ.) ნახგრწელ (ლშხ. ა. ჯონძან, ... ხორაჯ) ხვართქლა

ლიბლარი (ლხმ.)	ლილრიბე (ლშხ.)	გალარიბება
განჯვე (ლხმ.)	ჟანგ II ჯანგ (ბზ.)	ჟანგი
ჭაიტ (ლხმ.)	ტაიჭ (ჩბხ.)	ტაიჭი
ლიბუჭე (ლხმ.)	ლიჭუბე (ჩბხ.)	ჩატენა
ლიგზალ (ლხმ.)	ლიზეც (ლშხ.)	ხენეშა
ყვიჩ (ლხმ.)	ჩიყვი (ქართ.)...	

40. მეტათეზისი ხმოვნებთანაც გვაქვს. ლახამულური კილოკავის ერთი ძალზე დამახასიათებელი მოვლენაა ხმოვნის მარტივი მეტათეზისი სიტყვის წინა ნაწილისაკენ, თავისაკენ. ეს ჩვეულებრივ ხდება მაშინ, როცა სიტყვის თავში ორი ან მეტი თანხმოვანია ერთად. კარგად ჩანს ეს მოვლენა ნასესხებ სიტყვებში. მაგ.:

ხირკიშ ლიყერ (ლხმ.) — ხირკის მოდება (ქართ.)
 პირცელ (ლხმ.) — ПИРЦЕЛ (რუს).
 პირსდვ (ლხმ.) — პრისტავი (რუს.)...

აქ თავკიდური თანხმოვნები გაყრილია გადასმული ხმოვნით².

¹ მხედველობაში მაქვს გ. ახვლედიანის გამოკვლევაში დადგენილი წესები: „მარცვლის“ საკითხის გარშემო: ჟურნალი „მომავალი“, 1921, გვ. 10—12;

² ს. ყლენტი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 139.

VII. თანხმომავანთა ჩართვა და დაკარგვა

41. ქართულ-ზანურიდან ნასესხები მასალისა და საკუთრივ სვანური ენის კილოებისა და კილოკავების მონაცემთა შედარების გზით ხერხდება თანხმომავანთა როგორც დაკარგვისა, ისე ჩართვის (განვითარების) შემთხვევების გამოვლენა. ლახამულურში დაკარგვა ან ჩართვა-განვითარება უმთავრესად დამახასიათებელია რ, მ, უ, ლ, ნ, ლ, ხ, ჰ თანხმომავანებისა. ამათგან განსაკუთრებით გავრცელებულია ნარნარა რ-სა და ნაზალური მ, ნ ბგერების განვითარება. დაკარგვის ტენდენციის უმთავრესად უ, ლ, ლ, ხ, ჰ თანხმომავანები ამჟღავნებენ.

შენიშნულია, რომ ნარნარა რ ხმოვანსა და ხშულ თანხმომავანს შუა პოზიციაში ვითარდება, ხოლო სპირანტების წინ იკარგება¹.

მრავლობით რიცხვთან შედარებით ირკვევა, რომ რ დაკარგულია, როგორც დეტერმინანტი სუფიქსი, განსაკუთრებით ერთმარცვლიანი სახელების მხოლოდობით რიცხვში.

მხ. რიცხვი		მრ. რიცხვი	
ცხა	ფრჩხილი	ცხა-რ-პრ	ფრჩხილები
შდა	ტარო	შდა-რ-პრ	ტაროები
კა	ფიქალი	კა-რ-პრ	ფიქლები
თე	თვალი	თე-რ-პრ	თვლები
ქიმ	ცრემლი	ქმ-რ-პრ	ცრემლები
შდიმ	ყური	შდმ-რ-პრ	ყურები...

ზნირია რ-ს დაკარგვა ხშული თანხმომავანების წინაც ლახამულურ კილოკავში:

ბჰე (ლხმ., ჩხხ., ბხ.)—ბჰრე (უშგ. ი. ნიჟ.) ნაბიჯი (შდრ. ძვ. ქართული ფერჯი)

ჯიკ (ლხმ.)—ჯირკი (ქართ.) (შდრ. მეგრ. ჯიკი)

დმანდ მეზი ლიც (ლხმ.)—ტმანდ მეზი ლიც (ჩხხ.) მდოვრედ მავალი წყალი...

რ დაკარგული ჩანს ლახამულურში ხშული და სპირანტი თანხმომავანების შემდეგაც:

მეთეთხ. (ლხმ.) მეთეთხრ (ჩხხ.) ლამურა

ფეთ (ლხმ.) ფეთრ (ბხ., ლშხ.) ერთი წლის ჯიხვი, კურდღლის ბაჭია ძაფანა (ლხმ.) ძაფრანა (ლშხ.) ზაფრანა (შდრ. მეგრ. ზაფანა),

აქედან: ლიძფანნი (ლხმ.) ლიძაფრანე (ლშხ.) ზაფრანით შეკმაზვა შეკამანდისა. თხობელ (ლხმ.) თხრობელ (ჩხხ.) მთხრობელი, გამცემი, აქედან: ლითხებელი (ლხმ.) ლითხრობელი (ჩხხ., ლშხ.) გაცემა...

რ-ს დაკარგვის სხვა შემთხვევებიც შეინიშნება:

ლხმ.

სხვაგან

მაჰენ — მაჰრენ. (ჩხხ.) ყველაზე პატარა

ლითვდი — ლითოდრი (ლნტ.) ძაფის ხვევა; იქით-აქეთ სიარულს

¹ ს. ჟღენტო, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 185.

ყეზ	—	ყურზა (ბზ.) თავჭერენია
წყსინჯ	—	წყარზინდ (ჩბზ.) ისეი
ლასმან	—	ლარსემანდ (ლშზ.) ტაბიკი
ლჯაშხალ	—	ლჯარშხალ (ბზ.) შტოებიანი
მემეღია	—	მერმეღია (ჩბზ.) დედინაცვალი...

სპირანტების წინ რ-ს დაკარგვის მიზეზი ეგების ის იყოს, რომ რ-სა და სპირანტის წარმოთქმისათვის ერთდროულად დიდი რაოდენობის ჰაერნაკადია საჭირო. ამოსუნთქული ჰაერი შეიძლება რ-ს წარმოთქმისას ამოწურულიყო და ამრიგად მომდევნო სპირანტი დაკარგულიყო კიდევ, მაგრამ სპირანტის დაკარგვა სიტყვის სემანტიკურ მხარეზე იმოქმედებდა, რ-სი კი არა ამიტომ უკანასკნელი იქნა განწირული.

საყურადღებო სურათს წარმოგვიდგენს ლაზამულური ნაზალური თანხმოვნების დაკარგვისა და განვითარების თვალსაზრისითა¹.

42. დანარჩენი თანხმოვნების დაკარგვისა და განვითარების შემთხვევებიდან აღსანიშნავია შემდეგი: **ლ**-ს დაკარგვა ძალიან გავრცელებულია ლაზამულურში.

ა) კნინობითობის სუფიქსის ბოლოკიდური ელემენტი **ლ** იკარგება:

ყვრმი (ლზმ.)—ყვრმილ (ჩბზ.) ყირიმის თოფი
 მიყი დოშდუ (ლზმ.)—მიყ ი დოშდულ (ჩბზ.) შზე და მთვარე
 შგინი (ლზმ.)—შგინილ (ჩბზ.) ერთგვარი ჩიტია...

ბ) **ლ** იკარგება ხმოვნებს შორის:

მოილშუ (ლზმ.) მოლილშუ (ჩბზ.) ცოტათი
 ჰიპშ (ლზმ.) ჰილშ (ჩბზ.) წყლის ხავსი...

გ) **ლ** ხშულის წინაც შეიძლება დაიკარგოს:

ლითჯე (ლზმ.) ლითულჯე (ლშზ.) მობოშება
 უმზრხედა (ლზმ.) უმზრხელდა (ჩბზ.) რაოდენობით შეუმცირებელი
 სტვიფა (ლზმ.) ტვილფა (ლშზ.) ქაჩალი თავი
 (შდრ. მო-ტვლებილი)

43. ჭ ვითარდება ჩვეულებრივ **ლ** ხმოვნის წინ ანლაუტში (ჭოქრ „ოქრო“, ჭოჭარ „ობოლი“, ჭორგვილ „ორგული“ და სხვ. შდრ. იმერ. ვორი, ვოთხი...). ლაზამულურ კილოკავში, ვფიქრობთ, ჭ განვითარებულია შემდეგ შემთხვევებშიც:

მენცხჭარ (ლზმ.) — მენცხარ (ლშზ. ა. ჯონძან, ...
 ხორაჯ) მოცხარი
 კინტჭრი (ლზმ.) — კენტჯრ (ჩბზ.) კიტრი
 სჟსჟდ (ლზმ.) — სჟსტ (ბზ., ჩბზ.) სუსტი
 ჟესბურკულანანხ (ლზმ.) — ჟესბირკლანანხ (ჩბზ.) დაებნენ,
 ბორკილი დაედვათ და ა. შ.

საერთოდ ჭ ბგერა არ არის მყარი ბგერა. ხშირია მისი დაკარგვა იკარგება უ და **ლ** ხმოვნების შემდეგ და ხანდახან სხვა ვითარებაშიც. ზოგჯერ

¹ იხილეთ ავტორის: ნაზალურ თანხმოვანთა დაკარგვისა და განვითარების საკითხისათვის სვანურ ენაში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. VI, გვ. 181—188.

უ-ს და განსაკუთრებით ო ხმოვნის ნარედუქციული უ ლახამულურში დაკარგულია უმთავრესად ბაგისმიერთა მეზობლობაში, სხვაგან შემორჩენილია:

ლხმ: 0	სხვაგან უ	უ/ო შემონახულია
ბ-ს წინ: მუხბე ძმა	მუხტბე (ჩბხ.)	სამ-ხუბ სამძმო
ფ-ს წინ: მეთფე დაკარგული	მეთტფე (ჩბხ.)	ათფფ დაკარგე
მ-სთან: ჯამრ კიდურთა ტყავი	ჯამტრ (ჩბხ.)	უჯამურ ¹ (ძვ. ქართ.)
ლ-სთან: ხწყლინა შინებია ქვინმეყლე კუდიანი კალწუ კალოსი	ხწყტლინა (ჩბხ.) ქვინმეყტლე (ჩბხ.) კალტწუ (ჩბხ.)	ქართ.) (შდრ. ოთყულურა გაყყვია)

სპორადულად ლახამულურ კილოკავსაც შეიძლება შემონახული ჰქონდეს უ ხმოვნის ნარედუქციული უ. იგი მეტ გამძლეობას იჩენს. ო-ს ნარედუქციული უ კი ლახამულურში მუდამ იკარგება.

44. ქართველური ენებისა და მათ შორის განსაკუთრებით სვანური ენის დამახასიათებელია უკანანისმიერ თანხმოვანთა განვითარებაც და დაკარგვაც. ეს მოვლენა ადრიდანვე იყო შენიშნული და შემდეგ სპეციალური კვლევის საგანიც გახდა.

ლახამულურში შენიშნულ თავისებურებათაგან აღვნიშნავთ შემდეგს: **Oi-ის გუ-** პრეფიქსი რიგ შემთხვევაში აქ მხოლოდ უ- ელემენტით არის წარმოდგენილი. მაგ.:

ამანდ ხოლა მწ გვეყრენიუ, მწნოლ ატლე (—**ოგტლე** ჩბხ.) ბიმურზელანდ „ამაზე უარესი რა დაგვემართებოდა, მანოლა წაგვართვა ბიმურზელანდ“.

აქ მოცემული ა-უ-ლე „წაგვართვა“ (მან მე და შენ || თქვენ) მთელ სვანურში მხოლოდ ა-გუ-ლე || ო-გუ-ლე ფორმით გვხვდება. ანალოგიურ ვითარებასთან გვაქვს საქმე შემდეგ მაგალითებშიც:

ლხმ,	ჩბხ.	
ეუტადა	ოგუტადა	ხმა გაგვიცია
ეუტიხა	ოგუტიხა	დაგვიბრუნებია
ეუტქეხენა	ოგუტქეხენა	გაგვიცლია
აუთუფ	ოგუთუფ	დაგვიკარგა
აუნახ	ოგუნახ	ქვეშ მოგვიქცია
აუტიხ	ოგუტიხ	გადმოგვიყვანა, ადგილი გადმოგვინაცვლა და ა. შ.

ეს მოვლენა ჯერხნობით ლახამულურშიღია შენიშნული **გუ-** პრეფიქსიანთა პარალელურად, ისიც მხოლოდ თანხმოვნით დაწყებულ ზმნებთან, რის გამოც **Oi-ის გუ-**სა და **S₁ ხუ-** პრეფიქსების ბედი ამ კილოკავში რამდენადმე ერთგვარი ჩანს. არის ეს უ- ამოსავალი ვითარების მაჩვენებელი, თუ გ თანხმოვანია უ-ს წინ დაკარგული, ამის შესახებ კატეგორიულად რისამე თქმა ჭირს. ერთი კია, რომ **გუ-**პრეფიქსთან **გ-**ს დაკარგვას ფონეტიკური საფუძველი ვერ დაუდებნება.

გ-ს დაკარგვის შემთხვევებია:

გენათიან (ლხმ.) გეგნათიან (ლზხ., ეცერ.) აზრიანი
მიშუ (ლხმ.) მიშგუ (ბზ., ეცერ.) ჩემი

¹ ი. ცურტაველი, მარტვლობა შუშანიკისი, ი. აბულაძის გამოცემა, 1938. გვ. 28,

ღეშღ (ლზმ.) ღოშღღ (ჩბზ.) უკან
 ლიცერიანა (ლზმ.) გლიცერიანა (ჩბზ.) გლიცერიანი...

ბ განვითარებული ჩანს ლახამულურის შემდეგ მაგალითებში:

საკარცხ (ლზმ.) ←საკაცე (ქართ.) აქედან:
 ლისკაცხი (ლზმ.)←საკაციოთ ზიდვა
 ვესკაცხ (ლზმ.)←ვესკაც (ჩბზ.) ვაცკაცი (ქართ.)
 ოჩოკოჩი (მეგრ.)

ჭაფხურ (ლზმ.) ←ჭაფორ (ლზმ. ა. ჯონძან, ... ხორაჯ)
 ჭაფურ (ბზ.) 1. ფამფარა; 2. წმინდად დაძახული...

ჰ ფონემისადმი დამოკიდებულების მიხედვით ქართველური ენები ერთ-მანეთისაგან თითქმის არ განსხვავდებიან: ჰ თანდათანობით გამოდის ხმარებიდან. მას ან ხ, ძ, ი, უ ბგერები ენაცვლება ჩვეულებრივ, ან უკვალოდ იკარგება¹ ხოლმე.

45. შენიშნულია დენტალების განვითარება ან დაკარგვა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია დ, ტ თანხმოვნების ბედი.

დ დაკარგული ჩანს ლახამულურის შემდეგ მაგალითებში:

ლზმ.	სხვაგან	
ღისუსე	← ღისუსდე (ჩბზ.)	დასუსტება
ნზბნერი	← ნაბღნერი (ლზმ.)	ნაბღნერი
ღეგმერდე	← ღეგღმერდე (ჩბზ.)	ავადმყოფი
კვარკვზ	← კვარკვზღ (ბზ.)	ბუერა
ღინგე	← ღვინღგუ (ჩბზ.)	შავი ცვილი (შღრ. მეგრ. ღვინღგვი) და სხვ.

ღ-ს დაკარგვა უმთავრესად სიტყვის ბოლოშია შენიშნული:

ლზმ.	სხვაგან	
ადწი	← ადწიდ (ჩბზ.)	კვლავ, კიდევ
ხწს მარე	← ხწსღ მარე (ჩბზ.)	ჩქარი კაცი
მაცღან	← მაცღანღ (ბზ.)	მუგუზალი
ოღონ	← ოღონღ (ჩბზ.)	ოღონღ
ჯვარიღ ²	← ჯვარიღღ (ჩბზ.)	ჯვარი (კნინ. ფ.)
ღიმღრხელი	← ღიმღრხელიღ (ჩბზ.)	შეთხელება...

46. ლახამულურის დამახასიათებელია წინაენისმიერი ყრუ ს, შ სპირანტების დაკარგვა. ამგვარი მოვლენა განსაკუთრებით ხშულ-მსკდომებთან შეინიშნება:

ლზმ.	სხვაგან
კვინჩ	← სკვინჩაღ (ლზმ.) ← სკვინჩა (ქართ.)

¹ ლაშური და ბალსხემოური დიალექტების ზოგიერთი მონაცემის მიხედვით ჰ-ს დაკარგვა მის მეზობლობაში მყოფი ხმოვნის სიგრძეს იწვევს (ბზ., ლზმ., კაღა — ბქვ. კაღღა „ნაჯაზი“).

² კნინობითის დ-ღნის დაკარგვა უფრო სრულყოფილად არის წარმოდგენილი ლაშურა (და ხშირად ბალსხემოურ) დიალექტში: კიშნიღ ← (ჩბზ. კიშნიღღ) „ფეხი“, შეყულღ ← (ჩბზ. შეყულღღ) „მწყერი“, ლიციღღ ← (ჩბზ. ლიციღღღ) „წყალუკა“...

ლიტირანე — ლიშტირანე (ჩბხ.) თვალების შტერება
 თამდილდ — თამშდილდ (ჩბხ.) (მდრ. ბზ. თამაშდ) წყნარად, ნელად
 მეყეფ — მეშყეფე (ჩბხ.) რაც იფუფქება, გაფუფქვის უნარიანი
 ჩუქამსენ — ჩუქამშხენ (ჩბხ.) ქვემოლან...

როგორც ვხედავთ, თანხმოვანთა განვითარება-დაკარგვის შემთხვევებით მდიდარია ლახამულური კილოკავი. განვითარება და დაკარგვა ეხება არა მარტო ნაზალურ (ნ, მ) და ნარნარა (რ, ლ) თანხმოვნებს, არამედ უკანაენისმიერ (გ, ღ) და წინაენისმიერ (ს, შ, ღ) ხშულსა და სპირანტ თანხმოვნებსაც. უმეტეს შემთხვევაში თანხმოვანთა დაკარგვა-განვითარებას საფუძვლად უძევს ფიზიოლოგიური ფაქტორი.

VIII. რედუქცია

47. ზოგადი. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ სვანური ენის სამ დიალექტში—ლაშხურში, ბალსხემოურსა და ბალსქვემოურში—ხმოვანთა რედუქცია მტკიცედ არის გატარებული. ლენტეხური კი რამდენადმე სვანური ენის შორეული წარსულია ვითარებას ინარჩუნებს დღემდე¹.

48. რედუქციის მხრივ მეტ-ნაკლები თავისებურებები შეინიშნება კილოებისა და კილოკავების მონაცემების შედარებისას. ერთსა და იმავე სიტყვაში ზოგ კილოსა და კილოკავში ერთი ხმოვანია რედუქცირებული, სხვაგან მეორე, ან კიდევ ერთსა და იმავე კილოსა თუ კილოკავში მოსალოდნელ ადგილას ზოგჯერ რედუქცირებულია ხმოვანი და ზოგჯერ არა. ყველაფერი ეს გვიჩვენებს იმას, რომ ხმოვანთა რედუქცია დამთავრებული ფონეტიკური მოვლენა ჯერ კიდევ არ არის, ამ ფონეტიკურ პროცესს ჯერ კიდევ დასრულებული სახე არა აქვს, იგი ამჟამადაც ცოცხალი, მოქმედი ფონეტიკური მოვლენაა. ამ ვარაუდს მხარს უჭერს არა მხოლოდ ლენტეხურის მდგომარეობა, სადაც ხმოვანთა რედუქცია სუსტად ვითარდება, არამედ ხალხური პოეზიის მონაცემები და სვანურ საისტორიო ძეგლებში დაცული შემთხვევები. ხალხურ პოეზიაში ჯერ კიდევ სისტემატურად ვხვდებით ისეთ ურედუქციო ფორმებს, როგორიცაა:

მუხვშირ ლაგანიდ მიბემა² (სვან. პოეზია, გვ. 158,8)

„ახალგაზრდა ჯიხვი სახნავად შემბამს“.

აქ დაცულია ურედუქციო ფორმები: ლაგანიდ — ლაგნიდ „სახნავად“ და მიბემა — *მიბმა — მიბა „შემბამს“. ლახამულური კილოკავის ზეპირმეტყველებისათვის დღეს უცხოა ამგვარი ურედუქციო ფორმები. ანალოგიურ ვითარებასთან გვაქვს საქვე ამ მაგალითებშიც:

ლადაჩურას (— ლაღჩურას — ლაჩჩურას) ხაქვედ მიშგვა „ჩემს დებს უთხარით“; ლერთან ფოყას (— ფოყს)... „მარცხენა თეძოზე“; თელელჯრა (158,18) (—თელღჯრა) „რძალი“; მელექალა (8,47) (—მელქალა)³ „დამტირებელნი“...

¹ ა. შანიძე, წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის: წელიწადული, I—II, გვ. 1—11 და ზ. თოფურია, რედუქციისათვის ქართველურ ენებში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, გვ. 63—90.

² სვანური პოეზიიდან ვსარგებლობთ მხოლოდ ლახამულური მასალით.

³ ფრჩხილებს გარეთ ხალხურ პოეზიაში შემონახული არქაული ფორმებია წარმოდგენილი, ფრჩხილებში კი თანამედროვე ფორმები.

სვანური ძველი ლექსების ეს შედარებით სრულხმოვნიაანობა არ შეიძლება მხოლოდ ლექსის მეტრის მიზეზით აიხსნას, როგორც ეს შეიძლება ვისმე ეფიქრა, არამედ ის წარმოგვიდგენს ამ ლექსების წარმოშობის დროინდელ ვითარებას ამ ენაში¹.

49. სრულხმოვნიაანობის ნიმუშებს წარმოგვიდგენს სვანური საისტორიო ძეგლებიც. მაგალითად, ლახამულურის მეზობელ ტერიტორიაზე ოდესღაც მცხოვრები ერთი გვარი საისტორიო ძეგლში, რომელსაც პ. ინგოროყვა XIII საუკუნის II ნახევრით ათარილებს, ათარიანი სახით გვხვდება. ამჟამად ეს გვარი გადაშენებულია. იგი შემოგვინახა ლახამულურმა ტოპონიმკამ: ამ გვარის სახელს ატარებს ერთი ადგილი ზედა ლახამულაში, ოღონდ არა ათარიანი სახით, როგორც ამ ექვაიოდე საუკუნის წინ იხმარებოდა, არამედ ათრანის სახით. როგორც ვხედავთ, ეს გვარი XIII საუკუნის ძეგლში ურედუქციოდ, სრულხმოვნიაანი ფორმით არის წარმოდგენილი, ახლა ორი ხმოვანი — ა და ი — აკლია. ეგევე ითქმის ერთი სამოხალო ადგილის სახელწოდების — ითლოზანის — შესახებ. ესეც XIII საუკუნის საისტორიო ძეგლში აღნიშნულ ერთ გვარს — ითანოზიანს უნდა უკავშირდებოდეს. ასეთი პარალელები საკმაოდ დაიძებნება სვანურ საისტორიო ძეგლებში შემონახული და დღევანდელ სვანურში წარმოდგენილი სახელებისა და გვარების შედარების გზით. აი მაგალითები:

საისტორიო ძეგლებში
დაცული გვარები

ახლაც დაცულია:

ფოხელიანი (117)

გურიანი (117)

ჭაჩილიანი (125)

უშუხვიანი (151)

უბილიანი (141)

გურეჩიანი (136)

გულუბიანი (151)

ა) ადგილის სახელები:

ფეხლანი

გურსანი

ბ) ოჯახის სახელი:

ჭაჩლან

გ) გვარები:

უშხვან

ვიბლან

გურჩან

გულბან

და ა. შ.

მაგრამ ეს გარემოება იმას არ ნიშნავს, რომ სვანურ საისტორიო ძეგლებში მხოლოდ სრულხმოვნიაანობასთან გვექონდეს საქმე და თანხმოვანთა თავმოყრის შემთხვევები მისთვის უცხო იყოს. პირიქით აქ წარმოდგენილია შემთხვევები, სადაც გვხვდება თანხმოვანთა ძნელად წარმოსათქმელი ჯგუფი, როგორც მაგ.:

გვარებში: კტშიანი, ლჩდიანი, გაბლდიანი, წრანიანი, მქალოდიანი, მსავიანი და სხვ.

გეოგრაფიულ სახელებში: ლჰა, ცხმარი და სხვ.

¹ ამიტომ დიდი მნიშვნელობა აქვს უთუოდ ამ ლექსებისა, ლეგენდებისა და სხვათა წარმოშობის დროის დადგენას. ამით შესაძლებელი გახდებოდა სვანურ ენაში რედუქციის ხმოვანობაზედაც თუ სრული არა, გარკვეული წარმოდგენა მაინც გვექონოდა. ამგვარ საკითხებს აქ, რა თქმა უნდა, ვერ შევხებით. მათი რკვევა მომავლის საქმეა.

პირველ სამ მაგალითში და შემდეგ ცხმარ-ში სამ-სამი თანხმოვანია თავმოყრილი, დანარჩენებში ორ-ორი. თავმოყრილი თანხმოვნები ისეთია, რომ მათი ერთად წარმოთქმა რაიმე ხმოვნისა ან თანხმოვანთგასაყარი ბგერის გარეშე დღევანდელ სვანურშიც კი შეუძლებელია. ამის გამო კითხვა იბადება: არის კი სწორად ასახული XIII საუკუნის სვანური ენის ნამდვილი ვითარება ამ ძეგლით შემონახულ მაგალითებში? ვფიქრობ, რომ არა. საქმე ისაა, რომ წრანიანი, მსავიანი, ლჩდიანი და სხვა გვარებში ამ ძეგლის ავტორს გამოტოვებული აქვს თანხმოვანთგასაყარი 2 ხმოვანი. ამის მიზეზი სატრანსკრიფციო ნიშნის უქონლობაა. ამგვარად თავმოყრილი თანხმოვნების ერთად წერისას რომ ძეგლის ავტორი დიდ უხერხულობას გრძნობდა და ამავე დროს ადგილობრივი წარმოთქმა ამ თანხმოვანთა შორის მას რაღაც ხმოვნის წერას უკარნახებდა, ეს კერგად ჩანს ამ გვარების სხვადასხვა სახით გადმოცემაში. მაგ.: ერთგან დაწერილია: გაბლდიანი (151), მეორეგან: გაბილდიანი (150), მესამეგან: გაბელდიანი (150); ასევე ერთგან წერია: მქალოდიანი (149), მეორეგან: მაქალოდიანი (150); და ასე: ღრმუთიანი (138) და ღურმუთიანი (141)...

სწორედ ამნაირადვე თანხმოვანთგასაყარს ვერ ხმარობს სვანური საისტორიო ძეგლების ავტორი სხვა შემთხვევებშიც.

ამიტომ

ძეგლში წარმოდგენილია	ნამდვილად კი უნდა იყოს
ლჰა (129)	ლჰა
ცხმარი (142)	ცხმარ ¹
კტშიანი (130)	კტჰშიანი
ამნასარიანი (118)	ამენასარიანი
გგლიანი (152)	გგგლიანი (ან გიგელიანი)
წრანიანი (154)	წგრანიანი
ლჩდინიანი (118)	ლჩჰდინიანი
მსავიანი (118)	მესავიანი
მქალოდიანი (149)	მექალოდიანი და ა. შ.

რაც შეეხება მაქალოდიანს, გაბილდიანს, გაბელდიანს და სხვას, აქ ა, ე, ი ხმოვნები უთუოდ თანხმოვანთგასაყარი ხმოვნის მაგივრად არის ნახმარი. ეს კი იმას მოასწავებს, რომ 2 ხმოვანი XIII საუკუნის სვანურ მეტყველებაში არსებობდა. მათიანის შემდგენი 2-ს გამოცემის საჭიროებას მწვავედ გრძნობდა, მაგრამ რადგანაც მისი გრაფიკულად გამოსახვის საშუალება არ ჰქონდა, ანიტომ ცდილობდა ზოგჯერ მაინც სხვადასხვა ხმოვნის საშუალებით გამოეხატა იგი.

აქედან ჩანს, რომ რედუცირებული ფორმები ძალზე მცირე რაოდენობითაა შემონახული ხსენებულ ძეგლებში. კითხვა ისმის: ეს ხომ არ არის იმის მომასწავებელი, რომ XIII საუკუნის სვანურში ხმოვანთა რედუქცია შედარებით სუსტად უნდა ყოფილიყო განვითარებული, ვიდრე დღესაა იგი?¹

50. საერთოდ რედუქცია ლახამულურ კილოკავშიც დამახასიათებელია სამ და მეტ მარცვლიანი სიტყვებისათვის, მაგრამ გარკვეულ შემთხვევაში

¹ ეს საკითხი მოითხოვს მრავალმხრივ შესწავლას, რისთვისაც საჭიროა მეტი ფაქტობრივი მასალის გათვალისწინება.

ამ წესისაგან გადახვევას აქვს ადგილი და ერთმარცვლიანებიც რედუცირდება გაორმარცვლიანების შემთხვევაში. ამ კატეგორიის სიტყვებს ეკუთვნის ორფუძიანი გარდამავალი ზმნების ერთი ჯგუფის I და II პირი ნამყო უწყვეტელში, ზმნებისა, რომელთაც აწმყოში -ემ თემის ნიშანი მოუღიოთ.

მაგ.:

აწმყო:	1. ხე-ი-გ-ემ ვიშენებ	ხე-ი-ქე-ემ ვიცვამ
	2. ხ-ი-გ-ემ	ხ-ი-ქე-ემ
ნამყო	1. ხე-ი-გ-მ ვიშენებდი	ხე-ი-ქე-მ ვიცვამდი
უწყვეტელი:	2. ხ-ი-გ-მ	ხ-ი-ქე-მ

და ასე: ხეიბემ „ვიბამ“, ხეიცხემ „ვიზრდები“ ხეიცვემ „ტვიროთს ვიკიდებ“. ხეიშვემ „ვინთებ“, ხვოსგემ „გუქცევ“ და ა. შ.

ეს მოვლენა დამახასიათებელია მხოლოდ ლაზამულური კილოკავისათვის, სვანური ენის არც ერთ კილოსა და კილოკავში იგი არ დასტურდება.

მაგ. 1. არის შემთხვევა, როცა ბალსზემოურში პრეფიქსი ვერ მოქმედებს მომდევნო გრძელ ხმოვანზე და ამის გამო სუფიქსის გავლენით ფუძისეული ბოლო ხმოვანი რედუცირდება:

ა-გ თ ა ტ - ე ← *ა-გ ა თ ა ტ - ე	ათავებს
ლი-დ ა ტ შ - ე ← *ლი-და ტ ა შ - ე ← *ლი-და შ ა ტ - ე	დაშავება, გაფუჭება ¹

ლაზამულურში იმავე სიტყვებში პრეფიქსი მოქმედებს და რედუცირებულია თავიდან პირველი ფუძისეული ხმოვანი:

ლი-დ ა ტ შ - ე ← *ლი-და ტ ა შ - ე ← *ლი-და შ ა ტ - ე	დაშავება, გაფუჭება
ა-გ თ ა ვ - ე ← *ა-გ ა თ ა ვ - ე	ამთავრებს...

მაგ. 2. თუ ზმნის თემის სუფიქსი მოკვეცილია, მაშინ ლაზხურში, ბალსზემოურში (და ზოგჯერ ლენტეხურშიც) მის წინ ნდებარე ფუძისეული ხმოვანი შენარჩუნებულია. ლაზამულური საპირისპირო ტენდენციას იჩენს: მისთვის თემის სუფიქსის მოკვეცა დამახასიათებელი არ არის, ამის გამო ფუძისეული ბოლოხმოვანი რედუქციას განიცდის. ასე მაგალითად:

ლხმ:	სხვაგან	
ლი-ჭლ-ე	ლი-ჭალ (ბზ.)	ფეხის ჩაჭედვა
ლან-შდბ-ი	ლა-შდებ (ლშხ.)	სასესხებელი
ფაკნ-ი	ფაკან (ბზ., ლშხ.)	ჯამი
თანლ-ი	თანალ (ბზ., ბეჩ.)	ულელტეხილი
მელდლ-ე	მე-ლდელ (ლშხ.)	მწყემსი
ლან-ჩშ-ა	ლა-ჩეშ (ლშხ.)	მისასწრები
ლან-შთხ-ი	ლა-შდიხ (ჩბხ.)	სათხილე
ლან-შგერ-ე	ლან-შგიორ (ჩბხ.)	განგმირული
უ-ჟბ-ა	უჟბ უ-ჟბ-ტ (ბზ.)	მოუცლელი...

მაგ. 3. ლაზამულურში ხმოვნის რედუქციის შემთხვევაში მის ადგილას ჩნდება თანხმოვანთგასაყარი ჯ ხმოვანი.

¹ ვ. თ ო ფ რ ი ა, რედუქციისათვის ქართველურ ენებში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, გვ. 69.

	ლხმ.	სხვაგან	
ა-ს ადგილას	გ: გგრცჳმ გარცჳმ (ჩბხ.) ჰგრდალ ჰა/ერდელ (ჩბხ.) ლირხგნ, ლირხჳნ (ბზ.)		საფიცო პირობის ტექსტი მეავე საჰმელი ბალახია დაბუყება...
ე-ს ადგილას	გ: მგღგნწიში მგღენწიში (ჩბხ.) ზგრდ ზე/წრდ (ჩბხ., ლშხ.) ჰგრელ ჰერელ (ჩბხ.)		გუთნის დედა (შდრ. ღენწიშ „კავი“) ყველის საწური ჰურჰელი ჰრელი...
ი (←ჟ/უ)→	გ: მელგმღ მელგნილ (ჩბხ.) ლისგნჯჳვი ლისინჯჳვი (ლნტ.)		მთის მოცვი სინჯჳვა...

რედუქციასთან დაკავშირებული სხვა მოვლენები ლახამულურში რაიმე არსებითი მნიშვნელობის თავისებურებას არ იძლევა. ამნაირად მათზე აქ არ შევჩერდებით.

IX. სუბსტიტუცია

54. თანხმოვანთა სუბსტიტუციას ჩვეულებრივ საფუძვლად უძევს თანხმოვანთა სიახლოვე წარმოთქმის ადგილისა და რავგარობის მიხედვით. სწორედ ეს გარემოება განსაზღვრავს ქართველურ ენებში ნაზალურ, ნარნარა და სხვა თანხმოვანთა სუბსტიტუციას.

ლახამულური სუბსტიტუციის მდიდარ მასალას წარმოგვიდგენს. ასე მაგ.:

55. მ—ნ-ს სუბსტიტუცია:

	ლხმ.	სხვაგან	
სამფელ	სანფელ (ეცერ.)		სამეფო (სანეფი) ვაშლი
ლინგზარე	ლიმგზარე (ლნტ., ლშხ.)		გამგზავრება
ლგწარე	ლმწარე (ბზ., ლშხ., ჩბხ.)		გამწარებული
გუნკვაწარ	გუმიკვაწარ (ჩბხ.)		გულდაწყვეტილი
მესტორ	ნესტორ		საკ. სახელი და ა. შ.

მ—ნ-ს მონაცვლეობა უფრო მეტად მაშინ არის დამახასიათებელი, როცა ეს თანხმოვნები განვითარებულად გვევლინება სვანურში. მაგ.:

	ლხმ.	სხვაგან	
ჩიმთ	ჩინთ (ბზ., ლშხ.)		ჩითი
ჩინჩ	ჩიმჩ (ჩბხ.)		ჩრჩილი
სტჳნფილო	სტამფილო (უშგ. ი. ნიე.)		სტაფილო...

ქვემოთყვანილ მაგალითებში პირველადი ვითარება ლახამულურს აქვს შემონახული:

- ნბემჳ (ლხმ.) → ნაბენ (ლშხ.) ← ნაბაში
- შალშენ || შალაშენ (ლხმ.) → შალშემ (ბზ.) შალაშინი
- ბამბჳ (ლხმ.) → ბანბჳ (ბზ.) → ბამბა
- ლიმხუბ (ლხმ.) → ლინხუბე (ლშხ.) ძმობა (შდრ. მუხუბე „ძმა“)
- ლინბე (ლხმ.) → ლიმბე (ჩბხ., ლშხ.) დანებება...

56. რ—ლ-ს მონაცვლეობა:

- კარზილა (ლზმ.) ← ხარისძილა (ქართ.)
- ფელტ (ლზმ.) ← ფერდი (ქართ.)
- ტალხუნა (ლზმ.) ← ტარხუნა (ქართ.)
- ფაფალ (ლზმ.) ← ფაფარი (ქართ.)
- ლი-კლიჰე (ლზმ.) ← და-კრეჰა (ქართ.)
- კელბ (ლზმ.) ← კერპ (ზზ.) კერპი....

ლ—ნ:

- სემილარია (ლზმ.) ← სემინარია (ქართ.)
- ლიშან (ლზმ.) ← ნიშან (ჩზზ.) ნიშანი
- ნამპრობ (ლზმ.) ← ლამპრობ (ლზზ.) ← ლამპარობა
- ბარდან (ლზმ.) ← ფართალი (ქართ.) და ა. შ.

ხშირად გვაქვს სუბსტიტუციის შემთხვევები -ურ და -უნ დეტერმინანტ სუფიქსთან. რ ლაზამულურის დამახასიათებელი ჩანს, ნ სხვაგან გვხვდება. მაგ.:

ლზმ.	ჩზზ.	
ლიტეხურალ	ლიტეხუნალ	აქეთ-იქით სიარული
ლიშყამბურალ	ლიშყამბუნალ	უაზრო ხეტიალი
ლიშყედურალ	ლიშყედუნალ	კინალამ ვარდნა...

57. შემჩნეულია ნაზალური ნ თანხმოვნის მონაცვლეობა წინაენისმიერ დ თანხმოვანთან. ეს მონაცვლეობა ისე ფართოდ არ არია წარმოდგენილი, როგორც ნაზალებისა და ნარნარების სუბსტიტუცია, მაგრამ მისი არსებობა უდავო ფაქტია. ერთმანეთს ენაცვლებიან: ნ—დ თანხმოვნები, როგორც წარმოების ადგილისა და რაგვარობის თვალააზრისით რამდენადმე იდენტური თანხმოვნები. მაგ.:

ნ—დ:

ფუსდ (ლზმ.)	ფუსნ (ზზ., ჩზზ.)	მფლობელი, ბატონი
განცხდაბ (ლზმ.)	განცხნაბ (ფარ.)	დღესასწაულია
ვედლ (ლზმ.)	ვენდ (ზზ., ჩზზ.)	ძლივს (შდრ. მეგრ. ონდეთ)
მოდმა (ლზმ.)	მანმა (ჩზზ.)	არაა...

სვანური ერგატივისა და ვითარებითის -დ ქართულის -ნ-ს ფონეტიკური შესატყვისისა (ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, კ. დ ო ნ - დ უ ა და სხვ.). ბრუნვის ნიშნების ამგვარი შესატყვისობა სვანურის დიალექტებს შორისაც შეინიშნება, განსაკუთრებით კი ვითარებითს ბრუნვაში. მაგ.:

იშვნ ი ჯიჯვნოვ ოლფეშგერეხი (ლზმ.)—იშვდ ი ჯიჯვდოლვ ოლფეშგერეხი (ჩზზ.) „ძვლადა და რბილადამც გახანილხარ“, ეჯჳარდ ოლი ხოჩა (ლზმ.)—ეჯჳარნ ოლი ხოჩა (ჩზზ.) „იმათ ეს ჯობია“...

სხვა მაგალითებია:

ლხმ.	სხვაგან	
ჩიდ მაჩენე	ჩინ მაჩენე (ბზ.)	ყველაზე უკეთესი
შიდ ხულვე	შენ ხულვე (ჩბზ.)	ხელთ აქვს
გერკანდ სიპელ	გერკანდ სიპელ (ჩბზ.)	ირგვლივ ტრიალებდა...

ნამყო დროის ერთი წყება ზმნების -დ-ს უფიქსსაც ხშირად ენაცვლებდა თანხმოვანი:

ლპირ ჩაფელლექვა მინხუნ (ლხმ.) — ლპირ ჩაფელლექვა მინხელ (ჩბზ.)
„წერილი ფეხსაცმლის შიგნით მქონდა ჩატანებული“

ლავდილას პლი ხსსგედხ (ლხმ.) — ლავდილას პლი ხსსგენხ (ჩბზ.) „დებს ეს ეჯავრებოდათ“...

ნა. მ, როგორც წყვილბაგისმიერი ბგერა, ახლოა ბ, ფ წყვილბაგისმიერებთან და ხშირადაც ენაცვლება ან ინაცვლებს მათ. მაგ.:

მ—ბ:

ლიქემუნე (ლხმ.) — ლიქებუნე (ჩბზ.) ცხენზე შეპოსმა
მეთილ (ლხმ.) — ბეთქილ (ჩბზ.) საკ. სახელია
მუზღე (ლხმ.) — ბუძღუტ (ლშხ.) მუწუკი
ბზით (ლხმ.) — მზითევი (ქართ.) და ა. შ.

მ—ფ:

ჩხურფენ (ლხმ.) — ჩხურმუნ (ბზ.) ჩხრიალი
ლიმინჩხლავი (ლხმ.) ← ლიტინჩხლავი (ჩბზ.) დამსხვრევა
ტემა (ლხმ.) — ტუფ (ჩბზ.) ტყავი

აქედან: ლიტმურე (ლხმ.) — ლიტფურე (ბზ.) გატყავება...

წყვილბაგისმიერების სუბსტიტუციასთან გვაქვს საქმე ქვემოთყვანილ მაგალითებშიც:

ბ—ფ:

ლიფორგე (ლხმ.) — ლიბორგე (ლშხ.) დაბუყება
ლიფურთელ (ლხმ.) ← ლიბურთანელ (ლშხ.) ბურთაობა
ამფროსი (ლხმ.) ← ამბროსი (ქართ.)

ფ—პ:

საპანტ (ლხმ.) ← საფანტ (ჩბზ.) საფანთხე (ბზ.) ← საფანტი
ლიპამპრინე (ლხმ.) — ლიფამფრინე (ჩბზ.) აკიდება
ლიფოჩე (ლხმ.) — ლიჭუჩე (ჩბზ.) დორბლის ყრა
სერაფაონ (ლხმ.) ← სერაპიონ საკ. სახელი...

ბ—პ:

ბაწყ (ლხმ.) — პაწყერ (ბზ.) ხიწვი
ლიბენდურე (ლხმ.) — ლიპენტურე (ჩბზ.) დაფლეთა
პრატ (ლხმ.) — ბრატ (ლშხ.) მყესი
ქაშა (ლხმ.) — ქაშბეკ (ლშხ., ბზ., ჩბზ.) თხელი ტყავი...

ინტენსიურია ლაზამულურში მ—ჟ-ს მონაცვლეობაც. მართალია, ასეთი სუბსტიტუცია სპორადულად ქართულის დიალექტებშიცაა შენიშნული (როგორც მაგ.: მინ „ვინ“, მაჯაომდა „მახსოვდა“¹; ხედამდა, ჰკუწამ, სამსე²; ნევისი „ნემსი“, ვინამ „მინამ“³; ჭჭრივი — ქმრივი, ღუთივ — ღმრთივ⁴, მენაჯ — ვენახი⁵...), მაგრამ ისეთი დიდი რაოდენობით, როგორც ლაზამულურშია იგი წარმოდგენილი, სხვა ქართველურ ენებში არ დასტურდება. ეს იმით აიხსნება, რომ ლაზამულურ კილოკავში (და მთელ სვანურშიც) უმარცვლო უ კბილბაგისმიერ ვ-საკენ კი არაა გადახრილი, არამედ წყვილბაგისმიერი უმარცვლო უ-ა. ამდენად მ და ჟ თუ ჰომოგენურები არა, ჰომორგანული ბგერები მაინც არიან. ეს კი საკმაო საფუძველია იმისათვის, რომ ორ თანხმონას შორის მონაცვლეობამ იჩინოს თავი. ასეთ მონაცვლეობასთან გვაქვს საქმე ლაზამულურის ქვემომოყვანილ მაგალითებში.

ლზმ.	სხვაგან	
ულშაშარ	← ულვაშები	(ქართ.)
მომრავ	← მოჭრავ (ჩბხ.)	მოჭრავი
შესკაცხ	← ჟესკაც (ჩბხ.)	ვაკცაცი (მეგრ. ოჩოკოჩი)
თაშნ	← თაჟნ (ლშხ.)	თავნი
მე-მარგია	← სა-ვარგისი (ქართ.)	
ლიგშნახვ	← ლიგაჟნახ (ლშხ.)	მღურება, ყვედრება
ღიმტუნე	← ლიჟტუნე (ლნტ.)	დაბნელება...

59. ენაკბილისმიერ (ღ—ტ, ღ—თ, თ—ტ) თანხმონასთან მონაცვლეობის შეგალითებია.

ღ—ტ:

ჭემღ (ლზმ.) ჭემეტ (ლშხ.) შვილდი
ფელტ (ლზმ.) ფელდ (ლშხ.) ფერდ-ობი...

ღ—თ:

მედრავ (ლზმ.) მათრახი (ლშხ.) მათრახი
ლიქულდულ (ლზმ.) ლიქულთულ (ჩბხ.) ლოლიაობა...

თ—ტ:

ლიკანტუნე (ლზმ.) ლიქანთუნე (ჩბხ.) რისამე ქნევა
ლიყიტანე (ლზმ.) ლიყითანე (ჩბხ.) მოღერებული კისრის მოძრაობა...

60. ერთმანეთს ენაცვლებიან ჯ—ღ თანხმონებშიც, რომელთაც აერთიანებს მქლერობა, ხშულობა და წინაენისმიერობა. ლაზამულური კილოკავი ჯ—ს ანიჭებს უპირატესობას:

¹ არნ. ჩიქობავა, ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, ტ. VII, გვ. 201.

² ივ. ქავთარაძე, მონღური კილო ყაზბეგის ენაში: სტალინის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. XXXV, №, 1949, გვ. 89.

³ ი. კახაძე, ატენისა და წედისის ხეობის ქართლური: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. IV, გვ. 231.

⁴ ვ. თოფურია, რედუქციისათვის ქართველურ ენებში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, გვ. 77.

⁵ მ. ჯანაშვილი, საინგილო: ძველი საქართველო, ტ. II, განყ. VI, გვ. 238.

ჯ—დ:

პაპრანჯ (ლხმ.) — პაპლანდ (ჩბხ.) შოშიის მსგავსი ფრინველი
 ჯოხთე (ლხმ.) — დოხთო (ჩბხ., ბზ., ბეჩ.) იმისი არ იყოს
 ჯვრიმ (ლხმ.) — დვრიმ (ჩბხ.) მძიმე რამის დარტყმის ხმა
 კოჯ (ლხმ.) — კლდე (ქართ.)...

ჯ—ჭ:

ლიჯარე (ლხმ.) — ლიჭარე (ჩბხ.) გამწკრივება
 ლიჯუბე (ლხმ.) — ლიჭუბე (ჩბხ.) ჩატენა...
 აფრიკატების მონაცვლეობიდან ურადლებას იქცევს:

ჩ—ც:

ცხირ (ლხმ.) ← ჩხირ (ლხმ.) ჩხირი
 ქარჩ (ლხმ.) ← ქაც (ბზ.) ← ქეც (ლხმ.) ქეცი, ქერცლო
 ლილჩუნე (ლხმ.) ერთიანად დასველება — ლილცუნე (ჩბხ.)
 მორწყვა (შდრ. ლიც წყალი)...

ამგვარი მონაცვლეობა ქართულ-სევანურ მასალებში გარკვეულ შესატყვისობებს ქმნის:

ჩხარა (სევან.) ცხრა (ქართ.)
 მუ-ჩხიმ (სევან.) ცხიმი (ქართ.) და ა. შ.

ჭ—წ:

ნამოწ (ლხმ.) — ნამოჭმ (ბზ.) მონაგარი, ნაშოვარი
 ლირწუნე (ლხმ.) ← ლირჭუნე (ლხმ.) გაჭიმვა
 ლონწკარე (ლხმ.) — ლინჭკარე (ჩბხ.) დარღობა
 პიწალ || პიჭი (ლხმ.) ← ბიჭი (ქართ.)
 ლა-ლაჭა (ლხმ.) ← ლაწვი (ქართ.)
 ჭნტილ (ლხმ.) ← წანდილი (ქართ.)
 გნჭვ (ლხმ.) ← ანწლი (ქართ.)
 ჭითხ (ლხმ.) ← წყრთა (ქართ.) (შდრ. მეგრ. ჭყითა)

ყ-ს ენაცვლებიან უკანაენისმიერი **გ, კ, ლ, ხ** თანხმოვნები:

ჯგენილ (ლხმ.) ჯკენილ (ჩბხ.) ტანჩასკენილი ბავშვი
 ლისგვზე (ლხმ.) ლისკვზე (ლხმ.) საბნის გადახდა
 ლილიდანალ (ლხმ.) ლილიყანალ (ჩბხ.) უქმად ხეტიალი
 ხორხოტ (ლხმ.) ყრყინჯ || ყყრინჯ (ბზ.) ყანყრატო (შდრ. მეგრ. ხორხოტა)

ყ—ჭ:

ჭაფლან (ლხმ.) ყაფლან (ბზ.) ხაფანგი
 ფიჭლ (ლხმ.) ფიყლ (ჩბხ.) ბუმბერაზი
 ლითალჭვე (ლხმ.) ლითალყვე (ლხმ.) მობოშება
 ლიფუჭვე (ლხმ.) ლიფუყვე (ჩბხ.) მობურცვა...

უნდა ვიფიქროთ, რომ ზემოთმოყვანილ მონაცვლეობათა რიგ შემთხვევებში ის თანხმოვნები, რომლებიც ამჟამად ერთიმეორის მონაცვლედ გამოდიან, მეორეული თანხმოვნებია და მომდინარეობენ სხვა რიგის თანხმოვან-

თავან. ამოსავალი ბგერა შეიძლება ამჟამად ცოცხალი არც იყოს. ამ აზრისაა გ. როგავა ყვიყე (სვან.) — „ღვიძლი“ (ქართ.) მყაყლჷ (ლზმ.) „შიში“ — დაი-ღალ-ა (ქართ.) და ამ ტიპის სხვა შესატყვისობათა წარმოშობის შესახებ. გ. როგავას თავის გამოკვლევაში გატარებული აქვს აზრი, რომ აღნიშნულ სიტყვებში სვანური ყ-ცა და ქართული ღ-ც მეორეულია. ისინი ორივე ერთი ბგერის რეფლექტებს წარმოადგენენ. ამ ამოსავალ ბგერად მ პრერეპტივს მიიჩნევს¹.

61. სპირანტთა მონაცვლეობის ნიმუშებია:

ნამას (ლზმ.)	ნამაჴ (ჩზხ.)	საკ. სახელი
სტჷჷარ (ლზმ.)	ჴტჷჷარ (ჩზხ.)	პაიჭი
ლიგურჷინე (ლზმ.)	ლიგურსინე (ჩზხ.)	ქვეშმოღება
ათიშთავ (ლზმ.)	ათისთავ (ჩზხ.)	ათისთავი
ლიხტჷინე (ლზმ.)	ლიღტჷინე (ბზ., ლზხ.)	კბილების დაკრაქუნება
კეჷ (ლზმ.)	კეხ (ბზ.)	კეხი...

ჴ და ხ ერთმანეთს ენაცვლებიან, როგორც S₂ და O₃ პირის ნიშნებიც:

ჴჴვასგ (ლზმ.)	ჴხვასგ (ჩზხ.)	შემოეპარა
ჴჴყად (ლზმ.)	ჴხყად (ჩზხ.)	ამოჴყა...

62. თანხმოვანთა მსგავსად ერთმანეთს ენაცვლებიან ხმოვნებიც.

ა-ე-ს მონაცვლეობას ინტენსიური ხაზით აქვს სვანური ენის დიალექტებში. ქართულ-სვანური ვოკალიზმისათვის, როგორც ცნობილია, ამგვარი შესატყვისობა ბუნებრივ მოვლენას წარმოადგენს.

ქართ.: ძალი, დათვი, სამი, ცაცხვი, შავგვრემანი, წყავი
 სვან.: ეღ, ღეშღვ, სემი, ჴეხხრა, შეგურმან, წყევ და ა. შ.

ამგვარი შესატყვისობა ა-ე ხმოვნების მონაცვლეობისას სვანური ენის დიალექტებს შორის, რა თქმა უნდა, არა გვაქვს და არც შეიძლება გვქონდეს. მიუხედავად ამისა ა-ე ხმოვნების სუბსტიტუცია მაინც გვაქვს სვანურ ენაში. შესადაარებელი მასალის ჩვენებით ა ხან ლაზაშულურშია წარმოდგენილი და სხვაგან ე ენაცვლება მას, ხანაც ე გვხვდება ლაზაშულურში, ა სხვაგან არის მოცემული. პირველი (ა-ე) შემთხვევის ნიმუშები ასეთია:

ლზმ. ა	სხვაგან ე	
სანათ	← სანეფ (ბზ.)	სანეფო ვაშლი (←სამეფო)
საყან	← საყან (ბზ., ლზხ.)	საფერხულო წრე
ჯამრ	← ჴემერ ² (ბზ.)	კიდურების ტყავი
ჩხატერა	← ჩხეტერა ჩხეეტრა (ბზ.)	ყველიანი ჴადი...

ე-ა:

აბრეგ	← აბრაგ (ლზხ.)	აბრაგი
პატრეჯან	← პატრაჯან (ჩზხ.)	ბადრიჯანი

¹ გ. როგავა, ფარინგალურ ხშულთა რიგისათვის ქართველურსა და ადიღურ ენებში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება. I, გვ. 11.

² სვანურში ამოსავალ ფორმად ჴემ-ურ ივარაუდება. ი. ცურტაველის „შუშანიკის მარტილობაში“ (ი. აბულაძის გამოცემა, გვ. 28) დამოწმებულია უჴამ-ურ „ფეხშიშველი“- უ-ჴამ-ურ-ის სვანური შესატყვისი. არის ჴემ-ურ.

ლშენალ — ლაშანალ (ჩბხ.) სანიშნი (ნიშანი)...

სხვა ხმოვნების მონაცვლეობიდან აღსანიშნავია:

ლხმ.	სხვაგან	
ძანძეპრ	← ძონძპრ (ლშხ.)	ძონძებიანი
კიხე	← კახე (ჩბხ.)	ცვილის ან საპნის ერთი კალაპოტი
ყურმანჯ	← ყრუ-მუნჯი	(ქართ.)
ნაბურდ	← ნაბორდ (ჩბხ.)	ნაზელი...

ჯერობის საწარმოებელი სუფიქსი ლახამულურში -უნ-ით არის წარმოდგენილი, ბალსზემოურში კი -ინ-ით:

ლხმ.	ზუ.	
აშირუნ	აშირინ	ასჯერ
გემდუნ	გემდინ	ათჯერ
ვოშამუნ	ვოშამინ	რამდენჯერ...

63. ერთმანეთს ენაცვლებიან ჰარმონიული კომპლექსებიც. მაგ.:

ჩხ—ჯღ

ლიჩხარკე (ლხმ.)	← ლიჯლარკე (ჩბხ.)	ჯღანვა
ლიბჩხე (ლხმ.)	← ლიბჯღე (ლშხ.)	გაბარჯღვა
ლიბჯრჩხანელ (ლხმ.)	← ლიბჯრჯღანელ (ლშხ.)	ბაჯბაჯი
ჯონჯღ (ლხმ.)	← ჩონჩხე (ბზ.)	ჩონჩხი
ჯღირეპ (ლხმ.)	მეგრ. ჯღარუ — ჩხირეპა (ბზ.)	ცისფერთვალება...

როგორც ვხედავთ, -ჩხ- და -ჯღ- თანხმოვანთა ჰარმონიული კომპლექსები ერთმანეთს ენაცვლებიან ისე, რომ კომპლექსის შემადგენელი ორივე კომპონენტი ერთდროულად იცვლება. ანალოგიურ შემთხვევებთან გვაქვს საქმე შემდეგ მაგალითებშიც:

ლხმ.	სხვაგან	
ბერდღენ	← ფერთხენ (ჩბხ.)	← ფრთხიალი
ძინძღე	← ძინცხე (ბზ.)	← შავი მერცხალი
ლიქანტყუნე	← ლიქანთხუნე (ჩბხ.)	სითხის რყევა
ლიდგრენე	← ლითქრენე (ჩბხ.)	სითხის თქრიალით დენა....

ასეა ქართულშიც:
ჯღაბნა — ჩხაპნა
ჯღაბნა — ტყაპნა და სხვ.

64. ქართული ენის ზოგი მთის კილოს მსგავსად ლახამულურში ხშირად ხმოვნის ნაცვლად ვა კომპლექსს ვხვდებით. მაგ.:

ლხმ. ვა	სხვაგან	ლ
მაჯჯარა	← მაჯორა მაჯორ (ბზ.)	მაჯალგერი (ა. მაყ. ლექსიკონი)
ქჯანდარ	← ქონდარ (ჩბხ.)	← ქონდარი
ფარნავაზ	← ფარნაოზ (ეცერ.)	საკ. სახელი
შვამ	← შომ (ლშხ.)	შვება

ყალა-ჩხვაფა — ყალა-ჩხოფა (ჩბხ.) აყალ-მაყალი (შდრ. ჩხუბი)...

ქვემომოყვანილ მაგალითებში ლაზამულური იცავს ო ხმოვანს, სხვაგან შის ადგილას ვა კომპლექსია წარმოდგენილი:

ლხმ. ო	სხვაგან ვა	
ამსოლდ	ამსვალდ (ეცერ.)	ამსვალდ (ბზ.) ადამიანი
ლისყოღტრ	ლისყვადტრ (ეცერ.)	ყვედრება
ქ'ანცხონე	ქ'ანცხვანინე (ბეჩ.)	გამოირჩია
თოდე	თვადე (ლშხ.)	აქეთ-იქით დადის
იმოლაყი	იმვლაყი (ბზ.)	რამენაირად...

ერთეული მაგალითებით ისიც დასტურდება, რომ ლაზამულურის ე-ს სხვაგან ვა კომპლექსი ან ო ხმოვანი შეესატყვისება. ასეთ შემთხვევაში ლაზამულურის ე ნაუმლაუტარი ო-ს დელაბიალიზაციის შედეგია. ამის უტყუარ საბუთს წარმოადგენს მაგალითები:

ღემალ (ლხმ.) ღვამალ (ბზ.) — ღომალ (ლშხ.) ყორანი
 ლალეჩინ (ლხმ.) ლალვანჩინ (ბზ.) — ბლალეჩინი...

ლაზამულურისათვის დამახასიათებელია ვა კომპლექსისა და უ ხმოვნის ჭინაცვლებაც. რიგ შემთხვევებში პირველადი ვითარების დაძებნა არ არის ძნელი. მაგ., აქ მოყვანილი მაგალითების მიხედვით აშკარაა უ-ს მეორეულობა ლაზამულურში:

ყაურჯენ (ლხმ.) — ყაორჯენ — ყავარჯან (ბზ.) ყავარჯენი
 შაურდენ (ლხმ.) — შავარდენ (ბზ., ეცერ.) შავარდენი
 ლუურჩხილ (ლხმ.) — ლუვარჩხილ (ლშხ.) ფულიანი (შდრ.
 ვარჩხილ „ფული“)
 ქაურგენ (ლხმ.) — ქავარგენ (ლშხ.) ხარაჩო...

X. სიტყვის ანლაუტისა და აუსლაუტის შესახებ

65. სიტყვის თავიკიდური და ბოლოკიდური ბგერებისათვის დამახასიათებელია ზოგი ისეთი ფონეტიკური მოვლენა, რაც ინლაუტის ბგერებისათვის ნაკლებ ან სრულიად არ არის დამახასიათებელი. ამ თავისებურებებს განსაზღვრავს სიტყვების ურთიერთობა შესიტყვებაში. ისევე, როგორც სიტყვაში შემავალი ბგერა არ არის თავისუფალი მეზობელი ბგერების მეტ-ნაკლები გავლენისაგან, რის გამოც არც შემართვა და არც დამართვა მათ საკუთარი თითქმის არ გააჩნიათ, ზოგჯერ შესიტყვებია წევრ—სიტყვის დასაწყისიცა და დასასრულიც მეზობელი სიტყვების გავლენით კარგავს თავის პირვანდელ ბუნებრივ სახეს. ისტორიულად ზოგი სიტყვა მეტი გამძლე გამოდგა. ისინი დასაყრდენ ფუძეებად გადაიქცნენ. ზოგი სიტყვაც ნაწილაკებად, წინდებულებად, თანდებულებად, აფიქსებად... გადაიქცა და დასაყრდენ ფუძეს შეუერთდა. ამ რთულმა პროცესმა უდიდესი ცვლილება მოახდინა როგორც ფუძეთა აღნაგობაში, ისე ფორმანტებად გადაქცეული სიტყვების შემადგენლობაშიც. გარდა ამისა, სიტყვის ანლაუტისა და აუსლაუტის ბგერები განსხვავდებიან ინლაუტის ბგერებისაგან იმითაც, რომ ანლაუტის ბგერაა აქვს თავისი შენართვა, აუსლაუტისას კი — დამართვა, ხოლო ინლაუტის ბგერებს ასეთი რამ მხოლოდ ნაწილობრივლა გააჩნიათ. ასეთია მეზობელი ბგერების გავლენა ერთმანეთზე.

ა) ანლაუტის მოვლენები

66. ხმოვანთა შემართვა ანლაუტში. ლახამულურის ხმოვნებს ახასიათებს ორგვარი შემართვა: ერთია მაგარი შემართვა, მეორე რბილი შემართვა. მაგარი შემართვა ლახამულურ კილოკავში დამახასიათებელია მხოლოდ შორისდებულთა თავკიდური ხმოვნებისათვის. მაგარი შემართვისათვის შორისდებულებთან ლახამულურს გამოყენებული აქვს ყ ფონემა¹. მაგარი შემართვის ნიმუშებად შეიძლება დავასახელოთ:

ყუჭოვ ნარდ რუჭე!	ოჭ, არავინ თქვასო!
ყა, მწდილ ჯერი!	ა, მადლის გულისათვის, ღვთის გულისათვის!
ყეჭ, სი მარე!	ეჭ, შე კაი კაცო!
ყოჭ, საბრალ!	ოჭ, საბრალო!
ყოჯტ, ჯჯესერ დეიშაფერიშ!	ოი, შე უმსგავსო შენაო!
ყაჭ, ბნიშდ ესერ ხოლა მოდმა ხოჭია!	აჭ, ამაღამინდელზე უარესს არ მოვსწრებვიარო!

ხალხში ყე თხეროლს ხვგენახ ი ქეყანა მავს ესერ ოთჯაცა შდრ. მგელს მგლობას აბრალეზდნენ და მელამ ქეყანა დააქციაო...

შესაძლებელია ხმოვნის მაგარი დამართვაც შეგვხვდეს. ესეც მხოლოდ შორისდებულებთან არის შესაძლებელი, როგორც მაგ.: ეყ, გვილახო! „აი, შეხედე!“ აყ, სერ მხეჩენი „აი, რა ემჯობინება!“ ოყ, ეჯი მოდეა?! „ო, ის კი არაა?!“ და სხვ.

67. მაგარ შემართვას უპირისპირდება ფშვინვიერი შემართვა. სხვაობა მაგარ და ფშვინვიერ (რბილ) შემართვას შორის დიდია. მაგარი შემართვისას სახმო სიმების დაჭიმულობის გამო მაღალ ტონს ვიღებთ, ფშვინვიერი შემართვისას კი „სახმო სიმები ხმოვნებს წარმოთქვამენ უმნიშვნელო დაჭიმულობით“².

ფშვინვიერი შემართვა მიჩნეულია ამა თუ იმ ენის ადრეულ ვითარებად, მისი მოხსნა ან გაუჩინარება კი--მეორეულ მოვლენად. ლახამულური კილოკავისათვის უცხო არ არის საერთოდ ზემოსვანურის დამახასიათებელ ხმოვანთა ფშვინვიერი შემართვა. მაგ.:

ჭარაყ	არაკი	ჭადრა	ელი
ჭობედ	აბედი	ჭაგვ	ქუსლი
ჭასჭშ	ასული	ჭასტამ	ასტამი
ჭებ	ბალი	ჭოკერ	ფსკერი
ჭასკამ	ტახტრევანი	ჭავეჯ	ავეჯი, იარალი...

ფშვინვიერი შემართვა ახასიათებს ლახამულურში კითხვის ა ნაწილაკსაც: ლწაქიმის არი ჭა? სამკურნალოდ იმყოფება? კითხვის ა ნაწილაკის ფშვინვიერი შემართვა შესაძლებელი ხდება, რადგან მისი წარმოთქმა რამდენადმე იზოლირებულია იმ სიტყვისაგან, რომელსაც ის ახლავს. მას გააჩნია დამოუკიდებელი არტიკულაცია ისეთივე, როგორც სიტყვის ანლაუტის ხმოვანს.

¹ ყ არ არის ფონემა ლახამულურში. მისი გამოყენების ასპარეზი მხოლოდ შორისდებულებით განისაზღვრება. სხვა მეტყველების ნაწილში მისი არსებობა არ დასტურდება.

² ს. ქლენტი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 127.

ზემომოყვანილი მაგალითების მიხედვით ლახამულური კილოკავი მჭიდრო კავშირშია საერთოდ ზემოსვანურის დიალექტებთან, მაგრამ ეს მოვლენა ყოველთვის ერთნაირად არ ტარდება ლახამულურში. დიდძალი მასალის ანალიზით ვრწმუნდებით, რომ მასში საკმაოდ რელიეფურად ჩანს ქვემოსვანურისებური ტენდენცია—ხმოვანთა ფშვინვიერი შემართვის უქონლობა. ეს მაშინ, როცა ზემოსვანურის დანარჩენ კილოებსა და კილოკავეებში ფშვინვიერი შემართვა დღემდე მტკიცედ არის შემორჩენილი. ამ მხრივ ლახამულურ კილოკავი მკვეთრად უპირისპირდება მთელ ზემოსვანურს. ასე მაგ.:

ლხმ. O	სხვგან ჰ	
ჲრჲყ	ჰარჲყ (ბზ.)	არაყი
ისტამ	ჰისტამ (ჩბზ.)	სიხმარი
არტამ	ჰარტამ (ჩბზ.)	ბოსტანი
ჲლვირ	ჰჲლვირ (ბზ.)	ლაგამი
ჲზჲ	ჰჲზჲ (ბზ.)	ეზო
ინჯჲრ	ჰინჯჲრ (ჩბზ.)	ჯინი
ა, ბედნიერ!	ჰა, ბედნიერ! (ჩბზ.)	აი, ნეტავი!
ჲლვრა	ჰჲლვრა (ბზ.)	საზღვარი
ემა	ჰემა (ბზ.)	თუკი
ილ	ჰილ (ჩბზ.)	შველი
ედურდ	ჰედურდ (ჩბზ.)	მთლად
არჲბ	ჰარჲბ (ბზ.)	ცნობის გავრცელება...

ასეთ დაპირისპირებას იმ დასკვნამდე მივყავართ, რომ ლახამულურში ანლაუტის ხმოვანთა ფშვინვიერი შემართვა ნელ-ნელა იჩქმალება.

ლახამულურისათვის დამახასიათებელია ანლაუტის ხმოვანთა იოტაციაც—ასე მაგ.:

ჲქიმ	ექიმი
ჲერდგვილ	ერთგული
ჲენკანობ	ენკენობა
ჲეგა, ჲეთერ, ჲეშა, ჲეფო, საკ. სახელი და სხვ.	

68. სიტყვის თავში ხშულების წინ იკარგება ნახალური მ თანხმოვანი:

ტევან (ლხმ., ჩბზ.)	← მტევანი (ქართ.)
ძივ (ლხმ.)	← მძივი (ქართ.)
ძერ (ლხმ.)	← ძორ (ბზ) მძორი (ქართ.)
გზარობ (ლხმ.)	← მგზავრობა (ქართ.)
ჰვარტ (ლხმ.)	← მჰვარტლი (ქართ.)
ჰეც (ლხმ.)	← მჰეცი (ძვ. ქართ.) მხეცი
დიდარ (ლხმ.)	← მდიდარი (ქართ.)
წერალ (ლხმ.)	← მწერალი (ქართ.)
ხელწიფე (ლხმ.)	← ხელ-მწიფე (ქართ.)
კუხე (ლხმ.)	← მკუხე (ქართ.)
კურივ (ლხმ.)	← მკურივი (ქართ.)
წართუ (ლხმ.)	← წართუ ← *წარმართუ (მდრ. წარმართი)...

ბ) ზოგი ფონეტიკური მოვლენა აუხლაუტში

69. რთული სურათი იხატება იმის მიხედვით, რასაც ლახამულურის მონაცემთა შედარება იძლევა სხვა კილოებისა და კილოკავების მონაცემებთან სიტყვის ბოლოში. აქ აღსადგენია სახელთა დაბოლოების ხმოვნები იმის მიხედვით, თუ რა რეფლექსი ჩანს. ქვემოთ ნაჩვენებია იქნება ამ თვალსაზრისით ლახამულურის დამახასიათებელი ზოგი მოვლენა.

70. ხშირად ლახამულურში დაკარგული ჩანს აუხლაუტის ხმოვანი, რომელიც სხვაგან შენახულია. ასეთი ხმოვნებია: ა, ე, ჰ. ასე მაგ.:

ლხმ.	სხვაგან	
წზ	წონა (ჩზხ.)	წონა
უშდგმ	უშდმა (ჩზხ.)	დაუთრობელი
ნეცნარ	ნეცნარა (ლშხ.)	მოწვრილო
ნახეწიარ	ნახეწიარა (ლშხ.)	მოვიწრო
ქკუ	ქკუა (ჩზს.)	ქკუა
ზარ	ზარა (ჩზხ.)	ზოგება...

იკარგება ლახამულურში ნამყო უწყვეტლის S₃ პირში ხმოვნითი ელემენტი -ა. ასე მაგ.: არდ (← ჩზხ. არდა) „იყო“, (ეს)ლვრდ (← ჩზხ. (ეს)ლვრდა) „მიდიოდა“, ჟი ხასგურდ (← ჩზხ. ჟიხასგურდა) „რაიმეზე იჯდა“, ბოგ ხასდ (← ჩზხ. ბოგ ხასდა) „ხიდი იყო გადებული“, იჩმუდ (← ბეჩ. იჩმუდა) „შვრებოდა“ და ა. შ.

დაკარგულია იგივე -ა ამავე ზმნათა ობიექტური წყობის ფორმებში:

ლხმ.	ჩზხ.	ლხმ.	ჩზხ.	
1. მირდ	მირდა	მყავდა	მიხალდ	მიხალდა ვიცოდი
2. ჯირდ	ჯირდა		ჯიხალდ	ჯიხალდა
3. ხორდ	ხორდა		ხოხალდ	ხოხალდა
0i გვირდ	გვირდა		გვიხალდ	გვიხალდა
0e ნირდ	ნირდა		ნიხალდ	ნიხალდა
2. ჯირდხ	ჯირდახ		ჯიხალდხ	ჯიხალდახ
3. ხორდხ	ხორდახ		ხოხალდხ	ხოხალდახ

ასე ემართება ზმნებსაც: ნასდ „გვეცვა მე და მას (მათ)“, ხაწვანდ „გააჩნდა, ებადა“, მულვანდ „მქონდა“, ხოსდ „ედვა“, ხასღმდ „ესმოდა“, ოხლვანდ „მოჰქონდა“ და ა. შ.

ა-ს მსგავსად იკარგება S₃ პირის ნიშანი ე ნამყო წყვეტილში სუბიექტური წყობის მესამე პირში და ობიექტური წყობის ყველა პირში. ასე მაგ.:

ლხმ.	ჩზხ.	
1 მჰქვ	მჰქვე	მითხრა
2 ჯჰქვ	ჯჰქვე	
3 ხჰქვ	ხჰქვე	
0i გვჰქვ	გვჰქვე	
0e ნჰქვ	ნჰქვე	
2 ჯჰქვხ	ჯჰქვეხ	
3 ხჰქვხ	ხჰქვეხ	

ამ წესის გატარებაში სხვაობა შეინიშნება ერთმანეთისაგან მხოლოდ სამასიოდ მეტრით დაშორებულ ქვედა და ზედა ლახამულას შორის. ქვედა ლახამულაში მტკიცედ არის იგი დაცული, ხოლო ზედა ლახამულაში საკმაოდ შერყეულია.

71. -ნჲ დაბოლოებიან სახელებს ბალსზემოურსა და ლაშხურში მეტწილად **ჲ** დაცული აქვს, ლახამულურში (და მთელ ბალსქვემოურშიც) ეს **ჲ** მოკვეცილია. ასე შავა:

ლხმ., ჩბხ., უშგ.	ლშხ., ბზ.
მეშჲ	მეშაჲ მეშჲჲ მუშა
ქალჲ	ქალაჲ ქალჲჲ ქალა
ყირჯჲ	ყირჯაჲ ყერჯჲჲ თავის ნება და სხვ.

უდავოა, რომ **ჲ** (— ი)-ს უქონლობა ლახამულურში მეორეული ვითარებაა. ამას ადასტურებს: ა) აუსლაუტის ა ხმოვნის უმაღლესი და ბ) ისიც, რომ ნათესაობით ბრუნვაში ამ სახელებთან ყველგან —ი-შ დაბოლოება გვაქვს და არა —ნ-შ.

სამაგიეროდ ბოლოთანხმოვნიან სახელებთან —ი ხმოვანი ლახამულურს უკეთ აქვს დაცული, ვიდრე სვანური ენის სხვა კილოებსა და კილოკავებს:

ლხმ.	სხვაგან
ლეპი	ლეპ (ბზ.) ღუცი
ლეღჲნი	ლეღჲნ (ლშხ.) ხარებით. საზიდი რამ
მენჩხირი	მენჩხირ (ლშხ.) შანთი და ა. შ.

72. **ჲ ფონემა აუსლაუტში**, სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში უმარცვლო უ-ნი მეტ-ნაკლებად სვანური ენის ყველა კილოსა და კილოკავს ახასიათებს, მაგრამ ყველაზე დიდი უფლებით ლახამულურ კილოკავში სარგებლობს. იგი გვხვდება როგორც პირველად სახელებში, ასევე ნაწარმოებ სახელებშიც. ძირითად სახელებთან **ჲ** დასტურდება დიდძალ მასალაში. აქ მხოლოდ ნიმუშებს ვუჩვენებთ:

ლხმ-ში ჲ	სხვაგან 0
სკარჲ	სკარ (ჩბხ.) საძმოს ერთობლივი სალოცავი
წირჲ	წირ (ჩბხ.) ურო; წირვა
ნედჲ	ნედ (ჩბხ.) ნადი
მუსჲ	მუს (ლშხ.) თოვლი
მალჲ მაჲ	მალ (ლშხ.) მელა
წაბჲ	წაბ (ლშხ.) სანართებელი
ყაბჲ	ყაბ (ბზ.) წვერი
კალმახჲ	კალმახ (ჩბხ.) კალმახი...

ამნაირადვე ჩანს **ჲ** მიმღეობათა აუსლაუტშიც. სვანური ენის ნამყოფ დროის მიმღეობათა საწარმოებელი აფიქსების გამოვლინებისა და ანალიზის დროს ნა- პრეფიქსიან ზმნებთან სამეცნიერო ლიტერატურაში შენიშნულია **ჲ** სუფიქსი: ნა-რდ-ჲ „ნამყოფი“, ნა-მარ-ჲ (ბზ.) „ნამზადები“¹... მაგრამ ეს

¹ ე. თ. თ. უ რ ი ა, სვანური ენა, I, ზმნა, გვ. 227—228.

ფონემა მიმლეობის მაწარმოებელ აფიქსად არ არის მიჩნეული: მისი ფუნქცია აუხსნელია.

ლახამულურში მარტო ნა- პრეფიქსით ნაწარმოებ ნამყო დროის მიმლეობასთან კი არ გვხვდება -უ სუფიქსი, იგი სპორადულად ყველა სახის მიმლეობებსა და საწყის ფორმასთანაც შეინიშნება. ასე მაგ.:

ლქპათუ (ლხმ.)	ლექპათ (ჩბხ.)	წყეული
ლუწვიხუ (ლხმ.)	ლუწუხ (ლშხ.)	გამოცოხნილი
ლზნგექუ (ლხმ.)	ლზნგექ (ლშხ.)	სიმაგრე
ლიდიულიგზალუ (ლხმ.)	ლიდილიგზალ (ჩბხ.)	დედაშვილობა
ლიმარუ (ლხმ.)	ლიმარ (ბეჩ.)	კაცობა, ადამიანობა...

მიმლეობებიდან ყველაზე რელიეფურად მაინც ნამყო დროის ნა- პრეფიქსით ნაწარმოებ მიმლეობაში ჩანს -უ სუფიქსი. იგი ამ მიმლეობაში დამახასიათებელია ბალსზემოურისათვისაც, მაგრამ ბალსქვემოური კილოს ლახამულურ კილოკავს მაინც სრულიად დამოუკიდებელი ადგილი უკავია. ლახამულურში -უ ფორმანტი ამ მიმლეობასთან დაკანონებულია. ამ მხრივ იგი მკვეთრად განსხვავდება მასთან ყველაზე ახლო მყოფ ეცერული კილოკავის ჩუბეხეური თქმისაგანაც კი. ლახამულური ამ მიმლეობასთან ყველგან ინარჩუნებს -უ ფორმანტს, ჩუბეხეური ყველგან უგულვებელყოფს მას:

ლხმ.	ჩბხ.	
ნა-სკინ-უ	ნა-სკინ	ნახტომი
ნა-ჭირ-უ	ნა-ჭირ	ჭირგამოვლილი
ნა-შქარ-უ	ნა-შქარ	დანაშაქრი
ნა-გენ-უ	ნა-გენ	ნადგომი, ანაყენები
ნა-ქარ-უ	ნა-ქარ	განასკვენი და ა. შ.

ხშირად ეს -უ ფორმანტი შემონახულია ლახამულურთან ერთად ბალსქვემოურშიც, მაგრამ უგულვებელყოფილია ჩუბეხეურთან ერთად ლაშხურ დიალექტშიც; ასე მაგ.:

ლხმ., ბზ.	ჩბხ., ლშხ.	
ნა-მშგვარ-უ	ნამშგვარ	ნასტუმრები
ნამხალ-უ ნამხალ-უ	ნამხალ ნამხალ	დანაბარები
ნალრალ-უ ნალრალ-უ	ნალრალ ნალრალ	ნამღერები
ნაბელ-უ ნაბელ-უ	ნაბელ ნაბელ	განაბერი და ა. შ.

მაგრამ -უ ფორმანტის უგულვებელყოფაში ყველასგან განსხვავდება ლაშხური დიალექტი. აქ -უ ნამყოს მიმლეობის არც ერთ ფორმაში არაა დაცული:

ნამაჯ-უ (ლხმ., ჩბხ.)	ნამაჯ (ლშხ.)	მონაზიდი
ნადიგ-უ (ლხმ., ჩბხ.)	ნადიგ (ლშხ.)	ნაქრობი
ნათთენ-უ (ლხმ., ჩბხ.)	ნათთვენ (ლშხ.)	ნათეთრები
ნაბაჟ-უ (ლხმ., ჩბხ.)	ნაბაჟ (ლშხ.)	განაგები
ნადრაჯ-უ (ლხმ., ჩბხ., ბზ.)	ნადრაჯ (ლშხ.)	ნადარაჯები
ნაგიჭ-უ (ლხმ., ჩბხ., ბზ.)	ნაგიჭ (ლშხ.)	ნაკაგები
ნაგლამ-უ (ლხმ., ჩბხ., ბზ.)	ნაგლამ (ლშხ.)	განალანძლი...

რას უნდა წარმოადგენდეს ეს -ჟ ფორმანტი; როგორი უნდა იყოს მისი მორფოლოგიური ფუნქცია ან ფონეტიკური ჩამომავლობა? სრული პასუხი ამასზე არ გაგვაჩნია. ჩვენი ზოგიერთი ვარაუდი ასეთია:

ჯერ ერთი, -ჟ ფორმანტიანი სახელებისაგან უნდა გამოვყოთ ერთი ჯგუფის სახელები, რომელნიც ქართულიდან არიან სვანურში შესული და ქართულში -ჟ ხმოვანზე ბოლოვდებიან. ასეთი სახელების -ჟ ბოლო ხმოვანი სვანურში რედუქციას განიცდის და ვიღებთ -ჟ ბოლოთანხმოვნიაწებს. მაგ.:

ქართ.	ლხმ.
ეზო	ჟზჟ
კალო	კაღჟ
ასო	ასჟ და სხვ.

რაც შეეხება საკუთრივ სვანურ მასალაზე დაყრდნობით გამოვლენილ -ჟ ფორმანტს, იგი არც ნარედუქციადი ო-ა და არც განვითარებული ფონემა. პირიქით, ფაქტობრივი ვითარება იმას გვაფიქრებინებს, რომ იგი რედუქციაზე ბგერისა, რომელიც თავის დროზე უფრო მტკიცედ იყო დამკვიდრებული სახელის ბოლოში და გარკვეული მორფოლოგიური ფუნქციითაც იყო აღჭურვილი. ასეთ ფონემად უ ხმოვანი შეიძლება ივარაუდოს კაცმა. აი, რა იძლევა ამ ვარაუდის საფუძველს:

ხშირად ლაზამულურის -ჟ სუფიქსის ადგილას სხვა რომელიმე დიალექტში -ი სუფიქსია წარმოდგენილი:

ბირღჟ (ლხმ.)	ბურღი (ჩხხ.)	(შდრ. მეგრ. ბურღი) ბურეა
ჟუჟჟ (ლხმ.)	ჟუჟი (ლზხ.)	მწიფე ხილი
ლილშკიდაშჟ (ლხმ.)	ლილშკიდაში (ლზხ.)	მჭედლობა და სხვ.

ლაზამულური ბირღჟ-ცა და ჩუბეხეური ბურღი-ც გენეტურად ერთი და იმავე ბჟრღჟ-დან ამოდიან. ამასთან ერთად, ეს ბჟრღჟ თეორიულად აღდგენილი კი არ არის, არამედ სვანური ენის ლაზამულური დიალექტში დღესაც ცოცხალი ფორმაა. უნდა ვიფიქროთ, რომ -ჟ სუფიქსს თავდაპირველად თან ახლდა რაიმე თანხმოვანიც. ამას გვაგვარაუდებინებს სვანურის მონაცემთა სხვა ქართველური ენების მონაცემებთან შედარება. მაგ.:

სვან ვისგ-ჟ
მეგრ. უშქ-ურ-ი
ქან. ოშქ-ურ-ი ოშკ-ურ-ი
ქართ. ვაშ-ლ-ი ¹ .

თანხმოვნითი ელემენტის მოკვეცის შემდეგ -ჟ დაიშალა ჯერ -ჟ || ჟი-დ და შემდეგ ერთგან -ჟ დაიკარგა და -ი შემოგვრჩა, მეორეგან, პირიქით, -ი დაიკარგა და -ჟ შემოგვრჩა. არა მარტო -ჟ და მისი რედუქციები -ი და -ჟ საფეხურები გაგვაჩნია, არამედ ზოგ კილოსა და კილოკავში გარდამავალი -ჟ || ჟი საფეხურიც დატულია. ამის ნიმუშებად შეიძლება დავასახელოთ:

მურგჟი (ეცერ.)	(← ჩოლურ. მურგუ) თამელი
ფიკჟი (ჩხხ., ზხ.)	(← *ფუკუ) მშრალი
ბურღჟი (ცხმ.)	(← ლზხ. ბჟრღუ) ბურეა და ა. შ.

¹ არნ. ჩიქობავა, კანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 121.

ეს გარემოება იმის მაუწყებელია, რომ -ჟ ფორმანტი სახელის ბოლოში -ჟ ხმოვნისაგან მომდინარეობს -ჟ || -ჟი საფესურების გავლით. ეს ხმოვანობა ანალოგიური ფუნქციით დადასტურებულია ქართველურ ენებშიც. ქართული ყრ-ჟ, დრკ-ჟ, ძუ-ძჟ... მეგრული ცურ-ჟ „რეგვენი, გამოუცდელი, ვისაც არ ესმის“ და სხვ. სწორედ სუფიქსისეულ -ჟ-ს წარმოგვიდგენენ¹.

ამგვარად: 1. -ჟ ფონემა ფუძის კუთვნილება მხოლოდ მაშინ არის, როცა იგი ამა თუ იმ სახელის -ო ბოლოსმოვნის ნარედუქციალ ფონემას წარმოადგენს. ეს ვითარება კარგად ჩანს ქართულიდან სვანურში სესხების გზით შესული -ო ბოლოსმოვნის სახელებთან (ქართ. კალო — სვან. კალჟ, ქართ. ეზო — სვან. ეზჟ და სხვ.).

2. დანარჩენ შემთხვევებში, როგორც პირველად სახელებთან, ისევე მიმღობებთანაც -ჟ დეტერმინანტი სუფიქსი ჩანს, რომლის ფუნქციაც ამჟამად ცოცხალი არ არის. ამით აიხსნება, რომ ერთსა და იმავე სახელებთან ზოგ კილოსა და კილოკავში დღესაც დაცულია იგი, ზოგან არა. ხოლო სადაც დაცულია, ფუძეს გაჰყვება ყველა ბრუნვაში. ზოგიერთი მასალის მიხედვით სახელობით ბრუნვაში გაუჩინარებულია, მაგრამ მიცემითში ჩანს და, ქმნის რა ორფუძიანობას, შემდეგ ბრუნვებში კვლავ ფუძეს უხორცდება².

3. -ჟ სუფიქსი -ჟ (—-ურ || -ულ)-საგან უნდა მომდინარეობდეს.

ასეთია სვანური ენის ლაზამულური კილოკავის ძირითადი ფონეტიკური თავისებურებანი.

М. М. КАЛДАНИ

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛАХАМУЛЬСКОГО ПОДНАРЕЧИЯ СВАНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Всестороннее изучение диалектов в свете положений И. В. Сталина о местных («территориальных») наречиях стало одной из неотложных задач марксистского языкознания.

Данная работа ставит себе целью дать анализ фонетических особенностей лахамульского поднаречия сванского языка, которое до последнего времени не привлекалось к исследованию.

Распространенный на сравнительно небольшой территории, сванский язык богат диалектами, что в свою очередь усиливает интерес к его изучению. В нем насчитывают четыре диалекта: два из них — верхнебалхский и нижнебалхский — распространены в Местийском районе, по верхнему течению реки Цигури, остальные два — лашхский и лентехский — в Лентехском районе в устье реки Цхенисцкали. Эти диалекты со своей стороны делятся на поднаречия, говоры и подговоры. Так, например, нижнебалх-

¹ არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, გვ. 19—20;

² ამ უკანასკნელს ეხება თ. შარაშენიძე თავის გამოკვლევაში: „ბრუნებათა კლასიფიკაციისათვის სვანურში“, რომელიც მოხსენებად იქნა წაკითხული ენათმეცნიერების ინსტიტუტის V სამეცნიერო სესიაზე 1948 წლის 30 ნოემბერს.

ский состоит из двух поднаречий. Одно из них — эцерское поднаречие, в которое, помимо собственно эцерского, входят бечойский, ихумарский, царский и чубухевский говоры и подговоры, а второе — лахамульское поднаречие, фонетический анализ которого представлен в статье, содержит в себе собственно лахамульский и ханшский подговоры. Лахамульское поднаречие существенно отличается от других диалектов сванского языка как фонетическими, так и грамматическими особенностями.

Лахамульское поднаречие распространено на территории Лахамульского и Ханшского сельсоветов Местийского района. Исторические данные свидетельствуют о том, что лахамульцы заселили эту местность не ранее XVI века.

1. Фонетический состав лахамульского поднаречия. Помимо характерных для сванского языка простых гласных (ə, ɟe, o i, ʌ o, ʉ u, ɔ ɔ) и умлаутированных гласных (ä, ö, ü ü); в лахамульском поднаречии встречаются назализованные гласные (ɛ̃a, ɟ̃e, ɔ̃i, ʌ̃o, ʉ̃u, ɔ̃ɔ). Назальный оттенок большей частью придают гласным соседние носовые согласные ʁ m и б п.

Полугласный ə j является в лахамульском; следствием рефлекса различных звуков. Например:

а) ʒ h (→ b x) → ə j; лхм. и вхсв. əɟbɟ̃ jexw (срв. вб. эцер. bɟbɟ̃ hɛxw) ← *ʒɟbɟ̃ hɛxw (жена) и др.;

б) Асффриката ʒ ʒ̃ в силу палатализации переходит в ə j, во-первых, когда ʒ ʒ̃ является префиксом II объектного лица:

лхм. əɟrəəɟɟ̃ əjragəp ← əʒrəəɟ̃ əʒragəp ты опоздал.

лхм. əɟbɟ̃ɔɟ̃ əjxvid ← əʒbɟ̃ɔɟ̃ əʒxvid ты нашел... во-вторых, когда местоимение ɟ̃ɟ̃ eɟ̃i (он) использовано в качестве определения или из него образовано указательное местоимение, равно и наречие времени, места или образа действия; например:

лхм. ɟ̃ə m̃ɔɟ̃ e j m̃aɟ̃e ← эцер. ɟ̃ə m̃ɔɟ̃ eʒ̃ m̃aɟ̃e тот человек

лхм. ɟ̃ə lɟ̃ɔ e j lɟ̃ɔ ← эцер. ɟ̃ə lɟ̃ɔ eʒ̃ lɟ̃ɔ в ту ночь

лхм. ɟ̃ə ɟ̃ɟ̃ɔ̃r̃ e j ɟ̃w̃aɟ̃r̃ ← эцер. ɟ̃ə ɟ̃ɟ̃ɔ̃r̃ eʒ̃ ɟ̃w̃aɟ̃r̃ такой

лхм. ɟ̃ə bɟ̃ɟ̃ e j xɟ̃ɟ̃ɟ̃ ← эцер. ɟ̃ə bɟ̃ɟ̃ eʒ̃ xɟ̃ɟ̃ɟ̃ с той стороны
и т. д.

Переход префикса II субъектного лица или корневого элемента ʒ ʒ̃ в ə j в результате палатализации является отличительной чертой лахамульского поднаречия.

Позиция характерного для сванского языка придыхательного фарингального согласного ɟ q в лахамульском кое-где поколеблена; его заменяет придыхательный заднеязычный b x:

лхм. bɟ̃ɟ̃ɟ̃ɟ̃ nɟ̃xʒ̃d ← вхсв. bɟ̃ɟ̃ɟ̃ɟ̃ nɟ̃qʒ̃d козленок

лхм. bə b̃h̃ɟ̃ɟ̃ naxɟ̃ɔw — вб. bə ɟ̃h̃ɟ̃ɟ̃ naxɟ̃ɔw исцеленный и др.

Фарингальный звонкий смычно-взрывной согласный ɟ' ɟ', наличие которого в сванском языке доказывается в посвященном этому звуку исследовании, в лахамульском поднаречии не встречается.

2. а) В отличие от верхнеабхазского диалекта, умлаут гласных *эа*, *оо*, *уу* вызывают в лахамульском не только последующие за ними первичные (примарные) гласные *е* и *и*, но и умлаутированный *у*. Например:

лхм. ლაჯუტჷ lāǰūh — эцер. ლაჯუტ lāǰuw логово медведя

лхм. ლაბურდი labürdi — эцер. ლაბურდი labürdi корыто для замачивания теста

лхм. ნაფუენ nāfūjn — эцер. ნაფუენ nāfūjn то, что кипело, вскипевшее и др.

б) Воздействие гласного *е* распространяется как на *эа*, так и на гласные *о* и *у*:

лхм. რეენ režen ← რაენ rōzen ← пар. როენ rožen звонок

лхм. კუხუ kūxw ← чх. კუხ kux неспелый, из груз. მკუხე mkuxe

лхм. თუმენ tūmen ← თუმენ tumen из груз. თუმანი tumani десять рублей и т. д.

в) В лахамульском наблюдается сильная тенденция к сужению гласных:

г) Воздействию гласного *е* подвергается предшествующий *эа* и тогда, когда этот гласный *е* не редуцирован; тем самым лахамульский, за исключением лентехского, противостоит другим диалектам сванского языка.

лхм. აა в других диалектах ა|ა a|ā

ლაღე lāre эцер. ლიტ. ლარე lare, вб. лшх. ლაღე lāre сенокос (место косьбы)

მარე māre " მარე mare, вб. лшх. მარე māre человек

ჯახე žāxe эцер. вб. нсв. ჯახე žaxe имя

მახე māxe " მახე maxe новый и др.

2) В лахамульском поднаречии гласный *აა*, суживаясь еще сильнее, переходит в *е*. Это явление главным образом наблюдается в причастиях прошедшего времени, где словообразовательный префикс *ნა-* *нә-* часто представлен в виде *ნე-* *не-*:

лхм. ნე- ne- ← эцер. ნა- nā-

ნე-ყირ neqir ნა-ყირ nāqir битый

ნე-ფლეო neplet ნა-ფლეო nāplet драный

ნე-ჭეფ neqer ნა-ჭეფუ nāqerw укушенный

ნე-ყლებ neqlep ნა-ყლებ nāqlep проглоченный и др.

То же самое замечается и в некоторых именах:

лхм. დუქენ duken ← эцер. დუქან dukān из груз. დუქანი dukani лавка

лхм. კეჭ keč вб. კაჭ kāč ср. груз. კაჯი kaži камень и

т. д.

г) Умлаутированный гласный *оо* в лахамульском поднаречии вследствие делабиализации переходит в *е*:

лхм. კალენ kalen ← კალონ kalōn ← эцер. კალონ kalon из груз. კანონი kanoni закон

лхм. ობელ obel ← ობოლ obōl ← чх. ობოლ obol из груз. ობოლი oboli сирота

лхм. ყემ qeš ← ყომ qōš ← вн. ყომ qōš ложка

лхм. სკედი škedi ← სკოდი škōdi ← вн. სკოდი škōdi глубокое

лхм. ლიმჯენი limḑeni ← ლიმჯონი limḑōni ← вн. ლიმჯონე limḑone

← лнт. ლიმჯონე limḑone сходствовать и др.

д) Вследствие воздействия наличествующего или редуцированного гласного *oi* гласный *u* улагутируется, и получаем *ü*, который в некоторых случаях в результате делябилизации переходит в *oi*. Например:

лхм. *үü||* → *oi*

в других диалектах *u*

ემუ ešü

← сван. ეშუ ešxu один

ათუ ätü

← вхсв. ათუ ätu горячий

მუელურ mužür

эцер. მუელურ mužur осень

სტურარ stürär

эцер. სტურარ stürär трубы

ღუმირ ḡumir

лшх. ღუმირ ḡumir сосна

ყვარის qvaril ← ყვარულ qvarül (из груз. ყვერული qveruli) мерин

ღენწიშ ḡeñciš ← вн. ღენწუმ ḡäñcünš ← лшх. ღენწუშ ḡeñcuš соха

სიფრიო siprit ← სიფრუთუ siprütw ← чбх. სიფრუთ siprut из груз. ციბრუტი cibrutli свермо и др.

3. Для лахамульского поднаречия характерно сужение гласных, а также продвижение вперед артикуляции некоторых согласных.

а) В основе причастия с внутренней флексией и в некоторых отглагольных именах действия (масдар) в лахамульском поднаречии наличествует гласный *oi*, тогда как в той же позиции в других диалектах сванского языка выступает гласный *je*. Например:

лхм. უმდება ušdixa — чбх. უმდება ušdexa неиссякаемый

лхм. ლიდისგ lidisg — вн. ლიდესგი lidēsgi положить и т. д.

Такое чередование гласных *je* и *oi* наблюдается и в основе имени существительного. Например:

лхм. ქყირუ ḡqiru — чбх. ქყერუ ḡqeri кварц

лхм. ფხურა p̄xwra — вч. ფხურა p̄xwra клеи и др.

в) Заслуживающей внимания особенностью лахамульского поднаречия (особенно его хашского подговора) является чередование *li* и *iw*. Уменьшительный суффикс *-ილდ -ild* представлен здесь в виде суффикса *-იუდ -iwd*.

лхм. ლიციუდ liciwḑ срв. эцер. ლიცილდ licild водичка

лхм. ბიქუიუდ bikw-iwd — эцер. ბიქუილდ bikw-ild ветерок.

Подобно этому, суффиксы-детерминанты *-ალ -al*, *-ელ -el* заменены суффиксами *-აუ -aw*, *-ეუ -ew*:

лхм. მახაუ maḡaw срв. эцер. მახალ maḡal знание

лхმ. ზურაუ zuraw — эцер. ზურალ zural женщина и др.

Надо полагать, что таким же путем получен в лахамульском суффикс множественного числа **-ოჭ** **-ow** вместо распространенного в эцерском поднаречии суффикса **-ოლ** **-ol**:

лхм. მაროჭ *marow* ср. эцер. მაროლ *marol* мужчины

лхм. ჯინოჭ *žinow* эцер. ჯინოლ *žinol* коршуны

4. Назальность звуков для лахамульского поднаречия весьма характерна. Причиной назализации звуков является сужение гласных и продвижение вперед артикуляции некоторых согласных. Значительно также и влияние назальных **მ**, **ნ** на находящиеся в соседстве с ними гласные. Например: მანბგ *n'anüg* (материнский дом), მანდრენე *m'andr'en'e* (наихудший), მანდრი || მანრი *'anüri* || *'ayri* (идет) и др. Аналогичное явление имело место и в старославянском языке, где назализованный **а** одновременно был и лабиализован (проф. А. Семищев). В лахамульском поднаречии наблюдаются случаи сильной лабиализации назализованного гласного **ა**. При записи таких слов затруднительно решить, чему отдать предпочтение — **ა** или **აо**. Однако, есть случаи, когда назализованный гласный **ა** безусловно заменен гласным **აо**. Например:

лхм. მანო *m'an'o* срв. [эцер. მან(-ილ) *mänä(-il)* собственное имя

лхм. მოდან *m'od'an* эцер. მადან *m'adan* куда делся и др.

5. Лахамульское поднаречие значительно отличается от остальных диалектов сванского языка тенденцией к дезаффрикатизации. Например:

	лхм.		в остальных диалектах
ქინზ <i>kinz</i>	← лшх. ქინძ <i>kinz</i>	← груз. ქინძ-ი <i>kinz-i</i>	кинзец, кориандр
ჭარზილ <i>čarzil</i>	← лшх. ხარძილ <i>harzil</i>	← груз. ხარისძირა <i>harisžira</i>	морозник
განზ <i>gänz</i>	← чбх. განძ <i>gänz</i>	← განძ-ი <i>ganz-i</i>	клад и др.

Аффрикатизация простых согласных не характерна для лахамульского поднаречия. Поэтому простые спиранты **ბ**, **ჟ** остаются в нем неизменными, в то время как в других диалектах сванского языка они переходят в аффрикаты **ც**, **ჯ**. Например:

лхм. ბ , ჟ		в остальных диалектах ც , ჯ
საქსარ <i>säksär</i>	→ чбх. საჯარ <i>saxär</i>	рычаг
ქირს <i>kirs</i>	→ лшх. ქირც <i>kirc</i>	чечевица
ლუმარ <i>lumär</i>	→ вб. ლუმან <i>lumän</i>	гвоздь
ბერეჟ <i>berëž</i>	→ ушг. ბეჩ. ბერეჯ <i>berëž</i>	железа
ყვიზარ <i>qwižär</i>	→ вб. ყვიზარ <i>qwižär</i>	необмолоченный колос
აუჯენდ <i>awžend</i>	→ чбх. ჰანჯუდ <i>hanžwed</i>	стрема и др.

6. Ассимиляция согласных достаточно распространенное явление в лахамульском поднаречии. Особенно рельефной является здесь ассимиляция по звонкости и глухости согласных.

Частые случаи ассимиляции отличают лахамульский от других диалек-

тов. Лахамульскому свойственно регрессивно-ассимилятивное оглушение звонкого согласного, находящегося в непосредственном соседстве с глухими согласными. Например:

- лхм. ნაშტქ *naštək* ← вб. ნაშტჱქ *našdäk* серп
 лхм. ლაჩურა *laččura* ← ლაღურა *ladčura* сестры
 лхм. დეტფალ *detpäl* ← чрх. დედფალ *dedpäl* из груз. დედოფალი *dedopali* царица и др.

Оглушение звонких согласных регрессивно-ассимилятивного характера вызывает в глаголах суффикс III лица множественного числа **ხ**. Например:

- აფიშტღ *apišwd* он выпустил, отпустил, но აფიშტთხ *apišutx* они выпустили, отпустили
 ანჭად *ančäd* он пришел, но ანჭათხ *ančätx* они пришли и др.

Элемент **ბ** в именах прилагательных ებე *žibe*, ებე *žäbe* (верхний) и ჩებე *čwibe*, ჩებე *čwäbe* (нижний) рядом с показателем родительного падежа **შ** превращается в придыхательный ფ **p**:

- ეიფშენ *žipšxen*, ეპფშენ *žäpšxen* сверху
 ჩუფშენ *čüpšxen*, ჩებფშენ *čwäpšxen* снизу

Иногда ассимилятором согласного элемента **-ღ** *-d* приставки აღ- *ad-* является начальный глухой согласный основы глагола:

- лхм. ატქინეხ *ätkinex* ← чрх. ადქინეხ *ädkinex* они побежали
 лхм. ჩტაკარე *čwatčare* ← чрх. ჩტადკარე *čwadčare* он открыл
 лхм. ატყალტე *atqalwe* ← чрх. ადყალტე *adqalwe* он напугал его и т. д.

Элемент **ს** в проверба ეს- *es-* также уподобляется последующим шипящим согласным:

- лхм. ეშშტეხ *eššwer* ← эцер. ესშტეხ *eššwer* он свистнул
 лхმ. ეშჱამ *eščam* ← эцер. ესჱამ *eščam* он последовал за ним и др.

В лахамульском губогубные согласные уподобляют себе находящийся в непосредственном соседстве с ними носовой согласный **ნ**:

- лхм. უმბულიდ *umbulid* ← вб. უნბილდ *unbild* ← груз. უნებურად *uneburad* невольно
 лхм. ლიმბეზი *limbezi* ← лнт. ლინებოზი *linebozi* вечереть (ср. ნებოზ *neboz* вечер) и др.

Встречаются также случаи ассимилятивной назализации:

- лхм. ნანგაჱ *n'angäw* ← вб. ლანგაჱ *langäw* метла
 лхм. ნამპარ *n'ampäŋ* ← груз. ლამპარი *lampar-i* лампада и др.

Лахамульскому поднаречию свойственна ассимилятивная утрата согласных. Например:

- лхм. ლოჱოდა *lohoda* ← *ლოჱჱოდა *lohoda* ← эцер. вб. ლონჱოდა *lohoda* он, оказывается, отдал

- лхм. ოჰერა ohera ← *ოჰჰერა ohhera ← эцер. ოხჰერა oxhera он, оказывается, позвал его к себе
 лхм. ნებოს nebos ← *ნებოსს neboss ← эцер. ნებოზს nebozs вечером...

Ассимиляция гласных, за исключением распространенного фонетического процесса — умлаута, лахамульскому почти совершенно не свойственна. Субъектный префикс первого лица *ჟ*- w-, элемент *ჟ*- w- объектного префикса I лица мн. ч. *გჟ*- gw- и показатель объектной версии *ო*, подобно лентехскому и частично верхнесванскому, большей частью не уподобляют себе в лахамульском гласных элементов преверба *ჰ* и *ე*, тогда как в некоторых наречиях и говорах ассимиляция преверба наблюдается. Например:

- лхм. ქ'ათუეჭმ k'ätwečm → чбх. ქ'ათეჭმ kotečm я пошел вслед за ним
 лхმ. სხუთიმდ äxwtišd → чбх. ოხუთიმდ oxwtišd мы выбрали
 лхм. ესუსგიდარ eswsgidär → чбх. ოსსგიდარ ossgidär я обвел взором *ჟ*
 т. д.

Диссимиляция в лахамульском — довольно редкое явление.

Не встречается диссимиляция плавных согласных и в том случае, когда переход суффиксального *რ* в *ლ* I при наличии в основе другого *რ* характерен для нижнесванских диалектов и некоторых говоров верхнебальского наречия. Например:

- лхм. ქორ-არ kor-är → вб. ქორ-ალ kor-äl дома
 лхм. ცხარ-არ cxar-är → вб. ცხარ-ალ cxar-äl ногги...

Лахамульский не знает также регрессивно-диссимилятивного озвончения смычных согласных:

- лхм. კაკ kač вб. лшх. გაკ gač орех
 лхм. ტტუ tət вб. лшх. დტუ dət зола...

Но прогрессивная диссимиляция тех же смычных согласных, характерная почти для всех диалектов сванского языка, свойственна и лахамульскому:

- სგელ sgel ← груз. სკელი skeli толстый
 ტშდ tšd ← груз. ტაჭი tač'i таз и т. д.

7. Метатезе подвержены в лахамульском, главным образом, неслоговой *უ* u, плавные *რ* r, *ლ* l и назальные *მ* m, *ნ* n. Например:

- лхм. ხლინ xlin ← груз. ლხინი lxini пир, веселье
 лхм. გურალ gwral ← груз. მრგვალი mrgwali круглый и т. д.

Примерами дистанционной метатезы являются:

- лхм. მანცა manca ← эцер. вб. ნამცა namca вид ружья с кремневым запалом
 лхм. ქაიტ čaič ← чбх. ტაიჭ taič ← груз. ტაიჭი taič'i мерин

Имеются случаи контактной метатезы:

лхм. ლეხურმას letxurmäs — чбх. ლეხუმრას letxumräs подушка (ср. თხუმ txüm голова) и др.

Метатеза наблюдается и при стечении согласных в начале слова в результате редукции. Например:

ალმას almäs (алмаз), но ალსმიშ alsmiš (вместо: ალმსიშ almsiš алмаза)
დისხალ dixsal — груз. დიასახლისი diasaxlisi хозяйка и др.

Повидимому, лахамульское поднаречие не терпит депессивной последовательности этих согласных, ему более свойственны акцессивные комплексы.

Следует отметить метатезу губогубного согласного ჭ w. Например:

лхм. ასწუამ ascwäm — აშტწუამ ašwčäm — чбх. აშხტწუამ ašwčäm в один миг,
моментально

лхм. ხელუან хewläp — чбх. ხელუან хelwän — груз. ხელოვანი хe-
lovani художник, мастер...

8 Из случаев выпадения и вставки согласных обращает на себя внимание судьба плавных რ, ლს, носовых მ m, ნ n, а также ჭ w и გ g. Из них რ вставляется между гласным и смычным согласным, но в этой же позиции он может выпасть. Например:

лхм. დმად ლიზი dmäd lizi — чбх. ტმად ლიზი tmäd lizi — груз. მდოვრედ სვლა mdovred svla плавный ход.

Из других фонетических процессов в лахамульском распространено выпадение согласных.

Исчезает ლ l между гласными в словах:

лхм. მოიდშე moidšw — эцер. მოლიდშე molidšw немножко

лхм. ჰიამ hiäm — эцер. ჰილამ hiläm тина, водяной мох...

Уменьшительный суффикс -ილ -il, -ულ -ul представлен в усеченном виде, без ლ l:

лхм. ყერმი qərmi — эцер. ყერმილ qərmil крымское ружье

лхм. მიე ი დომდე miž i došdu — эцер. მიე ი დომდეულ miž i došdul
солнце и луна...

Наблюдаются случаи как выпадения, так и вставки губогубного ჭ w. Он кажется вставленным в следующих примерах:

лхм. ლუ-ჭ-რუსუ შდის luwrusu šdix — чбх. ლურუსუ შდის lurusu šdix под-
солнечник

лхм. სუისუდ swiswd — в. სუისდ swisd из груз. სუსტი
susti слабый...

Имеются случаи выпадения губогубного ჭ w в лахамульском:

лхм. მუხბე muxbe — чбх. მუხუბე muxwbe брат (ср. ლახუბა laxwba
братья, სამხუბ samxub братство)

лхм. მეთეე metpe — მეთუეე metwpe потерянный (ср. ათუათ atwap
потерялся)

ლხმ. ჯამბი qamɪ ← чбх. ჯამბური qamwɪ. края кожи (ср. др. груз. უბამური uqamuri без обуви, босой).

Утрату губогубного w в этих и подобных им примерах можно объяснить влиянием соседних губных согласных b , p , m .

Лахамульский избегает наращенного согласного g на губогубной согласный w . Возможно, этим объясняется то, что вместо объектного префикса I лица gw - gw в лахамульском часто встречается префикс w . Например:

ლხმ.	чбх.
ეუცადა ewcada = ეგუცადა egwcada → ოგუცადა ogwcada	мы, оказывается, отозвались
ეუტიხა ewtixa = ეგუტიხა egwtixa → ოგუტიხა ogwtixa	мы, оказывается, возвратили
აუთუიფ äwtwip = აგუთუიფ ägwtip → ოგუთუიფ ogwtwip	он потерял наше, т. е. то, что нам принадлежало...

В связи с этим возникает вопрос, не считать ли этот факт первичным явлением? В таком случае высказанное в специальной языковедческой литературе соображение, согласно которому g считается наращенным, найдет свое подтверждение.

9. Редукция гласных такое же действующее фонетическое явление в лахамульском, как и в верхнебальском и лашхском диалектах. Образцы народной поэзии и данные сванских исторических памятников свидетельствуют о том, что, наблюдающееся в настоящее время довольно систематическое действие редукции, не имеет в сванском языке длительной истории. Так, например, в датированной XIII веком «Летописи сванского собора» все еще преобладают передуцированные формы. Если допустить, что составитель летописи записывал имена и фамилии жителей се. Лахамулы согласно сванскому произношению того времени, то получится следующая разница:

По памятнику	В современной речи
გურეჩიან-ი gurečian-i	გურჩიან gurčian Гурчнани (фамилия)
ფოხელიან-ი Foxelian-i	ფეხლანი pexlani название вотчины
ჯაჩილიან-ი qačilian-i	ჯაჩლან qačlan название рода...

Возникновение иррационального гласного ə или гласных o , i , e (უა) для отделения друг от друга согласных, стечение которых имеет место в результате редукции, очевидно, с ранних пор являлось характерной особенностью сванского языка. Это предположение находит свое подтверждение в том, что одни и те же фамилии представлены в той же «Летописи» в различных вариантах: Так, например, в одном месте читается $\text{გაბლდიანი gabldiani}$, в другом — $\text{გაბილდიანი gabildiani}$, в третьем — $\text{გაბელდიანი gabeldiani}$; точно так же различно переданы фамилии $\text{მაკალოდიანი mkalodiani}$ и $\text{მაქალოდიანი makalodiani}$, $\text{ღრმუთიანი ḡrmutiani}$ и $\text{ღურმუთიანი ḡurmutiani}$. Отсюда видно, что автор памятника остро чувствовал наличие иррационального гласного между сгруппированными согласными, но, за неимением соответствующего транскрипционного знака, не мог выразить

его графически, и потому иногда применял для его передачи *უ*, *ი* или другой гласный. Этот звук был, безусловно, звуко-разделительным гласным *გა*, который часто получается из *ი* (\rightarrow უ).

Из отличительных от других диалектов особенностей в отношении редукции необходимо указать на следующее:

а) В лахамульском во многих словах звуко-разделительный гласный *გა* заменяет гласные *ა*, *ე*. Например:

лхм. გარცამ <i>garcām</i>	чбх. გარცამ <i>garcām</i> клятвенный текст
лхм. ლირხენ <i>lirxən</i>	вб. ლირხენ <i>lirxən</i> онемение
лхм. ზერდ <i>zərd</i>	чбх. ზერდ <i>zərd</i> , лхм. ზერდ <i>zərd</i> посуда для выжимания сыра и др.

б) Переходный глагол с тематическим суффиксом *-ემ* в I и II лицах прошедшего несовершенного в лахамульском всегда претерпевае редукцию. В других диалектах это явление не наблюдается.

Настоящее время

Прошедшее несовершенное

- 1 ხე-ი-გ-ემ *xwigem* я строю себе
- 2 ხ-ი-გ-ემ *xigem*

- 1 ხე-ი-გ-მ *xwigm* я строил себе
- 2 ხ-ი-გ-მ *xigm*

- 1 ხე-ი-ქე-ემ *xwikwem* одеваюсь
- 2 ხ-ი-ქე-ემ *xikwem*

- 1 ხე-ი-ქე-მ *xwikwm* я одевался
- 2 ხ-ი-ქე-მ *xikwm* и т. д.

в) Тематический суффикс глагола *ი* или *ე* в лахамульском наличествует, в то время как в других диалектах он часто усечен. Неусеченный суффикс, естественно, вызывает редукцию гласного основы. Таким образом, противопоставляются друг другу формы:

лхм.	вб.
ლი-ვლ-ე <i>li-ql-e</i>	ლი-ვალ <i>li-qał</i> втыкать
ფაკნ-ი <i>paqn-i</i>	ფაკან <i>paqan</i> миска
თანლ-ი <i>tanγ-i</i>	თანალ <i>tanay</i> перевал
მე-ზნ-ი <i>mə-zn-i</i>	მე-ზან <i>mə-zān</i> мегрел
მუ-შნ-ი <i>mu-šn-i</i>	მუ-შუან <i>mu-šwān</i> сван и др.

г) В верхнебальском диалекте префикс не влияет на последующий долгий гласный, в лахамульском же, напротив, в некоторых случаях префикс вызывает редукцию, в результате чего выпадает первый гласный основы:

лхм.	вб.
ლი-დუშ-ი <i>li-dwāš-i</i>	ლი-დაშ-ე <i>li-dāwš-e</i> ← *ლი-დაშ-ე <i>li-dawāš-e</i> ← *ლი-დაშ-ე <i>lidašawe</i> цортит
ა-გთა-ი <i>a-gtāw-i</i>	ა-გათ-ე <i>a-gāt-w-e</i> ← *ა-გათ-ე <i>a-gataw-e</i> он кончает...

10. Из случаев субституции согласных в лахамульском следует указать, главным образом, на чередование носовых, плавных и некоторых других согласных. *მ* заменяется носовым *მ* перед смычными согласными:

- ლხმ. ლგწარე *lancare* — чбх. ლგწარე *lancare* — груз. გამწარებული *gamc̄arebuli* отчаявшийся
 лхм. ლინგზარე *lingzare* — нжсв. ლიმგზარე *limgzare* — груз. გამგზავრება *gamgzavreba* отправление
 в путь...

ბ n — მ m : лхм. ამირმ *amirm* — ამირანი *amirani* (если это не результат ассимиляции).

Чередование сонорных согласных **რ r — ლ l, ლ l — ბ n** и **რ r — ბ n** — частое явление:

- ლხმ. კელბ *kelp* — ვბ. კერბ *kerp* идола, кумир
 лхმ. ლიშან *lišan* — ვბ. чбх. ნიშან *nišan* из груз. ნიშანი *nišani* знак
 и т. д.

Чередование согласных **დ d** и **ბ n** имеет место в основе:

- ლხმ. ფუსდ *pusd* — ვბ. чбх. ფუსნ *pusn* господин, владетель, хозяин...

Чередуются между собой также показатели как направительного надежда, так и прошедшего несовершенного времени. Напр., в направительном надежде:

- ლხმ. ჩიდ მაჩენე *čid mačene* — ვბ. ჩინ მაჩენე *čin mačene* лучше всех...
 В прошедшем несовершенном:

- ლხმ. ხასსგედ *xässgəd* чбх. ხასსგენ *xässgan* он ненавидел его
 лхმ. ხანწმედ *xančməd* чбх. ხანწმენ *xančmən* он верил (во что-то)...

Наблюдается субституция губогубных согласных:

- ბ b — მ m** : лхм. მეთგილ *metgil* чбх. ბეთგილ *betgil* собственное имя
ბ b — ვ p : лхმ. ლიფორგე *liporge* лшх. ლიბორგე *liborge* онемение
ბ b — პ p : лхმ. ბაწყ *bäc̄q* ვბ. პაწყერ *pač̄er* заноза
 ლხმ. ლიბენდურე *libendure* чбх. ლიპენტურე *lipenture* изорвать
 ლხმ. პრატ *prač̄* лшх. ბრატ *brač̄* сухожилие и др.
ტ w — მ m : лхმ. მომრატ *momrāw* — чбх. მოტრატ *motrāw* из груз. მოურავი *mouravi* управляющий, моурав;
 ლხმ. მესკაცხ *meskācx* — чбх. ტესკაც *weskāc* из груз. ვაცკაცი *vackaci* (ср. мегр. ოხოკოჩი *očkoc̄i*) леший.
 ლხმ. თამნ *tāmn* — лшх. თატნ *tawn* из груз. თავნი *tavni* основной капитал...

Из случаев чередования смычных согласных следует указать на субституцию **დ d** и **თ t, დ d** и **ტ t**:

- ლხმ. მდრატ *mōdrāq* — лшх. მათრახ *matrax* (из груз. მათრახი *matraxi*) кнут
 ლხმ. ფელტ *pelt* — лшх. ფელდ *peld* (из груз. ფერდი *perdi*)
 склон и др.

ჯ ო — დ d, ჯ ო — ჯ ო:

- ლხმ. წყასინჯ *čqāsind* чбх. წყარშინდ *čqāršind* (из мегр. წყარშინდი *čqāršindi*) утка

ლხმ. ჯობთე <i>ǰoxte</i>	чбх. беч. вб. დობთე <i>doxte</i> подобно тому...
ლხმ. ჯგჳკ ჳაჯკ	вб. ჳგჳკ ჳაჯკ стая птиц
ლხმ. ყაჯე გაჯ	вб. ყაჯე გაჯ из груз. ყაჯი გაჯი шелк-сырен

წც—ჭც: ლხმ. ლინწკერე *linč̣ḳere* чбх. ლინჭკერე *linč̣ḳere* опечалиться...

ყვ — გგ, ჳგ, კკ, დღ, ხხ:

ლხმ. ლიშყტბი <i>lišqwb̄i</i>	чбх. ლიშგტბი <i>lišgwb̄i</i> удариться головой
ლხმ. ყანთარ <i>qantār</i>	вб. чбх. კამთარ <i>kaṃtār</i> лиф
ლხმ. პიწყე <i>pičq̄</i>	чбх. პიწკე <i>pičk̄</i> крошка
ფიგლბ <i>piqlā</i>	чбх. ფიგლბ <i>piqlā</i> великан и др.

Привлекает внимание субституция гармонических комплексов:

ლხმ. ლინხარკე <i>lič̣har̄ke</i>	чбх. ლიჯღარკე <i>lič̣gar̄ke</i> грубо, неумело шить
ლხმ. ბერდღენ <i>berd̄ɛn</i>	чбх. ფერთხენ <i>per̄tx̄ɛn</i> трепетание
ლხმ. ძინძღუ <i>zin̄ɟw̄</i>	вб. ძინცხუ <i>zin̄cx̄w̄</i> черная ласточка
ლხმ. ჟღერა <i>ž̄gera</i>	чбх. შხერა <i>š̄x̄era</i> колоть...

Имеются случаи, когда вместо гласного *ა* в лахамульском встречается комплекс *უა*:

ლხმ. მაჯუარა <i>maž̄wara</i>	вб. მაჯორა <i>maž̄ora</i> волчник
ლხმ. კუანდარ <i>kwandar</i>	← чбх. კონდარ <i>kondar</i> (из груз. კონდარი <i>kondari</i>) чабёр
ლხმ. შუამ <i>š̄wam</i>	лшх. შომ <i>š̄om</i> облегчение...

Иногда же, наоборот, наличествующий в лахамульском гласный *ა* в других диалектах представлен в виде комплекса *უა*:

ლხმ. ამსოლდ <i>amsold</i>	эпер. ამსუალდ <i>amswald</i> вб. ამსტულდ <i>amswāld</i> человек
ლხმ. ლისყოდუირ <i>lisqodwir</i>	← чбх. ლისყუადუირ <i>lisqwadwir</i> упрекать
ლხმ. თოდე <i>tode</i>	← лшх. თუადე <i>twade</i> ходит взад и вперед...

Что же касается лахамульского *ე*, замененного в других диалектах комплексом *უა* или гласным *ა*, то он является в этих словах результатом делабиализации умлаутированного *ა*. Например:

ლხმ. ღემალ <i>ɣemal</i>	вб. ღუამალ <i>ɣwamal</i> ← лшх. ღომალ <i>ɣomal</i> ворон
ლხმ. ლაღეჩინ <i>laɣeč̣in</i>	вб. ლაღუეჩინ <i>laɣwāč̣in</i> ← груз. ბლადღეჩინ <i>blayoṣ̌ini</i> (из русского благочинный).

Замена комплекса *უა* гласным *უ* — нередкое явление в лахамульском:

ლხმ. ყაურჯენ <i>qaurž̄en</i>	← вб. ყაუარჯენ <i>qawarž̄en</i> из груз. ყაურჯენი <i>qavarž̄eni</i> кость
------------------------------	---

лхм. შაურდენ *šaurden* — чбх. შაურდენ *šawarden* (из груз. შავარდენი *šawardeni*) сокол...

11. Для лахамульского диалекта характерен двойкий приступ гласных— твердый и мягкий. твердый приступ имеет место в междометных, и он выражен в лахамульском фонемой *ɣ*, : *ɣაპ!*, *oh!* *ox!* *ɣაპ!*, *ah* *ax!* *ɣეპ!*, *eh* *эх!* и др.

Лахамульскому не чужд придыхательный (аспирированный) приступ гласных; напр.: შარბჱ *harāḳ* сказка, ჰობედ *hobed* из груз. აბედი *abedi* трут, ჰებ *heb* вишня, ჰადრა *hadra* одур (раст.), ჰასტამ *hasṭam* савочек, лапаточка и др., однако отсутствие придыхательного приступа более характерно для лахамульского:

лхм.	вб.
შარბჱ <i>arāḳ</i>	შარბჱ <i>harāḳ</i> водка
ისტამ <i>iṣṭam</i>	ისტამ <i>hiṣṭam</i> сон
ჰელტირ <i>hāḳwir</i>	ჰელტირ <i>hāḳwir</i> уздечка
ჰზჱ <i>āzw</i>	ჰზჱ <i>hāzw</i> двор
ჰელტრა <i>hāḳwra</i>	ჰელტრა <i>hāḳwra</i> граница
ემა <i>ema</i>	ჰემა <i>hema</i> если и т. д.

Обилие таких примеров свидетельствует о том, что в лахамульском постепенно исчезает аспирированный приступ гласных.

Выявлены случаи нотации гласного *je* в начале слова: ექიმ *jekim* (из груз. ექიმი *ekimi*) врач, ერდგუილ *jerdgwil* (из груз. ერთგული *ertguli* верный, ეთერ *jeter*, ეგა *jega*, ელყან *jel qan* собственные имена и др.

Фонетические явления в абсолютном конце слова в лахамульском поднаречии, по сравнению с другими диалектами, более сложны.

а) В лахамульском часто подвергаются усечению гласные *ა*, *ე*, *ა*, *ე*, тогда как они сохранены в других диалектах.

Например:

лхм. წენ <i>čən</i>	— эцер. წონა <i>čona</i> (из груз. წონა <i>čona</i>) вес
лхм. უმდამ <i>uṣḍam</i>	— эцер. უმდმა <i>uṣḍma</i> испьяняющий
лхм. ჰკუ <i>čku</i>	— эцер. ჰკუა <i>čkua</i> (из груз. ჰკუა <i>čkua</i>) ум
лхმ. ხაკჱ <i>xakw</i>	— эцер. ხაკჱე <i>xākwe</i> он сказал ему и др.

Лахамульскому свойственно упрощение конечного *-ა* *-ა* путем усечения *ა*, *ე*. Например:

лхм. ქალა <i>čalā</i>	← вб. ქალა <i>čalā</i>	← лшх. ქალა <i>čalaj</i> река
лхმ. ყირჯა <i>qirčā</i>	← вб. ყირჯა <i>qirčā</i>	← лшх. ყირჯა <i>qirčaj</i> своевольный

б) Усекается элемент *ა*, суффикса *-ლა* *-la* прошедшего несовершенного:

лхм. არდ <i>ard</i>	← чбх. вб. არდა <i>arda</i> он был
лхმ. ღერდ <i>γerd</i>	← чбх. ღერდა <i>γerda</i> он шел
лхმ. იმუდ <i>ičmud</i>	← беч. იმუდა <i>ičmuda</i> он делал
лхმ. ხსგურდ <i>xasgurd</i>	← чбх. вб. ხსგურდა <i>xasgurda</i> он сидел на ч.-н.

Подтверждается наличие губогубного ʉ w , неимеющего определенной функции в конце первичных, равно и производных слов. Например:

- лхм. მუსჲ musw — მუს mus снег
 лхм. წაბჲ cabw — წაბ cab бритва
 лхм. ყაბჲ qabw — ვბ. ყაბ qab борода
 лхм. კალმახჲ kalmaxw — კალმახ kalmax форежь и др.

ʉ w в лахамульском часто выступает в качестве суффикса причастия и масдара. Например:

- лхм. ლეჯათჲ leǰätw чбх. ლეჯათ leǰät проклятый и т. д.

Но чаще всего он представлен в формах причастия прошедшего времени, образованных с помощью префикса **ნა-** *na-*:

- лхм. ნა-სკინ-ჲ nä-skin-w чбх. ნა-სკინ nä-skin то, что перепрыгнули
 лхм. ნა-შქარ-ჲ na-škar-w чбх. ნა-შქარ na-škar подслащенный
 лхм. ნა-ჭარ-ჲ na-čar-w чбх. ნა-ჭარ na-čar завязанный...

В данном случае из сванских диалектов лахамульский и лашхский противопоставляются друг другу: лашхский максимально избегает применения ʉ w , лахамульский же, напротив, сохраняет его.

Выясняется, что суффикс ʉ w получен из гласного ʉ u в результате редукции или умлаута. Это подтверждается следующими примерами:

- лшх. ბურღუ būryu — цхм. ბურღუ ბურღუ ბირღუ ბირღუ белокопытник
 (раст.)
 чол. მურგუ murgu — эцер. მურგუ მურგუ მირგუ მირგუ берега
 * ჯუჭუ ჯუჭუ — лхმ. ჯუჭუ ჯუჭუ || лшх ჯუჭუ ჯუჭუ спелый (о
 фруктах) и др.

В приведенных примерах ʉ w , повидимому, является суффиксом-детерминантом и происходит от ʉ u . В словах მურგუ murgu, ბურღუ būryu, ჯუჭუ ჯუჭუ, очевидно, также суффикс-детерминант, эквивалент которого имеется в грузинском в словах ყრუ qru „глухой“, დრკუ drku „кривой“, и в мегрельском — ყურუ, uru „глухой“. Однако функция суффикса-детерминанта ʉ w ныне утрачена, и этим можно объяснить его наличие в одних диалектах и отсутствие в других.

ჟ. ლომთათიძე

აფხაზური ზმნის ძირითად დრო-კილოთა სისტემა

აფხაზურ ზმნას საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ფორმები მოეპოვება დრო-კილოთა გამოსახატავად¹.

განსაკუთრებულ სირთულეს ამ მხრივ ისიც იწვევს, რომ ზმნას ახასიათებს სტატიკურ-დინამიკური სახეობები. მათშივე მკვეთრადაა დროთა მიხედვით გარჩეული ფინიტურ-ინფინიტური წარმოებები, დადებითი, უარყოფითი, კითხვითი და სხვ. ფორმები. ყველა მათგანს კი შესაფერი აფიქსაცია აქვს დროთა მიხედვით. რაც ამა თუ იმ დროის დადებითს ფინიტურ ფორმაში გვევლინებოდა აფიქსად, იმავე დროის უარყოფითს ან ინფინიტურს ფორმაში აღარ გვხვდება ხოლმე. ყველაფერი ეს დაბრკოლებად ელოდება დრო-კილოთა გარკვეული პრინციპით დაჯგუფებას აფხაზურში.

დრო-კილოთა გამოხატვის მიხედვით თავისებურებას იჩენენ სტატიკური და დინამიკური ზმნებიც.

სტატიკური ზმნები

სტატიკური ზმნები, როგორც ვიცით, გამოირჩევიან თავიანთი ფუძით. ყოველი სახელი (თავისი შედარებით მარტივი ფუძით) აწარმოებს სტატიკურ ზმნას პირისა და დრო-კილოთა აფიქსების დართვით (მაგ.: აწა—„ფსკერი, ძირი“, იწოლჷ—„ქვეშ არის“); არსებობს რამდენიმე ოდენ სტატიკური ზმნა (როგორიცაა აყაზარა—„ყოფნა“, ამაზარა—„ქონა“, და სხვ.) მათ ზმნის ფორმისათვის მარტივი ძირები (ყა-, მა-) აქვთ გამოყენებული. ზოგი ზმნის ფუძე აწარმოებს, როგორც სტატიკურ, ისე დინამიკურ სახეობას (მაგ.: აგლარა—„დგომა, ადგომა“: სგლოლჷ—„ვდგავარ“, სგლოლტ—„ვდგები“); ამავე დროს დინამიკურ ზმნათაგანაც შეიძლება ვაწარმოოთ სტატიკური ფორმა (მაგ., დინაშიკ. იყასწოლტ—„ვაკეთებ (რასმე)“, მაგრამ—იყაწოლჷ—„(რალაც) ვაკეთებულა“).² აღნიშნული სტატიკური ზმნები ღარიბნი არიან დრო-კილოთა წარმოების მხრივ. დრო-კილოთა მთელი სიმდიდრე დამახასიათებელია დინამიკური ზმნებისათვის.

სტატიკურ ზმნებს ზემოაღნიშნული ფუძით შეუძლიათ აწარმოონ აწმყო და ნამყო განუსაზღვრელი ან გარკვეულს შემთხვევებში — ინფინიტურ სახეობებში—ნამყო უკვეოობითი და კილოები—აგრეთვე ინფინიტურ წარმოებაზე დაფუძნებული³ (იხ. ტაბ. I).

¹ П. К. Услар, Этнография Кавказа, I. Абхазский язык, თბილისი, 1887, გვ. 20...

² იხ. ავტორის „სტატიკური და დინამიკური ზმნები აფხაზურში“ (აფხაზურ-აბაზურ დიალექტთა მონაცემების მიხედვით). იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. VI, 1954, გვ. 257—272.

³ ამ მხრივ ყველა დიალექტში ერთგვარი ვითარება არ დასტურდება. კერძოდ მნიშვნელოვან თავისებურებას ავლენს აშხარული დიალექტი. იხ. ავტორის „აშხარული დიალექტი და მისი ადგილი სხვა აფხაზურ-აბაზურ დიალექტთა შორის“, ტექსტებითურთ, თბილისი, 1954, § 40.

სტატიკური ზმნა აყა (ზა) რა—

	ფინიტურ- დადებითი	ინფინი- ტურ დადებითი	ფინიტურ- უარყოფი- თი	ინფინიტურ- უარყო- ფითი	ნაცვალსახე- ლოვან-კითხ- ვითი, „რა“ კლ.	ნაცვალსახელ. კითხვითი „ვინ“ კლ.
აწყმო	ღყა-უბ	იყა-უ	ღყა-მ	იყა-მ	იყა-უ-(ზე)-მ	იყა-და
ნამყო განუსაზ- ღვრელი	ღყა-ნ	იყა-ზ	ღყა-მგ-ზ-ტ	იყა-მგ-ზ	იყა-ზ(ე)-მ (იყა-ზგ-ზ)	იყა-და-ზ
ნამყო უკვეო- ბითი		იყა-ც		იყა-მგ-ც		
ნამყო უკვეობი- თი წ.წ.		იყა-ცგ-ზ		იყა-მგ-ცგ-ზ		

სტატიკური ზმნის ფინიტური ფორმის სუფიქსია აწყმოში -უბ, ნამყო-განუსაზღვრელში -ნ.

ინფინიტურ წარმოებებში აწყმოში გვაქვს სუფიქსი -უ: მაგ., იყო-უ—„რაც (ვინც) არის, იმყოფება“; ხოლო ნამყო განუსაზღვრელში -ზ. ამ შემთხვევაში ისევე როგორც ნამყო განუსაზღვრელი, დინამიკურ ზმნებისაგან განსხვავებულს თავისებურს არაფერს შეიცავს ნამყო უკვეობითის ინფინიტური ფორმა.

უარყოფითში არც ფინიტურსა და არც ინფინიტურში აწყმოს ატიქსია არა ჩანს: სყა-მ—„მე არა ვარ, არ ვარსებობ, არ ვიმყოფები“,

ი-ყა-მ—„რაც (რომელიც), ვინც არ არსებობს, არ იმყოფება“.

ნამყო განუსაზღვრელის უარყოფითს ფორმაში დინამიკურ ზმნათა მსგავსად დადებითი ფორმის ფინიტური -ნ სუფიქსის ნაცვლად გვევლინება რთული -ზ-ტ სუფიქსი, რომლის ზ ელემენტი ნამყოს გაგებას იძლევა, ხოლო -ტ—ფინიტობისას (სყა-მგ-ზ-ტ—„არ ვიყავ, არ ვიმყოფებოდი“). ამიტომაც, ბუნებრივია, რომ ინფინიტურ წარმოებაში ტ ჩამოშორდება და გვრჩება მარტო -ზ სუფიქსი (იყამგ-ზ—„რაც, ვინც (რომელიც) არ იმყოფებოდა...“).

ნაცვალსახელურ-კითხვითს ფორმებში ერთნაირი ვითარება არაა. პირაქეთა დიალექტებში, მაგალითად, ნივთთა (რა) კლასის კითხვაში აწყმოს -უსუფიქსი გვაქვს, სამაგიეროდ ადამიანთა (ვინ) კლასის კითხვაში იგი აღარ ჩანს:

იყა-უ-ზემ||ი-ყა-უ-მ—„რა არის?“

იყა-და—„ვინ არის?“

სამაგიეროდ ტაბანთურ დიალექტში აწყმოსეული -უსუფიქსი ნაცვალსახელოვან-კითხვითს ფორმებში ადამიანთა კლასის კითხვას ახასიათებს და არ მოეპოვება ნივთთა კლასის კითხვას. შდრ.:

იყა-და —„რა არის?“

იყ[ა]-უ-და—„ვინ არის?“

აშხარულ დიალექტში კი აწყმოსეული -უსუფიქსი აღარ გვხვდება არცერთს ფორმაში. შდრ.:

იყა-მ —„რა არის?“

იყა-და—„ვინ არის?“

აწყმოსეული -უსუფიქსი არა გვაქვს არც ნატვრითს კილოში —სყა-ნდა—„ნეტა მე ვიყო“ (შდრ. ნ. განუსაზღვრელი—სყა-ნდა-ზ—„ნეტავ ვყოფილიყავ“) და სხვ.

„ყოფნა, არსებობა“

ტაბ. I

დადებით- კითხვითი	უარყო- ფით-კი- თხვითი	ნატვრითი კილო დადებ.	ნატვრითი კილო უარყოფ.	პირობითი კილო	მიზანპი- რობითი კილო	ბრძანებ.
დჯა-უ-მა	დჯა-მ-ი	დჯა-ნდა	დჯა-მე-ნდა			
დჯა-ზ-მა	დჯა-მ-ზ-ი	დჯა-ნდა-ზ	დჯა-მე-ნდა-ზ	დჯა-ზა-რ	დჯა-ზა-რ-ც	უყა-ზ!

დადებით-ინფიტურ ფორმათა მიხედვით შეიძლება ითქვას ყველა აფხა-
ზურ-აბაზური დიალექტი ერთიანდება (აქ უმთავრესად საკითხი ეხება აწმყოს
წარმოებას, რადგანაც სხვაობები საერთოდ აწმყოს ფუძის წარმოებაში იჩენს
თავს). აღნიშნულ წარმოებაში ყველა დიალექტში გვაქვს აწმყოსეული -უ.
სუფიქსი:

პირაქეთა დიალექტები: იყა-უ(→იყო-უ) — „რაც, ვინც არის“...

აშხარული დიალექტი: იყა-უ(→იყო-უ) — „ „ „

ტაბანთ. დიალექტი: იყ-უ(←*იყა-უ←*იყა-უ) „ „ „

მაგრამ იგივე არ ითქმის აწმყოსავე დადებით-ფინიტურ ფორმაზე: თუ
პირაქეთა დიალექტებში და პარალელურ სახეობად აშხარულშიც არის
სჯა-უჰ—„ვარ, ვარსებობ“

ტაბანთურშია—სჯა-ბჰჰ— „ „ „

აშხარულშია (პარალელურ ფორმად)—სჯე-ჟტ (*სჯა-ჟტ) „ „
მაშასადამე არც ტაბანთურში (სჯა-ბჰჰ) და არც აშხარულის „სჯეჟტ“ წარ-
მოებაში აწმყოსეული -უ სუფიქსი აღარ ჩანს, მაშინ როდესაც იმავე დია-
ლექტებში იგი ინფინიტურ წარმოებებში მოეპოვება (იხ. ზემოთ).

აღნიშნულ დიალექტებში სტატიკურ ზმნათა აწმყოს ფორმაში წარმო-
დგენილია ოდენ ფინიტობის სუფიქსები: ტაბ. -ჰ-||-ბ-, აშხარ. -იტ. აღნიშვნის
ლირსია აგრეთვე ის გარემოება, რომ ტაბანთური ფინიტობის -ჰ-||-ბ- აფიქ-
სის მიხედვით მიჰყვება პირაქეთა დიალექტებს, მაშინ, როდესაც აშხარული
დიალექტი დინამიკურ ზმნებში გავრცელებულ ფინიტობის -იტ- სუფიქსს
იყენებს.

კითხვა ისმის პირიქითა დიალექტებში არსებული ვითარება—დადებით-
ფინიტურ წარმოებაში აწმყოსეული -უ სუფიქსის არ არსებობა—თავდაპირ-
ველი მდგომარეობის ასახვა, თუ მეორეული მოვლენაა?

შეიძლებაოდა გვეფიქრა, რომ -უ სუფიქსი, რომელიც დღეს არ ჩანს
ტაბანთურში (მაინცა და მაინც) ფონეტიკურ ნიადაგზეა გაუჩინარებული -ბ-
სთან მეზობლობაშიო. ამ მხრივ საყურადღებოა ის გარემოება, რომ არცერთს
დიალექტს აწმყოს უარყოფითს ფორმაში (ფინიტური იქნება იგი, თუ ინფი-
ნიტური) აწმყოსეული -უ- აფიქსი არ გააჩნია. და ეს მიტომ ხომ არაა, რომ
სათანადო წარმოებებს უარყოფის აფიქსი -მ- აქვს და ისიც—სუფიქსად.
(მდრ. სჯა-მ—„არ ვარ, არ ვიმყოფები“, იყა-მ—„რომელიც არ არის“...).

ასეთი ახსნისათვის ისიც არის მოსაგონარი, რომ სწორედ ტაპანთურ დიალექტს არც დინამიკურ ზმნებში ახასიათებს აწმყოსეული -ჟა- სუფიქსი (მიუხედავად იმისა, რომ ინფინიტურს წარმოებებში ეს -ჟა- სუფიქსი აქაც ყოველთვის გვაქვს). მოსალოდნელი „სცა-ჟა-ეტ“-ის ნაცვლად გვაქვს სც-იდ (||სც-იჟ) — „მივდივარ“. არსებითად ეს წარმოება (თავისი აგებულებით) ემთხვევა აორისტის წარმოებას (შდრ. *სცა-ეტ → სცე-ეტ — „მე წავედი“). ტაპანთურმა, მართალია, მათ შორის სხვაობა დაამყარა სც-იდ არის „მივდივარ“, ხოლო სცა-დ — „წავედი“, მაგრამ ასეთი ფონეტიკური სახის ცვლილება (ერთ შემთხვევაში ფუძისეული ხმოვნის რედუქცია სც-იდ → *სცა-იდ და მეორეში — აფიქსისეულისა — სცა-დ ← *სცა-იდ), თუ შეიძლება ასე ითქვას, მეორეული საშუალებაა მათ განსასხვავებლად¹.

ვარაუდობენ, რომ ტაპანთური დინამიკური ზმნა აწმყოს წარმოებით მიჰყვება ადილურ ენებს, რამდენადაც მას აწმყოსეული -ჟა- სუფიქსი არ გააჩნიაო². ადილურ ენათა გავლენა, მართლაც, დიდია ტაპანთურსა და აშხარულზე და შესაძლოა დინამიკურ ზმნათა აწმყოს წარმოების მხრივაც გარკვეული ტენდენციის გამომუშავებაში ხელი შეეწყოს ადილურ ენათა ვითარებას, მაგრამ რომ ტაპანთურ დიალექტში დინამიკურ ზმნათა აწმყოს წარმოებას (სახელდობრ აწმყოსეულ -ჟა- სუფიქსის არ არსებობას „სციდ“ და მსგავს ფორმებში) წმინდა ფონეტიკური მომენტი უნდა ედოს საფუძვლად, ჩვენთვის ნათელი გახდა აშხარულ დიალექტში დადასტურებულ გარდამავალ ფორმათა საფუძველზე. აშხარულში აწმყოსეული ჟა აფიქსის ჟ- ელემენტი გარკვეულს შემთხვევებში დაკარგულა და მხოლოდ ა- შემოგვრჩენია (შდრ. აშხ. ის-კ-ე-ეტ ← *ის-კ-ა-ეტ ← ის-კ-ჟა-ეტ — „მას (რასმე) ვიჭერ“), ტაპანთურში, რომელშიაც კიდევ უფრო შორს წასულა ხმოვნის რედუქცია და განზოგადებულა ეს წესი, ვიღებთ ამ ნიადაგზე „ისკ-იტ“-ს და სხვ.³

სტატიკურ ზმნათა დადებით-ფინიტურ წარმოებაში -ჟ- სუფიქსის ფონეტიკურ ნიადაგზე დაკარგვის შესაძლებლობასთან დაკავშირებით გასათვალისწინებელია ის ფაქტიც, რომ ნაცვალსახელოვან-კითხვოს ფორმებში აწმყოსეული -ჟ- სუფიქსი ხან არის და ხან არაა (შდრ. იყა-და, მაგრამ — იყ-ჟ-და; იყოჟ ← იყა-ჟ-ჟ, მაგრამ — იყა-ჟა და სხვ. იხ. ზემოთ).

შეიძლებოდა სტატიკური ზმნების აწმყოს ფორმებში -ჟ- სუფიქსის არქონა სხვაგვარადაც აგვეხსნა. კერძოდ, შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ ტაპანთურმა თავისი სჯა-ბ||სჯა-ჰ ფორმით შემოგვინახა უფრო ძველი ვითარება. რომ სტატიკური ზმნა, რომელსაც მხოლოდ ერთი აწმყო (და ერთი ნამყო) გააჩნია, -ჰ-||-ბ- აფიქსით აწმყოსაც გადმოსცემდა და მის ფინიტობასაც (ისევე როგორც იმავე ზმნათა ნამყოს -ნ- აფიქსს ნამყო დროის გადმოცემაც ეკისრება და ფინიტობისაც), და შეიძლება იგივე ვითარება გვქონდეს, რაც დინამიკური ზმნების მყოფადის წარმოებისას, სადაც იმავე -ჰ-||-ბ- სუფიქსს მყოფადი დროის გადმოცემაც ეკისრება და მყოფადი დროის ფინიტობისაც (შდრ. სცა-ბ-||სცა-ჰ — „წავალ“).

¹ საგულისხმოა, რომ სრულხმოვნინი აორისტი სცა-ეტ დღესაც დასტურდება მოზუცთა მეტყველებაში.

² K. Bouda, Das Abasinische, eine unbekannte abchasische Mundart, Zeitschrift d. DMG. B 94. ლაიპციგი, 1940, გვ. 243.

³ იხ. ავტორის: აშხარული დიალექტი და მისი ადგილი სხვა აფხაზურ-აბაზურ დიალექტთა შორის. ტექსტებითურთ, თბილისი, 1954, § 41, გვ. 125.

სტატიკური ზმნების მეორე -ნ- სუფიქსი, რომელიც მხოლოდ და მხოლოდ ნამყო დროში გვხვდება და რომელსაც ინფინიტურ წარმოებებში ცვლის -ზ- სუფიქსი, დინამიკურ ზმნებშიც არის გავრცელებული და ქვემოთ იქნება განხილული.

დინამიკური ზმნები

როგორც ზემოთაც აღვნიშნავდით, აფხაზურ დრო-კილოთა დაჯგუფება გარკვეულ სიძნელეებს ელობება. ერთადერთი, რის მიხედვითაც შეიძლება მაინც მოხერხდეს ასეთი დაჯგუფება, ესაა. **ფინიტობის აფიქსები**. სიძნელე აქაც იჩენს თავს. სამი ფინიტობის აფიქსიდან (-იტ, -ნ, -პ) ოდენ ფინიტობას -იტ- სუფიქსი გამოხატავს, დანარჩენებს (-ნ-სა და -პ-ს) დროის გადმოცემაც ეკისრება.

ფინიტობის აფიქსთა მიხედვით აფხაზური დროები დაჯგუფებული აქვს ფ. ბორკსაც¹. მის სქემას იზიარებს გუსტავ შმიდტიც².

ბორკისეულ სქემაში მოცემულია ძირითადად ფორმათა ორი ჯგუფი: ერთი მხრივ -ნ-თი ნაწარმოები, მეორე მხრივ, -იტ- და -პ-თი ნაწარმოები.

ფინიტური წარმოებები
აცარა—„წასვლა“

ტაბ. II

-იტ-სუფიქსიანები		-ნ-სუფიქსიანები		-პ-სუფიქსიანები	
აორისტი	დცე-იტ	ნამყო განუსაზღვრელი	დცა-ნ		
ნამყო უკვეობითი	დცა-ზე-იტ	ნამყო უკვეობითი წ.წ.	დცა-ზა-ნ		
აწმყო	დცა-ჟე-იტ	ნამყო უსრული	დცა-ჟა-ნ		
მყოფადი II	დცა-შა-იტ	„შეპირობებითი“ II	დცა-შაა-ნ		
[კონიუნ-ქტივი]	დც[ა]-აა-იტ	„შეპირობებითი“ I	დცა-რუ-ნ	მყოფადი I	დცა-პ
		თურმეობითი II	დცა-ზაა-რუ-ნ	თურმეობითი I	.დცა-ზაა-პ

-იტ-ისა და -პ-ს მქონე ფორმათა გაერთიანება არ იქნებოდა თანამიმდევრული.³ მართალია, -პ- სუფიქსს წარმოებათა ის მრავალფეროვნება არ ახასიათებს, რაც -იტ-სა და -ნ- სუფიქსს, მაგრამ იგი მაინც ცალკე გამოყოფას მოითხოვს.

¹ F. Bork, Zum abchasischen Verbum, Wissenschaftliche Beilage zum Programm der Städtischen Steindammer Realschule zu Königsberg i. Pr. III.

² G. Schmidt, Zum Konjugationssystem des Abchasischen.

³ ასეთ უხერხულობას გრძნობს გ. შმიდტიც.

ფინიტობის -იჭ-სუფიქსიანი წარმოებები

	დადებით- ფინიტური	უარყოფით- ფინიტური	დადებით- ინფინიტური	უარყოფით- ინფინიტური	დადებით- კითხვითი
აორისტი	დცე-აჭ	დემცე-აჭ	იცა	იმცა	დცა-მა უ
ნამყო უკვეობითი	დცა-ზ'ე-აჭ	დემცა-ც-ტ	იცა-ზ'ა-უ ¹ იცა-ც	იმცა-ზ'ა-უ იმცა-ც	დცა-ზ'ა-უ-მა დცა-ზ'ა-უ
აწმყო	დცა-ჟე-აჭ ¹	დცა-ჟა-მ ¹	იცა-ჟა	იმცა-ჟა	დცა-ჟა-მა უ
მყოფადი II	დცა-შა-ტ	დცა-შა-მ (დემცა-შა-ტ)	იცა-შა	იმცა-შა	დცა-შა-მა უ

ჩვენ აქ ფინიტობის სუფიქსთა მიხედვით წარმოგადგენთ სამ ჯგუფს დრო-კილოებისას: I -იჭ-სუფიქსიანებს; II -ნ-სუფიქსიანებს და III -ჰ-სუფიქსიანებს².

წარმოების მიხედვით ფორმათა დალაგებამ ერთი შეხედვით, შესაძლოა გარკვეული უხერხულობაც შექმნას ცალკეულ შემთხვევებში. ასე, მაგალითად, კონიუნქტივის ფორმა შესაძლოა მოექცეს თხრობითი კილოს რიგში და სხვ. მაგრამ თუ საკითხს მივუდგებით ისტორიული თვალსაზრისით, თვით ფორმათა გენეზისის თვალსაზრისით, ეს უხერხულობა აღარ იქნება.

აქ ჩვენ მიერ წარმოდგენილია ძირითადი ჯგუფების დადებით-ფინიტური, უარყოფით-ფინიტური, დადებით-ინფინიტური, უარყოფით-ინფინიტური, დადებით-კითხვითი, უარყოფით-კითხვითი, საგარემოებო-კითხვითი და ნაცვალსახელოვან კითხვითი ფორმები. აგრეთვე სხვადასხვა ძირითად კილოთა ფორმები.

ჩვენ ზემოთ აღვნიშნავდით, რომ სტატიკური ზმნები თავიანთი მარტივი ფუძით შეზღუდულნი არიან აწარმოონ დრო-კილოთა აქ მოცემული ფორმებიო.

მაგრამ ამავე სტატიკურ ზმნას ყველა ზემოჩამოთვლილი და მსგავსი ფორმები შეუძლია აწარმოოს, როგორც კი ფუძეს დაუერთავთ სათანადო ელემენტებს. ასეთი ელემენტები ე. წ. ფუძის მადინამიკურებელი ელემენტებია. მაგალითად ნასახელარ ზმნებში გამოიყენება -ხა და -ტი სუფიქსები; რიგ წინდებულებთან, რომლებიც სტატიკურ ზმნათა ფუძეებად გამოიყენება, დინამიკურ ზმნად გადაქცევისას მონაწილეობს -ლა, -წ, -წა, -ხ ძირ-სუფიქსები. ასევე კაუზატივის პრეფიქსი რ- და სხვ. მაგრამ თითოეულ ამათგანს გარკვეული გრამატიკული ფუნქციაც აქვს და მათი დართვის შემდეგ უკვე აღარ შეიძლება ლაპარაკი სტატიკურ ზმნაზე. აღნიშნულ შემთხვევებში (აკიხარა, აზიხარა, აზიხატირა, აჟაჯტირა, არკაჯტირა, ალაღარა, ალწარა, ალა-წარა, ალხრა და სხვ.) დინამიკური ზმნებია ჩვენ წინაშე.

თავისებურად დგას ამ რიგში ერთი -ზაა- სუფიქსის საკითხი. ამ სუფიქსის დართვის შედეგად ზმნა თავისი შინაარსით თითქოს სტატიკურია,

¹ აქაც და სხვაგანაც, რამდენადაც შესაძლებელია, ვცდილობთ წარმოვადგინოთ უასიმულაციო ფორმები, აგებულებაში უკვეთ გარკვევის მიზნით.

ყველა შესაძლებელი ფორმა, რა თქმა უნდა, ტაბულაში არაა მოცემული. მოცემულია მთავარი და გავრცელებული ფორმები.

² მართალია, ფინიტობის აფიქსთა მიხედვით დაჯგუფება შეიძლება მხოლოდ ფინიტურ ფორმებს ეხებოდეს და ძნელია ამ არარსებული ელემენტით ინფინიტურ ფორმათა დაყოფაც (ინფინიტურ წარმოებებში ფინიტობის აფიქსები აღარა გვაქვს), მაგრამ ნეგატიური ინფინიტავ სათანადო დაჯგუფება ძალაში რჩება ინფინიტურ წარმოებებშიაც.

(თხრობითი კილოს ფორმები)

ტაბ. III

უარყოფით- კითხვითი	საგარემოებო- კითხვითი	ნაცვალსა- ხელოვან კითხვითი „რა“ კლ.	ნაცვალსახელ- კითხვითი „ვინ“ კლ.	ნაცვალსახელ- კითხვითი უარყოფითი „რა“ კლ.	ნაცვალსახელ- კითხვითი უარყოფითი „ვინ“ კლ.
დმცა-(ზ)-ი	დაბაცა	იცა-(ზე)-ი	იცა-და	იმცა-(ზე)-ა	იმცა-და
დმცა-ზა- (ზ)-ი დმცა- ც-ი	დაბაცა-ზა-უ	იცა-ზა-უ- (ზე)-ი	იცა-ზა-და	იმცა-ზა-(ზე)ა იმცა-ც-ი	იმცა-ც-და
დმცა-ჟა(ზე)-ი	დაბაცა-ჟა	იცა-ჟა-(ზე)-ა	იცა-ჟა-და	იმცა-ჟა-(ზე)ა	იმცა-ჟა-და
დმცა-შა- (ზე)-ი	დაბაცა-შა				

მაგრამ მიუხედავად ამისა, მას შეუძლია აწარმოოს დინამიკურ ზმნათა მსგავსად რიგი დრო-კილოთა ფორმები.

ტაბ. IV

ფინიტობის -იტ-სუფიქსიანი წარმოებების კილოები

	ნატვრითი კ. დადებ. ფ.	ნატვრითი კ. უარყოფითი ფ.	ბრძანებითი კილო დადებ. ფ.	ბრძანებითი კილო უარ- ყოფითი ფ.
აორისტის	დცა-ნდა ¹	დმცა-ნდა	ჟცა!	ჟმცა-ნ! (დიალ- ჟმცამ!)
ნამყო უკვეობითი	დცა-ზა-ნდა	დმცა-ზა- ნდა		
აწმყო	დცა-ჟა-ნდა	დმცა-ჟა-ნდა		
[კონიუნ- ქტივი ← *მყოფადი I]			დცა[ა]-აა-ატ	დმცა[ა]-აა-ატ

ჩვენ მიერ წარმოდგენილ დინამიკურ ზმნათა ტაბულაში პირველი ადგილი უჭირავს აორისტს. ეს გამართლებულია როგორც წარმოების სიმარტივის თვალსაზრისით, ისე ისტორიულადაც. -იტ-(-იტ)- სუფიქსი აორისტის ფორმაში, როგორც ცნობილია, ფინიტობის აფიქსია და არა დროისა. აორისტის ფუძის სიმარტივე დროის წარმოების მხრივ ნათლად გამოჩნდება ინფინიტურს წარმოებაში, შდრ. დ-ან-ცა—„ის (აღამ.) როცა წავიდა“...

რა გამოხატავს მაშ ნამყო დროს—აორისტს?—ზმნის ფუძე. სპეციალური დროული აფიქსი მისთვის საჭირო არ არის. ამ მხრივ საგულისხმოა, რომ ბრძანებითი კილოს ფუძე, რომელიც აგრეთვე უმარტივესი სახით არის აფხაზურშიაც წარმოდგენილი, ემთხვევა აორისტის ინფინიტურ ფუძეს (შდრ. ბრძ. უ-ცა!—„წადი“!).

¹ თუ კილოებად ჩავთვლიდით, ასეთივე წარმოებები გვექნებოდა -შა (თითქოობითის, მიმსგავსებითის), -შა (უფროობითის), -ნაწკ (ვიდროობითის, დაყოვნებითის). სუფიქსების გამოყენებისას, შდრ.: დცა-შა, დცა-ნაწკ, დცა-რა-შა და სხვ.

	დადებით- ფინიტური	შარყოფით- ფინიტური	დადებით- ინფინიტური	შარყოფით- ინფინიტური	დადებით- კითხვითი
ნამყო განუსაზღ- ვრელი	დცა-ნ	დგმცა-ზ-ტ	იცა-ზ	იმცა-ზ	დცა-ზ-მა II უ
ნამყო უკვეო- ბითი წყ.	დცა-ზ'-ნ	დგმცა-ც-ზ-ტ	იცა-ზ'-ზ	იმცა-ზ'-ზ II იმცა-ც-ზ	დცა-ზ'-ზ- მა II უ
ნამყო უსრული	დცა-შა-ნ	დცა-შა-მ-ზ-ტ	იცა-შა-ზ	იმცა-შა-ზ	დცა-შა-ზ- მა II უ
„შეპირო- ბებითი“ II	დცა-შა-ნ	დგმცა-შა-ზტ	იცა-შა-ზ	იმცა-შა-ზ	დცა-შა-ზ-უ
„შეპირობე- ბითი“ I	დცა-რზ-ნ	დგმცა-რზ-ზ-ტ		იმცა-რზ-ზ	დცა-რგ-ზ-უ.
თურმეობითი II	დცა-ზაა-რზ-ნ	დგმცა-ზაა- რზ-ზ-ტ ¹			

ასეთი ვითარება შემთხვევითი არ უნდა იყოს, თუ გავითვალისწინებთ დროთა და სათანადო ფორმათა წარმოქმნის ისტორიას სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენებში (კერძოდ, ქართულში).

თავისებურია ოლონდ აფხაზურში ფინიტურ და ინფინიტურ წარმოებათა დაპირისპირება, რაც გატარებულია არა მარტო ამ შემთხვევაში, არამედ საერთოდაც (შდრ. -ნ- და -ჰ-სუფიქსიანი წარმოებები).

-იჰ- აშკარად ფინიტობის, ოდენ ფინიტობის, აფიქსია აფხაზურში. არცერთ ინფინიტურ ფორმაში იგი არა ჩანს.

-იჰ აფიქსში გ. შმიდტი -ი და -ჰ ელემენტებს გამოჰყოფს და აღნიშნავს, რომ -ი-ს აქვს «werden»-ის ფუნქცია².

ამიტომაც არის, რომ -ნ და -ჰ-სუფიქსიან ფორმებში -ი- არა გვაქვს. ფ. ბორკი ამ -ი-ს კითხვითობის -ი- ელემენტს უკავშირებს³.

ასეთი მოსაზრების სასარგებლოდ შეიძლება რიგი დებულების მოყვანა. კერძოდ, საგულისხმოა ის გარემოება, რომ -იჰ ფინიტობის აფიქსი ჩვეულ ებრივ დინამიკური ზმნებისათვის არის დამახასიათებელი.

გ. შმიდტს ხელი არ მიუწვდებოდა აშხარული დიალექტის მასალაზე, ზორემ აღნიშნული დებულების სასარგებლოდ იტყოდა: სტატიკური ზმნები, რომლებიც გარკვეული „გააქტიურების“ თვისებას იჩენენ, -ჰ- სუფიქსის ნაცვლად -იჰ- სუფიქსს იყენებენო (შდრ. აშხარ. სუყე-ჰჰ)⁴.

მაგრამ შეიძლება -ი-ს ასეთი კვალიფიკაციის საწინააღმდეგო მოსაზრებებიც წარმოგვედგინა. კერძოდ, რა დაპირისპირებას უნდა ქმნიდეს მაშინ (ე. ი. -ი-ს თუ აღნიშნული ფუნქციისად ჩავთვლით) ფინიტური და ინფინიტურ-

¹ ცვლის ჩვეულებრივ „დგმცაზაა“ ფორმა.

² იხ. მისი: ზემოთ დასახელებული ნაშრ. გვ. 251—252.

³ იხ. მისი: დასახელებული ნაშრომი გვ. 9. თვით კითხვითი -ი- მას ჩვენებითობის ფუნქციის მქონედ მიაჩნია (გვ. 10).

⁴ იხ. ჩვენი: აშხარული დიალექტი და მისი ადგილი სხვა აფხაზურ-აბაზურ დიალექტთა შორის, ტექსტებითურთ, 1954, § 40.

სუფიქსიანი წარმოებები

ტაბ. V

უარყოფით- კითხვითი	საგარემოებო- კითხვითი	ნაცვალსახე- ლოვან-კითხ- ვითი „რა“კლ.	ნაცვალსახე- ლოვან-კითხ. „ვინ“ კლ.	ნაცვალსახელ- კითხვ. უარყოფ. „რა“ კლ.	ნაცვალსახელ- ოვ.-კითხვ. უარყოფ. „ვინ“ კლ.
დემცა-(ზ)-ი	დაბაცა-ზ	იცა-ზ-ი (იცაზუზ)	იცა-და-ზ	იმცა-ზ-ი	იმცა-და-ზ
დემცა-ზა- (ზ)-ი დემცა- ც-(ზ)-ი	დაბაცა-ზა-ზ	იცა-ზა-ზ-ი (იცა-ზა-ზუ-ზ)	იცა-ზა-და-ზ		
დემცა-ჟა-ზ-ი დემცა-ჟა- ზუ-ზ	დაბაცა-ჟა-ზ	იცა-ჟა-ზ-ი (იცა-ჟა- ზუ-ზ)	იცა-ჟა-და-ზ	იმცა-ჟა-ზ-ი (იმცა-ჟა- ზუ-ზ)	იმცა-ჟა-და-ზ
დემცა-შა-ზი	დაბაცა-შა-ზ				
დემცა-რუ-ზ-ი	დაბაცა-რუ-ზ				
	დაბაცა-ზაა- რუ-ზ				

რი წარმოებები: რომელიმე აორისტის ფინიტური წარმოება **დცე-ჲტ** — „წავიდა“ (რომელსაც -ი-ც გააჩნია და -ტ-ც) იმავე აორისტის ინფინიტურ დანცა—„როცა წავიდა“ ფორმასთან (რომელსაც არც -ი და არც -ტ არ გააჩნია) რაიმე სხვა დაპირისპირებას ქმნის გარდა ფინიტურ-ინფინიტურობისა?

მართალია, -იტ დინამიკურ ზმნებში გვაქვს ჩვეულებრივ და -ნ და -პ სუფიქსის მქონე წარმოებებს -ი ხმოვანი არ ახასიათებს, მაგრამ, ჯერ ერთი; -ნ-თი ნაწარმოები -ი-ს არმქონე ფორმა ნამყო უსრულისა — დცა-ჟა-ნ — „მივდიოდით“ და -იტ-ით ნაწარმოები აწმყოს ფორმა — დცა-ჟა-ჲტ (→ დცა-ჟე-ჲტ) — „მივდივარ“ დროული დაპირისპირების გარდა «werden»-ის თვალსაზრისით განა რაიმე სხვაობას იძლევა?

უარყოფითს წარმოებებში -ნ- სუფიქსის მქონე ფინიტური ფორმები (სცომზტ → სცა-ჟა-მ-ზ-ტ) იმავე -ტ (*←-იტ?) სუფიქსს არ წარმოვედგენენ განა როგორც დინამიკურ, ისე სტატიკურ ზმნებში? (იხ. სათანადო ტაბულები!). მართალია, აქ შეიძლება გვითხრან, რომ სწორედ -ტ-ს წარმოვედგენენ და არა -იტ-სო, მაგრამ -იტ სუფიქსის გამარტივებული -ტ სახეობა ზემოთ განხილულ ფორმებშიაც დასტურდება (შდრ. აწმყო დცოტ, აორისტი — დგლტ — „დადგა“ და სხვ.). ხოლო რაც შეეხება II მყოფადს, იქ ხომ ჩვეულებრივ ოდენ -ტ გვხვდება: დცა-შა-ტ. აფხაზურ-აბაზური დიალექტების შესწავლამ როგორც ნათელი გახადა, იგი მომდინარეობს *დცა-შა-ჲტ ფორმიდან. შდრ. აშხარული სც-ჟ-შე-ჲტ — „წავალ, მივალ“.¹ აშკარაა აქ -იტ სუფიქსში -ი- ფონეტიკურ ნიადგზეა გაუჩინარებული. ასეთივე რამ მოსალოდნელია ზემოთ მოყვანილ უარყოფითს წარმოებებშიაც.

ესეც რომ არ იყოს, უარყოფითი და დადებითი ფორმები ერთი და იმავე დროისა (დცონ||დცომზტ) «werden»-ის თვალსაზრისით რატომ უნდა დაპირისპირებოდნენ ერთმანეთს?

თავად -იტ აფიქსის დაშლა შესაძლებელი უნდა იყოს -ი და -ტ- ელემენტებად, მაგრამ მათი თავდაპირველი ფუნქცია საძებარია.

¹ იხ. ავტორის: აშხარული დიალექტი... § 41, გვ. 140 და შემდეგ.

როგორც აღნიშნული გვაქვს სათანადო ადგილას, ფინიტობის -ი-ტ აფიქსი ტაპანთურ დიალექტში პარალელურად გვხვდება -ი-დ-ის სახით¹. საერთოდ ტაპანთურს ფინიტობის აფიქსთა მქედრი სახეობები ახასიათებს (შდრ. ფინიტობის -ჰ||-ბ).

ტაბ. VI

ფინიტობის -ნ-სუფიქსიანი წარმოებების კილოები

	ნატვრითი კილო	პირობითი კილო
ნამყო განუსახლვრელი	დცა-ნდა-ზ	დცა-ზა-რ
ნამყო უკვეობითი წ.წ.	დცა-ზა-ნდა-ზ	დცა-ზა-ზა-რ
ნამყო უსრული	დცა-შა-ნდა-ზ	დცა-შა-ზა-რ
„შეპირობებითი“ II	დცა-შა-ნდა-ზ	დცა-შა-ზა-რ
„შეპირობებითი“ I	დცა-რუ-ნდა-ზ	დცა-რუ-ზა-რ ²

აღნიშნული -ი-ტ||-ი-დ სუფიქსი უნდა უკავშირდებოდეს მასალობრივ ქართველურ ენათა ნამყო უსრულის -დ- სუფიქსს. საყურადღებოა, რომ ქართველურ ენებშიაც (კერძოდ, ჰანურ დიალექტში) იგივე სუფიქსი მკვეთრი -ტ-ს სახითაცაა წარმოდგენილი (შდრ. ჰან. ბ-ზუმ-უმ-ტ-ი—„ვზომავ-დ-ი“...).

ფინიტობის -პ-

	დადებით-ფინიტური	უარყოფით-ფინიტური	დადებით-ინფინიტური	უარყოფით-ინფინიტური
მყოფადი I	დცა-პ	დცა-რუ-მ (დმცა-პ)	იცა-რა იცა-ლაჯ	იმცა-რა
თურმეობითი I	დცა-ზაა-პ	დმცა-ზაა-პ ³		

ნამყო უკვეობითი (დცა-ზა-ე-ტ...)

თავისებურს არაფერს შეიცავს ნამყო უკვეობითი. აქ იგივე ამოსავალი აორისტის ფუძეა -ზა- („უკვე“) სუფიქსით გართულებული. -ზა-ს პარალელუ-

¹ იხ. ავტორის: აფხაზური ენის ტაპანთური დიალექტი, ტექსტებითურთ, 1944, § 23, გვ. 61, § 46, გვ. 144 და შემდეგ.

² ყველა აღნიშნულ შემთხვევაში უარყოფითი წარმოებისას დაერთვის -მ- პრეფიქსი.

³ და აგრეთვე სხვა თურმეობითები, რომლებიც სხვადასხვა დროის ფორმაზე დართვით იწარმოება და -პ- სუფიქსით აღწერითი აწმყოს შინაარს გადმოსცემენ საპირისპიროდ ნამყო -ნ- სუფიქსისა (რომელიც იმავე წარმოებებში ნამყოს შინაარსს გადმოსცემს).

რად ინფინიტურსა და უარყოფით წარმოებებში¹ -ც სუფიქსიც გვხვდება (იხ. ტაბ. III). ზოგჯერ კონტამინირებული ფორმებიც შეიძლება შეგვხვდეს -ხ^ა-და -ც- სუფიქსიანი.

„უკვეობითის“ ფუძიდან -ნ ფინიტობის სუფიქსის დართვით იწარმოება ნამყო უკვეობითი წინარეწარსული (დცა-ხ^ა-ნ—„უკვე წასული იყო“).

ა წ მ ყ ო , ნ ა მ ყ ო უ ს რ უ ლ ი

ა წ მ ყ ო დრო იმავე აორისტთან შედარებით გართულებულია -ჟა- სუფიქსით (დცოჟტ ←დცა-ჟე-ჟტ ←დ-ცა-ჟა-ჟტ)². აქვე უნდა განვიხილოთ ნამყო უსრული, რომელიც დაფუძნებულია აწმყოს ფუძეზე და რომელსაც ნამყო დროისა და თან ფინიტობის გამოსახატავად დაერთვის -ნ სუფიქსი (დცონ←||დცა-ჟა-ნ—„მიდიოდა“). ამ მხრივ გარკვეული სტრუქტურული ანალოგია შეინიშნება ქართულთან, შდრ. აწმყო: „ვაკეთ-ებ“ და ნამყო უსრული „ვაკეთ-ებ-დ-ი“.

დცა-ჟე-ჟტ (და „დცა-ჟა-ნ) ფორმაში აწმყოს ფუძეს აწარმოებს -ჟა-სუფიქსი. იგი გარკვეულს კავშირში ჩანს ქართულის აწმყოსეულ -ა-გ-სუფიქსთან.

-ჟა. აფიქსი წარმოშობით დროის გამომხატველი არ უნდა ყოფილიყო. აწმყოს ინფინიტური ფორმები (დანცა-ჟა→დანცო—„როცა მიდის, წავა“, იცო→იცა-ჟა—„რაც, ვინც მიდის...“) ფუძის აგებულებით საესებით ემთხვევა სათანადო აბსოლუტივის ფორმას: დცო→დცა-ჟა—„იგი მიდის რა...“ „(წა)სვლით“, მაგ., გამოთქმაში „დცო, დცო დღშანეაჟაზ“—„მიდის, მიდის რა, რომ მიდის“, „სვლით, სვლით რომ მიდის“ (რომელიც, ჩვეულებრივ ზღაპრის ენისთვისაა დამახასიათებელი) და სხვ.

აღნიშნული -ჟა აფიქსი სახელის ფორმებშიაც შესაძლოა ყოფილიყო. რაც ზმნაში აბსოლუტივს გადმოგვცემს, ის სახელში ვითარებითს ფორმას უნდა გამოხატავდეს.

ტაბ. VI

სუფიქსიანი წარმოებები

დადებით-კითხვითი	უარყოფით-კითხვითი	საგარემოებო-კითხვითი	ნაცვალსახელოვან-კითხვითი „რა“ კლ.	ნაცვალსახელოვან-კითხვითი „ვინ“ კლ.
დცა-რე-მა(II უ)	დემცა-რ(ა)-ი	დაბაცა-რ(ა)-ი	იცა-რე-(ზე)-ჟ	იცა-რე-და

ამდენადვე საფიქრებელია ეს ჟა იგივე აფიქსია, რაც ადილური ენების სახელის ვითარებითი ფორმის მაწარმოებელი -ჟა-, -ა-ჟ- სუფიქსი (შდრ. ქვ-ადილ. მაჟა—„ცოტა“. მაჟა-ჟ—„მცირედ“; ყაბ. და‘ხზ—„ლამაზი“, და‘ხზ-ჟა—„ლამაზად“). იმავე ადილურ ენებში იგივე ელემენტი გამოყენებულია აბსოლუტივის საწარმოებლადაც (შდრ. სეშუს-ჟა სოთ‘ხზ — „ვზივარ-რა ვწერ“). და სხვ.

¹ უარყოფითს ფორმებში მას შეეფერება მნიშვნელობა: „ჯერ არ“.

² აწმყოს ხშირად მყოფად ის გაგებაც აქვს.

ტაბ. VIII

ფინიტობის -პ-სუფიქსიანი
წარმოებების კილოები

	პირობითი კილო	მიზან-პირო- ბითი კილო
მყოფადი	დცა-რ	დ-ცა-რ(ა)-ც

ჭა აფიქსი ჯერ ზმნაში აბსოლუტივის მნიშვნელობით იქნა გამოყენებულ-
ლი, აქედან აწმყოს ინფინიტურ ფორმებსაც შეეგუა და დროის აფიქსად იქცა.¹
რიგი აქ წარმოდგენილი წარმოება მაგ., თურმეობითი I დი II, კონი-
უნქტივი დროთა მიხედვით ქმნიან მთელ სისტემას, მაგ.:

ტაბ. IX

თურმეობითი I		თურმეობითი II	
[*აორისტის ფუძე]	დცა-ზააპ	ნამყო განუსაზღვრელი	დცა-ზაა-რგ-ნ.
ნამყო უკვეობითი	დცა-ზა-ზააპ	ნამყო უკვეობი- თი წ.წ.	დცა-ზა-ზაა-რგ-ნ
აწმყო	დცა-ჭა-ზააპ	ნამყო უსრული	დცა-ჭა-ზაა-რგ-ნ
		„შეპირობებითი“ II	დცა-შაა-ზაა-რგ-ნ.

მყოფადი II (დცა-შა-ტ)

აწმყო დროის შემდეგ ჩვენ ტაბულაში (ტაბ. II) მოგვეყვას მყოფადი II
(დცა-შატ -- „აღბათ წავა“). ამას გარკვეული გამართლებაც აქვს აფხაზურ+
აბაზურ დიალექტთა მონაცემების გათვალისწინების შემდეგ. აშხარულსა და
ტაპანთურში მყოფადი II აწმყოს ფუძეზეა დაყრდნობილი (გვაკვს: დცუშატ).
აფიქსთა შექცეული თანმიმდევრობით იგივე ფორმა უნდა გვექონდეს პირა-
ქეთა დიალექტებშიაც: ასე მაგ., დ. გულია ასახელებს „სუფს-შააჭეატ“
ფორმას² (შდრ. აშხ. დც-უ-შაე-ატ).

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, „დცაშატ“ მომდინარეობს სრულხმოვნ-
ანი დცა-შაა-ატ სახეობისგან. ამას ადასტურებს აშხარული დიალექტი. შა-ს.
რომ -ა ხმოვანიც ახლდა, მტკიცდება იმავე დროის ინფინიტური წარმოებიდან,
სადაც ეს ხმოვანი აღდგება ხოლმე: იცა-შაა — „რაც, ვინც უნდა წავიდეს“...
და სხვ. (შდრ. აგრეთვე: დცა-შაა-ნ!).

ტაბ. X

კონიუნქტივი.

[*აორისტი]	დცა-ზაა-ატ
ნამყო უკვეობითი	დცა-ზა-ზაა-ატ
ნამყო უსრული	დცა-ჭა-ზაა-ატ
მყოფადი II	დცა-შაა-ზაა-ატ

¹ იხ. ავტორის: აფხაზური გარდამავალი ზმნის უსუბიექტო ფორმები. იბერიულ-კავკა-
სური ენათმეცნიერება, II, 1948, გვ. 8 და შემდეგ.
² იხ. Д. Гулия, Материалы по абхазской грамматике, სოხუმი, 1927, გვ. 25.

კონიუნქტივი (დცაა-ატ)

კონიუნქტივი თავისი წარმოებით გვაძულვდა დროის ფორმათა რიგში მოგვექცია და სწორედ მყოფადის გვერდით მიგვეჩნია ზისთვის ადგილი..

იგი თავად ახალი წარმოება ჩანს და უკავშირდება I მყოფადს. ამ დებულების ნათელსაყოფად უნდა განვიხილოთ ზოგი სხვა ფორმის საკითხიც.

-აა-სუფიქსიანი სტატიკური ზმნები (აყა-ზაა-რა—ყოფნა, არსებობა*). ტაბ. XL

-იტ-სუფიქსიანი დროები		-ნ-სუფიქსიანი დროები		-პ-სუფიქსიანი დროები	
[*აორისტი	დცაა-ზაა-ატ ¹				
აწმყო	დცაა-ზაა-ჟე-ატ	ნამყო უსრული	დცაა-ზაა-ჟა-ნ		
მყოფადი II	დცაა-ზაა-შა-ტ	„შეპირობებითი“ II	დცაა-ზაა-შა-ნ	მყოფადი I	} დცაა-ზაა-პი
		„შეპირობებითი“ I	დცაა-ზაა-რე-ნ	თურმეობითი I	
		თურმეობითი II			

შენიშვნა: ასევე სათანადო უარყოფითი ფორმები -მ-აფიქსის დართვით ნაწარმოები.

მყოფადი I-ის ფინიტურ ფორმაში, როგორც უკვე ვიცით, გვაქვს -პ-სუფიქსი. იგი ფინიტობასაც გადმოსცემს და მყოფადსაც (დცაპ—„წავა“)-მის ინფინიტურ წარმოებაში თავს იჩენს -რა- და -ლაგ-(-→-ლაგ-→-ლაკ-) სუფიქსები -პ-სუფიქსი ინფინიტურ წარმოებაში ჩამოშორებულია როგორც ფინიტობის აფიქსი. მყოფადი დროის ფუნქციით მის ნაცვლად გამოდისა -რა²(-ლაგ...).

ზემოთ ჩვენ აღვნიშნავდით, რომ ერთი და იმავე ზმნის ფუძის მაწარმოებელი აფიქსები შეიძლება დაირთავდნენ როგორც -იტ, ისე -ნ ფინიტობის სუფიქსებსო (იხ. ტაბ. II). მაგ.:

სცა-ხ^ა-ე-ატ სცა-ხ^ა-ნ
 სცა-ჟე-ატ სცა-ჟა-ნ
 სცა-შე[ა]-[ატ] სცა-შა-ნ და სხვ.

ამავე წესით მოსალოდნელი იყო მყოფადის აფიქსი (ე. ი. „-რა“)+-იტ; +-ნ (-ნ როგორც ვიცით, ნამყო დროში გვხვდება, მაგრამ გარკვეული შინაარსით,—პირობითობის შინაარსით იგი შეიძლება მყოფადის ფუძეს დაერთოს და მოგვეცეს „შეპირობებითი“ ფორმა ნამყოს შინაარსით. შდრ. მყოფადი II—დცა-შა-ტ—„აღბათ წავა“ და მის ინფინიტურ დცა-შაა ფუძეზე -ნ-ს დართვით მიღებული „შეპირობებითი“ ფორმა დცაშა-ნ—„აღბათ წავიდოდა“. შდრ. ანალოგიური წარმოება ქართულში მყოფად. „გავაკეთებ“ და პირობ. „გავაკეთებ-დი“).

თუ მყოფადი პირველის ინფინიტურ ფორმას, რომელშიაც დროის აფიქსად -რა გამოდის, -ნ სუფიქსს დავურთავთ, მივიღებთ კიდევ პირობითი შინაარსის მქონე დცა-რე-ნ (←დცარან) ფორმას, რომელიც ყველა მკვლევარს კილოებში შეჰყავს. წარმოების მიხედვით იგი დცაშა-ნ-ის გვერდით მოექცევა. „დცაშა-ნ“-იც პირობითს შინაარსს გადმოსცემს, მაგრამ იგი დროებში შეჰყავთ ხოლმე (იხ. ბორკის სქემა).

¹ გამოიყენება კონიუნქტივის ფუნქციით.

² -რა სუფიქსი კავშირშია პირობითი კილოს -რ(ა) აფიქსთან და მასდარის -რა მაწარმოებელთან.

„დცაშან“-ს აქცევენ დროთა წყებაში იმიტომ, რომ საპირისპირო -იჲ სუფიქსით ნაწარმოები—დცაშაჲ—მყოფადი დრო მოგვეპოვება. ხოლო ასეთი -იჲ-სუფიქსიანი „დცარჲ“-ის საპირისპირო ფორმა თითქოს არ გავგაჩნია.

ჩვენ ვფიქრობთ, სწორედ „დცა-რა-სა და „დცა-რჲ-ნ (←დ-ცა-რა-ნ)“-ის საპირისპირო -იჲ-სუფიქსიანი წარმოება უნდა იყოს კონიუნქტივი: დც(ა)აა-ჲტ— „წავიდეს!“.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ამ მხრივ ტაპანთურისა და აშხარული დიალექტების მონაცემები. ტაპანთურში კონიუნქტივის გავრცელებული ფორმაა -რ(ა)-ჰა-ჲდ||-რ(ა)-ჰა-ჲტ სუფიქსის მქონე¹. იგივე სუფიქსი აშხარულ დიალექტშიაც დასტურდება პარალელურ სახეობად.

ასე, რომ აღნიშნულ დიალექტებში კონიუნქტივის წარმოება მყოფადის -რა სუფიქსის მქონე ფუძეს გვავარაუდებინებს.

რადა არის ის -ჰა→-აა, რომელიც აღნიშნულ ფორმაში გვხვდება? ამაზე-დაც გარკვეული პასუხი შეიძლება მოგვეცეს აშხარულმა დიალექტმა.

აშხარულ დიალექტში I მყოფადის ინფინიტურ ფუძეში გაბატონებულია -რა სუფიქსი. პირაქეთა დიალექტებსა და ტაპანთურშიაც აგრეთვე გვაქვს -ლა-გ||ლა-კ რთული სუფიქსიც, რომელიც შედგება -ლა ელემენტისაგან და -გ ზნაწილაკისაგან. აშხარული დიალექტის კუვენსკის კილოკავში იგი ჩვეულებრივ არ გვხვდება. მის ადგილას გვაქვს -აა-კ. (დანც-აა-კ—„როცა წავა“). სწორედ ეს -აა (←ჰა) მყოფადი დროისა უნდა გვქონდეს პირაქეთა დიალექტების კონიუნქტივის წარმოებაში (დცააჲტ).

იმავე აშხარულ დიალექტში I მყოფადის ინფინიტურ ფორმაში კონტამინირებული -რ-აა-კ (დანცა-რააკ—„როცა წავა“) ან კიდევ—ლააკ გგ-ც კი შეიძლება შეგვხვდეს². იგი შესაფერისია ტაპანთურის კონტამინირებული „დცა-რჰაჲდ“ წარმოებისა.

ამრიგად, მყოფადის ინფინიტური ფორმის საწარმოებლად აფხაზურ-აბაზურ დიალექტებში გამოიყენება სუფიქსები -რა, -ლა(-გ), -ჰა→-აა. მათგან -რა და -ლა (მცირეოდენი ნიუანსური თავისებურებებით) გავრცელებულია მყოფადის ფუძეში პირაქეთა დიალექტებში და ტაპანთურში. აშხარული დიალექტისათვის დამახასიათებლად უნდა ჩაითვალოს ამ ფუნქციით სუფიქსი -აა (←ჰა)³.

აქედან პირაქეთა დიალექტებში კონიუნქტივის წარმოებისას აღებულია მყოფადის ფუძის ის სახეობა, რაც აშხარულისთვისაა დამახასიათებელი: დცააჲტ. (შდრ. აშხარ. დანც-აა-კ—„როცა წავა“), იგივე შეიძლება შეგვხვდეს აშხარულშიაც.

ტაპანთურში (და მისი გავლენით აშხარულშიაც) კონიუნქტივის საწარმოებლად აღებულია I მყოფადის ის ფუძეც, რაც პირაქეთა დიალექტებისათვის და ტაპანთურისთვისაა დამახასიათებელი (ე. ი. -რა-სუფიქსიანი) და ისიც, რაც აშხარულისათვის არის ნიშანდობლივი (ე. ი. -ჰა→-აა სუფიქსიანი). ამ ნიადაგზე წარმოქმნილა კონტამინირებული—ორი ერთგვარი სუფიქსის მქონე—კონიუნქტივის ფორმა ტაპანთურში (და აშხარულში): დცა-რჰა-ჲტ (=პირაქ.-დც-აა-ჲტ“-ს).

¹ იხ. ავტორის: ტაპ. დიალექტი, § 45, გვ. 173.

² დაწვრილებით იხ. ავტორის: აშხარ. დიალექტი, § 41.

³ -ჰა-კ → -აა-კ სუფიქსში -კ მიღებულია -გ ზნაწილაკისაგან დაყრუებით.

მყოფადისა და კონიუნქტივის კავშირი, რომ ბუნებრივი მოვლენაა, ამას ადასტურებს ქართული ენაც. ძველ ქართულში სხვა მყოფადი არც იყო, თუ არ კონიუნქტივი-

-5 სუფიქსით ნაწარმოებ დროებს აშკარად ნამყოს გადმოცემა ეკისრება. იმის გამო, რომ -5 სუფიქსს ორი ფუნქცია აქვს დაკისრებული: ნამყო დროისა და ფინიტობისა, სათანადო ინფინიტურ ფორმებში -5 სუფიქსი ჩამოშორდება და ნამყო დროის გამოსახატავად ინფინიტურ წარმოებებში გამოვლინდება სუფიქსი -ზ (იხ. ტაბ. V).

ამ მხრივ საგულისხმოა უარყოფით ფორმათა წარმოება (იხ. ტაბ. V). უარყოფით-ფინიტური წარმოებები სხვადასხვაობას ამჟღავნებენ აფხაზურში¹. -5 სუფიქსით ნაწარმოებ დროებში უარყოფით-ფინიტურ წარმოებაში ფინიტობისა და ნამყოობის -5 სუფიქსი ჩამოშორებულია, ფუძედ აღებულია ინფინიტური წარმოების -ზ-სუფიქსიანი ფორმა და თან ერთვის ფინიტობის. -იჰ აფიქსი: დცომ-ზ-ჰ ← დცა-ჰა-მე-ზ-ჰ — „არ მიდიოდა“ (შდრ. ფინიტ... დადებ. დცონ) და სხვ.

უარყოფითმა ფინიტურმა წარმოებამ აშკარა გახადა -5 მაწარმოებლის ორგვარი ფუნქცია: -ზ-ს შესაფერი (ნამყო დრო), -იჰ²-ის შესაფერი (ფინიტობა).

რაც შეეხება თვით -ზ და -5 აფიქსებს, -ზ აფიქსისთვის თავდაპირველად დროის გამოხატვა არ უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი (ამის შესახებ ცალკე!). -5 აფიქსსაც დროის გამოხატვა (და ისიც ამ დროის ფინიტურობისა) შემდგომ უნდა დაკისრებოდა.

იგი აბსოლუტივის ფუნქციის გამოხატველი ჩანს უფრო ადრეულ საფეხურზე. დრო მის საფუძველზეა ჩამოყალიბებული (შდრ. აბსოლუტივის -5₂ და ნამყო დროის -5; შდრ. აბსოლუტ. -ჰა და აწმყო დროის -ჰა, წარმოშობით მას -5_ა სახე უნდა ჰქონოდა, რასაც ადასტურებს სათანადო წარმოებათა დიალექტური ფორმები)³.

-3 აფიქსით დინამიკურ ზმნებში I მყოფადი იწარმოება: დცა-ჰ—„წავა“.. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, იგი ამავე დროს ფინიტობასაც გადმოსცემს; ინფინიტურ წარმოებებში კი -რა||-ჰა→ -აა, -ლა-გ... გვევლინება (იხ. ზემოთ).

ტაპანთურ დიალექტში -3-ს გვერდით არსებობს და უფრო გავრცელებულიცაა მისი მყდერი -ბ სახეობა (დცა-ბ||დცა-ჰ). -3(||-ბ) აფიქსი მყოფადის ფინიტური ფორმისა იგივე აფიქსი უნდა იყოს, რაც სტატიკური ზმნის აწმყოს ფინიტური ფორმის აფიქსი (დყოუ-3; შდრ. ტაბ. დეჰა-ბ...).

იგი უნდა უკავშირდებოდეს თავისი მყდერი სახეობით ქართულის აე-ბ, -ო-ბ აწმყოს თემის აფიქსს.

იგივე აფიქსი გამოიყენება თურმეობითი I-ის საწარმოებლად: დცა-ზაა-ჰ. —„წასულა“ (შდრ. თურმეობითი II დცა-ზაარგ-ნ). საყურადღებოა თვით თურმეობითის წარმოება აფხაზურში.

¹ იხ. ავტორის: ზმნის უარყოფით ფორმათა წარმოება აფხაზურ-აბაზურ დიალექტებში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. V.

² აშხარული და ტაპანთური დიალექტები ამავე ფუნქციით -გე- „კიდევ“ დადასტურებით ნაწილასაც უმატებენ. იხ. ავტორის: ტაბ. დიალ. გვ. 160.

³ ამ საკითხების შესახებ იხ. ავტორის: აფხაზური გარდამავალი ზმნის უსუბიექტო ფორმები: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ II, გვ. 4 და შემდეგ.

I და II თურმეობითის ფორმები საკმაოდ გავრცელებულია აფხაზურის პირაქეთა დიალექტებში. მათი სუფიქსები შეიძლება სხვა დროებსაც დაერთოს და სხვადასხვა დროთაგან აწარმოოს თურმეობითი (იხ. ტაბ. IX).

აბაზურ დიალექტებში თურმეობითის ფორმები იშვიათად გვხვდება და ისიც უმთავრესად ალბათობისა და მყოფადის შინაარსით. ჩვეულებრივია აღწერითი წარმოებები.¹

თურმეობითი საერთოდ ახალი წარმონაქმი ჩანს. ის ფორმა კი, რაც მას აქვს გამოყენებული, წარმოშობით განგრძობითობის გამომხატველი უნდა ყოფილიყო.

ამ ფორმასთან დაკავშირებით უნდა მოვიგონოთ ის სახეობა, რომელიც სტატიკურ ზმნებს ახასიათებს დრო-კილოთა დინამიკური ფორმების საწარმოებლად. ესაა -ზაა- აფიქსით გართულებული ფუძე სტატიკური ზმნებისა (იხ. ტაბ. XI). ამ შემთხვევაში გვაქვს სტატიკური ზმნის ფუძე +ზაა+დროისა და ფინიტობის აფიქსები. ამ ნიადაგზე იწარმოება ფორმები: სყა-ზაა-ჟეჟტ, სყა-ზაა-ჟან და სხვ. ეს -ზაა მასდარშიაც იჩენს თავს ა-ყა-ზაა-რა||ა-ყა-ზა-რა — „ყოფნა, არსებობა“.

თურმეობითი სყაზააპ („ყოფილვარ“), ისე როგორც სყა-ზაა-ჟეჟტ („ვიქნები“) და სყა-ზაა-ჟან („ვიყოფებოდი, ვიქნებოდი“) თავისი ფუძით გარკვეული დროის, კერძოდ, მყოფადის ფორმა უნდა იყოს. ამიტომაც ჩვენ მიერ მოცემულ ტაბულაში I მყოფადი და I თურმეობითი ერთად გვხვდება (იხ. ტაბ. XI).

თვით -ზაა სუფიქსი რთული შედგენილობისა ჩანს. მასში უნდა შედიოდეს ერთი მხრივ -ზა- და, მეორე მხრივ, -აა ← ჭა. -აა(←ჭა) სუფიქსი იგივე ელემენტია, რაც დადასტურდა კონიუნქტივისა და I მყოფადის წარმოებაში (იხ. ზემოთ) და რომლის შესატყვისად მყოფადის ინფინიტურ ფორმაში პარალელურად -ლაგ-ც მოგვევლინა.

აღნიშნული -აა(←ჭა)-სა და -ლა-ს ერთიანობისა და ხსენებულ წარმოებათა ისტორიის თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ ტაპანთურში სტატიკურ ზმნათა სათანადო წარმოებებში გვაქვს არა -ზ-ჭა → -ზ-აა, არამედ -ზ-ლა: -აყა-ზ-ლა-რა- — „ყოფნა“ (შდრ. აყა-ზ(ა)-რა) დეჟა-ზ-ლა-პ = დეჟა-ზაა-პ, დეჟა-ზ-ლ-უშეტ — დეჟა-ზაა-შეტ და სხვ.

აქაც იგივე -ლა სუფიქსი გამოვლინდა, რაც გვაქვს I მყოფადის ინფინიტურ ფორმაში (შდრ. დანცა-ლა-გ); აქაც იგივე -აა(←ჭა) შეცვალა მან ტაპანთურში, რაც მყოფადის ინფინიტურ ფორმას ახასიათებდა აშხარულში: დანც-აა-კ (იხ. ზემოთ!).

აღნიშნული -ლა სუფიქსი საერთოა ხოლმეობითობის -ლა სუფიქსთან (შდრ. დცოჟტ — „მიდის“ და დცალოჟტ — „მიდის ხოლმე“) და გვხვდება სტატიკურ ზმნათა ბრძანებითის ფორმაში ტაპანთურ დიალექტში (მაგ., უგვლა-ზ-ლა! — „იდექ!“)². გვრჩება განსახილველი -ზა სუფიქსი. იგი განსაკუთრებით სტატიკურ ზმნებს ახასიათებს. მისი სტატიკური ზმნის ფუძეზე დართვა აძლევს საშუალებას სტატიკურ ზმნას დრო-კილოთა მდიდარი ფორმები აწარმოოს. მის გარეშე, მაგალითად, შეუძლებელია პირობითის, მიზან-პირობითისა

¹ ამის შესახებ იხ. ავტორის: ტაბ. დიალექტ., § 46, გვ. 155.

² იხ. ავტორის: სტატიკური და დინამიკური ზმნები აფხაზურში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება. ტ. VI. გვ. 269.

და სხვა ფორმების წარმოება. იგივე -ზა თავს იჩენს თურნეობითშიაც (დჟაა-ზ(ა)ა-პ), რომლის ამოსავალი მნიშვნელობაა განგრძობითობა¹.

ეგვეე -ზა თავს იჩენს დინამიკურ ზმნებშიაც (თურმეობითებისა და) კილოების წარმოების დროს.

ამასთან დაკავშირებით განხილვას მოითხოვს პირობითი კილოს საკითხი. პირობითი კილოს სუფიქსია -რ, რომელიც დაკავშირებული ჩანს მყოფადის ინფინიტური წარწოების -რა სუფიქსთან და მასდარის -რა სუფიქსთანაც (იხ. ზემოთ). მასაც ა ხმოვანი უნდა ჰქონოდა². პირობითი კილოს აფიქსი -რ ერთვის დინამიკური ზმნის ფუძეს (დცა-რ—„რომ წავიდეს, თუ წავა“...), ასეთად ნაწარმოებ პირობითი კილოს ფორმას სხვადასხვა დროის გადმოცემა არ შეუძლია (მისი დროული გაგება შეხამებულია მომდევნო ზმნის დროსთან). არა გაექვს *დცორ, *დცაზარ და სხვ. ამითია გამოწვეული ის, რომ -იტ ფინიტობის სუფიქსით გაფორმებულ დროთა ტაბულაში (იხ. ტაბ. III) გამოხატულება ვერ ჰპოვა პირობითმა კილომ. -იტ სუფიქსით გაფორმებულ (ფინიტურ) დროებს არ შეუძლიათ თავიანთი ინფინიტური ფუძიდან პირობითი კილოს წარმოება. ამიტომაც პირობითი კილოს ეს სახეობა—დცა-რ—მოექცა -პ-თი ნაწარმოები დროების ინფინიტურ ფუძეში. იგი წარმოადგენს I მყოფადის ინფინიტურ ფუძეს.

დანარჩენ შემთხვევებში—როცა სხვადასხვა დროიდან არის პირობითი კილო საწარმოებელი, ან საწარმოებელია იგი სტატიკური ზმნიდან—გამოიყენება რთული -ზა-რ სუფიქსი. პირობითი შინაარსი აქაც -რ სუფიქსთან არის დაკავშირებული, -ზა კი ზემოთ განხილული სუფიქსია. იგი აუცილებელი კომპონენტი ხდება დროთა კილოური ფორმების საწარმოებლად. პირობითი კილოს საწარმოებლად ეს სუფიქსი უთუოდ ახლავს დროებს. ამდენადვე ვფიქრობთ, რომ -ზა-რ სუფიქსით ნაწარმოები პირობითი კილო მოეპოვება ყველა -ნ ფინიტობის სუფიქსის მქონე დროებს (იქნება ზმნა სტატიკური თუ დინამიკური). იხ. ტაბ. VI.

რამდენადაც კილოთა წარმოებისას გამოიყენება ხოლმე აფხაზურში ინფინიტური ფუძეები, ამდენადვე უდავოა, რომ ეგვეე -ზ(ა) ელემენტი უკავშირდება ნამყო დროის -ზ სუფიქსს, რომელიც -ნ ფინიტობის აფიქსს ცვლის ინფინიტურ წარმოებაში (იხ. ტაბ. V).

ამრიგად, პირობითი კილოს ფორმა არა აქვს -იტ ფინიტობის სუფიქსიან დროებს, -პ ფინიტობის სუფიქსიანი მყოფადი დრო (თავისი ინფინიტური ფუძით) საფუძველია პირობითი კილოს მარტივი სახეობისათვის (დცა-რ); სხვადასხვა დროის პირობითი კილო მოეპოვება მხოლოდ -ნ ფინიტობის სუფიქსით ნაწარმოებ დროებს (დჟააზარ; დცა-ზარ, დცოზარ, დცაზაზარ და სხვ.).

პირობითობის გადმოცემის სხვა საშუალებებიც არსებობს აფხაზურ-აბაზურ დიალექტებში. ტაპანთურში გვაქვს აგრეთვე რთული სუფიქსი -რგ-ქიგ-ნ (თავისი ფონეტიკური ვარიანტებითურთ). მასში პირობითობის -რ სუფიქსის გარდა მონაწილეობს (ა)კიზნ—ქიზნ—„იყო“ მეშველი ზმნა. ტაპანთურში გვაქვს აგრეთვე -(ზ)-თგნ რთული სუფიქსი, რომლის -ზ ელემენტი, ალბათ, ზემოვან-

¹ იხ. ზემოთ დასახელებული ნაშრომი, გვ. 267—269.

² სხვადასხვა ფონეტიკური ვარიანტების შესახებ დიალექტებში იხ. ავტორის: ტაბ. დიალექტი, § 49, გვ. 167 და შემდეგ; აზზარ. დიალექტი, § 43, გვ. 170 და შემდეგ.

ხილული სუფიქსია, პირობითი შინაარსისთვის კი გვხვდება -თუნ¹. მას შეუძლია სხვადასხვა დროთაგან აწარმოოს პირობითი კილო (შდრ. -ზა-რ). ამ სუფიქსთან გარკვეულ კავშირში უნდა იყოს პირაქეთა დიალექტებშიაც ხმარებული (შედარებით იშვიათად) შემდეგი წარმოებები (-ზ)-თ-გ² სუფიქსის შემცველი:

მომოუ, დად, სხიქჷ	აჩა, შვილო, პატარავ,
ჭაქაზარ აკიხაბ აკჷ	ალბათ რალაცამ მოგატყუა
აფშაა ქიხა-ზ-თ-გ ²	ქარმა ეტყობა გაიღვიძა (თუ გაიღვიძა)
მარწყსიტ აბლ ²	დაარხია ფოთოლი

...უღ 210,528 ნეზქ³ მათ ყანაწო-ზ-თ-გ² 1946 შექისაზე ინაძოტ 1,589,350 ნეზქ³ მათ—„...ის (რალაც) 210, 528 ათას მანეთს თუ აღწევდა (თუ აკეთებდა), 1946 წ. მიაღწევს 1,589 350 ათას მანეთს“³ და სხვ. ასეთი წარმოებები გვხვდება -ზ- სუფიქსის გარეშეც (იყანაწოთგ² და სხვ.).

შემოგანხილული -ზ[ა] სუფიქსი იმავე ფუნქციით, რა ფუნქციითაც იგი პირობითი კილოს ფორმებში გვევლინებოდა, მონაწილეობს კონიუნქტივისა, სტატიკური ზმნების ბრძანებითისა და თურმეობითის ფორმებში.

-აა-აჷ სუფიქსი კონიუნქტივისა, როგორც ზემოთ ვნახეთ, იგივე მყოფადის ფუძეა -იჷ სუფიქსდართული (დცააჷ), ამიტომაც მას მუდამ მყოფადის შინაარსი აქვს და არც შეუძლია სხვადასხვა დინამიკური ზმნის დროის ფორმებს დაერთოს -ზ(ა) სუფიქსის გარეშე. -ზ(ა) სუფიქსის დართვითვე შეუძლია მას კონიუნქტივი აწარმოოს სტატიკური ზმნებიდან (დჯა-ზააჷ), იხ. ტაბ. XI.

კონიუნქტივთან ერთგვარ კავშირშია ბრძანებითის შინაარსიც. ბრძანებითი, როგორც ვიცით, აფხაზურში დინამიკურ ზმნებს აორისტის ინფინიტური—მარტივი—ფუძიდან აქვს ნაწარმოები (უცა!—„წადი!“)⁴.

სტატიკურ ზმნებში კი გაძოიყენება იგივე -ზ(ა) სუფიქსი (უყა-ზ!—„იყავ“), რომელიც განგრძობითი ასპექტის შინაარსს გადმოსცემს. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ ტაპანთურ დიალექტში მას ხოლმეობითის -ლა-ც ერთვის (უყა-ზ-ლა!)⁵

ბრძანებითი კილო II პირს ახასიათებს. სხვა პირებში კონიუნქტივიან გამოყენებული (შდრ, ბრძ. უცა!—„წადი!“, მაგრამ კონიუნქტ. დცააჷ!—„წავიდეს!“ უყაზ!—„იყავ“!, მაგრამ კონიუნ. დჯა-ზ-აა-აჷ!—„იყოს“!), ოღონდ სტატიკურ ზმნებში ხშირია შემთხვევა სხვა პირებშიაც პარალელურად ბრძანებითის ფუძე იქნეს გამოყენებული: დჯაზააჷ||დჯაზ!— „იყოს“, სჯაზააჷ || სჯაზ!—„ვიყო“ და სხვ. საფიქრებელია ასეთ შემთხვევებში ჩამოშორებულია კონიუნქტივის -ააჷ სუფიქსი.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, -ზა სუფიქსის დართვით უკვე კონიუნქტივი შეიძლება იწარმოებოდეს სხვადასხვა დროთაგანაც (მაგ., დცოზააჷ

¹ დაწვრილებით იხ. ტაბ. დიალექტი, გვ. 169—171. მას პარალელები უნდა გააჩნდეს მონათესავე ენებში.

² დ. გულია, იკვთაქუა, 1947, გვ. 104.

³ გაზეთი „აფსნუ ყაფშ“, 1946, 18 სექტ.

⁴ განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს მისალმებათა ფორმულები: „ბზია უბეჷტ“—„კეთილი ნახე!“, „ბზია უჷჷტ“—„კარგი ქმენ, იმუშავე“ და სხვა მრავალი, რომლებშიც გამოყენებულია აორისტის ფინიტური ფორმა.

⁵ იხ. ავტორის: სტატიკური და დინამიკური ზმნები აფხაზურში. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IV, გვ. 269.

და სხვ.) აღნიშნული კონიუნქტივის ფორმისაგან -ააჲტ აფიქსის ჩამოშორებით (სტატიკური ზმნების „დჟაზ, სჟაზ“ ფორმების მსგავსად) უნდა იყოს მიღებული ზოგი იშვიათი ფორმა, რომლებსაც ჩვენი მთქმელები დინამიკურ ზმნაში ბრძანებითი შინაარსით ხმარობდნენ: უკანძოჲ! — „დაკუნებოდი!“, უკაფხოჲ! — „გაანათებდი“ „ინათებდე“ (მზის მიმართ) და სხვ.¹

კონიუნქტივის, თურმეობითისა და პირობითი კილოს გაანალიზების შემდეგ ნათელია, რომ ყველა მათგანს მყოფადის ინფინიტური ფორმის -აა ←ჟა, -რა || (-ლა) სუფიქსები ახასიათებს, ოღონდ კონიუნქტივს -იტ სუფიქსი ემატება, თურმეობითს კი -ჰ.

ამავე დროს სტატიკურ ზმნებში და მათთან გათანაბრებულ -ნ ფინიტური აფიქსით ნაწარმოებ დინამიკურ ზმნებში საფუძვლად აღებულია -ჲ სუფიქსის შემცველი ინფინიტური ფუძე.

როგორც გარკვეული გვაქვს, მიზან-პირობითი კილო აფხაზურ-აბაზურ დიალექტებში იწარმოება პირობით კილოზე (იგივე მყოფადის ინფინიტური წარმოება, იგივე მასდარის ფორმა) ვითარების -ც' (|| ←ს'), -ნ აფიქსების ან -ჲ'გ (-ჲ'გ-ნ) თანდებულის დართვით (დცარც||დც'არაც'გ||დცარნგს||დცანგს||დცარანგ|| დცარგს...|| დცარაზ'გ... — „რათა წავიდეს“) და სხვ.²

მყოფადის (როგორც I, ისე II-ის) ინფინიტურ ფუძეზე, ნამყოობის -ნ სუფიქსის დართვით მიიღება ისევ პირობითი შინაარსის ფორმა, რომელსაც ჩვენ „შეპირობებითს“ ვუწოდებთ (დცარგნ, იყაჲწაშაან...).

მრავლად გვხვდება აფხაზურში სხვა რთული წარმოებებიც. მაგ., მყოფადის ინფინიტურ ფუძეზე (იმავე პირობითი კილოს ფუძეზე) მეშველი ზმნის (აუჰ, აკაჰ, ათაჰჰ) დართვით მიიღება კატეგორიული შინაარსის მყოფადის ფორმა — დცარ აუჰ — „უნდა წავიდეს“... იმავე ფორმაზე მეშველი ზმნის ნამყოს დართვით მიიღება იმავე კატეგორიული შინაარსის ნამყო — დცარ აკაჰნ — „უნდა წასულიყო“ და სხვ.

ნატვრითი კილო იწარმოება -ნდა სუფიქსის დართვით სხვადასხვა დროთა ინფინიტურ ფუძეზე (იხ. ტაბ. IV, V), ოღონდ აქ აღნიშნვას მოითხოვს შემდეგი გარემოებები: სტატიკური ზმნის აწმყოში იგი ზმნის ფუძეს ერთვის აწმყოსეული უ სუფიქსის გარეშე (შდრ. დჟაა-ნდა — „ნეტავ იყოს, იქნეს“), და ნამყო დროთა ინფინიტური ფუძის -ზ დაისმის არა -ნდა-ს წინ, არამედ მის შემდეგ (დჟაა-ნდა-ზ).

მისი გენეზისი მთლად ნათელი არაა. ზომ არ უკავშირდება ეს ნაწილაკი ქართ. „ნეტა“ სიტყვას (მეგრ. ნოტე). რასაც აფხაზურში ხმოვნის რედუქციით შეეძლო მოეცა ნტა → ნდა (?).

ტაპანთურ დიალექტში (ასევე აშხარულშიაც) -ნდა-ც არის და -ნდა-რა-ც ნატვრითი კილოსათვის. ეს -რა შესაძლოა უკავშირდებოდეს მყოფადისეულ -რა-ს, თუმცა ამავე კონტექსტში ყურადღებას მიიქცევს ქართული ნატვრის გამომხატველი სიტყვა „ნეტარ“ (ნეტარება) — სახეობით.

აფხაზურ ენაში ბლომად მოიპოვება სხვადასხვა ნაწილაკები, რომელთაც გარკვეული კილოური ნიუანსის შექმნა ეკისრებათ. ერთი ასეთი სუფიქსთა:

¹ ასეთივე შინაარსის გადმოსაცემად უფრო გახშობილია თავისებური წარმოება კითხვითი ფორმისა, რომლის ფუძედ გამოყენებულია ინფ. მყოფად-პირობითის ფუძე ნამყო უსრულის სუფიქსითურთ: ი უჰა არ ა უ ა ჲ ა ჲ ე ა — „იტყოდი!“ და სხვ.

² დაწვრილებით იხ. ავტორის: მიზან-პირობითი კილოს წარმოებისათვის აფხაზურ დიალექტებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება II, 1948; აშხარული დიალექტი... გვ. 174—177.

15. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. VII.

განია თითქოობითის მაწარმოებელი -შია, რომელსაც პ. უსლარი მო-ჩვენებთს ფორმას (Призрачная форма) უწოდებს. იგი ერთვის სხვადასხვა დროის ინფინიტურ ფუძეს:

აწმყო—ცასჰია ირუა-შია¹—„თითქოს განგებ აკეთებს“-ო, უი ატიჲ იმა-ჰადა-ცუ-ზ-შია¹—„მას იმის შესახებ თითქოს ჯერ არ გაეგონა“ და სხვ.

ოლონდ ეს მიმსგავსებითობის გამომხატველი აფიქსი ჩვეულებრივ გვხვდება სხელებთანაც, მაგ.: ჭამა-შია ირბედტ—„საოცრებად (საოცრებასავით) ნახეს, მოეჩვენათ“. იგივე გვაქვს მეტყველების აღმნიშვნელ სიტყვებში: აფს-შია—„აფხაზური“, აბუზ-შია—„მეტყველება“, და სხვ. მრ.

ვიდრეობითის შინაარსით გვხვდება -ნაწა ნაწილაკი. იგი ერთვის ინფინიტურ ფუძეს დროებისა (სტატიკურ ზმნაში ნატვრითი კილოს მსგავსად,—ოლენ ფუძეს). მაგ.:

...ჩოფენჰაისი, ჩოფენაშაგასი ჭარა იუზხოუპ უყა-ნაწა²—„საკიცხავად, შესარცხვენად შენ გეყოფა სანამ (ვიდრე) ხარ“.

დამეღ ლეჭარსა დცაჲჲო-ნაწ იხუ ლარყინუ დტაინ³—„დამეი, სანამ (ვიდრე) ლეგარსი ლაპარაკობდა, თავ-დახრილი იჯდა“ და სხვ.

-ნაწა→ -ნაწ სუფიქსი (რომელიც ზმნისართებშიაც გვხვდება: შდრ. ზაა-ნაწ—„ადრე“, ბჰანწგ—„არასოდეს“ და სხვ.) სხვადასხვა ფონეტიკური ვარიანტით გვხვდება დიალექტებში. მას პარალელები დაეძებნება მონათესავე ენებშიაც (კერძოდ, უბიხურში)⁴.

ასეთივე ნაწილაკია -იჲთეჲ (—„მის შემდეგ, რაც“), რომელიც დროთა ინფინიტურ წარმოებებს ერთვის. იგი სახელებთანაც შეიძლება შეგვხვდეს მაგ., ეცუ-იჲთეჲ—„გუშინს აქეთ“ და სხვ.

-ჰა სუფიქსით გამოიხატება გარკვეული შედარებითი შინაარსი. წარმოშობით იგი „მეტ“ სიტყვის ძირს უკავშირდება (შდრ. და-ჰა). გვხვდება ზმნის სხვადასხვა ინფინიტურ ფორმებზე დართული. მაგ., აფსუ დუზუზუბატიჲა-ჰა იყალაზ უზხნუზჰიჲამ⁵—„როგორც მკვდრის გაცოცხლებას ვერ შეიძლება—(მეტად) რაც მოხდა, მას ვერ დააბრუნებ“. და სხვ.

ასეთი ნაწილაკები სხვაც ბლომად მოეპოვება აფხაზურ-აბაზურ დიალექტებს. სათანადო ადგილას მითითებული გვაქვს მათზე და აქ აღარ გამოვუდგებით.

ჩვენ ზემოთ განვიხილეთ დრო-კილოთა ძირითადი მაწარმოებლები. ამოსავალი პრინციპი მათ დაჯგუფებისას იყო წარმოების პრინციპი. აღნიშნული დრო-კილოები დაჯგუფდა სამი ფინიტობის—იტ(||-იდ), -ნ, -ჰ(||-ბ)—აფიქსის მიხედვით. -ი-ტ||-ი-დ, ოლენ ფინიტობის აფიქსია და შესაძლებელია ამდენადვე ყველა დროის ფორმაში გვხვდებოდეს. იგი უნდა უკავშირდებოდეს ქართველურ ენათა ნამყო უსრულის -დ(||-ტ) სუფიქსს.

-ნ ფინიტობის აფიქსია მხოლოდ და მხოლოდ ნამყო დროში. მას მრავალი ფუნქცია აქვს და პარალელებიც მოეპოვება მონათესავე ენებში. -ჰ||-ბ ფინიტობის აფიქსია აწმყოსა (სტატიკ.) და მყოფადში. -ნ-სა და -ჰ||-ბ-ს, მაშასადამე, ფინიტობასთან ერთად დროის გადმოცემაც ეკისრება. მათი დრო-

¹ დ. გულია, აჲიბუ კაჰაქუა, გვ. 17.

² ივ. პაპასკირი, ხემურ ლემუა, გვ. 45.

³ დ. გულია, ივმთაქუა, გვ. 101.

⁴ ივ. პაპასკირი, ხემურ ლემუა, გვ. 26.

⁵ იხ. ტაბ. დიალექტი, გვ. 118—119; აშხარ. დიალ. გვ. 204.

⁶ ივ. პაპასკირი, ხემურ ლემუა, გვ. 56.

ული გაგების გადმოცემის ფუნქცია მეორეული უნდა იყოს. აღნიშნული აფიქსი უნდა უკავშირდებოდეს ქართულის აწმყოს ფუძის -ე-ბ, -ო-ბ სუფიქსს.

აღნიშნულ ფინიტობის აფიქსთაგან -ჰ||-ბ ყველაზე ნაკლებ გავრცელებულიცაა და შედარებით ახალი ფორმაციისა უნდა იყოს.

გასარკვევია, რა კავშირში უნდა იყვნენ ფინიტობის აფიქსები დეტერმინანტ სუფიქსებთან.

აორისტი ყველაზე უძველესი და თან მარტივი ფორმაა. სხვა დროის ფორმები მასზე დაყრდნობილი სხვადასხვა დროული შინაარსის მქონე სუფიქსების მეშვეობით (-ჟა, -შა, -ხა||-ც, -ჰა → -აა, -რა, -ლა; -ზ), რომლებიც სათანადო დროთა ინფინიტური წარმოების ფუძეებს ქმნიან.

კილოები დაფუძნებულია ინფინიტურ წარმოებებზე.

ინფინიტურ ფუძეებზე დაფუძნებულია კითხვითი ფორმები. შერეული ინფინიტურ-ინფინიტური ფუძე ახასიათებს უარყოფით-ინფინიტურ წარმოებებს.

თავისებურებებით ხასიათდებიან დინამიკური და სტატიკური ზმნები.

К. В. ЛОМТАТИДЗЕ

СИСТЕМА ОСНОВНЫХ ВРЕМЕН И НАКЛОНЕНИЙ
В АБХАЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В работе с учетом показаний абхазско-абазинских диалектов дается анализ основных форм времен и наклонений как статических, так и динамических глаголов. Сгруппированы они по способу образования. Критерием классификации служат аффиксы финитности: -i-t(-i-d), -n, -p(-h), соответственно чему выделены три группы образований (времен):

С финитным суфф. -i-t		С финитным суфф. -n		С финитн. суфф. -p
Аорист	dce-jt	Прошедшее неопред.	dca-n	
Давнопрошедшее	dca-x'e-jt	Давнопрошедш. упрещающее	dca-x'a-n	
Настоящее	dca-we-jt	Прошедшее несовершенное	dca-wa-n	
Будущее II	dca-ša-t	«Обусловлен.» II	dca-ša-n	
[Конюнктив]	dc[a]-aa-jt	«Обусловлен.» I Заглазное II	dca-r-on dca-zaa-r-on	Будущее I Заглазное I
				dca-p dca-zaa-p

В означенных группах рассмотрены как финитно-инфинитные образования глаголов, так и отрицательные, вопросительные и т. д.

Классификация времен и наклонений по способу образования дает возможность выяснить генезис ряда форм. Так напр., выясняется, что конюнктив (dc-aa-jt); условное наклонение (dca-r) и заглазное I (dca-z-aa-p) содержат общий аффикс инфинитивной основы будущего времени -aa ← -wa||-ra||-la.

Условное наклонение (*dca-r*) опирается на инфинитивную основу будущего времени. Сложный суффикс *-za-r* в условном наклонении характерен только для глагольных форм, которые образованы от времен с финитным суффиксом *-n*, т. е., *-z(a)* в этих формах указывает на инфинитивную основу времен с финитным суффиксом *-n* (ср. условн. *dco-za-r* от прошедшего несовершенного *dco-n*), ибо в инфинитивных образованиях *-n* заменяет *-z*. По этому надо думать, что времена с финитным суффиксом *-it(-id)* как напр., аорист, настоящее, давнопрошедшее, будущее II не имеют условного наклонения. Вообще все формы с суффиксом *-z* как в статических, так и динамических глаголах образованы от инфинитивных форм времен (с финитным суффиксом *-n*) и относятся к основе прошедшего времени.

Из указанных финитных аффиксов только лишь функцию финитности выполняет *-it(-id)*, а *-n* и *-p(-b)* вместе с тем выражают и времена (в финитных образованиях): *n*—прошедшее; *-p(-b)*—настоящее, (в статич. гл.)—будущее.

Указанные аффиксы имеют параллели в родственных языках, ср. в картв. яз. суффикс прошедшего несовершенного времени *-d(→ -t)*; суффикс настоящего-будущего времени *-e-b*, *-o-b* и т. д.

Среди них самым малораспространенным и вместе с тем новым является суффикс *-p(-b)*. Они (*-n*, *-p || -b*) по происхождению не являлись аффиксами времен.

Самым простым и основным временем является аорист. Аорист передается чистой основой глагола (ср. инфинитивную основу аориста—*dan-ca*— „когда он ушел...“). С ним совпадает и основа повелительного наклонения динамических глаголов. Аналогичные факты известны и из других родственных языков (ср. напр. груз. яз.).

На основе аориста образуются другие времена путем добавления суффиксов *-wa*, *-šəa*, *-x'a||-c*, *wa→ -aa*, *-ra*, *-la*, *-z*, т. е.—суффиксов инфинитивной основы соответствующих времен.

Позднего происхождения заглазные I и II. Исторически они имели дюративное значение. Такое значение они сохраняют поныне.

Основой наклонений служат инфинитивные образования времен.

Инфинитивные образования времен лежат в основе также вопросительных форм и др.

Мешанная финитно-инфинитивная основа характерна для отрицательных форм глаголов.

В статье дается анализ и ряда других образований.

შ. ბაჟრინდაშვილი

ლაზიალიზაციის ბუნებისათვის ზოგ იბერიულ-კავკასიურ
ენაში

მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა შიგნით გამოიყოფა ლაზიალიზებული თანხმონების მქონებლობით დახასიათებული კილო-თქმების ერთი რიგი. დიალექტთა მეორე რიგში კი ფართოდაა გავრცელებული დელაზიალიზაციის პროცესი.

დელაზიალიზაციის პროცესის რელიეფურად წარმოდგენის ნიშნის მიხედვით, მაგალითად, დარგუულში, ახუშურის ტიპის კილო-თქმები უპირისპირდება ამ ენის ყველა დანარჩენ კილო-თქმას. ამავე ტიპისაა ლაკურში ის კილო, რომელიც პ. უსლარის შრომას¹ დასდებია საფუძვლად. იგი უპირისპირდება ლაკური ენის ქულის, წუშას, წოვკრას და სხვ. მეტყველებას, აგრეთვე, პ. მურყელისკის წერილში — „Краткие сведения о вихлинском диалекте“² წარმოდგენილი მასალების მიხედვით, ვიწვიურსა და ვოქლიურს, რომლებშიაც ფართოდაა წარმოდგენილი ლაზიალიზებული თანხმონები.

ლაზიალიზებულ თანხმონთანა მქონებლობითაა შეპირობებული აღმავალი დიფთონგების ჯა და ჯი-ს წარმოდგენა დარგუულსა და ლაკურში. ჯი დიფთონგს შედარებით ნაკლებად ვხვდებით, მაგალითად, დარგუულში, რადგან ჰურახულის ტიპის კილოებში ი ხმოვნის წინ წყვილბაგისმიერი ჯ უკვალოდ იკარგვის.

რაც შეეხება დამავალ დიფთონგებს, უკანასკნელებიც დარგუულში პოზიციურადაა მიღებული სიტყვათა მორფოლოგიური ან ფონეტიკური ცვლილების შედეგად ა და ი ხმოვნებთან ი და უ ხმოვნების შეხვედრის დროს, მაგ.:

ქუნული — ქუნუ-ი — ქუნუა — „ქალმა“ (ერგატ.). ლლ კომპლექსის ამოვარდნამ უ და ი ხმოვნები ერთმანეთს შეახვედრა და ამით ხელსაყრელი პირობები შექმნა აღნიშნულ ხმოვანთა დიფთონგად შერწყმისათვის.

საა — სა-ჯი-ი — „ის არის (მამაკაცი)“. ამ მაგალითში ა და ი ხმოვანი ერთმანეთს შეხვდა მათ შორის მოქცეული მამაკაცთა კლასის ნიშნის ჯ-ს გაუჩინარების ნიადაგზე.

ასევე პოზიციურად მიიღება აჯ და იჯ დამავალი დიფთონგებიც, მაგალითად -ა და -ი-ფუძიან ფორმებზე კითხვითი -უ ფორმანტის დართვის შედეგად: აუ → აჯ; იუ → იჯ.

-ი ფუძიან სახელებზე მიცემითის ფორმანტის -ი ხმოვნის დართვით ვლბულობთ -იჲ დიფთონგს, რომელიც დარგუულის ზოგ თქმაში, მაგა-

¹ П. К. Услар, Этнография Кавказа: языкознание, VI, Лакский язык, Тифлис, 1890, Издание Управления Кавказского Учебного Округа.

² მთავსებულია კრებულში „Языки Дагестана“, Махач-Кала, 1948. Издание Дагестанской Базы АН СССР.

ლითად აშტურში, ზემო ხაიდაყურში და სხვ., სიტყვის ბოლოში წარმოქმნისას ტოვებს -**ეჲ**-ს შთაბეჭდილებას, სიტყვის შიგნით კი **იჲ** — **ეჲ** პროცესი არ შეინიშნება. აღნიშნული მოვლენა დისიმილაციის ნიადაგზე აიხსნება: ვიწრო ხმოვნის — **ი**-ს შეხვედრისას ასეთსავე ვიწრო -**ე**-სთან პირველი მათგანი შედარებით უფრო ფართო ხმოვან **ე**-ში გადადის.

როგორც ვხედავთ, დამავალი დიფთონგები დარგუულში მიიღება ხმოვანთა შეხვედრის შედეგად წამოჭრილი რედუქციის პროცესის წყალობით. აღმავალი დიფთონგების **ჟა, ჟე, ჟი**-ს მისაღებად კი სავსებით საკმაოა წინამავალი ლაბიალიზებული თანხმოვნის ლაბიალური ელემენტი შეერწყას მომდევნო **ა, ე, ი** ხმოვნებს.

დარგუულში, აგრეთვე ლაკურში, არ გაგვაჩნია დიფთონგები **ჟო** და **ჟუ**-ლაბიალური ხმოვნების—**ო**-სა და **უ**-ს წინ ლაბიალური სპირანტი ვერ ძღვება, იგი მომდევნო **ო** და **უ** ხმოვნებს შეერწყმის და გაუჩინარდება ხოლმე.

1

დარგუული ენის დიალექტებში ლაბიალიზებული სახით შეიძლება შეგვხვდეს შემდეგი თანხმოვნები¹:

1. სახმო სიმების ყრუ ხშული, ფარინგალიზებული **ყ**:
ყანწ — „ყრუ“ (ჭურახ.);
ყირყია — „კვამლი“ (ჭურახ.) ...
2. ფარინგალური მჟღერი ხშულ-მსკდომი **ჯ**:
ჯიანჯა — „ცხვირი“ (ჭურახ.)...
3. ფარინგალური ყრუ-ფშვინვიერი ხშულ-მსკდომი **ჯ**:
ჯილჯია — „ცელი“ (ხაიდაყ.)...
4. ფარინგალური მჟღერი სპირანტი **ჭ**:
ჭიშა — „თქვენ“ (წუდახ.)...
5. ფარინგალური ყრუ, ენერგიული წარმოების სპირანტი **ჭი**:
ღურჭიია — „ბავშვი“ (ჭურახ.)...
6. ფარინგალიზებული ყრუ ლარინგალური სპირანტი **ჭი**:
ჭიი — „თესლი“ (ჭურახ.)...
7. უეულარული ყრუ მკვეთრი **ყ**:
ყიწლ — „ძროხა“ (ჭურახ.)...
8. უკანა რბილსასისმიერი მჟღერი სპირანტი **ღ**:
ღიარი — „კვალი“ (ჭურახ.);
მირღიან — „საბანი“ (ხაიდაყ.)...
9. უკანა რბილსასისმიერი ყრუ სპირანტი **ხ**:
ხილალ — „დიდი“ (ჭურახ.)...
10. წინა რბილსასისმიერი მჟღერი ხშულ-მსკდომი **გ**:
გიაძა — „ფაშატი“ (ჭურახ.);
გიაყ — „სუნი“ (ჭურახ.)...
11. წინა რბილსასისმიერი ყრუ ხშულ-მსკდომი **ქ**:
ქიანი — „მუცელი“ (ჭურახ.);
ქიაჭ — „თათი“ (ჭურახ.) ...

¹ — ი ნიშნაკით აღნიშნავთ წინამავალი თანხმოვნის როგორც ღია, ისე დახურულ ლაბიალიზაციას.

12. წინა რბილსასისმიერი გემინატი $\bar{ქ}$:
აქიარა — „არ არის“ (წუდახ.)...
13. წინა რბილსასისმიერი ყრუ მკვეთრი კ:
კიელ — „ორი“ (ჰურახ.);
კინტ — „ტუჩი“ (ჰურახ.) ...
14. ველო-პალატალური ყრუ სპირანტი $\bar{ქ}$:
ქიქიარა — „მოკვლა“ (ხაიდაყ.)...
15. ველოპალატალური გემინირებული სპირანტი $\bar{ქ}$:
ნიქია — „ჩვენ“ (ხაიდაყ.)...
16. ენა-ნუნისმიერი მჟღერი სპირანტი უ:
უწვიფიო — „შეხედვა, დანახვა“ (წუდახ.)...
17. ენა-ნუნისმიერი ყრუ ფშვინვიერი სპირანტი შ:
შიალ — „ხუთი“ (ჰურახ.);
იშიო — „სროლა“ (წუდახ.)...
18. ენა-ნუნისმიერი სპირანტი გემინატი შ:
ქაჟშიო — „მოკვლა“ (წუდახ.)...
19. ენა-ნუნისმიერი ყრუ გემინირებული აფრიკატი ჩ:
ჩაჩიე — „არ იყო“ (წუდახ.)...
20. ენა-ნუნისმიერი მკვეთრი აფრიკატი ჭ:
ჭიელ — „ორი“ (წუდახ.)...
21. ენა-ნუნისმიერი ყრუ-ფშვინვიერი აფრიკატი ჩ:
ჩიე — „ცხვარი“ (ხაიდაყ.)...
22. ენა-კბილისმიერი მჟღერი ხშულ-მსკდომი დ:
დიაყ — „ქარი“ (ურახ.)...
23. ენა-კბილისმიერი ყრუ-ფშვინვიერი ხშულ-მსკდომი თ:
თიაქუქის — „ფეხის გასხლტომა“ (ჰურახ.)...
24. ენა-კბილისმიერი მკვეთრი ტ:
ტიჰჰ — „ფეხი“ (ჰურახ.)...
25. ენა-კბილისმიერი ყრუ სპირანტი გემინატი ნ:
ნუნია — „ჩვენ“ [ინკლუზივი] (ხაიდაყ.)...
26. ენა-კბილისმიერი ყრუ-ფშვინვიერი აფრიკატი ც:
ურცია — „შეშისა“ [ნათ. ბრ.] (← ურცულ-ლა)...
27. ენა-კბილისმიერი ყრუ-მკვეთრი აფრიკატი წ:
წია — „პურისა“ [ნათ. ბრ.] (← წულწილა ჰურახ.)...

დასახელებულ ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა შორის ყველაზე ნაკლები გავრცელებულობით წინაენისმიერები ხასიათდებიან. რიგი წინაენისმიერი ლაბიალიზებული თანხმოვანი, როგორცაა: ჩი, ჩი, ჭი, ში, ში, უი და სხვ., მიღებულია უკანა წარმოების თანხმოვნების არტიკულაციის ადგილის წინ გადმოწევისა და აფრიკატიზაციის პროცესების შედეგად პალატალური ხმოვნების ე, ი და ამ ხმოვნების შემკველ ფე, ფი დიფთონგების წინ. არაპალატალურ ხმოვანთა და თანხმოვანთა წინ, როგორც წესი, ამოსავალ უკანა წარმოების თანხმოვნებს ვხედავთ. აფრიკატებისათვის ამოსავალია უკანა წარმოების ხშულ-მსკდომები, სპირანტებისათვის — ამავე წარმოების სპირანტები (ან სპირანტოიდები)¹.

¹ დაწვრილებით ამ საკითხზე იხ. ჩვენს წერილში — Фонетические особенности цудахарского диалекта даргинского языка: კრებული Языки Дагестана, Махач-Кала, 1948.

სისინა წრის კილო-თქმებში, მაგალითად, ხაიდაყურში, წინაენისმიერი ლაბიალიზებული სისინა თანხმოვნებიც რიგ შემთხვევაში პოზიციურად მიღებული ჩანს შესაბამის უკანა წარმოების თანხმოვანთაგან (შდრ. ნუქია და ნუშა წუღახარულში ხაიდაყურის ნიქია და ნისა ფორმებს და ა. შ.).

დარგულის თითქმის არც ერთ კილოში არ ვხვდებით ლაბიალიზებულ წინაენისმიერ ზი, სი, სი სპირანტებს. ერთადერთ გამონაკლისს ამ მხრივ ხაიდაყურის ზოგი თქმა წარმოადგენს. მაგ., აულ სანაჯარის მეტყველებაში დადასტურებული გვაქვს „ჩვენ“ ნაცვალსახელის ექსკლუზივის ფორმა ნისია, სადაც ლაბიალიზებული სი არის წარმოდგენილი. იშვიათად ვხვდებით ლაბიალიზებულ წინაენისმიერ ხშულ-მსკდომთაც. საილუსტრაციო მაგალითებში: ტიაჰი—„ფეხი“ და თიაქუქის—„ფეხის გასხლტომა“ არსებითად ერთი და იმავე ძირისეული თანხმოვნის ორი ვარიანტი გვაქვს: ტიაჰი: თიაქ. იშვიათად ვხვდებით დარგულებში ჰ და წ აფრიკატების ლაბიალიზებულ ვარიანტებსაც. ეს იმ დროს, როცა ლაყურში წინაენისმიერ ხშულთა, სპირანტთა და აფრიკატთა ლაბიალიზებული სახით წარმოდგენა ჩვეულებრივია.

როგორც დარგულებში, ისე ლაყურში მეტად იშვიათია მჟღერ აფრიკატთა ლაბიალიზების შემთხვევები. ამას, ერთი მხრით, ხელს შეიძლება ისიც უწყობდეს, რომ კილო-თქმათა ერთ რიგში მჟღერი აფრიკატები არა გვაქვს და მათ ნაცვლად ყრუ გემინირებულ ც და ჩ აფრიკატებს ვხვდებით.

წინა წარმოების ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა ნაკლები გავრცელებულობა დარგულებში მეორული მოვლენა უნდა იყოს. ამას გვაფიქრებინებს მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში შემონახული ლაბიალიზებული ძი, ცი, წი, დი, თი, ტი (აფხაზური), ცი, ზი, წი, ხი, ში, უი, ჩი, ცი, ჩი (ლაყური) თანხმოვნების არსებობა.

2

ლაყური ენის ლაბიალიზაციის მქონებლობით დახასიათებულ კილო-თქმებში შემდეგი ლაბიალიზებული თანხმოვნები დასტურდება:

1. სახმო სიმების ყრუ ხშულ-მსკდომი ც:

დაციი — „ომი, უთანხმოება“ რ.—დაციი შდრ. მრ. რ. დაციი-უ; აგრეთვე პ. უსლარის შრომაში Лакский язык (გვ. 263) დადასტურებული

ლი ფორმა: დაციი—მრ. რ. დაციი-უ. შდრ. აგრეთვე არაბ. ⁵أء

—„საჩივარი, ძიება“¹;

ცორჰ — „ბიჭი“ (← ციარჰ);

ცორბატი — „ბაყაყი“ (← ციარბატი);

ცორმე — „სიცოცხლე“ რ.—ციარმე—ციამრე¹; შდრ. დარგ. ცაჰმრე — „სიცოცხლე“);

ცოლ — „ძროხა“ (← ციალ; შდრ. დარგ. ცაჰლ — „ძროხა“)²...

2. ფარინგალური ენერგიული წარმოების ყრუ-ფშვინვიერი სპირანტი ჰი:

ჰიიჰკა — მრ. რ. — ჰიიჰკრი — „ჩოჩორი“ (ქული). შდრ. პ. უსლარი:

ჰიიჰკუ — ჰიიჰკრი, აგრეთვე: ჰიიჰკა — ჰიიჰკრი — „ჩოჩორი“ (წუშა);

¹ ბ თანხმოვნის წარმომავლობის შესახებ აქ და მსგავს ფორმებში ქვემოთ გვექნება საუბარი.

² პ. უსლართან აღნიშნულ მაგალითებში ო ხმოვნის ადგილას ო-ს ვხვდებით. ჩვენს მასალა შეკრებილია აულების წუშას და ქულის მკვიდრთა შორის.

- ჰიორნი**— მრ. რ. ჰიორუნი¹ — „ჯაქვის პერანგი“ [— ჰიორნი შდრ. ჰურახ. ჰიანი — ჰიორნი¹];
3. ფარინგალური მჟღერი ხშულ-მსკდომი **ჯ**:
ჯალუ— მრ. რ. **ჯალუთ** — „ყვავი“ . შდრ. პ. უსლ. **ჯაგუ** — „კაქკა-ქი“ (ა თანხმოვანი ლაბიალობის დაკარგვის შედეგად ჩანს წარმოჩენილი);
ჯიაუ— ურდუ — „ძნა“;
ჯიორჯიასა — „ბლაგვი“ [— ჯიორჯიასა; შდრ. ლიტ. დარგ. **ჯაქსი** (← ჯაიქსი) — „ბლაგვი“];
დარჯიოსა — „ცივი“ (წუშა);
დერჯიოსა „ცივი“ (ქული);
4. ფარინგალური ყრუ-ფშვინვიერი გემინატი **ჯ**:
ჯატა— **ჯატ-რი** — „ბუჩქი“; შდრ. უსლ. **ჯატა** [— **ჯაიტა**];
დაჯარ — „არ არის“ (წუშა); შდრ. **დაჯარ** (ქული);
 წუშასა და ქულის მეტყველებაში, **ჯ** — **ჯ** პროცესის სხვა კილოებთან შედარებით ნაკლები გავრცელების გამო, მოსალოდნელ **ჯ** თან ხმოვნის მაგიერ ხშირად ამოსავალი — **ჯი** გვაქვს წარმოდგენილი.
5. ფარინგალური ყრუ-ფშვინვიერი ხშულ-მსკდომი — **ჯ**:
ჯა— რდუ — „ფიცი“ (წუშა); შდრ. უსლ. **ჯა**— რდუ.
მჯია— მჯემურ [— მჯიურ! — „უკანსკენელი“ (წუშა); შდრ. უსლ. **მჯნა** — „უკანა“];
აჯიზან— ნუ — „გარგარი“ (ქული);
ჯაუტუნ — „ცეკვა“ (წუშა, ქული); შდრ. დარგ. **დილჯ** || **დირჯ** — „ცეკვა“...;
6. ფარინგალური ყრუ-მკვეთრი **ყ**:
ყიატუ — „გარეთ“ „არა სახლში“ (წუშა, ქული);
ყიაფა — „ქული“ (წუშა); შდრ. **ყაფა** (ქული), აგრეთვე, დარგ. **ყაპა** (ჰურახ.); **ყ** მიღებული ჩანს ლაბიალობის დაკარგვის შედეგად;
ყიაყია — რდუ — „ხევი“;
ყიარყიანა — „მშრალი“; შდრ. დარგ. **ბერლუბსე** (წუდახ.);
ყოლტსა — „საიდუმლო“; შდრ. უსლ. **ყოლტსა** [— **ყილტსა**]...;
7. უკანა რბილსასისმიერი მჟღერი სპირანტი **ღ**:
ღიარალ— დუ „წვიმა“ (წუშა); შდრ. უსლ. **ღარალ**— დუ;
8. უკანა რბილსასისმიერი ყრუ გემინირებული სპირანტი **ნ**:
უნიან — „დაღლა“ (წუშა); შდრ. უსლ. **უნსა**, **დუნსა**..., დაღლილი²;
ღინიან (წუშა) } „თხრა“, „დაკვლა“; შდრ. უსლ. **ბინან** — „თხრა“
ღენიან (ქული) } [— **ბინიან**]...

¹ ამ სიტყვის შესახებ დაწვრილებით — ქვემოთ.

² И. У с л а р, Лакский язык, გვ. 363.

9. უკანა რბილსასისმიერი ყრუ სპირანტი ხ:
ხიალახი—უ—„ფოცხი“;
ნეხი—რუ—„მდინარე“; შდრ. უსლ. ნეხა—რუ;
მუხხიალთალა—თაღლუ—„ლომი“, „ძალაყინი“...
10. წინა რბილსასისმიერი მქედრი ხშულ-მსკდომი გ:
გია—„ის, რომელიც ძირსაა“, მრ. რ. გიეჟ; შდრ. უსლ. გჰ, მრ. რ. გაჟ. ხმოვნის სიგრძე მიღებულია ია დიფთონგისაგან ლაბიალობის მომენტის ხმოვანთან შერწყმით დელაბიალიზაციის შემდეგ: ია (||ჭა) → ჰ;
ლაგიავაუ—„კარაქი“ მრ. რ. ლაგიაურდუ; შდრ. უსლ. ლაგაბუ—რთუ [←ლაგაბუ-რთუ]¹;
გიანზსა—„მსხვილი“; შდრ. უსლ. განზსა [←გიანზსა, აგრეთვე დარგ. ჭაბცე |←გჭაბცე]—„მსხვილი“¹...
11. წინა რბილსასისმიერი გემინატი ქ:
ქიაქიან—„დანახვა“; შდრ. უსლ. ქაქან [←ქიაქიან]²;
აქედან: ქიაქიან-ან „დანახვებინება“;
ბექიან—„წაკითხვა“ (ქული);
ჯექიან—„ცუდი“; შდრ. დარგ. ჰუნჩასე [←*ჰუნქასე];
ქიერჩი—უ—„კბილი“ (წუშა, ქული); შდრ. უსლ. ქარჩი;
დუქიან—„გამოდრობა“ (წუშა, ქული)...
12. წინა რბილსასისმიერი ყრუ-ფშვინვიერი ხშულ-მსკდომი ქ:
ქიაცა—ცრი—„ჭაკი ცხენი“ (წუშა, ქული); შდრ. უსლ. ქაცა [←ქიაცა, აგრეთვე დარგ. ქიაცა]←გიაძა;
ქიაჩი—უ—„ძალი“ (წუშა, ქული) შდრ. უსლ. ქაჩი [←ქიაჩი], აგრეთვე დარგ. გიაჯა—„ძუ ძალი“;
ქიარში—უ—„თავსაფარი“ (წუშა, ქული);
ბართქია—„მაჯა“; („ხელის დასაწყისი“); შდრ. უსლარი ქა „ხელი“;
ქიადჯასა—„უხელო“ (წუშა, ქული); შდრ. უსლ. ქა—„ხელი“;
ქიინტ—„ორმო“; შდრ. დარგ. ქურ...
13. წინა რბილსასისმიერი ყრუ-მკვეთრი კ:
კიარა—რთუ „ფეჩი“; შდრ. უსლ. კარა, დარგ. ქარი;
კიი—„ზამთარი“; შდრ. უსლ. კი, დარგ. გ^ა || ცინი;
კია—„ის, რომელიც ზევითაა“ (წუშა, ქული); შდრ. უსლ. კი;
კიეჟ—„ისინი, რომლებიც ზევით არიან“ (წუშა, ქული);
რიკი—რუ—„ნაჯახი“ (წუშა, ქული); შდრ. უსლ. რიკი;
თარკი—კრუ—„ძვალი“; შდრ. უსლ. თარკი;
კიილასა (წუშა) } —„წვრილი“ [ქართ.წველ←*კველ.²]
კიილამი (ქული) }
ბიკიან—„ყოფნა“.

¹ П. Услар, Лакский язык, გვ. 309.

² იქვე, გვ. 293.

14. ველოპალატალური სპირანტები: ქ და ქ̄:
- ქიაქიარი — რთუ — „რისამე ნახარში“, „წვენი“: შდრ. უსლ...
ქაქარი;
- ქიი — რუ — „მტრედი“; შდრ. უსლ. ქ̄ი;
- ქიიჭ — „წინ“; შდრ. უსლ. ქ̄იჭ;
- ქიენ — ნნუ. (წუშა) }
ქიინ — ნნუ (ქული) } „ცვარი“; შდრ. უსლ. ქ̄ინ;
- ცუშა — მრ. რ. ცუქარი — „დათვი“ (წუშა); შდრ. უსლ. ცუშა.
მრ. რ. ცუქარი...
15. ენა-ნუნისმიერი მჟღერი სპირანტი ყ:
- ყიალლუ — „პატრონი“ (ქული); შდრ. ზალდუ — ჯლუ (უსლარი);
ყიი || ყიი — „თქვენ“ (ქული); შდრ. ზუ (წუშა, უსლარი)...
16. ენა-ნუნისმიერი ყრუ სპირანტი შ:
- შიაჭა — „შინ“ (ქული); შდრ. უსლ. შავა;
- ლიშიანდან — „ჩაქრობა“ (წუშა);
ბუშიან — „თქმა“ (ქული); შდრ. ბუსიან (წუშა, უსლარი), აგრეთვე:
ბ-ურ-ს-ის — „თქმა“ (დარგ.);
შიანუ — რდუ — „ძილი“ (წუშა, ქული); შდრ. შანუ (უსლ.), აგრეთვე:
ბ-უ-ს-ის — (დარგ.);
იშან — ნუ || შიან — ნუ — „ფიჭა“...
17. ენა-წინაკბილებისმიერი მჟღერი სპირანტი ზ:
- ზიალლუ — „პატრონი“ (წუშა); შდრ. ზალდუ (უსლარი)...
18. ენა-წინაკბილებისმიერი ყრუ სპირანტი ს:
- უსუ — „ძმა“;
ბუსიავ — „მითხარი“;
დუსიი — რდუ — „სპილენძი“ (წუშა); შდრ. დუსი (ქული), აგრეთ-
ვე დუბსი — (დარგ.);
ნისიართი — „კიტრი“ (წუშა) შდრ. დარგ. ნისბართი...
19. ენა-წინაკბილებისმიერი გემინირებული სპირანტი ს:
- უსიიჭ — „ძმასთან“; შდრ. უსლ. უსუ — „ძმა“...
20. ენა-ნუნისმიერი ყრუ გემინირებული აფრიკატი ჩ:
- ჩიან — „სიყვარული“ (წუშა, ქული); შდრ. უსლ. ჩან;
- ჩიაბუ — „სიყვარული“ (წუშა, ქული); შდრ. უსლ. ჩაბუ;
- ჩიავ — „საყვარელი“; „სასურველი“ (წუშა, ქული)...
21. ენა-ნუნისმიერი ყრუ აფრიკატი ჩ:
- ჩიწყანი || ჩიანი — „ადრე“, „განთიადზე“ (ქული); შდრ. ჩანი — „სინა-
თლე“ (უსლარი), აგრეთვე ჯაყალალ — „დილით“ (დარგ.);
ბუჩიან — „მოვლევა“, „მომკა“;
ჩიპრი — „საიდან“;
ჰიჩირუ — „ვაშლები“; შდრ. ჰიინც (დარგ.);
ჩიაჭუ — „ვინმე“ (ქული); შდრ. ცუჭუ (წუშა), აგრეთვე ჩაკალ — „ვინ-
მე“ (დარგ.);
დუჩირი — „ცხენები“ (წუშა); შდრ. დუჩირი (უსლარი);
მარჩი — რუ — „ქარი“ (ქული); შდრ. მარჩ — რუ (უსლარი);
ჩიარსა — სრი — „ფარღული“ (წუშა); შდრ. ჩარსა — სრი (ქული)...

22. ენა-ნუნისმიერი ყრუ-მკვეთრი აფრიკატი **ჭ**:
 ჭიაცხა — „მაგარი“ (ქული); შდრ. წაყ — „ძალა“ (დარგ.);
 ჭიირჩუჩუსა — „მლაშე“ (წუშა) } შდრ. წუ — მარილი; წილ — (ნა-
 ჭიირჩუჩუსა — { თეს. ბრ.) — „მარილისა“;
 ღაჭირასა — „ცარიელი“; შდრ. ბ-აწ-ილ (დარგ.);
 ჭია — „მიწური“...

23. ენა-წინაკბილებისმიერი ყრუ გემინირებული აფრიკატი **ც**:
 ციახანუ — „შიშიანობაა“...

24. ენა-წინაკბილებისმიერი ყრუ აფრიკატი **ც**:
 ციენეუ — „ყველა“ (ქული) მრ. რ. ჩიენეფა; შდრ.
 ჩიენეუ — მრ. რ. ჩიენეფა (წუშა);
 იცურქუ — „ქურდი“ რ — ციურქუ;
 ბუციან — „მოგლეჯა“;
 ციაჭუ — „არავინ“;
 ციალა — „თითონ მისი“...

25. ენა-წინაკბილებისმიერი ყრუ-მკვეთრი აფრიკატი **წ**:

წიათარისა — „ჭრელი“ (ცხვარი);
 წილ — „მარილისა“ (ნათ. ბრ.) „მარილით“ (ერგ.);
 წაყ — „ძალა“ (წუშა); შდრ. წაყ. (უსლარი, დარგუელი).

ლაკურში არაა დადასტურებული ლაბიალიზებული დი, თი, ტი, თი, თანხმოვნები, რომლებიც დარგულში თუმცა მეტად იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება. გარდა ანისა, ლაბიალიზებული სახით არ გვხვდება არც მეღერი აფრიკატები ჯ და ძ (მათ ნაცვლად ჰომორგანული ყრუ გემინირებული აფრიკატებია წარმოდგენილი). როგორც აღვნიშნეთ, დარგულისაგან განსხვავებით ლაკურში მეტად მდიდრადაა წარმოდგენილი ლაბიალიზებულ წინაენისმიერ შიშინა და სისინა თანხმოვანთა სისტემა, განსაკუთრებით სპირანტები.

ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა ცხრილი

№№	საწარმოთქმო ადგილი	დარგული ენა				ლაკური ენა			
		ფი	ჭი	ჭი	ცი	ფი	ჭი	ჭი	ცი
1	სახმო სიმები	—	—	—	ცი	—	—	—	ცი
2	ენის ძირი — ხახის უკანა კედელი	ფი	ჭი	ჭი	ცი	წი	ჭი	ჭი	ცი
3	ენა — უკანა რბილი სასა	ლი	—	ხი	—	ლი	ხი	ხი	—
4	ენა — წინა რბილი სასა	გი	ქი	ქი	კი	გი	ქი	ქი	კი
5	ენა — რბილი და მაგარი სასა	—	ქი	ქი	—	—	ქი	ქი	—
6	ენა — ნუნები	ფი	ში	ში	—	ფი	ში	ში	—
7	ენა — წინა კბილები	წი	ჩი	ჩი	ჭი	—	ჩი	ჩი	ჭი
		—	ცი	ცი	წი	—	ცი	ცი	წი
		—	სი	—	—	ზი	სი	სი	—
		ლი	—	თი	ტი	—	—	—	—

3

გარდა იმისა, რომ დარგული და ლაკური ერთმანეთს უპირისპირდებიან წინაენისმიერ თანხმოვანთა ლაბიალიზებული ვარიანტების თვალსაზრისით, ეს ენები ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან ლაბიალიზაციის ხასიათის მიხედვითაც.

დარგულში ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა ძირითად არტიკულაციას ერთვის ბაგეების დამატებითი არტიკულაცია. ტუჩები წინ წამოიზიდებიან და მომრგვალდებიან იმგვარად, რომ მათ შორის საკმაო სიფართოვის ნაპრალი ჩნდება. ამგვარი ლაბიალიზაცია შეიძლება ხმოვნამაც განიცადოს: დარგულის ჰურახულ კილოში, მაგალითად, ა ხმოვანი ამგვარად ლაბიალიზებისას განურჩეველი ჯ ხმოვნის ელფერს იძენს: აირყანს—„წავალ“ (←ჟარყანს). ლაბიალიზაციის ეს ტიპი საერთოა დარგულში როგორც ხშულ, ისე სპირანტ ლაბიალიზებულთათვის. ლაბიალიზაციის აღნიშნულ სახეს შეიძლება **ლიაბილაბიალიზაცია** ეწოდოს ლაბიალიზაციის სხვა სახეობებთან შეპირისპირებით, რომელთა შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

ლაკურ ენაში ლაბიალიზებული ხშულების — გი, ჯი, კი, ქი, ცი, ჭი, წი და მისთ. წარმოთქმის დროს ხშვას მარტო ამ თანხმოვანთა საწარმოთქმო ადგილას კი არ აქვს ადგილი, არამედ ბაგეებთანაც. უკანასკნელნი ოდნავ წინ წამოიწევიან და იხურებიან, ამასთანავე ბაგეების ხშვა შედარებით ნაკლებ ენერგიულია, ვინემ ეს რომელიმე წყვილბაგისმიერი თანხმოვნის წარმოთქმისათვის არის საჭირო. საწარმოთქმო ადგილას ხშვის სკდომას თან სდევს ბაგეთა ხშვის სკდომაც. მკლერ ლაბიალიზებულ ხშულ-მსკდომთა წარმოებისას ბაგეების ხშვის სკდომის შედეგად ტონის წარმომქმნელ პერიოდულ რხევებს ვლბულობთ. ეს რხევები იმის გამო, რომ ნომდევნო ხმოვნის საწარმოებლად ბაგეები გაიშლებიან და მათი დაჭიმულობა სუსტდება, სწრაფად გადაიზრდებიან უტონო თრთოლაში. როგორც პერიოდულ რხევებს ბაგეებისას, ისე ამ უკანასკნელთა უტონო თრთოლას შევიგრძნობთ მათზე (განსაკუთრებით ზედა ბაგეზე) თითის დადებით. ყრუ ფშვინვიერ ხშულ-მსკდომ ლაბიალიზებულთა წარმოთქმის დროს ბაგეების ხშვის სკდომის შედეგად პერიოდული, ტონის მომცემი რხევების ნაცვლად მხოლოდ უტონო თრთოლა მიიღება.

ლაბიალიზაციას ამ სახეს შეიძლება **დახურული ბილაბიალიზაცია** ეწოდოს დარგულში წარმოდგენილი ლია ბილაბიალიზაციის საპირისპიროდ.

აკუსტიკური შთაბეჭდილება მკლერთა დახურული ბილაბიალიზაციის დროს ისეთია, თითქოს ლაბიალიზებული მკლერი ხშულ-მსკდომის წარმოთქმის ერთდროულად მკლერ-მთრთოლ ბ-საც წარმოვთქვამდეთ: გია-ის, რომელიც ქვევითაა: „ჯიაღუ — „ყვაი“ და სხვ. წარმოიქმნიან როგორც გბა, ჯბაღუ და სხვ. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ამითაა შეპირობებული ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა რეფლექსად ბ-ს არსებობა.

ყრუ-ფშვინვიერ ხშულ-მსკდომთა დახურული ბილაბიალიზაციის დროს ბგერის თანხმობები ლაბიალური ელემენტის აკუსტიკური ეფექტი ყრუ ფშვინვიერ ხშულ-მსკდომ ფ-ს მოგვაგონებს, რომელიც ლაბიალიზებულ ამოსავალ თანხმოვანს შეიძლება კიდევ მოსდევდეს და კიდევ უსწრებდეს წინ. განსაკუთრებით ეს შეინიშნება სიტყვის თავკიდურ ლაბიალიზებულ წინაენისმიერ

ცო, ცო, ჩი, ჩი, აფრიკატების წარმოთქმისას: შდრ. ცოურქუ || იცურქუ — „ქურდი“; ჩიწრი || იჩიწრი — „საიდან?“ და ა. შ.

ყრუ მკვეთრ ხშულ-მსკდომთა დახურული ბილაბიალიზაციის დროს ექსპირატორული ნაკადის სისუსტისა და სიმციროს შედეგად ლაბიალიზაციის აკუსტიკური ეფექტი მით უფრო უახლოვდება ჰ თანხმოვანს, რაც უფრო წინა წარმოების დახურულად ბილაბიალიზებული მკვეთრი იწარმოება. მაგალითად, წი, ჭი თანხმოვნები წარმოითქმიან ისე, როგორც წჰ, ჭჰ შერწყმულად წარმოთქმისას: ჭჰაყსა — „მაგარი“ (ქული), წჰაყ — „ძალა“ (წუშა), წჰილ — „მარილისა“ და სხვ. ხშირად აღნიშნული ლაბიალიზებული თანხმოვნები, ისე როგორც ამ რიგის სხვა ბგერები, წარმოითქმიან ლაბიალობის მომენტის წინსწრებით: ჰწ, ჰჭ... შდრ. წარმოთქმაში: ჰწაყ — „ძალა“, ჰჭაყსა — „მაგარი“ და სხვ. უნდა ხაზგასმით აღინიშნოს, რომ დახურულად ბილაბიალიზებული მკვეთრების წარმოთქმისას სარტიკულაციო ჰაერნაკადი იმდენად სუსტია, რომ სრულიად უკმარია ბაგეების თრთოლაში მოსაყვანად. ეს იწვევს ლაბიალობის არტიკულაციური მომენტის მკვეთრ ჰ-ს არტიკულაციასთან დამთხვევას.

დახურულად ბილაბიალიზებულ მეღერ სპირანტთა წარმოთქმისას ლაკურში ბაგეთა ხშვის სკდომა ნაკლებშესამჩნევადაა გამოხატული. სმენითი შთაბეჭდილება ისეთია, თითქოს ამოსავალ ძირითად სპირანტ თანხმოვანთან ერთდროულად წყვილბაგისმიერ სპირანტ ბ-საც წარმოვთქვამდეთ (უკანასკნელის არტიკულაცია განსხვავდება წყვილბაგისმიერი სპირანტის ჟ-ს წარმოთქმისაგან იმით, რომ ჟ წარმოითქმის წინ წამოზიდული ბაგეების შუა დარჩენილ ვიწრო ნაპრალში, სპირანტი ბ კი იწარმოება განზე გაზიდულ და დაჭიმულ ბაგეთა პერიოდულ რხევაში მოყვანით).

დახურულად ბილაბიალიზებული ბგერები მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა დასავლეთის ჯგუფის ენებშიაც გვხვდება, მაგალითად აფხაზურში. ლაკურისაგან განსხვავებით აფხაზურში ამგვარად ლაბიალიზებული წინანისმიერი ხშულები დი, თი, ტი გვაქვს წარმოდგენილი. რომ ლაკური გი, ჭი, ჭი, ცი, ცი, ჩი, ჩი, წი, ჭი და სხვ. თანხმოვნები აფხაზურის დი, თი, ტი თანხმოვნებს შევეუდაროთ, ვნახავთ, რომ ბაგეების თრთოლას აფხაზურში უფრო ხანგრძლივი და ენერგიული ხასიათი აქვს, ვინემ ლაკურში. სხვადასხვა ჯგუფის ენებში ლაბიალიზაციის ერთი და იმავე ტიპის შემორჩენა სხვადასხვა ადგილწარმოების თანხმოვანთა სისტემაში უთუოდ იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ: ა) ადრე ლაბიალიზაციის ეს ტიპი გავრცელებული უნდა ყოფილიყო მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა როგორც დასავლეთის, ისე აღმოსავლეთის ჯგუფის ენებში. ბ) ამასთანავე, დახურულ ბილაბიალიზაციას უნდა მოეცვათ თუ ხშულ თანხმოვანთა მთელი სისტემა არა, მისი საგრძნობი ნაწილი მაინც. ენათა ერთ ჯგუფში შემოგვრჩა ამგვარად ბილაბიალიზებულ თანხმოვანთა ერთი რიგი (დი, თი, ტი), მეორე ჯგუფში კი მეორე (გი, ჭი, ცი, ცი, ჩი, ჩი, ჭი, ჭი და ა. შ.).

ლაბიალიზაციის მესამე ტიპს დენტო-ლაბიალიზაცია წარმოადგენს. იგი ახასიათებს მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა როგორც აღმოსავლური, ისე დასავლური ჯგუფის ენებს. დენტო-ლაბიალიზაციის შემთხვევები დასავლური ჯგუფის ენათაგან შეინიშნება, მაგალითად, აფხაზურში. აღმოსავლური ჯგუფის ენებში ლაბიალიზაციის ამ ტიპის არსებობაზე მიუთითებს ალულურისა და ლეზგიურის ზოგი სიტყვა: შდრ. ალულ. ლუჟ — „მტრედი“, ლეზგ. ლიჟ;

„მდრ., აგრეთვე, დარგ. ლაქია — „მტრედი“. აღუღურსა და ლეზგიურში ამოსავალი ლაბიალიზებული ქი სპირანტის ადგილას ლაბიალობის მომენტი-ღა გვაქვს რეფლექსის სახით შემონახული: ქი— ი —ჭ. რეფლექსის (ჭ) სიყრუე შეპირობებულია ამოსავალი ლაბიალიზებული ქი თანხმოვნის სიყრუით. გარდა ამისა, ლაკური ენის ზოგ თქმაშიაც უკანა წარმოების ლაბიალიზებული ქი სპირანტი წარმოთქმისას ძ-ს შთაბეჭდილებას ახდენს. მაგ., ქულის მეტყველებებაში მტრედის სახელი ქიი აკუსტიკურად ძი-ს უდრის. ძ თანხმოვნის აკუსტიკური ელფერი, რაც ქი ბგერის წარმოთქმას დაჰკრავს, უთუოდ დენტოლაბიალიზაციის არსებობაზე მიუთითებს: ამ ბგერის დახურულად ბილაბიალიზაციის შემთხვევაში ძ-ს აკუსტიკური ელფერის ნაცვლად ბილაბიალური ფ-ს აკუსტიკურ შთაბეჭდილებას მივიღებდით.

დენტოლაბიალიზაციისათვის დამახასიათებელია ლაბიალიზებული თანხმოვნის წარმოების დროს ქვედა ბაგის ზედა საჭრელ კბილებთან ნიახლოება თითქმის სრულ შეხებამდე და ამით მეტად ვიწრო ნაპრალის წარმოქმნა. ენა ისე მჭიდროდ ეკვრის ქვედა კბილებს, რომ არტიკულაციისას ქვედა ბაგის ნაწილი ზედა და ქვედა წინაკბილებს შორის ექცევა¹.

დენტო-ლაბიალიზაციის შეიძლება მეტ-ნაკლებად განსხვავებული სახე ჰქონდეს ენებსა თუ კილოებში, მაგრამ არტიკულაციის მთავარი მომენტი — ქვედა ბაგისა და ზედა კბილების მონაწილეობა — ყველგან უცვლელი რჩება.

ქ. ლომთათიძე ამგვარად აღწერს დენტო-ლაბიალიზებული ბგერების წარმოებას აფხაზურში, კერძოდ ამ ენის ტაპანთურ კილოში:

„ლაბიალიზაცია ტაპანთურსაც ახასიათებს (აქაც გვხვდება ში, ფი, ძი...), ოღონდ აქ ეს ლაბიალიზაცია, ჩვეულებრივ, სრული (ან უკეთ: ბილაბიალური) არაა. ტაპანთურში, არც თუ იშვიათად, სათანადო ბგერათა წარმოებისას დამახასიათებელი არაა ბაგეთა ის მოქმედება, რასაც პირაქეთა დიალექტებიდან ვიცნობდით. ზემო ბაგე თითქმის უმოქმედოა. მისი მოძრაობა მხოლოდ იმაში გამოიხატება, რომ შორდება ქვემო ბაგესა და ოდნავ ზემოთ იწევს. სამაგიეროდ, ქვემო ბაგე (განსაკუთრებით მისი შიგნითა ნაწილი) უფრო აქტიურია. ზემო კბილებიც სწორედ ქვემო ბაგის ამ შიგნითა ნაწილისადმი არიან მიმართულნი. ოდნავ ლაბიალური მომენტი აღნიშნულ ბგერათა წარმოებაში ხშირად ძნელი შესამჩნევიც არის“².

აულ კრასნოვოსტოჩნის მეტყველებებაში ქ. ლომთათიძე განარჩევს დენტო-ლაბიალიზაციის (ავტორის ტერმინოლოგიით ნაწილობრივი ლაბიალიზაციის) ორ სახეს: „ერთის მხრით გვაქვს ში და მისი რიგის სხვა ბგერები, რომელთა არტიკულაციაც ასეთია: ზემო ბაგე ოდნავ აწეულია ზემოთ, ზემო კბილები მიმართულია ქვემო ბაგის შიგნითა ნაწილისადმი, ხოლო,

¹ ახასიათებს რა ლაბიალიზაციას ტაბასარანულში, ა. მაჭომეტოვი წერს: В табасаранском языке различаются лабиализованные звуки двойного рода: обычные лабиализованные звуки, аналогичные с даргинским, — при их произношении губы вытягиваются вперед, — и специфические лабиализованные звуки, при произношении которых нижняя губа слегка загибается за нижние зубы“. (Лабиализованные звуки в даргинском языке: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. V, გვ. 407). აქ ლაბიალიზაციის ამჟამად ჩვენთვის საინტერესო ტიპის აღწერისას საზღვასმულია ქვედა ბაგის წინა ქვედა კბილებზე გადაღუნვა, მაგრამ არაფერია ნათქვამი ქვედა ბაგის წინა ზედა კბილებთან მიახლოების შესახებ, რასაც დენტოლაბიალიზაციის აღნიშნული ტიპის დახასიათებისათვის არსებითი მნიშვნელობა აქვს.

² ქ. ლომთათიძე, აფხაზური ენის ტაპანთური დიალექტი, 1944, გვ. 17.

მეორე მხრივ, ზ და მისი რიგის ბგერები, რომლებიც, პირველთაგან აშკარად განსხვავდებიან: ზემო ბაგე უფრო ინტენსიურადაა აწეული ზემოთ, ზემო კბილები უახლოვდება ქვემო ბაგის შიგნითა ნაწილს რაც შეიძლება. ღრმად, თითქმის ძირამდე, ქვემო ბაგის ეს ნაწილი შეწეულია შიგნით, ხოლო ბაგის ზემო ნაწილი გამოწეულია გარეთ. ლაბიალობა მინიმალურია¹.

დენტო-ლაბიალიზაციის ორი ტიპი აშკარად გამოიყოფა ქვემო ბაგის შიგნითა თუ გარეთა ნაწილების აქტიურობის ნიშნის მიხედვით. მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა დასავლეთ ჯგუფში წარმოდგენილია დენტო-ლაბიალიზაციის ის სახე, რომლისთვისაც დამახასიათებელია ქვემო ბაგის შიგნითა ნაწილის მიახლოება ზემო კბილებთან, აღმოსავლეთ ჯგუფში დენტო-ლაბიალიზაციის მეორე სახეც უნდა იყოს წარმოდგენილი: ზედა წინაკბილებს უახლოვდება ქვედა წინაკბილებზე შიგნითკენ გადახრილი ქვედა ბაგის გარეთა ნაწილი². ამ ჯგუფის ენებში, თუ ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა რეფლექსების მიხედვით ვიმსჯელებთ, არ უნდა იყოს უცხო დენტო-ლაბიალიზაციის პირველი სახეც (შდრ. კბილბაგისმიერ ჭ-ს მიღება აღულურსა და ლეზგიურში ლაბიალიზებული ქ-ს რეფლექსად).

ნაკლებად არსებითი, მაგრამ საყურადღებოა დენტო-ლაბიალიზაციისას ქვედა ბაგის მონაწილეობის მეტ-ნაკლები ინტენსიურობაც, მაგალითად, აფხაზურის კილო-თქმებში.

ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ **ლაბიალიზაციის აღნიშნულ ტიპს მხოლოდ სპირანტებსა და აფრიკატებში ვხვდებით**. ტაბასარანულში ამგვარად ლაბიალიზებულია შიშინა წყება სპირანტებისა და აფრიკატებისა იმ დროს, როცა აფხაზურის დიალექტებში „თითქოს უფრო ბუნებრივია სრული ლაბიალიზაცია (resp. ბილაბიალიზაცია—შ. გ.). შიშინა წყებაში, ხოლო ნაწილობრივი (resp. დენტო-ლაბიალიზაცია—შ. გ.)—სისინაში“³.

ლაბიალიზებული ბგერებიდან მედერი ლაბიალიზებული თანხმოვნები მედერნი არიან. წარმოთქმის მთელ სიგრძეზე, ყრუ ლაბიალიზებული თანხმოვნები კი ყრუნი. ამიტომ ლაბიალიზაციის ამა თუ იმ საერთო ნიშნით გამოხატვისას გარკვეული არასიზუსტეა დაშვებული. უმჯობესი იქნებოდა ლაბიალიზაციის თითოეული ტიპისათვის დამოუკიდებელი ნიშანი შემოგველო, ამასთანავე ამთავითვე აღგვენიშნა, რომ ლაბიალობის მომენტი ამოსავალ ლაბიალიზებულ თანხმოვანთან ერთად ჰარმონიულ კომპლექსს ქმნის—იგი მედერთან მედერის, ყრუ ფშვინვიერთან—ყრუ ფშვინვიერის, ხოლო მკვეთრთან—მკვეთრის სახით წარმოგვიდგება. აღნიშნული გარემოება განაპირობებს ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა რეფლექსთა ნაირნაირობას ამოსავალ ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა გვარეობისდა მიხედვით როგორც ღია, ისე დახურული ბილაბიალიზაციის თუ დენტო-ლაბიალიზაციის დროს.

გვარაუდობთ, რომ ღია და დახურულ ბილაბიალიზაციას ერთმანეთისაგან განასხვავებდა ამოსავალ ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა ხასიათი; ხშულ-მსკდომნი დახურულად ბილაბიალიზებულნი უნდა ყოფილიყვნენ, ხოლო სპირანტები ღია ბილაბიალიზაციას უნდა დაქვემდებარებოდნენ. ღია ბილაბიალიზაციის ერთ-ერთ განშტოებას, ალბათ დიალექტების მიხედვით განსხვავებულს, დენტო-ლაბიალიზაცია წარმოადგენდა.

¹ ქ. ლომთათიძე, აფხაზური ენის ტაპანთური დიალექტი, 1944, გვ. 18.

² შდრ. ა. მაჰომეტოვის მიერ წარმოდგენილ აღწერას ამ ბგერებისას.

³ ქ. ლომთათიძე, აფხაზური ენის ტაპანთური დიალექტი. გვ. 23.

ლაბიალურ თანხმოვანთა წარმოების ინტენსივობის შესუსტების საერთო ტენდენციის არსებობას მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში უნდა გამოეწვია დახურული ბილაბიალიზაციის გავრცელების დღეს არსებული შეზღუდულობა (დი, თი, ტი აფხაზურში) ან სრულიად მოშლა და შეცვლა ღია ბილაბიალიზაციით (დარგუულში) და დენტო-ლაბიალიზაციით (აფხაზურის დიალექტებში).

დენტო-ლაბიალიზაციის შემთხვევებს გვაწვდის ლაკური ენის ზოგი თქმაც (წუშა, ქული...) ხიხინა¹, უკანა წარმოების სპირანტებთან: ქვ, ქვ. უკანასკნელთაგან ა ხმოვნის წინ ლაკურ ენაში შეიძლება ლაბიალიზებული შიშინა ან სისინა სპირანტები მივიღოთ: ქვ → ხ, ქვ → შ, ქვ → ხ, ქვ → შ...

უნდა ვივარაუდოთ, რომ დენტო-ლაბიალიზაციის აღნიშნული ტიპის გავრცელებულობა ისტორიულად შემოფარგლული იყო სპირანტებით და შემდეგ მოიცვა აფრიკატებით.

ქ. ლომთათიძეს აფხაზური ენის დიალექტებში დადასტურებული აქვს დახურული ბილაბიალიზაციის ღია ბილაბიალიზაციითა და დენტო-ლაბიალიზაციით შეცვლის მაგალითები².

აღნიშნული ფაქტი უნდა მიუთითებდეს ღია ბილაბიალიზაციისა და დენტო-ლაბიალიზაციის მოქმედების რადიუსში დახურულად ბილაბიალიზებული ხშული თანხმოვნების თანდათანობით მოქცევაზე და არა მასზე, რომ, საერთოდ, დახურული ბილაბიალიზაცია ისტორიულად წინ უსწრებდა ღია ბილაბიალიზაციის დანარჩენ სახეებს და რომ უკანასკნელნი ლაბიალიზაციის ზემოთ დასახელებული ტიპის თანდათანობით გაქრობის შემდეგ წარმოიშვნენ. ამგვარ ვარაუდს გამორიცხავს ლაბიალიზაციის ყველა დასახელებული ტიპის თანაარსებობა როგორც პირიქეთა აფხაზურში, ისე ლაკურსა და სხვა ენებშიაც.

4

ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა ისტორიულად ცვლა შეიძლება გამოიხატოს მათ დელაბიალიზაციაში. მაგალითად, დარგუული ენის ახუშურ კილოში წარმოდგენილი გვაქვს დელაბიალიზებული სახით ის თანხმოვნები, რომლებიც სხვა კილოებში ღია ბილაბიალიზებული სახითაა შემონახული. ანალოგიური მოვლენა შეინიშნება ლაკური ენის დიალექტების მონაცემების შედარებისასაც.

ვხვდებით შემთხვევებს, როცა ლაბიალიზებული თანხმოვანი ერთი და იმავე ენის კილო-თქმებში ცვლა-განვითარების სხვადასხვა გზებს გაივლის. ერთ შემთხვევაში თუ ლაბიალიზაციის ელემენტი უკვალოდ ქრება და ამოსავალი თანხმოვანი დელაბიალიზებული სახით წარმოგვიდგება, მეორე შემთხვევაში შეიძლება ამოსავალი თანხმოვნის წარმოება მოიშალოს და ლაბიალიზაციის ელემენტი დაგვრჩეს ლაბიალური თანხმოვნის სახით.

¹ ტერმინს ხიხინა ვნმარობთ უკანა და წინა რბილსასისმიერ სპირანტთა აკუსტიკური ელფერის გადმოსაცემად ენა-ნუნისმიერთა და ენა-კბილისმიერთა აღმნიშვნელი ტერმინების — შიშინა და ხიხინა-ს გვერდით; ფარინგალურ და ლარინგალურ სპირანტთათვის, ამრიგად, შეიძლება ჰიშინა სპირანტები გვეწოდებინა. v ნიშნაკს ვიყენებთ წინამავალი თანხმოვნის დენტო-ლაბიალიზაციის აღსანიშნავად, ისე როგორც ეს გამოყენებული აქვს პროფ. ქ. ლომთათიძეს.

² ქ. ლომთათიძე, აფხაზური ენის ტაპანთური დიალექტი, გვ. 19.

ბაგისმიერი თანხმოვნები, ამგვარ შემთხვევებში, ამოსავალი ლაბიალიზებული ბგერების რეფლექსებს წარმოადგენენ.

რეფლექსთა შორის შეიძლება გვაქონდეს წყვილბაგისმიერი თანხმოვანიცა და კბილბაგისმიერიც, ხშულიცა და სპირანტიც. ყველგან და ყოველთვის ამოსავალი არის ლაბიალიზაციის ხასიათი. ბილაბიალიზაციის შემთხვევაში რეფლექსებად წყვილბაგისმიერები გვაქვს, დენტო-ლაბიალიზაციისას კი კბილბაგისმიერი. დახურული ბილაბიალიზაციის დროს ბაგეთა არტიკულაციაში მონაწილეობის ხასიათი განაპირობებს რეფლექსებად წყვილბაგისმიერ ხშულ-მსკდომთა არსებობას. დენტო-ლაბიალიზებულ ბგერათა არტიკულაციაში ბაგე-კბილები მონაწილეობის ხასიათით შეპირობებულია რეფლექსებად ბაგე-კბილისმიერი სპირანტის წარმოდგენა. ღია ბილაბიალიზაციისას ბაგეების მორგვალების შედეგად კი შეიძლება რეფლექსად წყვილბაგისმიერი სპირანტები განვითარდეს.

თუ მხედველობაში მივიღებთ ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა კომპლექსების ჰარმონიულ ხასიათს, ე. ი. მას, რომ ლაბიალობის მომენტი მჟღერ ლაბიალიზებულს მჟღერი აქვს, ყრუ-ფშვინვიერს — ყრუ-ფშვინვიერი, ხოლო მკვეთრს — მკვეთრი, თეორიულად მოსალოდნელია რეფლექსებიც სწორედ ამგვარივე სისტემების სახით წარმოგვიდგინდეს:

თეორიულად მოსალოდნელია რეფლექსთა შემდეგი სისტემების არსებობა:

ა) დახურულად ბილაბიალიზებულ თანხმოვანთათვის:

ბ ფ ჰ; ამათგან პირველი — მჟღერ, მეორე — ფშვინვიერ და მესამე — მკვეთრ ლაბიალიზებულ ხშულ-მსკდომთა რეფლექსებად.

ბ) ღიად ბილაბიალიზებულ თანხმოვანთათვის:

ჟ ჟ ზ; წყვილბაგისმიერი მჟღერი სპირანტი **ჟ** — მჟღერ ლაბიალიზებულთა რეფლექსად, წყვილბაგისმიერი ყრუ სპირანტი **ჟ** — ყრუ-ფშვინვიერ ლაბიალიზებულთა, ხოლო ყელ-ხშული სპირანტი **ჟ** მკვეთრ ლაბიალიზებულთა რეფლექსად.

გ) დენტო-ლაბიალიზებულ თანხმოვანთათვის:

ვ ჰ ვ; მჟღერი **ვ** — მჟღერ, ყრუ-ფშვინვიერი სპირანტი **ჰ** — ყრუ ფშვინვიერ, ხოლო ყელ-ხშული ყრუ სპირანტი **ვ** მკვეთრ ლაბიალიზებულთა რეფლექსებადაა მოსალოდნელი.

წარმოდგენილ სისტემათაგან უკანასკნელი დადასტურებული აქვს ქ. ლომთათიძეს აფხაზური ენის დიალექტებში¹. ამ უკანასკნელთა ერთ ნაწილში შემონახულ ამოსავალ დელაბიალიზებულ **ძ**, **ც**, **წ** თანხმოვანთა შესატყვისად მეორე ნაწილში **ვ**, **ჰ**, **ვ** სამეული გვაქვს წარმოდგენილი. აფხაზურის ჩვენება განსაკუთრებით ფასეულია იმით, რომ ლაბიალიზებულთა შემადგენელ ელემენტებად დაშლის პროცესი დადასტურებულია წინაენისმიერ სისინა აფრიკატებთან იმ დროს, როცა მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა დალესტნის ჯგუფის ენებში მსგავსი პროცესი, ჩვეულებრივ, უკანა წარმოების თანხმოვნებთან შეინიშნება.

დარგული ენის დიალექტებში წარმოდგენილმა ლაბიალიზებულ თანხმოვნების რეფლექსებმა ჩვენი ყურადღება მიიქცია 1951 წ. ჩვენს საანგა-

¹ იხ. მისი — აფხაზური ენის ტაპანური დიალექტი, თბილისი, 1944, გვ. 31—33.

რიშო მოხსენებაში გუბდენტურზე მუშაობის შესახებ¹, სადაც ვწერდით: „ყურადღებას იქცევს უ და ჰ შესატყვისობა: დიუ—„სიტყვა“ დუჰბე—„სიტყვები“, აშკარაა, უ უკანა წარმოების ლაბიალურ ჰუ-ს რეფლექსს წარმოადგენს“. 1952 წ. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის III (IX) სამეცნიერო სესიაზე წაკითხულ მოხსენებაში² „К вопросу о классификации диалектов даргинского языка“—ვეხებოდით რა შესატყვისობას ხაიდაყურ გუ და სხვა კილოების უ თანხმოვნებს შორის, ვწერდით: „Можно полагать, что исходным является гв. В тех диалектах, где начальный г отпал, налицо w: wаца, wарси (шудах.), wарши (урах.). В иных диалектах звук г уцелел, выпал звук w, признак лабиальности“.

ამავე სესიაზე წაკითხულ კოლექტიურ მოხსენებაში³ ე. ლომთაძე აღნიშნავდა ლაბიალიზებულ დი-სა და ჯი-ს შემადგენელ ელემენტებად დაშლის შემთხვევებს.

დარგუული ენის ლაბიალიზებულ თანხმოვნებს განიხილავს ა. მაჭომეტოვის წერილიც—„Лабиялизованные звуки в даргинском языке“ (იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. V, 1953), სადაც ვხვდებით ცნობებს ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა შემადგენელ ელემენტებად დაშლის შესახებ დარგუულში. სამწუხაროდ, აღნიშნულ წერილში არაფერია ნათქვამი ჩვენ მიერ ციტირებული მასალის შესახებ იმ დროს, როცა სხვა ავტორთა ყველა აქ ჩამოთვლილი შრომა დასახელებული. ა. მაჭომეტოვი წყაროების დაუსახელებლად ზოგადად აღნიშნავს: „В диалектах даргинского языка при разможжении лабиализованных звуков отмечалось сохранение длабиализованной разновидности согласного при утере лабиализующего момента или сохранение лабиализующего момента при утере основного элемента лабиализованных звуков“⁴. ამის გამო იქმნება ისეთი შთაბეჭდილება, თითქოს ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა რეფლექსების არსებობას დარგუულ ენაში პირველად ა. მაჭომეტოვის ზემოთ დასახელებულ შრომაში მიექცა ყურადღება.

ქართველურ ენებში ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა საკითხს საგანგებოდ განიხილავდა ს. ჟღენტი თავის წერილში — „ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა საკითხისათვის ქართველურ ენებში“⁵, სადაც იგი, სხვათა შორის, აღნიშნავდა: „ლაბიალიზებული თანხმოვნები დღეს ზოგიერთ კავკასიურ ენას და დიალექტს ახასიათებს და არა ყველას. მაგ., იგი ახასიათებს აფხაზურს, ყაბარდოულს, კიახურს, უბიხურს, აბაზურს; არ ახასიათებს იგი ჩაჩურსა და დაღესტნურ ენებს“⁵.

ლაბიალიზებული თანხმოვნები არა თუ აქვთ დაღესტნის ენათა ჯგუფში შემავალ ენებსა და დიალექტებს, წინააღმდეგ ს. ჟღენტის ვარაუდისა; არამედ ამ თანხმოვნებისა და მათი რეფლექსების წარმოდგენა დასახელებული ჯგუფის ენების ერთ-ერთი მთავარი დამახასიათებელი ნიშანია.

წარმოვადგინოთ ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა რეფლექსები დარგუულში.

¹ 1951 წ. 21 სექტემბერს.

² 1952 წ. 25 ივნისს.

³ ტ. გუდავა, დ. იმნაიშვილი, ე. ლომთაძე, ზ. მაჭომედბეკოვა, ი. ცერცვაძე, ბგერათშესატყვისობისათვის ხუნძურ-ანდიურ-დიდორი ჯგუფის ენებში.

⁴ იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. V, გვ. 413. (დაყოფა ჩვენია—შ. გ.)

⁵ ენის ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, ტ. X, გვ. 184.

ჟ

დარგულის ჰურახულ კილოში მხ. რიცხვში „სიტყვა“ გადმოიცემა დიჟფორმის საშუალებით; მრავლობით რიცხვში მოსალოდნელ ***დუჟი-ვაი-ს.** მაგიერ წარმოდგენილია **დუჟ-ვაი.** თავისებურება გამოწვეულია შემდეგი გარემოებით: ფუძის ბოლოკიდურ თანხმოვნად ლაბიალიზებული ჰი გვექონდა. მრავლობითი რიცხვის ფორმაში ეს ამოსავალი ლაბიალიზებული თანხმოვანი შემონახული გვაქვს, ოღონდ ლაბიალობის მომენტი გამქრალა, რაკი ამ ბგერას ლაბიალური თანხმოვანი ვა მოსდევდა: **დუჟი-ვაი—დუჟ-ვაი.** მხოლოდობითი რიცხვის ფორმაში ლაბიალიზებული ჰი თანხმოვნის მხოლოდ რეფლექსი გვაქვს წარმოდგენილი: ამოსავალი თანხმოვნის წარმოთქმა მოიშალა, ოღონდ შემონახული იქნა მისი ლაბიალობის მომენტისათვის დამახასიათებელი ბაგეთა არტიკულაცია: **დიჰი — დიი — დიჟი.** ლაბიალობის მომენტს ჰურახულში დამოუკიდებელი ბაგისმიერი სპირანტის ჟ-ს სახე მიუღია.

ჰურახულში „ნიგოზი“-ს აღსანიშნავად გვხვდება სიტყვა **ხიჟი.** შდრ. **ხიჟი-ლა ვალგა—**„კაკლის ხე“ (ჰურახ.). წუდახარულში ამ სიტყვას **ხიჰი** შეესატყვისება. ჰურახულისათვის ამოსავალია **ხიჰი** ფორმა, ამოსავალი თანხმოვანი ჰი დაკარგული ჩანს, მაგრამ შემონახულია მისი ლაბიალობის მომენტისაგან განვითარებული ჟ თანხმოვანი.

სიტყვაში **დჰჟი—**„საჩივარი“ (ჰურახული) უმლაუტიზირებული ა-ს წარმოდგენა მის მეზობლად უკანა წარმოების თანხმოვნის არსებობას გვაყარაუდებინებს. ეს ვარაუდი დამაჯერებელი გახდება, თუ ამ არაბულიდან ნასესხები სიტყვის ლაკურ ფორმას გავითვალისწინებთ: **დაჟჟი** (←**დაჟბი**, შდრ. მრ. რ.

დაჟბიჟი—„ომი“, „უთანხმოება“). შდრ. არაბ. **أوجاد** — „საჩივარი“, „ძიება“. ამოსავალი ყჟ კომპლექსის ლაკურში ყბ-ს საშუალებით გადადება ფორმაში: **დაჟბიჟი** აიხსნება დახურული ბილაბიალიზაციის არსებობით ამ ენაში, რასაც აღნიშნული სიტყვის სესხებისას დარგულოში, ჩანს, ადგილი არ ჰქონია.

„ნადის“ სახელად ჰურახულსა და ახუშურში **ჟარჰი** გვხვდება. წუდახარულსა და ხაიდაყურში ჰ თანხმოვნის წარმოების ადგილის წინ გადაწვევის შედეგად **ჟარხი** გვაქვს. ქვემო ხაიდაყურის ჯავლათურ ქცევაში შემონახულია ხაიდაყურისათვის ამოსავალი ფორმა **გჟარხი**:

ჟარჰი —*გჟარჰი—გჟარხი—ჟარხი.

აღნიშნული სიტყვა უნდა უკავშირდებოდეს ქართულ **ღართ-ს** — „საწვიმარი ნაბადი“ (საბა).

„ქვების“ სახელად დარგულო ენის დიალექტებში გვხვდება **შანგ, შანქ, შექ, შაგ** და სხვ. აულ ურარის მეტყველებაში დადასტურებული გვაქვს როგორც **შაგ**, ისე **შაჟი.** ამ აულის მეტყველებას შემოუნახავს ამოსავალი **შავი** ფორმის ბოლოკიდური ლაბიალიზებული გი-ს დაშლით მიღებული ორივე ვარიანტი:

შაგ — შავი — შაი — შაჟი.

„თბილის“ აღსანიშნავად ჰურახულსა და ახუშურში გვაქვს **ჟანალ**, წუდახარულში—**ჟანასე.** ხაიდაყურში დადასტურებულია **გჟანა** და მისგან მიღებული **გუნა.** ამოსავალი ვითარება ხაიდაყურშია წარმოდგენილი: **ჟანა** და მსგავსი ფორმები მიღებულია **გჟანა**-საგან თავკიდური ამოსავალი **გ** ბგერის დაკარგვით და მის ნაცვლად ლაბიალობის მომენტის შემონახვით:

გუნა — გუანა (← გაანა) — ტანა.

„მიწის“ აღსანიშნავად ახუშურში და სალიტერატურო დარგულში **ტან-ზა** იხმარება. წუდახარულში მას **გ^რტანზა** შესატყვისება, ხოლო ჰურახულში **გ^რტანძა**. ამოსავალია ლაბიალიზებული **გ^რტ**-ს შემცველი ფორმები:

განძა || გაანზა — ტანზა.

„თაფლის“ აღსანიშნავად ჰურახულში **ტარცა** გვაქვს—„ფიჭა“, „შოთი“. ძირეულია **ც**. ეს ძირი გვხვდება სიტყვაში **მ-ურ-ც-ილ**—„ტკბილი“. ხაიდაყურში ამ სიტყვას შესატყვისება **გ^რტანზა**—„ფიჭა“. შდრ. **ღული ტუნეტი** **გ^რტანზა ჰანითლა** „მე სკიდან ფიჭა ამოვიღე“ (ლარაწანი, ქვ. ხაიდაყი). **ზ** თანხმოვანი სიტყვაში **გ^რტანზა** მომდინარეობს იმ თანხმოვნისაგან, რომლის რეფლექსადაც სახმო სიმების ხშულს ვხვდებით ჰურახულში.¹ ხაიდაყურში ჩავარდნილი ჩანს **-არ-** პრეფიქსის **რ** თანხმოვანი: შდრ. **ტ-არ-ც-ა** და **გ^რტ-ა-ზ-ა** (← ***გ^რტ-არ-ზ-ა**); ამოსავალი ვითარება თავკიდური ლაბიალიზებული ბგერის წარმოდგენის თვალსაზრისით ხაიდაყურში გვაქვს დაცული. ჰურახულში **გ** თანხმოვანი დაკარგული ჩანს, ხოლო მისი ლაბიალობის მომენტი შემონახულია **ტ** თანხმოვნის სახით.

„თაგვის“ სახელად ჰურახულში, ახუშურში, აგრეთვე წუდახარულში, **ტაცა** გვაქვს. ხაიდაყურში შემონახულია ამოსავალი ლაბიალიზებული თავკიდური **გ^რტ** სიტყვაში **გ^რტაცა**—„თაგვი“. წუდახარულსა და ჰურახულ-ახუშურში ამოსავალი **გ** თანხმოვანი დაკარგული ჩანს, ხოლო მისი ლაბიალობის მომენტისაგან განვითარებულია **ტ** სპირანტი.

„ღრუბლის“ აღსანიშნავად ჰურახულში **ღირითე** გვხვდება, წუდახარულში კი **ღირიქ** (მრ. რ. **ღირიქ^{მე}**). ამოსავალი ვითარება არცერთ მათგანში არაა შემონახული, როგორც ერთი, ისე მეორე ფორმა უნდა მოეცა **ღირიქ**ი ფორმას, რომლის ლაბიალიზებული ბოლოკიდური **ქ**ი თანხმოვნის შემადგენელ ელემენტებად დაშლის შედეგად ერთ კილოში მისი დელაბიალიზებული სახე შემოგვრჩა, მეორეში კი ლაბიალობის მომენტი. ახუშური კილოს გუბდენურ ლექსში დადასტურებული გვაქვს ამ სიტყვის **ღირითე** ფორმა. უკანასკნელი მიღებული ჩანს მეტათეზისით ფორმისაგან **ღირითე**, რომელშიაც **თ** თანხმოვანს **ქ** სპირანტის ადგილი უჭირავს: **ღირითე || ღირიქ^{მე}**. შესატყვისობა **ქ** : **თ** გუბდენურში, დარგულის სხვა კილო-თქმებში დადასტურებული **ქ**—**შ** და **ქ**—**ს** პროცესების არსებობის პირობებში, მოულოდნელი არ ჩანს. აღნიშნული შესატყვისობა ექცევა **ჰ** → **თ** და **ჰ** → **ღ** (კუბაჩური) შესატყვისობათა წრეში (ამ შესატყვისობათა შესახებ—ქვემოთ).

ბ

აულ ჩაპრიყის მეტყველებაში „ყურის“ აღსანიშნავად **ლიბა** გვხვდება. ეგვეე ფორმა დადასტურებული გვაქვს სანაჯარშიაც. ამ სიტყვის ჰურახულ, ახუშურ და წუდახარულ ფორმებთან (**ლიჰი**, **ლეჰი**) შედარება საშუალებას გვაძლევს **ლიბა** სიტყვის **ბ** თანხმოვანი ლაბიალიზებული ამოსავალი თანხმოვნის რეფლექსად მივიჩნიოთ.

რეფლექსად ხშულ-მსკდომის მიღება იმაზე მიუთითებს, რომ ამოსავალ ბგერას დახურული ბილაბიალიზაცია განუცდია. დახურული ბილაბიალიზაცია კი, ლაკური ენის მასალების სიხედეით, ჩვეულებრივ, ხშულ-მსკდომ

¹ ამის შესახებ ქვემოთ, **ჰ** → **ზ**, **ჰ** → **ს** და **ჰ** → **ღ** პროცესის განხილვისას.

ბგერებთანაა მოსალოდნელი, ასეთად კი სპირანტი ჰე სიტყვაში **ლეჰი** || **ლიჰი** ვერ ჩაითვლება. როგორც აღვნიშნეთ, სპირანტთა შორის ღია ბილაბიალიზაციის არსებობა ივარაუდება. ამჟამად, თანხმობანი ჰე სიტყვაში **ლიჰი** || **ლეჰი** სხვა ამოსავალი ხშული თანხმობის რეფლექს წარმოდგენს. მართლაც, ხაიდაყურის ზოგმა თქმამ შემოგვინახა სხვა, ხშული რეფლექსი დასახელებული ამოსავალი თანხმობისა, რაც უკანასკნელის ხშულობას ადასტურებს: „ყურის გდება“, „მიყურადება“ აულ ადალას მეტყველებაში (ქვემო ხაიდაყი) გადმოიცემა ზმნით **ლიკნავერგარა: მამა ვეგურ ილ ქულუნსა. ილთალლ-უცუცი ლიკნავერგუ**—„მამა (სახელია—შ. გ.) წავიდა იმ ქალთან. მათ კარებს მიაყურადა“. სხვა კილოებში კ თანხმობის ადგილას ის ჰე თანხმობანი გვაქვს, რომელიც სიტყვის „ყური“ შემადგენლობაში შედის: შდრ. ჰურახ.. **ლიჰაჯის**—„ყურის გდება“, „მოსმენა“ (←**ლიჰი**-აკის). ზმნაში: **ლიკნავერგარა** „ყურის“ სახელად გამოიყოფა **ლიკნი**, სადაც ბოლოკიდური -ნი მრავლობითი რიცხვის ფორმანტია. უკანასკნელის ი-ს ადგილას ერგატივის ა გვაქვს აღნიშნული ზმნის ფორმაში: ყურებ-ით.

ენა-უკანარბილასისმიერი მკვეთრი ხშული კ მიღებული უნდა იყოს ფარინგალური ხშულისაგან. ეს ხშული უნდა მქლერი ყოფილიყო, ამას მოწმობს მისი რეფლექსის მქლერობა: **ლიბა**. აღნიშნულ თანხმობას, ამავე დროს, დარგულის სხვა კილოებში ფარინგალური ყრუ სპირანტის მოცემაც უნდა შეძლებოდა, საფიქრებელია, ფარინგალური მქლერი სპირანტის საფეხურის გავლით. ასეთ თანხმობად ივარაუდება ფარინგალური მქლერი ხშულ-მსკდომი ჯე; ამოსავალი ფორმის ფონეტიკური ცვლილება დიალექტებში ამ სახით წარმოგვიდგება: (შრ. **ლიკნი**) **ლიკი** ← **ლიკი** ← ***ლიჯი** ← ***ლიჰი** ← **ლიჰი**.

სავსებით ანალოგიური, შემთხვევა გვაქვს სიტყვის **ჰარყული** — „შეხედულება“ შესატყვისად ზემო ხაიდაყურში **ბარყუთი** (ვარსიტი) || **ბარყუთე** (ჯირჯი) სიტყვების წარმოდგენისას. აქაც ამოსავალ ლაბიალიზებულ თანხმობად ფარინგალური მქლერი ხშული ივარაუდება, რომელსაც კილოთა ერთ რიგში ჰომორგანული ყრუ სპირანტი ჰე მოუცია, მეორე რიგში კი შემონახული გვაქვს ამ ბგერის დახურული ბილაბიალიზაციის ელემენტი ბილაბიალური მქლერის ბ-ს სახით. **ჰარყული** ← ***ჰიარყული** ← ***ჯიარყული** → ***არყული** → **ბარყული** → **ბარყუთი**.

ფ

აულ ტანტის მეტყველებაში „ყურის“ სახელად **ლაფ** გვაქვს დადასტურებული. ბოლოკიდური ფ ან სიტყვაში არაა მიღებული ***ლაბ** — „ყური“ სიტყვის ბ-ს უბრალო დაყრუებით¹, რადგან იგი უცვლელად გვაქვს მრავლობითი რიცხვის ფორმაშიაც, როცა იგი უკვე აღარაა აბსოლუტურ ბოლოში: **ლაფ-რი**.

დასახელებული სიტყვის, ერთი მხრით, **ლიბა** (ჩაჰრიეი, სანაჯარი), ხოლო, მეორე მხრით, **ლიჰი** და **ლეჰი** (ჰურახი, ახუშა, წუდახარი...) ფორმებთან შედარება გვავარაუდებინებს, რომ ფ თანხმობანი ამოსავალი ხშულ-მსკდომი თანხმობის ლაბიალიზაციის მომენტისაგანაა მიღებული. რეფლექსის სიყრუე ამოსავალი თანხმობის სიყრუეს ამტკიცებს. დასახელებული რეფლექსის შემონახვა სიტყვის ძირში ამოსავალი ლაბიალიზებული ფარინგალური მქლერის ჯი-ს ერთ-ერთი ფონეტიკური ვარიანტის ჯი-ს ისტორიულად არსებობაზე.

¹ შდრ. **ლიბა** — „ყური“ (ჩაჰრიეი, სანაჯარი).

მიუთითებს. აღსანიშნავია, რომ ამ სიტყვის ძირში ქართულში, ფარინგალური ყრუ მკვეთრი ყ გვაქვს (ყ-ურ-ი). საფიქრებელია, აღნიშნული ძირი უკავშირდებოდეს დარგულში შემონახულს:

ყ-ურ, შდრ.:

*ლი-ჯიი-ი → *ლიჰი-ი → ლი-ჰი-ი.

3

„ქუდის“ აღსანიშნავად სალიტერატურო დარგულში ყაფა გვაქვს, წუდახარულში კი გვხვდება ყუქა, მრ. რ. ყუქნე.

წუდახარულში დადასტურებული ფორმა მომდინარეობს ყაქა-საგან შემდეგი ფონეტიკური ცვლილებების ნიადაგზე: ყაქა → ყაიქა (ლაბიალობის მომენტის მეტათეზისური წინგადმონაცვლება) → ყაჟქა (დიფთონგიზაცია) → ყუქა (დიფთონგის გამარტივება მისი ერთ-ერთი კომპონენტის გაძლიერების ნიადაგზე).

ამოსავალი ყაქა და სალიტერატურო დარგულის ყაფა ფორმების შედარება საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ უკანასკნელში ფ თანხმოვანი ლაბიალიზებული ქი თანხმოვნის ლაბიალობის ელემენტისაგანაა განვითარებული. ფ თანხმოვნის ხშულობა ბილაბიალიზაციის დახურულ ხასიათზე მიუთითებს.

ჭურახულში ყაფა-ს ნაცვლად დასტურდება ყაჰა ფორმა. უკანასკნელისათვის ამოსავალს წარმოადგენს ყაქა, რომელიც წუდახარულისათვის ამოსავალ ყაქა ფორმისაგან მხოლოდ იმით განსხვავდება, რომ მასში ლაბიალიზებული ფშვინვიერი ქი-ს ადგილს მკვეთრი ლაბიალიზებული ხშული კი იჭერს. ეს განსხვავება ადსახება რეფლექსებშიაც: ქ ← ქი → ფ და კ ← კი → ჰ.

ბ, ფ და ჰ თანხმოვნების არსებობა დარგულში ამოსავალ ლაბიალიზებულ უკანა წარმოების თანხმოვანთა რეფლექსად უთუოდ მასზე მიუთითებს, რომ ხშულ-მსკდომთა [დახურული ბილაბიალიზაცია ამ ენისთვისაც ისეთივე დამახასიათებელი ყოფილა ადრე, როგორც ეს დღეს ლაკური ენის ზოგ კილოთქმაში გვაქვს. ისტორიულად დარგულში დახურული ბილაბიალიზაცია შეუცვლია ღია ბილაბიალიზაციას, რომელიც დახურული ბილაბიალიზაციის გვერდით არსებობდა და, ჩანს, თავდაპირველად მხოლოდ სპირანტ თანხმოვნებზე ვრცელდებოდა. ღია ბილაბიალიზაციის მოქმედების სფეროში ხშული თანხმოვნების მოქცევა, როგორც აღვნიშნეთ, ლაბიალურთა წარმოების ინტენსიურობის შესუსტების იმ საერთო ტენდენციას უნდა გამოეწვია, რომლის ნიადაგზეც დაღესტნის რიგ ენაში ბაგისმიერთა გავრცელების მეტისმეტი შეზღუდულობა მივიღეთ.

ყურადღებას იქცევს რეფლექსთა სისტემებრივი ხასიათი. დახურულად ბილაბიალიზებულ მეღერ ხშულ-მსკდომ თანხმოვანთა რეფლექსად მეღერი ხშულ-მსკდომი ბ გვაქვს, ყრუ ფშვინვიერ, ამგვარად ბილაბიალიზებულ თანხმოვანთა რეფლექსად—ყრუ-ფშვინვიერი ხშულ-მსკდომი ფ, ხოლო მკვეთრთა რეფლექსად—მკვეთრი ჰ.

კითხვა ისმის: ღია ბილაბიალიზაციის შემთხვევაში ხშულ სპირანტ ლაბიალიზებულთა რეფლექსებიც ასეთსავე სისტემას ქმნიან, თუ არა?

როგორც აღვნიშნეთ, ლაბიალობის მომენტი ლაბიალიზებულ თანხმოვანთან ერთად ჰარმონიულ კომპლექსს ქმნის: გი წარმოთქმაში გჟ-დ გვევლი-

ნება; ქი, ასევე, ყრუ ფშვინვიერია არტიკულაციის მთელ სიგრძეზე. სკდომის მომდევნო ფშვინვა მომრგვალებულ ბაგეებს შორის დატოვებულ ნაპრალს გამოივლის და ყრუ ფშვინვიერ ჟ-ს წარმოშობს; ეს ბგერა პირობითად ჟ ნიშნით შეიძლება გადამოგვეცა. ლაბიალიზებული კი იწარმოება ყელში ხშვით, ამიტომ ეს კომპლექსი არა მარტო ყრუ არის თავისი წარმოების მთელ სიგრძეზე, არამედ უსუნთქველიც. ფონეტიკური ტრანსკრიფციით აღნიშნული კომპლექსი შეიძლება კჟ; ნიშნებით გადამოგვეცა, სადაც ჟ წყვილბაგისმიერ ყელხშულ სპირანტს წარმოადგენს.

მიუხედავად იმისა, რომ წარმოქმნაში გვაქვს ბაგისმიერ სპირანტ თანხმოვანთა სამეული: მჟღერი, ყრუ ფშვინვიერი და ყრუ მკვეთრი, უკანასკნელთ მაინც ვერ ვხვდებით ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა რეფლექსებს შორის იმ მარტივი მიზეზების გამო, რომ ყრუ ფშვინვიერი ჟ და მკვეთრი ჟ'დ არგუულ ენას არ გააჩნია როგორც ფონემები და ღია ბილაბიალიზებულთა რეფლექსებად მათ ნაცვლად მჟღერი ბაგისმიერი სპირანტის ჟ-ს ყალიბს იყენებს.

დარგუულში სპირანტთა შორის წარმოდგენილი რომ გვექონდეს წყვილბაგისმიერი ყრუ ფშვინვიერი და ყრუ მკვეთრი თანხმოვნები, როგორც ფონემები (როგორც ეს ბაგისმიერ ხშულთა შორის გვაქვს), მაშინ სპირანტი რეფლექსებიც იმგვარივე სისტემის სახით წარმოგვიდგებოდნენ, რა სახის სისტემაც ხშულ ბაგისმიერ რეფლექსთა შორის გვაქვს.

აფხაზურ ენაში, როგორც აღვნიშნეთ, კბილ-ბაგისმიერი რეფლექსების სამეულბერივი სისტემაა დადასტურებული: ვ — ჟ — ვ'. დასახელებული სისტემის წარმოდგენა შესაძლებელი გახდა იმის ნიადაგზე, რომ აფხაზურში გვაქვს დენტო-ლაბიალური ფშვინვიერისა და მკვეთრის ყალიბები¹. ქ. ლომთათიძე ვ' თანხმოვანს მართებულად მიიჩნევს აფხაზური ენის ფონეტიკური სისტემის ნიადაგზე ჩამოყალიბებულად.

ზემოთ დასახელებულ რეფლექსთათვის ამოსავალ თანხმოვნებად ქ. ლომთათიძე ძი || ჯი, ცი, წი ბილაბიალიზებულ აფრიკატებს (ავტორის ტერმინოლოგიით სრულად ლაბიალიზებულ აფრიკატებს) მიიჩნევს². რეფლექსთა დენტოლაბიალური ხასიათი კი გვაპარაუდებინებს, რომ ამოსავალი თანხმოვნები არა ბილაბიალიზებულები, არამედ დენტო-ლაბიალიზებულები უნდა ყოფილიყო. აფხაზური ენის იმ კილოებში, სადაც ვ — ჟ — ვ' რეფლექსებს ვხვდებით, შეიძლება დელაბიალიზაციის პროცესს წინ უძღოდა ბილაბიალიზებულ ძი || ჯი, ცი, წი თანხმოვანთა დენტო-ლაბიალიზაცია, რამაც შემდგომში რეფლექსთა კბილ-ბაგისმიერობა განაპირობა.

ამრიგად, ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა თეორიულად მოსალოდნელ რეფლექსთაგან მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში დასტურდება შემდეგი თანხმოვნები:

ა) დახურული ბილაბიალიზაციის შემთხვევაში:

ბ — ფ — ჰ

ბ) ღია ბილაბიალიზაციის შემთხვევაში:

ჟ — ჟ) ← ჟ) — ჟ) (← ჟ')

გ) დენტოლაბიალიზაციის შემთხვევაში:

ვ — ჟ — ვ' (ქ. ლომთათიძე)

¹ ქ. ლომთათიძე, აფხაზური ენის ტაპანთური დიალექტი, გვ. 32.

² იქვე, გვ. 33—35.

დარგული ენის დიალექტების მონაცემების შედარებისას დაჩნდება შემდეგი შესატყვისობები:

ჰ : ს ; ჰჰ : ს

ჰიმი—„მრისხანება“ (ჭურახ. ახუშ.) შდრ.	სიმი (წუდახ. ხაიდაყ.)
ჰალავ—„წინ, ადრე“ „ „	სალალ (წუდახ. ხაიდაყ.)
ჰაჭუჭის—„გაქცევა“ „ „	სარუჯიჴ (წუდახ.)
მურჰი—„ოქრო“ „ „	მუსი (ხაიდაყ.)
არგილ—„შიშველი“ (ჭურახ.)	სარჰილ (ხაიდაყ.)
ჩიმილჰი—„კომში“ „ „	ჩიმიისი (ხაიდაყ.)
მუჰილი—„პირი“ „ „	მის (ხაიდაყ.)
ჴამჰაჴის—„დასველება“ „ „	ჴაჴსანა (ხაიდაყ.)
ჰავაჴანს—„გარეკვა“ „ „	საბაჯიჴ (წუდახ.)
ჰამადლიშ—„სინსუბუქე“ „ „	სამათიქ—(ხაიდაყ.)
უარჰი—„ნაბადი“ „ „	გჴარსი (ხაიდაყ.)

შესატყვისობას **ჰ : ს** და **ჰჰ : ს** ვერ მივიჩნევთ ამოსავალი **ს** თანხმოვნის რედუქციის შედეგად მიღებულად, როგორც ეს, მაგალითად, ქართული ენის ზოგ კილოში გვაქვს; თუ **ჰ** თანხმოვანი ფონეტიკური შესაძლებლობის მიხედვით კიდევ შეიძლებოდა ჩაგვეთვალა **ს** თანხმოვნის რედუქცირებულ ვარიანტად, ამას ვერ ვიტყვით **ჰჰ** თანხმოვნის შესახებ, რომელიც გაცილებით უფრო ენერგიული წარმოებით ხასიათდება, ვინემ სპირანტი **ს**.

ფონეტიკურ პროცესს, რამაც აღნიშნული შესატყვისობა მოგვცა დარგული ენის სხვადასხვა დიალექტში, უნდა საპირისპირო მიმართულება ჰქონოდა; წინაენისმიერი სპირანტი **ს** მეორეული ჩანს. აღნიშნული თანხმოვნის მეორეულობაზე ისიც ლაპარაკობს, რომ კუბაჩურში მის ნაცვლად ამოსავალ **ჰჰ** და **ჰ** თანხმოვანთა შესატყვისად **თ** გვაქვს¹. ერთმა და იმავე ამოსავალმა მასალამ სხვადასხვა დიალექტში სხვადასხვაგვარი ფონეტიკური ცვლა-განვითარების შედეგად დიფერენცირებული რეზულტატი მოგვცა.

რა პროცესის შედეგად შეიძლებოდა მიგველო შესატყვისობა ამოსავალ **ჰ || ჰჰ**, **ჴ** და წინაენისმიერ **თ**, **ს**, აგრეთვე, **ღ** და **ჯ** თანხმოვნებს შორის?

უკანა წარმოების სპირანტთა არტიკულაციის ადგილის წინ გადაწევა დარგული ენის კილოთა ერთ ნაწილში შეიძლებოდა დაგვეკავშირებინა პალატალიზაციის პროცესთან, რომ ამგვარ მოვლენას არაპალატალური ხმოვნების წინაც არ ჰქონდეს ადგილი.

ხაიდაყური კილოს ზოგ ქცევაში ლარინგალური **ჰ** და წინაენისმიერ **ს** და **თ** თანხმოვნების შესატყვისად **ჴ** სპირანტის არსებობა² საშუალებას იძლევა შესატყვისობანი—**ჰ : ს**, **ჰჰ : ს**, **ჰ : თ**, **ჰჰ : თ**, **ჴ : ჴ**, **ჴ : ღ**, **ჴ : ღ** მივიჩნიოთ ამოსავალი ლაბიალიზებული ფარინგალური და ლარინგალური თანხმოვნების არტიკულაციის წინ გადაწევის შედეგად მიღებულად, საფიქრებელია, ლაბიალიზაციის პროცესთან დაკავშირებით. პროცესი **ჰ || ჰჰ → თ** რომ შეპირობებული უნდა იყოს ლაბიალიზაციით, ამას მოწმობს დარგულის ზოგ თქმაში **ჴ** თანხმოვნის წარმოდგენა **თ**-ს შესატყვისად სწორედ ისე,

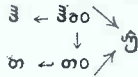
¹ აღნიშნული შესატყვისობის შესახებ—ცოტა ქვემოთ.

² მხედველობაში გვაქვს შესატყვისობა ასეთი რიგისა: ჰურახ. ახუშ. ჰა—ჴ—ს—ჴ—სს, წუდახ. სა—ბ—ა—ჴ—იზ, ქვემო—ხაიდაყ. (შილაჰის თქმა) ჴაჴ—ბ—ჴ—ღ—არ—ა—„გარეკვა“ და სხვ.

როგორც ეს $\mathfrak{z} \parallel \mathfrak{z}$ — ს შესატყვისობის განხილვის დროს ვნახეთ:

ტაჰაულ — „გრილი“ (პურახ.), თეჰაუჲ (ახუშ. დიალ. გუბდენ. თქმა.).

ტაჰაუდიშ — „სიგრილე“ (პურახ.), თეჰაუდეშ (გუბდ.) ივარაუდება, რომ ამოსავალმა ლაბიალიზებულმა ფარინგალურმა მოგვცა როგორც წინაენისმიერი თ, ისე ბაგისმიერი ტ რეფლექსი:

ლაბიალიზებული ჰი და თი თანხმოვანთა ფონეტიკური სიახლოვეთუნდა აიხსნას ზოგი ნასესხები სიტყვის თ-ს გადასვლა ჰი-დ დარგულსა და ლაკურში¹:

ქართ. თორნი — „ჯაჭვის პერანგი“

ლაკ. ჰიორნი

დარგ. ჰიანი ← ჰიანი ← ჰიანი

$\mathfrak{z} \rightarrow \text{თ}$

ჰაჲტაჲკის — „მოსვლა“ (პურახ.), სარვაჲჲ (წუდახ.), თაჲვიდაჲჲ (კუბაჩ.);

მურჰი — „ოქრო“ (პურახ. ახუშ.); შდრ. მუხი (ხაიდაყ.), მუთი (კუბაჩ.);

ჰარგილ — „შიშველი“ (პურახ.); შდრ. სარჲილ (ხაიდ.), თაჲტაჲჲჲ — „გაღება“ (კუბაჩ.)

ჰიმი — „მრისხანება“ (პურახ. ახუშ.); შდრ. სიმი (წუდახ. ხაიდაყ.), თიმი (კუბაჩ.);

ჰალაჲ — „წინ, ადრე“ (პურახ.); შდრ. სალლი (წუდახ.), თალალ. (კუბაჩ.);

ტაჲჰაჲჲის — „დასველება“ (პურახ.); შდრ. ტაჲჲსანა (ხაიდაყ.), ათილსა — „სველი“ (ლაკ.)...

შესატყვისობა \mathfrak{z} : თ არ უნდა იყოს უცხო დაღესტნის სხვა ენებისთვისაც. ტ. გუდავას, მაგალითად, დადასტურებული აქვს შესატყვისობა ტინდიურ თიცუ, აქნადურ-ანლიდურ ჰიცუ-სა და ხუნდ. ქუჲ — „ჭაობი“ შორის². ხუნდურში ქუჲ ფორმის შემონახვა გვიჩვენებს, რომ ამოსავალი ტინდიური თიცუ ფორმისათვის აქნადურ-ანლიდური ჰიცუ არის.

ლარინგალური სპირანტი \mathfrak{z} გაჩნდება ზოგჯერ მონათესავე ენებთან საზიარო ლექსიკურ მასალაში დარგული ენის ზოგ კილოში:

ქართ. ლართი — „საწვიმარი ნაბადი“ (საბა)

ხუნდ. ბურთინა — „ნაბადი“

დარგ.	}	ხაიდაყ. ტარსი „ნაბადი“
		„ გვარსი „
		პურახ. ტარჰი „

$\text{დ} \leftarrow \mathfrak{z} \rightarrow \mathfrak{z}$

ურკარახულში, ხაიდაყურში, აგრეთვე, ზოგ სხვა კილოში პურახულის \mathfrak{z} -ს შესატყვისად მჟღერ \mathfrak{z} თანხმოვანს ვხდებით.

დასახელებული თანხმოვნების რეფლექსად მჟღერ ენა-კბილისმიერ სპირანტს \mathfrak{z} -სა და ჰომორგანულ ხშულ-მსკდომ დ-საც ვხვდებით. რეფლექსთა გვარეობრივი განსხვავება (სპირანტი: ხშული) უნდა ამოსავალი თანხმოვნების

¹ ამის შესახებ დაწვრილებით — ქვემოთ.

² იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. V, 1953, გვ. 362.

ამგვარსავე გვარეობრივ განსხვავებაზე მიუთითებდეს, ე. ი. ზ უნდა მოეცა ცხ-თანხმოვნის სპირანტ ვარიანტს, დ კი ხშულ-მსკდომს.

სახმო სიმების მიდამოებში არ შეიძლება წარმოებული იქნეს მყლერი ხშულ-მსკდომი, მით უმეტეს სპირანტი, რადგან უკანასკნელები უბრალო ხმოვნებად იქცეოდნენ. აშკარაა, დასახელებული თანხმოვნები ან სახმო სიმებს ზემოთაა ნაწარმოები, ან სახმო სიმებშია წარმოებული, მაგრამ ამავე დროს მკვეთრადაა ფარინგალიზებული. კერძოდ, ვვარაუდობთ, რომ ცხ თანხმოვნის ფარინგალიზაცია ფარინგისის ღრუს ქვედა ნაწილში ენის ძირისა და ხორხსარქველის ხახის უკანა კედლისაქენ აქტიური არტიკულაციით არის შეპირობებული.

ფარინგალური წარმოების თანხმოვნებს, საერთოდ, რომ არაფერი ვთქვათ ლარინგალურებზე, ახასითებთ ფიზიოლოგიური მიდრეკილება სუნთქვიერობისაქენ: ხახის ღრუს ქვედა ნაწილის შედარებით მცირე მოცულობისა და ენის ძირის მოძრაობის შეზღუდულობის გამო სახმო სიმების დახშულობის შემთხვევაში შეუძლებელი ხდება წნევათა ისეთი სხვაობის წარმოშობა, რაც საკმაო იქნებოდა საწარმოთქმო ხშვის დასაძლევად შუა ან ქვედა ფარინგსში. ამიტომაც, რომ შუა და ქვედა ფარინგალური თანხმოვნები, აგრეთვე ლარინგალურები, ყველა ტრანსლარინგალურია, სუნთქვიერი, მყლერი ან ფშვინვიერი. ერთადერთი ფარინგალური უსუნთქველი ყ მხოლოდ ზედა ფარინგსში იწარმოება¹. ტრანსლარინგალური წარმოებისა ჩანს მყლერი ცხ თანხმოვანი. იგი ამავე დროს ხშულს უნდა წარმოადგენდეს, რადგან მის რეფლექსად ხშულ დ თანხმოვანს ვხვდებით. წარმოების ადგილის მიხედვით იგი, ვფიქრობთ, შეიძლება მიჩნეული იქნეს ფარინგალიზებულ ლარინგალურ ხშულ-მსკდომ ბგერად. წარმოვადგინოთ ც || ცხ : დ შესატყვისობის მაგალითები:

მურ-ც-ილ (ჭურახ.); შდრ. მუ-ზ-ილ (ხაიდ.), მი-დ-ილ (კუბაჩ.)—„ტკილი“; უმ-ც-ურილ—„სუფთა“ (ჭურახ.); მუ-გ-ულ—„ცოცხი“ (წუდახ.), უმ-ზ-უცე (ხაიდ.), აბ-დ-უზივ (კუბაჩ.) „სუფთა“.

ცურ-ც-ი — „ვარსკვლავი“ (ჭურახ.); შდრ. ზური (ხაიდ.), დი (კუბაჩ.);

ცულა — „საცერი“ (ჭურახ. ახუშ.); შდრ. ზულა (ხაიდაყ.);

ცუ — „სახელი“ (ჭურახ.), ზუ (ხაიდაყ. წუდახ.)

ხაიდაყურში შეინიშნება შიშინა უ სპირანტის გამოვლენის შემთხვევებიც ჭურახულისა და ზოგი სხვა კილოს ფარინგალიზებული ლარინგალური თანხმოვნის ადგილას:

მუ-ც-ირ — „სიზმარი“ (ჭურახ.); შდრ. მიჟერ (ხაიდაყ.);

ცირცუა — „კვამლი“ (ჭურახ.); შდრ. უჟე (ხაიდაყ.);

უაუა — „ყვავილი“ [←უაუა] (ჭურახ.); შდრ. უუუა (ხაიდ.)...

ც → ტ

წუდახარულში „ლურსმნის“ აღმნიშვნელი სიტყვის ტაბულ ფორმად დადასტურებული. იგი შესატყვისება ჭურახულის ცუაბულ და ახუშურის ცაბულ ფორმებს.

წუდახარულშივე დადასტურებული გვაქვს სიტყვის „კოშკი“ აღსანიშნავად კალცა, კალჰა და კალტა ფორმები. ეს სიტყვა შესულია არაბული-

¹ როგორც წესი, სხვა ფარინგალურ თანხმოვანთაგან განსხვავებით, ყ უფრო ზემოთა იწარმოება.

დან ^{შ.} — „ციხე“, „სიმაგრე“. აშკარაა, ^ტ თანხმოვანი ფორმაში: კალტა ც-სა-გან მომდინარეობს ისე, როგორც კალჭა ფორმის ჰა-ც მასვე უკავშირდება.

წარმოდგენილი შესატყვისობები შეიძლება უბრალოდ სუბსტიტუციის მოვლენად ჩაგვეთვალო, რომ მას მხარს არ უჭერდეს ანალოგიური შესატყვისობები ამავე ადგილწარმოების პეტროგენურ თანხმოვანთა შორის. გარდა ამისა, ვხედებით შემთხვევებს, როცა შესატყვისობა ც : ტ კანონზომიერადაა გატარებული, მაგალითად, ზმნურ ფუძეში „თქვა“. შდრ. ურკარახული ა-ტ-იბ — „თქვა“ და სხვა კილოების ც-იბ — „თქვა“; ეგვეე ძირი გვხვდება შედგენილ ზმნებშიაც: ჰერჰატიბლი, დალაჟ ატიბლი საჟ ჰიმჰალი — „არ შეხედა (არ გაუგონა) იმღერა ვირმა“ (ურკარახ.), შდრ. ჰურახულში: ჰარაჰიცილი, დალაჟ ცილი საჟ ჰიმჰალი.

ც რეფლექსი შეიძლება შესატყვისებოდეს სხვა ადგილწარმოების ბგერებსაც. მაგალითად, ჰურახულისა და წუდახურულის მონაცემების შედარება ავლენს შესატყვისობას როგორც, ერთი მხრით, ც თანხმოვანსა და, მეორე მხრით, უკანა რბილსასისმიერ სპირანტებს ღ-სა და ხ-ს შორის, ისე წინა რბილსასისმიერ მჟღერ-ხშულ გ-ს შორის:

ჰურახული

- დიც — „ხორცი“
- ჩიც — „რძე“
- მურყულ — „ქმარი“
- იციხ — „ყოფნა“
- ურყის — „ამოხმობა“ (მრ. გზ.)
- ყაყის — „მიღწევა რისამე“

წუდახარული

- დიგ
- ჩიგ
- მურგულ
- იხტიზ
- ურღიზ
- ელიზ (+ ტელიზ)

გ, ლ, და ხ თანხმოვნები შეიძლება შესაბამის ფარინგალურთა წინ გადაწევის შედეგად გვექონდეს მიღებული.

ჰ → ზ || ჰ → უ პროცესის დადასტურება დარგულის დიალექტებში ნათელს ფენს დარგულის უახლოესი მონათესავე ენის, — ლაკურის — რიგი ფორმის ისტორიას.

დარგული და ლაკური ენების მონაცემების შედარება ააშკარავებს შესატყვისობას დარგულის რიგი კილოს ჰა || ჰ სპირანტებსა და ლაკურ ზ || უ (→ შ) სპირანტებს შორის:

დარგული

ჰ → ჰა

ჰუჰა — „თქვენ“ (წუდახ.)

დაჰა — „სახე“

ჰაბწალი — „ოცდაათი“

ჰაბალ — „სამი“

ლაკური

ზ || უ → შ

{ ზუ (წუშა);
უიი (ქული):

ლაჟინ;

ზუბიჟა;

ჰამჰა (← მანჟა)...

„სამის“ ლაკურ სახელში მოსალოდნელ ზანჟა-ს მაგიერ (სისინა წრის კილოებში) ან ჟანჟა-ს მაგიერ (შიშინა წრის კილოებში) ფორმა ჰამჰა-ს არსებობა უნდა აიხსნას შემდეგი ხასიათის ფონეტიკური ცვლილებების ნიადაგზე: ჟანჟა → ჟამჟა (რეგრესული ასიმილაცია) → ჰამჰა (პროგრ. ასიმ) → ჰამჰა (თავკიდური მჟღერი უ სპირანტის დაყრუება).

დარგული ენის კილოთა დიდ უმეტესობაში „შენ“ და „თქვენ“ ნაცვალსახელები ერთსა და იმავე ძირს გვიჩვენებენ. ამ სახელთა ფუძეებს მრ. რ. ფორმებში განასხვავებს მხოლოდ სუფიქსების — ქა → შა || -შა დართვა:

- ჭუ — „შენ“ ჭუ-ქა — „თქვენ“ (ტანტი)
- ჭუ — „შენ“ ჭუ-შა — „თქვენ“ (წუდახ.)
- ჭაუ — „შენ“ ჭაუ-შა — „თქვენ“ (პურახ.-ახუმ.)

ზოგ კილოში, მაგალითად ხაიდაყურში, ეს კანონზომიერი წარმოება ერთი შეხედვით დარღვეული ჩანს:

- ი — „შენ“ ი — „შენ“
- ნიშა — „თქვენ“ ნიშა — „თქვენ“ } (ქემო ხაიდ.)

ამ ნაცვალსახელის ისტორიის გათვალისწინებამ დარგულის დიალექტებში დაგვანახვა, რომ ამოსავალში ხაიდაყურშიც ისეთივე ვითარება გვექონდა, როგორც დარგული ენის სხვა დიალექტებში:

- ჭუ-ნუ → ჭუ — „შენ“; ჭუ-ნუ-ქა → ჭუ-ქა — „თქვენ“ (ტანტი)
- ჭუ-ნუ → ჭუ — „შენ“; ჭუ-ნუ-შა → ჭუ-შა — „თქვენ“ (წუდახ.)
- ჭაუ-ნუ → ჭაუ — „შენ“; ჭაუ-ნუ-შა → ჭაუ-შა — „თქვენ“ (პურახ.)
- ჭი-ნი → ჭი → ი — „შენ“; ჭი-ნი-შა → ნი-შა — „თქვენ“ (ზემო ხაიდ.)
- †ჭუ-ნუ → ჭუ → უ | ი — „შენ“; ჭუ-ნუ-შა → ნუ-შა — „თქვენ“ (სანჩი, ქვ. ხაიდაყი)¹.

-პირის ნაცვალსახელების — „შენ“ და „თქვენ“ — ფორმების შედარებისას ხაიდაყურის მსგავსად საგრძნობ განსხვავებას გვიჩვენებს ლაკური ენაც:

- ინა — „შენ“ უიი — „თქვენ“ (ქული)
- ზუ — „თქვენ“ (წუშა)

ნაცვალსახელის „შენ“ — ინა ფორმაში გამოიყოფა ფუძისეული ხმოვანი ი და ფორმანტი -ნა. ი მიღებული გვაქვს თავკიდური თანხმოვნის დაკარგვის შედეგად სწორედ ისე, როგორც ხაიდაყურის ი — „შენ“. თავკიდურ თანხმოვანს ლაკური ენის სისინა წრის კილოებში ზი წარმოადგენდა, შიშინა წრის დიალექტებში კი უი. აღნიშნული ბგერები დღესდღეობით შემონახული გვაქვს დასახელებული ნაცვალსახელების მრავლობითი რიცხვის ფორმებში: უიი (ქული) || ზუ — ზიუ (წუშა).

შეიძლება თუ არა მივაგნოთ ლაკურში ნაცვალსახელის „შენ“ ფორმებში ზი || უი ლაბიალიზებული თანხმოვნების ოდინდელი არსებობის კვალს? ასეთი კვალი მართლაც ჩანს, თუ ამ ნაცვალსახელის ბრუნებას გადავხედავთ:

- სახ. ი-ნა — „შენ“
- ერგატ. } უ-ილ
- ნათეს. }
- მიც. უ-ინ

ადგილობით ბრუნებშიაც წარმოდგენილი გვაქვს უი ფუძე (სახელობითის ი-ნა ფუძის ნაცვლად).

რას წარმოადგენს თავკიდური სპირანტი უ ირიბ ბრუნებათა ფუძეში? იგი უი და ზი თანხმოვანთა რეფლექსია, განვითარებული დასახელებული-

¹ დაწვრილებით ჩვენს წერილში: ნიშა „თქვენ“ ფორმისათვის ხაიდაყურში; იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. IV.

ლაბიალიზებული თანხმოვნების ლაბიალობის მომენტისაგან ამოსავალ უი || ზი თანხმოვანთა დაკარგვის შემდეგ. თავკიდური წინაენისმიერი მელერი სპირანტების დაკარგვას შეიძლება წინ უძღოდა ლაბიალობის მომენტის წინ განაწევლება (რომელიც ჩვეულებრივი მოვლენაა ლაკურისათვის), რის შედეგადაც ზ და უ სპირანტები უშუალოდ ი ხმოვნის წინ აღმოჩნდნენ, რედუქცია განიცადეს და გაითქვიფნენ უკანასკნელში:

მაგალითისათვის ავიღოთ ნათესაობითის (resp. ერგატივის) ფორმა:

*ჭიილ + *ჭიილ → *უიილ → *იჟილ → *იილ → უილ (ქული)

ჭიილ → *ჭიილ → *ზიილ → *იზილ → *იილ → უილ (წუშა)

თავკიდური უი და ზი თანხმოვნების ამგვარი ფონეტიკური ცვლილების შემდეგ, მაგალითად წუშასა და ქულის მეტყველებაში, „შენ“ ნაცვალსახელისათვის მივიღეთ ერთი და იგივე ფორმა იმ დროს, როცა მრავლობითრიცხვში „თქვენ“ ნაცვალსახელის ფორმები ამ აულების მეტყველებას გარჩეული აქვს: უი (ქული) || ზუ ← ზიუ (წუშა).

ამოსავალი ვითარების აღდგენის შემდეგ ლაკურშიაც გაქრება ის მოჩვენებითი დაპირისპირებულობა „შენ“ და „თქვენ“ ნაცვალსახელთა ფორმებს შორის, რომელიც დარგულთა ენის ხაიდაყურ კილოში შეინიშნებოდა, სანამ ამ ნაცვალსახელთა ფორმების ისტორიას გავითვალისწინებდით:

დარგ. ჭუნუ → ჭუ (წუდახ) → უ(კუბაჩ) „შენ“

„ჭინი ← ჭი → ი (ხაიდაყ.) „

ლაკ. ჭინა → უინა → იჟინა → უინა → ინა → (ქული) — „შენ“

„ჭინა → ზინა → ზინა → ინა (წუშა) „შენ“

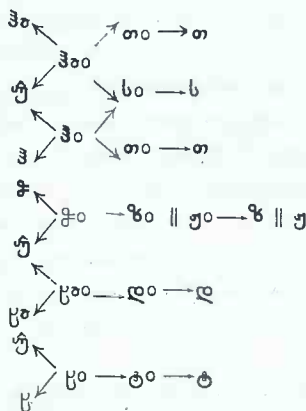
შდრ. მრ. რ. „თქვენ“ ნაცვალსახელის უი და ზუ ფორმებს, რომლებიც მიღებულია ფუძის მადეტერმინებელი აფიქსების მოკვეცის შედეგად:

ჭი-ნა → უი-ნა → უი — „თქვენ“ (ქული)

«ჭიუ-ნა» → ჭუ-ნა → ზუ-ნა → ზუ — „თქვენ“ (წუშა)

როგორც დავინახეთ, ლაბიალიზებული ფარინგალური სპირანტების წინაენისმიერ სპირანტებად გადასვლისა და მათი ლაბიალობის მომენტისაგან ლაბიალური თანხმოვნების განვითარების შესაძლებლობისათვის ანგარიშის გაწევამ საშუალება მოგვცა გავვეთვალისწინებინა პირის ნაცვალსახელების „შენ“ და „თქვენ“ ფორმების ისტორია ლაკურში. აღნიშნულ ფუძეთა ისტორიის გათვალისწინება ამჟღავნებს პირის ნაცვალსახელების ფორმათა წარმოების მორფოლოგიური ტიპების ისტორიულ ერთიანობას ლაკურსა და დარგულ ენებში. დღევანდელი დაპირისპირებულობა და სხვაობა მიღებული ჩანს ამ ენათა დიფერენციაციის შემდეგ.

შესატყვისობანი ლარინგალურ, ფარინგალურ და წინაენისმიერ, აგრეთვე ბაგისმიერ თანხმოვანთა შორის შემდეგი სქემის საშუალებით შეიძლება გადმოვცეთ:

6

კითხვა ისმის: როგორ უნდა იქნეს ახსნილი შესატყვისობები:

- ქუ, ქ და უ
- ჭუ, ჭ და უ
- გუ, გ და უ
- ქუ, ქ და უ
- ჯუ, ჯ და უ
- ჭუ, ჭ და უ
- კუ, კ და ჰ და სხვ.

რა შეიძლება ჩავთვალოთ ამოსავლად, ლაბიალიზებული კომპლექსი და დანარჩენები მათგან წარმომდინარედ მივიჩნიოთ, თუ ამოსავლად ვიგულისხმობთ ლაბიალური ბგერა და მისი არტიკულაციური თავისებურებების შედეგად განვითარებულად ვიგულოთ უკანაენისმიერი, ფარინგალური და ლარინგალური ბგერები?

ბაგისმიერთა ლაბიო-ველარული წარმოების დაშვების საფუძველზე ხსნიან ხოლმე ინდოევროპულ ენებში შესატყვისობას, ერთი მხრით, ლაბიალურ თანხმოვანთა, ხოლო, მეორე მხრით, უკანა წარმოების თანხმოვნებს შორის.

ა. მეფე w თანხმოვნის წარმოების შესახებ აღნიშნავდა: „w*-ს ისტორია უფრო რთულია, ვიდრე v*-სი და ეს მისი ორმაგი არტიკულაციის შედეგია: ენის ზურგი უახლოვდება სასის უკანა ნაწილს, ბაგეები ერთმანეთს უახლოვდებიან და მომრგვალდებიან... იქ, სადაც ენის სასასთან მიახლოვება გაძლიერდა, w* გადავიდა gw*-ში, შემდეგ g-ში, როგორც ამას ვხედავთ სომხურში, ბრიტულში; იქ, სადაც გაძლიერდა ბაგეების ურთიერთდაახლოების მომენტი, w* გადავიდა h-დ სიტყვის თავში, როგორც ეს გარკვეულ შემთხვევაში გვაქვს ახალ სპარსულში... ახალი სპარსული საერთო სპარსულის თავკიდურ w*-ს გადმოგვცემს ხან g, ხან h-ს საშუალებით“¹.

¹ А. Мейс, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, 83. 132—133.

უკანაენისმიერ თანხმოვნებს განვითარებულად მიიჩნევენ ქართულ-ქართველურ ენებში, როგორც სიტყვის თავში, ისე მის შიგნით¹.

როგორც ჩვენს წერილში წარმოდგენილი მასალა გვიჩვენებს, ბაგისმიერთა შესატყვისად არა მარტო უკანაენისმიერ ველარებს ვხვდებით, არამედ ფარინგალებსა და ლარინგალებსაც. უკანასკნელთა განვითარებას ვერ ავხსნით ბაგისმიერთა ლაბიო-ველარული არტიკულაციით (კიდევ რომ უკანასკნელთა ამგვარი არტიკულაცია ახასიათებდეთ), რადგანაც ფარინგალურთა წარმოთქმისას უკანა ენის ძირს დაწვევის შედეგად ენის რბილ სასასთან მიახლოება² კი არ გვაქვს, არამედ, პირიქით, დაშორება³.

მეორეც, ლაბიალურ თანხმოვანთა შესატყვისად აფხაზურში წინაენისმიერი აფრიკატები გვაქვს (შდრ. შესატყვისობას: ძ, ც, წ და ვ, ჭ, ვ'), უკანასკნელთ კი ვერ მივიჩნევთ ბაგისმიერ თანხმოვანთა ლაბიო-ველარული არტიკულაციის შედეგად განვითარებულად: ველარულობა უნდა გამორიცხავდეს წინაენისმიერობას.

გარდა ამისა, რაც მთავარია, ლაბიალურ თანხმოვანთა წარმოთქმისას არ დასტურდება ენის ზურგის სასის უკანა ნაწილთან იმგვარად მიახლოება, რომ ეს საკმაო იყოს უკანაენისმიერთა განსავიზარებლად.

ლაბიალური თანხმოვნების, როგორც ხშულების, ისე სპირანტების, ველო-პალატოგრაფიულმა შესწავლამ გვიჩვენა, რომ აღნიშნული თანხმოვნების წარმოებისას ენის ზურგი რბილ სასას არ ეხება არც ქართულში, არც დაღესტნის ენებში, მაგალითად, დარგულში.

ბაგისმიერთა შესწავლას ვაწარმოებდით **ველო-პალატო-დენტოგრაფიული მეთოდით**.

ხელოვნური სასის ფირფიტა, რომელსაც ჩვენ ვიყენებდით, ფარავდა არა მარტო მაგარ სახას, როგორც ეს ჩვეულებრივ მიღებულია, არამედ თავისი ელასტიური ნაწილით მოიცავდა რბილი სასის დაახლოებით $\frac{3}{4}$ ნაწილსაც და აგრეთვე კბილების შიგა მხარესაც.

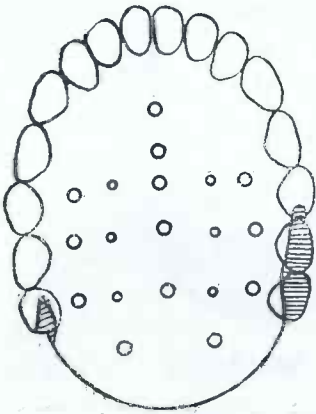
ველო-პალატო-დენტოგრაფიული მეთოდით სამეტყველო ბგერათა წარმოების შესწავლას რიგი უპირატესობა გააჩნია. სახელდობრ: ა) იგი საშუალებას იძლევა ფიქსირებულ იქნეს რბილი სასის წინა და უკანა ნაწილების მონაწილეობა ამა თუ იმ ველარული ბგერის წარმოებაში; ბ) აღნიშნული მეთოდის მომარჯვებისას შესაძლებელი ხდება ენის შეხების ფიქსირება წინა კბილების შიგნითა ნაწილთან, მაგალითად, სისინა აფრიკატების წარმოების დროს ქართულში. ამ ნიშნის მიხედვით ხერხდება შიშინა და სისინა აფრიკატთა წარმოების შორის არტიკულაციური სხვაობის სათანადოდ გახაზვა. პალატო-გრაფიულად შესწავლით დასახელებულ თანხმოვანთა შორის სხვაობა მხოლოდ იმით გამოიხატება, რომ შიშინა აფრიკატთა წარმოებისას ენის შეხების ზოლი მაგარ სასასთან უფრო ფართოა, ვინემ ეს სისინა აფრიკატების არტიკულაციისას შეიმჩნევა. სისინა აფრიკატთა კბილისმიერობა შიშინათაგან განსხვავებით პალატოგრაფიული მეთოდით შესწავლისას არ ჩანს. გარდა

¹ ვ. თ. ფ. უ. რ. ი. ა, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში: ენიმკის მოამბე, X, გვ. 231—236. ა. ჩიქობავა, მრავლობითობის აღნიშვნის ძირითადი პრინციპებისათვის: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, გვ. 123—125.

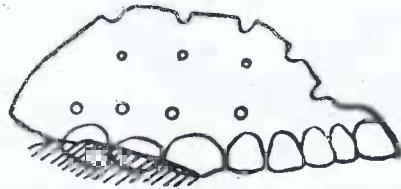
² იხ. მაგ. სურ. 6. ფარინგალური სპირანტის ჰა-ს რენტგენოგრამა.

ამისა, რაკი პალატოგრაფიული მეთოდის საშუალებით არ ხერხდება წინა-ენის ზედა საჭრელ კბილებთან ხშვის ფიქსირება, იქმნება ყალბი შთაბეჭდილება სისინა აფრიკატთა ხშვის არის ვითომდა სიმცირის შესახებ სათანადო შიშინა შესატყვისებთან შედარებით. გ) ველო-დენტო-პალატოგრაფიული მეთოდით ბგერათა არტიკულაციის შესწავლის დროს ხერხდება წინა ენის ქვედა მხარის ქვედა წინა კბილებთან შეხების ფიქსირებაც. აღნიშნულის ნიადაგზე შესაძლებელი ხდება სისინა და შიშინა თანხმოვნების არტიკულაციური თავისებურებების ხაზგასმით წარმოდგენა. დ) ხელოვნურ სასაზე ნახვრეტებით აღნიშნულია მაგარი სასის გუმბათის ჩაღრმავების დამახასიათებელი ნაწილები: ჩაღრმავების დასაწყისი, შუა ზოლი და ჩაღრმავების მაქსიმუმი. აღნიშნული წერტილები საშუალებას იძლევა მაგარ სასაზე და კბილებზე ენის შეხებით დატოვებული კვალის მიხედვით საკმარის სიზუსტით აღვადგინოთ, ამა თუ იმ ბგერის წარმოებისას თუ რა მდებარეობა უჭირავს ენას პირის ღრუში. ამრიგად, ველო-პალატო-დენტოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე ხერხდება სამეტყველო ორგანოების საკმარის სიზუსტით პროფილის მიღება. იმის გამო, რომ ხელოვნურ სასაზე კბილების შიგნითა ნაწილიცაა წარმოდგენილი, სრულიად ზედმეტია მისი დაყოფა დიდი და მცირე საძირე კბილების, ეშვებისა და ა. შ. ზონებად. ველო-დენტო-პალატოგრაფიული მეთოდი, რასაკვირველია, სავსებით ვერ შეცვლის რენტგენოგრაფიულ მეთოდს, რომელსაც მისგან განსხვავებით, მეტი სიზუსტე ახასიათებს.

სურ. 1 წარმოადგენს წვეილბაგისმიერი და კბილბაგისმიერი უ, ვ თანხმოვნების ველო-პალატო-

სურ. 1

1-ბ

დენტოგრაფიას. ენის შეხების კვალი აჩნია მხოლოდ მესამე (სასის ორივე მხარეს), მეორე და პირველი (ცალ მხარეს) დიდი ძირითადი კბილების ზედაპირს. სურ. 1-ა წარმოადგენს აღნიშნული თანხმოვნების პროფილს, რეკონსტრუირებულს ველო-პალატო-დენტოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე.

ვ. ა. ბოგოროდიცის მასალებით ირკვევა, რომ რუსულში არაპალატალიზებული ბაგისმიერების **п, б, ф, в**-ს წარმოთქმის დროს „затраченные языком места занимают лишь задние углы твердого неба, все остальные части не имеют никакого отпечатка“¹. ავტორი აღნიშნავს, რომ სპირანტიზაციისმიერთა წარმოთქმისას, აგრეთვე ცხვირისმიერ მ-ს არტიკულაციისას ეს შეხების არე უფრო მცირეა ხშულებთან შედარებით². მაგრამ ბოგოროდიცივე აღნიშნავს, რომ „Опыты С. И. Ершова над твердыми губными согласными совсем не дали следов на небе, даже очень усиленное произношение не

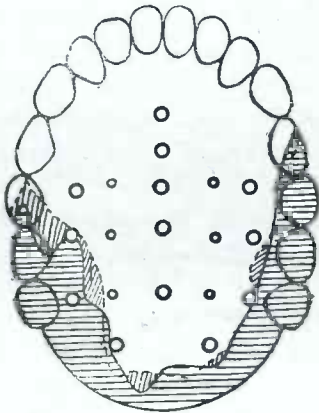
¹ В. А. Богородицкий, Фонетика русского языка в свете экспериментальных данных, ყაზანი, 1930, გვ. 129.

² იქვე, გვ. 129.

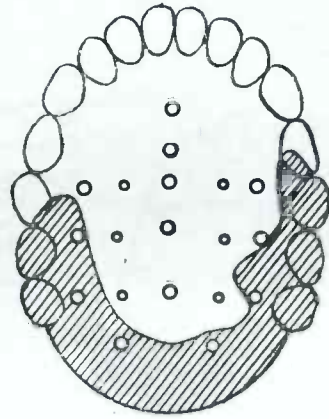
заставляло язык коснуться неба“¹. პროფ. ს. ელენტი. განიხილავს რა ბაგისმიერთა პალატოგრამებს სვანურში, აღნიშნავს, რომ „სვანური ყ-ს წარმოთქმისას სიტყვაში **ყადე**... ენის შეხებას მაგარ სასასთან ადგილი არ აქვს...“² „სვანური მ-ს წარმოთქმისას სიტყვაში **მარე**—„კაცი“ ენის შეხება მაგარ სასასთან ვერ მივიღეთ...“³.

როგორც წარმოდგენილი მასალებიდან ჩანს, ბაგისმიერთა არც ლაბიო-პალატალური ხსიათი დასტურდება, არც ლაბიო-ველარული. ცალკე წარმოთქმული ლაბიალური თანხმოვნების არტიკულაციისას ენა შეიძლება ეხებოდეს მხოლოდ ძირითად 1—2 კბილებს, ან მაგარ სასას ამ კბილების არეში (ბოგორედიცკი), ამასთანავე ეს შეხების არე მეტად მცირეა.

ვ. ა. ბოგოროდიცკის მიერ წარმოდგენილი პალატოგრამები გვიჩვენებენ არაველარიზებულ ბუნებას ბაგისმიერთა რბილი ვარიანტებისასაც კი: რბილი **ნ', ნ', ფ', ვ'**, თანხმოვნების წარმოსათქმელად ენა ეხება მაგარი სასის ორივე მხარეს ზოლისებურად, ამავე დროს შეხების ზოლები რბილი სასის მიმართულებით ვიწროვდებიან ისე, რომ რბილი სასის არეში ენის შეხებას, ადგილი ვერ ექნება⁴.

სურ. 2

სურ. 3

ცალკეული თანხმოვნების ლაბიალიზებული და არალაბიალიზებული ვარიანტების ველო-დენტო-პალატოგრაფიული შესწავლა გვიჩვენებს, რომ ენის რბილ ან მაგარ სასასთან შეხების კვალი ლაბიალიზაციასთან დაკავშირებით არ ფართოვდება.

მე-2 სურათზე მოცემულია შეხების არეთა შეფარდებითი სურათი არალაბიალიზებული და ლაბიალიზებული ყ-ს წარმოთქმისას. შავი ხაზით მოცემულია ლაბიალიზებული ყყ-ს არტიკულაციისას ენის სასაზე შეხების წინა საზღვარი.

სურ. მე-3 გვიჩვენებს, რომ ლაბიალიზებული და არალაბიალიზებული ხ და ხყ სპირანტების პალატოგრამები ერთმანეთისაგან არ განსხვავდებიან. ეს განსხვავება მინიმალურია ყ, ყყ თანხმოვანთა პალატოგრამაზედაც. ლაბიალიზებულ ყყ-ს არტიკულაციისას, პირიქით, სასის მარცხენა კიდეში შეხების

¹ იქვე, გვ. 130.

² ს. ელენტი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბილისი, 1948, გვ. 23.

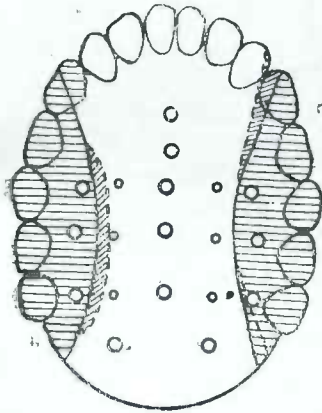
³ იქვე, გვ. 24.

⁴ В. А. Богородицкий, Фонетика русского языка в свете экспериментальных данных, гв. 129, ნახ. 44.

არე უფრო ნაკლებიცაა, ვიდრე ეს არალაბიალური ყ-ს წარმოქმნის დროს გვაქვს.

კომპლექსებში: ბაგისმიერი + ხმოვანი, როგორც წესი, პალატოგრამათითქმის არაფრით განასხვავდება ცალკე წარმოთქმული კომპლექსში შემავალი ხმოვნის პალატოგრამისაგან.

მე-4 სურათზე შავი ხაზით გადმოცემულია უ თან-ხმოვნის წარმოთქმისას ენის სასაზე შეხების კვალის შიგა საზღვარი კომპლექსში უჟი. სურათზე წარმოდგენილია, აგრეთვე, ი ხმოვნის პალატოგრამა, რომელთანაც უჟი კომპლექსის პალატოგრამის შედარება არ გვიჩვენებს ამ უკანასკნელის არც მეტ ველარულობას, არც მეტ პალატალურობას.

სურ. 4

სურ. 5

სურ. 5 წარმოადგენს ველო-პალატო-დენტოგრაფიული მონაცემებით რეკონსტრუირებულ პროფილს ი ხმოვნისა და უჟი კომპლექსისას.

ეგვევი ვითარება შეინიშნება კომპლექსების უჟა, მა, ბა, ფა, უჟე, მე, ბე, ფე, ბი, ფი, მი და სხვ. ველო-პალატო-დენტოგრამების შედარებისას მათში შემაჯავალი ხმოვნების ველო-პალატო-დენტოგრამებთან.

ამრიგად, ექსპერიმენტული მონაცემებით არ დასტურდება ლაბიალურ თანხმოვანთა ლაბიო-ველარული არტიკულაცია. ეს გარემოება შეუძლებელს ხდის მედეს ცნობილი დებულებების გაზიარებას ბაგისმიერთა ვითომცდა ველარული ბუნების შესახებ.

7

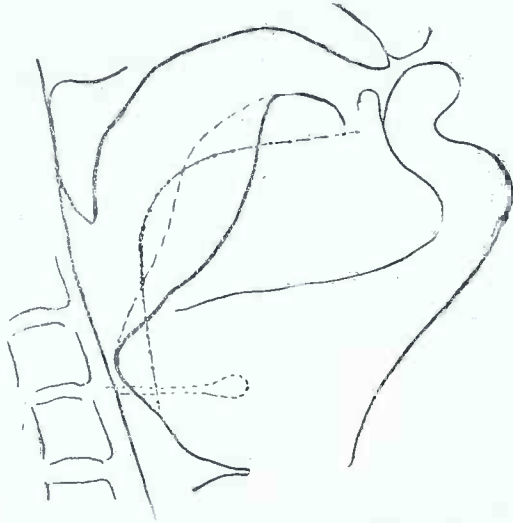
როგორც ვნახეთ, ბაგისმიერთა შესატყვისად ფარინგალური სპირანტები და ხშულებიც გვევლინება. კითხვა ისმის: ხომ არ ახასიათებთ ბაგისმიერებს თუ ველარული არა, ფარინგალური წარმოება მაინც, რის ნიადაგზედაც შესაძლებელი ხდება ფარინგალურ თანხმოვანთა განვითარება?

რომ შევადაროთ ენის ძირის ხახის უკანა კედლის მიმართ მიახლოების ნიშნის მიხედვით ცალკე წარმოთქმული ბაგისმიერები რომელიმე ფარინგალურს, მაგალითად ჰჰ თანხმოვანს, მათ შორის მკვეთრი სხვაობა იჩენს თავს.

სანიშნოდ წარმოვადგენთ ფარინგალურ ყრუ სპირანტის ჰჰ-ს რენტგენოგრამის სქემას (წყვეტილი ხაზი გადმოსცემს ენის გვერდების მდებარეობას)¹. ჯაჭვისებური ხაზით გადმოცემული გვაქვს ენის პირის ღრუში მდებარეობის პროფილი ბაგისმიერი მ თანხმოვნის ცალკე წარმოთქმის დროს (სურ. 6).

¹ რენტგენოგრამა შესრულებულია მოსკოვის მოლოტოვის სახელობის რენტგენოლოგიისა და რადიოლოგიის ცენტრალურ ინსტიტუტში ვ. გ. გინზბურგის ხელმძღვანელობით.

სურათიდან აშკარად ჩანს, რომ ბაგისმიერთა არტიკულაციის ფარინგალიზებულიობა სრულიადაც არაა საკმარისი, მაგალითად, ფარინგალური ყრუ გაძლიერებული სპირანტის ჰჰ-ს განსავითარებლად.

სურ. 6

ბაგისმიერთა წარმოების დროს ენის ძირის ხახის უკანა კედელთან მიახლოება ხდება, მაგრამ იმდენად უმნიშვნელოა, რომ იმით არ შეიძლება აიხსნას თუნდაც ფარინგალიზებული ლარინგალური სპირანტის—ჰ-ს განვითარება, რომელიც ჰჰ-საგან განსხვავებით უფრო ფართო ნაპრალშია წარმოებული.

თუ მხედველობაში მივიღებთ მას, რომ ლარინგალური და ფარინგალური თანხმოვნები მეტად ღრმად იწარმოებიან და რომ სარეზონანსო არის დიდი სიგრძის გამო მათ ბაგეების მომრგვალების გარეშეც კი დაჰკრავთ ლაბიალობის ელფერი, უფრო მართებული იქნება, თუ შესატყვისობას — **ლარინგალური || ფარინგალური : ბაგისმიერი**—ავხსნით ბაგისმიერთა განვითარებით ამოსავალი ლაბიალიზებული ფარინგალური და ლარინგალური თანხმოვნების ლაბიალიზებულიობის მომენტისაგან.

ფარინგალური, უკანაენისმიერი და ლარინგალური ბგერები თავიანთი წარმოების სპეციფიკით, როგორც წესი, უნდა ლაბიალიზებული იყვნენ. ეს გარემოება ენებში უთუოდ წარმოშობდა ლაბიალიზებულ უკანაენისმიერ, ფარინგალურ და ლარინგალურ ბგერათა ყალიბებს. ამ ყალიბებს მოიმარჯვებდა ხოლმე ენა უცხო ენებიდან ნასესხები სიტყვების როგორც ფარინგალური, ლარინგალური და უკანაენისმიერი, ისე ლაბიალური თანხმოვნების გადმოსაცემად. უკანა წარმოების ლაბიალიზებული თანხმოვნების ყალიბების მომარჯვების შემთხვევა დარგულსა და ლაკურში განსაკუთრებით შეინიშნება. ნასესხები სიტყვების ბაგისმიერი სპირანტის ჟ-ს გადმოცემის დროს.

აულ ჯავლათის (ქვ. ხაიდაყ.) მეტყველებაში „ნადირის“ (ДНЧЬ) სახელად გვხვდება თურქულიდან აზერბაიჯანულის გზით შესული სიტყვა **უენიჰიარ**. შდრ. თურქ. აზერბ. **ჯანავარ**—„გარეული, მტაცებელი“. ამ სიტყვას ქვემო-ხაიდაყურისავე ლარაწნულ და ყვართალურ ქცევაში **ჯანიგუარ**-ის სახე აქვს.

ნასესხები სიტყვის უ თანხმოვანი ერთ შემთხვევაში გადმოცემული გვაქვს ჰი-ყალიბით, მეორეში კი მომარჯვებულია ლაბიალიზებული წინარბილსასისმიერი გი-ს ყალიბი.

ანალოგიური ვითარება შეინიშნება სიტყვაშიაც **ჰაჟჟან**—„ჯოგი, საქონელი“, რომელიც წარმოშობით თურქულია და დარგულში შესული უნდა იყოს აზერბაიჯანულის გზით. ამ სიტყვის წარმოდგენილი ფორმის შესატყვისად აულ შილაჰის მეტყველებაში **ჰაჟჟან** გვხვდება, სადაც ნასესხები სიტყვის ბაგისმიერი სპირანტი **გჟ** (←გი) ყალიბითაა გადმოცემული.

ლაკურში, აულ ქულის მეტყველებაში „დიდი ტომრის“ აღსანიშნავად დადასტურებული გვაქვს სიტყვა **ჩუჰაღ**; აღნიშნული სიტყვა გვხვდება სპარსულში **چاه** „დიდი ტომარი“, თურქულში **çuval** —„ტომარი...“. აღნიშნული სიტყვის ვ თანხმოვანი ლაკურში გადმოღებული იქნა ჰი ყალიბის მეშვეობით. ე. ი. უცხო სიტყვის ვ ბგერა გაიგივებული იქნა ფარინგალიზებული ლარინგალური სპირანტის ჰი-ს ლაბიალობის მომენტთან. ზემო ხაიდაყურის შირღისა და მისრეგის ქცევებში დადასტურებულია ქალის საკუთარი სახელის **ჩატიმათ**-ის თავიიდური ბაგისმიერი სპირანტის გადასვლა რბილი და მაგარი სასის მიჯნაზე ნაწარმოებ უკანაენისმიერ ლაბიალიზებულ სპირანტად: **ჩატიმათ** → **ჩაიტიმა**. ქვემო ხაიდაყურის საწურ თქმაში კი შენიშნული გვაქვს ნასესხები სიტყვის **ჩ**-ს გადასვლა სპირანტ **ჭ**-დ: **თაქთან** — „რვეული“ (← თაქ-

თარ — დავთარ; შდრ. არაბ. قاتر).

დასახელებული ყალიბები მიეყენება უცხო ენათაგან შესული სიტყვების ხშულ-მსკდომ **ბ** და **ფ** თანხმოვნებსაც:

ლაკურ ენაში არაბულიდან შესული სიტყვა **ساج** — „საპონი“ წარმოდგენილია **საჰბან** ფორმით. აღსანიშნავია ერთი დეტალი: ლაკურ ენაში იმის გამო, რომ დახურული ბილაბიალიზაცია არსებობს, რელიზებულია შესაძლებლობა ნასესხები სიტყვის ბაგისმიერი ხშულ-მსკდომი გაუთანაბრდეს დახურულად ბილაბიალიზებულ ფარინგალურთა და ლარინგალურთა ლაბიალურობის მომენტს: **საჰბან** — **საჰბან**.

ანალოგიურად უნდა ავხსნათ ლაკურში სიტყვის **ტჰაფან**—„ქარიშხალი“ მიღებაც. ლაკურ ენაში აღნიშნული სიტყვა, ალბათ, რუსულის გზითაა შესული, ქართულში კი, უნდა ვიფიქროთ, ბერძნული ენიდან უშუალოდ¹. ქართულ ენაში ტჰფონი აღნიშნავდა ჩრდილო-დასავლეთის ქარს. **საბასთან** კვითხულობთ: „აპრაქტიასა (ჩრდილო-დასავლეთის ქარი—**შ. გ.**) და თრასკესის (ჩრდ. დასავლეთის ქარი—**შ. გ.**) საშუალ—ტჰფონი“. ლაკურმა ენამ უცხო სიტყვის **ფ** თანხმოვანს მიუყენა ლაბიალიზებული ფარინგალური სპირანტის—**ჰი**-ს ყალიბი, ამასთანავე, ლაკურში დახურული ბილაბიალიზაციის არსებობასთან დაკავშირებით შესაძლო გახდა ლაბიალობის ნიშნის **ფ** თანხმოვანთან გათანაბრება.

წარმოდგენილ მაგალითებში ფარინგალური და უკანაენისმიერი თანხმოვნები არ შეიძლება მივიჩნიოთ ნასესხები სიტყვების ბაგისმიერი თანხმოვ-

¹ დ. უშაკოვი თავის განმარტებით ლექსიკონში სიტყვას тайфун ინგლისურიდან typhon მიღებულად თვლის, უკანასკნელისათვის ამოსავლად კი ბერძნულ Typhon-ს მიიჩნევს; ქარიშხალის ღვთაებას. არის მოსაზრება, რომ დასახელებული სიტყვა მომდინარეობს ჩინური ენიდან: „დიდი ქარი“ (Брокгауз-Эфрон—Энциклоп. словарь, МСЭ...)

ნების რეფლექსებად, რადგან უკანასკნელებიც შემონახული გვაქვს. ამასთანავე, დასახელებული ფარინგალურები და უკანაენისმიერებიც არც შეიძლება ფონეტიკურ ნიადაგზე განვითარებულად მივიჩნიოთ, რადგან ნასესხები სიტყვების ბაგისმიერ თანხმოვანთა არტიკულაციის დროს, ენა არც ეხება და არც უახლოვდება ველარულ ან ფარინგალურ თანხმოვანთა წარმოებისათვის საჭირო მანძილზე არც რბილ სასას, არც ხახის უკანა კედელს. რჩება ერთი შესაძლებლობა: ღრმა წარმოების თანხმოვანთა ლაბიალურმა ხასიათმა განსაზღვრა ლაბიალიზებული **ჟი, ჰიი, გი, ქი** და მისთ. ბგერების ყალიბების არსებობა დარგუთლსა, ლაკურსა და, საფიქრებელია, სხვა ენებშიც. დასახელებულ ყალიბებს მიმართავს ხოლმე ენა ნასესხები სიტყვების ბაგისმიერი თანხმოვნების გადმოსაცემად.

ლაბიალიზებულ ფარინგალურ თანხმოვანთა ყალიბების მომარჯვებასთან გვაქვს საქმე ლაკურსა და დარგუთლში სხვა ენებიდან ნასესხები სიტყვების არა მარტო ბაგისმიერი თანხმოვნების, არამედ ლაბიალიზებული წინაენისმიერების გადმოცემის დროსაც კი; შდრ.:

ქართ.	თორნი — „ჯაჭვის პერანგი“
ლაკ.	ჰიიორნი „ „ „
დარგ.	ჰიანნი — ჰიანნი — ჰიიორნი

8

ბაგისმიერ თანხმოვანთა ლაბიო-ველარული ხასიათის შედეგად განვითარებულ ბგერებადაა მიჩნეული ქართველურ ენებში **ქ, ლ, გ** თანხმოვნების სიტყვებში: **ღვინო, ღვანკლაჟ** (= „ბარკალი“ სვან.), **გურუნი || გირინი** (= „ვირი“ მეგრ. ჰან.), **ექვსი, უხგუა** (= „ექვსი“ სვან.), **გვალე, ღვაჭარ, გულმაშარ** (= „ულეაში“, სვან.), **გვიღმ** (= „მიდამო“ სვან.) და სხვ.¹ აგრეთვე: ნივთი→ნიქვთი, ავტო→აქტო, ევთიმე→ექვთიმე და სხვ.²

როგორც აღვნიშნეთ, ბაგისმიერთა წარმოების ველარული ხასიათი ექსპერიმენტულად არ დასტურდება. აშკარაა, შესატყვისობა ბაგისმიერებსა და დასახელებულ უკანაენისმიერთა შორის სხვაგვარ ახსნას საჭიროებს.

წარმოდგენილი მაგალითებიდან გამოიყოფა ერთი ნაწილი, სადაც შესატყვისობა: **ბაგისმიერი: უკანაენისმიერი** ეფუძნება ამოსავალი ლაბიალიზებული ბგერების წარმოდგენას ენათა ერთ რიგში ამ ბგერების ლაბიალობის მომენტიდან განვითარებულ ბაგისმიერთა შესატყვისად ენათა მეორე რიგში. დასახელებულთაგან ამგვარ სიტყვებს წარმოადგენენ:

ქართ. **ღვინო, ღვინ-წლ** (სვან.) **ღვინი** (ჰან.) **ღინი** (იქვე) და ინდო-ევროპული ენების **vinum** (ლათ.) **Folvos** (ბერძნ.)...

სვან. **ღუწრკლაჟ**—და ქართ. ბარკალი;

ჰან. **გურუნი**, მეგრ. **გირინი** და ქართ. **ვირი**;

ქართ. **ექვსი**, სვან. **უხგვა** და ჰან. **აშვ**, მეგრ. **ამშვ**;

ქართ. **ქვიშა**, **guisne** (ძვ. ფრანგ.) და **višne** (თურქ.) **вишня** (რუს.);

ქართ. **გვალვა** **ღოვალუ**—„დაწვა“, „დააზრო“ (მეგრ.) და სხვ.

¹ ვ. თ. თ. ფ. რ. ი. ა. თონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, ენისმის მოამბე, X, გვ. 231—236.

² არნ. ჩ. ი. ქ. ბ. ა. ვ. ა. მრავლობითობის აღნიშვნის ძირითადი პრინციპებისათვის: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, გვ. 123—125.

წარმოდგენილ სიტყვათა უკანაენისმიერებს შესატყვისები ეძებნება მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში უკანაენისმიერ ლაბიალიზებულთა ან ამ უკანასკნელთა რეფლექსების სახით. მაგ., ექსის სახელში წარმოდგენილია:

ური-გ-ალ—დარგ. (ჭურახ. დ.)

ურე-ქ-ალ — დარგ. ენ. (წუდახ. დ.)

რა-ხ-ბა (ლაკ.)

ხუდ — (რუთულ.)

უჭ — (უღური)

ანტეგო (ხუნძ.)

ქბა — * ქიბა (აფხაზ.)

უს-გჟ-ა — (სვან.) და ა. შ.

ქართული გვალე ძირის თავიიდური გ-ს უნდა უკავშირდებოდეს, მაგალითად, დარგულის ამავე მნიშვნელობის გ || ხ || კ || ჭ ← კ || შ ← ქ ძირი, სადაც ამოსავალ ძირისეულ თანხმოვანს გ (← ვა?) წარმოადგენს.

შდრ.

ვეგურ — „წავიდა“ (ხაიდაყ.)

არეყუნ — „წავიდა“ (ჭურახ.)

არეყონ — „წავიდა“ (წუდახ.)

ჭაკიბ — „მოვიდა“ (ჭურახ. ახუშ.)

ჭაჭიბ — „მოვიდა“ (წუდახ.)

ჭაში — „მოდი!“ (ჭურახ.)

ჭაქუსე — „მოსიარულე“ (წუდახ.)

ჭჷწარუნდა — „მივიდვარ“ (ხაიდაყ.)

აღნიშნულ ძირს უნდა უკავშირდებოდეს ლაკური ზანან, სადაც ძირისეულ ზ-სათვის ამოსავალი იქნებოდა ხაიდაყურში შემორჩენილი ჳ ძირი¹.

„გვალვა“ სიტყვის თავიიდური გჟ შესატყვისის პოულობს, მაგალითად, დარგუთულში ლჟ-ს სახით: ბერ-ლჟ-იზ — „ამოხმობა“ (შდრ. ჭურახულში: ვიირცის),...

ბ) მეორე ჯგუფში სახელებისა, რომლებიც, როგორც წესი, სხვა ენიდან ნასესხებ სიტყვებს წარმოადგენენ, ამოსავალი ბაგისმიერების შესაბამის ლაბიალიზებული უკანაენისმიერების ყალიბების საშუალებით გადაღებასთან უნდა გვექონდეს საქმე: მაგალითად, სვანურში:

ვაჭარი → ღვაჭარ

მაჭო → ღვაჭ

ულვაში → გულმაშარ

მიდამო → გვიღმ და სხვ.

გ) გამოიყოფა მესამე რიგი შემთხვევებისა, სადაც უკანაენისმიერი თანხმოვნები დაჩნდებიან არა სიტყვის თავში, არამედ შიგნით:

ნივთი → ნიქვთი

ევთიმე → ექვთიმე

ავტო → აქტო

მუქთი → მუქთი

ერთმანეთი → ერთქმანეთი და სხვ.²

¹ ლაკურში აღნიშნული ზმნა აგებულებით კაუხატივეურია: ზ-ან-ან.
² მაგალითები ამოღებული გვაქვს არნ. ჩიქობავას წერილიდან: მრავლობითობის აღნიშვნის ძირითადი პრინციპებისათვის: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, 1, გვ. 123—125.

წარმოდგენილ მაგალითებში ქ თანხმოვანი აშკარად განვითარებული ჩანს, მაგრამ რომელ ბგერას შეეძლო გამოეწვია ველარული ქ თანხმოვნის გაჩენა? სანამ ამ კითხვას პასუხს გავცემდეთ, მოვიგონოთ, რომ ამავე თანხმოვნის ან მისი ყრუ მკვეთრი შესატყვისის განვითარების მაგალითებს გვაწვდის მეგრულ-ჭანური და სვანურიც:

- შვილი → სქუა (მეგრ.)
- შველი → სქვერი „
- შაშვი → ზესქვი „
- შვიდი → შქვითი „ იშგვიდ (სვან.)
- შტა → შქა „ ისგა (სვან.) და სხვ.

პროფ. ს. ჟღენტი თავის „სვანური ენის ფონეტიკის ძირითად საკითხებში“ იუშმანოვის სტატიაზე: Фонетические параллели африканских и яфетических языков — (AFRICANA, 1, 1937) დაყრდნობით აღნიშნულ მოვლენას ხსნიდა ლაბიალური ვ თანხმოვნის არტიკულაციური თავისებურებებით (ლაბიოველარიზაციით). ეგვევ შეხედულება დასახელებულ ავტორს გამოთქმული ჰქონდა წერილში: „ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა საკითხისათვის ქართველურ ენებში“ („ენიმიკის მოამბე“, X, 1941).

თავის ერთ-ერთ მორიგ შრომაში: „ჭანურ-მეგრულის ფონეტიკა“ ს. ჟღენტი აღნიშნული ფონეტიკური მოვლენის სულ სხვაგვარ ახსნას იძლევა, ამჟამად უკვე ლ. შჩერბას იმ მოსაზრებებზე დაყრდნობით, რაც უკანასკნელმა გამოთქვა ნაპრალოვანი თანხმოვნის, კერძოდ შ-ს, წარმოთქმისას „ჩქამის წარმოშობი ორი ფოკუსის“ არსებობის შესახებ. მეორე ფოკუსი წარმოიშობა არტიკულაციის დროს ენის უკანა ნაწილის რბილი სასის მიმართ მალლა აწევით და მასთან მეტ-ნაკლები მიახლოების შედეგად¹.

აღნიშნული მოსაზრება უფრო სარწმუნო ჩანს, ვინემ უკანაენისმიერ თანხმოვანთა განვითარების ახსნა ბაგისმიერ თანხმოვანთა ვითომცდა ლაბიოველარული ხასიათით.

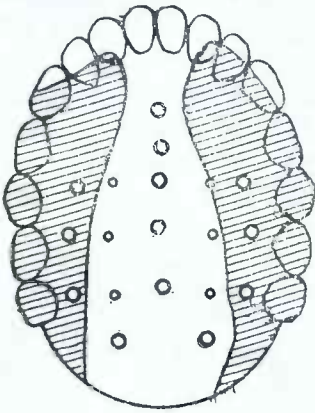
ველარიზებულ თანხმოვნებს წარმოადგენენ არა მარტო შ, ჟ, არამედ ზ და ს სპირანტებიც; მაგალითად, შიშინა და სისინა შ, ჟ, ზ, ს თანხმოვნების არტიკულაციისას ენის ზურგის დაცილება შუა მაგარი სასისა და რბილი სასისაგან შემდეგ სურათს გვაძლევს:²

ბგერა	მანძილი შუა მაგარ სასამდე	მანძილი რბილ სასამდე
შ	7 მმ	6,5 მმ
ჟ	12 მმ; 9 მმ	7 მმ; 6,5 მმ
ზ	14 მმ; 13 მმ	5 მმ; 6,5 მმ
ს	11,5 მმ	11 მმ

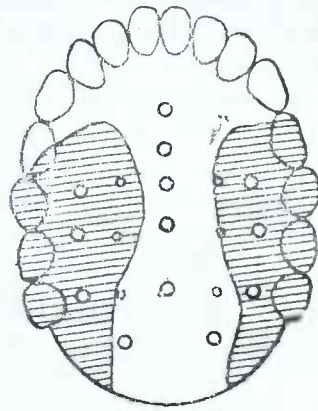
¹ უნდა შევნიშნოთ, რომ ლ. შჩერბა გადაჭარბებით აფასებს ამ „მეორე ფოკუსის“ მნიშვნელობას შ თანხმოვნის არტიკულაციისას და მხედველობიდან რჩება ენის წვერის თავისებური მდებარეობის როლი ქვედა წინა კბილების მიმართ, რითაც შიშინის ეფექტია შეპირობებული. „მეორე ფოკუსი“, მაგალითად, სისინა თანხმოვნებსაც გააჩნიათ, მაგრამ ენის წინა ნაწილის ქვედა კბილების მიმართ სხვაგვარი მდებარეობის გამო შიშინათაგან აკუსტიკურად განსხვავდებიან.

² ვიყენებთ გ. დოლიძის სადისერტაციო ნაშრომში: ქართული ენის თანხმოვნები. 1954 წ. წარმოდგენილ ქართულ თანხმოვანთა რენტგენოგრაფებს.

წარმოდგენილ ბგერათგან ველარიზებულით ყველაზე მეტად მედერი სპირანტები უ და ზ ხასიათდება. მაგარი სასისაგან ენის ყველაზე მეტი დაშორების სიღიღის შეფარდება ენის რბილი სასისაგან დაშორების უმცირეს მანძილთან უ-სთვის საშუალო არითმეტიკულით დაახლოებით უდრის 21:13; ზ-სთვის 27:12; შ-სათვის 7:6; ხ-სათვის 11,5:11 მმ (მოსალოდნელია შ და ხ თანხმოვანთა გაცილებით უფრო მეტად ველარულობა, ვინემ ეს წარმოდგენილ მასალაშია ასახული, ალბათ მაგალითების სიმცირის გამო).

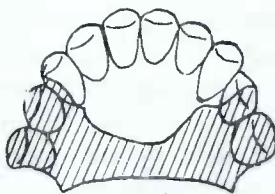
სურ. 7

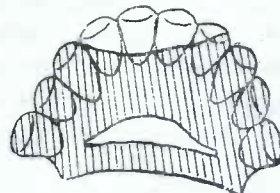
სურ. 8

ს და შ თანხმოვნების ველარიზებული ბუნება ნათლად ჩანს ველო-პალატოგრაფებზე:

მე-7 სურათი წარმოადგენს ს თანხმოვნის ველო-პალატოგრაფას. ენის შეხების არე მოიცავს მაგარი და რბილი სასის ორივე გვერდით საკმაო ფართო ზოლებს. ამ ზოლების სიფართოვე რბილი და მაგარი სასის მიდამოებში უფრო მეტია შ თანხმოვანთან (სურ. 8). სპირანტი შ ენის სასასთან შეხების ნიშნის მიხედვით გაცილებით უკანა წარმოებისაა, ვინემ ს, რაც აშკარად ჩანს ქვედა კბილების დენტოგრაფაზეც (სურ. 9 და 10):

სურ. 9

სურ. 10

დენტოგრაფა სისინა ს სპირანტისა (სურ. 10) გვიჩვენებს, რომ ს-ს წარმოთქმის დროს ენის წვერი ებჯინება წინა ქვედა კბილებს ისე, რომ ოდნავ მაღლაა აწეული (ამას მოწმობს შეუხებელი არე წინა ქვედა კბილების ნუნების

ძირში). ენის წვერის შეხებისაგან თავისუფალია ზემო ნაწილიც ქვედა საჭრელი კბილებისა, რომელთაც საფონაციო ჰაერნაკადი დიდი ძალით ეჯახება და სისინის ეფექტს წარმოშობს. შიშინა შ სპირანტის ქვედა კბილების დენტოგრაფა (სურ. 9) გვიჩვენებს, რომ ენის კბილებთან შეხების არე ვერ აღწევს ეშვებადმდეც კი. ქვევით დაშვებული ენის წვერი ძვეს ქვედა წინა კბილების ნუნებს უკან და ენითა და ქვედა კბილების რკალით შემოზღუდულ ღრმულს წამოშობს. შ და ჟ თანხმოვნების შიშინის ეფექტის მისაღებად მთავარია აღნიშნული თავისუფალი არე და არა ენის უკანა ნაწილის მიახლოება რბილ სასასთან¹. უკანასკნელის შედეგად მხოლოდ ხიხინის ეფექტი-ლა თუ მიიღება მაშინ, როცა ჟ და შ თანხმოვნისათვის მთავარი ნიშანია შიშინის ეფექტის თანხლება.

გარდა დასახელებული წინაენისმიერი სპირანტებისა, მეტ-ნაკლები ველარჩებულობით ხასიათდებიან წინაენისმიერი ხშულებიც: დ, თ; ტ, ძ, ც, წ; ჯ, ჩ, ჭ. მაგარი სასისაგან ენის ზურგის უდიდესი დაცილების შეფარდება რბილი სასისაგან დაშორების უმცირეს მანძილთან ამ ბგერების წარმოთქმის დროს შემდეგნაირ სურათს გვაძლევს²:

ბგერა	მანძილი მაგარ სასასა და ენას შორის	მანძილი რბილ სასასა და ენას შორის
დ	8 მმ	7 მმ
ტ	6 მმ	5 მმ
ძ	9 მმ	7 მმ
ც	7 მმ	6 მმ
წ	11 მმ; 6 მმ	9 მმ; 4 მმ

ველო-პალატოგრაფიული შესწავლა წინაენისმიერი ხშულებისა გვიჩვენებს ამ თანხმოვანთა როგორც პალატალიზებულ, ისე ველარჩებულ ხასიათს. განსაკუთრებით ეს ითქმის გაძლიერებული ხშულების წარმოების შესახებ.

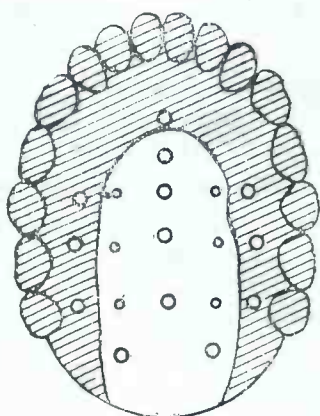
სურ. 11 წარმოადგენს თ თანხმოვნის ველო-დენტო-პალატოგრაფას. ენის სასასთან შეხების ზოლი გადაჰყვება როგორც მაგარ, ისე რბილ სასას, ამასთანავე მოიცავს საკმაოდ ფართო არეს.

გაძლიერების შემთხვევაში (იხ. სურ. 12) თ თანხმოვნის პალატალიზებულობა და ველარჩებულობა მკვეთრად იზრდება. შეუხებელი რჩება რბილი და მაგარი სასის ვიწრო მოგრძო ზოლი. დაახლოებით ამგვარსავე სურათს გვიჩვენებს ტ-სა და ტჟ-ს (გაძლიერებული ტ) პალატოგრაფები. მსგავსი ვითარება გვაქვს ძ, ც, წ და ჯ, ჩ, ჭ აფრიკატების წარმოებისასაც. უკანასკნელთა არტიკულაციის დროს ენის შეხების კვალი საკმაო სიფართოვის ზოლად გადაჰყვება როგორც მაგარი სასის, ისე რბილი სასის ორივე გვერდებს. საილუსტრაციოდ წარმოვადგენთ წ და ჩ თანხმოვანთა ველო-პალატო-დენტოგრაფებს:

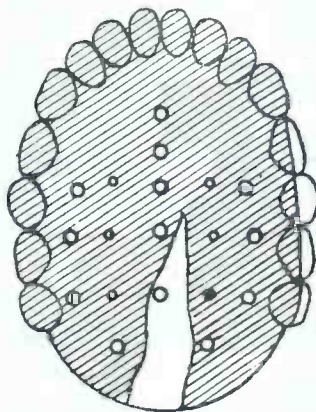
სურ. 13 წარმოადგენს ჩვეულებრივი, არაგაძლიერებული წ-ს ველო-პალატო-დენტოგრაფას, ხოლო სურ. 14 ანალოგიური წარმოების ჩ-ს ველო-პალატო-

¹ როგორც ამას ლ. შჩერბა ფიქრობს.

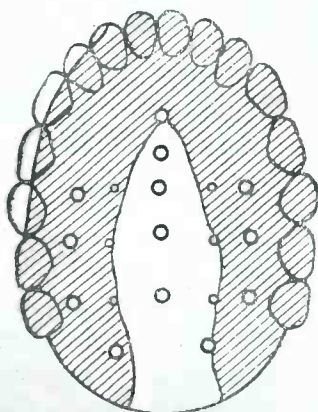
² წარმოდგენილი მონაცემები მიღებულია გ. დლიძის სადისერტაციო ნაშრომში—„ქართული ენის თანხმოვნები“—მოთავსებული რენტგენოგრაფების სქემების გაზომვის შედეგად.

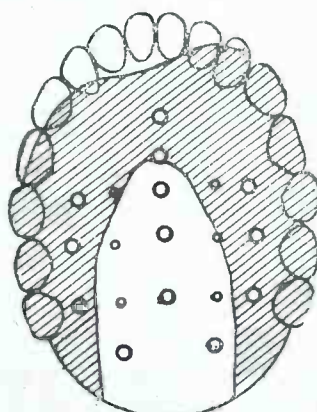
სურ. 11

სურ. 12

სურ. 13

სურ. 14

ტო-დენტოგრამაა. წარმოდგენილ სურათებზე ნათლად ჩანს ენის შეხების საკმაოდ ფართო კვალი როგორც მაგარი, ისე რბილი სასის მიდამოებში. არტიკულაციის გაძლიერების შემთხვევაში დასახელებული თანხმოვნები უფრო მეტ პალატალიზებულობასთან ერთად მეტ ველარიზებულობასაც იძენენ.

მეგრულ-ჭანურის მიმართ ს. ჟღენტს გამოთქმული აქვს მოსაზრება, რომ „...ენის უკანა ნაწილის აქტიურად არტიკულაციის საფუძველზე განვითარებულია კომპლექსები ჯგ, ჩქ, ჭკ¹“.

მეგრულსა და ჭანურში ველარული თანხმოვნების განვითარების ფაქტები სისინა თანხმოვნების, კერძოდ ს სპირანტის, მეზობლად ახსნილი უნდა იქნეს უკანასკნელთა ქართულთან შედარებით მეტი ველარიზებულობის საფუძველზე. ამასთანავე უნდა შევნიშნოთ, რომ შიშინის ეფექტი, რომელიც თითქოს ახლავს მეგრულ-ჭანურის ს-ს, არ შეიძლება მიღებული იქნეს მხოლოდ ენის უკანა ნაწილის მიახლოებით რბილ სასასთან: ეს მომენტი მეტნაკლებად ერთნაირად ახასიათებს როგორც შიშინა, ისე სისინა თანხმოვნებს.

¹ ს. ჟღენტის, მეგრულ-ჭანურის ფონეტიკა, გვ. 90.

² იქვე.

როცა შიშინა თანხმოვნების უფრო მეტად ველარიზებულობაზე ლაპარაკობენ მეგრულში და ქანურში, მხედველობაში აქვთ ამ ბგერათა უფრო უკანა წარმოება შესაბამის სისინა შესატყვისებთან შედარებით. ენის ზურგის მონაწილეობის მიხედვით ეს მართლაც ასეა, მაგრამ საერთოდ ენის მთლიანი მასის პირის ღრუში მდებარეობის მიხედვით სისინა თანხმოვნები გაცილებით უფრო უკანა წარმოებისანი არიან, ვინემ შიშინა თანხმოვნები. მაგალითად, ენის ძირის ხახის უკანა კედლისგან დაშორების შეფარდება სისინა და შიშინა თანხმოვნებს წარმოების დროს ასეთ სურათს გვაძლევს¹:

ბგერა	კომპლექსი	მანძილი ხახის უკანა კედლიდან ენის ძირამდე
ძ	ძა	12 მმ
ჯ	ჯა	18 მმ
ც	ცა, ცი	7 მმ; 18 მმ
ჩ	ჩა, ჩი	9 მმ; 22 მმ
წ	წა	14 მმ
ჭ	ჭა	17 მმ
ს	—	15 მმ
შ	—	19 მმ
ზ	—	15 მმ
ჟ	—	17 მმ

როგორც ცხრილიდან ჩანს, შიშინა თანხმოვნების წარმოქმნისას ენას შედარებით უფრო წინა მდგომარეობა უჭირავს პირის ღრუში, ვინემ ეს სისინა თანხმოვნების არტიკულაციის დროს შეინიშნება. სისინა თანხმოვნების ეს უკანა წარმოება უნდა ხელს უწყობდეს მათ მეტ ველარიზებულობას. კერძოდ, ამით უნდა კომპენსირდებოდეს სისინათა წარმოების დროს ენის უკანა ნაწილის გაცილებით უფრო ნაკლებად გამოხატული ნალა აწვევა შიშინა თანხმოვნების არტიკულაციასთან შედარებით.

რაც შეეხება მეგრულ-ქანურში სისინა და შიშინა თანხმოვნების უფრო მეტ ველარიზებულობას ქართულთან შედარებით, ამ უკანასკნელის მიზეზად შეიძლება დასახელებულ თანხმოვანთა მეტი ინტენსიური წარმოება მივიჩნიოთ.

უკანაენისმიერი ქ თანხმოვნის განვითარება სიტყვებში: ავტო, ერთმანეთი, ნივთი და სხვ. უნდა აიხსნას არა ლაბიალური ვ-ს ვითომდა ლაბიო-ველარული წარმოებით, არამედ წინაენისმიერი ხშული თ და ტ თანხმოვნების წარმოების ველარიზებული ხასიათით. ამას მოწმობს უთუოდ ისიც, რომ ქ-ს განვითარების დასახელებულ შემთხვევებს თითქმის უგამონაკლისოდ სწორედ აღნიშნული თანხმოვნების მეზობლად ვხვდებით, ან წინ, ან უკან (შდრ. აქტო და ერთქმანეთი). ქ თანხმოვნის განვითარების შედეგად მიღებული თქ კომპლექსის ბოლოკიდური ქ თანხმოვნის მეტათეზური გადაადგილება წინ, ბაგისმიერ ვ-სთან ამ უკანასკნელთან ერთად კომპლექსს ქტ (=ქი) წარმოქმნის:

¹ წარმოდგენილი მონაცემები მიღებულია გ. დოლიძის სადისერტაციო ნაშრომში— ქართული ენის თანხმოვნები—მოცემული რენტგენოგრამების სქემების გაზომვის შედეგად.

ნივთი → *ნივთქი → *ნივქთი → ნიქვთი
 ავტო → *ავტქო → ...*ავქტო → აქტო
 ევთიმე → *ევთქიმე → ევქთიმე → ექვთიმე

სიტყვაში: **ერთქმანეთი** არა გვაქვს გადასმა **თქ** → **ქთ**, რადგან ბაგისმიერი სონორი თანხმოვანი **თქ** კომპლექსის წინ კი არაა, როგორც ზემოთ განხილულ შემთხვევებში გვაქვს, არამედ მოსდევს მას.

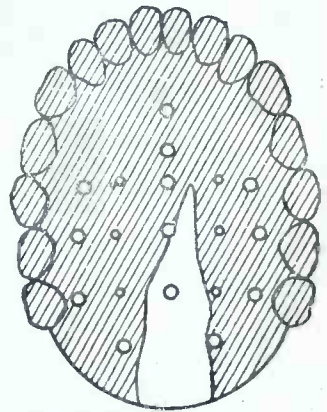
ფონეტიკურ ნიადაგზე განვითარებული უკანაენისმიერისა და ფუძისეული ლაბიალური თანხმოვნების ამგვარ ურთიერთმიზიდულობის საფუძველს, უნდა ვიფიქროთ, უკანაენისმიერთა ლაბიალიზაციისადმი მიდრეკილება წარმოადგენს.

ქართული ენის დიალექტებში **ქ** თანხმოვნის განვითარება წინაენისმიერი ხშულების **თ** და **ტ**-ს მეზობლად უშუალო კავშირში უნდა იყოს მეგრულ-ქანურსა და სვანურში უკანაენისმიერ თანხმოვანთა განვითარებასთან წინაენისმიერ სპირანტთა და აფრიკატთა შემდეგ.

დასასრულ, წინაენისმიერთა წარმოების ველარიზებული ხასიათით უნდა აიხსნებოდეს ჰარმონიული კომპლექსების განვითარებაც ქართულ-ქართველურ ენებში. ცნობილია, რომ მსგავს კომპლექსებს მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში ვერ ვხვდებით. საფიქრებელია, ქართულ-ქართველურ ენებში თანხმოვანთა ჰარმონიული კომპლექსები მივიღეთ ამ ენებში ინტენსიური წარმოების წინაენისმიერი ხშულებისა და აფრიკატების ისტორიულად არსებობის შედეგად წამოჭრილი ველარიზაციის საფუძველზე: ქართულ-ქართველურ ენებში გაძლიერებულ ხშულებსა და აფრიკატებს ველარული წარმოების ბგერების განვითარებით უნდა სათანადო ჰარმონიული კომპლექსები მოეცა. მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში ამგვარი გადასვლა ჯერ არ მომხდარა და ამიტომ აა, რომ დღემდე შემორჩენილი გვაქვს გაძლიერებული არტიკულაციის მქონე ხშულები და აფრიკატები.

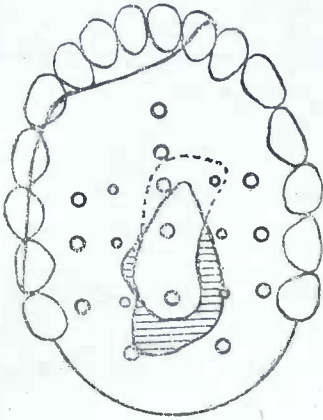
ქართულ ჰარმონიულ კომპლექსებში პირველადს ჰარმონიულ კომპლექსებს უნდა წარმოადგენდეს სისტემა: **ხშული + სპირანტი**. რაც შეეხება სისტემას **ხშული + ხშული**, უკანასკნელისათვის ამოსავალს უნდა წარმოადგენდეს სისტემა: წინაენისმიერი ხშული + უკანაენისმიერი ან ფარინგალური სპირანტი (ან სპირანტოიდი).

სპირანტი უნდა განვითარებულიყო იმ არიდან წინისაკენ ჰაერის გაჭრით, რომელიც ველო-პალატოგრამაზე შეუხებელი სოლისებური ზოლის სახითაა წარმოდგენილი: მე-15 სურათზე წარმოდგენილია გაძლიერებული თ-ს ველოპალატოგრამა. მასზე ენის მიერ შეუხებელი ადგილი სასაზე წარმოადგენს სოლისებურ სივრცეს, რომლის წვერი თითქმის აღწევს მაგარი სასის უდიდესი ჩაღრმავების წინა საზღვარს, საფუძველი კი რბილი სასის შუა ნაწილზე მოდის ნაქის საპირდაპიროდ. გაძლიერებული ხშულის თ-ს სკდონა ხდება დასახელებული სოლისებური სივრციდან წინისკენ ჰაერის ნაკადის ერთბაში გამოტყორცნით. ხშვის სიძლიერე განაპირობებს სკდომისთვის საჭირო ჰაერნა-

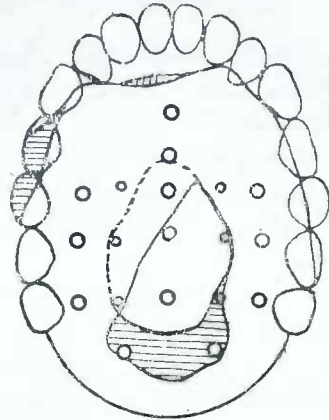

სურ. 15

კადის შედარებით უფრო ვიწრო ღარში დინებას. თავის მხრივ ამ ღარის სივიწროვე, განსაკუთრებით რბილი სასის უკანა არეში, განაპირობებს სპი-

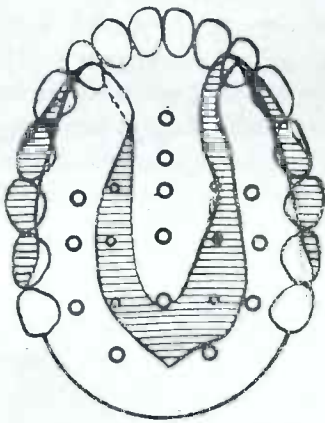
სურ. 16

სურ. 17

რანტ ხ-ს წარმოშობას, თუ გაძლიერებული ხშული თ არის, ან მყლერი სპირანტის ღ-ს მიღებას, თუ თ-ს ნაცვლად გაძლიერებული დ გვაქვს¹.

ჰარმონიული კომპლექსების მეორე წევრთა ხშულებად ქცევა მოითხოვს ზემოთ დასახელებული სოლისებური ფორმის შეხებისაგან თავისუფალი არის მოშლას ენის უკანა ნაწილის რბილ სასასთან ხშვის ნიადაგზე.

სურ. 18

ქართველურ ენებში თანხმოვანთა ჰარმონიულ კომპლექსთა პალატო-ველარიზაციის პროცესის მოქმედების შედეგად მიღების სასარგებლოდ ლაპარაკობს ენის მაგარ და რბილ სასასთან შეხების კვალის შედარება ჰარმონიულ კომპლექსებში შემაველი თანხმოვნების პირდაპირი (შიგნიტკენური) და შებრუნებული (გარეთკენური) თანმიმდევრობით წარმოთქმის დროს.

ჰარმონიულ კომპლექსთა ელემენტების ბუნებრივი (შიგნიტკენური) თანმიმდევრობით წარმოთქმის დროს ენის სასასთან შეხების კვალი გაცილებით მეტ არეს მოიცავს, ვინემ კომპლექსში შემაველ თანხმოვანთა წარმოების ადგილის მიხედვით გარეთკენური თანმიმდევრობით წარმოთქმის დროს.

მე-16 სურათზე წარმოდგენილია ველო-პალატო-დენტოგრაამათა შეფარდებითი სურათი ჰკ და კჰ კომპლექსების წარმოთქმის დროს. კომპლექ-

¹ თავისებური ჩანს კომპლექსების: ბღ, ფხ, პყ; ბგ, ფქ, პკ, გენუხისი, რადგან ბაგისმიერ თანხმოვნებს, როგორც ზემოთ ვნახეთ, არ შეეძლოთ განევითარებინათ კომპლექსის მეორე ელემენტები—ღ, ხ, (ყ), გ, ქ, კ თანხმოვნები. უკანასკნელთათვის ამოსავალს შეიძლება ფარინგალური თანხმოვნები წარმოადგენდნენ. სხვა ჰარმონიული კომპლექსების ველო-პალატოგრაამათული შესწავლა გამორიცხავს მათი ბოლო წევრების ფარინგალურ ბგერათაგან მიღების შესაძლებლობას. ფარინგალური ყ ამ კომპლექსებში უნდა მომდინარეობდეს ხ-ს რიგის სპირანტისაგან, რომელიც წინამავალ მკვეთრთან ყელხშული გახდა და ხ-ს რიგის ყელხშული ბგერის უქონლობის გამო ქართულში უახლოვსი. ყელხშული სპირანტოიდის ყ-ს ყალიბს შეუერთდა.

ისის ჰჰ-ს წარმოთქმის დროს ენის რბილ სასასთან შეხების უკანა საზღვარი 6 მმ უფრო წინაა, ვინემ კჰ-ს წარმოთქმის დროს. კომპლექსების ჩქ და ქჩ (სურ. 17) შედარება ამ მხრივ გვიჩვენებს, რომ ენის რბილ სასასთან შეხების უკანა საზღვარი პირველისათვის 7,3 მმ წინაა, ვინემ მეორისათვის. ამგვარადვე, შიგნიოთკენური კომპლექსის წკ და გარეთკენური კწ-ს შედარებისას სხვაობა უდრის 7 მმ.

ანალოგიურ სურათს გვიჩვენებს ჰარმონიულ კომპლექსთა სხვა სისტემების კომპონენტების საწარმოთქმო ადგილის მიხედვით შიგნიოთკენური და გარეთკენური თანმიმდევრობით წარმოთქმის ველო-პალატო-დენტოგრაფიულად შესწავლა. ვლინდება გარკვეული კანონზომიერება: შიგნიოთკენური თანმიმდევრობით ჰარმონიულ კომპლექსთა ელემენტების წარმოთქმისას ენის სასასთან შეხების კვალი გაცილებით მეტ არეს მოიცავს, ვინემ ამავე ელემენტთა წარმოთქმის გარეთკენური თანმიმდევრობისას. ენის რბილ სასასთან შეხების ყველაზე უკანა საზღვარა შიგნიოთკენურ კომპლექსებში 6—7,5 მმ უფრო წინაა, ვინემ შესაბამის გარეთკენური თანმიმდევრობით წარმოთქმულ (შებრუნებულ) კომპლექსებში.

ეგვე კანონზომიერება, ოღონდ უფრო რელიეფურად გამოხატული, ჩანს კომპლექსების: წინაენისმიერი სპირანტი+უკანაენისმიერი ხშული შიგნიოთკენური და გარეთკენური თანმიმდევრობით წარმოთქმის ველო-პალატო-დენტოგრამების შედარებისას. ზგ კომპლექსის წარმოთქმისას ენის სასასთან შეხების უკანა საზღვარი 12 მილიმეტრით წინაა, ვინემ ამავე კომპლექსის შემადგენელ თანხმოვანთა გარეთკენული თანმიმდევრობით წარმოთქმისას (სურ. 18). ანალოგიური ვითარება შეინიშნება სქ და ქს კომპლექსთა ველო-პალატო-დენტოგრამების შედარებისასაც; ენის რბილ სასასთან შეხების უკანა საზღვრების შედარება გვიჩვენებს სხვაობას 13,5 მმ. ასევე გვაქვს კომპლექსებში: წინაენისმიერი ხშული+უკანა წარმოების თანხმოვანი.

აღნიშნული საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ: ჰარმონიული კომპლექსები (ბაგისმიერი+უკანა წარმოების ხშულის ან სპირანტის გამოკლებით) მიღებული ჩანს წინაენისმიერ ხშულთა პალატო-ველარიზაციის საფუძველზე და არა ლაბიო-ველარიზაციის შედეგად, როგორც ამას ვარაუდობს ს. ჟღენტი შრომაში: „სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები“¹. ასევე, წინაენისმიერთა ველარიზებულობის ნიადაგზეა შეპირობებული შიგნიოთკენური კომპლექსების არტიკულაციის ერთჟამიერობისადმი მიდრეკილება. წინამავალ წინაენისმიერ ველარიზებულ თანხმოვანს მომდევნო უკანა წარმოების თანხმოვნის არტიკულაციასთან საზიარო აქვს ველარულობის მომენტი. აღნიშნული საზიარო მომენტის არსებობის ნიადაგზე ხორციელდება კომპლექსთა კომპონენტების არტიკულაციის ურთიერთდაახლოება დროში თითქმის სრულდამთხვევამდე.

¹ აღნიშნულ შრომაში ს. ჟღენტი ლაბიო-ველარიზაციის საფუძველზე ხსნის როგორც უკანაენისმიერ თანხმოვანთა წარმოჩენას მეგრულ-ჭანურში და სვანურში ქართულის წინაენისმიერ სპირანტთა შესატყვისად, ისე ჰარმონიული კომპლექსების: წყ, ჰყ, ტყ, წკ, ტკ მიღებას (გვ. 138—139). თავის „მეგრულ-ჭანურის ფონეტიკაში“ მან უარყო წარმოდგენილი ახსნა შესატყვისობებისა: (ქართული) სპირანტი:—(ჭანურ-მეგრული და სვანური) სპირანტი+უკანაენისმიერი და უკანასკნელის მიხედვად მართებულად მიიჩნია წინაენისმიერი სპირანტების (ჯანსაკუთრებით შიშინა სპირანტების) ველარიზებულად წარმოება. სამწუხაროდ, ამ თვალსაზრისით მას გადაუსინჯავი დარჩა შეხედულება ჰარმონიულ კომპლექსთა ვითომდა ლაბიო-ველარიზაციის შედეგად წარმოშობის შესახებ.

დასკვნები

1. იბერიულ-კავკასიურ ენათა დიდ ნაწილში შემონახული გვაქვს ლაბიალიზებული თანხმოვნები. იმ ენებსა და კილოებში, სადაც დღეს აღნიშნულ თანხმოვნები არ გავაჩნია, ყოველთვის ხერხდება ლაბიალიზებული თანხმოვნების ადრინდელი არსებობის კვალის მიგნება (ლაბიალიზებული თანხმოვნების რეფლექსები, ხმოვანთა ცვლილებები, გამოწვეული ლაბიალურთა მეზობლობით და სხვ.). აღნიშნულის საფუძველზე უნდა დავასკვნათ, რომ ლაბიალიზაციის პროცესს ისტორიულად უნდა მოეცვა იბერიულ-კავკასიური ენები მთლიანად.

2. ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა შედარებითი შესწავლა მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში საშუალებას იძლევა გამოიყოს ლაბიალიზაციის სამი ტიპი.

1. დახურული ბილაბიალიზაცია
2. ღია ბილაბიალიზაცია
3. დენტო-ლაბიალიზაცია.

3. დახურული ბილაბიალიზაცია და ღია ბილაბიალიზაცია თავდაპირველად გარჩეული უნდა ყოფილიყო ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა ხასიათის მიხედვით. პირველი მოიცავდა ხშულ თანხმოვნებს ისე, როგორც ეს დღეს ლაკურში გვაქვს, მეორე — სპირანტ თანხმოვნებს. შემდეგში ღია ბილაბიალიზაციის გავრცელების ფარგლებში მოქცეულან ხშულებიც. ზოგ ენაში, მაგალითად დარგულში, თანხმოვანთა დახურული ბილაბიალიზაციის შემთხვევებს ვერ ვხვდებით. დახურული ბილაბიალიზაციის გავრცელების თანდათანობითი შეზღუდვა მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში ლაბიალურთა წარმოების ინტენსიურობის შესუსტების საერთო ტენდენციის გამოხატულებას უნდა წარმოადგენდეს.

4. ლაბიალიზებული თანხმოვანი წარმოადგენს რთულ ჰარმონიულ კომპლექსს. ლაბიალობის მომენტი მჟღერს მჟღერი აქვს, ფშვინვიერს — ფშვინვიერი, მკვეთრს — მკვეთრი. აღნიშნული გარემოებითაა შეპირობებული ლაბიალიზებულთა კომპლექსების სისტემებრივი ხასიათი.

ბ — ფ — ჰ (დახურული ბილაბიალიზაციის დროს)

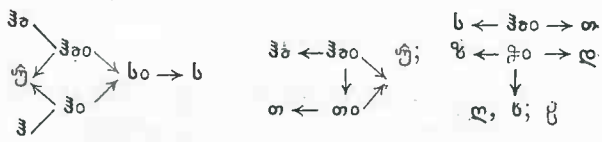
გ — ძ — ვ' დენტო-ლაბიალიზაციის დროს)

ჟ — ჟ (—ჟ') — ჟ (—ჟ') (ღია ბილაბიალიზაციის დროს).

ღია ბილაბიალიზაციის შემთხვევაში რეფლექსად მჟღერი ჟ გვაქვს მჟღერ, ყრუ ფშვინვიერ და მკვეთრ ლაბიალიზებულთაანაც კი. ღია ბილაბიალიზებულთა რეფლექსების სისტემის არქონება სათანადო ენებში წყვილბაგისმიერი ყრუ-ფშვინვიერი სპირანტის (ჟ') და ყელ-ხშულ წყვილბაგისმიერი სპირანტის (ჟ'), როგორც ფონემების, არქონებითაა შეპირობებული.

5. ბ — ფ — ჰ რეფლექსების შემონახვა ზოგ ისეთ ენაში, სადაც დღეს ლაბიალიზაციის მხოლოდ მეორე ტიპს (ღია ბილაბიალიზაცია) ვხვდებით, ლაპარაკობს მასზე, რომ ადრე ამ ენებშიაც გვქონდა დახურული ბილაბიალიზაცია (მაგ., დარგულში).

6. ლაბიალიზაციის პროცესთან ჩანს დაკავშირებული შესატყვისობა. ჰ || ჰა : ს : თ : ჟ დარგულის კილო-თქმებში. აგრეთვე შესატყვისობა ზ : ზ : დ და ყ : ტ დარგულსა და ლაკურში:

7. დასახელებული პროცესის შედეგად, მაგალითად, ფონეტიკურად დასცილდა ერთმანეთს პირთა ნაცვალსახელების ფორმების წარმოება დარგულსა და ლაკურში.

8. შესატყვისობა ბაგისმიერთა და უკანა წარმოების თანხმომთანა შორის ახსნილია პირველთა წარმოების ლაბიო-ველარული ხასიათით (ა. მეფე). ექსპერიმენტული მონაცემებით არ დასტურდება ბაგისმიერთა წარმოების არც ველარიზებული, არც პალატალიზებული ხასიათი. აღნიშნული შესატყვისობა მიღებული ჩანს ამოსავალი ლაბიალიზებული თანხმომების შემადგენელ ელემენტებად დაშლით:

დელაბიალიზებული უკანა წარმოებებს თანხმომიანი — ლაბიალიზებული უკანა წარმოების თანხმომიანი — ლაბიალური თანხმომიანი.

9. შესატყვისობა ბაგისმიერი: ფარინგალური არაა მიღებული ბაგისმიერთა ფარინგალურობის ნიადაგზე, არამედ ამოსავალია ფარინგალურთა ლაბიალიზებული ფორმები. აღნიშნული წარმოების ლაბიალიზებული თანხმომები მთის რიგ იბერიულ-კავკასიურ ენაში ქმნის თავისებურ ყალიბებს, რომლებიც ზოგჯერ გამოიყენება სხვა ენებიდან ნახესხები ბაგისმიერების (აგრეთვე წინაენისმიერების) გადმოსაცემად: ჩუჰაილი: ჩუვალ — „ტომარი“ (ლაკ.) ჰანრი: თორნი — „ჯაჭვის პერანგი“ (ლაკ.) და სხვ.

10. წინაენისმიერი სპირანტები და ხშულები პალატო-ველარიზებულ თანხმომებს წარმოადგენენ. აღნიშნულის ნიადაგზე ქართველურ ენებში შეინიშნება უკანაენისმიერთა განვითარება როგორც წინაენისმიერი სპირანტების, ისე ხშულების მეზობლად.

11. წინაენისმიერთა პალატო-ველარიზებული ბუნებითვე აიხსნება ქართველურ ენებში ჰარმონიული კომპლექსების (წინაენისმიერი ხშული + უკანა წარმოების სპირანტი ან ხშული) განვითარება.

12. ჰარმონიულ კომპლექსთა, და საერთოდ შიგნითკენურ კომპლექსთა არტიკულაცია გაცილებით მეტი ველარულობით ხასიათდება, ვინემ აღნიშნული კომპლექსების კომპონენტების საწარმოთქმო ადგილის მიხედვით შეზღუდებული, გარეთკენული თანმიმდევრობით წარმოთქმა. არტიკულაციის ერთუამიერობა შიგნითკენურ კომპლექსებში ეფუძნება ამ კომპლექსთა ელემენტების არტიკულაციაში საზიარო მომენტის — ველარულობის არსებობას. აღნიშნული საზიარო მომენტის არსებობის ნიადაგზე ხორციელდება შიგნითკენური კომპლექსების კომპონენტთა არტიკულაციის ურთიერთდაახლოება დროში თითქმის სრულ დამთხვევამდე.

Ш. Г. ГАПРИНДАШВИЛИ

О ПРИРОДЕ ЛАБИАЛИЗАЦИИ В НЕКОТОРЫХ
ИБЕРИЙСКО-КАВКАЗСКИХ ЯЗЫКАХ

Резюме

1. В языках иберийско-кавказской семьи выделяются диалекты, характеризующиеся наличием в них лабиализованных согласных, и диалекты, в которых отсутствует процесс лабиализации.

2. В ряде случаев лабиализованные звуки заднего образования являются исходными для переднеязычных лабиализованных аффрикат и спирантов. Перемещение вперед места образования указанных согласных—результат совместного действия процессов палатализации и лабиализации.

3. По характеру участия губ в артикуляции лабиализованных согласных можно различить следующие три типа лабиализации:

А. Открытая билабиализация. Губы округлены и немного выступают вперед, образуя довольно широкую щель. Данный тип лабиализации имеет большое распространение и встречается как среди согласных, так и среди гласных. В качестве рефлекса лабиализованных звуков при открытой билабиализации встречается билабиальный звонкий спирант *w*.

Б. Закрытая билабиализация. Губы сомкнуты, как при образовании губных смычных, только смыкание менее энергичное, чем при артикуляции, например, звука *б*. При произношении закрыто билабиализованных звонких смычных согласных происходит также разрыв смычки губ с получением периодических колебаний, которые, однако, по мере раздвижения губ в стороны для артикуляции следующего за лабиализованным звуком гласного, перерастают в непериодические, замедленного характера колебания, не образующие тона.

Данный тип лабиализации встречается в языках абхазско-адыгской группы (например, в абхазском, где налицо *do*, *to*, *to* смешанного рода согласные). В дагестанских языках лабиализованные заднеязычные и фарингальные данного типа засвидетельствованы нами в лакском языке в говорах аулов Цушша и Кули.

При закрытой билабиализации глухих смычных вместо периодических колебаний во время разрыва смычки губ налицо только глухие вибрации. Рефлексом билабиализованных звонких закрытого типа является звонкий смычновзрывной *в*, рефлексами же глухих придыхательных и абруптивов (смычногортанных) данного типа лабиализации—*р* и *р*. Таким образом, рефлексмы лабиализованных смычных при закрытой билабиализации составляют систему: *б—р—р*.

Наличие в некоторых языках лабиальных смычновзрывных в качестве рефлексов лабиализованных согласных говорит о том, что закрытая билабиализация исторически была характерна и для этих языков.

В. Денто-лабиализация. Губы занимают такое положение, какое характерно для произношения денто-лабиального спиранта *ν*; нижняя губа поднимается вверх и почти вплотную приближается к передним верх-

ним зубам, образуя очень узкую щель. Данного типа лабиализация характерна как для языков абхазско-адыгской группы, так и для ряда дагестанских языков. В качестве рефлексов денто-лабиализованных звонких согласных встречается *v*, а для глухих—соответствующий глухой спирант—*f*; в абхазском языке наличие в качестве фонемы смычногортанного спиранта обуславливает наличие в качестве рефлекса денто-лабиализованных глухих резких звуков гомогенного спиранта *v'*. Система рефлексов при дентолабиализации имеет следующий вид: *v—f—v'*.

5. В лакском языке, по данным аулов Цушша и Кули, момент лабиализации может как следовать за звуком, так и предшествовать последнему: *zo—oz*; *co—oc*; *ço—oç*; *jo—oj*.. Данное явление, обусловленное артикуляционными особенностями билабиализованных звуков, облегчает распадение лабиализованного комплекса на составные элементы: получение рефлекса в виде самостоятельного лабиального звука и исходного согласного в делабиализованном виде. В результате данного процесса наблюдается соответствие между лабиальными звуками, с одной стороны, и фонемами заднего образования, с другой.

6. Лабиализованный звук вместе с моментом лабиальности образует гармоничный комплекс. Этим обусловлено соответствие рефлексов лабиализованных согласных с исходными согласными по признаку звонкости, глухости, придыхательности, надгортанности... Однако, в качестве рефлексов открыто билабиализованных звуков имеем билабиальный звонкий спирант *w* независимо от того, исходный лабиализованный звук является звонким или глухим, придыхательным звуком надгортанной артикуляции. Представление *w* в качестве рефлекса исходных лабиализованных глухих вызвано отсутствием билабиального глухого придыхательного и надгортанного спирантов.

7. Соответствие между лабиальными звуками, с одной стороны, и заднеязычными, с другой, одинаково характеризующее как языки иберийско-кавказской, так и индоевропейской семьи, нельзя объяснить „двойной“ артикуляцией лабиальных звуков—приближением спинки языка к задней части неба при произношении их (А. Мейе). При артикуляции лабиальных звуков, например, в языках иберийско-кавказской семьи, не наблюдается приближения спинки языка к задней части неба; лабиальность артикуляции лабиальных звуков не подтверждается экспериментальными данными и в русском языке (В. А. Богородицкий, И. С. Ершов).

Соответствие между лабиальными и заднего образования звуками, надо полагать, базируется на наличии в языках исходных лабиализованных звуков исторически. При распадении на составные элементы лабиализованных заднеязычных, фарингальных и ларингальных звуков, в одной части родственных языков и диалектов сохранились исходные звуки в делабиализованном виде, в другой части—лабиальные звуки, полученные от лабиального элемента исходных лабиализованных согласных. Не исключены и случаи сохранения исходных лабиализованных звуков в третьей части родственных языков и диалектов.

8. Наличием штампов лабиализованных фонем заднего образования, обусловлено использование последних для передачи лабиальных звуков: заимствованных слов.: ср. лакск. *ṣiḥoal*—„большой мешок“ (перс. جوال),

saḥoban—мыло (← арабск. صابون), *ṭohoran*—„буря“ (← ср. тайфун) и т. д.

9. С лабиализацией увязывается, повидимому, и передвижение ларингальных и фарингальных звуков, дающее соответствия:

Фарингальный звонкий спирант: переднеязычный звонкий спирант

ṣu-ṣa—„вы“ (цудах.), *zu*—„вы“ (лакск. яз. Цушша) *ṣwi*—„вы“ (лакск. яз. Кули);

muṣiṣ—„сон“ (урах.), *muṣer*—„сон“ (хайдак).

däho ← *däḥ*—„лицо“ (дарг.), *laṣin*—„лицо“ (лакск.);

ṣäbal—„три“ (цудах.), *zubiṣa*—„тридцать“ (лакск.).

Фарингальный глухой спирант: переднеязычный глухой спирант

ho → *So* → *S*

himi—„гнев“ (урах. ахуш.), *simi*—„гнев“ (цудах. хайд.);

murhi—„золото“ (урах. ахуш. цуд.), *musi*—„золото“ (хайдакск.).

Ларингальный глухой спирант: переднеязычный глухой спирант

həo → *So* → *S*

ṣimilhoi—„айва“ (урах.), *ṣimisi*—„айва“ (хайдак.);

muholu—„рот“ (урах.), *mis*—„рот“ (хайдак.).

Ларингальный резкий смычный: переднеязычный резкий смычный

ɛ → *t*

kaɛa—„баня“ (цудах.) || *kaḥoa kaṭa*—„башня“ (цудах.);

ɛib—„сказал“ (урах. ахуш. цудах.), *aṭib*—„сказал“ (уркарах.);

ɛwäbul—„гвоздь“ (урах.), *ɛäbul*—„гвоздь“ (ахуш.), *ɛṭäbul*—„гвоздь“ (цудах.).

Ларингальный (фарингализованный) звонкий смычный: переднеязычный звонкий смычный

muzisi—„сладкий“ (хайдак.), *midil*—„сладкий“ (кубач.), *muɛil*—„сладкий“ (урах.);

umɛuril—„чистый“ (урах.), *umzuse*—„чистый“ (хайдак.); *muḡul*—„венник“ (цудах.), *abduzib*—„чистый“ (кубач.).

biçli-ɛ-in—„волк“ [ɛrgat] (урах.), *biçlu-d-il*—„волк“ [ɛrgat] (кубач.).

Ларингальный глухой спирант (← фарингальный смычный): переднеязычный глухой смычный

hala—„вперед“ (урах. ахуш.), *tala*—„вперед“ (кубач.);

murhi—„золото“ (урах. ахуш. цуд.); *muti*—„золото“ (кубач.);

himi—„гнев“ (урах.), *timi*—„гнев“ (кубач.).

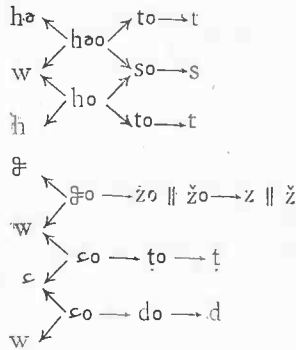
Фарингальный глухой спирант (← фарингальный глухой смычный):
переднеязычный смычный

hoargil—„голый“ (урах.), harkwce—„голый“ (цудах.), tākwbāqij—„открыть“ (кубач.).

wamhois—„намокнуть“ (урах.), wawsaṇa „намокнуть“ (хабд.), atilsa—„мокрый“ (лакск.);

hiṣu—„болото“ (тинд.), tiṣu „болото“ (ақнад. ағ.).

Соответствия между ларингальными и фарингальными, с одной стороны, и переднеязычными, с другой, можно передать следующей схемой:

10. Развитие заднеязычных согласных внутри слова нельзя объяснить только лишь влиянием лабиальных звуков, так как случаи развития указанных заднеязычных звуков наблюдаются исключительно в соседстве с переднеязычными звуками:

awtə → aktə—„авто“

niwti → niḱwti—„вещь“

ertmaneti → ertḱmaneti—„друг-друга“ и т. д.

Развитие велярных звуков после t и ṭ в грузинском языке объясняется веляризованной природой последних.

11. Данное обстоятельство обуславливает и соответствие между переднеязычными спирантами и аффрикатами (грузинского языка) и комплексами: переднеязычные спиранты и аффрикаты плюс велярный согласный (занского языка).

12. Надо полагать, что в картвельских языках аналогичного происхождения и гармоничные комплексы, которые развились на основе палатализованности и веляризованности усиленного образования переднеязычных смычных. В горских иберийско-кавказских языках гармоничные комплексы согласных отсутствуют, но зато сохранились усиленного образования смычные звуки, которые в картвельских языках, повидимому, давно перешли в гармоничные комплексы.

Г. В. РОГАВА

К ИСТОРИИ АБРУПТИВНОГО СМЫЧНОГО р (nl) В АДЫГСКИХ ЯЗЫКАХ

Как известно, смычные согласные в иберийско-кавказских языках характеризуются троечной системой: наряду со звонкими смычными (b, d, g...) и придыхательными (p, t, k...) в названных языках имеются т. н. абруптивные (резкие) смычные (p, t k...). Абруптивные смычные согласные надо считать древнейшими фонемами иберийско-кавказских языков.

В некоторых иберийско-кавказских языках (так, например, в адыгейском и кабардинском) имеются также абруптивные спиранты. Звуки эти считаются вторичными, более поздними образованиями¹.

При учете данных ряда иберийско-кавказских языков можно прийти к заключению, что некоторые абруптивные смычные образовались в них довольно поздно.

Для истории фонетической системы иберийско-кавказских языков, думаю, представляет особый интерес история одной тройки смычных в адыгских языках, именно — губно-губных смычных b б, p п, p pl.

В современных адыгских языках, как и в абхазском и в ряде других иберийско-кавказских языков имеются губно-губные смычные троечной системы. Но в некоторых иберийско-кавказских языках среди этих смычных согласных отсутствует абруптивный смычный звук p pl.

Так, например, абруптивный губно-губной звук p pl, как это отмечено было П. Усларом, отсутствует в хундзахском диалекте аварского языка, но употребляется в его анцухском диалекте². Отсутствует этот звук также и в лакском языке³.

На основе сравнительно-исторического изучения фонетики адыгских языков можно прийти к выводу, что абруптивного смычного p pl не было в древней фонетической системе этих языков. Появление звука p pl явление более позднего времени.

¹ К. В. Ломтатидзе, К генезису одного ряда троечных спирантов в адыгских языках. Институт языкознания АН СССР, Доклады и сообщения, т. IV, Москва, 1953.

² П. Услар, Аварский язык, Тифлис, 1889, стр. 9; И. Шеридвадзе, Анцухский диалект аварского языка: Иберийско-кавказское языкознание, т. II, стр. 130.

³ П. Услар, Лакский язык, Тифлис (см. Лакская азбука).

его лабиализованный вид $п\dot{у}$: $п\dot{л}\dot{э} \parallel п\dot{у}\dot{э}$ „место“, $п\dot{л}\dot{а}л\dot{э} \parallel п\dot{у}\dot{а}л\dot{э}$ „срок“, $п\dot{л}\dot{ы}н \parallel п\dot{у}н$ „воспитать“.

Айдамыр $к\dot{л}\dot{а}л\dot{э}р$ $ып\dot{л}\dot{у}г\dot{ь}$ (Адыгэ орэдыжъхэр)

„Айдамыр мальчика воспитал“.

Шуалгэ ести (там же)

„Срок я ему дал и“

Абруптивный смычный $п\dot{л}$ в адыгских языках может появиться также в результате слияния $б$ с нелабиализованным абруптивным ларингальным $л$, восходящим к фарингальному абруптивному $к\dot{ь}л$: $п\dot{л} \leftarrow *п\dot{л}-л \leftarrow *п\dot{л}-к\dot{ь}л \leftarrow *б-к\dot{ь}л$.

Префикс $б$, как живой аффикс, показатель второго лица глагола, в соседстве с абруптивным ларингальным $л$ или $л\dot{у}$ переходит в абруптивный $п\dot{л}$ и $п\dot{у}$: каб. $жы-п\dot{л}\dot{а}ш$ „ты сказал (то)“ $\leftarrow *жы-б-л\dot{а}ш \leftarrow *жы-б-к\dot{ь}л\dot{а}ш$, адыг. $п\dot{у}аг\dot{ь}э$ „ты сказал то“ $\leftarrow *б-л\dot{у}аг\dot{ь}э \leftarrow *б-к\dot{ь}л\dot{у}аг\dot{ь}э$, или тот же $б$, в функции притяжательного местоимения второго лица органической принадлежности в адыгейском языке перед теми же $л$ и $л\dot{у}$ переходит соответственно в $п\dot{л}$ или $п\dot{у}$; адыг. $п\dot{л}\dot{э}$ „твоя рука“ $\leftarrow *б-л\dot{э} \leftarrow *б-к\dot{ь}л\dot{э}$, $п\dot{у}\dot{э}$ „твой рот“ $\leftarrow *б-л\dot{у}\dot{э} \leftarrow *б-к\dot{ь}л\dot{у}\dot{э}$ и т. д.

Аналогичный фонетический процесс наблюдается в мегрельском диалекте занского языка. В мегрельской речи показатель первого лица субъекта — $б$ ($b \leftarrow \beta \nu$) или объекта — $м$ ($m \leftarrow \beta m$), при слиянии с корневым согласным глагола β или $\beta\beta \nu$ переходит в β р: мегр. $\beta\dot{о}л\dot{у}л\dot{е}н\dot{к}$ $\beta\dot{и}д\dot{у}л\dot{е}н\dot{к}$ $\leftarrow \beta-б\dot{о}л\dot{у}л\dot{е}н\dot{к} \leftarrow *б-б\dot{о}л\dot{у}л\dot{е}н\dot{к}$ „я покупаю (то)“, $\beta\dot{о}л\dot{у}л\dot{е}н\dot{к}$ $\beta\dot{и}л\dot{у}л\dot{е}н\dot{к}$ $\leftarrow \beta-б\dot{о}л\dot{у}л\dot{е}н\dot{к} \leftarrow *б-б\dot{о}л\dot{у}л\dot{е}н\dot{к}$ „я убиваю его“.

Таким образом, при слиянии звука $б$ b как с β , так и с $\beta\beta \nu$ в мегрельской речи получается один и тот же результат: $б$ $b + \beta \rightarrow \beta$ р, $б$ $b + \beta\beta \nu \rightarrow \beta$ р.

Наше предположение о происхождении звука $п\dot{л}$ в адыгских языках в результате слияния $б$ с абруптивным ларингальным звуком $л$ || $л\dot{у}$ становится более убедительным при учете данных хакучинского говора адыгейского языка. В этом говоре общеадыгскому $п\dot{л}$ (взятому вне комплекса) соответствует комплекс $п\dot{л}к\dot{ь}л$ ($р\dot{q}$): каб. $п\dot{л}\dot{э}$: адыг. $п\dot{л}\dot{э} \parallel п\dot{у}\dot{э}$: хак. $п\dot{л}к\dot{ь}л\dot{э}$ „место“, каб. $п\dot{л}\dot{а}л\dot{э}$: адыг. $п\dot{л}\dot{а}л\dot{э} \parallel п\dot{у}\dot{а}л\dot{э}$: хак. $п\dot{л}к\dot{ь}л\dot{а}л\dot{э}$ „срок“, адыг. $л\dot{а}п\dot{л}$ || $л\dot{а}п\dot{у}$: хак. $л\dot{а}п\dot{л}к\dot{ь}л$ „вещь“, каб. $л\dot{ь}ап\dot{л}\dot{э}$: адыг. $л\dot{ь}ап\dot{л}\dot{э} \parallel л\dot{ь}ап\dot{у}\dot{э}$: хак. $л\dot{ь}ап\dot{л}к\dot{ь}л\dot{э}$ „дорогой“ и т. д.

Чем объясняется такое соответствие?

В хакучинском говоре адыгейского языка сохранился абруптивный фарингальный смычный звук в лабиализованном виде $к\dot{ь}л\dot{у}$, который в других диалектах перешел в ларингальный абруптивный звук $л\dot{у}$: адыг. $п\dot{у}аг\dot{ь}$: хак. $ык\dot{ь}л\dot{у}аг\dot{ь}$ „сказал“, адыг. $п\dot{а}л\dot{у}\dot{э}$: хак. $п\dot{а}к\dot{ь}л\dot{у}\dot{э}$ „шапка“ и т. д. Нелабиализованный фарингальный смычный $к\dot{ь}л$, как и в других диалектах, в хакучинском говоре перешел в ларингальный смычный звук $л$: каб. $л\dot{э}$ ($\leftarrow *к\dot{ь}л\dot{э}$): адыг. $л\dot{э}$ ($\leftarrow *к\dot{ь}л\dot{э}$): хак. $л\dot{э}$ ($\leftarrow *к\dot{ь}л\dot{э}$) „рука“¹. В комплексе

¹ Ср. Д. А. Ашхамаф, Краткий обзор адыгейских диалектов, Майкоп, 1939, стр. 17.

пкълу в хакучинском говоре абруптивный кълу делабиализуется под влиянием предыдущего лабиального звука п| или, иначе говоря, в соседстве с предыдущим звуком п| (← б) лабиализация кълу исчезает: хак. пкълэ ← ← *пкълуэ ← *б-кълуэ „место“, хак. пкълалтэ ← *пкълуалтэ ← *б-кълуалтэ „срок“...

Таким образом, в разных диалектах адыгских языков в результате фонетических изменений сочетание звука б (b) с фарингальным абруптивным смычным кълу (qo) дает различные рефлексы:

1. *б-кълу → *п|кълу → п|-лу → плу → п|
(каб. плэ, адыг. плэ „место“)
2. *б-кълу → *п|кълу → п|-лу → плу
(адыг. плуэ „место“)
3. *б-кълу → *п|кълу → п|-кыл
(хак. пкълэ „место“)

В тех случаях, когда п| в адыгских языках встречается перед другими абруптивными согласными, как, напр., обще-адыгское п|ыт|ын „давить“, п| надо считать восходящим к б (или п) в результате дистанционной регрессивной ассимиляции: п|ыт|ын ← *быт|ын.

Что п| в адыгских языках, как это видно из нашего материала, в самом деле фонема более поздней формации, подтверждается еще тем фактом, что не становится возможным установить п| в общих основах адыгских и абхазского языков. Следовательно, звук п| появился в этих языках после их дифференциации.

ილ. ცმაცვამძე

ადგილობრივ ბრუნვათა საწარმოებელი ფუძის საკითხისათვის
 ხუნძურში

ხუნძურში -და სუფიქსიანი ადგილობრივი ბრუნვა (ლოკატივი), რომელიც
 რამეზე მყოფობას გამოხატავს (მნიშვნელობით უდრის ქართულში—'ზე' თან-
 დებულიან, რუსულში 'на' წინდებულიან სახელის ფორმებს) და გარკვეულ
 ზმნებთან¹ რეალური სუბიექტის ბრუნვადაც კი შეიძლება მოგვევლინოს, სპე-
 ციალურ ლიტერატურაში დამკვიდრებული გაგებით, ნაწარმოებია ერგატი-
 ვის ფორმისაგან, მაშინ როდესაც ყველა სხვა ადგილობრივი ბრუნვა ნათესაო-
 ბითისაგან ნაწარმოებად მიიჩნევა²; შდრ.:

ძირითადი ბრუნვები		ადგილობრივი ბრუნვები
სახელობ. ვაც „ძმა“		
ერგატ. ვაც-ას	→	ვაც-ას-და — ძმაზე
ნათეს. ვაც-ას-უ-ლ	→	ვაც-ას-უ-ჭ — ძმასთან
		ვაც-ას-უ-ტა — ძმის ქვეშ
		და ა. შ.

როგორც აქედან ჩანს, -და სუფიქსი უშუალოდ ერგატივის ფორმაზეა
 დართული, ადგილობრივ ბრუნვათა სხვა სუფიქსები კი ერგატივის ფორმას
 დაერთვიან არა უშუალოდ, არამედ -უ-² ხმოვნის მეშვეობით, რომელიც ნა-
 თესაობითი ბრუნვის ფუძის კუთვნილებაა (resp. ნათესაობითი ბრუნვის ფუ-
 ძის ნიშანია).

გამოდის, რომ წარმოების (resp. ამოსავალი ფუძის) მიხედვით -და სუ-
 ფიქსიანი ადგილობრივი ბრუნვა თავსდება არა ადგილობრივ ბრუნვათა სის-
 ტემაში, არამედ ძირითად ბრუნვათა სისტემაში, კერძოდ, იგი გვერდში
 უდგას ისეთ ძირითად ბრუნვებს, როგორიცაა ნათესაობითი და მიცემითი,
 რომლებიც, როგორც ცნობილია, ნაწარმოები არიან ერგატივისაგან (ბრუნე-
 ბის „ორფუძიანობის პრინციპის“ შესაბამისად).

¹ ე. წ. „გრძნობა-აღქმის“ გამომხატველ ზმნებთან, როგორიცაა ლაღა „იცის“, ბიჭულა „ხედავს“, რაჭულა „ესმის“ და სხვ.

² იხ. П. К. Услар, Аварский язык, 1889, გვ. 67; Л. И. Жирков, Аварско-русский словарь (დანართი: Краткая грамматика аварского языка), 1936, გვ. 167—168; Е. А. Бокарев, Локативные и нелокативные значения местных падежей в дагестанских языках: Язык и мышление, XI, გვ. 61.

³ ეს -უ- „ორფუძიანი ბრუნვის“ დროს დაერთვის ერგატივის ფორმას და აწარმოებს ნათესაობითის ფუძეს (ვაც „ძმა“ → ვაც-ას „ძმამ“ → ვაც-ას-უ-ლ „ძმის“... ვაც „და“ → ვაც-ალ³ „დამ“ → ვაც-ალ³-უ-ლ „დის“...). ეტიმოლოგიურად იგი „ჩვენებით ნაწილაკად“ მიიჩნევა. იხ. არნ. ჩიქობავა, გრამატიკული კლას-კატეგორია და ბრუნვის ნიშანთა გენეზისის საკითხი ქართულში: საქართველოს მეცნ. აკადემიის მოამბე, VII, 1—2 (1946).

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ -და სუფიქსიანი ადგილობითი ბრუნვის წარმოების ზემოაღნიშნული თავისებურება მეორეულია და აიხსნება წმინდა ფონეტიკური მიზეზით.

ამ მხრივ, ჩვენს ყურადღებას მიიქცევს -და სუფიქსის ფონეტიკური შედგენილობა: ეს სუფიქსი ადგილობითი ბრუნვის ნიშანთა შორის ერთადერთია, რომელიც ხმოვანზე ბოლოვდება (ყველა დანარჩენი სუფიქსები ოდენტანხმოვნია: -ჯ; -ლ'; -ტჲ).

ხმოვანზე დაბოლოებულ -და სუფიქსს, ცხადია, შეეძლო მოეკვეცა ამოსავალი ფუძის ბოლოკიდური ხმოვანი -უ-, რომელიც ყველა სხვა ოდენტანხმოვნიანი სუფიქსის წინ შემონახულია¹; ამ ვარაუდის მიხედვით:

ვაც „ძმა“ — ადგილობ. ვაც-ას-და ← *ვაც-ას-უ-და „ძმაზე“ (შდრ. ვაც-ას-უ-ჯ „ძმასთან“ და ა. შ.);

დაც „და“ — ადგილობ. დაც-ალ-და (← *დაც-ალ'ა-და)² ← *დაც-ალ'ა-უ-და 'დაზე' (შდრ. დაც-ალ'ა-უ-ჯ „დასთან“ და ა. შ.);

ვაცალ „ძმები“ — ადგილობ. ვაც-ა-ზ-და ← *ვაც-აზ-უ-და „ძმებზე“ (შდრ. ვაც-აზ-უ-ჯ „ძმებთან“ და ა. შ.).

თუ ეს ასეა, მაშინ ხუნძურში ყველა ადგილობითი ბრუნვისათვის ამოსავალი იქნება ერთი და იგივე ფუძე, — ნათესაობითი ბრუნვის ფუძესთან საერთო ფუძე. ამ ფუძეს დაერთვის ადგილობით ბრუნვათა სხვადასხვა სუფიქსები³ (სხვადასხვა მნიშვნელობით).

ზემოაღნიშნული ვარაუდის მიხედვით ადგილობით ბრუნვათა წარმოების სქემა ძირითად ბრუნვებთან მიმართებით ასე წარმოგვიდგება:

ძირითადი ბრუნვები

სახელ. ვაც „ძმა“

↓
ერგატ. ვაც-ას

↓
ნათეს. ვაც-ას-უ-ლ

↓
ადგილობითი ბრუნვები

*ვაც-ას-უ-და → ვაც-ას-და

ძმაზე

ვაც-ას-უ-ჯ

ძმასთან

ვაც-ას-უ-ლ'

ძმაში

ვაც-ას-უ-ტჲ

ძმის ქვეშ

ადგილობით ბრუნვათა წარმოებისას ამოსავალი ფუძის მიხედვით ზემოაღნიშნული სხვაობა, რომელიც ჩვენ მეორეულად წივიჩნიეთ, ხუნძურში თავს იჩენს მხოლოდ „ორფუძიანი ბრუნების“ დროს, ე. ი. მხოლოდ მაშინ, როცა ერგატივის ნიშანი სათანადო ფუძეს გადაჰყვება სხვა ბრუნვებშიც, კერძოდ, ნათესაობითში (იხ. ზემოთ სქემა).

¹ შდრ. ჩუჭა „თევზი“ — ჩუჭ-ბი (← ჩუჭა-ბი) „თევზები“; ნუწა „კარი“ — ნუწა-ბი (← ნუწა-ბი) „კარები“... იხ. П. К. У с л а р, Авар. яз., გვ. 62.

² ეს საფეხური ნავარაუდევია სპეციალურ ლიტერატურაშიც, მაგრამ როგორც ამოსავალი (პირველადი) საფეხური. ჩვენთვის იგი გარდამავალი საფეხურია; შდრ. П. К. У с л а р, Авар. яз., გვ. 67.

³ ადგილობით ბრუნვათა სუფიქსები დალესტნის ენებში წარმოშობით თანდებულბად მიიჩნევა. იხ. ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, ბრუნვის სისტემისათვის ლაკურ ენაში, საქართველოს სახელმწ. უნივერსიტეტის მოამბე, X B, 1940.

სხვა შემთხვევებში კი (როცა ერგატივის ნიშანი [-ცა] არ გადაჰყვება ფუძეს სხვა ბრუნვებში და, მაშასადამე, ბრუნების პროცესი „ორფუძიანობის პრინციპის“¹ შესაბამისი არ არის) ყველა ადგილობითი ბრუნვა რომ ერთსა და იმავე ფუძეს იყენებს, ეს ისედაც ცხადია; შდრ., მაგალ.:

განჭ-ი-და	ქვაზე
განჭ-ი-ჭ	ქვასთან
განჭ-ი-ლ'	ქვაში
განჭ-ი-ტ ²	ქვის ქვეშ

-და სუფიქსი აქ იმავე ფუძეს დაერთვის, რასაც, ადგილობით ბრუნვათა სხვა სუფიქსები.

იგივე ფუძე გამოიყენება ყველა ძირითად ბრუნვაშიც (სახელობითის გამოკლებით); შდრ.:

სახ.	გამაჭ	ქვა
ერგ.	განჭ-ი-ცა	
ნათ.	განჭ-ი-ლ	
მიც.	განჭ-ი-ე-ე.	

ამიტომ საესებით ცხადი შეიძლება არ იყოს ის, თუ, სახელდობრ, რომელი ძირითადი ბრუნვაა ამოსავალი ადგილობით ბრუნვათა საწარმოებლად. ანალოგიურ შემთხვევებში ამოსავალი ფუძის გასარკვევად იყენებენ „ორფუძიანი ბრუნების“ ჩვენებას, სადაც ამ მხრივ სურათი უფრო ნათელია (ნათესაობითის ფუძეს საკუთარი ნიშანი აქვს და, მაშასადამე, ნაწარმოებ ფორმებში მისი გარჩევა ერგატივისაგან სიძნელეს არ წარმოადგენს). ამასთან, რაკი-სპეციალურ ლიტერატურაში დღემდის მიღებულია, რომ ორფუძიანი ბრუნების“ დროს -და სუფიქსიანი ლოკატივი ერგატივისაგანაა ნაწარმოები, ხოლო ყველა სხვა ადგილობითი ბრუნვა—ნათესაობითისაგან, ეგვევ დასკვნა (ე. წ. ფორმათა „ჩასნის წესით“) ვრცელდება განჭ-ი-და „ქვაზე“ ტიპის წარმოების მიმართაც,—აქაც ამოსავლად ორ სხვადასხვა ფუძეს ვარაუდობენ (-და სუფიქსიანი ლოკატივისათვის ერგატივის ფუძეს, სხვებისთვის—ნათესაობითის ფუძეს).

მაგრამ თუ სწორია ჩვენი ვარაუდი, რომ „ორფუძიანი ბრუნებისასაც“ ადგილობით ბრუნვათა საწარმოებლად ერთი და იგივე ფუძეა ამოსავალი (-და სუფიქსიანი ლოკატივის წარმოების თავისებურება ამ მხრივ მოჩვენებითია და ფონეტიკური მიზეზით აიხსნება), მაშინ იმავე „ჩასნის წესის“ საფუძველზე, ცხადია, ანალოგიური დასკვნა უნდა გაკეთდეს განჭ-ი-და „ქვაზე“ წარმოების მიმართაც: ასეთ შემთხვევებშიც ყველა ადგილობითი ბრუნვისათვის ამოსავალი იქნება ნათესაობითის ფუძე³.

დესასრულ, ერთი საკითხის შესახებ, რომელიც შეიძლება აღძრას განჭ-ი-და „ქვაზე“ ტიპის წარმოებაში. სახელდობრ, რატომაა, რომ განჭ-ი-და „ქვაზე“ ტიპის წარმოებისას ფუძის ბოლოკიდური ხმოვანი resp. ნათესაობითის „ფუძის

¹ ორფუძიანი ბრუნების“ შესახებ იხ. არნ. ჩიქობავა, სვანური მოთხრობითის ერთი-ვარიანტი და სახელთა ბრუნების ორფუძიანობა ზოგ კავკასიურ ენაში: სტალინის სახელობის თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, XVIII, 1941.

² იმავე ნათესაობითის ფუძეს დაერთვის -ცა სუფიქსიც ერგატივში: ერგატ. განჭ-ი-ცა-ქვამ—ნათეს. განჭ-ი-ლ „ქვის“. ამის შესახებ მსჯელობა გვექონდა მოხსენებაში: ერგატივის ორი-

ნიშანი“ (ამ შემთხვევაში -ი-¹) ყოველთვის მოუკვეცილია ლოკატივის -და სუფიქსის წინ, მაშინ როდესაც „ორფუძიანი ბრუნებისას“ იმავე -და სუფიქსის წინ „ფუძის ნიშანი“ -უ-, ივარაუდება, მუდამ მოკვეცილია (შდრ.: ერთის მხრივ, განჭ-ი-და „ქვაზე“, მეორე მხრივ, ვაც-ას-და ← *ვაც-ას-უ-და „იმაზე“)?

ამ მხრივ მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს იმას, რომ უკანასკნელ შემთხვევაში ნათესაობითის „ფუძის ნიშანი“ მოქცეულია ხმოვნის შემცველ ორ აფიქსს შორის (*ვაც-ას-უ-და „ქვაზე“): აქ -უ-ხმოვანს² მოსდევს -და (ლოკატივის ნიშანი) და წინ უძღვის -ას (ერგატივის ნიშანი). ამასთან, ასეთ პოზიციაში მოქცეული -უ- ყოველთვის უ მ ა ხ ვ ი ლ ო ა. რაც შეეხება განჭ-რ-და „ქვაზე“ ტიპის წარმოებას, აქ (და ყველა ანალოგიურ შემთხვევაში, როცა ერგატივის ნიშანი ფუძეს არ გადაჰყვება ნათესაობითში) -და სუფიქსის წინმავალი ხმოვანი სახელას ფუძეს უშუალოდ დაერთვის, ამასთან, ასეთი ხმოვანი ჩვეულებრივ მ ა ხ ვ ი ლ ი ა ნ ი ა ².

ადგილობით ბრუნვათა წარმოებისას ამოსავალ ფუძეში ხმოვნის ამოღების ანალოგიური ფაქტები დამახასიათებელია ხუნძურის ახლო მონათესავე ანდიური ენისათვის.

ანდიურში ყველა ადგილობითი ბრუნვა ერთსა და იმავე ამოსავალ ფუძეს იყენებს. ესაა, როგორც ირკვევა, ნათესაობითთან საერთო ფუძე.

ამოსავალ ფუძეს ხმოვანი ეკვეცება ანდიურშიც, მაგრამ - ხუნძურისაგან განსხვავებით—არა მხოლოდ ერთს რომელსავე ადგილობით ბრუნვაში, არამედ ყველაში, რაკი ანდიურში ადგილობით ბრუნვათა ყველა ნიშანი ხმოვანზე ბოლოვდება (ხუნძურში ხმოვანზე დაბოლოებულია მხოლოდ -და სუფიქსი).

ამის გაუთვალისწინებლობას შეუძლია შექმნას შთაბეჭდილება, რომ თითქოს ანდიურში ყველა ადგილობითი ბრუნვა ნაწარმოები იყოს უშუალოდ ერგატივის ფორმისაგან (ისევე როგორც, ერთი შეხედვით, ამგვარ შთაბეჭდილებას ქმნის ხუნძურში -და სუფიქსიანი ადგილობითი ბრუნვა): ცხადია, ნათესაობითის ფუძეს თუ ხმოვანს მოვაცლით, მივიღებთ, ერგატივის ფორმას (მხედველობაშია „ორფუძიანი ბრუნვა“ — როგორც ხუნძურში, ისე ანდიურში).

ქვემოთ მოგვყავს ადგილობით ბრუნვათა წარმოების სქემა როგორც ახლანდელი, ისე ამოსავალი ვითარების მიხედვით.

შდრ.:
სახელ. ჰეკა „კაცი“
↓

ტიპი და სახელთა ბრუნების ზოგი საკითხი ხუნძურსა და ანდიურში (წაკითხული იყო სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწ. უნივერსიტეტის სამეცნიერო სესიაზე 22. VI. 1952).

¹ სხვა ფუძეებში შესაძლოა სხვა ხმოვნები გვქონდეს (შდრ., მაგალ., ბაყ-უ-და „მზეზე“ ..; ლ'არ-ა-და „ხეზე“...; ნოს-ა-და „დანაზე“...; ნეჟ-ე-და „ჩვენზე“...) მაგრამ მაინც ყველაზე ხშირია და, ამასთან, ძირითადიც ი და უ ხმოვნები. იხ. Л. Ж и р к о в, Развитие частей речи в горских языках Дагестана: Языки Северного Кавказа и Дагестана, I, 1935, გვ. 159.

² ამიტომ იგი თითონ მოქმედებს ფუძეზე: კუმშავს ან კვეცავს მას: გამაჭ „ქვა“—ნათეს. ვანჭ-რ-ლ ← გამჭ-რ-ლ ← გამაჭ-რ-ლ „ქვის“... გამა „გემი“—ნათეს. გამ-რ-ლ ← *გამა-რ-ლ „გემის“... სათანადო მაგალითები იხ. П. К. У с л а р, Авар. яз., გვ. 50—56.

ერგატ. *ჰეკა-შ¹

↓
ნათეს. ჰეკა-შ-უ-ბ

↓
ადგილ.: ჰეკა-შ-ლა ← *ჰეკა-შ-უ-ლა² კაც-ზე
 ჰეკა-შ-ჯა³ ← *ჰეკა-შ-უ-ხა „ -თან
 ჰეკა-შ-ლა ← *ჰეკა-შ-უ-ლა „ -ში
 ჰეკა-შ-ლ'ი ← *ჰეკა-შ-უ-ლ'ი „ -ში
 ჰეკა-შ-ტი ← *ჰეკა-შ-უ-ტი კაცის ქვეშ
 და ა. შ.

ადგილობით ბრუნვათა აქ აღდგენილი ფუძეები რეალურად დასტურდება ანდიური ქვეჯგუფის სხვა ენებში (შდრ., მაგალ., ბოთლიხურში⁴: ჰეკა-შ-უ-ხა „კაცთან“, ჰეკა-შ-უ-ლ'ი „კაცში“, ჰეკა-შ-უ-ტი „კაცის ქვეშ...“) და თვით საკუთრივ ანდიურის ფარგლებშიც, — მის ზოგ თქმაში (შდრ. ჰეკა-შ-უ-ხა „კაცთან“... იმა-შ-უ-ხა „მაზასთან“... აულ მუნიბის შეტყვევებაში).

ამრიგად, ის, რაც ადგილობით ბრუნვათა წარმოებისას ხუნძურში გამონაკლისის შთაბეჭდილებას ქმნის, ანდიურში უგამონაკლისოდ დასტურდება. შედარება არკვევს, რომ ორსავე ენაში არსებული ვითარება ამ მხრივ მეორეულია და საერთო საფუძველზე აიხსნება (ხმოვნის შემცველი სუფიქსის მოქმედება).

ИЛ. ЦЕРЦВАДЗЕ

К ВОПРОСУ ОБ ИСХОДНОЙ ОСНОВЕ МЕСТНЫХ ПАДЕЖЕЙ В АВАРСКОМ ЯЗЫКЕ

(Р е з ю м е)

Исходной для образования всех серий местных падежей в аварском языке служит основа родительного падежа.

Единственное исключение, которое — в этом отношении — составляет, казалось бы, местный падеж 1-ой серии ('на'), автор статьи считает вторичным явлением, объясняемым на чисто-фонетической почве:

ვაц „брат“ — *местн. п.* ვაц-ას-და ← *ვაц-ას-უ-და (← *родит. п.* ვაц-ას-უ-ლ);

იაც „сестра“ — *местн. п.* იაც-აჲ-და (← *იაც-აჲლ'ჲ-და) ← *იაც-აჲლ'ჲ-უ-და (← *родит. п.* იაც-აჲლ'ჲ-უ-ლ);

ვაц-აჲ „братья“ — *местн. п.* ვაц-აჲ-და ← *ვაц-აჲ-უ-და (← *родит. п.* ვაц-აჲ-უ-ლ)...

Аналогичные примеры выпадения гласных в исходной основе местных падежей автор находит и в индийском языке.

¹ ამჟამად ერგატივში „ორმაგი წარმოებაა“: ჰეკა-შ-დი (← ჰეკა-შ-უ-დი) 'კაცმა'... იხ. არნ. ჩიქობავა, ერგატივის წარმოქმნის ისტორიისათვის ხუნძურში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, II, გვ. 104—106.

² ეს-ლა ← -ტ'ა (შდრ. ხუნძ. ტა-დ „ზედ“, „ზემოთ“), რის შედეგადაც ეს თანდებული ჯარეგნულად დაემთხვა რა მეორე -ლა „-ში“ თანდებულს, მივიღეთ ომონიშური ფორმები: ჰეკა-შ-ლა „კაცზე“, ჰეკა-შ-ლა „კაცში“...

³ -შ-ჯა ← -შ-ხა: შდრ. დი-ხა „ჩემთან“, „ქვესთან“.

⁴ ტ. გულავა, ბოთლიხური ენის მორფოლოგიის ძირითადი კატეგორიები, 1948

З. М. МАГОМЕДБЕКОВА

ВОПРОСЫ ФОНЕТИКИ АХВАХСКОГО ЯЗЫКА

Ахвахский язык (местное название ახვალ'ი მიწის აჭვალ'ი მიწის) один из небольших бесписьменных языков Дагестана, входящий в андийскую подгруппу аварско-андийско-дидойской группы языков. Сами себя ахвахи называют ახვადო აჭვადო, аварцы — ჭახ'ალალ ახ'ვალალ (множ. ч.). Русское название ахвахцев, как и ряда других андийских племен, идет от аварского языка. Иногда (весьма редко) встречается написание „ахвах“, что ничем не оправдано. Число говорящих на ахвахском языке по сведениям 1949 г. — 4.000 человек¹. Ахвахский язык распространен в аулах Ахвахского района (административный центр — с. Карата) и, отчасти, Кахибского района (административный центр — с. Кахиб) Дагестанской АССР. Один аул — Ахвахдере — населенный ахвахами, находится в Азербайджанской ССР, недалеко от г. Закатала. Ахвахдеринцы, как полагают, являются выходцами из аула Тад-Магитль Ахвахского района.

Территория, населенная ахвахами в Ахвахском районе, расположена к югу и юго-востоку от с. Карата по правым притокам Андийского Койсу, вплоть до горы Анчаро—Меэр (2872 м. над уровнем моря), которая отделяет кахибских ахвахцев от собственно-ахвахцев. Территория, занимаемая ахвахами Ахвахского района, имеет название წიუბტა ჭახ'ალალ ჭიუნტა ახ'ვალალ Цунта Ахвах, территория же кахибских ахвахцев называется რატლუ ჭახ'ალალ რატლუ ახ'ვალალ Ратлу Ахвах. Нередко оба названия употребляются и как этнические.

Неподалеку от слияния двух притоков Андийского Койсу, на огромном холме расположен первый ахвахский аул Тад-Магитль (по местному ტ'ედილ'ი ტ'ედილ'ი). У подошвы этого холма был когда-то расположен административный центр ахвахского района (Ахвах-Штаб), впоследствии перенесенный в с. Карата. Ныне там находится небольшой хутор и средняя школа с интернатом.

Выше Тад-Магитля расположен ахвахский аул Лологонитль. По правому притоку реки, напротив Тад-Магитля, находится аул Кванкero (ქვანკერო კვანკერო). Вверх по течению правого притока, на правой стороне, на склоне горы расположены ахвахские аулы Кудияб-Росо

¹ Е. А. Бокарев, Краткие сведения о языках Дагестана, Махачкала, 1949.

Ахвакский язык изучен слабо. Не имеется не только специальной монографии, но даже тексты не были записаны. Имеется небольшое количество предложений (71 фраза) и некоторые грамматические заметки (не всегда верные), сделанные А. Дирром.

Представленная статья является сжатым изложением одной части кандидатской диссертации, защищенной автором в 1949 г. Опирается она на ахвакские тексты, собранные нами на месте во время научных командировок в 1947—1949 годах¹.

Звуковой состав

Звуковой состав ахвакского языка в основных своих чертах мало чем отличается от звукового состава аварского и, особенно андийского, ботлихского, тиндийского и других близко ему родственных языков. Но наряду с этим, ахвакский язык имеет ряд индивидуальных особенностей как в вокализме, так и в консонантизме. В звуковом составе наблюдаются некоторые специфические звуки, до сих пор не отмеченные в литературе.

Гласные. Обильность согласных звуков и сравнительная бедность гласными, как известно, является характерной чертой иберийско-кавказских языков. В этом отношении ахвакский язык (как и некоторые другие языки андийской подгруппы, напр. тиндийский)² по современному своему состоянию представляет собой язык, имеющий развитую систему вокализма.

Гласные звуки ахвакского языка распадаются на недолгие³ и долгие, на неназализованные („чистые“) и назализованные. Такое сопоставление чуждо для аварского языка (где налицо только пять недолгих гласных), но очень часто встречается в андийских языках. Недолгие, чистые (неназализованные) гласные: *ə a, ɟ e, o i, ɱ o, ʈ u*. Каждый из этих гласных имеет долгий вариант: *ā, ē, ī, ō, ū, u*, а так же назализованный вариант: *ə̃ ã, ɟ̃ ẽ, õ ĩ, ɱ̃ õ, ʈ̃ ũ*. Долгие назализованные гласные (*ā̃, ē̃, ī̃, ū̃* и т. п.) встречаются редко.

Долготу и назализованность гласных для ахвакского языка надо считать вторичным фактом, вызванным комбинаторными изменениями звуков. В прошлом вокализм ахвакского языка был проще, чем теперь. Положение остается в силе и для других языков андийской подгруппы.

¹ В последнее время проф. Л. И. Жирковым были опубликованы ахвакские сказки с грамматическими комментариями (См. Л. И. Жирков, Ахвакские сказки, «Языки Северного Кавказа и Дагестана», вып. 2, 1949). По сравнению с материалами А. Дирра статья Л. И. Жиркова является шагом вперед в деле изучения ахвакского языка, ибо здесь характерные черты исследуемого языка представляются более точно и обширно, хотя отрывочность грамматических сведений, вызванная недостатком оперируемого языкового материала, не дает автору возможности представить исследуемый язык как систему.

² Здесь и ниже, говоря о тиндийском языке, опираемся на статью Т. Е. Гудова «Очерк фонетики тиндийского языка», Иберийско-кавказское языкознание, т. V, 1953 г.

³ Назвать их «краткими» затруднено, т. к. в андийско-дилейских языках встречаются краткие гласные, но существу отличные от недолгих гласных.

Назализованные гласные получены в результате ослаблений согласного б п (иногда звука б m), который, исчезая как самостоятельный звук, придает назальный оттенок соседнему гласному. Позиция звука б п в индийских языках (особенно в исходе слова) неустойчива, что создает исключительно благоприятную почву для возникновения назальных гласных¹. Сравнение ахвахских слов, имеющих в основе назализованный гласный, со словами других родственных языков, наглядно показывает этот процесс:

Ахвахский	Срв. аварский
ადო a ^o do	ჰადამ wadam ჰადან wadan 'человек'
ეღუა e ^u ɣwa	აურღან jurɣan 'одеяло'
თრება tō ^u ɣa	თაუხან tauhan 'камин'
შეტა še ^u ta	შადტან šajtan 'бес', 'сатана'
ჰატა ha ^u ta	ჰატან hatan 'церковь'
ტაჰა t ^u aɣa	ტაჰან t ^u aɣam ტაჰან t ^u aɣan 'вкус'
თუხუხ tu ^u xu თუხუ tu ^u xu	თუხუმ tuxum 'род'
ეხუ e ^u xu	ეხუბ exub (ботлихск.) 'кузнец'

В большинстве этих примеров назальность перемещена на предыдущий слог. Нередко изменение формы слова (напр. по падежам или числам) ведет к восстановлению назального согласного звука; напр. მეშუ me^ušu 'нож' (← ბეშუბ bešub срв. ботлихск. ბესუბ besub), мн. ч. მეშუბ-ა mešub-a 'ножи', ეღუა e^uɣwa 'одеяло' мн. ч. ეღუან-ა e^uɣwan-a 'одеяла (назальность гласного звука в таких случаях может не сохраняться, что вполне понятно).

В ряде случаев, чтобы проследить возникновение назализованного гласного, требуется более глубокий анализ конкретного слова; напр., უჩა u^uča 'бык', как показывает сравнение с ботлихским უნსა unsa и тидийским მუსა musa, идет от *უჩან učan ← *ბუჩან bučan.

Другие примеры на назализованные гласные:

იჭა i^uča 'камень', უჭა u^uka 'палец', ტოქო t^uoko 'платье', ოხო i^u 'сыворотка', ჭოყა č^uqa 'воробей', უჭო u^učoi 'мед', ჰუჩუ hu^uhu 'прохлада'.

Долгие гласные в ахвахском языке возникли в результате слияния или ассимиляции двух гласных. Нередко в таких случаях утеря коренного согласного, вызывающая непосредственный контакт разобщенных до того гласных, дает толчок фонетическим процессам:

თახუ (|| თახუ) tāx^u (|| tā^ux^u) ← თახუ taax^u ← თამახუ tamax^u 'табак' (срв. аварск. тамачу tamax^u).

ჭაჩა qāča ← ჭაჩა qača ← ჭაბაჩა qabača 'овчина' (срв. аварск. ჭაბარჩა qabarča).

¹ В свою очередь назальность может перемещаться с конца слов на предыдущие слоги. См. Об одном варианте показателя третьего грамматического класса в аварско-индийско-дилойских языках: Иберийско-кавказское языковедение, т. IV, 1952.

ყეღა qēda ← ყაიღა qaida ← ყაჭიღა qawida (срв. аварск. ყаჭиღа qawida) 'способ'.

ყელ'ი qēl'i ← ჟეელ'ი qeeli ← ჟაილ'ი qail'i 'серый, синий' (срв. аварск-жаэиლაб qahailab).

ხჷ ხჷ ← ხაიზი хаиз 'польза'.

ყოღა qōda ← ყაუღა qauda 'холера' (срв. аварск. ყაუღа qawuda).

Ахвакский язык богат согласными звуками. Систему ахвакского консонантизма можно представить в виде следующей таблицы:

По месту образования	Сонорные	Звонкие	Глухие				По способу образования
			Придыхательные		Абруштивы		
			Краткие	Долгие	Краткие	Долгие	
Губные	d m	ბ b	ფ p		პ p		Взрывные
		ჟ w					Спиранты
Переднеязычные (зубные)	ბ p	დ d	თ t		ტ t		Взрывные
		ზ z	ს s	სა sa			Спиранты
			ც c	ცა ca	წ c	წა ca	Аффрик.
Переднеязычные (альвеолярные)	რ r	წ ṣ	შ ṣ	შა ṣa			Спиранты
		ჯ ḟ	ჩ ḟ	ჩა ḟa	ჭ ḟ	ჭა ḟa	Аффрик.
Латеральные	ლ l		ლ' l'	ლა la			Спиранты
			ლ. l.	ლ' l'	ღ' t'	ღs ts	Аффрик.
Среднеязычные		ა j		ხ' x'			Спиранты
Заднеязычные		გ g	ქ k		კ k	კა ka	Взрывные
		ღ γ	ხ x	ხა xa			Спиранты
Фарингальные		ყ q	ყ' q'		ყ'' q''	ყ q	Взрывные
		ფ w		ჰ h			Спиранты
Ларингальные					ჲ'		Взрывные
			ჰ h				Спиранты

Для ахвакского консонантизма (как и для консонантизма аварско-индийских языков) характерно сопоставление долгих (или „геминированных“, „твердых“) и кратких (или „негеминированных“, „мягких“) звуков (ს s—სა sa, შ ṣ—შა ṣa, წ ḟ—წა ḟa и т. п.)¹ Такое сопоставление наблюдается только в глухих согласных и притом среди спирантов и аффрикат. Взрывные долгие ჯა ka и ყ q составляют как будто исключение из этого

¹ Названия „долгий“, „геминированный“, „твердый“ и т. п. надо считать условными. Фонетическая специфика этих звуков окончательно не выяснена.

положения, но вопрос о характере этих звуков требует дополнительного изучения. Акустически $ʒ$ $kə$ и y q скорее спиранты, чем взрывные.

Почти все звуки, приведенные в таблице, произносятся так же, как соответствующие аварские согласные, однако на некоторых звуках следует остановиться особо.

Звонкий билабиальный спирант $\text{ʃ} w$, следующий за согласным звуком придает ему характер лабиализованного согласного. Губозубного звонкого спиранта $ʒ$ v вовсе нет в ахвахском. Даже в заимствованных словах $ʒ$ v других языков заменяется звуком $\text{ʃ} w$, напр. $\text{ʃ}w\text{m}\text{a}w\text{a}$ 'самовар', $\text{ʃ}w\text{p}\text{r}\text{a}w\text{k}\text{a}$ 'справка', $\text{ʃ}w\text{e}t$ 'совет'... Аналогичная картина наблюдается в аварском, каратинском, ботлихском, тиндийском и в др. языках аварско-индийской группы.

Звонкая шипящая аффриката $\text{ʒ} \text{ʃ}$ обычно встречается в словах, заимствованных из арабского языка (реже $\text{ʒ} \text{ʃ}$ можно встретить в собственно ахвахских словах). Во всех случаях его можно заменить звонким шипящим спирантом $ʒ$ $ʒ$:

$\text{ʒ}\text{a}w\text{a}$ $\text{ʒ}\text{a}w\text{a}$ || $\text{ʒ}\text{a}w\text{a}$ 'ответ'
 $\text{ʒ}\text{o}b\text{a}r\text{a}$ $\text{ʒ}\text{i}n\text{a}g\text{a}$ || $\text{ʒ}\text{o}b\text{a}r\text{a}$ $\text{ʒ}\text{i}n\text{a}g\text{a}$ 'снла'
 $\text{ʒ}\text{o}g\text{a}$ $\text{ʒ}\text{i}g\text{a}$ || $\text{ʒ}\text{o}g\text{a}$ $\text{ʒ}\text{i}g\text{a}$ 'охота'
 $\text{ʒ}\text{o}b\text{s}\text{o}$ $\text{ʒ}\text{i}n\text{s}\text{i}$ || $\text{ʒ}\text{o}b\text{s}\text{o}$ $\text{ʒ}\text{i}n\text{s}\text{i}$ 'лицо'
 $\text{ʒ}\text{o}d\text{o}$ $\text{ʒ}\text{i}b\text{i}$ || $\text{ʒ}\text{o}d\text{o}$ $\text{ʒ}\text{i}b\text{i}$ 'комар' и т. д.

Альвеолярная краткая свистящая придыхательная аффриката $ʒ$ s — в ахвахском — один из самых редких звуков. Это вполне понятно, ибо этот звук регулярно переходит в $ʒ$ $ʃ$ (см. ниже о фонетических соответствиях).

Не встречается в ахвахском звук $ʒ$ $kə$ (долгий вариант звука $ʒ$ k) — известный, например, в аварском языке. Судя по фонетическим соответствиям, в ахвахском он перешел в b x .

В единственном слове засвидетельствован губо-губной абруптив $ʒ$ p : $\text{ʒ}\text{a}r\text{a}d\text{a}$ 'девять'. Как известно, этот звук вообще не встречается в аварско-индийских языках, не считая тех редких случаев, когда он выступает вместо $ʒ$ b в соседстве с абруптивным звуком ($ʒ$ b → $ʒ$ p ассимиляцией), напр., аварск. $\text{ʒ}\text{a}b\text{i}z\text{e}$ ← || $\text{ʒ}\text{a}b\text{i}z\text{e}$ 'бить, ударять', ботлихск. $\text{ʒ}\text{i}p\text{t}\text{a}$ 'вилы'. В ахвахском $\text{ʒ}\text{a}r\text{a}d\text{a}$, наоборот, $ʒ$ p появляется между гласными при отсутствии в основе другого абруптивного звука. Этимологически в слове 'девять' в качестве коренного согласного надо было ожидать $ʒ$ $ʃ$. Более древнюю форму этого числительного находим в тлянубском говоре ахвахского языка: $\text{ob}\text{ʒ}\text{a}d\text{a}$ 'девять'. Как видно, в ахвахском звонкий $ʒ$ b под влиянием абруптивного $ʒ$ $ʃ$ перешел в $ʒ$ p , а в последствии комплекс $ʒ$ $ʃ$ p → $ʒ$ p .

Звук p (арабская хамза — ларингальный абруптив) в инлауте встречается редко, но очень распространен в анлауте. Каждое ахвахское слово, начинающееся гласным звуком, имеет крепкий приступ: $\text{i}n\text{g}\text{o}$ 'окно', $\text{a}z\text{a}g\text{o}d\text{a}$ 'тысяча'... Ниже крепкий приступ нами не обозначается.

Фонемы ɥ , q , ɟ , q^h , t^h и l , l^h можно считать характерными для ахвакского языка. Все они—краткие („негеминированные“) и образуются моментально, мгновенно.

В отличие от аварского ɟ q ахвакский ɟ является кратким согласным, следовательно, аварск. ɟ q надо считать долгим. Встречается он в словах, напр. $\text{ɟ}^h\text{ot}$ q^hot ‘чаша’, $\text{ɟ}^h\text{edi}$ q^hedi ‘наружу’, $\text{ɟ}^h\text{uni}$ q^huni ‘пашня’, $\text{ɟ}^h\text{edo}$ q^hedo ‘назад’, $\text{ɟ}^h\text{ani}$ q^hani ‘яйцо’... Аварского ɟ q вовсе нет в ахвакском, он заменен звонким вариантом того же звука (однако эксперимент должен выяснить насколько он звонкий, т. к. „звонкий ɟ q “ акустически все же менее звонкий, чем напр. l ɥ или ɟ w). Звонкий ɟ q особенно ясно слышен в начале и в середине слова, в аудите отличить его от аварского ɟ q труднее. Примеры: $\text{ɟ}^h\text{ulɟ}$ $\text{q}^h\text{ulɟ}$ ‘служба’, $\text{ɟ}^h\text{eleko}$ q^heleko ‘пстух; нижняя челюсть’, $\text{ɟ}^h\text{wari}$ q^hwari ‘зарезал ее’ (срв. $\text{ɟ}^h\text{wari}$ q^hwari ‘потерялась’).

Взрывной фарингальный краткий абруптив ɥ q^h засвидетельствован пока только в ахвакском языке. Его долгий вариант ɥ q близко стоит к аварскому ɥ q (надо заметить, что абруптивный ɥ q аварско-индийско-дидойских языков „тверже“—и по внешнему впечатлению образуется глубже—чем грузинский ɥ q . Этот последний занимает среднее место между ахвакским ɥ q^h и ɥ q). Сопоставление долгого ɥ q с кратким ɥ q^h в ахвакском имеет фонематическое значение:

რაყუა	raq ^h wa	‘сажа’
რაყუა	raqwa	‘жареная мука’
ყილი	q ^h ili	‘надмогильный памятник’
ყილი	qili	‘перегородка’
ყულურულა	q ^h ulurula	‘кататься’
ყულურულა	qulurula	‘согнуться’
მაყა	maq ^h a	‘слеза’
მაყა	maq ^h a	‘напев’
ყონულა	q ^h onula	‘стоять’
ყონულა	qonula	‘кушать’

Специфические латеральные согласные в ахвакском языке представлены богаче, чем в других языках аварско-индийско-дидойской группы. В ахвакском шесть специфических латералов: l^h l , l^h l^h , l^h l , l l^h , t^h t и t^h t^h . Четыре из них хорошо известны из аварского и других родственных ему языков (l^h l , l^h l^h , l^h l , t^h t). Два латерала— t^h t^h и l^h l^h —засвидетельствованы нами в ахвакском. Латеральный t^h t^h , являющийся кратким („негеминированным“, „мягким“) вариантом латерального t^h t , кроме ахвакского был обнаружен так же в индийском¹ и каратинском языках (этот звук отмечен также Л. И. Жирковым в ахвакском

¹ И. И. Церицадзе. Об одном латеральном согласном и соответствующих ему рефлексах в аварско-индийско-дидойской группе дагеставских языков. Известия АН Грузинской ССР, т. XII, № 7, 1952 г.

языке знаком тл)¹. Любопытно, что латеральный ʈ' ʈ' найден в диалектах аварского языка (в гидатлинском говоре Ш. Микаиловым², в кахибском говоре—нами).

Латеральный ʈ' ʈ' в ахвахском языке имеет фонематическое значение. Примеры: ʈ'амо t'amí || ʈ'аме t'ame 'крыша' (срв. ʈ'аме t'ame 'кливо'), ʈ'еʈ'а t'eʈ'a 'рука', ʈ'а t'a 'над', ʈ'омшо t'oʃoi 'зерно'; ʈ'уе t'u' 'раздавливать' (срв. ʈ'уе t'u' 'спать').

Латеральный ʌ ʌ, являющийся кратким вариантом придыхательной долгой аффрикаты ʌ' ʌ', засвидетельствован нами в ахвахском языке: ʌадʌ ʌadwa 'три', ʌнʌруʌа ʌnʌruʌa 'покупать, брать' (-ʌа -ʌа—окончание инфинитива), ʌеʌа ʌesəa 'река', ʌадаʌе ʌadawe 'сирота' (срв. ʌадаʌе ʌadawe 'хунзахец'). Ахвахск. ʌ ʌ часто выступает в качестве фонетического соответствия звуку ʌ' ʌ' аварско-андийских языков (срв. с приведенными выше ахвахскими словами ʌадʌ ʌadwa 'три'—каратинск., тиндийск., -ʌа -ʌа—окончание инфинитива в каратинск. и тиндийск. языках, ʌаʌуб ʌatub 'сирота'—в чамалинском, ʌадʌуб ʌadub 'сирота' в ботлихском и т. д.).

Ряд согласных, общий у ахвахского с аварским языком, в ахвахском имеет иную окраску. Этим, между прочим, частично обуславливается «ахвахский акцент» аварского языка среди ахвахского населения. Долгие абруптивы в ахвахском заметно спирантизованы (особенно это касается аффрикат ʈ'ə ʈ'ə и ʈ'ə ʈ'ə). Долгий же ʈə ʈə в речи аула Тлянуб настолько палатализован, что акустически он приближается к латеральному ʈ'ə ʈ'ə (например, в словах ʈəра ʈəra 'комар', ʈəроб ʈərib 'Карата'). Процесс представляется интересным в связи с вопросом генезиса латерального ʈ'ə ʈ'ə.

Комплексы ʈə wa, ʈə we, ʈə aw часто чередуются с ʌ o:

ʌнʌ	ičwa	срв. кахибск. гов.	ʌн	ičə	'лошадь'
ʌон	ʈəno	" "	ʈəн	ʈəni	'рукоять'
ʈəʌ	koʈa	" "	ʈəрʌ	kwarta	'молоток'
ʈəʈəн	kwakwani	" аварск. яз.	ʈəʈəн	kokon	'слива'
ʌлаʌе	ōlaqe	" "	ʌʌлаʌ	awlaq	'равнина'
ʌрʌ	dōla	" "	ʌʌла	dawla	'добыча'
ʌрʌ	qōda	" "	ʌʌʌла	qawuda	'холера'

Комплекс ʌə aj в ахвахском, как правило, сливается в гласный e e (ассимиляция). Процесс представляется следующим образом: ʌə aj → eə e → e e (|| ē ē)³:

ʌеʌ	ʂe"ta	срв. аварск.	ʌəʌʌн	ʂəjtan	'бес'
ʌеʌʌе	beraqe	" "	ʌəʌʌн	baɟraq	'флаг'

¹ Л. И. Жирков, Указ. труд., стр. 112.

² Ш. Микаилов, О некоторых фонетических особенностях южноаварских диалектов, Труды второй научной сессии Дагестанской базы АН СССР, Махачкала, 1949.

³ Аналогичный переход, как известно, широко распространен в западных диалектах грузинского языка, а так же в занском (мегрельско-чанском) языке.

მედა	meda	"	"	ბადან	bajdan	'площадь'
ბებობე	bebix'e	"	"	ბადობნი	bajbix'i	'начало'
ყე	qe	"	"	ყაი	qaji	'вещь'
ყედა	qēda	"	"	ყაიდა	qawida	'способ'
ხე	xē	"	"	ხაირ	xair	'польза'
ჟე	we	"	"	ჟაიბ	waib	'вина'
დარე	dare	"	"	დარაე	daraj	'шелк'
გუე	gwe	←	←	გუაე	gwaɣ	'субботник'
ჩენიქე	čenike	←	←			'чайник'

Классный показатель ჟ w (I кл.) ассимилирует следующие за ним гласные звуки: ჟ w+ი i→ჟ w+უ u, ჟ w+ე e→ჟ w+ო o:

I кл.	ჟ-უ-თურულა	w-u-turula	'оставлять'
II кл.	ჟ-ი-თურულა	j-i-turula	
III кл.	ჟ-ო-თურულა	b-i-turula	

I кл.	ჟ-უ-ცაურულა	w-u-caurula	'мокнуть'
II кл.	ჟ-ი-ცაურულა	j-i-caurula	
III кл.	ჟ-ო-ცაურულა	b-i-caurula	

I кл.	ჟ-ო-ყაურულა	w-o-qaurula	'притти'
II кл.	ჟ-ე-ყაურულა	j-e-qaurula	
III кл.	ჟ-ე-ყაურულა	b-e-qaurula	

Исчезновение согласных в различной позиции носит демонстративный характер. Чаще всего выпадают сонорные ლ l, მ m, ნ n, რ r, реже—ბ b, დ d, ჰ h... Утерянные исходные согласные могут восстановиться перед суффиксами, начинающимися на гласный звук (чаще всего во множественном числе имен существительных).

ლ l → o (ნოლ)

ხაყო	xaqi	срв. аварск.	ხალყ	xalq	'народ'
ხიჯა	xija		ხიჯალ	xijal	'желание'
ხ'უ	x'u		ხ'ულ	x'ul	'надежда'
ჩამა	čama		ჩალმა	čalma	'чалма'
ღაბაწე	ɣabaɕe		ღალბაწე	ɣalbaɕ	'лев'
მაჭუ	maɕu		მალჭუბ	malɕun	'скотина'
მაზი	mazi		მანზილ	manzil	'расстояние'
ჰაა	haa		ჰაალ	haal	'состояние'
უღი	uɣi		ურღელ	urɣel	'забота'
ზარა	zara		ზარალ	zaral	'убыток'
კაა	kaa		კაალ	kaal	'ущелье'

¹ Здесь не приводим случаи, внешне напоминающие ассимиляцию (напр. ჰაკარი jikari 'была', идущее как будто от *ჰუკარი jukari и т. п.). Вопрос об изменении гласного звука в результате ассимиляции с лабиализованным звуком требует специального изучения.

მ m → o (ნოლ)

ჭალა	wala	სრვ. ავარსკ.	ჭალამ	walam	‘სკოპიშიე’
ქალა	kala		ქალამ	kalam	‘ფრაზა’
თუხუ	tuxu		თუხუმ	tuxum	‘როდ, племя’

ბ n → o (ნოლ)

მეკუ	meḳu	სრვ. ავარსკ.	ბოკონ	boḳon	‘უგოლ’
მაყა	maqa	სრვ. ავარსკ.	ბაყან	baqan	‘ნაპევ’
ბისაკო	bisaḳo	” ”	ბიცანკო	bicanḳo	‘პოგოვორკა’
ბუდუ	budu	” ”	ბუდუნ	budun	‘მუედзин’
ზამა	zama	” ”	ზამან	zaman	‘ვремя’
ჯისი	ḳisi	” ”	ჟინს	žins	‘лицо’
ჩარა	čara	” ”	ჩარან	čaran	‘сталь’
ჯილი	ḳiḳi	” ”	ჟერღენ	žerḡen	‘бубен’
ჰაკი-ჟა	haki-qa	” ”	ჰაკი-ჟან	haki-qan	‘არობშიკ’
მედა	meda	” ”	ბადან	bajdan	‘площадь’
რეშე	reše	” ”	სონ	son	‘год’
მეჟუ	mežu	სრვ. ბოტლიხსკ.	ბეჟუნ	bežun	‘иголца’
მეშუ	mešu	” ”	ბესუნ	besun	‘нож’

В ряде случаев, утеря согласного б n оставляет след на гласном звуке, назализируя его (см. выше).

რ r → o (ნოლ)

აზი	azi	სრვ. ავარსკ.	ჭარზ	warz	‘жалоба’
ხაჟი	xazi	” ”	ხარჯ	xarž	‘расход’, ‘зарплата’
ჭელუ	qeḳu	” ”	ჭერლუ	qeḡu	‘коршун’
ბაკალა	bakala	” ”	ბარქალა	barkala	‘благодарность’
დამა	dama	” ”	დარმან	darman	‘лекарство’
იგა	iga	” ”	ირგა	irga	‘очередь’
შატი	šati	” ”	შარტ	šarṭ	‘условие’
ბაზა	baza	” ”	ბაზარ	bazar	‘базар’
ურლი	uḳi	” ”	ურღელ	uḡel	‘забота’
უშთა	ušta	” ”	უსთარ	uštār	‘мастер’
ჩაკა	čaka	” ”	ჩაქარ	čakar	‘сахар’
შაჰა	šaha	” ”	შაჰარ	šahar	‘город’
ჭაჩილა	qačiya	” ”	ჭარჩილა	qačiya	‘ястреб’
ჭათი	qati	” ”	ჭათირ	qatir	‘уважение’
გუჟადო	gužado	” ”	გურჯიჯალ	guržijal	‘грузины’
ხაბა	xaba	” ”	ხაბარ	xabar	‘известие’
ხე	xē	” ”	ხაირ	xair	‘польза’
სანგა	sanga	” ”	სანგარ	sangar	‘вал’
ჭოჯი	woqi	” ”	ჭორჯი	worqi	‘граница’
ლეჟე	leje	” კახიბსკ. გოვ.	ლ’ედერ	l’eder	‘теленок’
ჭუმე	čume	” ”	ჭუმერ	čumer	‘палочка’

ბ b → o (ноль)

ჯაბა	ǰawa	срв. аварск.	ჯაბაბ	ǰawab	‘ответ’
ჯაბა	qɑɬɑ	срв. аварск.	ჯაბარბა	qɑbɑrɬɑ	‘овчина’
ეშე	eʃe	” кахибск.	ეშებ	eʃeb	‘бок’
საბა	saba	” аварск.	საბაბ	sabab	‘средство; амулет’
ჭე	we	” ”	ჭაიბ	waǰib	‘вина’

ღ d → ʒ j || o (ноль)

ლედე	leje	срв. кахибск. гов.	ლ'ედერ	l'eder	‘теленок’
ტედე	teje	”	ტედერ	teder	‘барашек’
აზაჰო	azaho ¹	”	აზდაჰო	azaho	‘дракон’

Наблюдение над исчезновением согласных звуков показывает, что согласные звуки в ахвакском языке теряются, как правило, в конце слова, или же в результате упрощения согласных комплексов. Этим явлением в значительной мере² обусловлен внешний вид ахвакских слов: они всегда оканчиваются на гласный звук³, причем согласные комплексы в любой позиции удерживаются крайне редко. Полногласие — вообще характерная черта для аварского языка, но в ахвакском оно еще сильнее. Тенденцией к полногласию надо объяснить разъединение согласных комплексов путем вставки гласного o, i:

ჭადილო	wadilo	срв. аварск.	ჭადლო	wadlo	‘порядок’
ფითინა	pitina	” ”	ბიტინა	bitna	‘спор’
ზაჰირო	zahiro	” ”	ზაჰრო	zahro	‘яд’
მაჰინა	mawina	” ”	მაჰნა	maɬna	‘смысл’
მაჰილო	makilo	” ”	მაჰრო	makro	‘хитрость’
თაყისი	taqisɔi	” ”	თაყსირ	taqsir	‘наказание’
ნასილო	nasilo	” ”	ნასლო	naslo	‘потомство’
ჭაყილო	waqilo	” ”	ჭაყლო	waqlo	‘разум’
ჯაჰაითა	ǰahɔita	” ”	ჯაჰადა	ǰahɔda	‘зависть’
ჯაჰაიბა	qahɔiba ⁵	” ”	ჯაჰაბა	qahɔba	‘блудница’
ბიდირა	bidira	” ”	ბიდირა	bidira	‘ведро’

Такие случаи вторичного (а не исторического, изначального) полногласия в андийских языках встречаются редко.

¹ ||აჰაჰო aǰaho.

² Другой причиной такого оформления ахвакских слов является наращение гласных звуков — чаще всего o, i (см. ниже).

³ Случаи сохранения исходного согласного звука встречаются в кахибском говоре.

⁴ Аналогичные факты известны из мегрельского диалекта завского языка: мегрельск. კირდე kirdɛ ‘скала’ срв. груз. კიდე kide.

⁵ Параллельно встречается ჯაჰაჰა qahɔwa. Здесь переходом ჰბ hɔb → ჰჰ hɔw устраняется комплекс согласных, ибо ჰ w является «полугласным звуком» и, примыкая к предыдущему ჰბ hɔ, придает ему лабиализованный характер.

В начале слова согласные комплексы разъединяются той же вставкой *o i*: между согласными или же перед ними (особенно перед *sk*, *sp*, *st*, *ʃk*, *ʃp*, *ʃt*) ставится *o i* (реже *u*): *исправка* || *исгърапкъа* *isprawkā* 'справка', *истакан* *istakan* 'стакан', *исклад* *iskalad* 'склад' и т. п.¹ Такое явление можно считать обычным для всех языков Дагестана.

Ахвахский язык, как показывают приведенные выше примеры, избегает согласных комплексов вообще, и согласного звука в исходе слов — особенно. В результате получаются типичные для ахвахского языка слова, состоящие исключительно из открытых слогов²: Надо полагать, что такое строение собственно-ахвахских слов, связанное с полногласием, явление глубокой древности. Вновь заимствованные иноязычные слова (вроде *ʒadilo* *wadilo*, *pitina* и т. д.) подчинены этой старой тенденции. Тенденция эта осуществляется, как было сказано выше, или упрощением комплекса (один из согласных теряется) или же разъединением его посредством гласного звука.

Учет материалов родственных языков наглядно показывает, что исходный гласный звук в ряде случаев вторичного происхождения. Причиной этому является, во-первых, утеря исторически наличного исходного согласного звука (обычно сонорного), и во-вторых, добавление гласного звука к словам, оканчивающимся на согласный звук, напр. *ħəink* ← *ħəink* 'хинкал', *ʃeʃi* ← *ʃeʃ* 'шипцы' и мн. др., *iʃtara* ← *iʃtar* — *ʃtar* ← *ʃtab* русск. штаб (срв. название ахвахского аула *iʃtara* по русск. Ахвах-штаб).

Тенденция оканчивать слова на гласный звук особенно наглядно видна в тех случаях, когда в ахвахском одно и то же слово претерпевает оба вышеуказанные типичные изменения

ħaʃal 'состояние' $\begin{cases} \nearrow \text{ħa} \\ \searrow \text{ħaʃal} \end{cases}$

В первом случае отброшен *l*, во втором добавлен *o i*, результат же одинаковый: слово оканчивается на гласный звук.

Сравнение с аварским языком часто обнаруживает в ахвахском языке *ʒ m* вместо *ɖ b*. Переход *ɖ b* → *ʒ m* объясняется ассимиляцией с находящимся в основе слов *b* *p*, *ʒ m* или назальным гласным. Вызвав ассимиляцию в большинстве случаев, *b* *p* (реже *ʒ m*) или назальность гласного исчезает. Такие факты известны и в других языках³. Примеры:

¹ Т. е. вклинившийся гласный звук сингармонизируется со следующим за ним гласным звуком.

² Строение ахвахских слов по закону открытых слогов отмечает так же Л. И. Жирков (указ. труд, стр. 117, 126 и др.). Срв. А. А. Бокарев "Очерк грамматики чамалинского языка", М.—Л. 1949, стр. 16 и 35. Констатация факта не вызывает сомнения, но квалификация его неточная, ибо не всюду исходный гласный звук можно считать первоначальным.

³ Т. Е. Гудава, Об одном варианте показателя третьего грамматического класса в аварско-андийско-дидойских языках, Иберийско-кавказское языковедение, т. IV, 1953.

შაქა	maka	срв. аварск.	ბალქან	balkan	'падаль'
მუთა	muta	" "	ბუქთან	buktan	'сплетня'
მედა	me ⁿ da	" "	ბეცენაბ	be'enab	'скоромный'
მიცუნულა	mi'cunul ^a	" "	ბიციხე	bi'ine	'растопливать'
მიშაუნულა	miš ^a unul ^a	" "	ბიშიზე	bišize	'собирать'
მაჰანა	mahana	" "	ბაჰანა	bahana	'причина'
მუთინა	mutina	" "	ბურთინა	burtina	'бурка'

Аналогичным образом назальный звук оказывает влияние на ბ b, являющийся показателем третьего класса в единственном числе и „класс — са людей“ во множественном числе:

I класс	უაჩი?	wa ⁿ 'ci?		'ушел?'
II класс	დაჩი?	ja ⁿ 'ci?		'ушла?'
III класс	მაჩი?	ma ⁿ 'ci? ← *ბაჩი? ba ⁿ 'ci?		'ушло?'
класс людей	მაციი?	ma ⁿ 'ci? ← *ბაციი? ba ⁿ 'ci?		'ушли?'
класс вещей	რაციი?	ra ⁿ 'ci?		'ушли?'
I класс	უიდადე	wi ⁿ 'dawe		'уходящий'
II класс	დიდადე	di ⁿ 'daje		'уходящая'
III класс	მიდაბე	mi ⁿ 'dabe ← *ბიდაბე bi ⁿ 'dabe		'уходящее'
класс людей	მიდიი	mi ⁿ 'di? ← *ბიდიი bi ⁿ 'di?		'уходящие'
класс вещей	რიდარე	ri ⁿ 'dare		'уходящие'

Засвидетельствован случай, когда согласный მ m получается от билабиального უ w под влиянием назального гласного; ჰემა h^aema 'животное' ← ჰეუა h^aewa ← ჰეუან h^aewan ← ჰაეუან ha^aewan.

К очень распространенному фонетическому явлению в ахвакском языке относится соединение (слияние) слов в одно целое и выпадение слогов при встрече двух слов (элизия, сандхи)¹. Это явление особенно наглядно выступает в быстрой речи. Вследствие элизии систематически опускаются классные показатели (как в начале, так и в конце слова):

უუკუუდი wukuwudi ← უუკუუ გუდი wukuhe gudi 'быв суть'
 დენაგუდი denagudi ← დენე ჰაგე გუდი dene hage gudi 'я здесь есть'
 ჰუდიკუარი hudikwari ← ჰუდუბე ბიკუარი hudube bikwari 'то было'
 ჰადასაუეტე hadasawetse ← ჰადასაუე ეტე hadasawe etse 'он сказал'
 იმუტ'ო ეგხეხოლა imu^t'o jexxexhoda ← იმალა უუტ'ო ეგხა ბიხოლა imala wu^t'o jexxa bixhoda 'оставшиеся после смерти отца' (букв. „и отец умерев, после оставшиеся“).

¹ Явление отмечено также Л. И. Жирковым, справедливо уделившим особое внимание явлению сандхи (см. указ. труд, стр. 115, 122, 125—126).

იმიხილა ლოპე იმჭიდუკუდი imixila lohe iŝwi'duḳudi ← იმიხილა ბე-
ლ,ოპე იმჭა ჭიდა ჭუკუ ჭუდი imixila bel,ohe iŝwa wi'da wuḳu wudi 'осла-
взяв пастухом, идущим был'

ბაკიდაკი გოლი bakidaki goli ← ბაკიდა ბაკეპე გოლი(დი) bakida bakehe
goli(di) 'были' (სუკვ. „бывшие быв есть“).

ყელ'ო ყალაყო qel'o qalaq'o ← ყელ'ა ჭოყალაყო qel'a woq,alaq'o 'до-
прихода домой'

ჰანელ'ო აგხაჭნდა ეკუასოუ ქალა ბეყნლა hanel'ო jexxwa'da eḳwaso
kaḳa beq,ala — ჰანი ბელ'ოპე აგხა ჭნდა ეკუასოუ ქალა ბეყნლა hani
bel'nohe jexxa wa'da eḳwaso kaḳa beq,ala 'если придет письмо человека,
который оставил селение и ушел'...

ჩუგადეჭალალა ḥugadeḳwalala ← ჩუგადა ბიჭალალა ḥugada biḳwalala
'какое бы то не было'

При встрече конечного а а с начальным у и (უ ი უ ი ა...) или на-
оборот (ო ი უ ა ა ო ო ა) образуется ო ო:

კედოწა kedō'ča ← კედა უწა keda u'ča 'два быка'

ჰუდოწა hudōḥa ← ჰუდუ ჭოწა hudu woḥa 'тот мальчик'

Фонетические соответствия между аварским и ахвахским языками.

Наблюдается ряд закономерных фонетических соответствий между
аварским и ахвахским языками¹.

Ахвахская краткая абруптивная латеральная аффриката ტ' ტ' в авар-
ском языке находит соответствие ტ ტ:

Ахвахский

Аварский

ტ'ადო	t'ado	ტად	ṭad	'пад'
ტ'ოწი	t'oḥi	ტორწელ	ṭorḥel	'зерно'
ტ'არა	t'ara	ტორ	ṭor	'колос'
ტ'ურ-ურულა	t'urur,la	ტურ-იზე	ṭurize	'удирать'
ტ'ენი	t'eni	ტომ	ṭom	'кожа'
რეტ'ა	ret'a 'рука'	რატა	raṭa	'передн. нога животного'
აეტ'ა	a't'a	ჰეტ	weṭ	'пот'

¹ Материалы, приведенные ниже, были использованы нами в коллективном труде:
Т. Е. Гудава, Д. С. Имнайшвили, Э. А. Ломтадзе, З. М. Магомедбе-
кова, И. И. Церцвадзе. О звуковых соответствиях в языках аварско-андийско-ди-
дойской группы. См. Тезисы III (IX) научной сессии Института языкознания АН Грузин-
ской ССР, Тбилиси, 1952. Здесь не рассматриваем соответствия между гласными звуками
аварского и ахвахского языков. Эти соответствия мало устойчивы и охватывают неболь-
шое количество слов. Предварительно можно сказать, что все те выводы, котоые уже
были сделаны в вышеуказанном коллективном труде (вообще о всех андийских языках),
остаются в силе и для ахвахского языка.

ტ'ოყუა	t'əqwa 'веко'	ტოყო	toqo	'навес'
ბეტ'არადაბე	beṭ'aradabe	ტერენაბ	terenab	'тонкий'
ტ'ეკუდაბე (—ტ'ეკუდაბე)	t'əkudabe (—t'əkudabe)	ტოკაბ	toḱab	'лишний'

Исходным здесь надо считать t' , который в разных языках андийской подгруппы дает разные рефлексы. Звук t' , как было сказано выше, сохранился и в некоторых аварских диалектах (напр., в кахибском)

Аварскому переднеязычному краткому глухому свистящему спиранту ɬ s в ахвахском соответствует его шипящий вариант ʃ ʒ .

Ахвахский		Аварский		
ჟაშა	waša	ჟას	was	'сын'
ჯაშე	jaše	ჯას	jas	'дочь'
რეშე	reše	სონ	son	'год'
ბე-შ-ან-ო-და-ბე	be-š-an-o-da-be	ნუ-ს-გო	nu-s-go	'сто'
შუნი	šuni	სონ	son	'вчера'
შიდი	šidi	სეზი	sezi	'послезавтра'
მეშუ	me"šu	ნუს	nus	'нож'
ბუშა	buša	ბასი	basi	'бычок'
შუმა	šuma	სუმ	sum	'соломинка'
იშა	i"ša	ნისუ	nisu	'творог'
ნუშა	nuša	ნუს	nus	'зять'
შინ-ორუ-ლა	šinorula	სედ-ეზე	sedeze	'клеить'
მიშ'იდი	miš'idi	მესედ	mesed	'золото'

Такое соответствие характерно для ряда языков андийской подгруппы, но в отличие от них, в ахвахском оно распространяется и на такие слова, которые в других андийских языках сохраняют ɬ s .

Ахвахский		Андийские языки		
შემე	šeme	სიმი	simi (ботл.)	'губа'
ეშე	eše	ესებ	eseb (багвал.)...	'бок'
მიშა	miša	მუსა	musa (багвал., ботл.)	'место'
აშა	aša	ასა	asa (чамал.)...	'иней'
შუსუკე	šušuke	სუსუკუ	susuḱu (карат.)...	'сито'

Исходным надо считать свистящий вариант (ɬ s). Любопытно, что закономерные фонетические соответствия могут дать даже слова, заимствованные сравнительно недавно, напр. аварск. უსთა(რ) *usta(r)*—ахв. ušta 'умста' 'мастер', аварск. მუსრუ *musru*, ахв. მუშუ *mušu* 'саван' (срв. так же приведенные выше ნუშა *nuša* 'зять', მიშ'ა *miš'a* 'место...'). Аналогичное явление замечается и в других соответствиях.

Аварскому б̣ х̣ в ахвахском соответствует ʒ̣ ʒ̣.

Ахвахский		Аварский		
ტ'ოშა	t'oša	ტობნი	tox'ni	'свинца'
რუშა	ruša	რობ	rox	'лес'
იშუადა	išwada	უეხ	wex	'пастух'
შაგი	šagi	ხაგ	x'ag	'кастрюля'
შილი	šili	ხილ	x'il	'помет'
აშუალი	ašwal'i	ჭახუაჯ	waχ'waq	'Ахвах'
ეშება	ešeba	ხიბილ	x'ibil	'ребро'
შობე	šobe	ხობ (←*ხობ)	xob (←*x'ob)	'могила'

Аварской переднеязычной краткой свистящей аффрикате ʒ̣ с в ахвахском соответствует шипящий вариант ʒ̣ ʒ̣:

Ахвахский		Аварский		
ჩე-ბე	če-be	ცო	so	'один'
ჩილა	čila	ცა	sa	'зуб'
უჩა	u'ča	ოც	os	'бык'
აჩი	ači	ჭარაც	waγas	'серебро'
ქუჩი	kuči	ქუც	kuc	'образ'
მა-ჩ-უ-ლ-ა	ma-č-u-l-a	ბი-ც-ინე	bi-c-ine	'рассказать'
				'мерить'

Засвидетельствовано два случая, где вместо ожидаемого ʒ̣ ʒ̣ в ахвахском выступает ʒ̣ ʒ̣ (надо полагать, ʒ̣ ʒ̣ перешло в ʒ̣ ʒ̣: спирантизация)¹.

Ахвахский		Аварский		
შარი	šari	ცერ	ser	'лиса'
ში	ši	ცი	si	'медведь'

Как известно, аварскому ʒ̣ с в языках андийской подгруппы соответствует ʒ̣ s, полученный от ʒ̣ с в результате спирантизации. В ахвахском, как видно, аварская свистящая аффриката ʒ̣ с находит закономерный соответствующий звук в виде шипящего ʒ̣ ʒ̣.

В ряде случаев в аварском языке трудно найти соответствие ахвахскому ʒ̣ ʒ̣, но отмеченное выше соотношение между ахвахским ʒ̣ ʒ̣ и звуком ʒ̣ s других андийских языков, сохраняется:

Аварск.	Ахвахск.	Остальн. анд. языки	
ʒ̣ с	ʒ̣ ʒ̣	ʒ̣ s	
	რო-ჩ-ენი	რო-ს-ო (тинд.) ris-o	'нашел'
	მაქუაჩა	მაქუასო (ботл...)	makwaso 'молод'
	ბეჩა	ბესა (қарат...)	besa 'гора'

¹ Аналогичный переход (ʒ̣ ʒ̣ → ʒ̣ ʒ̣) распространен в чамалинском языке, срв. аварск-ჩეჩ აქ 'яблоко', ჩეჩინი čuize 'мыть'... чамалинск. ეშ აქ 'яблоко', ბუშა bušna 'мыть'.

Аварскому свистящему звонкому спиранту ʒ в ахвакском соответствует шипящий вариант ʒ^{h} :

Ахвакский		Аварский		
ჯარი	ʒari	ზარ	zar	‘кулак’
ჯაჯა	ʒaʒa	ზაზ	zaz	‘колочка’
გოჯო	goʒo	გოზო	gozo	‘клов’
აჯი	a ^h ʒi	ჟაზო	wazo	‘снег’
ჟო	ʒo	ზობ	zob	‘небо’

Срв. также ахв. ჟარი ʒari ‘лед’—ზარი zarí ‘лед’ (в андийских языках), ахв. ჟოე, ჟოგა ʒi^h, ʒi^hja—ზობი, ზიბი ʒini, ʒip и т. п. (в андийских языках) ‘корова’.

Соответствие не является регулярным, но шипящее оформление ахвакских слов нельзя считать случайным—оно отражает общую тенденцию ахвакского языка.

Аварской краткой свистящей аффрикате ʃ в ахвакском соответствует шипящий ʃ^{h} (сравнительно реже аварск. долгая аффриката $\text{ʃ}^{\text{h}}\text{a}$ в ахвакском представлена опять таки в виде ʃ^{h} č^{h} или $\text{ʃ}^{\text{h}}\text{a}$):

Ахвакский		Аварский		
ბაჭა	bača	ბაჭ	baç	‘волк’
იეჭა	i ^h ča	ჰეჭო	heço	‘камень’
ჭული	čuli	ჭული	çul	‘дрова’
ჭა	ča	ჭა	ça	‘огонь’
აჭადა	ačada	ანჭგო	añçgo	‘десять’
ბე-ჭ-უ-რუ-ლა	be-č-u-ru-la	წ-ეზე	ç-eze	‘наполнять’
ჭინდაბე	čindabe	წინაბ	ç-ijab	‘новый’
ჭინ-ურულა	čin-urula	წუბ-იზე	çun-ize	‘охранять’
ჭარ	čar	წარ	çar	‘имя’
ჭიქა-უ-და	čixə-u-da	წეკ-აბ	çæk-ab	‘кислый’
ღაჭა	ɣačə	გარაწა	garaçə	‘узел’

Аварскому долговому придыхательному ka в ахвакском соответствует среднеязычный долгий спирант x^{h} :

Ахвакский		Аварский		
ბუ-ხ-ურულა	bu-x ^h -urula	ქეზე	kæze	‘попасть’
ბი-ხ-ურულა	bi-x ^h -urula	ქაზე	kəweze	‘поймать’
ნიხო	ni ^h xo	ნაქაუ	na ^h xəu	‘солома’
ჰადახ-ურულა	ha ^h dax ^h -urula	ჟენექა-იზე	wenəkə-ize	‘слушать’
ოხ-ურულა	ox ^h -urula	ჟექა-ეზე	wəkə-eze	‘течь’
ბუხ-ორულა	bux ^h -orula	ბაქა-იზე	bakə-ize	‘показаться’
ხელი	x ^h eli	ქალ	kəal	‘прель’

Исходным звуком является ka . Процесс $\text{ka} \rightarrow \text{x}^{\text{h}}$ в ахвакском можно считать законченным.

Аварский губо-губной придыхательный звук ɸ p в ахвакском дает ɰ h || ɰ hw :

Ахвакский		Аварский		
ჰუარი	hwari	ფალ	pal	‘гаданице’
ჰუაჟი	hwaži	ფაჟ	paž	‘шалаш’
ჰუყუნულა	huqunul,a	ფუნჯიზე	punqize	‘брызгать’
ჰული	huli	ფულ	pul	‘волдырь’
ჰუატიმათი	hwatimati	ფატიმათ	patimat	Патимат (собств. имя)
ჰუ-რულა	hu-rul,a	ფუ-ჯზე	pu-jze	‘дуть’
ჰუიხორულა	hwixorul,a	ფინჯიზე	pinqize	‘брызгать’
ჰირი	hiri	ფირი	piri	‘молния’

Срв. также ахв. ჰერა hega ‘пчела’,—авд., ботл., багв. ... ფერა fera ‘пчела’.

$\text{ɸ} \rightarrow \text{ɰ}$ (ɰ) $\text{p} \rightarrow \text{h}$ (w) объясняется природой ахвакского ɸ p : он не такой взрывной, как напр. грузинский ɸ p , а почти придувной спирант. Именно поэтому переход $\text{ɸ} \rightarrow \text{ɰ}$ $\text{p} \rightarrow \text{h}$ характерен и для аварского языка (—точнее для хунзахского диалекта этого языка). Ахвакский ɰ hw отражает характерные черты ахвакского ɸ p : звуком ɰ h передана придувность, придыхательность, а звуком ɰ w —спирантность исходного звука.

В ряде случаев аварскому b x в ахвакском соответствует ɰ q :

Ахвакский		Аварский		
ყანუ	qanu	ხონო	xono	‘яйцо’
ყედო	qedo	ხადუბ	xadub	‘потом’
აყი	aqi	ახ	ax	‘сад’
ბაყარო	baqaro	ხერაბ	xerab	‘старый’
ყური	quri	ხურ	xur	‘поле’
ყალიცა	qalica	ხარიცელ	xaricel	‘коса’

Соответствие не имеет регулярного характера, трудно разграничить, в каких случаях можно ожидать соответствия ɰ q — b x , ибо в ряде случаев аварский b x в ахвакском остается без изменения. Надо полагать, что в аварском утерян какой-то заднеязычный звук, рефлексом которого является b x (в перечисленных выше словах). В акнадском говоре тиндийского языка этот утерянный звук оставил след в виде ɰ h . Спорадически ɰ h , как соответствующий ахвакскому ɰ q , появляется в аварском, напр., ахвакск. ჯორულა qorul,a ‘просить’, срв. аварск. ჰარიზე harize ‘просить’ (ботлихск. ხადუ hadu, чамал. ხად had, тинд. ხაჟო хаво, карат. ხა хд, багв. ჰარი hari ‘попросил’).

Аварскому \int h в ахвакском соответствует б х:

Ахвакский		Аварский	
ბჟე	xwe	ჰჟე	hwe 'собака'
ბჟაბა	xwaba	ჰობო	hobo 'мельница'
ბუ-ხუნულა	buxunul _a	ბუჰ-იზე	buhize 'мерзнуть'
რეხე	rexe	ჰირ	hir 'вьюк'
ახარი	axari	რაჰანა	rahana 'открыл'
მუხა	muxa	მარჰო	marho 'сказка'
ნიხე	nixe 'грудь'	მეჰედ	mehed 'грудь' (животн.)

Аварскому фарингальному звонкому спиранту ʃ ω в ахвакском соответствует краткий ʃ q:

Ахвакский		Аварский	
მაყა	maq _a	მაჟო	ma _ʃ o 'слеза'
მიყე	miq _e	მაჟ	ma _ʃ 'гвоздь'
ყოდა	qoda 'пол'	ჟოდობ	ʃodob 'внизу'
ტყაშა	taq _a ʃa	ტაჟელ	ta _ʃ el 'вещь'
მუყა	muq _a	ბუჟა	bu _ʃ a 'просо'
რაყა	raq _a	რაჟ	ra _ʃ 'кувшин'
ყოთო	qoto	ჟორთო	ʃorto 'мерка'
ჯაცოიყო	jacoiq _o	ჯაცოჟალ	jac _ʃ awal 'двоюродн. сестра'
მიყონი	miq _o ni	ჟუნა	ʃuna 'стал доста- точным'
ბეყარი	beq _a ri 'узнал'	რაჟანა	rahana 'услышал'

В ограниченном количестве слов встречаются соответствия, замеченные, наряду с некоторыми другими соответствиями, Н. Трубецким¹.

Например:

ჰა ღა: მიჰა (ав.)	ჴა ღა: მიჴაი mi _ʃ oi (ახვ.)	'крапива'
რეჰანა re _ʃ ana (ав.)	გოჴერი go _ʃ eri (ახვ.)	'кинул'
ჰედერაბ ღederab (ав.)	ჴედელაბე _ʃ ededabe (ახვ.)	'узкий'
ჩა სა: ჴიჩიზე wi _ʃ ize (ав.)	ცა სა: ჴუცაურულა wu _ʃ ul _a (ახვ.)	'намочить'

შა ჰა: შება _ʃ e _ʃ ba (ав.)	სა ჰა: საბა sa _ʃ ba (ახვ.)	(башня)
შიი _ʃ i (ბავ.)	საო sa _ʃ o (ახვ.)	'молоко'

Во всех этих случаях аварские шипящие долгие (твердые) согласные заменяются в ахвакском соответствующими свистящими.

¹ N. Trubetzkoy, Studien auf dem Gebiete der vergleichenden Lautlehre der Nord-kaukasischen Sprachen. I. Die „kurzen“ und „geminierten“ Konsonanten der awaro-andischen Sprachen. Caucasia, 3, 1926.

Можно было привести ряд одиночных случаев соответствия между аварским и ахважским языками, но т. к. в таких случаях не наблюдается системности, затрудняемся говорить о закономерности таких соответствий. К таким соответствиям относятся, напр., аварск. л' || л' l' || l'—ахважск. л' l', аварск. ж q—ахважск. ж q, аварск. цә сә—ахважск. сә sә и нек. др.

Примеры:

л' l':	л'абго l'abgo (ав.)	л' l':	ლ'ადაბე l'wadabe (ахв.) 'три'
	ლ'ორობ l'orob (ав.)		ილ'არი il'ari (ахв.) 'за пазухой'
	აელ'ა a'e'l'a (годоб.)		აელ'ენი a'e'leni (ахв.) 'услышал'
	ლ'ედირ l'edir (англ.)		ლ'ეეე l'eje (ахв.) 'теленок'
л' l':	ლ'უჟანა l'uʒana (ав.)	ლ' l':	ბოლ'ორი bol'ori (ахв.) 'кончился'
л' l':	მალ' mal' (ав.)	ლ' l':	მილ'ო mil'o (ахв.) 'ноготь'
	რელ'ედა rel'eda (ав.)		ელ'ა el'a (ахв.) 'ночь'
	ლ'აჭაუ l'ačau (караг.)		ლ'აწაუ l'ačau (ахв.) 'голос'
ს s:	ბოსენ bosen (ав.)	ბ' x':	ბერხ'უან berx'wan (ахв.) 'постель'
ს s:	ბასანდანა basandana (ав.)	ბ x:	ბახუადერი baxwaderi (ахв.) 'играл'
	ბოსანა bosana (ав.)		ბეხერი bexeri (ахв.) 'принес'
ცә сә:	ცәебე cæbe (ав.)	სә sә:	სәიგი saigi (ахв.) 'вперед'
	ცәინ cæin (ав.)		სәიმი saimi (ахв.) 'гнев, желчь'
ბ' x':	ბ'უჟა x'učə (ав.)	ლ' l':	ლ'იწი l'içi (ахв.) 'золото'

Изучение фонетических соответствий между аварским и ахважским языками показывает, что соответствия в основном охватывают отдельные языковые пласты, причем в основе звукосоответствий лежат разнородные фонетические изменения¹. В ахважском языке все же можно отметить одну тенденцию, которая в остальных андийских языках выступает довольно ограниченно, а именно, тенденцию ахважского языка к шишишему оформлению слов. Срв.

Аварск.	Ахважск.
ს s	შ š
ც c	ჩ č
წ ç	ჭ č
ზ z	ჯ ž

Аварские краткие свистящие звуки в ахважском переходят в шишищие звуки.

Соответствие ს s—შ š встречается почти во всех андийских языках, но остальные соответствия (ც c—ჩ č, წ ç—ჭ č, ზ z—ჯ ž) можно считать характерными для ахважского языка. Соответствие же ს s—შ š, охватывающее в ахважском большое количество слов, в остальных андийских языках выступает довольно редко.

¹ Аналогичное положение отмечается в тиндийском языке.

Ахвахский язык среди языков андийской подгруппы можно было бы считать типичным шипящим языком, но такому решению вопроса препятствуют соответствия между аварскими долгими шипящими ʃə ʃə , həʃə , ʃə ʃə ... и ахвахскими свистящими ʃə sə , ʃə sə , ʃə sə ¹... Эти соответствия охватывают сравнительно немного слов, что дает основание считать ахвахский язык в значительной мере шипящим языком.

¹ Такие соответствия встречаются и в чамалинском языке.

ტ. გულაშა

გრამატიკული კლასის ნიშნის ფონეტიკური ცვლილებები
ხუნძურსა და ანდიურ ენებში¹

1. ხუნძურ-ანდიურ ენებში, ისევე როგორც საერთოდ იბერიულ-კავკასიურ ენებში, გრამატიკული კლასის ნიშნად თანხმოვან ბგერებს გამოყოფენ, მაგალითად, ხუნძურში გრამატიკული კლასის ნიშნებია ჟ, ძ, ზ, რ:

ჟ - აჭანა	'მოვიდა'	(I კლ., მაგ., მამაკაცი)
ძ - აჭანა	'მოვიდა'	(II კლ., მაგ., ქალი)
ზ - აჭანა	'მოვიდა'	(III კლ., მაგ., ცხენი)
რ - აჭანა	'მოვიდნენ'	(მრ. რ. ყველა კლასისათვის).

ანდიური ენის გრამატიკის პირველმა მკვლევარმა ა. დირმა შენიშნა, რომ ანდიურ ენაში გრამატიკული კლასის ნიშნები ღია მარცვლის სახით გვევლინება (თანხმოვანი + ხმოვანი):

I კლ.	ვო-ჭოხა	'დიდი'
II კლ.	ფე-ჭოხა	
III კლ.	ბე-ჭოხა	
IV კლ.	რე-ჭოხა	²

ა. დირის ეს დებულება სწორია.

ანდიური ქვეჯგუფის სხვა ენების შესწავლამ ცხადყო, რომ ეს დებულება უნდა გავრცელდეს საერთოდ ანდიურ ენებზე: გრამატიკული კლასის ნიშანი ღია მარცვლის სახით აღმოჩნდა წარმოდგენილი კარატულში, ჭამალურში, ბოთლიხურში, ტინდიურში, ახვახურში, ბაგვალურში.

რა მდგომარეობაა ამ მხრივ ხუნძურში? ა. ბოკარევი, რომელმაც დაადასტურა გრამატიკული კლასის ნიშნის მარცვლოვანი წყობა კარატულსა და ჭამალურში, ფიქრობს, რომ ხუნძურისათვის ეს მოვლენა უცხოა³. ამგვარი მოსაზრება არაა მართებული. გრამატიკული კლასის ნიშანი (პრეფიქსი) ხუნძურშიც ღია მარცვალია (ჟა - აჭანა, ძა - აჭანა ... 'მოვიდა')⁴, ამ მხრივ

¹ წაკითხულია მოხსენებად ენათმეცნიერების ინსტიტუტის V (XI) სამეცნიერო სესიაზე, 1954 წ. 11 ივნისს.

² А. Дирр, Краткий грамматический очерк андийского языка, თბილისი, 1906, გვ. 5—7.

³ А. А. Бокарев, Наречие аула Тукита: Сборник: Памяти акад. Н. Я. Марра, Москва—Ленинград, 1938 გვ. 32; მისივე, Очерк грамматики чамалинского языка, Москва—Ленинград, 1949, გვ. 60.

⁴ დაწვრილებით ამის შესახებ სხვაგან გვაქვს საუბარი (К строению показателя грамматических классов в аварском языке: Языки Дагестана, II, მახაჩკალა, 1954).

ხუნძური ენა ანდიურ ენებს ვერ დაუპირისპირდება. საკითხის დასმის წესით მეტიც შეიძლება ითქვას: გრამატიკული კლასის ნიშანს (თანხმოვანს უ, ბ, რ და მისთ.) თანხმობები ხმოვანი უჩანს არა მხოლოდ ხუნძურ-ანდიურ ენებში, არამედ, როგორც წესი, ყველა დალესტურ ენაში. იქნებ კლასის ნიშნის ამგვარი წყობა დამახასიათებელი ყოფილიყო იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის საერთოდ¹.

2. გრამატიკული კლასის კატეგორია; ისევე როგორც ენის აგებულების ყველა სხვა მხარე, დროთა ვითარებაში ცვლილებებს განიცდის. იბერიულ-კავკასიურ ენებში კარგადაა ცნობილი გრამატიკული კლასის სისტემის მოშლის შემთხვევები, მაგალითად, ეს კატეგორია დაუკარგავთ ქართველურ ენებს, ასევე რიგს დალესტურ ენას და სხვ. გრამატიკული კლასების დაკარგვის ტენდენცია შეინიშნება იმ ენებშიც, რომელთაც დღემდე საკმაოდ კარგად დაუცავთ კლასების სისტემა (მაგ. ხუნძურში, ანდიურ-დიდოურ ენებში...). უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს პროცესი მჭიდროდაა დაკავშირებული ენისა და აზროვნების განვითარებასთან — სემასიოლოგიის სფეროში ნაკლები აბსტრაქტულობა იცვლება მეტი აბსტრაქტულობით, ამასთან ის სინტაქსურ-მორფოლოგიური ფუნქციები, რასაც კლასის ნიშნები ასრულებდნენ, გამოსახვის სხვა საშუალებებს პოულობენ.

გრამატიკული კლასის სისტემის მოშლა წყვეტს გრამატიკული კლასის ნიშნების ბედს. ამ მხრივ გასარჩევია რამდენიმე ძირითადი შემთხვევა:

I. გრამატიკული კლასის ნიშანი კვდება — იგი რჩება ენაში როგორც მასალა, მატერიალურად იგი არსებობს, მაგრამ სიტყვის გრამატიკული კლასის გადმოცემას აღარ ემსახურება. აქ ორი შემთხვევა გვაქვს:

1. გრამატიკული კლასის ნიშანი ქვაკდება, იგი სათანადო სიტყვის ფუძეს შეეზრდება და აღიქმება, როგორც ფუძის ნაწილი (მაგ. ხუნძ. რ ა კ 'გული'; ქართ. დათვი).

2. გრამატიკული კლასის ნიშანს ფუნქცია ეცვლება მას ეკისრება ამა თუ იმ გრამატიკული კატეგორიის გადმოცემა, მაგრამ არა გრამატიკული კლასისა (მაგ. ხუნძ. დი-რ 'ჩემი', დუ-რ 'შენი'; ქართ. მ-კეთებელი, სა-კეთებელი, კაც-ის...).

¹ ბუნებრივად ეს საკითხი ისმის ქართველური ენების მიმართაც. ქართველურ ენებში, როგორც ცნობილია, გრამატიკული კლასის ნიშანს (ამჟამად გაქვევებულს) ხან ახლავს ხმოვანი, ხან კი — არა, იქ, სადაც ხმოვანი არაა, იგი დაკარგულად უნდა მივიჩნიოთ. ამგვარ ვარაუდს მხარს უჭერს ასეთი ფაქტები: 1. ძვ. ქართ. თთუე (|| თუთე-, თთუე...) 'თვე' — *დ-თუე კლასის ნიშნისეულ დ-ს ხმოვანიც უნდა ჰქონოდა, რომელიც შემოინახა ზანურმა და სვანურმა: ზან. თუ-თა — დუ-თა, სვან. დო-შდულ (იხ. არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942, გვ. 174). 2. ქართ. დ-ღე 'ღღე' პრეფიქსულ კლასის ნიშანს ავლენს (ღ), რომელიც სვანურში ხმოვანი სახითაა შემონახული: ღა-ღე-ღ 'ღღე', 3. ქართ. თ-ქვა — დ-ქვა, ძვ. ქართ. რ-ქუა. დო რ კლასის ნიშანი ამ ზმნასთან სვანურს რ-ს სახით დაუცავს, ამასთან ამ რ-ს ხმოვანიც ახლავს: რა-ქუ 'თქვა'. 4. ქართ. დ-გას 'დგას' დ კლასის ნიშანს გამოგვივლენს (ვ. თოფურია, დ თავსართიანი ზმნები ქართულში: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 25, 1942). ეს დ ხმოვნითურთ დასტურდება ბრძანებითში: დე-გ! მაგალითები სხვაც დაიძებნება (ანალოგიური ფაქტები შეინიშნება აფხაზურშიც). ამჟამად ძნელია მივუთითოთ, თუ რა ფუნქციისა უნდა ყოფილიყო ეს ხმოვანი, ან რითაა გამოწვეული თანხმობა ხმოვანთა სხვადასხვაობა, მაგრამ რომ ეს ხმოვანი თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო (და, ამდენად, ოდენ თანხმოვნიანი სახეობა გრამატიკული კლასის ნიშნისა მეორეულია), ამას ზემოთ მოყვანილი მაგალითები გვიჩვენებენ.

II. გრამატიკული კლასის ნიშანი იკარგება; ქრება — სიტყვა, რომელსაც წინათ გრამატიკული კლასის ნიშანი უნდა ჰქონოდა, ამჯერად მის გარეშე ვეველინება. აქაც ორი შემთხვევა გაირჩევა:

1. გრამატიკული კლასის ნიშანი (სრული სახით წარმოდგენილი — ღია მარცვლი) უკვალოდაა გამქრალი (მაგ., ხუნძ. თ ე ზ ე ‘დატოვება’ ← *ბ ე - თ ე ზ ე, შდრ. ბოთლიხ. ბ ე - თ ი ‘დატოვება’).

2. იკარგება გრამატიკული კლასის ნიშანი — თანხმოვანი, მისი თანხმობები ხმოვანი კი შემონახულია და სიტყვის ფუძესთანაა შეზრდილი როგორც უფუნქციო ხმოვანი (კლასის ნიშნის „ნაწილობრივი დაკარგვა“, მაგ., ტინდ. ე - შ ა ი ლ ‘ა ‘ქსოვა’ ← ბ ე - შ ა ი ლ ‘ა, შდრ. ხუნძ. ბ ე - ს ა ი ზ ე ‘ქსოვა’; ქართ. ე - ნ ა, შდრ. მეგრ. ნ ი - ნ ა, ჭან. ნ ე - ნ ა; ქართ. ი - დ ა - ყ ვ - ი, შდრ. ნ ი - დ ა - ყ ვ - ი ...).

გრამატიკული კლასის ნიშანთა კვდომის შემთხვევები იბერიულ-კავკასიურ ენებში საკმაოდ კარგადაა ცნობილი, შედარებით შეუსწავლელია გრამატიკული კლასის ნიშანთა გაქრობის შემთხვევები. წინამდებარე წერილში ვცდილობთ გავარკვიოთ ხუნძურ-ანდიურ ენებში გრამატიკული კლასის ნიშნების გაქრობის პროცესი, განსაკუთრებით კი კლასის ნიშანთა „ნაწილობრივი დაკარგვის“ შემთხვევები, რასაც შედეგად მოსდევს რიგი ფონეტიკური ცვლილება, რაც სიტყვის ოდინდელი სტრუქტურის გათვალისწინებას აძნელებს.

3. ხუნძური ენა და ანდიურ ენათა ქვეჯგუფი ერთმანეთთან ახლოს დგას. გრამატიკული კლასის კატეგორია ამ ენებში კარგადაა შენახული. როგორც წესი, თუ სიტყვა კლასნიშნაინია ხუნძურში, იგი კლასნიშნაინია ანდიურ ენებშიც, მაგრამ იშვიათი როდია შემთხვევა, როცა ერთ-ერთი შესადარებელი ერთეული გრამატიკული კლასის ნიშანს წარმოგვიდგენს (მოქმედი ან გაქვავებული სახით), ხოლო მეორეში იგი არა ჩანს, გამქრალია. უფრო იშვიათად ამგვარი შემთხვევების დადასტურება ანდიურ ენათა შიგნითაც ხერხდება.

ა) გრამატიკული კლასის ნიშანი შენახულია ანდიურ ენებში, ხუნძურში იგი არა ჩანს¹:

ხუნძური	ანდიური ენები
თ-ეზე ‘დატოვება’	ანდ. ბე-თ-ტუ, ბოთლ. ბე-თ-ი, ტინდ-ბე-თ-ილ‘ა, ჭამ. ბე-თ-ლა, ბაგვ. ბე-თ-ილა ² .
საჟ-ინე ‘ჩაქრობა’	ბოთლ. მი-შაჟ-ჟ ³ , (ლოდ. ბი-შაის) ჭამ. ბი-საჟ-ანა, ტინდ. ბუ-შა-ილ‘ა, ახვ. ბი-საჟ-რულია (ბაგვ. ბუ-შა-აჟ ‘ჩაქრა’). ქარ. მი-შაჟ-ედო (ტოქიტ. დიალ.).

¹ დღეობით გამოვეყვით მხოლოდ ძირებსა და გრამატიკული კლასის ნიშნებს.

² შემოკლებანი: ხუნძ. = ხუნძური, ანდ. = ანდიური ენა, ბოთლ [იხ.] = ბოთლიხური, ლოდ. = ლოდობერიული (დიალექტი ბოთლიხური ენისა), ქარ [ატ.] = კარატული, ჭამ. = ჭამალური, ტინდ. = ტინდიური, ბაგვ. = ბაგვალური (resp. კვანადური), ახვ [ახ.] = ახვახური.

³ მ კლასის ნიშანი ანდიურ ენებში ბ-საგან მომდინარეობს (ნ თანხმოვანთან ან ნაზალურ ხმოვანთან ასიმილაციის შედეგია, იხ. ჩვენი: მესამე გრამატიკული კლასის ნიშნის ერთი ვარიანტი ხუნძურ-ანდიურ-დიდლურ ენებში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. IV, 1952).

ხუნძური	ანდიური ენები
კაჟ-ინე 'გადაყლაპვა'	ბოთლ. მი-კაჟ-ე (ლოდ. ბუ-ქა-ინე), ჭამ. ბი-კაჟ-ნა, ტინდ. ბუ-ქა-ილ'ა, ბაგვ. ბუ-კუ-ნა, კარატ. ბე-კაჟ-აელ'ა (ანჩიხური კილოკ. მუ-კაჟ 'გადაყლაპვა'), (ახვახ. ინე-კაჟ-ონი 'გადაყლაპვა').
ლ'-უჭიზე ¹ 'გათავება'	ანდ. ბუ-ლ'იდუ, ბოთლ. ბუ-ლ'-ი, კარ. ბო-ლ'-ილ'ა, ტინდ. ბუ-ლ'-ილ'ა, ჭამ. ბუ-ლ'-ლა, ბაგვ. ბუ-ლზ-ულა, ახვ. ბო-ლ'-ურულა.
ლ'-ეზე 'დადება'	კარ. ბი-ლ'-ილ'ა, ჭამ. ბე-ლ'-ლა, ტინდ. ბე-ლ'-ილ'ა, ბაგვ. ბი-ლ'-ილა, ახვ. ბი-ლ-ურულა.
ხა-უტიზე ² 'დარჩენა'	ბოთლიხ. ბე-ხა-უ-ე, კარ. ბე-ხა-უ ('დარჩა') ჭამ. ბე-ხუ-ნა, ბაგვ. ბუ-ხა-უ-ლა, ახვ. ბი-ხა-ურულა.
ლ'-უტიზე ³ 'აჭრა'	ბოთლიხ. ბე-ლ'-უტი, კარატ. ბე-ლ'-უტა-ლ'ა, ახვახ. ბე-ლ'-უტურულა, (ბაგვ. ბელ'ა-დუ 'აჭრა' ნმყ.).
ქაჟ-ეზე 'დაჭერა'	ანდ. ბი-ჩა-იდუ, ბოთლ. ბი-ქა-ი, კარატ. ბი-ქა-ალ'ა, ტინდ. ბი-შა-ილ'ა, (ბაგვ. ნმყ. ბი-შა-ი), ახვახ. ბი-ჩ'-ურულა.
ქა-ეზე 'მოხვედრა'	ანდ. ბუ-ქა-უდუ, ბოთლ. ბუ-ქა-ი, კარატ. ბე-ქაჟ-ალ'ა, ჭამალ. ბუ-ქჟ-ლა, ტინდ. ბუ-შა-ილ'ა, ახვახ. ბუ-ჩ'-ურულა.
ჩ-ურიზე ⁴ 'ბანა, რეცხვა'	ბოთლ. მუ-ჩ-ი (ლოდ. ბუ-ჩ-ინე), კარატ. ბუ-ჩჟ-აელ'ა, ჭამ. ბუ-შ-ნა, ტინდ. ბუ-ჩ-ილ'ა, ბაგვ. ბუ-ჩ-ინე ('დაიბანა'). ახვახურში ეს ზმნა უკლასიფიცირდა: ჩარი 'დაიბანა'.
ჭ-ეზე 'ზრდა, კმარება'	ბოთლ. მუ-ლ-ი. კარ. ბე-ჭჟ-აელ'ა (ანჩიხური კილოკ. მუჭჟა), ჭამ. ბუ-ყ-ნა, ტინდ. ბუ-ილ'ა ⁵ , ბაგვ. ბუ-ნა ⁶ (ნმყ.), ახვახ. ვუ-ყ-ონულა, ანდ. ბი-ყ'-უდუ.
ჭჟ-ეზე 'დაკვლა'	ანდ. ბუ-ჭ-იდუ, ბოთლ. ბუ-ჭ-ი, (ლოდ. ბე-ჭჟ)-კარატ. ბი-ჭჟ-ალ'ა, ჭამ. ბუ-ჭ-ლა, ახვახ. ბი-ჭ-ურულა ტინდ. ბუ-ჭილ'ა.
ყ-ოტიზე ⁶ 'ჭრა'	ბოთლიხ. ბუ-ყ-ი, კარატ. ბო-ყ-ალ'ა, ტინდ. ბუ-ყ-ილ'ა, ჭამ. ბუ-ყ-ლა. ახვ. ბუ-ყ-ურულა.

¹ ხუნდ. -უჭ დეტერმინანტი სუფიქსია წარმოშობით.

² ხუნდ. -უტი დეტერმინანტი სუფიქსია.

³ -უტი ხუნძურსა და ანდიურ ენებში დეტერმინანტი სუფიქსია.

⁴ -ური დეტერმინანტი სუფიქსია.

⁵ ძირისეული თანხმოვანი (ყ) დაკარგულია.

⁶ -ოტი დეტერმინანტი სუფიქსია.

ხუნძური	ანდიური ენები
კულ ¹ 'გასაღები'	ანდ. რე-კულ, ბოთლიხ. რეკულ, კარატ-რე-კულ... ჭამალ. დი-კულ.
სე-ონ ² 'წელიწადი'	ანდ. რე-შ-ინ, ბოთლ. რე-შ-ი, კარ. რე-შ-ინ, ჭამ. დე-ჰ-ინ, ტინდ. რე-შ-ენ (საკ. ტინდ-კილოკ. რე-ჰ-ენ), ბაგვ. რე-ჰ-ენ, ახვახ-რე-შ-ენ.
ქინ-ი 'აკვანი'	ბოთლ. რე-ქენ, ტინდ. რექან (აქნად-ანდიდ. კილოკ. რე-ქენ).
ჭეჭერ-აბ ³ 'შავი'	ანდ. ბე-ჭედირ, ბოთლ. ბეჭერ, ჭამ. ბე-ჭატ-უბ, კარ. ბეჭეტირ-უბ, ტინდ. ბი-ჭატ-უბ, ბაგვ. ბე-ჭეტ-უბ, ახვ. ბი-ჭად-აბე.
ხაალათ-აბ ⁴ 'გრძელი'	ანდ. ბე-ხაულა, ბოთლიხ. ბე-ხაილა, კარატ-ბე-ხაელ-აბ, ჭამ. ბე-ხაილა, ბაგვ. ბე-ხაალ-აბ, ტინდ. ბე-ხაალ-აბ.
ტერენ-აბ ⁵ 'წვრილი'	ბოთლ. ბე-ტერა, ტინდ. ბე-რალ-აბ (← ბე-ლარ-აბ), ბაგვ. ბე-ლ-აბ, კარატ. ბე-ტ'არ-აბ (ანჩიხური კილოკ. ბე-ლყარ-აბ).
ხერ-აბ ⁶ 'ძველი', 'მოხუცი'	ანდ. ბე-ხორ, ბოთლ. ბა-ხარ-ა, კარ. ბე-ხარ-ობ (ტუქიტური დიალ. ბი-ჰარ-ობ), ჭამ. ბე-ხალ'იდლა, ტინდ. ჟე-ხარ-აჟ (აქნადური კილოკ. ჟე-ჰერ-აჟ), ბაგვ. ბა-ჰარ-უბ, ახვახ-ბა-ჯორ-.
ტ-ულ 'ღვიძლი'	ანდ. რე-ლ-ილ'ი, ბოთლ. რე-ლ-ილ'ი, კარატ. რე-ტ'-აელ' (ტუქიტ. დიალ. რე-ლყ-ირ, არჩოული კილოკ. რე-ლყ-აელ', ანჩიხური კილოკ. რე-ლ-აგილ') ტინდ. რე-ლ-ალ'ი, ჭამ. რე-ლ-ალ', დე-ლ-ალ', ბაგვ. რე-ლ-ელ'ა.
ხ-ად-უბ ⁷ 'უკან'	ანდ. ბე-ხ-უდ-უ, ბოთლიხ. ბე-ხ-უტ-უ.

ამგვარი მაგალითები საკმაოდ ბევრია. მისი შედარებით სრული აღწერა (და სათანადო სიტყვათა ფუძის ანალიზი) აქ უადგილო იქნებოდა.

ბ) შეინიშნება საპირისპირო შემთხვევებიც, როცა გრამატიკული კლასის ნიშანი არა აქვთ ანდიურ ენებს. (ან რიგ მათგანს), ხოლო ხუნძურში იგი დასტურდება. უნდა აღინიშნოს, რომ ამგვარი შემთხვევა ზემოთ განხილულთან შედარებით იშვიათია.

¹ -ულ სუფიქსი ჩანს.

² -ონ (ანდ. ენათა -ინ, -ენ, -ი) დეტერმინანტი სუფიქსია.

³ ამ სიტყვაში ჰ ანდიურ ენათა დ || — ტ, -ს ადგილს იჭერს. იგი ხმოვანთა შორის ჩანს განვითარებული სუფიქსისეული. თანხმონის დაკარგვის შემდეგ.

⁴ ძირეული მასალა მხოლოდ ხა უნდა იყოს, -ა ლ - ა თ სუფიქსია.

⁵ ძირეული მასალა მხოლოდ ტ (ც, ლ, ლყ; ტ') უნდა იყოს. -ერ - ენ სუფიქსია.

⁶ აქაც -ერ სუფიქსი ჩანს.

⁷ -ად (-უდ, -უტ) დეტერმინანტი სუფიქსია.

ხუნძური

ანდიური ენები

არი-ჰაად (|| → რი-ჰაად)¹
'შორი'

ბოთლიხ. ჰიიდ-უ, ჰამალ. წიიდ-უ: ტინდ.
ჩიიდ-ო, კარატ. ჰიიდ-ა (არჩოული კილოკ.
ჰიიდ-ა; რაჩაბალდური კილოკ. ჰიირ-უ,
ტოქიტური დიალ. ჰიიდ-უ).

რა-ჰ-იზე² 'გალება'

ბოთლიხ. ხუ-აბ-დ-ი (სხვა ანდიურ ენებში ეს
ზმნა კლასის ნიშანს ან მის ნაშთს — ხმოვანს —
ავლენს: ტინდ. ბა-ხუ-იელა, ბაგვ. რა-ჰუ-ნა,
კარატ. რუ-ჰ-აჟლა: ანჩიხ. კილოკ. ახ-ა,
ჰამალ. ა-ხ-ნა, ახვახ. ა-ხუ-რულა).

შეიძლება კიდევ რამდენიმე მაგალითის დასახელება.

როგორც ირკვევა, გრამატიკული კლასის ნიშნის მქონე ფორმები უპირატესად ანდიურ ენებს აქვთ დაცული, ხუნძურში ვითარება გამარტივებულია. ეს არაა შემთხვევითი ფაქტი: გრამატიკული კლასის კატეგორია ანდიური ენების მთელს ფორმებზე უკეთაა შენახული, ვიდრე ხუნძურში. ეს შეეხება როგორც კლასების რაოდენობას, ისე კლასის ნიშანთა გამოყენების არეს. შდრ., მაგალითად:

ხუნძურში მხოლოდობით რიცხვში სამი გრამატიკული კლასია გარჩეული, მრავლობითში კი — მხოლოდ ერთი. ამის საპირისპიროდ ანდიურ ენათა მთელს რიგს მხოლოდობითში ორხი-ხუთი კლასი დაუცავს, მრავლობითში კი ამდენივე ან ორი მაინც.

ასევე: ანდიურ ენათა მორფოლოგიური ინვენტარი უფრო ხშირად (და, მასთან, არაიშვიათად, მოქმედი სახით) წარმოგვიდგენს გრამატიკული კლასის ნიშანს, ვიდრე ხუნძური. მაგალითად, ანდიურ ენებში ნათესაობითი და მიცემითი ბრუნვები კლასის ნიშნებითაა ნაწარმოები, ამის საპირისპიროდ ხუნძურს კლას-ნიშნის მიცემითილა გააჩნია და ისიც ნაშთის სახითაა მოღწეული ერთ-ერთ ხუნძურ დიალექტში (ანწუხურში).

აქედან ისიც შეიძლება დავასკვნათ, რომ გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ანდიური ენები მეტ მასალას იძლევა, ვიდრე ხუნძური. ძველი ვითარება ანდიურ ენებშია წარმოდგენილი.

4. გრამატიკული კლასის ნიშნის ამგვარი დაკარგვის გვერდით აქა-იქ ხუნძურ-ანდიურ ენებში ისეთი ფაქტებიც გვხვდება, სადაც დაკარგულად უნდა ვივარაუდოთ გრამატიკული კლასის ნიშნის (ღია მარცვლის სახით წარმოდგენილის) მხოლოდ თანხმოვნური ნაწილი. ის ხმოვანი კი, რომელიც ხსენებულ თანხმოვანს ახლდა, შენახულია: იგი ნაშთია კლასის ნიშნის სრული სახისა (თანხმოვანი + ხმოვანი) და საშუალებას იძლევა სათანადო სიტყვასთან ისტორიულად კლასის ნიშანი ვივარაუდოთ.

¹ -ად, -იდ, -ირ დეტერმინანტი სუფიქსებია.

² ბოთლიხურში -აბ სუფიქსი ჩანს. ზმნის ძირი ანდიურ ენათა ერთ წყებაში ლაბიალიზებულია.

რამდენიმე მაგალითი:

გრამატიკული კლასის ნიშანი და ცულობა გრამატიკული კლასის ნიშნის თანხმოვანი დაკარგულია

ხუნძ. ბე-სა-იხე, ანდ. ბე-შა-დუ 'ქსოვა'

ტინდ. ე-შა-ილ'ა, ჭამალ. ი-სა-ლა

კარატ. ბე-ქა-ალ'ა (შდრ. აგ-რეთვე: დიდოური ნე-ლ'-ა || თე-ლ'-ა, არქიული დუ-ლ-ოს). 'მი-ცემა'

კარატ. ენის არჩოული კი-ლოკ. ე-ქა-აჯა, ბოთლიხ. ი-ქა-ი-ანდ. ი-ჩა-იდუ, ჭამალ. ი-ჩა-ილა, ბაგვ. ი-ქა-ილა (ხუნძურში ეს ხმოვანიც არ შემოგვრჩა: ტა-ეზე).

ტინდ მუ-ს'-ა 'ხარი'

ხუნძ. ო-ც'

ხუნძ. ჭე-ხ' მწყემსი' (შდრ. რე-ხ'-ედ 'სამწყსო').

ბოთლ., ტინდ., კარატ., ბაგვ-ი-ხ'-ა, ჭამალ. ი-ჰ-ა.

კარატ. რა-ქჷ-ალ'ა, ტინდ. ენის ანდიდური კილოკ. ბა-ქჷ-ილა 'შკა'.

ჭამალ. ა-ქჷ-ლა, ტინდ. ა-ქჷ-ილა, ბაგვ. ა-ქჷ-ალა.

ანდ. და-შა-თუ¹ 'დაკეტვა'

ბოთლ. ი-შა-ი.

ხუნძ. რა-ჰ-იხე, ბაგვ. რა-ჰუ-ნა, ტინდ. ბა-ხჷ-ილა (აქნად. კი-ლოკ. ბა-ჰუ-ინა) 'გაღება'.

ჭამალ. ა-ხ-ნა, ახვახ. ა-ხუ-რულა (ბოთლიხურში ეს ხმოვანიც დაკარგულა ხუ-აბდი. იხ. ზემოთ).

როგორც ზემოთ ვთქვით, ყველა ამ შემთხვევაში ამოსავალი ვითარება დაუცავთ იმ ენებს, სადაც კლასის ნიშნისეული თანხმოვანი შენახულია. საინტერესოა, რომ ამგვარი სხვაობა ხშირად კილოკავთა შორისაც კი დასტურდება.

5. გრამატიკული კლასის ნიშნის თანხმოვანითი ელემენტის დაკარგვა იწვევს სიტყვის თავკიდურის „გაშიშვლებას“ — სიტყვა ხმოვანზე დაწყებულად იქცევა. ეს გარემოება გზას უხსნის სიტყვის ფონეტიკურ ცვლილებას, რამდენადაც ხუნძურ-ანდიურ ენებში მოქმედი ფონეტიკური კანონების თანახმად ხმოვანით დაწყებულ სიტყვას შემართვის ესა თუ ის სახე აქვს. ამ ენებში შემართვის ძირითადი სახეებია²:

ა) მაგარი შემართვა. ხმოვნის წინ ისმის ყ ბგერა. ეს დამახასიათებელია ყველა ანდიური ენისათვის, გავრცელებულია ხუნძურშიც (ტრანსკრიფციაში მას ჩვეულებრივ არ აღნიშნავენ, არ აღნიშნავს მას ხუნძური ანბანიც).

ბ) ფშვინვიერი შემართვა. ანალოგიურ შემთხვევებში ვითარდება ჰ. ეს უპირატესად ანდიურ ენებში გვაქვს, მაგრამ უცხო არაა ხუნძურისათვისაც. ზოგ ანდიურ ენაში (მაგ., ტინდიურში) კილოკავები ერთმანეთს უპირისპირდება მაგარი და ფშვინვიერი შემართვის მხრივ:

საკ. ტინდიური		აქნად.-ანდიური
ჰატაუა	'შეიდი'	ჰატაუა (ხუნძ. ჰანტაგო)
ჰინგუარ	'ფანჯარა'	ჰინგუარ
ჰაფო	'ნახა'	ჰაფა

¹ ამ სიტყვაში შემონახულია დ კლასის ნიშანი; რაც ანდიურ ენებში მეტად სპორადულად გვხვდება.

² დაწვრილებით იხ. ტინდიური ენის ფონეტიკური მიმოხილვა: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. V, 1953.

საკ. ტინდიური		აქნად.-ანდიურტი
პინცოი	‘წყარო’	ყინცოე (ხუნდ. ყიცა)
ჰეჰაშა	‘თაგვი’	ჰეჰაშედე (ხუნდ. ჭუნკა)
პაჰამ	‘ადამიანი’	ჰადამ (ხუნდ. ჭადან).

გ) ე. წ. „ჭყლეტილი შემართვა“. ხმოვნის წინ ისმის მყლერი სპირანტი. ზ. ამგვარი შემართვა ხუნდურისთვისაა დამახასიათებელი. ანდიურ ენებში იგი ძალზე იშვიათია. ანდიური ენები მას მაგარ შემართვას უპირისპირებენ, მაგრამ ზოგან (მაგ. ბოთლიხურში) ხუნდ. ჭ-ს ანლაუტში უპირისპირდება ჰ:

	ხუნდური	ბოთლიხური
ჭანკა	‘ლურსმანი’	ჰანკა
ჭატ	‘ცომი’	ჰატი
ჭებუ	‘სადგისი’	ჰიმი
ჭუნკა	‘თაგვი’	ჰინკაშა
ჭინ	‘ყური’	ჰანტუკა
ჭატ	‘ოფლი’	ჰაჰა
ჭორწანა	‘გაძლა’	ჰიბწუ

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ სიტყვათა ერთ რიგში კარატული და ახვა-ხური ენები სხვა ანდიურ ენათა ფშვინვიერ შემართვას უკანაენისმიერი ხშული სამეულის ბგერებით (ჩვეულებრივ ქ ბგერით) ცვლიან. ამგვარი რამ დასტურდება იქ, სადაც ისტორიულად გრამატიკული კლასის ნიშანი იყო მოსალოდნელი (მაგალითები იხ. ქვემოთ).

6. გასაგებია, რომ თუ კლასნიშანიანმა სიტყვამ დაკარგა გრამატიკული კლასის ნიშანი (თანხმოვნური ნაწილი), დარჩენილი ხმოვნის წინ ადგილი შესაძლებელია განვითარდეს ყ, ჰ ან ჭ ბგერა (სპორადულად ქ, გ, კ)¹. ამგვარი ფაქტები საკმაოდ გვაქვს, ამასთან, ხუნდურისათვის უფრო დამახასიათებელია ყ, ჭ-ს დართვა, ხოლო ანდიური ენებისათვის ჰ, ყ ბგერებისა, რაც ზემოთქმულის მიხედვით კანონზომიერი ჩანს.

¹ თითო-ორჯერ შემთხვევაში სხვა ბგერაც (ამავე რიგისა) ჩანს განვითარებული, მაგ., ხუნდ. ჰ ა ე ლ ე ქ ა ‘მამალი’ ჰ ბგერის განვითარებას გვევარაუდებინებს, რამდენადაც ჰამალურში დასტურდება პარალელური ფორმები ჰ ა ე ლ ე ქ უ. || ჰელექჰ || ბერეჰჰ. შდრ. აგრეთვე იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, ტ. IV, 1952, გვ. 141.

ზოგჯერ ბგერათმომართება ბ — ჰ შეიძლება ბ-ს ჰ-ში გადასვლად მოგვეჩვენოს, მაგრამ აქაც მუდამ გასათვალისწინებელია, გრამატიკული კლასის ნიშნებთან ხომ არა გვაქვს საქმე. მაგალითები: I. ხუნდ. ბაკაბ ‘მძიმე’, შდრ. ბოთლ. ჰაკუბა, ჰამ. ჰაკუბარ, ბაგვ. ჰაკიბაბ (შდრ. ლაკ. კუ). II. ხუნდ. ბი ‘სისხლი’ — შდრ. ბოთლ., ანდ. ჰირი, კარატ. ჰერი, ბაგვ. ჰერ, ახვან. ჰინი (შდრ. ‘წითელი’ ამავე ენებში). III. ხუნდ. ბერ ‘თვლი’ — შდრ. ბოთლ. ჰამ. ჰად, ანდ. ჰარკი, კარატ. ჰარკა (ტოქიტ.), ბაგვ. ჰაკა. IV. ბოთლიხ. ბეჰუდა ‘ცალიერი’ — ახვან. ჰეჰუდაბე (შდრ. ლაკ. და-ჭ-რ-). ასე რომ არსებითად ამგვარი შემთხვევები ჩვენ მიერ ქვემოთ განხილულ მაგალითთა წყებაში ხვდება.

I. ანდიურ ენებში 'თქვა' ზმნის ძირად გამოყენებულია ტჱ. ამ ძირს წინ ჰი- მარცვალი უძღვის ხოლმე, ან კიდევ მხოლოდ ი (ი ე), რაც ფაქტობრივ უღრის ცი (ი ცე) -ს:

ბოთლიხური	ჰი-ტჱ-უ	'თქვა'
(ლოდობერიული)	ჰი-ტჱ-ი	"
ჰამალური	ჰი-ტჱ (ცი-ტჱ ჰადირ. დიალ.)	"
ტინდიური	ჰი-ტჱ-ო	"
ბაგვალური	ჰი-ტჱ-ი	"
კარატული	ქე-ტჱ-ე ¹	"
ახვახური	ე-ტჱ-ერი	"

ჰი- ი ცი- (ასევე ქე- ი ცე-) ძირის კუთვნილება არაა. ეს თუნდაც იქიდან ჩინს, რომ ზოგი ფორმა ამ ზმნისა (პირობითი კილო, მიმღეობა და სხვ.) ჰი-ს გარეშეც იხმარება (მაგ. ბოთლიხურში). ამავე ძირისაგანაა ნაწარმოები ტინდ. ტჱარ უ 'სალაყბო'. ჰი- მიღებულია ი-საგან (ხოლო ქე წარმოადგენს სავარაუდებელი ჰე- პრეფიქსის ფონეტიკურ ვარიანტს. ჰე-სთვის ამო-სავალი იქნებოდა ე, რაც ახვახურშია დაცული). რაც შეეხება ხმოვანთა სხვაობას (ი/ე), იგი ანდიურ ენებში ფრიად გავრცელებული ფონეტიკური მონაცვლეობაა, ი/ე-ს წინ ძველად გრამატიკული კლასის ნიშანი—თანხმოვანი უნდა ყოფილიყო. ეს კლასის ნიშანი გაქვავებული სახით დაუტავს ანდიურ ენას რ უ-ტჱ-ი 'თქვა'. ამრიგად, ამ სიტყვის თავიკიდური მარცვლის ისტორია (მაგ., ბოთლიხურისათვის) ასე წარმოგვიდგება: ბი-ტჱ-უ (სიტყვა კლასნიშნინანია) → ი-ტჱ-უ (თანხმოვანი — კლასის ნიშანი—დაიკარგა, ხმოვანი დარჩა) → ჰი-ტჱ-უ (დარჩენილი ხმოვნის წინ ჰ განვითარდა).

II. ზემოთ განვიხილეთ 'დაკეტვა' ზმნა (ანდ. და-შა-ტ უ, ბოთლიხ. ი-შა-ი). კარატულში ამ ზმნას გრამატიკული კლასის ნიშანი — თანხმოვანი — დაუკარგავს (იყვევ, როგორც ბოთლიხურში), ხოლო დარჩენილი ხმოვნის წინ ქ განვითარებულა: ქი-შა-ი 'დაკეტა' (ნამყო დროის ფორმა), ლოდობერიულს შემოუნახავს ფშვინვიერი შემართვის მქონე ფორმა (ჰი-შა-ი 'დაკეტა'), სადაც ჰ კარატული ქ მინაზარდის ფონეტიკური ექვივალენტია.

III. საინტერესო სურათს იძლევა 'ქსოვა' ზმნის განხილვა ხუნძურ-ანდიურ ენებში:

ხუნძ.	ბე-სა-ანა	'მოქსოვა'
ანდ.	ბე-შა-ი	"
(ბოთლ.	არხა-შა-უ)	"
ლოდ.	ჰე-შა-ი	"
ჰამალ.	ი-სა	"
ტინდ.	ე-შა-ო	"
ბაგვ.	ე-შა-ი	"
კარ.	ქე-შა-ე	"
ახვ.	გო-სა-ერი (თლანობ. დიალ. კა-ნ-სა-ირა)	"

¹ კარატულის კილოვებებში (რაჩაბალდურში, არჩოულში, ანჩიხურში...) ამ ზმნას ჰ თავსართი აქვს (და არა ქ).

ოდინდელი გრამატიკული კლასის ნიშანი ბე - (რომელიც დაუცავს ხუნ-ძურსა და ანდიურს), ბაგვალურში თანხმოვნის დაკარგვის შედეგად ე-დ-ქცეულა (ე-ს ფონეტიკური ბგერინაცვალაა ჰამალური ი), ლოდობერიულში ხმოვნის წინ ჰ განვითარებულა; კარატულში კი ჰ-ს კორელატია ქ. ახვახურ-ში უკვე გ ვლინდება (თლანობურში კ). ამრიგად, გრამატიკული კლასის ნიშ-ნის (თანხმოვნის) ადგილას აღმოჩნდა ჰ, ქ, გ, კ. საყურადღებო ეს ზმნა-იმითაცაა, რომ თითქმის ყველა გარდამავალი საფეხური შენახულია: ბე- → ე- → ჰე - || ქე - (გო- || კო-) ¹.

7. ხუნძურ-ანდიურ ენებში პრეფიქსული კლასის ნიშნის ჩვეულებრივი-ყალიბია თანხმოვანი + ხმოვანი (ბა - ... რა - ... და მისთ.); მაგრამ აქა-იქ, ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს — სპორადულად, ზოგს ენაში გამოერევა შებრუ-ნებული წყობაც: ჯერ ხმოვანია, ხოლო კლასის ნიშნის ცვლადი თანხმოვნური-ელემენტი მოსდევს მას. ამგვარ სახეობას, პირდაპირი წყობისაგან განსხვავე-ბულს, შეიძლება მეტათეზური ეწოდოს (ამით ხაზი ესმის იმას, რომ აქ ჩვეულებრივი და გავრცელებული წყობის შექცეულ სახესთან გვაქვს საქმე)- შეიძლება დავასახელოთ ასეთი მაგალითები:

პირდაპირი წყობა	მეტათეზური წყობა
ხუნძ. ბა-ჩ-ინე 'მოყვანა'	ბოთლიხ. იბ-ჩ-ი
ტინდ. ბო-ხ-ო 'მოიტანა'	ბოთლიხ. იბ-ხ-უ (მიარსული კილოკ. ი-ხ-ი)

ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მეტათეზური წყობა არა მხოლოდ გარეგნულადაა პირდაპირი წყობის შექცეული სახე, არამედ იგი წარმოშობი-თაც პირდაპირი წყობის კლასის ნიშნის კომპონენტთა ადგილგადანაცვლების შედეგადაა მიღებული. ამგვარი დაშვება არ არის საფუძველს მოკლებული. იბერიულ-კავკასიურ ენებში პირდაპირი წყობაა გაბატონებული. თვით ანდიურ ენებშიც ერთ რომელიმე ენას რომელსამე სიტყვაში შეიძლება მეტათეზური წყობის კლას-ნიშანი ჰქონდეს, მაგრამ ყველა სხვა ენა ამავე სიტყვაში პირ-დაპირი წყობის კლას-ნიშანს ავლენს. მეტათეზურ წყობას პირდაპირ წყობაზე უფრო ძველ სახედ ვერ მივიჩნევთ. იქნებ აქ სხვადასხვა კლასის ნიშნებთან გვაქვს საქმე, მაგ. ბე- სხვაა, ხოლო ებ- სულ სხვა? ვერც ამას ვიტყვი. ეს კარგად ჩანს არჭიულში (სადაც გრამატიკული კლას-ნიშანთა შორის წყობის მიხედვით განსხვავება ნაწილობრივ გრამატიკულად კია):

¹ ყურადღებას იქცევს ამ სიტყვის ძირეული მასალაც -სა, რომელიც რიგს ანდიურ ენას კანონზომიერად აქვს წარმოდგენილი შხ-ს სახით. ამავე ძირს ვვარაუდობთ ქართ. ქ - ს - ო ვ - ს ზმნაშიაც (სათანადო ზანური ძირია შ — რ-შ — *გ-შ იხ. ა რ ნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა. ჰანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი. თბილისი. 1938 წ. გვ. 361. გ. როგავა. ქართველურ ენათა ბგერათშესატყვისობიდან. მეგრ. რ: ქართ. გ. საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. X, N 8, 1949 წ.). ამრიგად, ქ ს კომპლექსის თავიკიდურ ქ ბგერას ძირის ისტორიულ კუთვნილებად ვერ მივიჩნევთ. იგი გ-საგან უნდა იყოს მიღებული ასიმილაციით ქს — *გს, თავის მხრივ გ - ს — *გ ო - ს - , *გ უ - ს - , რაც ასე ახლოსაა კარატულისა და ახვახურის ქ ე - ს ა -, გ ო - ს ა -, კ ო - ს ა - ფუძეებთან. მაგრამ ანდიურ ენებში ამ ქ || გ-ს წარმომავლობა საკმაოდ ნათელია, იგი აქ ფონეტიკურადაა განვითარებული და დაკარგული გრამატიკული კლასის ნიშნის ადგილი უპყრია. ჩანს, რაღაც ამის მაგვარი ქართველურ ენებშიც მომხდარა. 'ქსოვა' ზმნის მიხედვით მასლობრივი იგივეობის დადასტურება ქართველურ ენებსა და დაღესტნის ენებს შორის სა-ჭულისხმოდ ფაქტია, რამდენადაც საქმე ეხება შინამრეწველობის ერთერთ უძველეს ტერმინს.

ინფინიტივი	აწმყო
ებ-ხას 'დარჩენა'	ბე-რხარ
ებ-ყას 'დაწვეა'	ბე-რყარ ¹ .

რომ გრამატიკული კლასის ნიშანი თავკიდური პოზიციიდან შეიძლება გადაისვას და თავისივე თანმხლები ხმოვნის უკან აღმოჩნდეს, ამას ადასტურებს **ნ** გრამატიკულ კლასის ნიშანზე დაკვირვება². **ნ** კლასის ნიშანი ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესოა იმიტომ, რომ ამ თანხმოვნის ფიზიოლოგიური თავისებურებების გამო **ნ**-ს შეუძლია „ნახევრად დაიკარგოს“ (იქცეს ხმოვნის ნაზალიზაციად), რაც კარგად გახაზავს თავკიდური **ნ**-ს მოძრაობის მიმართულებას. რამდენიმე მაგალითი:

I. ხუნძურში 'ყველი' (მოხდილი) გადმოცემულია სიტყვით ნი-ს¹ო (|| ნი-ს¹უ). ამ სიტყვას ანდიურ ენებში თავკიდური **ნ** დაუკარგავს (მაგ. ანდ. ი-ს¹ო, ჭამალ. ი-ს¹ა, კარატ. ე-ს¹ა...), მაგრამ საინტერესოა, რომ იმავე ანდიურ ენებში დასტურდება იე-ს¹ა (მაგ., ლოდობერიულში, ჭამალურის კილოებში...)³, რაც **ნ** თანხმოვნის დაკარგვის გზას ნათელს ფენს: ნი-ს¹ა → იე-ს¹ა → ი-ს¹ა.

რომ ი-ს¹ა უთუოდ მეორეული ფორმაა, ამას ადასტურებს რიგი სხვა დაღესტნური ენა, სადაც **ნ** დაცულია: არჭ. ნო-სო, ლაკ. ნი-ს, ლეზგ. ნა-სუ, დარგ. ნუ-სეც || ნუ-სია 'ყველი' (იქნებ ამავე ძირისა იყოს სვანური თა-შ, აფხაზური ა-ში 'ყველი')⁴.

II. სრულებით ანალოგიური ცვლილება განუცდია 'ერბოს' აღმნიშვნელ სიტყვას ახვანური ენის იზანიურ კილოკავში:

იე-ს¹ა 'ერბო' ← ნი-ხ¹ა, შდრ. ხუნძ. ნა-ხ 'ერბო'.

III. ხუნძურში იცა 'წყაროს' აღნიშნავს. ანდიურ ენებში ამ სიტყვას **ნ** ჩანართი აღმოაჩნდება, მაგ. ანდ. ინცაი, ბოთლიხ. ინცაი, ჭამალ. ინცაუ; და მისთ. ამოსავალ ფორმად საგულელებელია ნი-ცა (→ ინ-ცა და სხვ. მეტათეზისით), სადაც ნი- გრამატიკული კლასის ნიშანია. ამ სიტყვის ამგვარი გაფორმება დაუცავს სვანურს: ნი-ც(|| ლი-ც) 'წყალი'⁵. ხუნძურში ი-ნაშ-

¹ ე-ს მომდევნო რ-ც წარმოშობით გრამატიკული კლასის ნიშანია ამჟამად გაქვევებული. მოქმედი სახით იგი დაუცავს ლაკურს. არქიული აქ შემთხვევით როდი აღმოჩნდა ლაკურთან კავშირში; საფიქრებელია, რომ წარმოშობით იგი ლაკურ ენასთან იდგა ყველაზე ახლოს. ეს სიახლოვე ახლაც ხელშესახებია განსაკუთრებით მორფოლოგიური წყობის მხრივ, ხუნძურს ძლიერი გავლენა მოუხდენია არქიულის ფონეტიკაზე და ნაწილობრივ ლექსიკაზე, თუმცა ლაკურის კვალი არც აქაა წაშლილი.

² ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში დასტურდება **ნ** გრამატიკული კლასის ნიშანი (ამას ქვემოთ გაანალიზებული სიტყვებიც მოწმობენ). ეს **ნ** ისტორიულად შეიძლება მეორეული იყოს, მაგრამ რა წარმომავლობისაც არ უნდა იყოს იგი, **ნ** გრამატიკული კლასის ნიშანია. **ნ** კლასის ნიშნისა და მისი გენეზისის შესახებ იხ. ჩვენი „მესამე გრამატიკული კლასის ნიშნის ერთი ვარიანტი“: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IV, 1952.

³ ამ სიტყვის შიშინა ვარიანტი გვხვდება ახვანურში. იე-შ¹ა 'ყველი' (სოფ. იზანი-ს მეტყველების მიხედვით), ი-შ¹ა 'ყველი' (სოფ. ლიანობის მეტყველების მიხედვით).

⁴ ამ სიტყვის შესაძლო სვანურ პარალელზე ჩვენი ყურადღება მიაქცია გ. როგავამ.

⁵ სვანურის ამ სიტყვას ხუნძ. იცა-სთან აკავშირებდა ჯერ კიდევ ნ. მარო, (Источники истории кавказского мира, Петербург, 1917, გვ. 331), არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942, გვ. 21.

თია გრამატიკული კლასის ნიშნის სრული სახისა (ი-←ნი-), ხოლო ანდიურ ენათა ინ- იგივეა, რაც ნი-, მხოლოდ ადგილ-გადასმული.

IV. ხუნძურში რიცხვითი სახელი 'ოთხი' გადმოცემულია ყ ძირით, ან- დიურ ენებში მისი შესატყვისია ყ, ყ, ლ, ყ (→0). ანდიურ ენებში ეს სიტყვა კლასნიშნის იყა; ამჟამადაც კლასის ნიშანი ყველგან დაცულია, ოღონდ მოქმედი სახით მხოლოდ ანდიურ ენას აქვს შემორჩენილი:

ანდიური	ჟო-ყოგუ, ჟო-ყოგუ, ბო-ყოგუ, რო-ყოგუ 'ოთხი'
ბოთლიხური	ბუ-ლუდა
(ლოდობერიული)	ბო-ყოდა
კარატული	ბო-ყოდა
ჭამალური	ბო-ყოდა
ტინდიური	ბო-ყოდა
ბავვალური.	ბო-ყურა (→ ბურა)
ახვახური	ბო-ყოდა -ბე

ხუნძურში უნყო გვაქვს ('ოთხი'), რომელიც უნყო-გო-საგანაა მიღე- ბული (უნყო დასტურდება ხუნძახური დიალექტის სიუხურ თქმაში). რაღაა წინამავალი უნ-? წარმოშობით იგი ანდიურ ენათა ბუ-, ბო- კლასის ნიშნის ფარდი უნდა ყოფილიყო: უნ-←ნუ-. ნუ-ს ანალოგიური ოდენობა დაუ- ცავს ლაკურს მუ-ყ-რა 'ოთხი'. ამრიგად, უნყო←უნყო←ნუ-ყ-გო- ეს რიცხვითი სახელი კლასნიშნის უნდა ყოფილიყო დალესტნის სხვა ენებშიც, მაგ.: ალულური, ტაბასარანული ჟა-ყ-('შდრ. უკლასნიშნო ლეზგ- ყ-უდ), გაქვავებული მეტათეზური კლასის ნიშანი გვაქვს არჭიულშიც ებ-ყა- '4', მაგრამ 'ორმოცის' სახელში უკვე პირდაპირი წყობაა: ბუ-ყ- '40'.

V. ანალოგიური მდგომარეობა გვაქვს 'ექვსის' აღმნიშვნელ სახელში: ხუნძ. ან-ლ'-გო, ანდ. ონ-ლ'-გუ (|| ონ-ლ'-ი-გუ), ბოთლიხ. (ლო- დობ.), კარატ., ახვახ. ინ-ლ'-ი-და, ტინდ. ინ-ლ'-ი-ჟა || ინ-ლ'-ი- დ'ა || ინ-ლ'-ი-და, ბავვ. ინ-ლ'-ი-რა, ჭამალ. ან-ლ'-ი-და. ამრიგად, ლ' ძირის წინ ვლინდება ან- (→ ონ-), ინ- მარცვლები, რომლებიც მეტათე- ზური გაქვავებული კლასის ნიშნებს წარმოადგენენ. ამ კლასის ნიშნის პირდაპირი წყობა დაუცავს რიგ დალესტნურ ენას: არჭ. დი-ლ'- 'ექვსი', ლეზგ- რუ-გა- 'ექვსი', ლაკ. რა-ხა- 'ექვსი'.

'ოთხისა' და 'ექვსის' აღმნიშვნელი სახელების ანალიზი ხუნძურ-ანდიურ ენებში გვიჩვენებს, რომ წინათ რიცხვით სახელებს პრეფიქსული კლასის ნიშნები ჰქონიათ. ეს ვარაუდი მხარდაჭერას პოულობს სხვა რიცხვით სახელ- თა ანალიზის დროსაც: ხუნძ. ან-ტა-გო←ნა-ტა-გო, 'შვიდი' მი-ტა- გო 'რვა', ი-ჭ-გო 'ცხრა' (←ნი-ჭ-გო, შდრ. ხვარშიული ო.ე-ჭე←*ნო- ჭე); ან-წ-გო←ნა-წ-გო 'ათი'; ასევე ანდიურ ენათა ინ-შთ-უ-და 'ხუთი'←ნი-შთ-უ-და და სხვ. თავის მხრივ პრეფიქსში ნ კლასის ნიშნის გამოვლენა მიუთითებს სუფიქსში ნ თანხმოვნის არსებობაზე, რომელიც მო- სდევდა ძირეულ თანხმოვანს (ძირსა და ამ სუფიქსს შორის ხმოვანია სავა- რაუდებელი), ხოლო პრეფიქსში კლასის ნიშნად გვქონდა რ (ან ბ). ამრიგად ხუნძურისათვის, მაგალითად, ასეთი ფორმები შეიძლება აღვადგინოთ:

* რ უ - ყ უ - უ ნ - გ ო 'ოთხი' * რ ა - ლ ' - უ ნ - გ ო 'ექვსი', * რ ა - წ - ა ნ - გ ო 'ათი',
 * რ უ - ს - უ ნ - გ ო 'ასი' (შდრ. ანდიურ ენათა ბ ე - შ რ - ა ნ - და და სხვ. '100')¹.

განხილული მაგალითები ნ კლასის ნიშნის გადასმას შეეხება. ანალო-
 გიური ცვლილება შეიძლება განიცადოს სხვა კლასის ნიშნებშიც:

I. 'მოიტანა' (→ 'იყიდა') ზმნა ანდიურ ენებში ასეა წარმოდგენილი.

ანდიური	ბი-ხ-ი	'მოიტანა'
ბოთლიხური	იბ-ხ-უ (მიარს. კილოკ. ი-ხ-ი)	"
(ლოდობერიული)	ბა-ხ-ი	"
ჭამალური	ბი-ხ	"
ტინდიური	ბო-ხ-ო (აქნად. კილოკ. ბო-ჰ-ო)	"
ბავგალური	ბე-ჰ-ი	"
კარატული	ბე-ჰ-ე	"
ახვახური	ბე-ხ-ერი	"

ყველა ანდიურ ენაში ამ ზმნას პირდაპირი წყობის ცვლადი გრამატიკუ-
 ლი კლასის ნაშანი აქვს. ერთად-ერთი გამონაკლისი ბოთლიხურია, სადაც მე-
 ტათეზისი მომხდარა ი-ბ- ← ბ-ი-(იბ-ხუ ← ბი-ხუ). ხუნძურში ეს ზმნა გადმოი-
 ცემა ს^რ ძირით (ბ ო - ს^რ ა - ნ ა 'მოიტანა'), რომელიც ანდიურ ენათა ჰ || ხ ძირის
 შესატყვისი ჩანს.

II. ანალოგიურ სურათს იძლევა 'მოყვანა': ხუნძ. ბ ა - ჩ - ა ნ ა, ანდ.
 ბ ი - ჩ - ო ნ, ბოთლიხ. ი ბ - ჩ - ა, ჭამალ. ბ ა - ჩ - ი - დ, კარატ. ბ ო - ჩ უ - ე ...
 'მოიყვანა'. ამ შემთხვევაშიც ბოთლიხურში ი - ბ - ← ბ - ი - .

III. 'რეცხვა', 'ბანა' ზმნა ანდიურ ენებში გრამატიკული კლასის ნიშნის
 მქონეა. მეტათეზური კლასის ნიშანი ამ ზმნას ანდიურ ენაში აქვს: ანდ.
 ა ბ - ჩ ო, ბოთლიხ. მ უ - ჩ - ა (← ლოდობ. ბ უ - ჩ - ა ე), ტინდ. ბ უ - ჩ უ - ო ე,
 ჭამალ. ბ უ - შ - ა ე, ბავგ. ბ უ - ჩ - ა ე, კარატ. ბ უ - ჩ უ - ა ე (ანჩიბ. კილოკ.
 მ უ - ჩ - ა) 'გარეცხა', 'დაბანა' (შდრ. უკლასნიშნო ხუნძ. ჩ - უ რ - ა ნ ა) ანდი-
 ურში ა ბ - → ბ ა - .

IV. 'ცხრის' აღმნიშვნელ რიცხვით სახელს (ძირეული მასალაა ჭ) ხუნ-
 ძურ-ანდიურ ენებში გრამატიკული კლასის ნიშანი დაჰკარგვია, მაგრამ შე-
 მორჩენილია მისი თანხმლები ხმოვანი, რომლის წინ რიგს ენას ჰ განვითა-
 რებია: ხუნძ. ი - ჭ - გ ო, ანდ. ჰ ო - ჭ ო - გ უ, ბოთლიხ. ჰ ა - ჭ - ა - და, ჭამალ.
 ა - ჭ - ა - და და სხვ. ახვახურში გვაქვს ა - პ - ა - და (ერთად-ერთი სიტყვაა,
 სადაც პ ფონემა იხმარება), ახვახური ენის ლ'ანობურ კილოკავს დაუტავს
 ო ბ - ჭ - ა - და 'ცხრა' (ამრიგად, ახვახ. პ ← ბ ჭ, ჭ-მ გაამკვეთრა ბ, ხოლო
 თვითონ დაიკარგა), სადაც ო ბ - მეტათეზური კლასის ნიშანია (გაქვავებული).

მ. მეტათეზური კლასის ნიშანი, ამრიგად, ღია პოზიციას გულისხმობს:
 აქაც ისეთივე მდგომარეობა იქმნება, როგორც პირდაპირი წყობის კლასის
 ნიშნის თანხმოვნური ელემენტის დაკარგვის შემთხვევაში — სიტყვა ხმოვანზე
 დაწყებული გამოდის. ბუნებრივია, რომ აქაც ხმოვნის წინ ხ, ჰ, ჯ ... ბგერები
 ვითარდება.

¹ -გო (ასევე ანდ. ენათა -და) გვიანდელი დანართი ჩანს. იგი მავრთიანებელი (მაახსო-
 ლუტივებელი) ნაწილაკია: ხუნძურ-ანდიურ ენათა რიცხვით სახელებზე ცალკე გვექნება საუბარი.

ყველა ზემოთ განხილული მოვლენა (კლასის ნიშნის დაკარგვა, გადასმარომელიმე ბგერის განვითარება) ერთმანეთთან მჭიდრო კავშირშია და ხშირად ერთი რომელიმე სიტყვის შედარებითი ანალიზის დროს სხვადასხვა ენაცვლილების სხვადასხვა საფეხურს გვიდასტურებს. ამიტომ ქვემოთ განხილულ მაგალითებში (რაკი ზენით კლასის ნიშანთა დაკარგვის ძირითად ფორმებს გავეცანით) ყოველ მაგალითს შევცხებით იმის მიხედვით, თუ სად რა ცვლილება განუცდია მას.

I. წე ზე ხუნძურში 'ავსებას' ნიშნავს. ძირია წ, ანდიურ ენებში ეს სიტყვა კლასნიშნიანია, რაც ბოთლიხურში მეტათეზური ვარიანტითაა წარწოდგენილი:

ხუნძური	წ-უნა	'ავსო'
ანდიური	ბი-წ-ი	"
ბოთლიხური	ჰ-იბ-წ-უ	"
(ლოდობერიული)	ჰ-ი-წ-ი	"
კარატული	ბე-წ-ე	"
ჰამალური	ბი-წ	"
ტინდიური	ბე-წ-ო	"
ბაგვალური	ბე-წ-ი	"
ახვახური	ბე-ჰ-ერო	"

როგორც ჩანს, ბოთლიხურში კლასის ნიშანს (თანხმოვანს) მეტათეზისო განუცდია, ხოლო შემდეგ ხმოვნის წინ ჰ განვითარებულა (ბი-წუ → იბ-წუ → ჰ-იბ-წუ). ანალოგიური პროცესი მომხდარა ბოთლიხური ენის ლოდობერიულ დიალექტშიც, ოღონდ აქ კლასის ნიშნის თანხმოვნითი ნაწილი დაკარგულა. ხუნძურს კლასის ნიშნისეული თანხმოვანიც დაუკარგავს და ხმოვანიც. სხვა ენებში კლასის ნიშნები კარგადაა დაცული.

ანდიურ ენებში ამ ზმნის მნიშვნელობაა არა მარტო 'ავსება', არამედ 'გაძლომაც'. ფაქტიურად ეს მნიშვნელობები ერთი ძირის ორი სხვადასხვა სემანტიკური გააზრებაა. საინტერესოა, რომ ხუნძურში წე ზე-ს არა აქვს 'გაძლომის' მნიშვნელობა, მაგრამ ის ზმნა, რომელიც 'გაძლომას' აღნიშნავს (ჰო რ წი ზე), კვლავ წე ზე-ს უკავშირდება (ჰო რ ← ო რ ← რ ო). ამ ზმნას მეტათეზური კლასის ნიშანი აქვს არქულშიც: აბ-წ-ას 'ავსება' 'ძლომა' (მაგრამ ბა-რ-წ-არ — აწმყო).

II. ანალოგიური ცვლილება განუცდია ნ. კლასის ნიშანს ანდიურ ენებში ქვემოთ მოყვანილი სიტყვის მიხედვით:

ხუნძური	ნუ-წა-ა	'კარი'
ანდიური	ჰ-ინ-წა-უ	"
ბოთლიხური	ჰ-ინ-წა-უ	"
(ლოდობერიული)	ჰ-ინ-ცა-უ	"
კარატული	ჰ-ინ-წა-ო	"
ჰამალური	ჰ-ინ-წა	"
ტინდიური	ჰ-ინ-ცა-უ	"
ბაგვალური	ჰ-უნ-ს:	"
ახვახური	ინ-წა-ო	"

ამოსავალი ფორმა კლასის ნიშნისა შემორჩენია ხუნძურს (ამასვე უჭერს მხარს ლაკური ნ უ - ზ. ხუნძ. წა: ლაკ. ზ კანონზომიერი ფონეტიკური შესატყვი-სობაა). ყველა ანდიურ ენაში კლასის ნიშანსა და მის თანმხლებ ხმოვანს ერთ-მანეთისთვის ადგილი შეუცვლიათ (მეტათეზური წყობა): ი ნ — ნ ი, უ ფ — ნ უ; ზოგს ენაში (კამალურში, ტინდიურში, ბაგვალურში, ახვახურში) ნ თანხმოვანი დაკარგვის გზას ადგას. იგი ხმოვნის ნაზალობად ქცეულა. ყველა ანდიურ ენას (გარდა ახვახურისა) ნ-ს მეტათეზისის შემდეგ ხმოვნის წინ ჰ განვითა-რებია. ამ სიტყვის ცვლილებათა ძირითადი ხაზი ასე წარმოიდგინება:

ნი-წაუ — ინ-წაუ — ჰ-ინ-წაუ.

გადახვევები, რაც ცალკეულ ენებში დასტურდება (ნ-ს დასუსტება, ბო-ლოკიდური ხმოვნის მოკვეცა)¹, ადვილი ასახსნელია.

დიდოურ ენაში ამ სიტყვას გრამატიკული კლასის ნიშანი უკვალოდ დაჰკარგვია (მაგრამ შემორჩენილია მისი თანმხლები ხმოვანი): დიდ. ა-ც 'კარი'.

გრამატიკული კლასის ნიშნის თანმხლები ხმოვნისა და ფუძისეული ხმოვ-ნის ფონეტიკური ურთიერთობის საკითხი ცალკე განხილვას მოითხოვს².

III. მსგავსი ვითარება გვაქვს ხუნძურ-ანდიურ ენათა 'თაფლის' აღმნი-შვნელ სიტყვაში:

ხუნძური	ჰ-ო-წა-ო	'თაფლი'
ანდიური	ჰ-უნ-წა-ი	"
ბოთლიხური	ჰ-უნ-წა-ი	"
(ლოდობერიული)	ჰ-უნ-ცა-ი	"
კარატული	ჰ-უნ-წა-ე	"
კამალური	ჰ-უნ-წა (დიალ. ჰ-უნ-წა-უ, ჰ-უნ-წა-ე)	"
ტინდიური	ჰ-უნ-ცა-ი	"
ბაგვალური	ჰ-უნ-ს'	"
ახვახური	უნ-წა-ი	"

ამავე რიგში უნდა მოვიხსენიოთ:

დიდოური	ნუ-ც-ი	'თაფლი'
ხვარშიული	ნუ-ც-უ	"
კაპუჭურ-ჰუნჯური	მუ-ც-ო	"
ლაკური	ნი-წ	"
არჭიული	იმ-ც	"

ამოსავალი მდგომარეობა შემოგვინახეს იმ ენებმა, სადაც პირდაპირი წყობის კლასის ნიშანი გვაქვს (დიდოური ენები, ლაკური). კლასის ნიშნის

¹ ნ-ს ნაზალიზაციად ქცევა საერთო მოვლენაა ანდიური ენებისათვის (ამაზე სხვა დროს ვეკონდა საუბარი), რაც შეეხება ბოლო ხმოვნის მოკვეცას, ეს პროცესი დემონსტრაცი-ული ხასიათისაა კამალურსა და ბაგვალურში საზოგადოდ. ძირეულ თანხმოვანთა შესა-ტყვისობების შესახებ იხ. ჩვენი „ტინდიური ენის ფონეტიკური მიმოხილვა“... გვ. 345—346.

² მხედველობაში გვაქვს ასეთი ფაქტები ხუნძ. ნუ-წა-ა ანდ. ენათა *ინ-წა-უ 'კარი'; ხუნძ რუ-ყ, ანდ. ენათა *ან-ყ-უ 'სახლი'; ხუნძ. ჰო-წა-ო, ანდ. ენათა ჰუნ-წა-ი. ზოგან თითქოს შეიძ-რნევა; რომ ფუძისეული უ II უ (რომელიც აქა-იქ უკვე დაკარგულა) გავლენას ახდენს კლასის ნიშ-ნის თანმხლებ ხმოვანზე, იმგავსეგს მას, ასე რომ, შესაძლებელია ხუნძ. ნ უ წ ა ა — *ნ ი - წ ა უ - ა

მეტათეზური წყობა გვაქვს არქიულში (რაც ამ ენის ბუნებას ეგუება) და ახვა-ხურში (ოლონდ ნ აქ დასუსტებულია). მეტათეზისი გზნუცდია ამ სიტყვასთან კლასის ნიშანს ყველა ანდიურ ენაში, ამასთან ყველგან (გარდა ახვახურისა) ანლაუტში განვითარებულია ჰ. ზოგ ენაში ნ გაქრობის გზაზეა (ჭამალურში, ტინდიურში, ბაგვალურში და სხვ.). იგი საბოლოოდ გამქრალა ხუნძურში და ჭამალური ენის დიალექტებში (ამასთან მისი თანმხლები ხმოვანი აქაც შემორჩენილია. მის წინ ჰ ბგერაა გაჩენილი).

ძირითადი ხაზი ამ სიტყვის ანლაუტის ცვლილებისა ასე წარმოიდგინება:

ნუ-წე- — უნ-წა- — ჰ-უნ-წა-

მოსალოდნელია ამავე ძირთან იყოს დაკავშირებული 'ტკბილის' აღმნიშვნელი სიტყვა ანდიურ ენებში (მაგ., ბოთლის. მი-წა-ა 'ტკბილი')¹. და, შესაძლებელია, ლაკურშიც (ნა-წ-უ 'ტკბილი').

IV. ხუნძურ რუყ სიტყვაში, რომელიც 'სახლს' აღნიშნავს, გამოიყოფა რუ-კლასის ნიშანი და ყ ძირი (მას ლაბიალიზაცია ან უკანა რიგის ხმოვანი უ/ო უნდა ხლებოდა. შდრ. როყ-ო-ბ 'სახლში')². თავის მხრივ *რუყუ — *რიყუ. ამავე ძირს ვპოულობთ ანდიურ ენებშიც (-ყუ-ფორმით): ანდ-ჰა-ყუ, ბოთლის. (ლოდობ,) ჰ-ან-ყუ, ჭამალ. ჰ-ან-ყუ. ხუნძური რუ-კლასის ნიშნის ნაცვლად ანდიურ ენებში ნა-კლასის ნიშანი უნდა გექონოდა. ფონეტიკური ცვლილება ამ სიტყვისა ასე წარმოგვიდგება:

*ნა-ყუ — ან-ყუ — ჰ-ან-ყუ — ჰ-ან-ყუ — ჰ-ან-ყუ.

თითქმის ყველა ეს ფორმა, როგორც ზევით ვნახეთ, ანდიურ ენებში მართლაც დასტურდება. რაც შეეხება ამოსავალ ვარსკვლავიან *ნა-ყუ ფორმას, მის რეალურობაში ძნელია ეჭვი შევიტანოთ, რადგან არქიული ენა გვაძლევს ზუსტ ფონეტიკურ შესატყვისს — ნ-ოტა 'სახლი', სადაც ნო-გრამატიკული კლასის ნიშანია (შდრ. ანდიურ ენათა *ნა), ხოლო ტა ხუნძურ-ანდიურ ენათა ყუ-ს კანონზომიერი ფონეტიკური შესატყვისი. საინტერესოა, რომ ყუ || ტა ძირი ქართველურ ენებშიაც პოულობს თვისტომს ფონეტიკური შესატყვისის სახით. მხედველობაში გვაქვს ქართ. ყ-უდ-, მეგრ. ყ-უდ-ე 'სახლი'³. განხილული სიტყვები საკმაოდ რელიეფურად ავლენენ საქმის არსს, ამიტომ ქვემოთ მოკლედ შევჩერდებით კიდევ რამდენიმე მაგალითზე.

¹ მი - წარმომობით გრამატიკული კლასის ნიშანია, ბი -საგან მომდინარე, რაც სიტყვის ფუძეში ნ თანხმობას (ან ნახალურობას) ალგვადგენინებს. ეს რეალურად დასტურდება კართული ენის ანჩიხურ კოლოკავში, სადაც კლასის ნიშანი ცოცხალია: ტი ნ წა (I კლ.), დი ნ წა (II კლ.), მი - წა (III კლ.) 'ტკბილი'. ამრიგად, მი - წა — ბი ნ წა — ბი - წა - ან - ანალგიური სტრუქტურაა სავარაუდებელი 'თაფლის' აღმნიშვნელი სიტყვისათვის ხუნძურ-ანდიურ-დოდორ ენებში, აგრეთვე ლაკურსა და არქიულში, ოლონდ 'თაფლის' აღმნიშვნელი სიტყვის ძირი შესაძლებელია ლაბიალიზებული ყოფილიყო (*ნი - წა — *ბი - წა — ნ). ამ უ-ს გავლენით უნდა იყოს გრამატ. კლასის ნიშნის თანმხლები ი ხმოვანი უ-დ გადაქცეული ხუნძურ-ანდიურ-დიდორ ენებში. ხუნძ. ჰ ო წა ო -ში ბოლო ო გვანიშნებს ზემოთ ნავარაუდებლად ლაბიალიზაციაზე.

² ანალოგიური ფაქტი ცნობილია ხუნძ. ბაყ 'მზე' სიტყვაში. ალადგენენ ბა - ყ ო ფორმას. იხ. არნ. ჩიქობავა, ეტიმოლოგია ძველი ქართული ტერმინებისა „ბლუარი“, „სამხარი“: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. V, 1953, გვ. 67.

³ ამგვარ შესატყვისობათა შესახებ იხ. ჩვენი „ხუნძურ-ანდიურ-დიდორ ენათა ტა-ტერალის გენეზისისა და ქართველურ ენებში მისი ფონეტიკური შესატყვისის შესახებ“: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. VI, 1954.

V. რიცხვითი სახელი ხუნძ. ან-ტა-გო ‘შვიდი’ ანდიურ ენებში წარმოდგენილია ნ-ს გარეშე, მაგრამ ანლაუტში განვითარებულია ჰ (იგი არა ჩანს ახვახურსა და ჭამალურის დიალექტებში — სრულებით კანონზომიერად):

ხუნძური	ან-ტა-გო	‘შვიდი’
ანდიური	ჰ-ო-ტა-უ-გუ	„
ბოთლიხური	ჰ-ა-ტა-უ-და	„
(ლოდობერიული)	ჰ-ა-ტა-უ-და	„
კარატული	ჰ-ა-ტა-უ-და	„
ჭამალური	ჰ-ა-ტა-უ-და დიალ. ა-ტა-უ-და	„
ტინდიური	ჰ-ა-ტა-უ-და	„
ბაგვალური	ჰ-ა-ტა-უ-რა	„
ახვახური	ა-ტა-უ-და	„

რომ ამ სიტყვას გრამატიკული კლასის ნიშანი უნდა ჰქონოდა, სხვა დალესტნური ენების მონაცემებიც მოწმობენ: არჭ. ვი-ლ-ა- ‘შვიდი’, უდური ვუ-ლ ‘შვიდი’, ტაბასარანული ურ-ლ ‘შვიდი’ (აქ მეტათეზური კლასის ნიშანი გვაქვს). ხუნძურ-ანდიურ ენებში ამ სიტყვის სავარაუდო ფორმაა ნ ა - ტ ა - .

VI. ანალოგიური ვითარებაა ‘ათის’ სახელშიც:

ხუნძური	ან-წ-გო	‘ათი’
ანდიური	ჰ-ო-წ-ო-გუ	„
ბოთლიხური	ჰ-ა-წ-ა-და	„
(ლოდობერიული)	ჰ-ა-წ-ა-და	„
კარატული	ჰ-ა-წ-ა-და	„
ჭამალური	ა-წ-ა-და დიალ. ჰ-ა-წ-ა-და	„
ტინდიური	ჰ-ა-წ-ა-და	„
ბაგვალური	ჰ-ა-წ-ა-რა	„
ახვახური	ა-წ-ა-და	„

ამოსავალი ფორმაა ნ ა - წ - . კლასნიშნის ფორმა ამ სიტყვისა ჩანს დალესტნის რიგს ენაში: არჭ. ვი-წ- (რთულ ფუძეებში მო-წ-) ‘ათი’, უდური ვი-წ, ტაბასარ. აი-წ. მხოლოდ ხმოვანი შერჩენია ლაკურს — ა-წ ‘ათი’ — და აღუღურს. — ი-წ ‘ათი’¹. ნ კლასის ნიშანი ანდიურ ენებს დაუკარგავთ. მის ადგილას ჰ განვითარებულა ენათა უმეტესობაში.

VII. თავკიდური ნ-ს გადასმისა და შემდეგ კი ჰ-ს განვითარების კარგი მაგალითია ჭამალური ჰიეკჷა-და || ჰიეკჷე-და ‘წინათ’. ამოსავალი ფორმა გვაქვს ხუნძურში ნე-კო-გო (|| ნო-კო-გო) ‘წინათ’, სადაც -გო ჭამალური და-ს მორფოლოგიური ეკვივალენტია და ე. წ. მახსოლუტივებელ (resp. მაერთიანებელ) ნაწილაკს წარმოადგენს. ეს სიტყვა ლაკურშიც დასტურდება და აქაც ნ-თია დაწვებული: ნუკჷ ‘წინათ’. ჭამალ. ჰიეკჷა ასე უნდა აიხსნას: ნიკჷა-→ნიკჷა-→იეკჷა-→ჰიეკჷა-. ხუნძურში კ-ს მომდევნო ო ხმოვანს მიუმსგავსებია წინამავალი ე. თავის მხრივ ო შესაძლებელია ჷა-საგან იყოს მიღებული (*ნე-კჷ-ა-გო)².

¹ აქ ისეთივე მდგომარეობაა, როგორც ხუნძ. ი-ქ-გო-ში (იხ. ზემოთ).

² ამავე ძირთან ხომ არაა კავშირში ქართ. უ-კჷ-ან ‘უკან’?

VIII. ხუნძ. ნო-დო 'შუბლი' ანდიურ ენებში წარმოდგენილია ჰა-დართული სახით (მაგ. ბოთლიხ. ჰა-ნ-და). ხუნძურისათვის ამოსავალია *ნა-დო (ან *ნე-დო), ბოთლიხურისთვის კი *ნა-და, რომელსაც გარკვეული ცვლილება განუცდია: *ნა-და → ან-და → ჰ-ან-და. ამ სიტყვასთან უნდა ჰქონდეს კავშირი ლაკურ ნეთაა-ბაკ-ს ('შუბლი').

IX. ზ ბგერის განვითარება დასტურდება ზემოთ განხილულ ხუნძ. ნი-ს¹ო, ანდ. ენათა იე-ს¹ა, იე-შ¹ა, ი-ს¹ა... ('ყველი') სიტყვაში. შდრ. კარატული ენის არჩოული და რაჩაბალდური თქმების ზ-ე-ს¹ა, ტუქიტური დიალექტის ზ-ის¹ა, 'ყველი', ბაგვალური ენის თლისიური კილოკავის ზ-ე-ს¹ა, 'ყველი'.

X. რიგ ფონეტიკურ ცვლილებებს განიცდის 'ხარის' აღმნიშვნელი სიტყვა ხუნძურ-ანდიურ ენებში:

ხუნძური	ო-ც ¹	'ხარი'
ანდიური	უფ-ს ¹ -ა	"
ბოთლიხური	უფ-ს ¹ -ა	"
(ლოდობერიული)	უფ-ს ¹ -ა	"
კარატული	უფ-ს ¹ -ა	"
ჭამალური	მუ-ს ¹ -ა	"
ტინდიური	მუფ-ს ¹ -ა, მუ-ს ¹ -ა	"
ბაგვალური	მუ-ს ¹ -ა	"
ახვასური	უფ-ჩა (ლ'ანობური დიალ. ზ-უფ-ჩა)	"

ამავე რიგში უნდა მოვიხსენიოთ:

დიდოური	ი-ს	'ხარი'
ხვარშიული	ენ-ს	"
კაბუქ-ჰუნზური	ო-ს ონ-ს	"
ლაკური	ნი-ც	"
ლეზგიური	ჰა-ც	"
ტაბასარანული	და-ც	"
წახურული	და-ც	"
აფხაზური	ა-ცი ¹	"

ძირეული მასალა ც¹ (-ს¹), ის, რაც მას წინ უძღვის, გრამატიკული კლასის ნიშანი და მისი თანმხლები ხმოვანია. სიტყვის თავდაპირველი სტრუქტურა ხუნძურ-ანდიურ ენებში უნდა ყოფილიყო ბუ-ც¹-ან (-ბუ-ს¹-ან), რუ-ც¹-ან (-რუ-ს¹-ან)². ბოლოკიდურმა ნ-მ მიიმსგავსა პრეფიქსული კლასის ნიშანი ბ || რ და აქცია იგი მ || ნ-დ. ამჟამად ეს ბოლოკიდური ნ (წარმოშობით დეტერმინანტი სუფიქსი) არსად ჩანს (თუ ტინდიურის მუფსა-ს არ მივიღებთ მხედველობაში, სადაც ნ დეტერმინანტი შემორჩენილი უნდა იყოს წინ გადასმული ნაზალურობის სახით). ნაასიმულაციევი კლასის ნიშანი ნ ანდიურ ენებში მეტათეზირებულია (თანხმოვნისა ან ხმოვნის ნაზალურობის სახით). ასეთივე

¹ აფხაზურ ა-ცი-ს ხუნძურ ოც¹-თან (და სომხურ ცულ-თან 'ხარი') აკავშირებდა ნ. მარი ((Непочат. источник... გვ. 315).

² შესაძლებელია უფრო სწორი იყოს თავდაპირველ სახედ ბი-ც¹-ან (-ბი-ს¹-ან) გვევარაუდა. ე. ი. კლასის ნიშნის თანმხლები უ ჩაგვეთვალა ი-საგან მიღებულად ფუძისეული თანხმოვნის ლაბიალიზაციასთან ასიმულაციის შედეგად.

მდგომარეობაა ხვარშიულსა და კაპუჭურ-ჰუნზურში. პირდაპირი წყობის კლასის ნიშანი შემოუნახავს ჭამალურს, ტინდიურსა და ბაგვალურს (აგრეთვე ლაკურსა და ლეზგიურ ენებს). ხუნძურსა და დიდოურს (ასევე კაპუჭურ-ჰუნზურის ერთ-ერთ ვარიანტს) ნ კლასის ნიშანი დაუკარგავს (მაგრამ შემორჩენილია კლასის ნიშნის თანმხლები ხმოვანი). ახვახური ენის ლანობურ დიალექტს მეტათეზური კლასის ნიშნის წინ ზ განვითარებია (წუხვი ფაქტობრივი მასალის ფონზე ზ ბგერის განვითარება აქ რელიეფურად გამოიყურება).

XI. ხუნძ. ზეჩ 'ვაშლი' ძირეულ მასალად ჩ თანხმოვანს ავლენს. ეს ძირი საერთო იბერიულ-კავკასიური ძირია. ზე- მარცვალი წარმოადგენს გრამატიკული კლასის ნიშნის თანმხლებ ხმოვანსა და მის წინ განვითარებულ ზ ბგერას (შდრ. ქართ. ვა-შ-ლ-). კლასის ნიშნად ამ სიტყვას ხუნძურ-ანდიურ ენებში შესაძლებელია ნ ჰქონოდა (შდრ. ბოთლიხ. და სხვა ანდიურ ენათა ინჩუ 'ვაშლი'. ინ-ჩ- ← *ნი-ჩ-). ეგევე ძირი უნდა იყოს ჭამალურში არა მხოლოდ ე-შ (← ე-ჩ 'ვაშლი') სიტყვაში, არამედ მი-ზჩ-შიაც, რომელსაც იგივე მნიშვნელობა აქვს (ამ სიტყვის შესახებ ცალკე გვქონდა საუბარი).

XII. საერთო იბერიულ-კავკასიური ძირი აქვს ხუნძ. ზუნკა 'თაგვი' სიტყვას:

ხუნძური	ზ-უნ-კა (სიუხური თქმა ზ-უნ-ტა)	'თაგვი'
ანდიური	ჰ-ინ-კაუ	"
ბოთლიხური	ჰ-ინ-კაჷ-ა	"
(დოდობერიული)	ჰ-ე-ქაჷ-ა	"
კარატული	ჰ-ე-კაჷ-ა (დიალ. ჰ-ე-რ-კაჷ-ა)	"
ჭამალური	ჰ-ე-კაჷ-ად	"
ტინდიური	ჰ-ე-ქაჷ-ედ-ე, ჰ-ე-ქაჷ-ა	"
ბაგვალური	ჰ-ე-კაო-ჩ-ა	"
ახვახური	ინ-კაჷ-ტ-ი (ლანობ. დიალ. ი-კაჷ-ა)	"
დიდოური	ა-ჷ	"
ხვარშიული	აე-ყჷ-ა	"
კაპუჭურ-ჰუნზური	ან-ყო	"

ძირეული მასალა ყველგან ლაბიალიზებულია (ოღონდ ანდიურში, ბაგვალურში, ახვახურსა და კაპუჭურ-ჰუნზურში ლაბიალიზაციის ელემენტი შერწყმული ჩანს მომდევნო დეტერმინანტისეულ ხმოვანთან, რის გამოც კაჷ-ა || || ყჷ-ა → კაჷ || კაო || ყო). დიდოურში ძირეული ხმოვანი სულ დაკარგულა და მისი ლაბიალიზაციიდანა შემორჩენილი. ის, რაც ძირს მოსდევს, დეტერმინანტი სუფიქსია, რომელიც რიგს ენაში თანხმოვნის მოკვეცის გამო ხმოვნის სახითაა წარმოდგენილი. პრეფიქსული მარცვლები (ზუნ-, ჰინ-, ჰე-, ინ-, ა-, აე-, ან-) ერთი და იმავე ოდენობის ფონეტიკურ ვარიანტებს წარმოადგენენ. ამოსავალი უნდა ყოფილიყო ხუნძურისათვის ნუ-¹, ანდიური ენებისათვის ნი-|| ნე-, ხოლო დიდოური ენებისათვის ნა- კლასის ნიშანი.

¹ იქნებ ხუნძურისთვის ნუ- კი არა, ნი-|| ნა- კლასის ნიშანი უნდა გვევარაუდა. ნი-|| ნა-ს შეეძლო ნუ- მოეცა იმ ძირისეულ უ-სთან ასიმილაციის შედეგად, რომელიც ხუნძურს ზ თანხმოვნის ლაბიალიზაციის სახით უთუოდ უნდა ჰქონოდა (ე. ი. ნი-კაჷ || ნა-კაჷ — ნუ-კაჷ → ნუ-კა). შდრ. შენიშვნა, გვ. 326. ანალოგიური ფაქტების შესახებ — ცალკე.

მეტათეზური წყობის შედეგადაა მიღებული უნ-, ინ-, -ენ, -ან (|| უნ-, ინ-, ენ-, ან- ნ-ს დასუსტებით, ან უ-, ი-, ე-, ა- ნ-ს სრული გაქრობით). ამის შემდეგ ხმოვნის წინ ხუნძურში განვითარებულია ჟ, ხოლო ანდიურ ენებში (გარდა ახვახურისა) -ჟ.

პირდაპირი წყობის გრამატიკული კლასის ნიშანი ამ სიტყვასთან დაუცავს რიგ კავკასიურ ენას, მაგ., ქართ. თა-გუ-ი, ბაცბიური და-ხკ 'თაგვი'¹. საგულისხმო ფორმა შემოუნხავს არქიულს: ნო-ყონ 'თაგვი' (← ნა-ყუ-ონ?). აქ რეალურადაა წარმოდგენილი ის ნ თანხმოვნიანი პირდაპირი წყობის კლასის ნიშანი, რაც ხუნძურ-ანდიური ენებისათვის იყო ნავარაუდები.

XIII. ჟ ბგერა განვითარებული ჩანს ხუნძ. ჟაქარ ('უშობელი') სიტყვაში. ანდიურ ენებში ეს სიტყვა წარმოგვიდგება ჟარა-ს სახით, მაგ.: ანდ. ჟარა, ბოთლ. ჟარა, კარატ. ჟარა და მისთ. სიტყვის ფუძეა ჟარ-, ხუნძ. თავსართი ჟა- მიღებული უნდა იყოს ბა-საგან: კლასის ნიშანი (თანხმოვანი) დაკარგულა, ხოლო დარჩენილი ა-ს წინ განვითარებულა ჟ: ანდიურ. ენებში ამ სიტყვას კლასის ნიშანი არა აქვს.

დასკვნები

1. ხუნძურ-ანდიურ ენებში პრეფიქსული გრამატიკული კლასის ნიშანი ღია მარცვლის სახით წარმოგვიდგება (თანხმოვანი + ხმოვანი). წინათ გრამატიკული კლასის ნიშნის ამგვარი აგებულება შეიძლება საერთო მოვლენა ყოფილიყო იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის.

2. გრამატიკულ კლასის ნიშანს ენის განვითარების გარკვეულ საფეხურზე ახსიათებს მოშლის ტენდენცია. ამ მხრივ გასარჩევია ორი ძირითადი შემთხვევა: I. გრამატიკული კლასის ნიშანი კვდება (1. იგი ქვაკდება და უხორცდება სათანადო სიტყვას, 2. აფიქსად რჩება, მაგრამ იცვლის ფუნქციას). II. გრამატიკული კლასის ნიშანი იკარგება (1. იკარგება მთლიანად ღია მარცვალში, 2. იკარგება კლასის ნიშნის თანხმოვნური ელემენტი, მისი თანხმლები ხმოვანი კი შემონახულია).

3. გარდა პირდაპირი წყობის კლასის ნიშნებისა (თანხმოვანი + ხმოვანი), დასტურდება შექცეული, მეტათეზური წყობის გრამატიკული კლასის ნიშნებიც (ხმოვანი + თანხმოვანი).

4. როცა სიტყვას მეტათეზური კლასის ნიშანი აქვს, ან როცა პირდაპირი წყობის კლასის ნიშნის თანხმოვნური ელემენტი იკარგება, სათანადო სიტყვა ხმოვანზე დაწყებული გამოდის. ამგვარი ხმოვნის წინ სხვადასხვაგვარი შემართვის შედეგად ვითარდება ყ, ჰ, ჟ, ჰა, ქ (იშვიათად სხვა თანხმოვანიც). სიტყვის თავში მარცვლების დართვა, რაც ხუნძურ-ანდიურ ენებშია გავრცელებული, ამგვარი პროცესის შედეგი ჩანს.

5. ანალოგიური ფაქტების გათვალისწინებას გარკვეული მნიშვნელობა აქვს ხუნძურ-ანდიურ ენებში სიტყვათა ისტორიის გასათვალისწინებლად.

¹ იხ. ჩვენი: ქართულ-ხუნძური ლექსიკური შეხვედრების შესახებ: საქართველოს სსრ. მეცნ. აკად. მოამბე, 1954, ტ. XV, № 10, გვ. 705.

Т. Е. ГУДАВА

О НЕКОТОРЫХ ФОНЕТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЯХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ГРАММАТИЧЕСКИХ КЛАССОВ В АВАРСКОМ И АНДИЙСКИХ ЯЗЫКАХ¹

Резюме

1. В аварско-андийских языках в качестве префиксальных показателей грамматических классов выступают слоги открытого типа (согласный + гласный). Слоговая структура классовых показателей, повидимому, являлась характерной для всех иберийско-кавказских языков.

2. На определенной степени развития языка показатели грамматических классов обнаруживают тенденцию к отмиранию. В этом отношении следует различить два основных случая:

I. Показатели грамматического класса остаются (т. е. т. в окаменелом виде срastaются с основой слова, напр. аварск. *gač* 'сердце', или же — 2. сохраняются в виде форманта, но с изменением функции, напр. аварск. *dir* 'мой'...).

II. Показатели грамматического класса отпадают (1. отпадает открытый слог целиком, 2. отпадает только согласный элемент классного показателя). Более подробно нами рассматривается этот последний случай.

3. Полное исчезновение показателя грамматического класса (открытого слога) наблюдается преимущественно в аварском языке. Формы с классными показателями сохраняются в основном в андийских языках:

Аварский язык

t-e-ze 'оставлять'

səw-i-ne 'тухнуть'

l'-u-ize 'кончать'

s'-on 'год'

Андийские языки

Андийск. *be-t-tu*, ботлихск. *be-t-i*, чамалинск. *be-t-la*, тиндийск. *be-t-i-l'a*, багвалинск. *be-t-i-la*.

Ботлихск. *mi-šəw-i* (← *biⁿ-šəw-i* ← *bi-šəw-iⁿ*), чамалинск. *bi-səw-ā-na*, тиндийск. *bu-šə-i-l'a*, багвалинск. *bu-šə-aⁿ*, ахвахск. *bi-sə-u-rul'a*.

Андийск. *bu-l'-i-du*, ботлихск. *bu-l'-i* (годоберийск. *bu-l'-i*), каратинск. *bo-l'-i-l'a*, чамалинск. *bu-l'-la*, тиндийск. *bu-l'-i-l'a*, багвалинск. *bu-l'ə-u-la*, ахвах. *bo-l'-u-rul'a*.

Андийск. *re-š'-in*, ботлихск. *re-sr'-i*, каратинск. *re-š'-in*, чамалинск. *je-h-iⁿ*, тиндийск. *re-š'-en* (собств. тинд. говор *re-h-en*), багвалинск. *re-h-en*, ахвахск. *re-š'-en*.

¹ Доложено на V (XI) научной сессии Института языкознания АН Грузинской ССР (11 июня 1954).

Аварский язык

Андийские языки

be-her-ab 'старый'

Андийск. be-xog, ботлихск. ba-xag-a, каратинск. be-xag-ob (тукитинск. диал. bi-hag-ob), чамалинск. be-xa-l'-idda, тиндийск. be-xag-ab (акнадск. говор be-her-ab), багвалинск. ba-hag-ub, ахвахск. ba-qtoq-.

4. Нередко теряется один лишь согласный элемент классного показателя, а гласный звук, сопровождающий его, сохраняется:

Срв. формы с классным показателем

Тиндийск. e-šə-i-l'a, чамалинск. i-sə-la 'ткать'.

Аварск. be-sə-ize, андийск. be-šə-du.

Ботлихск. i-kə-i, андийск. i-šə-i-du, арчинск. говор карат. языка e-kə-a-qa, чамалинск. i-šə-i-la, багвалинск. i-k'-i-la (срв. аварск. tš-eze) 'дать'

Каратинск. be-kə-a-l'a (срв. так же дидойск. ne-l'-a || te-l'a, арчинск. du-l'-os 'давать').

Аварск. o-s'... 'бык'

Тиндийск. mu-s'-a

Чамалинск. a-kw-la, тиндийск. a-kw-i-l'a, багвалинск. a-kw-i-la 'жать'.

Каратинск. ra-kw-a-l'a, андийск. говор тинд. языка ba-kw-i-la.

5. После утери согласного элемента перед оставшимся гласным развиваются звуки ('хамза'), h или ω (редко и другие согласные: hə, k...) в силу различных приступов. Наличие в начале слова "лишних" слогов, широко распространенное в аварско-андийских языках, можно считать результатом указанного процесса.

6. Наблюдаются также перемещенные формы классных показателей (гласный + согласный). В этом отношении особенно ясно прослеживаются случаи перестановки классного показателя n: напр.: чамалинск. is'a || i's'a 'сыр' ← *ni-s'a, срв. аварск. ni-s'o, лакск. ni-s, дзгинск. na-su, даргинск. nu-se' и др. Следы такого процесса обнаруживаются и в некоторых именах числительных аварско-андийских языков (напр. аварск. na-p-l'-go ← *na-l'-go 'шесть', an-ç-go ← *na-ç-go 'десять' и др.).

7. Вследствие приступа перед таким (перемещенным) классным показателем могут развиваться (?), h, ω и др. звуки:

Аварск. ω u n k ə 'мышь' ← *u n k ə ← *u k ə || (← ne-kəw-, ni-kəw-)
Срв. арчинск. no-q-on, баббийск. da-xk, грузинск. ta-gw' 'мышь'.

Ботлихск. hiŋsəu 'дверь' ← *iŋsəu ← *pi-çəu. Срв. аварск. nu-çəa, лакск. nu-z 'дверь'.

Ботлихск. haŋqu 'дом' ← anqu ← *na-qu. Срв. арчинск. no-tšə, аварск. gu-q (грузинск. q-ud-, мегрельск. ' - u d - e 'дом').

8. Учет аналогичных фактов имеет определенное значение для выяснения истории слов в аварско-андийских языках.

338. ჯეიკანიშვილი

კითხვითი ნაცვალსახელები ლეზგიურში (კიურულში) ჯგუფის ენებში

იბერიულ-კავკასიურ ენათაგან დაღისტნის სამხრულ-აღმოსავლურ ჯგუფის — ლეზგიური (კიურული) ჯგუფის ენებში (ლეზგიურში, ანუ კიურულში, უდურში, ტაბასარანულში, წახურულსა და რუთულურში...) ყურადღებას იქცევს ნაცვალსახელები ფუძის აგებულებითა და ბრუნების სისტემით; ამ მხრივ ერთგვარად რთულსა და თავისებურ სურათს ქმნის, კერძოდ, კითხვითი ნაცვალსახელები.

წინამდებარე ნარკვევში არის ცდა დასახელებული ენების „ვინ“ და „რა“ ნაცვალსახელთა შედარებითი ანალიზისა.

* * *

ლეზგიური ჯგუფის ენათა ნაცვალსახელების, მათ შორის კითხვითი ნაცვალსახელების, შედარებითი ანალიზი სპეციალურად არავის მოუცია. ცალკეული ენის მიხედვით მასალები მოცემული აქვს სხვადასხვა მკვლევარს.

პ. უსლარი თავის 1896 წელს გამოქვეყნებულ „კიურულ ენაში“¹ მსჯელობს რა კიურული ანუ ლეზგიური ენის ნაცვალსახელების შესახებ (გვ. 59—85, §§ 82—118), გვაწვდის ცნობებს კითხვითი ნაცვალსახელების შესახებაც (§§ 102—108). პ. უსლარი წარმოგვიდგენს ამ ნაცვალსახელთა ბრუნების პარადიგმებს, აღნიშნავს წარმოებით მასთან დაკავშირებულ ზოგიერთ სიტყვასა და იძლევა ცნობებს მათი გამოყენების შესახებ. უსლარის ცნობები, რომელთაც ჩვენ ვეყრდნობით ლეზგიური (კიურული) კითხვითი ნაცვალსახელების შესახებ მსჯელობისას, მოცემული გვაქვს ქვემოთ.

ლეზგიურ კითხვით ნაცვალსახელებზე ზოგიერთი ცნობა მოცემული აქვს ლ. ჟირკოვსაც².

უდური კითხვითი ნაცვალსახელების („ვინ“, „რა“-ს) შესახებ ცნობები აქვთ: ა. შიფნერს — შრომაში „ცდა უდური ენის გამოკვლევისა“ (1863 წ.) და ა. დირს — „უდური ენის გრამატიკაში“ (1904 წ.). ამ ავტორთა ცნობები ძირითადად არ განსხვავდება ერთი მეორისაგან. დასახელებულ შრომებში მოცემულია „ვინ“ და „რა“ ნაცვალსახელთა ძირითადი და თანდებულიანი ბრუნვების ფორმები უდური ენის ვართაშნული დიალექტის მიხედვით; სპხელდობრ: „ვინ“ — ნაცვალსახელისა: სახელობ. შუ, ნათ. ში.

¹ П. Услар, Кюринский язык. Этнография Кавказа, Языкознание, VI, 1896.

² Л. Жирков, Грамматика лезгинского языка, Мухаб-ყала, 1941.

მიც. შუ, აფექტ. შუხ (ა. შიფნერით) || ბრალდ. შუხ (ა. დირით), აბლატ. შუხო, კომიტატ. შუხოლ, ტერმინატ. შულ, ინსტრუმ. შინ.

„რა“ ნაცვალსახელისა: სახელობ. ეკა, ნათ. ეტაი, მიც. ეტუ, აფექტ. ეტუხ (შიფნერით) || ბრალდ. ბრ. (დირით), აბლატ. ეტუხო, კომიტ. ეტუხოლ, ტერმინატ. ეტულ, ინსტრუმ. ეტინ.

ა. შიფნერსა და ა. დირს მოცემული აქვთ აგრეთვე დასახელებულ ნაცვალსახელებთან წარმოებით დაკავშირებული სიტყვებიც¹.

უღური კითხვითი ნაცვალსახელები განხილული აქვს პროფ. ვლ. ფანჩიძესაც მონოგრაფიაში „უღური ენის გრამატიკული ანალიზი“ (წარმოდგენილია სხვა ნაცვალსახელებთან ერთად აღნიშნულ ნაცვალსახელთა ბრუნების სქემა, მოცემულია მსჯელობა ამ ნაცვალსახელის ბრუნვათა ნიშნების შესახებ...).

ტაბასარანული ენის „ვინ“ და „რა“ ნაცვალსახელების შესახებ ცნობებს გვაწვდიან ა. დირი — „ტაბასარანული ენის გრამატიკულ ნარკვევში“ (1906 წ.)² და ლ. ჟირკოვი — „ტაბასარანულ ენაში“ (1848 წ.)³. დირისა და ჟირკოვის მასალებზე მითითებული გვაქვს ქვემოთ — ამ ენის კითხვითი ნაცვალსახელებზე მსჯელობის დროს. რუთულური და წახურული კითხვითი ნაცვალსახელები გათვალისწინებული აქვს ა. დირს „რუთულურ ენაში“ (1911 წ.)⁴ და „წახურულ ენაში“ (1913 წ.)⁵.

ა. დირი რუთულური კითხვითი ნაცვალსახელების შესახებ მსჯელობისას იძლევა ცნობებს ორი აულის — რუთულისა და შინაზის — მეტყველების მიხედვით. იგი წარმოდგენს ამ ნაცვალსახელთა ბრუნების დაახლოებით ისეთსავე სქემას, როგორც ქვემოთ ჩვენცა გვაქვს მოცემული. ა. დირი აღნიშნავს რა კითხვითი ნაცვალსახელების სახელობითის ფორმებს — უუშ, უშ(ი) „ვინ?“, შიჟ, შივ „რა?“, შუღჯ „რომელი“... შენიშნავს, რომ ირიბ ბრუნვათა ფუძეებად გამოყენებულია ჰალ და ჰიდ, რომ მრავლობით რიცხვში უუშ ნაცვალსახელს იშვიათად იყენებენ (უუშარ). შემდეგ წარმოდგენილია ძირითადი და თანდებულებიანი ბრუნვების ფორმები...

ა. დირის მიერ მოწოდებული მასალა დასახელებული აულების მეტყველების მიხედვით შეესაბამება რუთულურის ფაქტობრივ ვითარებას, რაც ზოგ შემთხვევაში არ ითქმის მის ცნობებზე წახურული კითხვითი ნაცვალსახელების შესახებ.

წახურული ენის კითხვითი ნაცვალსახელები ა. დირს წარმოდგენილი აქვს შემდეგნაირად: „ვინ“ — ნაცვალსახელი — მხ. რ. ჰაშუნა, ჰაშუნა, მრ. რ. ჰაშბუნა; მიცემ. შაჟუნს(და), აფექტ. შაჟუკუნს, ერგატ. შაჟუნს, შაჟანს, კომიტატ. შავუქჟანს, აბლატ. შავუქუნს... „რა“ — ნაცვალსახელი — (ჰუ)ჯონს, (ჰუ)ჟონს, (უ)ჟონს, უჟონ; მიცემნიშისჯუნს, ნიშისდა; ინსტრუმ. ნიშინნა, აბლატ. ნიშიქუნს...

¹ A. Schiefner, Versuch über die Sprache der Uden, გვ. 22, § 83..

² А. Дирр, Грамматика удинского языка, გვ. 33—34.

³ А. Дирр, Грамматический очерк табасаранского языка, СМОМПК, XXXIII.

⁴ Л. И. Жирков, Табасаранский язык. Грамматика и тексты.

⁵ А. Дирр, Рутульский язык, გვ. 41 — 43; § 19.

⁶ А. Дирр, Цахурский язык, გვ. 39, 40.

ამ ნაცვალსახელებში ა. ღირს სამართლიანად აქვს გამოყოფილი -ნწ ელემენტი, როგორც კითხვითი ნაწილაკი.

ამასთანავე ადგილზე შემოწმებით დასტურდება, რომ ღირის ცნობები უმთავრესად მიქიქური დიალექტის მასალას მოიცავს და არა წახურულისას; გარდა ამისა: ბრუნებასთან დაკავშირებული მისი ცნობები ზოგ შემთხვევაში დაზუსტებას საჭიროებს (შდრ. ქვემოთ).

ლეზგიური ჯგუფის ცალკეული ენის კითხვითი ნაცვალსახელების შესახებ ზოგიერთ ცნობას გვაძლევენ ფრ. მიულერი, რ. ერკერტი, გ. დიუმეზილი...

აკად. ივ. ჯავახიშვილი კაპიტალურ შრომაში „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“ (1937 წ.) საკმაოდ დიდ ადგილს უთმობს ქართულ და კავკასიურ ენათა ნაცვალსახელებს; კერძოდ, ეხება ლეზგიური ჯგუფის ენათა კითხვით ნაცვალსახელთა საკითხებს, უდარებს-რა მათ მეზობელ ენათა სათანადო მონაცემებს (ამ მხრივ ზოგიერთი შენიშვნა იხ. ქვემოთ).

სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებული ცნობები ლეზგიური ჯგუფის ენათა კითხვითი ნაცვალსახელების შესახებ მეტ წილად არ არის სრული და ზუსტი; რიგ შემთხვევაში მასალა არ არის სათანადოდ აღქმული და განმარტებული.

I

1. წახურული კითხვითი ნაცვალსახელებაა ჰ ი შ უ ნ ა || ვ უ შ უ ნ ა „ვინ“ და ჰ ი ჯ ო ნ ა „რა“.

„რა“ ნაცვალსახელის („ჰიჯონა“-ს) შესახებ ქვემოთ გვექნება მსჯელობა. „ვინ“ ნაცვალსახელი კი წახურულსა და მის კილო-კილოკავებში შემდეგს სურათს გვაძლევს.

საკუთრივ წახურულში „ჰ ი შ უ ნ ა“-ს პარალელურად (სპორადულად) ვ უ შ უ ნ ა ნაცვალსახელიც იხმარება; სოფელ ყუმის მეტყველებაში¹ მეორე ვარიანტია უფრო გავრცელებული. ამ ორი ვარიანტით წარმოდგენილი ეს ნაცვალსახელი შემდეგნაირად იბრუნვის²:

სახელობ. ჰ ი შ უ ნ ა || ვ უ შ უ ნ ა
 ერგატ. შ ა ვ ა ნ ა || შ ა ვ ა ნ ა (შ ა ჭ ნ ა)
 ნათეს. შ ა ვ უ ნ ა ! || შ ა ჭ ნ ა
 მიცემ. შ ა ვ უ ს ნ ა || შ ა ვ უ ს (შ ა ჭ ს ნ ა)...

წახურულ „ვინ“ ნაცვალსახელს სახელობით ბრუნვაში აქვს მ რ ა ვ ლ ო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ვ ის ფორმაც: ჰ ი შ ბ უ ნ ა || ჰ ი შ ბ უ ა³. მრავლობითში ორი ვარიანტით წარმოდგენილ ამ ნაცვალსახელს „ირიბი“ ბრუნვის ფორმები არ გააჩნია, გამოიყენება მხოლოობითის აღნიშნული ფორმები.

წარმოებით „ვინ“ ნაცვალსახელთან დაკავშირებული სიტყვებია:

ჰ ი შ უ ჯ ა რ „არავინ“ (მხ. რ.), ჰ ი შ უ ჯ ა ბ „არავინ“ (მრ. რ.),

¹ ყუმი კახის რაიონშია (აზერბ. სსრ), ყუმელები ძირითადად წახურულ კილოზე მეტყველებენ.

² მოგვყავს ძირითად ბრუნვათა ფორმები.

³ მრავლობითის ამ ფორმების მსგავსად მხოლოობითშიც დასტურდება „ვინ“ ნაცვალსახელების ვარიანტები: შ ა ვ ა ნ ა — შ ა ვ ა ი || შ ა ვ ა ე, ოღონდ საკუთრივ წახურულში მეორე ვარიანტი იშვიათად იხმარება.

შ ა ვ ა თ ი (—შავათდი — შაჭათდი) „ვინც არ უნდა იყოს, ვინგინდა-რა“
 შ ა ვ ა ნ ა ჯ ა რ (მხ. რ.) — შ ა ვ ა ნ ა ჯ ა ბ (მრ. რ.) „არავინ, არც თუ ვინმე“
 დიალექტებში აღნიშნული ნაცვალსახელი ბრუნების მიხედვით სხვადა-
 სხვა ვარიანტით წარმოგვიდგება, ამოსავალი ფუძე კი ყველგან თითქმის ერთი-
 და იგივეა; კერძოდ:

	მიშლესურში:	მიქიქურში:
სახელობ.	ჰაშუნა/ე შაუნა	ჰაშუნა
ერგატ.	შავანა/ე შაჭნა/ე	შეჭნა შევანა შავანა
ნათეს.	შავუნა/ე	შევეუნა შავუნა
მიცემ.	შავუსაღე ¹ ...	შევეუსაღე/ე...
	ყურდულურში:	კირმიწურში:
სახელობ.	ჰაშუე ჰაშუი	ჰაშუი
ერგატ.	შავაე შავა	შავაე
ნათეს.	შავუნა ¹	შეჭნა
მიცემ.	შავუსა ¹ შაუს...	შაუხაე...

ბრუნვათა დაპირისპირება, დიალექტოლოგიური მონაცემები, წარმოგ-
 ბით კითხვით ნაცვალსახელთან დაკავშირებული სიტყვები გვიჩვენებენ, რომ
 წახურულში „ვინ“ ნაცვალსახელი მარტივი აგებულებისა არ არის და იშლება
 შექმდებინად.

- მხ.: ჰი-შუ-ნა, ვუ-შუ-ნა (დიალექტებში: ჰა-შუ-ნა, ჰა-შუ-ე);
- შა-ვა-ნა — შა-ჭა-ნა, შა-ჭ-ნა (დიალ.: შე-ჭ-ნა, შა-ვა-ე...);
- მრ.: ჰი-შ-ბუ-ნა, ჰი-შ-ბუ-ე (დიალ.: ჰა-შ-ბუ/ე-ნა, ჰა-შ-ბუ-ე)...

ბოლოსართი -ნა, -ე, რონელიც მოსდევს ბრუნვის ან მრავლ. რიცხვის.
 ნიშანს, კითხვის ნაწილაკებია (დიალექტებში მას -ნა, -და || დე ენაცვლება)—
 შდრ.: ნაჰარნა, ჟუგრანა? — როგორ (ხარ)? კარგად (ხარ)? — ჟუგრა! — კარ-
 გად!

თავსართი ჰი, -ჰა- წახურულში იმავე დანიშნულების ნაწილაკია, რა
 დანიშნულებაც ამგვარივე ელემენტებს იბერიულ-კავკასიური წრის სხვა
 ენებში აქვს; სახელდობრ: რ უ თ უ ლ.: ჰე-: ჰემი (-ჰე-მი) „აი ეს, სწორედ
 ეს“ (მი „ეს“), ჰეთი (ჰე-თი) „აი, სწორედ ის“ (თი „ის“)... უ დ უ რ.: ჰა-:
 ჰამე, ჰაქა, ჰატე „აი, სწორედ ეს, ეგ, ის“ (მე „ეს“, ქა „ეგ“, ტე „ის“);
 ჰამეა, ჰაქა, ჰატეა „აი, სწორედ აქ, მანდ, იქ“ (მეა „აქ“, ქა „მანდ“, ტეა-
 „იქ“); ჰამეთარ, ჰაქათარ, ჰატეთარ „აი, სწორედ ასე, ეგრე, ისე“ (მეთარ-
 „ასე“, ქათარ „ეგრე“, ტეთარ „ისე“)... ხუნძ.: ჰა-, ჰე-: ჰა-დაჟ, ჰა-ლაჟ, ჰა-
 ლ'აჟუ || ჰე-დეჟ, ჰე-ლეჟ, ჰე-ლ'ეჟუ „აი ის“... ეგვევ ფაქტი ჩანს ქართველურ-
 ენებში: ა- || ე, *ჰა- || ჰე-: ქართ. აგი* ჰაგი „აი-ის“—ა-თენა || ე-თენა „აი -ის“¹

¹ ხუნძური და ქართველური ენების ამ მონაცემთა შესახებ იხ. არნ. ჩიქობავას
 „ნაცვალსახელთა ბრუნება ხუნძურში“: ვნიშკის მოამბე, XII, 1942, გვ. 32; „ქანურის გრა-
 მათიკული ანალიზი“, 1936.

ჰა-, ჰე-, ჰი-, ა-, ე- დასახელებულ ენებში თავსართი-ნაწილაკებია, რომლებიც სიტყვის მნიშვნელობას კატეგორიულობის მომენტს უქმნიან და გამოხატავენ იმას, რასაც სიტყვები: „აი“, „სწორედ“, „მინცადამინც“¹.

ამ ნაწილაკებისა და კითხვის ნაწილაკის ჩამოცილების შემდეგ წახურულ „ვინ“-ნაცვალსახელის ფუძეში რჩება შავ (← შაჲ), შუ, შ (დიალ.: შევ — შეჲ)². მრავლობით რიცხვში ამათგან რიცხვის სუფიქსის (-ბუ — -ბე) ჩამოშორებით შ რჩება. ზოგჯერ ეს ძირეული თანხმოვანი ელემენტი გემინატი-ბგერის (resp-მაგარი არტიკულაციის მქონე ბგერის) შთაბეჭდილებასაც ტოვებს. ისე, რომ სპორადულად ამ ნაცვალსახელის შავ (შაჲ) || შევ — შეჲ ფუძეში შ ვარიანტიც დასტურდება.

თავის მხრივ შავ — შაჲ (დიალ.: შევ — შეჲ) ფუძეც მარტივი აგებულებისა არ არის, ნაწევრდება ასე: შა-ვ — შა-ჲ (შე-ვ — შე-ჲ), რომლის შა-(შე) ნაწილი იგივეა, რაც სხვა შემთხვევაში გამოვლენილი შუ, შ ძირეული ელემენტი, ხოლო -ვ — ჲ გრამატიკული კლას-კატეგორიის (ადამიანის კლასის) მაჩვენებელია. ეგვევ ითქმის ამ ნაცვალსახელის ვარიანტის ვ.უ შ უ ნ ა -ს ვუ-ელემენტის შესახებაც: „ვუ“-ც გრამატიკული კლასის ნიშანია, ოღონდ პრეფიქსად წარმოდგენილი³. გრამატიკული კლას-კატეგორიის მქონე იბერიულ-კავკასიურ ენათა ფონზე ამ მონაცემთა ასე გააზრება სრულიად ბუნებრივი ჩანს (შდრ.: ხუნძ.: ში-ჲ „ვინ“ (I), შიბ „რა“). ბუნებრივი ჩანს, აგრეთვე, თავად წახურული ენის შესაძლებლობების მიხედვითაც: ვ — უ, ბ(— მ)-ს პარალელურად გამოხატავს ადამიანის კლასს მრავლობით რიცხვში; მხოლოდობით რიცხვში კი ამ მხრივ სხვა მდგომარეობაა: ⁴; მაგ.: ზას ვუჲან აედრ-დეჲრ „მიყვარს დედა და მამა (დედაც-მამაც)“... (შდრ. ზას ეჲან დეჲ „მიყვარს მამა“, ზას აეჲან აედ „მიყვარს დედა“...); ში ჲობჲჲ „ჩვენ ვართ“ (შდრ. ზე ჲორნა, ლუ ჲორნა... „მე ვარ, შენ ხარ...“).

მაშასადამე, „ვინ“ ნაცვალსახელი წახურულში წარმოდგენს რთულ ფუძეს: ჰი-შუ-ნა || ჰა-შუ-ნა... შა-ჲა-ნა..., ჰი-შ-ბუ-ნა || ჰა-შ-ბუ-ა..., სადაც ძირეულ ელემენტად გამოიყოფა ზოგჯერ მარცვალი -შუ-, -შა- (დიალ.: -შე-: იხ. ზემოთ), ზოგჯერ კი — თანხმოვანი შ, ან შ.

რა- ნაცვალსახელი წახურულში, როგორც ითქვა, აღინიშნება „ჰიჯონა“ სიტყვით, რომელსაც საკუთრივ წახურულში და დიალექტებში ვარიანტები მოეპოვება: ჰიჯონა, ჰიჯო, ჯონა, ჯონ აულ წახურში დადასტურებული ვარიანტებია; ხოლო დიალექტებში ამ მხრივ ასეთი სურათი გვაქვს აულ მიშლეშ-ის მეტყველებაში — ჰიჯონა, ჰიჯონ, ჯონა, ჯონ; მიქიქ-ის მეტყველებაში — ჰაჲონა, ჰუჲონა, ჰაჲონ, ჰუჲონ, ჲონა,

¹ ცალკეა განსახილველი განსხვავებულ ხმოვანთა -ჰა-, -ჰე-, -ჰი-, ა-, ე ურთიერთ-მიმართების საკითხი. წინასწარი ვარაუდით, აქ ამოსავალი უნდა იყოს ჰა-.

² ამ შემთხვევაშიც სპეციალურად უნდა გაირკვეს ხმოვნების (შა-, შე-) საკითხი.

³ შა-ვ — შა-ჲ და ვუ-შუ — ჲუ-შუ განვითარების სხვადასხვა პერიოდის წარმონაქმია: მეორე ვარიანტი უფრო არქაულია, ვიდრე — პირველი (ერთ-ერთი საბუთი: პრეფიქსაციის ფაქტი...).

⁴ მხოლოდობითი ადამიანის კლასი აღინიშნება რ (დიალ. დ) ნიშნით; რაც, რასაკვირველია, მეორეული მოვლენაა ამ ნიშანთა რეინტერპრეტაციის შედეგად მიღებული (იხ. ეგვ. ჯეორანი შვილი: გრამატიკული კლასები წახურულსა და რუთულურში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, 1953).

ყო; კირ-მიწისაში — ჰაჯივაჲ, ჰაჯეოჲ, ჰაჯივა, ჰაჯეო; ყურდულ-ის მეტყველებაში კი ჰაჟოჲ, ჰაჟუჟე¹.

წახურული რა- ნაცვალსახელის ბრუნების სურათი ასეთია²:

სახელობ. ჰიჯონა...

ეოგატ. ნიშინნა, ნიშინ (დიალ.: ნიშინი)

ნათეს. ნიშინნა, ნიშინი¹

მიცემ. ნიშინსა (დიალ.: ნიშინდჲ/ე...)...

ამ ნაცვალსახელის სახელობითი ბრუნვის (კილოურტი) ვარიანტებისა და ბრუნვების შედარება გვიჩვენებს, რომ:

1. „ვინ“ ნაცვალსახელის მსგავსად ეს ნაცვალსახელიც რთული აგებულებისაა: ჰი-ჯო-ნა...; 2. ბრუნების დროს ხასიათდება ფუძის მონაცვლეობით, შდრ.: ჰი-ჯო-ნა... — ნიშ-ინ-ნა, ნიშ-ინ-ი¹... 3. „ვინ“ ნაცვალსახელის მსგავსად დაერთვის: ა) კითხვის ბოლოსართოვანი ნაწილაკი (-ნა/ჲ, -დჲ/ე), ბ) ჰა-, ჰი- დადასტურების, კატეგორიულობის თავსართოვანი ნაწილაკი. 4. „ვინ“ ნაცვალსახელისაგან განსხვავებით არა აქვს მრავლობითი რიცხვის ფორმა. 5. თავსართ-ბოლოსართოვანი ნაწილაკებისა და ბრუნვის ნიშნების ჩამოცილების შემდეგ „რა“-ნაცვალსახელის სახელობითი ბრუნვის ფუძეში რჩება ჯო, ხოლო „ირიბ“ ბრუნვებში — ნიშ-.

წარმოების მიხედვით „რა“ ნაცვალსახელთან დაკავშირებული სიტყვები მიუთითებენ იმაზე, რომ „ირიბ“ ბრუნვათა ფუძეც მარტივი აგებულებისა არ არის და იშლება ასე: ნი-შ-; შდრ.:

ნიმეგა = ნი-მეგა „რამდენი“ (რა-ოდენი). შდრ.: შენი-მეგა „იმოდენი, იმოდენა“, მანი-მეგა, ჰინი-მეგა „ამოდენი, ეგოდენი...“

„ნი“-ს შესაბამისი ნე- და ნა- ელემენტებიც აქვს წახურულს:

ნენი = ნე-ნი: ნენი-ვახტალ „როდესაც, რა-დროსაც...“ = 'რის-დრო-ზე', შდრ. შენი-ვახტალ; მანი-ვახტალ... ნაყასნა (დიალ. ნაყასდა, ნაყასდჲ/ე) „რატომ, რისთვის?“.

ნანა -ნა-ნა „სადა (სად არის?)“, დიალ.: ნაყარი (მხ.), ნაყაბი (მრ.) „სად (არის, არიანი“ (ყურდ.); ნაჲლაჲრი, ნაჲლაჲბი (კირმიწ.)

ნაჰაჲრნა || ნაჲჰუჲრნა: ნა-ჰაჲრნა... „როგორ (ხარ?)“...

ნი-, ნე-, ნა- ყველა აღნიშნულ შემთხვევაში ერთნაირი მნიშვნელობით იხმარება და ყველგან „რა“-ს ცნებას უკავშირდება.

ამ ფაქტებთან შედარება გვაძლევს საშუალებას, წახურული „რა“ ნაცვალსახელის „ირიბ“ ბრუნვათა „ნიშ“ ფუძე დავშალოთ ასე: ნი-შ-, სადაც „რა“-ს რაობაზე მიუთითებს ნი- ელემენტი; სხვანაირად: -შ ელემენტი ნი-ს დართვით გვაძლევს ნივთის კლასისთვის შესაფერი კითხვითი ნაცვალსახელის („რა“-ს) ფუძეს.

„რა“-ნაცვალსახელშიც („ირიბ“ ბრუნვათა ფუძეში) გამოიყოფა -შ- ელემენტი.

¹ ჯ — ჟ, ნა — ნჲ — ნა... ჩვეულებრივია წახურულისა და მისი დიალექტების ფონეტიკურ სისტემაში...

² „ირიბი“ ბრუნვების მხრივ დიალექტებში ერთნაირი მდგომარეობაა.

2. რუთულურში „ვინ“ ნაცვალსახელია ვკშნ, ვუშ, უშ; — დიალექტებში: ვუშნა (მუხრეკ-ის მეტყვე.), ჰუშუ, ჰუშ (შინაზურში).

ამ ნაცვალსახელებიდან იწარმოება უარყოფითი ნაცვალსახელები: ვუშნი „არავინ“ || დიალ. (მუხრეკ) ვკშნა.

„რა“ ნაცვალსახელია შივზ || შივზა.

აღნიშნული რუთულური კითხვითი ნაცვალსახელების ფუძეც მარტივი აგებულებისა არ არის—ნაწარმოებია თავსართ-ზოლოსართებით: აქ ვვ- — ვუსათანადო გრამატიკული კლასის მაწარმოებელია, შდრ.: წახ. ვუ-შუ-ნა...; რუთულ. ვუჯ, ვჯ „თვითონ“ (კაცი) მაგრამ: რიჯ „თვითონ (ქალი)“: წახ.: ვუჯ „თვითონ (კაცი)“ — დიჯ „თვითონ (ქალი)“...

-ნ || -ნიჲ კითხვის ნაწილაკია რუთულურში (ფუნქციით წახურულ -ნა, დნ/ე ნაწილაკთა ბადალი); ამასთან: ჰუ- თავკიდური ელემენტიც ზემოთ აღნიშნულ ჰა-, ჰე-, ჰი- ნაწილაკ-თავსართთა რიგისაა.

ამ აფიქსთა თუ ნაწილაკთა ჩანოცილებით, წახურულის მსგავსად, რუთულურშიც ვინ ნაცვალსახელის ამოსავალ ფუძედ (ძირად) შუ- შნი, შ- გვევლინება.

რა ნაცვალსახელს რუთულურში აქვს ის ფუძე, რაც „ვინ“-ს: შივზ = ში-ვზ... (დიალ.: შივ — შიშ, ში-ვვ — ში-ჰე). „რა“-ს მნიშვნელობით რუთულურში დასტურდება შუ- ძირიც. ეს ვარიანტი დაცულია წარმოებით ამ ნაცვალსახელთან დაკავშირებულ სიტყვებში: შუნა „როგორ“, შუნავა „როგორც 'არ უნდა იყოს'“, შუდგ „რომელი (-რისა)“, შუდას „რამდენიც“ || შუმურ (I, II კლ.), შუმუბ (III კლ.), შუმუდ (IV კლ.) „რამდენი“; შუმურნარა (I, II კლ.), შუმუბნარა (III კლ.), შუმუდნარა „რამდენიმე“.

შივ-ზ: შიშ — შივ (|| ში-ვვ)- ნაცვალსახელში -ვ — ჰ || ვვ გრამატიკული კლასის ნიშნად გვესახება (შდრ.: ვუ-შ-, ვვ-შ...). ადამიანის კლასისთვის დამახასიათებელი ნიშანი გამოყენებულია ნივთის კლასის აღმნიშვნელ ნაცვალსახელში. ამ შემთხვევაში ვ — ჰ (ვვ — ვუ)- პრეფიქსების გამოყენება მეორეული მოვლენაა—გრამატიკული კლასის ნიშანთა რეინტერპრეტაციის შედეგია. წახურულის მსგავსად თანამედროვე რუთულურში აღრეულია ამ კატეგორიის სისტემა; ამ მხრივ ნორმები დარღვეულია, ყალიბი მოშლილი: ამა თუ იმ გრამატიკული კლასის მაწარმოებელი შესაძლოა მოექცეს იქ, სადაც იგი სულაც არ არის მოსალოდნელი¹.

ამასთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს რუთულურში ერთი ფაქტი: „რამდენი“-ს აღმნიშვნელი სიტყვა აქ დიფერენცირებულია გრამატიკული კლასების მიხედვით:

შუმუ „რამდენი (ქალი, კაცი)“ — ერგ. შუმუნია
ნათეს. შუმუნიდგ
მიცემ. შუმუნის...

შუმუბ „რამდენი (ცხოველი)“ — ერგ. შუმდირა
ნათეს. შუმდიდ
მიცემ. შუმდის...

შუმუდ „რამდენი (საგანი, მოვლენა)“ — იბრუნვის როგორც „შუმუბ“.

¹ ვვგ. ჯვირანოვილი, გრამატიკული კლასები წახურულსა და რუთულურში: იბერ.-კავკ. ენათმეცნიერება, ტ. V, 1953.

რასაკვირველია, ეს ნაცვალსახელიც რთული აგებულებისაა: შუ-მუ-შუ-მუ-ბ, შუ-მუ-დ. აქ მ(მუ) ამ ნაწარმოები თუ კონპოზიტიური ფუძის მეორე შემადგენელი ნაწილია და აღნიშნავს „ოდენ, ოდენი“-ს (-შდრ.: წახ. ნი-მე-გა = ნიმეგა „რამდენი“ (იხ. ზემოთ.). უდ.: ე-მა, ემრ — ე-მა-ო „რამდენი“-მე-მა, ქა-შა, ტე-მა || ტე-შა... „ამდენი, მაგდენი, იმდენი“...).

შუ- (შუ-მუ) ნაცვალსახელური ელემენტია; უექსპონენტოდ ადამიანის კლასს გამოხატავს (შესაძლებელია, ამ კლასის ნიშნის კვალი აქ -უ იყოს); ეგევე ფუძე -ბ (უბ) სუფიქსით („შუმუ-ბ“) III კლასისად გაიგება, ხოლო -დ-ს- (უდ) დართვით—IV კლასისად („შუმუდ“), შდრ. ხუნდ.: ში-ტუ „ვინ“; ში-ბ „რა“...

ერთი სიტყვით, შუ ფუძის მნიშვნელობის კონკრეტულობა ამა თუ იმ კლასის მიხედვით სათანადო ნაწარმოებლის დართვით ხდება.

ეს ფაქტიც ადასტურებს რუთულურში ვ — უ, ვვ — ვუ აფიქსთა ნივთთა კლასისთვის გაროყენების მეორე ულობას.

„შუ მ უდ“ || „შუ მუბ“ ნაცვალსახელის შესაბამისად შივზ ნაცვალსახელშიც მოსალოდნელი იყო -დ || -ბ-ს არსებობა; აღნიშნული ვითარების (რეინტერპრეტაციის) გამო არა გვაქვს.

ყურადღებას იქცევს რუთულური ვვზ და შივზ ნაცვალსახელთა ბრუნება:

სახელობ.	ვვზ „ვინ“	შივზ „რა“
ერგ.	ჰალ	ჰადირზ
ნათეს.	ჰალ-დვ	ჰადი-დ
მიცემ.	ჰალ-ვს...	ჰადი-ს...

ბრუნებისას, როგორც ამ ნიმუშებიდანაც ჩანს, რუთულური კითხვით ნაცვალსახელები ფუძემონაცვლეობით ხასიათდებიან: ვვზ — ჰალ... შივზ — ჰადი-.

მონაცვლე ფუძე „ირიბი“ ბრუნებისა იგივეა, რაც III პირის ნაცვალსახელები რუთულურში; შდრ.:

ჰა, ჰად „იგი (I, II კლ.)“	ჰად „იგი (III, IV კლ.)“
ერგ. ჰანივზ	ჰადირზ
ნათეს. ჰანივდვ	ჰადიდ
მიცემ. ჰანივის.	ჰადის...

აღსანიშნავია, რომ ვინ ნაცვალსახელის „ირიბ“ ბრუნებათა ფორმებად გამოყენებულია III პირის ნაცვალსახელი, დამახასიათებელი ადამიანის კლასის სახელებისათვის, ხოლო რა ნაცვალსახელის „ირიბ“ ბრუნებათა ფუძედ და ფორმებად კი ნივთის კლასის სახელებისათვის დამახასიათებელი ნაცვალსახელი. ამასთან აღსანიშნავია ამ მონაცვლე ფუძის რთული აგებულებაც:

ვინ ნაცვალსახელში:

ერგ.	ჰა-ლ	(შდრ. III პ. ნაცვალსახ.: ჰა-ნივზ
ნათეს.	ჰა-ლდვ — ჰა-ლდვ	ჰა-ნივდვ
მიცემ.	ჰა-ლვს...	ჰა-ნივის)

რა ნაცვალსახელში:

ერგ.	ჰა-დირზ	(შდრ. III პ. ნაცვალსახ.: ჰა-დირზ
ნათ.	ჰა-დიდ — ჰა-დიდვ	ჰა-დიდ — ჰა-დიდვ
მიცემ.	ჰა-დის...	ჰა-დის).

დასახელებულ ყველა შემთხვევაში საერთოა ჰა, რომელიც ძლიერ მოგვაგონებს წახურულ კითხვით ნაცვალსახელებში გამოვლენილ თავსართოვან ჰა, -ჰი — ნაწილას. მეორე ნაწილის შესახებ კი ზოგიერთი ცნობა ქვემოთ გვექნება მოცემული.

ჟ. უდური კითხვითი ნაცვალსახელებია: შუ „ვინ“ და ეკა (ვართაშენულში), ჰიკჷ (ნიჯურში) „რა“.

შუ ნაცვალსახელის ბრუნება ასეთ სურათს გვაძლევს:

ერგ. შინ
ნათეს. ში
მიცემ. შუ(ბ)...

უდურში ვინ ნაცვალსახელს მრავლობითი რიცხვის ფორმა არა აქვს. რიცხვის მიხედვით არ იცვლება რა ნაცვალსახელიც სახელობით ბრუნვაში (იცვლება „ირიბ“ ბრუნვებში).

ამ ნაცვალსახელთანაა დაკავშირებული სიტყვები: შუყაშუ (შუ-ყა-შუ) — ვინა და ვინ, როპლები“; შუკალ „არავინ“ (სახელობ.), შუკალენ „არავინ“ (ერგ.)...

უდურში „ვინ“ ნაცვალსახელის ფუძედ (ძირად) გამოიყოფა შუ || შ ელე-მენტის, რომელსაც შეიძლება დაერთოს კითხვის ნაწილაკი -ა: შუ -ა „ვინაა?“ (შდრ. მანო „რომელი“ — მანოა „რომელია?“...).

თანამედროვე უდურს გრამატიკული კლასები აღარ მოეპოვება და, მაშასადამე, ამ ნაცვალსახელის ფუძეშიც სათანადო აფიქსის არსებობა გამოირიცხულია, არც გაქვევებული სახითაა შემონახული, არც კვალი ჩანს (თუ ასეთად ამ შემთხვევაში უ ხმოვანი არ გვევლინება: შ-უ).

ფუძის აგებულებითა და ბრუნებით ყურადღებას იქცევს უდური რა ნაცვალსახელიც:

მხოლ. რ.	მრავლ. რ.
სახელობ. ეკა	—
ერგატ. ეტინ	ეტლონ — *ეტუხენ
ნათეს. ეტა(ა)	ეტლო(ა)
მიცემ. ეტუ(ბ)...	ეტლო(ბ)...

ფუძის მონაცვლეობა ამ შემთხვევაშიაც თვალსაჩინოა: ე-კა — ე-ტ-ინ..., ეტლონ — *ე-ტ-უხ-ენ...¹

მონაცვლე ფუძეებში მხოლოდობითსა და მრავლობითში საერთოა თავკიდური ე-. ამ ე-ს ნიჯურში შეესაბამება ჰი-. ფშინვიერ შემართვიანი ვარიანტი ნიჯურში რა ნაცვალსახელის ირიბ ბრუნვათა ფორმებსაც გასდევს, შეინიშნება აგრეთვე წარმოებით ამ ნაცვალსახელთან დაკავშირებულ სიტყვებში.

უდური (ნიჯური) ჰი- და რუთულური (ირიბ ბრუნვებში გამოვლენილი) ჰა- შესაბამის ოდენობებად წარმოგვიდგება; აღნიშნული ე- კი ამის განართივებული ვარიანტი ჩანს.

¹ — უხ მრავლობითი რიცხვის ნიშანია უდურში, შდრ.: ადამარ „ადამიანი“, ადამარ-უხ „ადამიანები“... — უხ ნიშნის -ხ ელემენტი, როგორც წესი, ხმოვნებს შორის მკლერდება და გვაძლევს ლ-ს (ვლ. ფანჩიძე). ეს მოვლენა მეტ-ნაკლებად დამახასიათებელია ლეზბიური ჯგუფის მხვა ენათათვისაც.

რა ნაცვალსახელს უკავშირდება რიგი უღური სიტყვა: ეკა (← ეკა-ეკა) || ჰიკვ „რაგინდარა, რაც-კი“, ეკალუ (ბ) „რატომ, რისთვის“; ეთვრ || ჰეთვრ „როგორ, ვითარ“ (შდრ.: მე-თვრ „ამგვარად“, ქა-თვრ „მაგვარად“, ტე-თვრ || შე-თვრ „იმგვარად“...); ევახტ, ჰევახტალ „როდის, რადროს“ (შდრ.: ტევახტ „იმ დროს“...); ეყარა || ჰემა „რამდენი(ც), რაოდენი(ც)...“ ეჯჷრვ „როგორი, რანაირი“ (შდრ.: მეჯჷრვ, ქაჯჷრვ, ტეჯჷრვ — „ამგვარი, მაგნაირი, იმგვარი...“); ენეხ „უკვე, ამის შემდეგ (← *რას)...“

ყველა დასახელებულ სიტყვაში გვაქვს „რა-ს ცნებასთან დაკავშირებული ელემენტები ეკა-ს ან ე-ს სახით: ე და ეკა ბადალი მნიშვნელობით გამოიყენება:

სხვა მაგალითები: ე ადამარა? „რა კაცია? როგორი ადამიანია?“ ე განეა? „რა ადგილისაა?“ ე. ი. როგელი კუთხიდანაა, ქვეყნიდანაა, მხრიდანაა? ე მუჭაა! „რა ტკბილია! როგორი ტკბილია!“...

უნდა შევნიშნოთ, რომ მსაზღვრელად ეს ნაცვალსახელი ეკა-ს სახით არ გამოიყენება (ე შავატაა! „რა ლამაზია!“ და არა ეკა შავატაა!..), რაც შემთხვევითი არ არის: სხვა ნაცვალსახელებისა და ატრიბუტული სახელების მსგავსად ეს ნაცვალსახელიც, გართულებული სხვადასხვა ელემენტით და დასმული ამა თუ იმ ბრუნვაში, სუბსტანტივადაა გაგებული).

ე- ელემენტის მოცილებით „რა“ ნაცვალსახელის სახელობითი ბრუნვის ფუძეში რჩება -კა და „ირიბი“ ბრუნვებისაში -ტინ, -ტა(ა), -ტუ(ბ), ხოლო მასთან დაკავშირებულ ადვერბიალურ სიტყვებში -თვრ, -კალუ(ბ), -ნე(ბ)...

-ინ, ა(ა), უ(ბ) ბრუნვის ნიშნებია¹, „-კა-ს -ა კითხვის ნაწილაკია (შდრ. შუა „ვინაა?“ მს — მა-ა „სადაა?“); ზოგჯერ ეს -ა გრძელ ხმოვნად ისმის: ეკა; შესაძლებელია: ეკა — *ე-კა-ა; აქ ძირეულ ელემენტად კა გამოიყოფა თითქოს; მის მონაცვლედ „ირიბ“ ბრუნვებში -ტ- გამოდის.

სხვა ცნობები იხ. ქვემოთ.

4. ლეზგიურში (კიურულში) „ვინ“ ნაცვალსახელის ძირეული ელემენტი წახურულ-რუთულურსა და უღურში (სხვადასხვა ხმოვნით) დაცული შ ძირის-მეღერი ვარიანტითაა წარმოდგენილი: ვუჟ=ვუ-ჟ; ხოლო „რა“ ნაცვალსახელისა -ჩ აფრიკატის სახით: ვუჩ=ვუ-ჩ.

ამ ნაცვალსახელებს ლეზგიურშიც არ ეწარმოებათ მრავლობითი რიცხვის ფორმა².

ორივე კითხვითი ნაცვალსახელი მონაცვლე ფუძეებით იბრუნვის:

¹ უღური კითხვითი ნაცვალსახელები იბრუნვიან იმავე ნიშნებით, რითაც სხვა სახელები, მათ შორის — რითაც არსებითი სახელები (იგულისხმება ამა თუ იმ ელემენტით გართულებული, ჩვეულებრივი ერთმარცვლიანი არსებითი სახელები), მაგ.: ზნგ „ზარი“ — ერგ. ზნგ-ენ, ნათ. ზნგ-ნ-აჲ, მიცემ. ზნგ-ნ-უ(ბ)... აშ „საქმე“ — ერგ. აშ-ენ, აშ-ნ-აჲ || აშ-ლ-უნ, აშ-ნ-უ(ბ) || აშ-ლ-ა(ბ)...; შდრ., აგრეთვე: თურ „ფეხი“ — ერგ. თურ-ინ... ვიჩი „ძმა“ — ნათეს. ვიჩჲ — ვიჩი-აჲ (დიალ.: ვიჩაჲ)...

² ვეყრდნობით (აქაც, სხვაგანაც) პ. უსლარის ცნობებს (П. Услар Кюринский язык, გვ. 75: «Во множественном числе ууж неупотребительны...»); თუმცა პ. უსლარივე შენიშნავს: არის შემთხვევა ამ ნაცვალსახელის მრავლობით რიცხვში ხმარებისათ: აქტალეჟ-აბაჟურ, ვუჟარ (уужар) და „ამ სახლში მყოფნი ვინ (მრ.) არიან?“ (დასახელ. შრ., გვ. 75).

ვუჲ „ვინ“	ვუჩრა ¹ „რა“
ერგ. ნი	ქაუ
ნათ. ნი-ნ	ქაუ-ნ
მიც. ნი-ზ...	ქაუზ-ზ ქაუეზ ¹

სახელობითის ფუძე ორივე შემთხვევაში მარტივი აგებულებისა არ არის: ვუჲ = ვუ-ჲ; ვუჩრა = ვუ-ჩრა. ამ უკანასკნელს შეიძლება დაერთოს კითხვითი ნაწილაკი -ა: ვუჩრა-ა.

-ჲ, -ჩრა, როგორც ითქვა, ძირეული ელემენტებია; ვუ- — ჲუ „ვინ“ ნაცვალსახელში ადამიანის კლასის სახელებისათვის დამახასიათებელი პრეფიქსია — გაქვევებული სახით შემონახული². „რა“ ნაცვალსახელში ასეთივე ვუ- (— ჲუ) ელემენტის არსებობის შესახებ იგივე ითქმის, რაც ამავე მნიშვნელობის ვ — ჲ (ვუ- || ვუ-)-ს შესახებ ითქვა რუთულურ „რა“ ნაცვალსახელთან დაკავშირებით.

ლეზგიურ კითხვით ნაცვალსახელებშიც დასტურდება ბრუნვათა ის მაწარმოებლები, რაც სხვა სახელებს, კერძოდ, არსებით სახელს აქვს³.

ყურადღებას იქცევს ლეზგიურში როგორც „ვინ“, ისე „რა“ ნაცვალსახელის ერგატიული ბრუნვის წარმოება: ჩვენი ვარაუდით, ორივე შემთხვევაში ეს ბრუნვა წმინდა ფუძითაა წარმოდგენილი: ნი „ვინ“ (ერგ.), ქაუზ „რამ“ (resp. „რა“)⁴.

რა ნაცვალსახელის „ირიზ“ ბრუნვათა ფუძის ძირეული ელემენტი ქა ლეზგიურში ბგერითად და მნიშვნელობით შეესაბამება უდურში დეფექტურად (მხოლოდ სახელობით ბრუნვაში) შემონახულ რა ნაცვალსახელის კ ელემენტს (უდ.: ე-კ-ა — ლეზგ. ქა-უზ). ლეზგიურ-უდურის ამ მონაცემთა შესაბამისი ძირეული ელემენტები დაცული უნდა ჰქონდეთ წარმოებით რა ნაცვალსახელთან დაკავშირებულ სიტყვებში ლეზგიური ჯგუფის მეზობელ ენებსაც, სახელდობრ, ლაკურს, სადაც მყოფობისა და მიმართულების აღმნიშვნელ ზმნისართებში შემონახულია ქი || გი ძირები⁵; ხუნძურს: ქინ „როგორ“, ქინაუ „რომელი — I კლ.“, ქინაჟ „რომელი — II კლ.“, ქინალ „რომლები“⁶...

ლეზგიური ვინ ნაცვალსახელის „ირიზ“ ბრუნვათა ფუძე (ნი-), რუთულური „ვინ“ და „რა“ ნაცვალსახელების „ირიზი“ ბრუნვების ფუძეთა ანალოგიურად, III პირის ნაცვალსახელი უნდა იყოს გენეტურად და იგი ბგერითად და მნიშვნელობით უნდა უკავშირდებოდეს ლეზგიურივე მითითებით ნაცვალსახელში — ვანიმა-ში — დაცულ ძირეულ ნი-სა და უდურში (ზმნაში) შემონახულ ნე ნაცვალსახელს („იგი“-ს).

¹ П. У с л а р, დასახელ. შრ., გვ. 69.

² შდრ. ზემოთ აღნიშნული წახურულ-რუთულური ვუ-შუ, ვუ-შ... ნაცვალსახელები: ლეზგიური ვუ(ჲ) და წახურულ-რუთულურის აღნიშნული ნაცვალსახელის ვუ- ელემენტთა იგივეობა ეპეს არ უნდა იწვევდეს.

³ აქაც, უდურის მსგავსად, უთუოდ იგულისხმება რაიმე ელემენტით გართულებული ფუძე: შდრ.: ბაბა „მამა“, ბაბადი „მამამ“, ბაბადი-ნი „მამის“, ბაბადი-ზ „მამას“...

⁴ სპეციალურ ლიტერატურაში -ი || -ჲ (უზ) ხმოვანი ერგატივის სუფიქსადაა მიჩნეული, რაც არ უნდა მართლდებოდეს ფაქტობრივ: -ი || -ჲ (უზ) ჩვენი ვარაუდით საბრუნებელი ფუძის ან მართულებელი ელემენტის კუთვნილებაა (ზოგიერთი შენიშვნა იხ. ქვ.).

⁵ П. У с л а р, Лакский язык, გვ. 65—68.

⁶ П. У с л а р, Аварский язык, გვ. 104.

ტაბასარანულშიც, როგორც ვხედავთ, სახელობითის ფუძეს „ირიბი“ ბრუნვების ფუძე მონაცვლებით უპირისპირდება: **ჩუჟ — ში¹-ლ-** (ლ. ჟირკოვის გამოთქმით: სახელობითის ენაცვლება სუბლექტიური ფუძე შ(ილ)).

ეს მონაცვლე ფუძე ა. დირსა და ლ. ჟირკოვს განსხვავებულად აქვთ წარმოდგენილი: ა. დირი ურედუქციო ვარიანტს გვაძლევს (შილ-: შილე, შილინ, შილიზ...), ხოლო ლ. ჟირკოვი — რედუცირებულს (შლ-: შლი, შლინ, შლიზ...), თუმცა ამ ნაცვალსახელის ბრუნვების შესახებ მსჯელობიდან ჩანს, რომ ურედუქციო ვარიანტი არც ლ. ჟირკოვს დარჩა შეუმჩნეველი¹.

უნდა ვიფიქსირებოდეთ, რომ ა. დირის ცნობები ტაბასარანულის უფრო ძველ ვითარებას ეყრდნობა: შეკუმშული ვარიანტი აღნიშნული ნაცვალსახელის ფუძისა მიღებულია ურედუქციო ვარიანტისგან: შლ — შილ —. ეს ფუძე ისევე, როგორც სახელობითის ფუძე, რთული მონაცემია: შლ: შლ || ← შილ- (-ე? -ნ, -ზ ბრუნვის ნიშნებია — ის ნიშნები, რაც სხვა სახელებშიაც გამოიყენება).

ტაბასარანული **ჩუჟ**: **ჩუჟ-ჟ**: „ვინ“ ნაცვალსახელის ძირეული ელემენტი -ჟ, ლეზბიურის მსგავსად, ამ ჯგუფის სხვა ენებში გამოვლენილი შ-ს მქლერი ვარიანტი ჩანს; მისი კორელატია თვით ტაბასარანულში „ირიბ“ ბრუნვებში გამოყოფილი შ:ც (ში-). ოღონდ საკითხი ისმის: რატომ შემოგვინახა ენამ სახელობითში მქლერი და სხვა ბრუნვებში ყრუ-ფშვინვიერი ვარიანტი? სახელობითში უნდა გვექონოდა ბოლოხმოვნიანი ფუძე; სხვანაირად: ძირეულ ელემენტს ჟ-ს უნდა ხლებოდა ხმოვანიც (ჩუჟ-ჟი ← ვუჟ-ჟი) — ისეთი, როგორიც მის შესაბამის შ-ს აქვს „ირიბ“ ბრუნვებში (ტაბასარანულშივე): ში-ლე... და მომიჯნავე ენებში, სადაც კი ეს ფუძე დასტურდება (შდრ., წახ. შა, შუ-, რუთ. ში-, უდ. შუ-, ში-); ხოლო ხმოვნებს შორის მოქცეულმა *შ-მ მოგვცა -ჟ: ჩუჟ ← ვუშ ← *ვუ-ში → ვუჟი. ხმოვნებს შორის ბგერათა გამჟღერება ჩვეულებრივია ლეზბიური ჯგუფის ენებში.

რაც შეეხება ჩუჟ-ს, ესეც მეორეული მოვლენა ჩანს ფონეტიკურად: **ჩუჟ ← *ვუჟ** ვ-ს გაფშვინვიერების შედეგად². „ვინ“ ნაცვალსახელის ფუძეში ადამიანის კლასისთვის დამახასიათებელი ამგვარი პრეფიქსის არსებობა სავსებით ბუნებრივი და კანონზომიერია (შდრ.: წახ. ვუ-შუ-, რუთ. ჭუ-შ-; ლეზბ. ვუ-ჟ...; აგრეთვე: ხუნდ. ში-ჟ...).

რაც შეეხება -ლე, -ლენ, -ლეზ || -ლი, -ლინ, -ლიზ ელემენტებს, რომლებიც „ირიბ“ ბრუნვებში ახლავს ძირეულ შილ-ს, რა თქმა უნდა, ძირის კუთვნილება არ არის. ტაბასარანულში ეს ელემენტები ისეთივე მონაცემი ჩანს, როგორც ზემოთ რუთულურ კითხვით ნაცვალსახელებში გამოვლინდა

¹ სახელდობრ, ლ. ჟირკოვი აღნიშნავს: „...Местопомение ч у ж имет в акт. и других надежах особую сущностивную основу и (и) т.“ (დასახ. შრ., გვ. 103).

როგორც ლ. ჟირკოვიც აღნიშნავს, ა. დირი ეყრდნობა ტაბასარანულის ჩრდილოურ დიალექტებს, ხოლო თვითონ ლ. ჟირკოვი სალიტერატურო ტაბასარანულსა თუ ამ ენის სამხრული დიალექტების მონაცემებს, ამასთან მისთვის ცნობილია ჩრდილოური დიალექტებიც. მაშასადამე, აღნიშნულ შემთხვევაში გვეძლევა ცნობები ტაბასარანულის სხვადასხვა დიალექტიდან; განსხვავება დასახელებულ ავტორთა ცნობებში ამით უნდა აიხსნას.

² ამ შემთხვევაში ხომ არა გვაქვს ტაბასარანულში სამეცნიერო ლიტერატურიდან ცნობილი დისიმილაციური გამჟღერების ანალოგიურად თუ საპირისპიროდ რომ ვთქვათ, დისიმილაციური დაყრუება-გაფშვინვიერების პროცესი? — ამ მოვლენას ცალკე დაკვირვება დასჭირდება.

-ლ, -ლღ ← ლგღღ, -ლგს || -ღირბ, -ღიდღ, -ღის ელემენტთა სახით. რუთულურ-ტაბასარანულში აღნიშნული ზონაცემები გამოდის იმავე ფუნქციით, რითაც შბ, შინ, შინი, შის წახურულში და -ტინ, -ტაჲ, -ტუხ უღურში.

რა ნაცვალსახელის ბრუნება ასეთია ტაბასარანულში:

მხოლოდობით რიცხვში:

ა. ღირის მიხედვით:	ლ. ჟირკოვის მიხედვით:
სახ. ქი	ქუ
ერგ. ქი-ღე	ქ-ტი
ნათ. ქი-ღე-ნ	ქ-ტი-ნ ქ-ღი-ნ
მიც. ქი-ღე-ზ... ¹	ქ-ტი-ზ ქ-ღი-ზ... ²

მრავლობით რიცხვში:

სახ. ქი-არ
ერგ. ქი-არ-ე
ნათ. ქი-არ-ე-ნ
მიც. ქი-არ-ე-ზ... ³

ტაბასარანულში „რა“ ნაცვალსახელს წარმოებით უკავშირდება სიტყვები: ქიჯურ „როგორი“, ქუყან „საღამდე, რა მანძილაღდე“, ქატინდი „როგორ, რით, რა გზით“, ქიცო „როგორ, რანაირად; როგორი“, ქიცობ, ქიცირ „რომელი“, ქიხდარ „რომელნი“, ქუნუ „როგორ, როგორი“, ქუნუბ „რომელი(ც)“...⁴

ტაბასარანულ რა ნაცვალსახელთან დაკავშირებით რამდენიმე მომენტი იქცევის ყურადღებას: 1) ეს ნაცვალსახელი ტაბასარანულშიც წარმოდგენილია მართულბელი ელემენტებით: -ღე, -ღენ, -ღეზ || -ტი, -ტინ, -ტიზ. 2) ამ ნაცვალსახელის ფუძეშიც დასტურდება იგივე ელემენტი, რაც ტაბასარანულისავე ვინ ნაცვალსახელშია გამოვლენილი: ქუ- (იხ. ზემ.). 3) ტაბასარანულში (დიალექტებში) ქუ-ს ქი ვარიანტიც აქვს.

ამ მომენტებთან დაკავშირებით ჩნდება კითხვები: 1) რა ნაცვალსახელის გამოშხატველი ქუ || ქი იგივეა თუ არა, რაც ვინ ნაცვალსახელის ქუ- (← *ვე-); მაშინ ხომ არ დაისმის საკითხი „რა“-ს აღმნიშვნელ სიტყვაში ძირეული ელემენტის დაკარგვის შესახებ⁵; 2) ასეთი ელემენტები ხომ არ არის შემონახული წარმოებით ამ ნაცვალსახელთან დაკავშირებულ სიტყვებში: ნ || დ || ტ ან ჯ, ც-ს სახით? (იხ. ზემოთ).

¹ ა. ღირი, დასახელ. შრ., გვ. 36.

² ლ. ჟირკოვი, დასახელ. შრ., გვ. 104.

³ მრავლობითში ამ ნაცვალსახელის ბრუნების პარადიგმა წარმოდგენილი გვაქვს ა. ღირის მიხედვით; ლ. ჟირკოვი ამ ნაცვალსახელთა ბრუნვის ფორმები მრავლობითში მოცემული არა აქვს, თუმცა იგი ერთგან ამბობს: Будучи же самостоятельными, вопросительные местоимения имеют полное склонение и формы мн. числа» (დასახელ. შრ., გვ. 108. ხაზი ჩვენია — ე. ჯ.).

⁴ მაგალითები მოგვყავს ა. ღირისა და ლ. ჟირკოვის ზემოთ დასახელებულ შრომების მიხედვით.

⁵ სიტყვაში ძირეული ელემენტის დაკარგვა შეინიშნება სხვა შემთხვევებშიაც.

არ არის გამორიცხული ისიც, რომ აქ რუთულურ-უდური (ნიჯური) ჰა, -ჰი-ს შესაბამისი ძი || ძუ გვექნდეს; აქ უნდა ვიგულისხმოდ ვეღმენ-ტისაგან ლაბიალიზაციის გზით ძ-ს წარმოქმნა: ჰ — ჰჷ — ძ (რაც ლეზგიურ ენებში სხვა ფაქტებითაც დასტურდება)¹. ანასთან კითხვა ისმის იმის შესახებაც, თუ რა მიმართებაშია უ და ი ხმოვანი რა-ს აღმნიშვნელ ძუ || ძი-ში? (ხმოვანთა მეწეობით ხომ არ ხდება სათანადო გრამატიკული მნიშვნელობის გააზრება?)².

II

6. ზემოთ ცალ-ცალკე მოცემული გვაქვს ცნობები ლეზგიური (კიურული) ჯგუფის ენათა „ვინ“ და „რა“ კითხვითი ნაცვალსახელების აგებულებისა და ბრუნების შესახებ.

აღნიშნულ ენათა კითხვითი ნაცვალსახელების ერთმანეთთან შედარება გვიჩვენებს, რომ: 1) „ვინ“ ნაცვალსახელს ყველა ამ ენაში ერთი და იგივე ან ერთმანეთის შესატყვისი ფუძე (ძირი) აქვს:

ა) წახურ.: შ (შა, შე, შუ)	ბ) ლეზგ.: ე
რუთულ.: შ (ში)	ტაბას.: ე ში! („ირიბ“ ბრ-ში)
უდურ.: შ (შუ, ში)	

დასახელებული ენები ამ მხრივ სიახლოვეს იჩენენ მეზობელ ენებთან: მაგალითად, ეგვევ ფუძე (ძირი) აქვს შესაბამის ნაცვალსახელში ხუნძურს (ში-ჷ „ვინ — I კლ.“, ში-ჲ „ვინ — II კლ.“), ლაკურს (შში-), დარგულს (ში-1 „ირიბ“ ბრ-ში)...³

2) ლეზგიური ენა თითქოს განცალკევებით დგას: აქ კითხვით ნაცვალსახელთა ფუძეში არ ვლინდება შ (ან: შა-, შე-ში, შუ-) ძირი; მხოლოდ სახელობითში დასტურდება ამ შ-ს შესაბამისი ძირი და ისიც ფონეტიკურად სახეცვლილი: ვუ-ჷ („ვინ“), ვუ-ჩ („რა“). მაგრამ ლეზგიურს გააჩნია წარმოების მიხედვით ამ ნაცვალსახელთან დაკავშირებული (აგებულებით რუთულურის სათანადო მონაცემთა მსგავსი) სიტყვები, სადაც მეღავენდება დასახელებული შ (შუ) ძირიც: შ უ მ უ დ „რამდენი“: შუმუდ დოღ „რამდენი დღე“, შუ მ უ: შუმუ თიშ „რამდენი ადამიანი“; შ უ მ უ დ არა „რამდენჯერ“...⁴ მაშასადამე, ლეზგიური ჯგუფის სხვა ენათა კითხვით ნაცვალსახელში დადასტურებული ძირი (შ) საკუთრივ ლეზგიურშიც იჩენს თავს, ოღონდ სხვაგვარ ვითარებაში.

3) გარკვეულ შემთხვევაში ს.ა.ზ.ი.ა.რო ფუძე აქვს ვინ და რა ნაცვალსახელს⁵; ეს ფაქტი დასტურდება, კერძოდ, რუთულურში: ში-გ-ი („რა“)—

¹ საკითხი ლეზგიური ჯგუფის ზოგიერთი ენის მასალების მიხედვით წარმოდგენილი გვაქვს შრომაში „წახურული და რუთულური ენების ფონეტიკის ძირითადი საკითხები“ (წაკითხულია მოხსენებად თ. ს. უ. კავკას. ენათა კათედრის სხდომაზე 1954 წ. დეკემბ.).

² უ და ი ხმოვანთა სემანტიზაცია თუ გრამატიზაცია შეინიშნება თითქოს ლეზგიური ჯგუფის სხვა ენებშიც: შდრ.: რუთულ.: ვუჯ თვითონ — I კლ. სამ — ვიჯ თვით. III კლ. სამო || რიჯ თვითონ. II კლ. სამა; წახურ.: შენდუნ „მის (კაცის)“ — შენდინ „მის (ქალის)“... თუ აქ სხვა მოვლენასთან არა გვაქვს საქმე.

³ ხუნძურში „ირიბ“ ბრუნებებში შ-ს მონაცვლედ გამოყენებული ლ-ც პირველის (შ-ს) ფონეტიკური ვარიანტი ჩანს (ილ. ცერცვაძე).

⁴ И. У с л а р, Кюринский язык, გვ. 473, 602.

⁵ შდრ.; მეგრ.: ჰან; მინ „ვინ“ — მუ „რა“, რომლებიც „ერთი და იმავე ჯგუფის ვარიანტებს წარმოადგენენ“ (არნ. ჩიქობავა).

ტუ-ში-ა, ტუ-ში-ბ („ვინ“). აქ გვაქვს ხუნძურისა და ლაკურის ანალოგიური ვითარება: ხუნძ.: ში-ტუ, ში-ა „ვინ“—ში-ბ „რა“; ლაკ. ც-უ „ვინ“—ცი-ი „რა“¹.

სხვა შემთხვევაში თითქოს საზიაროა მაწარმოებელი — ასეთად არ ჩანს ფუძე; მაგ. ტაბასარანულში: ქუ || ქი „რა“ — ქუ-ე (← ვუ-ე ← *უ-შ) „ვინ“.

საზიარო ფუძე აქვთ წახურულ ვინ ნაცვალსახელს ყველა ბრუნვასა (ჰი-შუ-ნა, ვუ-შუ-ნა, შა-ტა-ნა...) და რა ნაცვალსახელის „ირიბ“ ბრუნვებს (ნი-შ...).

ამ მხრივ ერთგვარად განსხვავებული მდგომარეობაა საკუთრივ ლეზგიურსა და უდურში (იხ. ზევ.)

7. ადამიანის კლასი „ვინ“ ნაცვალსახელის მიხედვით დიფერენცირებული არ არის მამრობითი სქესისა და მდედრობითი სქესის ადამიანთა ჯგუფებად, დიფერენციაცია არ ხდება არც ასაკის მიხედვით (შდრ.: ხუნძური ში-ტუ „ვინ“ — I კლ.; ში-ა „ვინ“ — II კლ.; ში-ბ „რა“ — III კლ.), თუმცა ჩვენთვის ამჟამად საინტერესოა ჯგუფის ენათაგან წახურულსა და რუთულურში მხოლოდობით რიცხვში გარჩეულია ოთხი გრამატიკული კლასი (I კლ.: მამრ. სქ. ყველა ასაკის ადამიანი, II კლ.: მდედრ. სქ. ყველა ასაკის ადამიანი, III კლ.: ცხოველები და ზოგიერთი საგანი, IV კლ.: საგნები და ზოგი ცხოველი)², ხოლო ტაბასარანულში — ორი (გონიერთა და არაგონიერთა) კლასი³.

მეორეულ მოვლენად მიჩნეული ვინ კლასის ბიფურკაცია არ ხდება ლეზგიურ ენებში, როგორც ეს, მაგალითად, ხუნძურშია მომხდარი (ში-ტუ ვინ — I კლ. — ში-ა ვინ — II კლ.⁴). ამ მხრივ ლეზგიური ენები ქართულის ანალოგიას გვიჩვენებენ. ლეზგიური ჯგუფისა და ქართველურ ენათა მდგომარეობა მეორდება ხუნძურის მონიჯნავე ანდიურ ენაშიც, სადაც ვინ — ნაცვალსახელი გამოხატავს ადამიანის კლასს ზოგადად — აქ ემ? „ვინ“? „დაესმის კითხვად ადამიანის ყველა კლასს განურჩევლად სქესისა“⁵.

8. ლეზგიური ჯგუფის კითხვით ნაცვალსახელებს ეწარმოებათ მრავლობითი რიცხვის ფორმა. ოღონდ ამ მხრივ ამ ენებში ერთნაირი მდგომარეობა არ არის: „ვინ“ ნაცვალსახელი მრავლობით რიცხვში იხმარება წახურულში (სახელობითში), ტაბასარანულში (ყველა ბრუნვაში); იშვიათად (სახელობითში) ლეზგიურსა და რუთულურშიც; უდურში — სულ არა.

„რა“ ნაცვალსახელს მრავლობითში აწარმოებენ: ტაბასარანული — ყველა ბრუნვის ფორმით, უდური — მხოლოდ „ირიბ“ ბრუნვებში; არ შეინიშნება წახურულში, რუთულურსა და ლეზგიურში.

¹ П. Услар, Лакский язык, გვ. 69; Аварский язык, გვ. 103.

² А. Дирр, Цхурский язык (§ 5), Рутульский язык §§ 4, 5; ევა ჯეირანიშვილი, გრამატიკული კლასები წახურულსა და რუთულურში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, 1953.

³ Л. Жирков, Табасаранский язык, 1948; А. Дирр, Грамм. очерк табасаранского языка, 1905, გვ. 9, § 4.

⁴ ტაბასარანულის მსგავსად ორი კლასია გარჩეული წახურულში მრავლობით რიცხვში, ერთ კლასადაა წარმოდგენილი ყველა ჯგუფი მრავლობით რიცხვში რუთულურში (იხ. ზევ. დასახელ. შრ.).

⁵ ხუნძურის შესახებ იხ. პროფ. არნ. ჩიქობავას „ნაცვალსახელთა ბრუნვა ხუნძურში“: ენმკის მ., XII, 1942.

⁶ ილ. ცერცვაძე, კითხვით ნაცვალსახელთა ფუძეები ხუნძურში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IV, 1953.

იქ, სადაც მრავლობითის ფორმა არ დასტურდება; სათანადო შემთხვევებისთვის ამ ენებში გამოყენებულია მხოლოდობითის ფორმა.

აღნიშნული ვითარება ლეზგიური ჯგუფის ენებისა, ვფიქრობთ; მიუთითებს იმაზე, რომ მრავლობითი რიცხვის წარმოება კითხვით ნაცვალსახელებში სრულიად ახალი, მეორეული მოვლენაა (ალბათ, სხვა ნაცვალსახელოვნალოგიით გაჩენილი).

9. ბრუნვის ნიშნები ლეზგიური ჯგუფის კითხვით ნაცვალსახელებში თითქმის ისეთივეა, როგორც სხვა სახელებში: ზოგიერთი გამიჩნაკლისის გარდა, აქ მეორდება თითქმის ყველა ის ნიშანი, რაც არსებით სახელებში ან სხვა ნაცვალსახელებშია დამოწმებული¹.

კითხვით ნაცვალსახელოვნება ბრუნვის ზოგიერთი თავისებურების შესახებ (კერძოდ, ლეზგიურში ამ ნაცვალსახელის ერგატიულ ბრუნვასთან დაკავშირებით) ზემოთ გვქონდა ლაპარაკი. სხვა თავისებურება (ფუძეთა წარმოქმნა), რომელსაც ბრუნვისას იჩენენ ეს ნაცვალსახელები, გამოყენებაშია. თავისებურება გამოიხატება ორი მომენტით: 1) კითხვითი ნაცვალსახელები ბრუნვისას იჩენენ ფუძე-მონაცვლეობას; 2) ეს მონაცვლე ფუძეები ავლენენ ბრუნვის თავისებურ ტიპს (იხ. ქვემოთ).

10. ლეზგიური ჯგუფის ენებში ატრიბუტული სახელები (ზედსართავო სახელები, რიცხვითი სახელები, კუთვნილებითი და მითითებითი ნაცვალსახელები...) არ იცვლიან ფორმას არც ბრუნვისა და არც რიცხვის მიხედვით (ზოგ ენაში ცვლა ხდება მხოლოდ გრამატიკული კლასების მიხედვით — იმის შესაბამისად, თუ რას საზღვრავს იგი). ამ ენებში დასტურდება ფორმა-უცვლელი მსაზღვრელები. მეტყველების დასახელებული ნაწილი (ნაწილები) ფორმაცვალბადნი ხდებიან, თუ გაიგებიან სუბსტანტივად. ატრიბუტივთა გასუბსტანტივება ხდება ამა თუ იმ სპეციალური ელემენტით, რომელსაც მოსდევს ბრუნვის ნიშნები. ეს ფუძის გამართულბელი ელემენტი, დასახელებულ ენებში მრავალფეროვანია; ამგვარ ელემენტთა ნაირსახეობა ქმნის ბრუნვის სერიებს. ყველა ამ სერიის აქ გათვალისწინება შორს წავიყვანს: შემოვიფარგლებით ამ მხრივ კითხვითი ნაცვალსახელებით.

„რა“ ნაცვალსახელის ბრუნვის ხასიათის გასარკვევად შევუდაროთ ერთმანეთს წახურული და უდური ენების სათანადო მონაცემები:

წახ.: ჰიჯონა	უდ.: ეკა.	„რა“
ერგ. ნიშინ	ეტინ	„რამ“
ნათ. ნიშინ(ი)	ეტა(ა)	„რის“
მიც. ნიშის... ¹	ეტუ(ხ)	„რას“...

ზემოთ აღნიშნული გვაქვს, რომ სახელობით ბრუნვაში „რა“-ს გამომხატველია ჯ(ო) ძირეული ელემენტი; ჰი- და -ნა ნაწილაკებია: ჰი — (ჰა-ს პარალელურად) დადასტურების, კატეგორიულობის აღმნიშვნელი თავსართოვანი ნაწილაკია, ხოლო -ნა კითხვისა.

¹ იხ. II. Услар, Кюринский язык; А. Дирр, Цахурский язык, Рутульский язык, Грамматика удинского языка, Грамм. очерк табасаранского языка; Л. Жирков, Табасаранский язык.

უღურში სახელობითში -ა კითხვის ნაწილაკია; ეკ ან ე- „რა“-ს რაობაზე მიუთითებს; ე-ს კ ელემენტის გარეშეც აქვს ეს მნიშვნელობა: ე- გამოხატავს „რა“-ს შინაარსს ყველა ბრუნვაში. ამია ბადალია წახურულში „ირიბი“ ბრუნვების ფუძეში გამოვლენილი წი- თავსართოვანი ელემენტი (დასტურდება ამ ნაცვალსახელთან წარმოებით დაკავშირებულ სიტყვებშიც. იხ. ზემ.). წახურულში „ნი“-სა და უღურში „ე“-ს ჩამოცილებით ფუძეში რჩება: -შინ, შინ(ი), შის... (წახ), -კ, -ტინ, ტა(ა), ტუ(ბ)... (უღ.). ეს ელემენტები ერთნაირი მნიშვნელობის „დანართებად“ წარმოგვიდგებიან. არც ერთი ამათგანი არ არის ფუძის (ძირის) კუთვნილება.

ერთ შემთხვევაშიაცა და მეორეშიც ამ ელემენტთა გამოყენების არე „რა“ ნაცვალსახელით არ განისაზღვრება:

- შინ (განსაზღვრულ შემთხვევაში შჷ-ს პარალელურად), - შინ(ი), შის... გვხვდება სახელთა მრავლობით რიცხვში ბრუნებისას და მხოლოდობით რიცხვში III კლასის აღმნიშვნელ ზედსართავ სახელებში. ნიმუშები:

ა) დექარ მამები“ (მხ. დექ)	ბ) შენბუ „ისინი“ (მხ. შენა)
ერგ. დექაშჷ ← დექარ-შჷ...	შენბუშჷ შენბუშინ
ნათ. დექაშინ	შენბუშინ
მიც. დექაშის...	შენბუშის...

- გ) ხაბზა „დიდი, ბევრი (ცხოველი)“
 ერგ. ხაბზუშჷ || ხაბზუშინ
 ნათ. ხაბზუშინ(ი)
 მიც. ხაბზუშის...

უღურში -ტინ, ტა(ა), ტუ(ბ)... „დანართად“ გვხვდება ყველა ნაცვალსახელში, ზედსართავ სახელში, რიცხვით სახელში¹...

ნიმუშები:

ა) შენო „ის“	ბ) კიწკე „პატარა“	გ) ჯო „ხუთი“	დ) ელალ „მომხველი“
ერგ. შეტინ	კიწკეტინ	ჯოტინ	ელალტინ
ნათ. შეტა(ა)	კიწკეტა(ა)	ჯოტა(ა)	ელალტა(ა)
მიც. შეტუ(ბ)...	კიწკეტუ(ბ)	ჯოტუ(ბ)	ელალტუ(ბ)...

რას წარმოადგენენ ეს მართულებელი ელემენტები?

¹ აღნიშნულ „დანართებს“ უღურში გვერდით უდგას ასეთი დანართიც: -ნაჷ (ნათეს.), ნუხ (მიც.) — მოწოდება ერთმარცვლიან სახელებში (მაგ.: ზანგ-ნა(ა) „ზარის“, ზანგ-ნუ(ბ) „ზარს“...).

წახურულში ასეთ დანართად გამოიყენება აგრეთვე: ა) I კლ. -ლჷე (ლუე), -ლუნ (ლუნ), -ლეჷს (ლუს)... II კლ. -ლჷ (ლჷ), -ლინ (ლინ), -ლის (ლის)... (ადამიანის კლასის გამომხატველ ნაცვალსახელებში, ზედსართავ და რიცხვით სახელებში...), ბ) -ჩინ, -ჩინ(ი), ჩის... (ცხოველთა და საგანთა აღმნიშვნელ ნაცვალსახელებში, ზედსართავ და რიცხვით სახელებში...); მაგ.: შენ-ჩაჷ || შეჩინ „მან“, შენ-ჩინ (ი) „მის“, შენ-ჩის... „მას“, ხაბდუნ-ჩინ „დიდმა“, ხაბდუნ-ჩინ(ი) „დიდის“, ხაბდუნ-ჩის „დიდს“...

ანალოგიური „დანართები“ დასტურდება ლეზგიურში, ტაბასარანულში... (რიგ შემთხვევაში ფონეტიკურად განსხვავებული, ხოლო ფუნქციურად ერთგვარი). ამათგან რიგი „ჩანართი“ (ფუძესა და ბრუნვის ნიშანს შორის გაჩენილი მარცვალი) შემჩნეული აქვს აკად. ივ. ჯავახიშვილს: „ნაცვალსახელის კანკლელობის თავისებურებას კი ის შეადგენს, რომ ფუძესა და

პროფ. არნ. ჩიქობავა ხუნძური ერგატივის წარმოქმნის ისტორიის საკითხებზე ხუნძურ-ანდიური და დალისტნის სხვა ენათა მასალების მიხედვით მსჯელობისას აღნიშნავს: „... ყურადღება უნდა მიექცეს ერგატივის დაბოლოების წინამავალ¹ შ- და ლ- თანხმოვნებს... ექვი არაა, ეს შ იგივეა, რაც ხუნძური -ხ, ერგატივის დაბოლოება I გრამატიკ. კლასის სახელებში: ვაც „ძმა“ — ერგ. ვაცა-ს... .. ერგატივის პირველადს ნიშანს -შ (← ს)... დართვია -დი“².

ამ მოსაზრების კვალდაკვალ ტ. გუდავაც მიუთითებს ბოთლიხურისა და ლოდობერიულის მიხედვით -შ- ჩანართიან ბრუნვებზე; იგი კერძოდ, აღნიშნავს: „ფუჟესა და ბრუნვის ნიშანს შორის -შ-უ ელემენტი ჩაერთვის (ხაზი ჩვენია — ე. ჯ.). შ ოდინდელი ერგატივის ნიშანია (შდრ. ხუნძ. -ხ), უ — ჩანართი ხმოვანია“.

ცნობილია იბერიულ-კავკასიურ ენებში სახელთა ბრუნების ორფუძიანობის პრინციპი. ცნობილია ისიც, რომ ამ შემთხვევაში ამოსავალია ერგატიული ბრუნვის ნიშნით ნაწარმოები ფუძე (ზოგ შემთხვევაში ამას გვერდით უდგას ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნით ნაწარმოები ფუძეც) — ასეა დალისტნის ენებში, ასეა ეს ქისტურ-ბაცბური ჯგუფის ენებშიც...³

ამ ფაქტთა არსებობის მიუხედავად, შ (ში...), ისევე, როგორც ფუნქციურად მისი შესაბამისი სხვა ელემენტები, ჩვენი ვარაუდით, აღნიშნული „ჩანართის“ რიგის (ერგატივის) მაწარმოებელი არ არის: იგი ნაცვალსახელებში ძირია, დასმული ამა თუ იმ ბრუნვაში.

ამგვარივე ნაცვალსახელებური დეტერმინანტი-ელემენტი ჩანს უდური ტ-ც, რომელსაც მოსდევს ბრუნვის ნიშნები⁴.

ა. შიფნერი აღნიშნავს: „როდესაც ზედსართავი სახელები და მიმღეობა (ლაპარაკია უდურ ზედსართავსა და მიმღეობაზე — ე. ჯ.) სუბსტანტივად არიან გაგებულნი, მაშინ იმგვარად იბრუნვიან, რომ მიცემითის ნიშნად ტუ გამოდის, ხოლო ნათესაობის დაბოლოებად აქვს ტაჟ“⁵.

დაბოლოებას შორის 1 სქ. ლუ, 2 სქ. დე, ხოლო 3 და 4 სქ. ჩი მარცვლები ჩნდება“ (ქართ. და კავკას. ენ. თავდაბ. ბუნება და ნათესაობა, გვ. 541).

აღნიშნული ელემენტები წახ. — შინ (წა), შინ(ი), შის და უდ. -ტინ, ტაჟ, ტუზ და-ნართთა რიგისანი არიან და ქმნიან თავისებური ბრუნების ტიპის სერიულ ნაირსახეობას, რომლის შესახებაც ზემოთ გვქონდა ლაპარაკი. — დაწვრილებით ამის შესახებ იხ. ჩვენი — „ბრუნების სისტემა წახურულსა და რუთულურში“ (1953 წ.) — წაკითხ. მოხს. თ. ს. უ. კავკასიურ ენათა კათედრის საჯარო სხდომაზე — 1954 წ. ივნ.

¹ მხედველობაში გვაქვს -დი და -ტი დაბოლოება.

² არნ. ჩიქობავა, ერგატივის წარმოქმნის ისტორიისათვის ხუნძურში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, II, გვ. 105; 1948.

³ ამ მხრივ მოსაზრებები გამოთქმული აქვთ: ხუნძურ-ანდიური მასალების საფუძველზე არნ. ჩიქობავას და ილ. ცერცვაძეს, ქისტურ-ინგუშურისა — დ. იმნაიშვილს და ბაცბური მასალების საფუძველზე რუს. გაგუას.

⁴ ლეზგიური ჯგუფის ენებში, კერძოდ, წახურულ-რუთულურში, უდურსა და ტაბასარანულში ასეთი ფუნქციით გამოყენებულია ერთი და იმავე მნიშვნელობის მქონე, ხოლო ფონეტიკურად სხვადასხვა ნაცვალსახელები ელემენტები. ამგვარ (ბგერითად განსხვავებულ) ნაცვალსახელებით უნდა იყოს შეპირობებული ატირბუტულ სახელთა, მათ შორის ნაცვალსახელთა, დეტერმინაციისა თუ ბრუნების ტიპთა ნაირსახეობა (ზოგიერთი ნიმუში იხ. ზემ.).

⁵ A. Schiefner, Versuch über die Sprache der Uden, 1863, გვ. 20; § 67.

აღნიშნულ ბრუნვათა ნიშნად ზედსართავსა და მიმღეობაში ტუ და ტაჲ (ნუ, ნაჲ და სხვა ნიშანთა გვერდით) გამოყოფილი აქვს ა. ღირსაც¹.

ა. შიფნერისა და ა. ღირის ეს ცნობები საგულისხმოა. თუმცა ავტორებს სათანადო ინტერპრეტაცია არ მოუციათ.

პროფ. ვლ. ფანჩიძე ამ ცნობებთან დაკავშირებით დასძენს: „ამ დებულებას სჭირდება დაწესება იმ მხრივ, რომ -ტ- ელემენტი არ უნდა წარმოადგენდეს ბრუნვის ნიშნის კუთვნილებას² (ხაზი ავტორისაა — ე. ჯ.ს), იგი ცალკე ფუნქციის მატარებელი უნდა იყოს, ხოლო ბრუნვის ნიშნებად უნდა გვევლინებოდეს ჩვეულებრივი აფიქსები: ნათეს. -აჲ (←აი), მიცემ. -*ა→უ (?)“³ ... შემდეგ პროფ. ვლ. ფანჩიძე ამბობს: „...-ტ- ელემენტი გვხდება მიცემით-სუბიექტიან ზმნათა მესამე პირში (ა-ტუ-კსა ‘ხედავს’), სადაც „უ“ ხმოვნით (მიცემითი ბრუნვის ნიშნით: უ←ა?) მესამე პირის ნიშანს წარმოადგენს. -ტ(უ) ელემენტი უკავშირდება დღევანდელ ტე ჩვენებით ნაცვალსახელს (იხმარება მხოლოდ მსაზღვრელად)⁴, ხოლო მისი მესამე პირის ფორმანტად გამოვლენა უნდა იმაზე მიუთითებდეს, რომ წარმოშობით იგიც წარმოადგენს 3 პირის პირველად ნაცვალსახელოვან ფუძეს“⁵.

პროფ. ვლ. ფანჩიძის დასკვნა ასეთია: „ტ“-ს აქვს სადეტერმინაციო ფუნქცია, წარმომავლობით ნაცვალსახელური ძირია, პოზიციურად ჩანართს წარმოადგენს.

ამასთან: უნდა აღინიშნოს შემდეგიც: სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ უდური უღვილებას სისტემისათვის დამახასიათებელია პირის კატეგორია. პირის ნიშნები გენეტურად სათანადო პირის ნაცვალსახელებს წარმოადგენენ. — კერძოდ, ნე და ტუ(ბ) (←*ტე-უხ...) ნაცვალსახელი, რომელიც ზმნაში პირის resp. III პირის აღმნიშვნელად გამოიყენება, სათანადო კონსტრუქციის ზმნებში ბრუნვაცვალებად ნაცვალსახელად გვევლინება მაშინ, როდესაც ცალკე მსაზღვრელად ხმარებისას შესაბამისი მითითებითი ნაცვალსახელი ტე უცვლელ მსაზღვრელს წარმოადგენს:

შდრ. ტე კოჯ „ის სახლი“	ტე კოჯრუხ „ის სახლები“
ტე კოჯენ „იმ სახლმა“	ტე კოჯროლონ „იმ სახლებმა“
ტე კოჯინ „იმ სახლის“	ტე კოჯროლო(ა) „იმ სახლებისა“
ტე კუა(ბ) „იმ სახლს“...	ტე კოჯროლო(ბ) „იმ სახლებს“....

ეგვე ტე ბრუნვაცვალებად ნაცვალსახელად ვლინდება ზმნაში; შდრ. ა. III პ.: შენო ბუ-ნე „არის“ II პ.: უნ ბუ-ნუ „ხარ“ I პ. ზუ ბუ-ზუ „ვარ“
შეტინ ბე-ნე „მან აკეთა“ უნ ბე-ნუ „აკეთე“ ზუ ბე-ზუ „ვაკეთე“;

¹ А. Д и р р, Грамматика удинского языка, 1904, გვ. 28...

² ვლ. ფანჩიძე, მხოლოდობითი რიცხვის III პირის ნაცვალსახელი -ნე II -ტუ უდურში: ენიმკის მ., X, გვ. 265.

³ დასახელ. შრ., გვ. 262 — 265.

⁴ იგულისხმება ასეთი ფაქტი: მე ადამარ „ეს კაცი“, ქა ადამარ „ეგ კაცი“, ტე ადამარ „ის კაცი“...

⁵ დასახელ. შრ., გვ. 268.

-ნე სახელობითსა და ერგატივში დასმული პირის გამომხატველი ნაცვალსახელია, ზმნაში სათანადო პირის ნიშნად გამოყენებული.

- ბ. III პ. შეტუ აბა - ტუ(ბ) „მან (=მას) იცის = *მას მცოდნე — მას“
 II პ. ვა აბა - ვა(ბ) „იცი = შენ (тебе) მცოდნე — შენ (тебе)“
 I პ. ზა აბა - ზა(ბ) „ვიცი = მე (мне) მცოდნე — მე (мне)“...

-ტუ(ბ) მიცემით ბრუნვაში დასმული ნაცვალსახელია, III პირის ნიშნად გამოყენებული აღქმა-მგრძობელობის გამომხატველი ზმნის ფუძეში.

- გ. III პ. შეტაჲ ბუ-ტაჲ „აქვს = მისი მყოფი — მისი“
 II პ. ვი ბუ-ვი „გაქვს = შენი მყოფი — შენი“
 I პ. ბეზი ბუ-ბეზ(ი) „მაქვს = ჩემი მყოფი — ჩემი“...

-ტაჲ ნათესაობით ბრუნვაში დასმული ნაცვალსახელია, III პირის ნიშნად გამოყენებული კუთვნილების გამომხატველ ზმნებთან.

ზმნათა ამ კონსტრუქციის მიხედვით პირის ნაცვალსახელთა (resp. პირის ნიშანთა) ასეთი სქემა გვეძლევა¹:

I პ.: სახელ.	ზუ	III პ.: ნუ (უნ)	III პ.: ნე
ერგ.	ზუ	ნუ	ნე
ნათ.	ბეზი	ვი	ტაჲ
მიც.	ზა(ბ)	ვა(ბ)	ტუ(ბ)

I და II პირის ბრუნვათა ამგვარი ფორმები მელავნდება ზმნაშიც და ცალკეც იხმარება, III პირისა კი მელავნდება ზმნაში და ცალკე აღარ იხმარება.

ზმნის უღვლილებაში პირის ნიშნის ფუნქციით შემონახულ ნაცვალსახელთა ფორმები რომ შევუდაროთ ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო სახელთა ფუძის მართლებელ ელემენტებს, ასეთ სურათს მივიღებთ:

სახელ.	ნე	— ეკა „რა“
ერგ.	ნე (ტინ ²)	ე-ტინ
ნათ.	ტა(ჲ)	ე-ტა(ჲ)
მიც.	ტუ(ბ)	ე-ტუ(ბ)... ³

ზმნისა და გასუბსტანტივებულ სახელთა შედარება ააშკარავებს, რომ აღნიშნულ სახელებში გამოვლენილი რ-ტინი¹ resp. ნე, ტა(ჲ), ტუ(ბ)... იგივე ელემენტებია, რაც ზმნის სხვადასხვა კონსტრუქციის მიხედვით დადასტურებული პირის აღმნიშვნელი ნაცვალსახელები⁴ — ერთი განსხვავებით: ზმნაში I და II პირს მსგავსად III პირშიც სახელობითი და ერგატივი დიფერენცირებული არ არის, სახელში კი ამათი დიფერენციაცია ხდება⁵.

¹ ვითვალისწინებთ მხოლოდითი რიცხვის ფორმებს.

² შდრ.: შე-ტინ „მან“ — შენო ← *შე-ნე-ო „ის“...

³ როგორც აღვნიშნეთ, ამ პრინციპით იბრუნვის მსახლვრელად ნახმარი ყველა სახელი (ზოგიერთი მაგალითი იხ. ზ.).

⁴ აღნიშნული ფაქტი ერთი მაჩვენებელთაგანია იმისა, რომ ბრუნებისა და უღვლილების სისტემაში უღურში (resp. ლეზგიური ჯგუფის ენებში) სიტყვათა დიფერენცირებული ფუძეები ან მაწარმოებლები არ არის გამოყენებული.

⁵ რა თქმა უნდა, ზმნა უფრო ადრინდელ ვითარებას გვიჩვენებს, ვიდრე — სახელი.

ამგვარად, უდურში დასტურდება ბრუნვაცვალებადი ნაცვალსახელით დეტერმინირებული ფუძეები — დეტერმინაცია ხდება -ტინ („მან“), ტაქა („მის“), ტუჩი („მას“)... ნაცვალსახელებით.

წახურული -შინ || შა, შინი, შის... ელემენტებიც იმავე დანიშნულებისა ჩანს, რაც აღნიშნულ უდურ დეტერმინანტ-ნაცვალსახელებს აქვთ. წახურულ-უდურ მონაცემთა საფუძველზევე ამ ელემენტთა ნაცვალსახელური წარმომავლობა ექვს არ უნდა იწვევდეს: მხედველობაშია გენეტური კავშირი ამ (შინ || შა...) ელემენტებისა და III პირის ნაცვალსახელისა: შენა (წახურულში)¹ და შენო, შო (უდურში)².

აღნიშნული ნაცვალსახელი (შენა, შენო...) ნარტივი აგებულებისა არ არის: შენა = შე-ნა, შენო = შე-ნო ← *შე-ნე-ო, შო ← *შე-ო... — ორივე შემთხვევაში ძირეული ელემენტია შე-; -ნე || ნო ← *ნე-ო მაწარმოებელია. წახურულში ამავე ძირით იწარმოება ზმნისართი შა ← შა-ა ← *შე-ა „იქ, იმ მხარეს (где?)“³. ამავე მნიშვნელობის ზმნისართი შაბ || შაბ აჯა ფორმით დადასტურებული აქვს ა. დირსაც („шад... за, на той стороне“)³...

უდურში ა) შენო || შონო (ვართაშნ.) და შო ← შე-ო(ნიჯ.) ვარიანტების შედარებაც ცხადს ჰყოფს პირველი ვარიანტის ფუძის რთულ ხასიათს: შე-ნო ← შე-ნე-ო⁴. გარდა ამისა: ბ) „ირიბი“ ბრუნვებიც იძლევა ამ ფუძის დაშლის საშუალებას. შე-ტინ „მან“, შე-ტაჲ „მის“, შე-ტუხ „მას“... გ) ეგვევ ძირი ვლინდება უდურ ზმნისართებშიც: შეთარ = შე-თარ „ისე, იმგვარად“ (სინონ.: ტე-თარ; შდრ.: მე-თარ „ასე, ამგვარად“, ქა-თარ „მაგნიარად“...) შორ || შორ — შ-ორ, შ-ორ ← შე-ორ „ისე, იმნიარად“...

წახურულ შენა-ს „-ნა“-ც იმავე მნიშვნელობისა ჩანს, რა მნიშვნელობისაც უდური -ნო — ნე-ო: -ნა დეტერმინანტი სუფიქსია წახურულშიც⁵.

ჩვენი ვარაუდით, აღნიშნული ნაცვალსახელის (შე-ნა, შე-ნო, შო ← *შე-ო) შე და -შინ, შა || შა (შა-ა), შინი, შის... მონაცემთა შ ელემენტი ერთი და იგივეა. გარდა მატერიალური იგივეობისა, ამის სასარგებლოდ ლაპარაკობს: 1) უდური ენის ზემოთ ნაჩვენები ფაქტები (მნიშვნელობისა თუ ფუნქციის ერთნაირობის თვალსაზრისით); 2) თვით წახურულში დამოწმებული ერთი საგულისხმო ფაქტიც: როგორც ზემოთაც (შენიშვნაში) ითქვა, განსაზღვრული ჯგუფის წახურულ სახელებში III და IV კლასის გა-

¹ დასტურდება ყველა დიალექტში.

² ამათგან: პირველი ვართაშნულ დიალექტში, ხოლო მეორე ნიჯურში დასტურდება.

³ А. Дирр, Чахурский язык, გვ. 25.

შაბ || შაბ აჯა-ს არსებობა წახურულში (resp. მიქიქურში) ჩვენთვისაც ფაქტია, ოღონდ დირისეული თარგმანი არ არის სწორი: შაბ აჯა მიქიქურ დიალექტში ისაა, რაც წახურულში შაჯა (*შე-აჯა) „იქით, იმ მხარეს, იმ მხრისკენ туда“ -აჯა მიმართულებითი ბრუნვის ფორმაა.

⁴ ვლ. ფანჩიძეს ახსნილი აქვს, რომ უდურში -ნო ← ნე-ო დეტერმინანტი სუფიქსია. ქართველურ ენათა ნაცვალსახელების აგებულების შესახებ არნ. ჩიკობავას დასკვნებზე დაყრდნობით, ვლ. ფანჩიძე ვარაუდობს, რომ უდურში აღნიშნული -ნო ← *ნე-ო იმავე ღირებულებისაა, რა ღირებულებისაც -ნა ქართველურ ენებში (თქვენა, შენა, ჩვენა, მენა... მეგრ.: ენა, თენა, ინა, თინა...).

⁵ აშკარაა ხუნძურისა და ქართველურ ენათა ანალოგია: „დუნ-მუნ („მე-შენ“—ე. ჯ.) ნაცვალსახელებში, ბოლოკიდური -ნ ძირეული არაა... დეტერმინანტს ჰგავს (იმ რიგისა, როგორცაა ქართული მე-ნა, შე-ნა-ს -ნა)... — არნ. ჩიკობავა, ნაცვალსახელთა ბრუნება ხუნძურში: ენიშის მ., XII, 1942, გვ. 46.

მომხატველ ადიექტიურ სახელებში საბრუნებელ ფუძეს ერწყმის ჩიი ელემენტი, რასაც მოსდევს ერგატივიდან მოყოლებული ამა თუ იმ ბრუნვის სუფიქსი; ვიღებთ ჩჰ, ჩინ, ჩინ'ი, ჩის—ფუძის გამართლებელ ელემენტს; მაგალითები:

ა) ზუნ „ჩემი“ (ძროხა, ქვაბი, საქმე...)	ბ) გზგუნ „ყველა“ (პირუტყვი... საქმე...)
ერგ. ზუნ-ჩჰ	გზგუნ-ჩჰ
ნათ. ზუნ-ჩინ'ი ¹	გზგუნ-ჩინ
მიც. ზუნ-ჩის...	გზგუნ-ჩის...
გ) ხაღუნ „დიდი“ (კოვზი, საქმე...)	დ) სა „ერთი“
ერგ. ხაღუნ-ჩინ	სან-ჩჰ
ნათ. ხაღუნ-ჩინ'ი ¹	სან-ჩინ
მიც. ხაღუნ-ჩის...	სან-ჩის...

აღნიშნული -ჩჰ, ჩინ, ჩის... წახურულში იზმარება სხვა ფუძეებთან შეწყმის გარე შეც, დამოუკიდებელ სიტყვებად; მაგალითად:

„მე ყუთია ვობნა, ჩილ ო(ყად) ხინჯალ ვოდუნ—ეს სკივრი არის მასზე (თავისზე) ხანჯალი არის“.

„ხნდა ოდუნან, ჩისსა კარ — ბევრს ჰამს, იმისთვის (იმიტომ) ავადა“.

„ჩილ ჯილა აშენა — ყადშ — იმის (თავის) [—იმაზე] შემდეგ მეტს აღარ ლაპარაკობდა“...¹.

ჩინ „მან, თვითონ“, ჩინ'ი „მის, თვით-მისი“, ჩის „მას, თვით-მას“ (оно-само, его-самого, ему-самому)... ნაცვალსახელური ფორმები ჩვეულებრივია წახურულშიაც და მის დიალექტებშიაც. ამის ანალოგიები გვაქვს ლეზგიური ჯგუფის სხვა ენებშიც: უდ. იჩ — „თვითონ, იგი“ (იჩინ, იჩენ — „თვითონ, მან“; იჩუ(ბ) — „თვითონ, მას“...); ლეზგ. ვუჩ „თვითონ, იგი“ (მრ. ჩებ.)...; ტაბასარან.: ჩან, უჩ „თვითონ, იგი“...².

ამ საილუსტრაციო ნიმუშებიდან ცხადად ჩანს, რომ ჩჰ, ჩინ, ჩინ'ი, ჩის ნაცვალსახელებს წარმოადგენენ, ხოლო -შჰ, -შინ, -შის მათი შესაბამისი მონაცემებია და აქვს ის მნიშვნელობა, რაც უდურ -ტინ, ტა(ჟ), ტუ(ბ) ნაცვალსახელურ ელემენტებს³.

ბრუნების ასეთივე ტიპი უნდა ვიგულისხმოთ ტაბასარანულსა და რუთულურშიც: ჩვენი ვარაუდით ტაბასარანულში: ჭ-დენ, ჭ-დენ, ჭ-დენ || ჭ-ტი ჭ-ტინ, ჭ-ტიზ („რამ, რის, რას“), || ში-ლენ, ში-ლენ, ში-ლენ || შ-ლი, შ-ლინ, შ-ლიზ („ვინ, ვისი, ვის“) და რუთულური: ჰა-ლ ← *ჰა-ლუ, ჰა-ლდ ← ჰა-ლდღ, ჰა-ლღს („ვინ, ვისი, ვის“), ჰა-დირჰ, ჰა-დიდ ← ჰა-დიდღ, ჰა-დის („რამ, რის, რას“); წარმოადგენენ რა ისტორიულად

¹ მაგალითები მოგვყავს ა. დირის „Шахурский язык“-იდან.

² შდრ., აგრეთვე: ქანური მუჭ, მეგრული მუ=მან (он), თვითონ (сам) — არნ. ჩიქ. ობავა, ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, 1938, გვ. 224.

³ გამორიცხული არ არის, რომ ჩჰ, ჩინ, ჩინ'ი, ჩის და შჰ, შინ, შინ'ი, შის ერთი და იგივე ოდენობაც იყოს; ფონეტიკურად სახეცვლილი: ჩჰ → შჰ (სპირანტიზაციის გზით) ან: შა → ჩა (აფრიკატიზაციის შედეგად); მოსალოდნელი კია უფრო პირველი შემთხვევა. ამას სპეციალური შესწავლა დასჭირდება ამ ენათა შედარებითი ფონეტიკის საფუძველზე.

შესაბამისი ელემენტით გართულებულ ფუძეებს, გვიჩვენებენ იმავე მდგომარეობას, რასაც წახურული და უდური.

უნდა ვივარაუდოთ, რომ ეს ნაცვალსახელები და ტაბასარანულ-რუთულურში აღნიშნულ ფუძეებთან შერწყმული ელემენტები ერთმანეთთან გენეტიურად დაკავშირებულნი არიან სწორედ იმ სახით და იმ მნიშვნელობით, როგორც წახურულსა და უდურში დაუკავშირდა სათანადო მონაცემები: - დ ი, - დ ი ნ, - დ ი ზ || - ტ ი, - ტ ი ნ, - ტ ი ზ¹ და - ლ ე, - ლ ე ნ, - ლ ი ზ || - ლ ი, - ლ ი ნ, - ლ ი ზ (ტაბასარანულში), - ლ — ლ უ, - ლ ჯ დ გ, - ლ ჯ ს და - დ ი რ ა, - დ ი დ გ, - დ ი ს (რუთულურში) დეტერმინანტ ნაცვალსახელებად გვესახებიან.

ამგვარად, კითხვითი ნაცვალსახელები ისევე, როგორც მსაზღვრელი სახელები, ამ დეტერმინანტი ნაცვალსახელების მეშვეობით იქცევიან ბრუნვა-ცვლებად სახელებად.

ამის კვალად: გამოირიცხება ჩანართის საკითხი (თუნდაც ერგატივის მნიშვნელობით ან ნაცვალსახელური ძირის ჩანართად გამოყენების გაგებით). აქ საქმე გვაქვს დანართ ნაცვალსახელებთან დეტერმინანტის ფუნქციით, რაც სქემატურად ასე უნდა წარმოვიდგინოთ: სახელთა ფუძე + ბრუნვა-ცვლებადი დეტერმინანტი ნაცვალსახელი. სხვანაირად: აქ გვეძლევა ბრუნების ის ტიპი, რომელიც ნავარაუდევია აქვს არნ. ჩიქობავას ხუნძური ენის ჰიდური კილოს მონაცემთა საფუძველზე; სახელდობრ: არნ. ჩიქობავა იძლევა-რა დასახელებული დიალექტის III პირის ნაცვალსახელის ბრუნების სქემას: ჰიდური დო — დოუ; ერგატივში: დვ-ა-ს — დო-ა-ს, დვ-ა-ლ^ა — დ-ო-ა-ლ^ა, მრავლ. სახ. დვ-ა-ლ — დო-ა-ლ, ერგ. დვ-ა-ზ — დო-ა-ზ... აღნიშნავს: „თუ ეს ასეა, ერგატივის ნიშნად უნდა გამოიყოს -ა-ს, -ა-ლ^ა და არა ს, ლ^ა“; დოს || დოლ^ა-ში ფორმანტების თავკიდური ა დაკარგულად უნდა ვივარაუდოთ: დო-ა-ს = დოს; დო-ა-ლ^ა = დოლ^ა... მაშინ ერგატივის საწარმოებელი ფორმანტები აღმოჩნდებოდა ჩვენებითი ნაცვალსახელი აუ, ავ ერგატივი: ისევე იქნებოდა ნაწარმოები, როგორც ქართულ საზოგადო სახელებში: კაც-მან: დო+ას — დოს; დო + ალ^ა — დოლ^ა...“²

ჩვენი ვარაუდით, ლეზგიური ჯგუფის ენები ბრუნების სწორედ ამ სახეობას ადასტურებენ; კერძოდ, იგი დასტურდება ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო კითხვით ნაცვალსახელებში.

Е. Ф. ДЖЕЙРАНИШВИЛИ

ВОПРОСИТЕЛЬНЫЕ МЕСТОИМЕНИЯ В ЯЗЫКАХ ЛЕЗГИНСКОЙ (КЮРИНСКОЙ) ГРУППЫ

Резюме

1. В языках лезгинской (кюринской) группы (в лезгианском, удишском, табасаранском, цахурском, рутульском...) вопросительные местоимения, имеющие в определенных случаях варианты фонетического характера, за

¹ ტაბასარანულში ეს მართულბელი ელემენტები შესაძლოა სულაც ერთი და იგივე მონაცემი იყოს: ტი ← დი.

² არნ. ჩიქობავა, ნაცვალსახელთა ბრუნება ხუნძურში, ენიმკის მ., XII (1942); გვ. 35. (ხაზი ყველგან ჩემია — ე. ჯ.).

исключением удинского местоимения „кто“ — *šu* შუ и табасаранского местоимения „что“ — *fi* || *fu* ფი || ფუ, имеют сложное строение основы: 1) основа местоимения «кто» расчленяется следующим образом: *na* ხურ.: *ha-šu-na* || *hi-šu-na*, *ha-šu-j*, *ša-wa-na* || *še-w-na* ჰა-შუ-ნა || ჰი-შუ-ნა, ჰა-შუ-ა, შა-ტა-ნა || შე-ტ-ნა...; *rutul.*: *wu-š-i* || *wu-ši-j* ვუ-შ-ი + ტუ-ში-ა; *lezg.* *wu-ž* უტუ-ჟ; *tabas.* *fu-ž* ფუ-ჟ...

2. основа местоимения «что» состоит из следующих элементов: *na* ხურ.: *hi-ǰo-na* || *ha-ǰo-na*; *rutul.* *ši-w-i* ში-ვ-ი; *lezg.* *wu-č-a* || *wu-č* უტუ-ჩ-ა || უტუ-ჩ...

Значение выделенных элементов определяется следующим образом: а) префиксальный элемент *ha* || *hi* ჰა- || ჰი- выражает указание или категоричность; б) *wu* უტუ является префиксом грамматического класса *gesp.* класса человека (наличие этого-же аффикса в местоимении «что» — вторичное явление, результат реинтерпретации классных показателей); в) суффиксальные элементы *-na* ნა, *-a* ა, *-i* ი, *-j* ა представляют собой вопросительные частицы (иной раз суффикс. *na* ნა употребляется в качестве детерминанта, и тем самым он выступает как омоним вопросительной частицы *na* ნა). г) Элементы — *š* შ (*ša*, *še*, *ši*, *šu* შა, შე, ში, შუ), *ž* (—*ჟ) ჟ (—*შ), *č* ჩ, *ǰ* ჯ являются исходной основой (корнем) в указанных местоимениях.

3. Вопросительные местоимения в языках лезгинской (кюринской) группы в большинстве случаев при склонении меняют основу; здесь чередование основ двойного рода: 1) основа местоимений «кто», «что» «косвенных» падежей в некоторых случаях сходны с основами местоимений III лица; 2) основа в «косвенных» падежах представляет собой сложную основу, которая состоит из двух компонентов: «чистая» основа вопросительного местоимения + слитое с ней склоняемое личное (указательное) местоимение. Это последнее выступает в роли субстантивирующего элемента — местоименного детерминанта. — Выявляется особый тип склонения вопросительных местоимений (что наличествует также во всех определительных именах и в имени существительном множественного числа). На такой-же тип склонения на основе диалектных материалов аварского языка указывает А. С. Чикобава¹.

4. Вопросительные местоимения в языках лезгинской (кюринской) группы при склонении используют те-же падежные окончания, что и другие имена, в частности, имена существительные.

5. Упомянутые вопросительные местоимения в определенных случаях употребляются и во множественном числе, что для языков лезгинской группы не является характерным: это — новообразование.

6. Вопросительное местоимение «кто» в указанных языках одинаково употребляется для класса человека — здесь не происходит бифуркации этого местоимения на группу мужчин и на группу женщин.

¹ А. С. Чикобава, К склонению местоимений аварского языка: ИЯИМК XII, 1942; стр. стр. 31—50.

А. А. МАГОМЕТОВ

МЕСТОИМЕННАЯ АФФИКСАЦИЯ В ГЛАГОЛАХ ТАБАСАРАНСКОГО ЯЗЫКА*

§ 1. Среди иберийско-кавказских языков представлены языки в которых глагол не спрягается ни по грамматическим классам, ни по лицам (лезгинский, агульский языки), языки с классным спряжением, но без личного спряжения (языки аварско-индийско-дидойской группы), языки с классным и личным спряжением (языки даргинский, лакский, табасаранский, абхазский, бацбийский), языки с одним только личным спряжением (картвельские, адыгские языки)¹.

Лезгинский, агульский языки не сохранили классного спряжения, но и не развили личного спряжения.

В языках с классным спряжением лицо в глаголе не выражено, но в глаголе отражается грамматический класс субъекта или объекта в зависимости от переходности глагола: непереходные глаголы изменяются по классам субъекта, переходные—по классам объекта.

Так, в аварском языке:

ეშეხ ჟაჭაბა emen waçana—отец пришел,

ონსუცა ხურ ბეტანა insuca xur bețana—отец вспахал поле.

В непереходном глаголе ჟაჭაბა waçana—‘пришел’ классный показатель ჟ w согласуется с реальным субъектом ეშეხ emen—‘отец’, стоящим в именительном падеже.

В переходном глаголе ბეტანა bețana—‘вспахал’ классный показатель ბ b согласуется с прямым объектом ხურ xur—‘поле’, также стоящим в именительном падеже. Что касается реального субъекта ონსუცა insuca—‘отец’, стоящего в эргативном падеже, то он в глаголе не выражен. В языках с классным спряжением глагол, как непереходный, так и переходный, является одноклассным („одноличным“).

В картвельских и адыгских языках, в которых, на нынешней стадии их развития, грамматические классы не различаются, представлено только личное спряжение глагола. Глагол изменяется по лицам, но не изменяет-

* Доложено на заседании отдела горских иберийско-кавказских языков Института языкознания АН Груз. ССР 26 X 1954 г.

¹ Арн. Чикобава, Категория грамматических классов и некоторые вопросы спряжения глаголов в грузинском языке, Иберийско-кавказское языкознание, V, Тбилиси, 1953.

ся по грамматическим классам. Полиперсональность переходного глагола достигается при помощи показателей лица. Например, в грузинском языке: მ-აქებ-ს m-akeb-s—‘хвалит он меня’, მ m—показатель объекта, стоящего в 1 лице ед. числа, ს s—показатель субъекта 3-го лица.

В языках, где наряду с классным спряжением представлено и спряжение по лицам, в непереходном глаголе как префикс, так и суффикс указывают на субъект, в переходном глаголе префикс указывает на реальный объект, суффикс на реальный субъект¹.

Спряжение глагола, например, в даргинском языке дает следующую картину.

Непереходный глагол

დუ უახულ-და du waxul-da—я (I кл.) иду

უ უახულ-დე u waxul-de—ты идешь

იდ უახულ-სა-უ id waxul-sa-w—он идет

ნუსაა დახულ-და nusaa daxul-da—мы идём

უსაა დახულ-და usaa daxul-da—вы идёте

ითაე ბახულ-სა-ბ itae baxul-sa-b—они (I, II кл.) идут

ითაე დახულ-სა-დ itae daxul-sa-d—они (III кл.) идут.

Префикс, классный показатель უ w, в непереходном глаголе единств. числа უ-ახ-ულ-და w-a-xul-da—‘иду’ указывает на грамматический класс субъекта დუ du—‘я’, суффикс -და -da является показателем лица того же субъекта.

Так же и при субъекте во 2-ом лице в глаголе უ-ახ-ულ-დე w-a-xul-de—‘идешь’ классный показатель უ w указывает на класс субъекта, суффикс -დე -de является показателем 2-го лица единственного числа (უ u—‘ты’).

При субъекте 3-его лица в форме глагола настоящего времени в суффиксе представлен показатель грамматического класса, так же как и в префиксе. Оба классных показателя указывают на грамматический класс субъекта.

В глаголе множ. числа показателем грамматического класса для 1 и 2 лица служит დ d, для 3-го лица -ბ b (для I и II кл.) и დ d (для III кл.). При субъекте множ. числа показатели 1 и 2 лица в глаголе настоящего времени совпадают, что вызывает совпадение и глагольных форм 1 и 2 лица множ. числа.

Переходный глагол.

დუდილ ვალ ბეყულ-და dudil qal biqul-da—я строю дом

უდილ ვალ ბეყულ-დე udil qal biqul-de—ты строишь дом

იდილ ვალ ბეყულ-სა-უ iddil qal biqul-sa-w—он строит дом

ნუსაადდილ ვულბე დეყულ-და nusaaaddil qulbe diqul-da—мы строим дома

უსაადდილ ვულბე დეყულ-და usaaaddil qulbe diqul-da—вы строите дома

ითაადდილ ვულბე დეყულ-სა-ბ itaaaddil qulbe diqul-sa-b—они строят дома.

¹ Имеем ввиду глаголы, имеющие классный показатель.

В переходном глаголе $\text{b-}\bar{\text{d}}\text{y}\bar{\text{u}}\text{l-}\bar{\text{d}}\bar{\text{a}}$ $\text{b-}\bar{\text{i}}$ qul-da префикс b является классным показателем, указывающим на грамматический класс реального объекта qal —‘дом’, стоящего в им. п.; суффикс $-\bar{\text{d}}\bar{\text{a}}$ является показателем лица субъекта dudil —‘я’, стоящего в эргативном падеже.

При субъекте в 3-м лице классный показатель в суффиксе указывает на грамматический класс субъекта. Следовательно, в суффиксе переходного глагола даргинского языка может быть выражено лицо (1 и 2 л.) или грамматический класс субъекта (при 3-м лице).

В аварском языке, как мы видели, в одноклассном („одноличном“) глаголе может быть выражен только грамматический класс реального субъекта (в непереходном глаголе) или реального объекта (в переходном—глаголе). В даргинском же языке переходный глагол полиперсонален, в нем могут быть выражены объект и субъект, объект—префиксом, субъект—суффиксом. Наличие личного спряжения превращает одноклассный („одноличный“) глагол в двухличный.

То же наблюдается и в табасаранском языке, где глагол спрягается по лицам, поэтому при наличии в глаголе классного показателя переходный глагол является полиперсональным. Однако в ряде говоров южного диалекта табасаранского языка глагол, подобно лезгинскому глаголу, утратил классное спряжение, но в отличие от лезгинского глагола развил личное спряжение.

§ 2. В спряжении глагола табасаранского языка между северным и южным диалектами наблюдается некоторое различие. В южном диалекте, лежащем в основе табасаранского литературного языка, глагол спрягается следующим образом¹:

Непереходный глагол

узу $\text{q}\bar{\text{e}}\bar{\text{r}}\bar{\text{g}}\bar{\text{r}}\bar{\text{a}}-\bar{\text{z}}\bar{\text{a}}$	uzu hergra-za —я бегу
ууу $\text{q}\bar{\text{e}}\bar{\text{r}}\bar{\text{g}}\bar{\text{r}}\bar{\text{a}}-\bar{\text{w}}\bar{\text{a}}$	uwu hergra-wa —ты бежишь
думу $\text{q}\bar{\text{e}}\bar{\text{r}}\bar{\text{g}}\bar{\text{r}}\bar{\text{a}}$	dumu hergra —он бежит
уху $\text{q}\bar{\text{e}}\bar{\text{r}}\bar{\text{g}}\bar{\text{r}}\bar{\text{a}}-\bar{\text{x}}\bar{\text{a}}$	uxu hergra-xa —мы (incl.) бежим
уху $\text{q}\bar{\text{e}}\bar{\text{r}}\bar{\text{g}}\bar{\text{r}}\bar{\text{a}}-\bar{\text{h}}\bar{\text{a}}$	$\text{u\check{c}u hergra-cha}$ —мы (excl.) бежим
ухуу $\text{q}\bar{\text{e}}\bar{\text{r}}\bar{\text{g}}\bar{\text{r}}\bar{\text{a}}-\bar{\text{h}}\bar{\text{w}}\bar{\text{a}}$	$\text{u\check{c}wu hergra-cha}$ —вы бежите
дурар $\text{q}\bar{\text{e}}\bar{\text{r}}\bar{\text{g}}\bar{\text{r}}\bar{\text{a}}$	durar hergra —они бегут
узу $\text{h}\bar{\text{e}}\bar{\text{p}}\bar{\text{e}}\bar{\text{r}}\bar{\text{a}}-\bar{\text{z}}\bar{\text{a}}$	uzu che'ra-za —я сижу
ууу $\text{h}\bar{\text{e}}\bar{\text{p}}\bar{\text{e}}\bar{\text{r}}\bar{\text{a}}-\bar{\text{w}}\bar{\text{a}}$	uwu che'ra-wa —ты сидишь
дууу $\text{h}\bar{\text{e}}\bar{\text{p}}\bar{\text{e}}\bar{\text{r}}\bar{\text{a}}$	dumu che'ra —он сидит
уху $\text{h}\bar{\text{e}}\bar{\text{p}}\bar{\text{e}}\bar{\text{r}}\bar{\text{a}}-\bar{\text{b}}\bar{\text{a}}$	uxu che'ra-xa —мы (incl.) сидим
уху $\text{h}\bar{\text{e}}\bar{\text{p}}\bar{\text{e}}\bar{\text{r}}\bar{\text{a}}-\bar{\text{h}}\bar{\text{a}}$	$\text{u\check{c}u che'ra-cha}$ —мы (excl.) сидим
ухуу $\text{h}\bar{\text{e}}\bar{\text{p}}\bar{\text{e}}\bar{\text{r}}\bar{\text{a}}-\bar{\text{h}}\bar{\text{w}}\bar{\text{a}}$	$\text{u\check{c}wu che'ra-cha}$ —вы сидите
дурар $\text{h}\bar{\text{e}}\bar{\text{p}}\bar{\text{e}}\bar{\text{r}}\bar{\text{a}}$	durar che'ra —они сидят

¹ Для южного диалекта мы используем материалы речи аулав—крайней южной точки распространения табасаранского языка.

უზუ ოლქურა-ზა *uzu ოlqürä-za*—я смеюсь
 უწუ ოლქურა-უა *uwu ოlqürä-wa*—ты смеешься
 დუმუ ოლქურა *dumu ოlqürä*—он смеется

უხუ ოლქურა-ხა *uxu ოlqürä-x'a*—мы (incl.) смеемся
 უჩუ ოლქურა-ჩა *uču ოlqürä-č'a*—мы (excl.) смеемся
 უჩუ ოლქურა-ჩუა *uču ოlqürä-č'wa*—вы смеетесь
 დურარ ოლქურა *durar ოlqürä*—они смеются

Личные окончания имеют глаголы 1 и 2 лица: -ზა -za и -უა -wa в ед. числе, -ხა -x'a, -ჩა -č'a—для 1 лица множ. числа (различие по *inclusiv'y* и *exclusiv'y*), -ჩუა -č'wa—для 2 лица множ. числа. В 3-м лице настоящего времени глагол не имеет личного окончания.

Сравнивая местоимения с соответствующими личными показателями, выступающими в глаголе всегда в качестве суффиксов, легко заметить местоименное происхождение личных показателей 1 и 2 лица¹.

Личные местоимения

Ср. показатели лица

უზუ <i>uzu</i> — я	-ზა <i>-za</i>
უწუ <i>uwu</i> — ты	-უა <i>-wa</i>
უხუ <i>uxu</i> — мы (incl.)	-ხა <i>-x'a</i>
უჩუ <i>uču</i> — мы (excl.)	-ჩა <i>-č'a</i>
უჩუ <i>uču</i> — вы	-ჩუა <i>-č'wa</i>

Выступая в качестве показателей лица, местоимения претерпевают некоторые изменения, в данном случае утрачен начальный гласный, и изменился исходный гласный местоимения.

В ряде непереходных глаголов южного диалекта исходный гласный показателя лица не изменяется в о а:

უზუ ოლდაქურა-ზუ *uzu ოldakura-zu*—я падаю
 უწუ ოლდაქურა-უუ *uwu ოldakura-wu*—ты падаешь
 დუმუ ოლდაქურა *dumu ოldakura*—он падает
 უხუ ოლდაქურა-ხუ *uxu ოldakura-x'u*—мы (incl.) падаем
 უჩუ ოლდაქურა-ჩუ *uču ოldakura-č'u*—мы (excl.) падаем
 უჩუ ოლდაქურა-ჩუ *uču ოldakura-č'wu*—вы падаете
 დურარ ოლდაქურა *durar ოldakura*—они падают²

უზუ ოლდაქნა-ზუ, უზუზ კუმეკ აპინ ოდუზუ *uzu ოldakna-zu, uzuz kumek apin ოduz'u*—'я упал, помоги мне встать!'

უზუ უცაურა-ზუ *uzu uc'a'ura-zu*—я болен
 უწუ უცაურა-უუ *uwu uc'a'ura-wu*—ты болен
 დუმუ უცაურა *dumu uc'a'ura*—он болен

¹ См. Л. И. Жирков, Табасаранский язык, М.—Л., 1948.

² Глагол ოლდაქუბ *aldakuz* означает также 'толкнуть' (чтобы упал); в этом случае глагол является переходным, и местоименный показатель субъекта при нем имеет в исходе гласный о а. უზუ დუმუ ოლდაქურ-ზა *uzu dumu ოldakur-za*—я его толкну.

უზუ უცაურა-ზუ uxu ucaura-zu—мы больны
 უჩუ უცაურა-ჩუ uču ucaura-ču—мы больны
 უჩუუ უცაურა-ჩუუ učwu ucaura-čwu—вы больны
 დურარ უცაურა durar ucaura—они больны

უზუ დიკურა-ზუ uzu jikura-zu—я умираю
 უჩუ დიკურა-ჩუ uču jikura-ču—ты умираешь
 დუმუ დიკურა dumu jikura—он умирает
 უზუ დიკურა-ზუ uxu jikura-xu—мы умираем
 უჩუ დიკურა-ჩუ uču jikura-ču—мы умираем
 უჩუუ დიკურა-ჩუუ učwu jikura-čwu—вы умираете
 დურარ დიკურა durar jikura—они умирают

უზუ ჰელეგაუნ-ზუ uzu heleqəun-zu—я испугался
 უჩუ ჰელეგაუნ-ჩუ uču heleqəun-ču—ты испугался
 დუმუ ჰელეგაუნუ dumu heleqəunu—он испугался
 უზუ ჰელეგაუნ-ზუ uxu heleqəun-xu—мы испугались
 უჩუ ჰელეგაუნ-ჩუ uču heleqəun-ču—мы испугались
 უჩუუ ჰელეგაუნ-ჩუუ učwu heleqəun-čwu—вы испугались
 დურარ ჰელეგაუნუ durar heleqəunu—они испугались

Личные окончания с исходом на гласный უ u (вместо обычного ა a) имеют непереходные глаголы, в которых выражено действие, совершающееся вне воли субъекта, непроизвольный вид деятельности (უზუ დიკურა-ზუ uzu jikura-zu—я умираю), там же, где в глаголе выражается действие, совершающееся по воле субъекта, показатель лица оканчивается на гласный ა a (ჰერგრა-ზა hergra-za—'бегу').

В северном диалекте табасарянского языка такого различия в личных показателях глаголов не обнаруживается. Независимо от того, совершается ли действие по воле субъекта или вне его воли, выражают ли глаголы произвольный вид деятельности или непроизвольный, показатели лица в глаголах имеют в исходе гласный ა a (-ზა -za, -ჩა -wa, ხა -x'a...).

იზუ აღდაქნუ-ზა izu aldaknu-za—я упал
 იჩუ აღდაქნუ-ჩა iču aldaknu-ča—ты упал
 დუმუ აღდაქნუ დუმი dumu aldaknu—он упал
 იზუ აღდაქნუ-ზა ixu aldaknu-x'a—мы (incl.) упали
 იჩუ აღდაქნუ-ჩა iču aldaknu-ča—мы (excl.) упали
 იჩუუ აღდაქნუ-ჩუუ ičwu aldaknu-čwu—вы упали
 დუყარი აღდაქნუ დუყარი დუყარი duqari aldaknu—они упали

Глагол აღდაქნუ aldaknu—'упасть' в южном диалекте (в речи аула Хив), как мы видели, присоединяет показатели лица, оканчивающиеся на гласный უ u.

В глагольных формах, называемых П. К. Усларом и А. Дирром аористом, в которых может ощущаться выражение воли субъекта,

Глаголах, подобных глаголу aldakuz — 'упасть', в южном диалекте показатель лица имеет в исходе гласный a , а не u :

uzu aldakar-za — я упаду
 uwu aldakar-wa — ты упадешь
 dumu aldakur — он упадет
 $\text{uwuz kəunʒuʒ uzu aldakar-za}$ — если ты хочешь, я упаду.

В совершении действия здесь уже участвует воля субъекта, поэтому показатель лица оканчивается на гласный a вместо u .

Глагол kəwuxuz означает скользить или кататься (напр., на санках). Когда в глаголе указывается, что субъект скользит из-за того, что скользко, т. е. невольно, то личное окончание имеет в исходе гласный u : uzu kəwuxuza-zu — я скользя; когда же глагол означает кататься, то личное окончание при этом глаголе оканчивается на гласный a : $\text{uzu mārḡar'inʒi kəwuxura-za}$ — я катаюсь на санках.

Приведем еще ряд примеров из южного диалекта, где в глаголах выражено действие, совершающееся без воли субъекта.

uzu kaʒnu-zu — я испачкался
 uzu qaʒun-zu — я споткнулся
 uzu 'aʒun-zu — я насытился
 $\text{uzu ɣalaf ɣax'un-zu}$ — я ошибся
 $\text{uzu ɣwari' aʒun-zu}$ — я понял
 $\text{uzu hari' uldugun-zu}$ — я заблудился в лесу
 $\text{xəbāqgan uzu ɣulaz qurqun-zu}$ — вечером я достиг аула
 uʒu təraɣun-ɣi — мы разошлись.

В соответствующих примерах северного диалекта личные окончания будут иметь в исходе гласный a .

Может встретиться случай, когда личное окончание параллельно может быть употреблено то с исходом на гласный a , то на u ¹.

¹ В специальной литературе отмечается, что различные смысловых оттенков, вносимое личным окончанием глагола в табасаранском языке, в значительной степени неуподобимо, и сами табасаранцы, колеблясь в выборе той или иной формы, допускают употребление обеих форм на одинаковых правах". См. М. М. Гаджиев. О залоговых формах глагола в табасаранском языке, Труды первой научной сессии Дагестанской научно-исследовательской базы АН СССР, Махачкала, 1948, стр. 306.

Например: უზუ ხაბარ ჯახუნ-ზა *uzu xabar ħax'un-za* или *ჯახუნ-ზე ჯახუნი-ზი*—‘я проснулся’.

Хотя здесь и могут быть употреблены в значении проснулся параллельно формы *ხაბარ ჯახუნ-ზა* *xabar ħax'un-za* и *ხაბარ ჯახუნ-ზე* *xabar ħax'un-ze*, однако, некоторый смысловой оттенок в значении этих форм можно уловить. Если, например, требуется сказать, что человек проснулся, имея намерение проснуться в определенное время, то употребят форму, где личное окончание имеет в исходе гласный *o*, т. е. *ხაბარ ჯახუნ-ზა* *xabar ħax'un-za*.

Мы выше привели спряжение глагола *ჯიკუზ* *jikuz*—‘умереть’, показатели лица которого оканчиваются на гласный *u* (*ჯიკურა-ზე* *jikura-ze*—умираю). Этот же глагол означает также и ‘убить’, но в этом случае показатели лица оканчиваются на гласный *o* *a*:

უზუ ჯიკურა-ზა *uzu jikura-za*—я убиваю

უწუ ჯიკურა-ვა *uwu jikura-wa*—ты убиваешь

უჩუ ჯიკურა-ჩა *uċu jikura-ċa*—мы убиваем

უწუ ჯიკურა-წა *uċwu jikura-ċwa*—мы убиваеме

უწუ ჯიკურა-წა *uċwu jikura-ċwa*—вы убиваете.

უზუ ჯანუარ ჯიკურა-ზა *uzu ċanawar jikura-za*—я убиваю волка.

უჩუ ჯანუარ ჯიკურა-ჩა *uċu ċanawar ħakun-ċa*—мы убили волка.

Срв. უჩუ ჯიკურა-ჩუ *uċu ħakun-ċu*—мы умерли

უწუ ჯიკურა-წუ *uċwu jikura-wu*—ты умираешь.

В северном диалекте табасаранского языка, где показатели лица субъекта по исходному гласному не различаются, формы глагола *კუს* *kus*, в значении ‘умереть’ и ‘убить’ совпадают.

იზუ კუნუ-ზა ჯანუარ *izu kunu-za ċanawar*—я убил волка.

იწუ კუნუ-ვა ჯანუარ *iwu kunu-wa ċanawar*—ты убил волка.

დუღუ კუნუწუ ჯანუარ *duġu kunuw ċanawar*—он убил волка.

Срв. იზუ კუნუ-ზა *izu kunu-za*—я умер

იწუ კუნუ-წა *iwu kunu-wa*—ты умер

დუღუ კუნუწუ *duġu kunuw*—он умер.

§ 3. Изменение показателя лица в ряде непереходных глаголов в зависимости от того, совершается ли действие по воле субъекта или воле субъекта, отмечено в бацбийском языке. В специальной литературе указывается, что в бацбийском языке в некоторых непереходных глаголах субъект может стоять в эргативе или в именительном падеже, в зависимости от того, совершается ли действие по воле субъекта или пассивно, без желания субъекта.

Так, например: $\text{əb } \text{ʒə} \text{ʒə} \text{ as } \text{vo} \text{ʒe}$ —‘я упал’ ‘вследствие своего действия, по своей вине’; ср. $\text{lə} \text{ʒə} \text{ʒə} \text{ so } \text{vo} \text{ʒe}$ —‘я упал’ где ‘выражается мысль, что субъект упал, находясь в положении бездействия, в пассивном состоянии’¹.

Оба предложения отличаются друг от друга падежом субъекта: в одном случае субъект стоит в эргативе ($\text{əb } \text{as}$), в другом случае—в именительном падеже ($\text{lə} \text{so}$). В самом глаголе в данном случае это отличие не нашло отражения.

Однако в бацбийском языке воля субъекта в совершаемом действии может найти отражение и в глаголе.

Например: $\text{lə } \text{ʃə} \text{tə} \text{tə} \text{lə} \text{ so } \text{kə} \text{tə} \text{tə}$ —я беспокоюсь (пассивно, не по своему желанию), $\text{əb } \text{ʃə} \text{tə} \text{tə} \text{lə} \text{ əb } \text{as } \text{kə} \text{tə} \text{tə}$ (активно, по своей вине)².

Эти два предложения отличаются между собой тем, что субъект в одном случае стоит в именит. падеже, в другом случае—в эргативном падеже. Кроме того, в самом глаголе, при котором субъект стоит в эргативном падеже, в качестве суффикса показателя 1-го лица выступает личное местоимение в форме эргативного падежа ($\text{əb } \text{ʃə} \text{tə} \text{tə} \text{lə} \text{ əb } \text{as } \text{kə} \text{tə} \text{tə}$).

В бацбийском языке воля субъекта нашла отражение в предложении как в падеже субъекта, так и в самом глаголе.

В принципе это явление аналогично выражению воли субъекта в глаголах табасаранского языка. В табасаранском языке оно находит отражение только в глаголе (в показателе лица), падеж субъекта при этом не изменяется. Он и не мог измениться, т. к. личные местоимения 1 и 2 лица в обоих числах в табасаранском языке не имеют оформленного эргативного падежа, в функции эргатива выступает именительный падеж.

В бацбийском языке в качестве показателя лица выступает личное местоимение в форме того падежа, в каком стоит субъект при непереходных глаголах.

Субъект в имен. падеже:

$\text{lə } \text{ʒə} \text{lə} \text{ so } \text{va} \text{ s} \text{ö}$ —я есмь

$\text{ʃə} \text{tə} \text{ʒə} \text{ʒə} \text{ hi} \text{ə } \text{va} \text{ h} \text{ə}$ —ты еси

$\text{tə} \text{lə } \text{bə} \text{lə} \text{ tə} \text{lə} \text{ t} \text{xə } \text{ba} \text{ t} \text{x} \text{ö}$ —мы есмы

$\text{ʃə} \text{tə} \text{bə} \text{lə} \text{ʒə} \text{ ʃu } \text{ba} \text{j} \text{ ʃ} \text{ü}$ —вы есте

Здесь субъект—личное местоимение 1 и 2 л.—стоит в именит. падеже, в той же форме даны и показатели лица, т. е. в качестве показателей лица использованы местоимения, стоящие в именит. падеже.

Субъект в эргативном падеже:

$\text{əb } \text{ʒə} \text{lə} \text{lə} \text{ əb } \text{as } \text{va} \text{ ɣ} \text{ə} \text{s}$ —я иду (человек)

$\text{ə} \text{ʒə} \text{ʒə} \text{lə} \text{lə} \text{ əhə } \text{va} \text{ ɣ} \text{ə} \text{hə}$ —ты идешь

$\text{ə} \text{tə} \text{lə} \text{bə} \text{lə} \text{lə} \text{ ət} \text{x} \text{ ba} \text{ ɣ} \text{ə} \text{t} \text{x}$ —мы идем

$\text{ə} \text{ʒə} \text{bə} \text{lə} \text{ʒə} \text{lə} \text{ əj} \text{ʃ} \text{ ba} \text{ ɣ} \text{ə} \text{j} \text{ʃ}$ —вы идете.

¹ См. Ю. Д. Дешериев, Бацбийский язык, Москва, 1953, стр. 226.

² См. там же.

Показателями лица уже являются фонетически видоизмененные личные местоимения, стоящие в эргативном падеже¹.

Таким образом, в баббийском языке в местоименном показателе лица отражается падеж личного местоимения, являющегося субъектом в данном предложении.

В северном диалекте табасаранского языка субъект обозначается в глаголе (как в переходном, так и непереходном) суффиксом, по форме не совпадающим с местоимением: местоимение имеет в исходе гласный ʉ u ($\text{o}^{\text{b}} \text{ʉ i zu}$, $\text{o}^{\text{t}} \text{ʉ i w u...}$), показатель лица субъекта имеет в исходе гласный o a ($\text{-}^{\text{b}} \text{ʉ -za}$, $\text{-}^{\text{t}} \text{ʉ -wa...}$).

В специальной литературе отмечается, что личные окончания с исходом на гласный o a являются окончаниями в форме эргативного падежа².

В удинском языке, где личные местоимения 1 и 2 лица также не имеют оформленного эргативного падежа, „...субъект обозначается в глаголе одним и тем же аффиксом, несмотря на то, что он передается именительным или эргативным падежом“³.

Однако, в отличие от табасаранского языка, в удинском языке при именительном-эргативном субъекте показатели 1 и 2 лица имеют форму именительного падежа местоимений ($\text{-}^{\text{b}} \text{ʉ -zu}$, $\text{b} \text{ʉ -nu...}$; ср. личные местоимения $\text{b} \text{ʉ z u}$ —‘я’, ʉ b u —‘ты’...).

В южном диалекте табасаранского языка, как мы видели, при непереходных глаголах встречаются личные окончания с исходом на гласный ʉ u и на гласный o a (в переходных глаголах личные окончания субъекта имеют в исходе гласный o a). Когда показатель лица имеет в исходе гласный ʉ u , то местоименный показатель лица субъекта совпадает с падежной формой местоимения, стоящего в именительном падеже ($\text{ʉ}^{\text{b}} \text{ʉ}^{\text{t}} \text{e}^{\text{b}} \text{ʉ}^{\text{t}} \text{r}^{\text{a}} \text{-}^{\text{b}} \text{ʉ}^{\text{t}} \text{u} \text{z} \text{i} \text{j} \text{i} \text{q} \text{u} \text{g} \text{a} \text{-z} \text{u}$ я умираю). В другом случае показатель лица, имеющий в исходе гласный o a , не совпадает с падежной формой субъекта, выраженного местоимениями 1 и 2 лица ($\text{ʉ}^{\text{b}} \text{ʉ}^{\text{t}} \text{e}^{\text{b}} \text{ʉ}^{\text{t}} \text{r}^{\text{a}} \text{-}^{\text{b}} \text{ʉ}^{\text{t}} \text{u} \text{z} \text{i} \text{j} \text{i} \text{q} \text{u} \text{g} \text{a} \text{-z} \text{a}$ —я иду).

Личные окончания в форме именительного падежа в глаголах, выражающих действие, совершающееся вне воли субъекта, исторически

¹ См. Р. Гагуа, Изменение баббийского глагола по грамматическим классам Иберийско-кавказское языкознание, IV, Тбилиси, 1953.

² Табасаранские личные окончания глагола с исходом на гласный o a , по Л. И. Жиркову, соответствуют активному (эргативному) падежу местоимений в лезгинском языке, где, например, $\text{b}^{\text{a}} \text{z} \text{a}$ является формой эргативного падежа от $\text{b}^{\text{a}} \text{ʉ}^{\text{b}} \text{z} \text{u}$ —‘я’, $\text{ʉ}^{\text{t}} \text{ʉ}^{\text{t}} \text{w} \text{a}$ —форма эргатива от $\text{ʉ}^{\text{t}} \text{ʉ}^{\text{b}} \text{w} \text{u}$ —‘ты’. См. Л. И. Жирков, Табасаранский язык—Москва, 1948, стр. 128.

По М. М. Гаджиеву, личные окончания глагола с исходом на гласный o a являются окончаниями в форме эргативного падежа, а с исходом на ʉ u —окончаниями в форме абсолютного падежа. См. М. М. Гаджиев, О залогах в табасаранском языке.

³ Вл. Панчвидзе, Глаголы с субъектом в дательном падеже в удинском языке, Известия ИЯИМК, XII, Тбилиси, 1942, стр. 72.

повидимому, являются показателями объекта¹. Возможно, что лицо, воспринимаемое при таких глаголах ныне как субъект, исторически являлось объектом.

Так, например, при предложении უბუ ურგურა-ზუ *uzu urgu-ga-zu*—‘я горю’, где личное окончание -ზუ *-zu* указывает на субъект უბუ *uzu*—‘я’, может быть поставлен новый субъект 3-го лица. В данном случае логично было бы поставить в качестве нового субъекта წაჲ *caj*—‘огонь’: უბუ წი ურგურა-ზუ *uzu ci urguga-zu*—‘я горю от огня’, где новый субъект წი *ci* имеет форму эргативного падежа. Бывший субъект უბუ *uzu*—‘я’ стал реальным объектом; личное окончание в глаголе указывает на то же лицо უბუ *uzu*—я.

Глагол ურგუბ *urgub* может употребляться как непереходный в значении „гореть“ и как переходный в значении „сжечь“.

უბუ ურგურა-ზუ *uzu urguga-zu*—‘я горю’

უბუ გაკტლერ ურგურა-ზა *uzu gaktler urguga-za*—‘я сжигаю дрова’.

В южном диалекте в данном случае глагол различается по показателям лица: -ზუ *-zu* в одном случае, -ზა *-za* в другом случае.

В северном диалекте глагольные формы в значении горю и сжигаю совпадают. В том и другом случае личным окончанием будет служить -ზა *-za*.

Однако в северном диалекте классный показатель в данном глаголе является изменяющимся.

ობუ ურგუნუ-ზა *izu urgunu-za*—‘я сгорел’

ობუ უტგუნუ-ზა ყულ *izu utgunu-za qul*—‘я сжег доску’.

В переходном глаголе классный показатель უტ *w* согласуется с объектом ყულ *qul*—‘доска’. В непереходном глаголе ურგუნუ-ზა *urgunu-za*—‘сгорел’ классный показатель согласуется с субъектом *ობუ* *izu*—‘я’.

А. А. Бокарев отмечает, что в аварском языке примеры დუბ უტჰარი *dun wotari*—‘я горел (от любви)’, დუბ უიხა *dun wixə*—‘я растерялся’ понимаются сейчас непереходно, но „... такому пониманию предшествовало переходное с ясным осознанием внешней причины действия („меня жгло“, „меня разрушали“)“².

В глаголах табасаранского языка, действие в которых протекает вне воли субъекта (უბუ დიკურა-ზუ *uzu dikura-zu*—‘я умираю’, უბუ აღდაქურა-ზუ *uzu aldakura-zu*—‘я падаю’ и т. п.), исторически, повидимому, осознавалась внешняя причина действия,—предполагался субъект 3-го лица.

В примерах типа უბუ დიკურა-ზუ *uzu dikura-zu*—‘я умираю’ местоименный показатель лица в глаголе имеет форму объектного показателя.

¹ Как мы увидим ниже, местоименный показатель объекта присоединяется к глаголу в форме именительного падежа, за исключением тех случаев в северном диалекте, когда реальным субъектом является 3-е лицо.

² А. А. Бокарев, Синтаксис аварского языка, М.-Л., 1949, стр. 46.

По А. Мейе, в древности „...каждое явление природы считалось результатом деятельности какого-то существа, подобного живому существу ... явления природы обозначаются ... третьими лицами, подлежащие к которым—более или менее смутно представляемые божества—точно не обозначены“¹.

Нечто подобное табасаранскому отмечается в инверсивных глаголах картвельских языков, в которых отражено изменение с течением времени взгляда „на реальное положение вещей: то, что признавалось за субъект действия ... превратился в объект, бывшее реальным объектом лицо ... выступило в роли субъекта; конструкция же глагола осталась старинная...“²

Чанское მამქურობუ maškuriḡu—„я испугался“ исторически означало „страх вселился в меня“. Реальным субъектом мыслился „страх“, „я“ же представлял собою объект воздействия „страха“³.

В картвельских языках в инверсивных глаголах реальный субъект представлен объектным префиксом, реальный объект—субъектным аффиксом, т. е. в глаголе имеются два различных аффикса, указывающих на реальный субъект и на реальный объект.

В табасаранском же языке в рассматриваемых глаголах оба аффикса, как префикс (если бы он был в глаголе), так и суффикс, указывают на одно лицо, исторически—на реальный объект, ныне—на реальный субъект.

§ 4. Формы личных показателей реального объекта и реального субъекта ясно выступают в причастных сказуемых⁴.

უზუ უტუ მაჭალღიმ აპრურ ტუ-ზუ uzu uḡu maḡallim arḡur ḡu-zu—(букв.) я тобою учитель делающийся есмь

უჩუ დუღუ მაჭალღიმარ აპრუდარ ტუ-ჩუ uḡu ḡuḡu maḡallimar arḡudar ḡu-ḡu—(букв.) мы им учителя делающиеся есмь.

Личные показатели реального объекта 1-го лица имеют форму -ზუ -zu, -ჩუ -ḡu. В причастном сказуемом здесь выражено лицо реального объекта; в причастном сказуемом может быть выражено и лицо субъекта:

უზუ უტუ მაჭალღიმ აპრურ ტუ-ზა uzu uḡu maḡallim arḡur ḡu-za—(букв.) я тебя учитель делающий есмь.

უჩუ დუმუ მაჭალღიმ აპრუდარ ტუ-ჩა uḡu ḡumu maḡallim arḡudar ḡu-ḡa—(букв.) мы его учителя делающие есмь.

Личные показатели реального субъекта 1-го лица имеют форму -ზა -za, -ჩა -ḡa.

Само причастие აპრურ arḡur может иметь значение „делающий“ и „делающийся, делаемый“, в зависимости от того, что выражает собою изменяющийся классный показатель რ რ в суффиксе при-

¹ А. Мейе. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.—Л., 1938, стр. 256.

² Арн. Чикобава, Грамматический анализ чанского (лазского) диалекта, Тбилиси, 1936, стр. 220.

³ См. там же.

⁴ Парадигмы спряжения причастных сказуемых см. в приложении.

დუღუ ოჯი ობრუბ ოტუ ტა duγu iǰi iɾɾur i wu wa—(букв.)
им исправляемый ты еси

დუღუ ოჯი ობრუბ დუმუტ duγu iǰi iɾɾur dumiw—(букв.)
им исправляемый он есть.

დუღუ ოჯი ობრაბ ოხუ ხა duγu iǰi iɾɾar i x'u x'a¹. (букв.)
им исправляемые мы есмы и т. д.

При реальном объекте в единственном числе причастие имеет суффикс -ურ -ur (относительно класса человека), при реальном объекте во множ. числе в причастиях северного диалекта (речь аула Дюбек) суффикс причастия -ურ -ur вытесняется суффиксом множ. числа -არ -ar.

Сравним конструкции с причастным сказуемым в даргинском языке (по материалу кубачинского диалекта), где глагол имеет изменяющийся классный показатель в префиксе, в суффиксе причастия, а также в глагольной связке 3-го лица.

ოდდოლ ოდ მუჭალღიმ ა-ბყუბ-ო-ტ სა-ტ iddil id mi wallim
j-iɟuzi-w sa-w—(букв.) он (I кл.) ее (II кл.) учитель делающий есть.

Префикс ა j в причастии ა-ბყუბ-ო-ტ j-iɟuzi-w—‘делающий’ указывает на реальный объект, относящийся ко второму грамматическому классу. На реальный субъект, стоящий в эргативном падеже и относящийся к I классу, указывают классные показатели ტ w в суффиксе причастия и ტ w в глагольной связке. Таким образом, в данном сказуемом префикс указывает на реальный объект, суффикс—на реальный субъект. Причастное сказуемое имеет содержание действительного залога.

Сопоставим это предложение со следующим:

ოდ ოდდოლ მუჭალღიმ ა-ბყუბ-ო-ა სა-ა id iddil mi wallim
j-iɟuzi-j sa-j—(букв.) она им учитель делающаяся есть.

В этом случае в префиксе и суффиксе причастия ა-ბყუბ-ო-ა j-iɟuzi-j—‘делающаяся’ представлен показатель второго грамматического класса ა j, указывающий на реальный объект ოდ id—‘она’. Этот же классный показатель ა j мы имеем и в связке სა-ა sa-j—‘есть’. Реальный субъект, относящийся к I классу и выступающий в форме эргативного падежа, совмещающего функции творительного падежа,—в сказуемом не отражен.

Префикс и суффикс сказуемого указывают на реальный объект, в этом случае причастное сказуемое имеет содержание страдательного залога, т. е. картина в принципе аналогична картине, представленной в табасаранском языке.

§ 5. В речи некоторых аулов южного диалекта в глаголах, выражающих действие, совершающееся вне воли субъекта, показатель лица имеет в исходе ბ n.

¹ Срв. аналогичные примеры у П. К. Услара в монографии „Табасаранский язык“: დუღუ ოჯი ობრუბ მუჯურ duγu iǰi iɾɾur miɟur—им исправляемый этот есть и т. д.

Речь аула Зирдаг:

უზუ აღდაქუნ-ზუნ	uzu aldakun-zun—я упал
უუუ აღდაქუნ-უუნ	uwu aldakun-wun—ты упал
დუმუ აღდაქუნუ	dumu aldaknu'—он упал
უხუ აღდაქუნ-ხუნ	uxu aldakun-xun—мы (incl.) упали
უჩუ აღდაქუნ-ჩუნ	uču aldakun-čun—мы (excl.) упали
უჩუუ აღდაქუნ-ჩუუნ	učwu aldakun-čwun—вы упали
დურარ აღდაქუნუ	durar aldaknu'—они упали

Речь аула Чувек:

უზუ აკუდა-ზუნ	uzu aqudä-zun—я падаю (напр., со скалы)
უუუ აკუდა-უუნ	uwu aqudä-wun—ты падаешь
დუმუ აკუდა	dumu aqudä—он падает
უხუ აკუდა-ხუნ	uxu aqudä-xun—мы (incl.) падаем
უჩუ აკუდა-ჩუნ	uču aqudä-čun—мы (excl.) падаем
უჩუუ აკუდა-ჩუუნ	učwu aqudä-čwun—вы падаете
დუგრადი აკუდა	duqri aqudä—они падают

ბ პ в показателе лица, повидимому, является детерминативным суффиксом, ныне уже утерянным в личных местоимениях, по сохранившимся в показателе лица.

ბ პ в личных местоимениях, как известно, встречается в языках аварско-андийско-индийской группы.

Например, в аварск. яз.: დუბ dup—я, მუბ mup—ты.

Личные местоимения 1 и 2 лица в языках, наиболее близких к табасаранскому—лезгинском и агульском—также сохранили детерминативный б п.

Лезгинск. яз.	1 л. ზუბ	zup	мн. ч. ჩუბ	čup
	2 л. უუბ	wup	ქუბ.	kup
Агульск. яз.	1 л. ზუბ	zup	мн. ч. ხობ	x'ip; ჩობ
	2 л. უუბ	wup	ჩუბ	čup

§ 6. Обратимся к спряжению переходных глаголов.

Рассмотрим субъектно-объектное спряжение глагола ბისურა bisura—‘поймать, ловить’ в южном диалекте табасаранского языка.

Настоящее время

Субъект—1 л.; объект 2 и 3 л. ед. и мн. ч. (изменяется последовательно).

უზუ უუუ ბისურა-ზა	ბისურა-ზა-უუუ	uzu uwu bisura-za bisura-za-wu	—‘я ловлю тебя’
„ უჩუუ „	ბისურა-ზა-ჩუუ	„ učwu „	bisura-za-čwu— ‘я ловлю вас’
„ დუმუ „	„	„ dumu „	„ ‘я ловлю его’
„ დურარ „	„	„ durar „	„ ‘я ловлю их’

უჩუ უჭუ	ბისურა-ჩა	ბისურა-ჩა-ჭუ	uču uwu bisura-ča bisura-ča-wu	—‘мы (excl.) ловим тебя’
” უჩუ	”	ბისურა-ჩა-ჩუ	” učwu ”	bisura-ča-čwu.
” დუმუ	”	”	” dumu ”	”
” დურარ	”	”	” durar ”	”

Субъект—2 л.; объект 1 и 3 л. ед. и мн. ч.

უჭუ უზუ	ბისურა-ჭა	ბისურა-ჭა-ზუ	uču uzu bisura-wa bisura-wa-zu	—‘ты ловишь меня’
” უჩუ	”	ბისურა-ჭა-ჩუ	” uču ”	bisura-wa-ču
” დუმუ	”	”	” dumu ”	”
” დურარ	”	”	” durar ”	”

უჩუ უზუ	ბისურა-ჩა	ბისურა-ჩა-ზუ	učwu uzu bisura-čwa bisura-čwa-zu	‘вы ловите меня
” უჩუ	”	ბისურა-ჩა-ჩუ	” uču ”	bisura-čwa-ču
” დუმუ	”	”	” dumu ”	”
” დურარ	”	”	” durar ”	”

Субъект—3 л.; объект 1, 2, 3 л. ед. и мн. ч.

დუღუ უზუ	ბისურა	ბისურა-ზუ	duɣu uzu bisura bisura-zu
” უჩუ	”	ბისურა-ჩუ	” uču ” bisura-ču
” უჭუ	”	ბისურა-ჭუ	” uwu ” bisura-wu
” უჩუ	”	ბისურა-ჩუ	” učwu ” bisura-čwu
” დუმუ	”	”	” dumu ”
” დურარ	”	”	” durar ”

При субъекте 3-го лица множ. числа парадигмы спряжения глагола будут тождественны парадигмам при субъекте 3-го лица единств. числа.

Как можно судить из парадигмы спряжения глагола ბისურა bisuraz—‘поймать’, ‘ловить’, если объектом и субъектом является 1-е или 2-е лицо, глагол может выступать с одним местоименным суффиксом, или усложниться еще вторым, также местоименным суффиксом:

ბისურა-ზა bisura-za или ბისურა-ზა-ჭუ bisura-za-wu.

При субъекте в 3-м лице глагол также может иметь параллельно две формы, например: ბისურა bisura или ბისურა-ზუ bisura-zu.

Что же представляют собой префикс и местоименные суффиксы в переходном глаголе табасаранского языка и на что они указывают?

Как известно, в полиперсональных глаголах дагестанских языков может выражаться реальный объект и реальный субъект. На реальный объект указывает обычно префикс глагола, на реальный субъект—суффикс глагола.

Рассматриваемый нами глагол ბისუზ *bisuz*—‘поймать, ловить’, имеет префикс—классный показатель ბ *b*, однако он является здесь окаменелым, поскольку в глаголе речи аула Хив (материалом которого мы пользуемся), категория грамматического класса ныне уже не представлена как действующая морфологическая категория; выявляются лишь окаменелые классные показатели.

Если бы классный показатель здесь не был окаменелым и согласовывался с тем или иным лицом (как то имеет место в северном диалекте табасаранского языка), то в переходном глаголе он указывал бы на класс реального объекта, т. е. реальный объект был бы выражен префиксом глагола.

Суффикс -ზა *-za* в глаголе ბისურაზა *bisura-za* указывает на реальный субъект ურა *ura*—я.

ბისურაზა *b-isura-za*—обычная форма полиперсонального переходного глагола, аналогичная, например, глаголу того же значения и того же корня в даргинском языке (кубачинский диалект) ბუსულ-და *b-ūsul-da* в предложении: დუდილ უბუსულდა *dudil ubūsulda*—я ловлю тебя (III кл.). В глаголе ბუსულდა *būsulda* префикс ბ *b*—изменяющийся классный показатель, согласующийся с реальным объектом; суффикс -და *-da* является показателем реального субъекта, стоящего в эргативном падеже დუდილ *dudil*—я. Корневым согласным как в табасаранском, так и в даргинском (кубачинский диалект) является ს *s*¹.

В переходном глаголе даргинского языка за показателем субъекта иной показатель не выступает.

Вторая, возможная в употреблении, форма табасаранского глагола ბისურაზა-უ *bisura-za-wu*—форма более сложная, сравнительно с формой ბისურაზა *bisura-za*. Усложнена она аффиксацией местоименного показателя объекта, который в глаголе следует за местоименным показателем субъекта. Суффикс -უ *-wu* указывает на объект უ *u*—‘ты’. Следовательно объект в табасаранском глаголе может быть выражен не только префиксом, но одновременно и суффиксом. Префиксом может быть только классный показатель, суффиксами в табасаранском языке являются показатели лица как субъекта, так и объекта.

Таким образом, в отличие от других дагестанских языков, имеющих личное спряжение, в табасаранском языке при объекте в первых двух лицах может быть представлена аффиксация местоименных показателей не только субъекта, но одновременно и объекта.

Исследователи табасаранского языка указывают на эту специфическую особенность, наблюдаемую в табасаранском глаголе. Так, в рукописи монографии П. К. Услара о табасаранском языке на полях приведены возможные параллельные формы глагола с двойной аффиксацией местоименных показателей.

¹ В других диалектах даргинского языка корневым согласным этого глагола является ც *c* (ბურც *ob burcis*)—по фонетическому соответствию ს — ც *s*—*c*.

А. Дирр отмечает употребление в табасаранском языке местоименных суффиксов, обозначающих прямой или косвенный объект¹.

На двойную местоименную суффиксацию в табасаранском глаголе К. Боуда обращает внимание как на значительное языковое явление, служащее для выражения различных отношений между субъектом и объектом и которого не знает близко стоящий к табасаранскому кюринский (лезгинский) язык².

На одновременное присоединение к глаголу табасаранского языка двух личных формативов—субъектного и объектного—указывают также Л. И. Жирков и М. М. Гаджиев³.

§ 7. Если рассматривать табасаранский глагол ბისურა-ზა-უიუ *bisura-za-wu* (ловлю тебя), где суффикс $-\text{ზა}$ *-za* указывает на субъект, а $-\text{უიუ}$ *-wu* на объект (префикс же, как окаменелый классный показатель, ни с чем не согласуется), то может возникнуть предположение, что в переходном глаголе табасаранского языка показатель субъекта предшествует показателю объекта. Тем самым, казалось бы, нарушается принцип, известный из абхазско-адыгских языков, распространяющийся и на джестанские языки, по которому в полиперсональных переходных глаголах показатель объекта предшествует показателю субъекта.

Такое предположение не будет верным, т. к. объект в данном случае не выражается префиксом лишь в силу окаменелости классного показателя, в принципе же префикс, классный показатель, указывает на грамматический класс объекта. Что касается усложнения глагола аффиксацией местоименного показателя объекта, это явление сравнительно более позднего происхождения.

Употребление усложненных форм глагола с двойной аффиксацией местоименных показателей в табасаранском языке является возможным и нередко встречающимся, но не обязательным, поскольку в предложении объект, выражен самостоятельной формой местоимения⁴.

При двойной местоименной аффиксации, местоименные, выражающие объект, может не употребляться:

უზუ ბისურა-ზა-უიუ *uzu bisura-za-wu*—'я ловлю тебя' (вместо: $\text{უზუ უიუ ბისურა-ზა-უიუ}$ *uzu u wu bisurazawu*).

¹ «Лича в табасаранском глаголе ... обозначаются местоименными суффиксами»..., «Суффикс местоимения дополнительного ставится для обозначения прямого или косвенного дополнения глагола», А. Дирр, Грамматический очерк табасаранского языка, Тифлис, 1905, стр. 49, 52.

² См. К. Bouda, *Beiträge zur kaukasischen und sibirischen Sprachwissenschaft*, 3, *Das Tabassaraniſche*, Leipzig, 1939, стр. 47.

³ См. Л. И. Жирков, Табасаранский язык, стр. 110; М. М. Гаджиев, О залогах в табасаранском языке.

⁴ Л. И. Жирков пишет по этому поводу: „Здесь, следовательно, мы имеем не присоединение определенного форматива спряжения, а лишь слияние с глагольной формой различных падежных форм личных местоимений и притом слияние факультативное в значительной степени“, Л. И. Жирков, Табасаранский язык, стр. 110.

Местоименные показатели субъекта и объекта отличаются друг от друга исходным гласным. Показатель субъекта имеет в исходе гласный *ა* (-ზა -za, -ჟა -wa и т. д.), объектный показатель имеет в исходе гласный *უ* (-ზუ -zu, -ჟუ -wu и т. д.).

3-е лицо в глаголе настоящего времени не имеет показателя лица, поэтому, если действие обращено на 3-е лицо, в глаголе (при субъекте 1-го и 2-го лица) местоименным аффиксом выражается только субъект.

При субъекте 3-го лица в глаголе нет местоименного показателя субъекта:

დუღუ უზუ ბისურა *duyu uzu bisura*—‘он ловит меня’

И к глаголу, в котором нет местоименного показателя субъекта, может присоединиться показатель реального объекта (1 или 2 лица):

დუღუ უზუ ბისურა-ზუ *duyu uzu bisura-zu*.

Форма глагола *ბისურა bisura* отличается здесь от форм глагола 1 и 2 лица именно отсутствием личного окончания:

1 л. ბისურა-ზა <i>bisura-za</i>	მნ. ყ. ბისურა-ხა <i>bisura-xa</i>
2 л. ბისურა-ჟა <i>bisura-wa</i>	ბისურა-ჩჟა <i>bisura-čwa</i>
3 л. ბისურა <i>bisura</i>	ბისურა <i>bisura</i>

В глаголе *ბისურა-ზუ bisura-zu* суффикс *-ზუ -zu* является показателем реального объекта; при этом не возникает сомнения, что это именно показатель реального объекта, т. к. он имеет в исходе гласный *უ*—признак объектного показателя в форме именительного падежа (*-ზუ -zu, -ჟუ -wu*...).

Аналогичную картину субъектно-объектного спряжения дают переходные глаголы и в других временах (см. соответствующие парадигмы спряжения в приложении).

§ 8. Выше указывалось, что в речи некоторых аулов южного диалекта в глаголах, выражающих действие, совершающееся вне воли субъекта, показатель лица сохранил в исходе детерминативный *ბ* *п*: უზუ ალდაქუნ-ზუბ *uzu aldakun-zun*—‘я упал’, вместо обычного для южного диалекта: უზუ ალდაქუნ-ზუ *uzu aldakun-zu*.

В речи этих же аулов, присоединяющийся к глаголу местоименный показатель объекта также может иметь детерминативный *ბ* *п*.

Речь аула Зирдаг

უზუ უჟუ ურხტრა-ზა-ჟუბ *uzu uwu ūrḥṭra-za-wun¹*—я сохраняю тебя

უზუ უჩჟუ ურხტრა-ზა-ჩჟუბ *uzu učwu ūrḥṭra-za-čwun*—
‘я сохраняю вас’

¹ Здесь мы не приводим чаще употребляемые формы без аффиксации объектного показателя, напр., უზუ უჟუ ურხტრა-ზა *uzu uwu ūrḥṭra-za*—‘я тебя сохраняю’ и т. д.

При субъекте в 3-м лице, когда глагол может иметь только местоименный показатель объекта, будем иметь:

დუღუ უზუ ურბურა-ზუნ *duγu uzu urxura-zun* и т. д.

Речь аула Чувек

Субъект в 1-м лице:

უზუ უუღუ დორჯურ -ზა-ჟუნ *uzu uwu diržur-za-wun*—‘я сгибаю тебя’

უზუ უჩუღუ დორჯურ-ზა-ჩუნ *uzu učwu diržur-za-čwun*—‘я сгибаю вас’

При субъекте в 3-м лице:

დუღუ უზუ დორჯურდუ-ზუნ *duγu uzu diržurdu-zun*

დუღუ უუღუ დორჯურდუ-ჟუნ *duγu uwu diržurdu-wun*

დუღუ დუმუღუ დორჯურდუ *duγu dumu diržurdu*

დუღუ უჩუღუ დორჯურდუ-ჩუნ *duγu uču diržurdu-čun* и т. д.

§ 9. В северном диалекте табасаранского языка субъектно-объектное спряжение глагола имеет ряд отличий, сравнительно со спряжением глагола южного диалекта. Прежде всего, категория грамматического класса в глаголе северного диалекта, в отличие от глагола в ряде аулов южного диалекта, является действующей морфологической категорией (в глаголе при этом могут быть и окаменелые классные показатели). В переходном глаголе классный показатель согласуется с реальным объектом, в непереходном—с субъектом.

Так, например: იზუ ტირხნუზა *izu tirxnuzā*—‘я (человек) полетел’. Классный показатель *რ* и показатель лица *-ზა -za* в непереходном глаголе *ტირხნუზა tirxnuzā*—‘полетел’ указывают на грамматический класс и лицо субъекта *იზუ izu*—‘я’, стоящего в именительном падеже. При субъекте класса вещей будем иметь: *ტიჩხნუზა tičxnuzā*, где классный показатель *ჩ* *w* указывает на класс вещей.

ჯაყა ტიჩხნუჩი ჯაყა ტიჩხნუჩ *čaqa tičxnuč*—‘птица полетела’.

В южном диалекте, в речи аулов Хив, Хоредж, Сыртыч, независимо от того, к какому грамматическому классу относится субъект, мы имели бы: *უზუ ტირხნუზა uzp tirxnuzā*—‘я (человек или птица) полетел’. В данном случае *რ* *r* в глаголе *ტირხნუზა tirxnuzā* является окаменелым классным показателем; до окаменения, когда и в глаголе различались два грамматических класса, он указывал на класс человека.

Если взять переходный глагол, например, *ბორჯუს biržus*—‘сложить, согнуть’, то префикс *ბ* *b* в этом глаголе является изменяющимся классным показателем, указывающим на класс вещей. Показатель грамматического класса в переходном глаголе будет изменяться соответственно тому, к какому классу относится объект.

В глаголе *ბორჯუს biržus* префикс *ბ* *b* указывает на грамматический класс объекта; изменение класса объекта вызовет изменение префикса

данного глагола. При объекте, относящемся к классу человека, в префиксе глагола будем иметь d вместо b : $\text{d} \text{ o} \text{ r} \text{ x} \text{ u} \text{ s}$ —‘согнуть (человека)’.

В этом глаголе не только префикс является классным показателем, но и согласный r г, выступающий непосредственно перед корневым согласным, является показателем грамматического класса, но уже окаменелым. При объекте множ. числа r выпадает: $\text{d} \text{ o} \text{ x} \text{ u} \text{ s}$ —‘сложить, согнуть (много)’.

В табасаранском языке лишь небольшое число глаголов начинаются с префикса классного показателя, между тем, как, например, в даргинском языке глагол с префиксом, изменяющимся классным показателем, является распространенной формой глагола. Большинство глаголов табасаранского языка имеет классный показатель, стоящий перед корневым согласным (например: $\text{u} \text{ w} \text{ x} \text{ u} \text{ s}$ ¹—прочесть).

§ 10. Рассмотрим субъектно-объектное спряжение глагола $\text{b} \text{ o} \text{ r} \text{ x} \text{ u} \text{ s}$ —‘сложить, согнуть’, имеющего изменяющийся классный показатель в префиксе: b для класса вещей, d для класса человека. В этом глаголе отражается также изменение числа объекта.

Прошедшее совершенное время

Субъект—1 л.

$\text{o} \text{ h} \text{ u}$	$\text{o} \text{ h} \text{ u}$	$\text{d} \text{ o} \text{ r} \text{ x} \text{ u} \text{ n} \text{ u} \text{ -} \text{z} \text{ a}$		$\text{d} \text{ o} \text{ r} \text{ x} \text{ u} \text{ n} \text{ u} \text{ -} \text{z} \text{ u} \text{ -} \text{u}$	$\text{i} \text{z} \text{u}$	$\text{i} \text{w} \text{u}$	$\text{d} \text{i} \text{r} \text{z} \text{u} \text{n} \text{u} \text{-z} \text{a}$		$\text{d} \text{i} \text{r} \text{z} \text{u} \text{n} \text{u} \text{-z} \text{u} \text{-w} \text{u}$	—‘я согнул тебя’ ²
»	$\text{o} \text{ h} \text{ u}$	$\text{d} \text{ o} \text{ x} \text{ u} \text{ n} \text{ u} \text{ -} \text{z} \text{ a}$		$\text{d} \text{ o} \text{ x} \text{ u} \text{ n} \text{ u} \text{ -} \text{z} \text{ u} \text{ -} \text{h} \text{ u}$	»	$\text{i} \text{c} \text{w} \text{u}$	$\text{d} \text{i} \text{z} \text{u} \text{n} \text{u} \text{-z} \text{a}$		$\text{d} \text{i} \text{z} \text{u} \text{n} \text{u} \text{-z} \text{u} \text{-c} \text{w} \text{u}$	
»	$\text{d} \text{u} \text{m} \text{u}$	$\text{d} \text{ o} \text{ r} \text{ x} \text{ u} \text{ n} \text{ u} \text{ -} \text{z} \text{ a}$			»	$\text{d} \text{u} \text{m} \text{u}$	$\text{d} \text{i} \text{r} \text{z} \text{u} \text{n} \text{u} \text{-z} \text{a}$			
»	$\text{d} \text{u} \text{q} \text{a} \text{r} \text{i}$	$\text{d} \text{ o} \text{ x} \text{ u} \text{ n} \text{ u} \text{ -} \text{z} \text{ a}$			»	$\text{d} \text{u} \text{q} \text{a} \text{r} \text{i}$	$\text{d} \text{i} \text{z} \text{u} \text{n} \text{u} \text{-z} \text{a}$			
$\text{o} \text{ h} \text{ u}$	$\text{o} \text{ h} \text{ u}$	$\text{d} \text{ o} \text{ r} \text{ x} \text{ u} \text{ n} \text{ u} \text{ -} \text{h} \text{ a}$		$\text{d} \text{ o} \text{ r} \text{ x} \text{ u} \text{ n} \text{ u} \text{ -} \text{h} \text{ u} \text{ -} \text{u}$	$\text{i} \text{c} \text{u}$	$\text{i} \text{w} \text{u}$	$\text{d} \text{i} \text{r} \text{z} \text{u} \text{n} \text{u} \text{-c} \text{a}$		$\text{d} \text{i} \text{r} \text{z} \text{u} \text{n} \text{u} \text{-c} \text{u} \text{-w} \text{u}$	—‘мы согнули тебя’
»	$\text{o} \text{ h} \text{ u}$	$\text{d} \text{ o} \text{ x} \text{ u} \text{ n} \text{ u} \text{ -} \text{h} \text{ a}$		$\text{d} \text{ o} \text{ x} \text{ u} \text{ n} \text{ u} \text{ -} \text{h} \text{ u} \text{ -} \text{h} \text{ u}$	»	$\text{i} \text{c} \text{w} \text{u}$	$\text{d} \text{i} \text{z} \text{u} \text{n} \text{u} \text{-c} \text{a}$		$\text{d} \text{i} \text{z} \text{u} \text{n} \text{u} \text{-c} \text{u} \text{-c} \text{w} \text{u}$	
»	$\text{d} \text{u} \text{m} \text{u}$	$\text{d} \text{ o} \text{ r} \text{ x} \text{ u} \text{ n} \text{ u} \text{ -} \text{h} \text{ a}$			»	$\text{d} \text{u} \text{m} \text{u}$	$\text{d} \text{i} \text{r} \text{z} \text{u} \text{n} \text{u} \text{-c} \text{a}$			
»	$\text{d} \text{u} \text{q} \text{a} \text{r} \text{i}$	$\text{d} \text{ o} \text{ x} \text{ u} \text{ n} \text{ u} \text{ -} \text{h} \text{ a}$			»	$\text{d} \text{u} \text{q} \text{a} \text{r} \text{i}$	$\text{d} \text{i} \text{z} \text{u} \text{n} \text{u} \text{-c} \text{a}$			

¹ В говорах табасаранского языка глаголы кое-где сохранили еще формы типа $\text{u} \text{ w} \text{ x} \text{ u} \text{ s}$ или $\text{j} \text{u} \text{w} \text{ x} \text{ u} \text{ s}$, в которых префиксальные u w или a j не изменяются.

² Изменение лица объекта — последовательное, например, при субъекта 1-го лица даны объект 2 л. ед. ч., 2 л. мн. ч., 3 л. ед. ч., 3 л. мн. ч. Лицо субъекта сперва дается в ед. ч., затем во мн. ч. (за исключением 3-лица, при котором субъект дан только в ед. ч.).

Субъект—2 л.

oñu	oñu	dir	izu	dir	žunu-wa	—	‘ты согнул меня’
”	oñu	di	žunu-wa	—	”	”	нас
”	dumu	dir	žunu-wa	—	”	”	его
”	duqari	dir	žunu-wa	—	”	”	их
oñu	oñu	dir	žunu-čwa	—	вы согнули меня		
”	oñu	di	žunu-čwa	—	”	”	нас
”	dumu	dir	žunu-čwa	—	”	”	его
”	duqari	dir	žunu-čwa	—	”	”	их

Субъект—3 л.

duyu	izu	dir	žunu-w		dir	žunu-za
”	oñu	”		dir	žunu-wa	”
”	dumu	”	”	”	”	”
”	oñu	di	žunu-w		di	žunu-ča
”	oñu	di	žunu-čwa		di	žunu-čwa
”	duqari	”	”	”	”	”

Как можно судить из парадигм спряжения переходного глагола в северном диалекте¹, усложнение глагольных форм аффиксацией местоименных показателей объекта наблюдается в том случае, если реальным субъектом является 1-е или 3-е лицо. При субъекте во 2-м лице аффиксации местоименного показателя объекта к глаголу не происходит, и в этом случае мы имеем обычную конструкцию двухличного переходного глагола, известную из других языков с личным спряжением, где суффикс глагола указывает на реальный субъект, префикс, классный показатель, (если он вообще имеется в глаголе) согласуется с реальным объектом.

oñu dir žunu-wa izu—‘ты согнул меня’
 Классный показатель *dd* в глаголе *dir žunu-wa* указывает на грамматический класс объекта *oñu izu*—‘меня’ (букв. «я»), стоящего в именит. падеже; местоименный суффикс *-wa* есть выражитель субъекта *oñu*—‘ты’. Грамматический класс реального субъекта в переходном глаголе табасаранского языка не выражается. К глагольной форме *dir žunu-wa* или *dir žunu-čwa* местоименный показатель объекта здесь не присоединяется. В этом заключается одно из отличий субъектно-объектного спряжения переходного глагола северного диалекта табасаранского языка, сравнительно с южным диалектом (имеем в виду речь аула Хив).

¹ Мы приводим материал речи аула Любек, являющегося крайней северной точкой распространения табасаранского языка.

Далее, местоименный показатель объекта при реальном субъекте в 1-м лице имеет в исходе гласный *ɟ* и так же, как и в южном диалекте

Местоименный показатель субъекта, если к нему не присоединен показатель объекта, в северном диалекте имеет в исходе гласный *ə* а (-ʔə -за, -ʔə -ва...). При присоединении к глаголу местоименного объектного показателя, гласный *ə* а показателя лица субъекта, вероятно, на фонетической основе, изменяется в *ɟ* и. Предполагать морфологическую причину изменения гласного в показателе субъекта трудно, т. к. в переходном глаголе субъективный местоименный показатель всегда имеет в исходе гласный *ə* а. Местоименный же показатель с исходом на гласный *ɟ* и в переходном глаголе является показателем объекта.

При действии 1-го лица на 2-е картина спряжения переходного глагола в обоих числах в северном диалекте в принципе аналогична картине спряжения в южном диалекте.

Аффиксация местоименного показателя объекта имеет место и при субъекте в 3-м лице (объект во всех случаях предполагается стоящим в 1-м и 2-м лице).

По материалам южного диалекта местоименный показатель прямого объекта, как в первых двух лицах, так и в 3-м лице имеет в исходе гласный *ɟ* и, т. е. в качестве показателя лица объекта используется местоимение в форме именительного падежа. В северном диалекте при субъекте в 1-м лице факультативно аффигуирующийся местоименный показатель объекта имеет в исходе гласный *ɟ* и, аналогично южному диалекту; казалось бы, и при субъекте в 3-м лице показатель объекта должен был бы иметь в исходе гласный *ɟ* и. Однако исходным гласным местоименного показателя реального объекта при субъекте в 3-м лице в северном диалекте служит *ə* а. Гласный *ə* а в местоименном показателе при глаголе мы имеем обычно в том случае, если местоименный показатель выражает субъект, здесь же гласный *ə* а выступает в показателе реального объекта.

§ 11. О согласовании глагола в табасаранском языке П. К. Услар в монографии, посвященной табасаранскому языку, пишет: «глагольная форма настоящего согласуется с лицом действующим, если действует 1-е или 2-е лицо; если же действует 3-е лицо, то согласуется с тем лицом, на которое обращено действие»¹.

Для П. К. Услара переходный глагол, согласующийся с лицом действующим, т. е. с субъектом, носит действительный характер, если же глагол согласуется с лицом, на которое обращено действие, т. е. с объектом, такой глагол носит характер страдательный².

Следовательно, при субъекте в 1-м и 2-м лице в табасаранском языке глагол, по П. К. Услару, будет иметь характер действительный, при субъекте в 3-м лице—характер страдательный. П. К. Услар считает, что в табасаранском языке, подобно лакскому и даргинскому языку, «...за-

¹ П. К. Услар, Табасаранский язык.

² П. К. Услар, Лакский язык, Тифлис, 1890, стр. 140, 141.

метны как бы неудачные попытки создать действительный глагол, что делает их конструкцию сложною, запутанною и неудовлетворительною¹.

Здесь П. К. Усларом взят случай, когда при субъекте в 3-м лице к глаголу аффицированы местоименные показатели объекта. Однако, как видно из парадигм спряжения, при субъекте в 3-м лице возможны формы и без аффиксации местоименных показателей объекта. Именно такие формы отмечает в табасаранском языке П. К. Услар в первоначальном варианте грамматики табасаранского языка, когда пишет, что в табасаранском языке „глагольные формы согласуются с лицом действующим, подобно тому, как в действительных глаголах наших (индо-европейских) языков“. В данном случае автор говорит о согласовании глагола с действующим лицом при субъекте в любом лице. П. К. Услар при этом добавляет, что „тем не менее лицо действующее ставится в творительном падеже...“²

Казалось бы, глагол, во всех трех лицах согласующийся с действующим лицом, должен носить действительный характер, но и такой глагол, для П. К. Услара является страдательным. Страдательным не только тогда когда он согласуется с лицом, на которое направлено действие, т. е. объектом, но и в том случае когда глагол согласуется с лицом действующим, т. е. с субъектом. Это потому, что падеж субъекта при переходном глаголе—эргативный падеж—П. К. Услар полностью отождествляет с творительным падежом. А раз реальный субъект стоит в творительном падеже, а объект в именительном, то конструкция для П. К. Услара, по аналогии с конструкцией индоевропейских языков, должна быть пассивной.

Поскольку П. К. Услар, исходя из самой формы глагола, считал переходный глагол, согласующийся с субъектом, имеющим действительный характер, но в то же время этот же глагол он вынужден признать страдательным, исходя из падежа субъекта, то поэтому, естественно, что конструкцию переходного глагола табасаранского языка П. К. Услар считает запутанной и неудовлетворительной.

В сущности основа переходного глагола в табасаранском языке нейтральна в отношении категории залога, так же, как и в других дагестанских языках.

§ 12. Местоименный показатель объекта или субъекта аффицируется к глаголу обычно в форме того падежа, в каком стоит объект или субъект, выраженный местоимением 1-го или 2-го лица.

Рассмотрим случаи аффиксации показателей объекта.

Местоимение 1 и 2 лица, имеющееся в предложении, независимо от того, является ли оно прямым или косвенным дополнением, может подвергаться аффиксации как местоименный показатель объекта. В северном диалекте в этом отношении исключается случай, когда действует 2-е лицо. В этом случае в глаголе выступает только показатель субъекта, место-

¹ П. К. Услар, Табасаранский язык.

² Цитаты из рукописи П. К. Услара „Табасаранский язык“.

именный же показатель объекта не аффигируется. Присоединяющийся к глаголу местоименный показатель объекта сохраняет форму того падежа, в котором стоит дополнение, выраженное местоимением.

Рассмотрим случай, где объект стоит в дательном падеже.

Северный диалект. Реальный субъект в 1-м лице.

იზუ უღნუზა იჭუს ატნარ იზუ უღნუზა ივუს ატნარ или უღნუზუს უღნუზუს—‘я связал тебе носки’.

В глаголе უღნუზა უღნუზა суффикс -ზა -za указывает на субъект იზუ იზუ—я. Местоименным показателем ни прямое, ни косвенное дополнение в глаголе не выражено.

В глаголе უღნუზუს (←უღნუზა-იჭუს) უღნუზუს (←უღნუზა-ივუს)—‘связал я тебе’ выражен субъект и косвенное дополнение, стоящее в дательном падеже.

იზუ უღნუზა იჭუს ატნარ იზუ უღნუზა იჯვუს ატნარ или უღნუზუჩუხუს უღნუზუჯვუს—‘я связал вам носки’.

В форме глагола უღნუზუჩუხუს უღნუზუჯვუს—также представлена аффиксация местоименных показателей субъекта и косвенного объекта. Субъект—во 2-м лице.

იჭუს უღნუჭა იზუს ატნარ ივუ უღნუვა იზუს ატნარ—‘ты связал мне носки’.

იჭუს უღნუჭა იჭუს ატნარ ივუ უღნუვა იჯვუს ატნარ—‘ты связал нам носки’.

В глаголе უღნუჭა უღნუვა суффикс -ჭა -wa указывает на субъект იჭუს ივუ—‘ты’, местоименным суффиксом ни прямой, ни косвенный объект не выражен.

При субъекте в 3-м лице будем иметь:

დუღუ უღნუჭ იზუს ატნარ დუღუ უღნუვ იზუს ატნარ или: დუღუ უღნის იზუს ატნარ დუღუ უღნის იზუს ატნარ—‘он связал мне носки’.

В форме უღნის უღნის аффигирован местоименный показатель косвенного объекта იზუს იზუს—‘мне’, претерпевший фонетическое изменение.

დუღუ უღნუჭ იჭუს ატნარ დუღუ უღნუვ ივუს ატნარ или უღნუს უღნუს—‘он связал тебе носки’

დუღუ უღნუჭ იზუს ატნარ დუღუ უღნუვ იჯვუს ატნარ или: უღნუჯვუს უღნუჯვუს—‘он связал нам (incl.) носки’

დუღუ უღნუჭ იჭუს ატნარ დუღუ უღნუვ იჯვუს ატნარ или: უღნუჩუხუს უღნუჯვუს—‘он связал нам (excl.) носки’

დუღუ უღნუჭ იჭუს ატნარ დუღუ უღნუვ იჯვუს ატნარ или: უღნუჩუხუს უღნუჯვუს—‘он связал вам носки’.

Местоимения в дательном падеже во множ. числе при аффиксации в качестве показателей лица объекта меньше подверглись фонетическому изменению, сравнительно с местоимениями в единственном числе.

Ср. две формы: უღნუზუს ← უღნუზა-იტუს uɣnuzʊs ← uɣnu-
za-iwʊs — ‘связал я тебе’,

უღნუზუჩუს ← უღნუზა-იჩუს uɣnuziɕwʊs ← uɣnuza-
iɕwʊs — ‘связал я вам’.

Если субъект и объект стоят в 3-м лице, то возможна только одна форма глагола — без аффиксации местоименных показателей объекта: დუღუ უღნუ დუღას ატნარ duɣu uɣnuw duɣas atnar — ‘он связал ему носки’.

При субъекте в 3-м лице, но объекте в 1-м или 2-м лице, возможна аффиксация местоимения, выражающего косвенный объект. При этом местоимение претерпевает фонетическое изменение, но не теряет падежную форму.

Сопоставим аналогичное спряжение с аффиксацией местоименного показателя косвенного объекта в дательном падеже в южном диалекте (речь аула Хив).

უზუ უტუზ აიტურა-ზა || აიტურა-ზა-ტუზ uzu uɰuz jiwura-
za || jiwura-za-wuz — ‘я ударяю тебя’.

უზუ უჩტუზ აიტურა-ზა || აიტურა-ზა-ჩტუზ uzu uɕwuz ji-
wura-za || jiwura-za-ɕwuz — ‘я ударяю вас’.

უზუ დუღაზ აიტურა-ზა uzu duɣaz jiwura-za — ‘я ударяю
его’.

უტუ უზუზ აიტურა-ტა || აიტურა-ტა-ზუზ uɰu uzuz jiwura-
wa || jiwura-wa-zuz — ‘ты ударяешь меня’.

უტუ უჩუზ აიტურა-ტა || აიტურა-ტა-ჩუზ uɰu uɕuz jiwura-
wa || jiwura-wa-ɕuz — ‘ты ударяешь нас’.

უტუ დუღაზ აიტურა-ტა uɰu duɣaz jiwura-wa — ‘ты уда-
ряешь его’.

დუღუ უზუზ აიტურა || აიტურა-ზუზ duɣu uzuz jiwura ||
jiwura-zuz — ‘он ударяет меня’.

დუღუ უტუზ აიტურა || აიტურა-ტუზ duɣu uɰuz jiwura ||
jiwura-wuz — ‘он ударяет тебя’.

დუღუ დუღაზ აიტურა duɣu duɣaz jiwura — ‘он ударяет его’.

დუღუ უჩუზ აიტურა || აიტურა-ჩუზ duɣu uɕuz jiwura ||
jiwura-ɕuz — ‘он ударяет нас’.

დუღუ უჩტუზ აიტურა || აიტურა-ჩტუზ duɣu uɕwuz jiwu-
ra || jiwura-ɕwuz — ‘он ударяет вас’.

დუღუ დურარიზ აიტურა duɣu durariz jiwura — ‘он уда-
ряет их’.

При субъекте множ. числа картина спряжения в принципе будет аналогичной:

უჩუ უტუზ აიტურა-ჩა || აიტურა-ჩა-ტუზ uɕu uɰuz jiwura-
ɕa || jiwura-ɕa-wuz — ‘мы ударяем тебя’.

უჩუ უჩტუზ აიტურა-ჩა || აიტურა-ჩა-ჩტუზ uɕu uɕwuz jiwu-
ra-ɕa || jiwura-ɕa-ɕwuz — ‘мы ударяем вас’.

უჩუი უზუზი აჩუი რა-ჩუა || აჩუი რა-ჩუა-ზუზი učwu uzuz ji-wura-čwa || ji-wura-čwa-zuz—‘вы ударяете меня’ и т. д.

Местоимение в дательном падеже, при аффиксации в качестве показателя косвенного объекта, претерпело большее изменение в северном диалекте, стало в большей степени формантом, сравнительно с южным диалектом.

Ср. суффиксы, указывающие на субъект в форме именительного-эргативного падежа местоимения 1-го лица (я) и косвенный объект в форме дательного падежа местоимения 2-го лица (тебе):

-ჩუზი -zuz—в северном диалекте,

-ზა-ჩუზი -za-wuz—в южном диалекте.

§ 13. Местоимение в послеложном падеже также может присоединяться к глаголу.

ჩუი ჩუქი გაფარ იპურდაზა || იპურდაზუქი izu iwuki gafar ipurdāza || ipurdāzuki—‘я говорю с тобой’

ჩუი ჩუქი გაფარ იპურდაზა || იპურდაზუჩუი izu ičwuki gafar ipurdāza || ipurdāzučwuki—я говорю с вами

ჩუი ჩუქნა გაფ ფუნუზა || ფუნუზუქნა izu iwukna gaf rupu-za || rupu-zukna—я сказал тебе слово (досл. к тебе).

К глаголу, имеющему местоименный показатель субъекта 2-го лица, в северном диалекте местоимение не присоединяется и в форме послеложного падежа.

ჩუი ჩუქი გაფარ იპურდაჩუა ičwu izuki gafar ipurdāčwa—‘вы говорите со мной’

ჩუი ჩუქნა გაფ ფუნუჩუა iwu izukna gaf rupuwa—‘ты сказал мне слово’

При субъекте в 3-м лице, когда глагол не имеет местоименного показателя субъекта, местоимение в послеложном падеже может присоединяться к глаголу:

დუღუ ჩუქნა გაფ ფუნუჩუ || ფუნუ-ჩუქნა duγu izukna gaf rupu-w || rupu-zukna—он сказал мне слово

დუღუ ჩუქნა გაფ ფუნუჩუ || ფუნუ-ჩუქნა duγu ičwukna gaf rupu-w || rupu-čwukna—он сказал вам слово.

Местоимения, присоединяющиеся к глаголу, могут быть в разных послеложных падежах. Мы привели примеры присоединения к глаголу местоимений в послеложных падежах, означающих соприкосновение (серия послеложных падежей на ქ).

П. К. Услар приводит примеры на присоединение послеложных падежей со значением в чем-нибудь.

ჩუუჩუ ჩუი აზარ იპურდაზუჩუუჩუ iwu' izu azar ipurdazuwu'—‘я в тебе болезнь делаю’ (перевод по П. К. Услару: „мною в тебе болезнь производится“).

Вместо усларовской формы იპურდუზუუ იპურდუზუუ ipurduzuwu' ныне в речи аула Ханат (исследованного П. К. Усларом) имеем: იპდუზუუ ipduzuwu'.

Приведем еще ряд примеров на глаголы с местоимениями в различных послеложных падежах.

იხუ იტყინბა პაპა აპიდოიციბნა ichu iw'inna paraх apidi-ci'inna—мы на тебя шапку сделаем,

იხუ იტყინბა ვანა შიტი აპიდოიციბნა ichu iw'inna qana šiwa pidiizi'inna—я на тебя еще жену возьму (букв. сделаю), т. е. жёнюсь второй раз,

იხუ იტუქნა მიდალ აპიდოიუქნა ichu iwukna midal apidizukna—я сделаю для тебя медаль (чтобы повесить),

იხუ იჩუქაუნა ქურსი აპიდოიჩუქაუნა ichu ičwukəuna kursi apidizičwukəuna—я под вас (т. е. вам) сделаю табуретку.

Как видно из примеров, присоединяться к глаголу могут самые сложные падежные формы личных местоимений. Местоимения претерпевают при этом фонетические изменения в большей или меньшей степени.

Например: აპიდოი-იტუქაუნა → აპიდოიუქაუნა

apidiza-iwukəuna → apidizukəuna

აპიდოი-იტყინბა → აპიდოიციბნა

apidiča-iw'inna → apidiči'inna

აპიდაი-იჩუქაუნა → აპიდოიჩუქაუნა

apidiča-ičwukna → apidičičwukna и т. д.

§ 14. Аффиксация косвенного объекта, выраженного местоимением, происходит и при непереходном глаголе. Приведем ряд примеров такой аффиксации.

Глагол ვუღუხ quγus—'верить' (северный диалект).

იხუ ვუღუნუხა იტუჯ ichu quγnuza iwuq—я поверил тебе.

В глаголе ვუღუნუხა quγnuza суффикс -ხა -ха является местоименным показателем субъекта იხუ ichu—я. К этой форме глагола может аффигироваться косвенный объект: ვუღუნუხა-იტუჯ → ვუღუნუხა-იტუჯ → ვუღუნუხუჯ quγnuza-iwuq → quγnuzawuq → quγnuzuq.

იხუ ვუღუნუხა იჩუქაუნა ichu quγnuza ičwəq или: ვუღუნუხუჩუქაუნა quγnuzačwəq—я поверил вам,

იხუ ვუღუნუხა დუღაჯ ichu quγnuza duγaq—я поверил ему.

При косвенном объекте в 3-м лице глагол, по общим правилам, не образует усложненной формы.

იხუ ვუღუნუხა იტუჯ ichu quγnuča iwuq или: ვუღუნუხუჯ quγnučawuq—мы поверили тебе,

იხუ ვუღუნუხა იჩუქაუნა ichu quγnuča ičwəq или: ვუღუნუხუჩუქაუნა quγnučačwəq—мы поверили вам,

օրէշ յըլնշի՞ս օնշը *iwu quɣnuwa izuq*—ты поверил мне,
օրիշ յըլնշի՞ս օնշը *ičwu quɣnučwa izuq*—вы поверили
мне.

При субъекте во 2-м лице глагол не усложняется аффиксацией местоименного показателя объекта. Это мы видели в северном диалекте в переходном глаголе. То же самое справедливо и для непереходного глагола.

При субъекте в 3-м лице также имеет место аффиксация местоимения 1 и 2 лица, выражающего косвенный объект.

Ըմշ յըլնշի՞ օնշը *dumu quɣnuw izuq* или: յըլնշի՞նշը
quɣnuzuq—он поверил мне,

Ըմշ յըլնշի՞ օրէշը *dumu quɣnuw iwuq* или: յըլնշը
quɣnuq—он поверил тебе,

Ըմշ յըլնշի՞ ԸլԼձ յըլնշի՞ *dumu quɣnuw duɣaq*—он поверил
ему.

Аналогичные формы будем иметь и для глагола յնջօշ *qıqəus*—‘слушать’:

օնշ յնջօշնշի՞ս օրէշը *izu qıqəunuza iwuq*, или: յնջօշնշի՞
նշը *qıqəunuzuq*—я слушал тебя,

օրիշ յնջօշնշի՞ս օրիշը *iču qıqəunuča ičwuq*, или: յնջօշ
իշի՞նշը *qıqəunučučwuq*—мы слушали вас,

Ըմշ յնջօշնշի՞ օնշը *dumu qıqəunuw izuq*—он слушал
меня. Употребляется также: յնջօշնշի՞նշը *qıqəunuzuq*—с аффикса-
цией объектного показателя.

При непереходном глаголе ծօջօշ *biqəus*—‘испугаться’ косвенный объект стоит в исходном падеже на *-bʿan* *-xʿan*.

Префикс *b* глагола ծօջօշ *biqəus* является изменяющимся показателем грамматического класса. Если субъект относится к классу человека, глагол имеет вид: Ըօրջօշ *dirqəus*, если субъект во множественном числе (независимо от грамматического класса субъекта)—Ըօջօշ *diqəus*.

օնշ Ըօրջօշնշի՞ս օրի՞նձ *izu dirqəunuza iw xʿan*, или:
Ըօրջօշնշի՞նշի՞նձ *dirqəunuzu xʿan*—я (человек) испугался тебя (букв.
от тебя),

օնշ Ըօրջօշնշի՞ս օրի՞նձ *izu dirqəunuza ičw xʿan*, или
Ըօրջօշնշի՞նշի՞նձ *dirqəunuzučw xʿan*—я испугался вас.

При субъекте 2-го лица будем иметь только одну форму глагола:
օրէշ Ըօրջօշնշի՞ս օն՞նձ *iwu dirqəunuwa iz xʿan*—ты испугался
меня.

Субъект—в 3 лице:

Ըմշ Ըօրջօշնշի՞ օն՞նձ *dumu dirqəunuw iz xʿan*—‘он
испугался меня’, или: Ըօրջօշնշի՞նշի՞նձ *dirqəunuzu xʿan*.

Ըմշ Ըօրջօշնշի՞ օրի՞նձ *dumu dirqəunuw iw xʿan*—‘он
испугался тебя’, или: Ըօրջօշնշի՞նձ *dirqəunuxʿan*.

Субъект и объект—в 3 лице:

დუმუ დირგუნუჲ დუღუხან დუმუ დირგუნუ დუჲუ? x'an—он испугался его.

Глагол ალჯარღუს alǰarǰus—‘напасть’ требует постановки объекта в послеложном падеже со значением на чем-нибудь.

იზუ ალჯარღუნუზა იჲჲინ izu alǰarǰunuza iw'in, или: ალჯარღუნუჲჲინ alǰarǰunuza'in—‘я напал на тебя’

დუმუ ალჯარღუნუჲ იზინ დუმუ ალჯარღუნუჲ iz'in—‘он напал на меня’, или: ალჯარღუნუჲინ alǰarǰunuza'in,

Спряжение такого рода глаголов в принципе аналогично друг другу.

§ 15. Рассмотрим спряжение непереходного глагола с косвенным объектом, стоящим в дательном падеже. Примером такого глагола может служить ლიგ'უს lig'us—посмотреть.

იზუ ლიგ'ნუზა იჲჲუს izu lig'nuza iwus, или: ლიგ'ნიზუს (← ლიგ'ნუზა-იჲჲუს←ლიგ'ნუზა-იჲჲუს) lig'nizus (←lig'nuza-wus←lig'nuza-iwus—я посмотрел на тебя

იზუ ლიგ'ნუზა იჩჲუს izu lig'nuza ičwus или: ლიგ'ნუჲჲ-იჩჲუს lig'nuzačwus—я посмотрел на вас

იჩჲ ლიგ'ნუჩა იჲჲუს iču lig'nuča iwus или: ლიგ'ნუჩუს lig'nučus—мы посмотрели на тебя

იჩჲ ლიგ'ნუჩა იჩჲუს iču lig'nuča ičwus или: ლიგ'ნუჩუ-იჩჲუს lig'nučučwus—мы посмотрели на вас

იჲჲ ლიგ'ნუჲა იზუს iwu lig'nuwa izus—ты посмотрел на меня

იჩჲჲ ლიგ'ნუჩჲა იზუს ičwu lig'nučwa izus—вы посмотрели на меня

დუმუ ლიგ'ნუჲ იზუს დუმუ ლიგ'ნუჲ izus или: ლიგ'ნის lig'nis—он посмотрел на меня

დუმუ ლიგ'ნუჲ იჲჲუს „ „ iwus или: ლიგ'ნუს lig'nus—он посмотрел на тебя

დუმუ ლიგ'ნუჲ იჩჲუს „ „ ičus или: ლიგ'ნუჩუს lig'nučus—он посмотрел на нас и т. д.

Аффиксация местонменения в дательном падеже, выражающего косвенное дополнение при непереходном глаголе, происходит так же, как и при переходном глаголе.

Парадигмы спряжения непереходных глаголов с косвенным объектом мы привели по материалам северного диалекта. Аналогичную картину будем иметь и в южном диалекте. Принципиальное отличие здесь в том, что, в отличие от северного диалекта, присоединение местонменения к глаголу возможно и при субъекте 2-го лица (имея в виду материалы речи аула Хив).

Субъект—3 лицо

დუღაზ უზუ ქაუნჯა	duɣaz uzu kəunɟa	—	он	любит	меня
„ უჟუ „	„ uɟu „	—	„	„	тебя
„ დუმუ „	„ dumu „	—	„	„	его
„ უჩუ „	„ uɟu „	—	„	„	нас и т. д.

Субъект, выраженный местоимением 1 и 2 лица в дательном падеже, присоединяется в качестве местоименного показателя субъекта в форме дательного падежа. При субъекте 1 и 2 лица глагол может иметь только показатель субъекта, усложнение глагола вторым местоимением, указывающим на объект, не происходит. При субъекте в 3-м лице, когда глагол не имеет местоименного показателя субъекта, к нему может присоединиться показатель реального объекта, как и при субъекте 3-го лица, стоящего в именительно-эргативном падеже.

დუღაზ უზუ ქაუნჯა-ზუ	duɣaz uzu kəunɟa-zu
„ უჟუ ქაუნჯა-ჟუ	„ uɟu kəunɟa-wu
„ უჩუ ქაუნჯა-ჩუ	„ uɟu kəunɟa-ɟu
„ უჩუ ქაუნჯა-ჩუ	„ uɟu kəunɟa-ɟu

При субъекте в дательном падеже глагол в южном диалекте может выступать и без показателей лица субъекта.

Вместо უზუ ქაუნჯა-ზუ uzuz kəunɟa-zuz—‘я люблю’ можно сказать: უზუ ქაუნჯა uzuz kəunɟa, вместо უჟუ ქაუნჯა-ჟუ ‘ты любишь’, можно сказать: უჟუ ქაუნჯა и т. д.

უზუ რიშ ქაუნჯა uzuz riš kəunɟa или: უზუ რიშ ქაუნჯა-ზუ uzuz riš kəunɟa-zuz—‘я люблю девушку’

უზუ უზუ ქაუნჯა || ქაუნჯა-ზუ uzuz uzuz kəunɟa || kəunɟa-zuz—‘я хочу пить’.

Глаголы, требующие постановки субъекта в дательном падеже, спрягаются подобно глаголу ქაუნჯუ kəunɟu—‘любить’.

Например, глагол ალაყუ alaɟu—‘встретить’

უზუ უჟუ ალაყუნ-ზუ uzuz uɟu alaɟun-zuz—я встретил тебя

უჟუ უზუ ალაყუნ-ჟუ uɟu uzu alaɟun-wuz—ты встретил меня

დუღაზ უზუ ალაყნუ duɣaz uzu alaɟnu—он встретил меня, или, при субъекте в 3-м лице: დუღაზ უზუ ალაყუნ-ზუ duɣaz uzu alaɟun-zu.

რეგაოზ რეგაოზ—‘увидеть’

უზუ უჟუ რეგაორა-ზუ uzuz uɟu rəqəoɾa-zuz—я вижу тебя

უჟუ უზუ რეგაორა-ჟუ uɟu uzu rəqəoɾa-wuz—ты видишь меня

დულაზ უზუ რაჟგარა duγaz uzu rāqə ōra—он видит меня,
или: დულაზ უზუ რაჟგარა-ზუ duγaz uzu rāqə ōra-za.

При именительно-эргативном субъекте 1-го и 2-го лица мы имели две возможные формы глагола: глагол с местоименным показателем субъекта и глагол с местоименными показателями субъекта и объекта; при субъекте в дательном падеже также возможны две формы—глагол может быть с местоименным показателем субъекта или без него. При наличии субъектного показателя к глаголу местоименный показатель объекта в этом случае уже не присоединяется. Объективный показатель присоединяется к глаголу только при субъекте в 3-м лице, когда в глаголе нет местоименного показателя субъекта.

В северном диалекте в глаголах с субъектом в дательном падеже может находиться также лишь один местоименный показатель, либо субъекта, либо объекта (субъекта в 1 и 2 лице, объекта в 3 лице). Однако, в отличие от южного диалекта, здесь, при субъекте в 1 и 2 лице не употребляются формы глагола без местоименных показателей субъекта.

Спряжение глагола გუნხუს gunx'us 'любить' в северном диалекте дает следующую картину:

იზუს გუნდ-ის	იჭუ	izus gund-is	iwu —	я люблю тебя.
" "	დუმუ	" "	dumu—	" " его
" "	იჩუ	" "	ič'u —	" " вас
" "	დუგრი	" "	duqri—	" " их
იჭუს გუნდ-უს	იზუ	iwus gund-us	izu—	ты любишь меня.
" "	დუმუ	" "	dumu—	" " его
" "	იჩუ	" "	ič'u —	" " нас
დულაზ გუნდუ	იზუ	duγas gund'u	izu —	он любит меня
" "	იჭუ	" "	iwu —	" " тебя
" "	დუმუ	" "	dumu—	" " его
" "	იჩუ	" "	ič'u —	" " нас и т. д.

При субъекте в 3-м лице глагол может иметь, соответственно лицам объекта, также формы: გუნდუზა gund'uza (объект—1 л.), გუნდუვა gund'uwa (объект—2 л.), გუნდუჩა gund'uča (объект—1 л. мн. ч.) и т. д.

Личные местоимения 1 и 2 лица единств. числа, стоящие в дательном падеже, при аффиксации их в качестве местоименных показателей лица претерпевают большие изменения, чем в южном диалекте. При субъекте в 1-м лице единств. числа от местоимения იზუს izus в качестве показателя лица сохранился суффикс -ის -is; при субъекте во 2-м лице единств. числа от местоимения იჭუს iwus в качестве показателя лица сохранился суффикс -უს -us.

При субъекте 1 и 2 лица множ. числа местоименные показатели субъекта не претерпевают столь больших фонетических изменений.

იჩუს გუნდუჩუს იჭუ	<i>ičus gundučus ičw</i>	—мы любим тебя
„ „ დუმუ	„ „ <i>dumu</i>	— „ „ его
„ „ იჩუ	„ „ <i>ičw</i>	— „ „ вас
„ „ დუყრი	„ „ <i>duqri</i>	— „ „ их

იჩუს გუნდუჩუს იჭუ	<i>ičwus gundučwus izu</i>	—вы любите меня
„ „ დუმუ	„ „ <i>dumu</i>	— „ „ его
„ „ იჩუ	„ „ <i>iču</i>	— „ „ нас
„ „ დუყრი	„ „ <i>duqri</i>	— „ „ их.

Личные местоимения 1 и 2 лица множ. числа при аффиксации их как местоименных показателей субъекта утратили начальный гласный.

При субъекте в 3-м лице и объекте в первых двух лицах и в северном диалекте возможно употребление двух форм глагола: формы без местоименного показателя реального объекта и формы с аффиксацией местоименного показателя объекта.

Местоименный показатель объекта в северном диалекте имеет в исходе гласный *o a*, вместо ожидаемого *u*, так же как и при субъекте в именительно-эргативном падеже.

В речи аула Ханаг (северный диалект), при аффиксации местоимения, стоящего в дательном падеже, местоимение 1-го лица ед. числа подвергается фонетическому изменению в такой же степени, что и в речи аула Дюбек: *იჭუბ ქაუნდ-იჩ izuz kaund-ič*—‘я люблю’, местоимение же 2-го лица ед. числа, аффилируясь, утратило, подобно южному диалекту, лишь начальный гласный: *იჭუბ ქაუნდუ-ჭუბ iwuz kaund-u-wuz*—‘ты любишь’.

В северном диалекте, в частности в речи аула Дюбек, местоимения, присоединяясь к глаголу, стали аффиксами в большей степени, сравнительно с южным диалектом (речь аула Хив).

Значение „быть голодным“ в табасаранском языке также требует постановки субъекта в дательном падеже:

იჩუს გამდ-ის	<i>izus gašd-is</i>	—я голоден
იჭუს გამდ-უს	<i>iwus gašd-us</i>	—ты голоден
დუღას გამდუჭუ	<i>duγas gašduw</i>	—он голоден
იჩუს გამდ-იჩუს	<i>ičus gašd-ičus</i>	—мы (incl.) голодны
იჩუს გამდ-იჩუს	<i>ičwus gašd-ičwus</i>	—мы (excl.) голодны
დუყარის გამდუჭუ	<i>duqaris gašduw</i>	—они голодны.

В отрицательных формах яснее выступают местоименные аффиксы:

იჩუს გამდ-ი-დარ-ის	<i>izus gašdi-dar-is</i>	—я не голоден
იჭუს გამდ-ი-დარ-უს	<i>iwus gašdi-dar-us</i>	—ты не голоден
დუღას გამდ-ი-დარ	<i>duγas gašdi-dar</i>	—он не голоден
იჩუს გამდ-ი-დარ-იჩუს	<i>ičus gašdi-dar-ičus</i>	—мы (incl.) не голодны
იჩუს გამდ-ი-დარ-იჩუს	<i>ičwus gašdi-dar-ičwus</i>	—мы (excl.) не голодны

იჩუხს გაშდო-დარ-ჩუხს *ičwuxs gašdi-dar-čwuxs*—вы не голодны
 დუყარის გაშდო-დარ *duqaris gašdi-dar*—они не голодны

Здесь გაშდო *gašdi* является формой наречия, დარ *dar*—отрицание, затем идут показатели 1 и 2 лица в форме дательного падежа, претерпевшие фонетические изменения.

Местоименные аффиксы субъекта, стоящего в дательном падеже:

ед. ч. 1 л. -ის (←*იზუს*) *-is* (←*izus*)
 2 л. -უს (←*იჩუხს*) *-us* (←*ičwuxs*)
 мн. ч. 1 л. (incl.) -ჩუს (←*იხჩუს*) *-xus* (←*ičxus*)
 (excl.) -ჩუს (←*იჩუს*) *-čus* (←*ičus*)
 2 л. -ჩუხს (←*იჩუხს*) *-čwuxs* (←*ičwuxs*)

§ 17. Глагол შულდუს *šulduš*—‘мочь’ требует постановки субъекта в послеложном падеже (в исходном падеже серии на *ბ^ჩ*). Местоменный показатель субъекта 1 и 2 лица присоединяется к глаголу также в местном падеже.

Северный диалект.

იხჩან შულდუ-ზუხან *ixčan šuldu-zuxan*—я могу
 იჩხან შულდუ-ხან *ičxan šuldu-xan*—ты можешь
 დუღუხან შულდუჟი *duğuxan šulduw*—он может
 იხჩან შულდუ-ჩუხან *ixčan šuldu-čuxan*—мы (incl.) можем
 იჩხან შულდუ-ჩუხან *ičxan šuldu-čuxan*—мы (excl.) можем
 იჩუხან შულდუ-ჩუხან *ičwuxan šuldu-čwuxan*—вы можете
 დუყარიხან შულდუჟი *duqarixan šulduw*—они могут.

Судя по примерам, значительное изменение претерпело аффигурующееся местоимение 2-го лица единств. числа:

შულდუხან ← შულდუ-იჩხან ← შულდუჟი-იჩხან
šulduxan ← *šuldu-ičxan* ← *šulduw-ičxan*.

Другие местоимения, аффигуруясь в качестве показателей субъекта, подверглись изменению в меньшей степени.

Например: შულდუზუხან ← შულდუ-იხჩან ← შულდუჟი-იხჩან
šulduzuxan ← *šuldu-ixčan* ← *šulduw-ixčan*

Здесь, при аффиксации местоменного показателя 1 лица (-*ზუხან*), после *ზ* *z* появляется гласный *უ* *u*, отсутствовавший в послеложной форме *იხჩან* *ixčan*. Объясняется это тем, что в форме *იხჩან* *ixčan* редуцирован исходный гласный *უ* *u* местоимения *იზუ* *izu* (*იხჩან* ← *იზუხან* *ixčan* ← *izuxan*). Когда *იხჩან* *ixčan* аффигуруется к глаголу в качестве местоменного показателя субъекта, теряется начальный гласный *ი* *i*, но вместе с тем восстанавливается гласный *უ* *u*, редуцированный в форме послеложного падежа под действием ударения.

იხჩან იკან იჯარ მენიჯარ კაგოუს შულიჯუხან
ixčan izkan ičar mēnijar kaqous šulijzuxan—я о себе хорошие песни сложить смог бы.

В южном диалекте глагол შუზ *šuz*—‘мочь’ спрягается следующим образом:

უზან შულაზუან *uzx'an šulazux'an*—я могу
 უტან შულაუტუან *ux'an šulaux'an*—ты можешь
 დუღან შულა *duɣ'an šula*—он может
 უჩან შულაჩუან *uɕ'an šulaɕux'an*—мы можем
 უჩტან შულაჩტუან *uɕw'an šulaɕwux'an*—вы можете
 დურაჯან შულა *durajx'an šula*—они могут.

Местоименное 2-го лица единств. числа, как и при других глаголах, аффигуясь, претерпевает в южном диалекте меньше изменений, чем в северном диалекте. В остальных случаях аффиксация местоимения к глаголу შუზ *šuz*—‘мочь’ происходит так же, как и в северном диалекте.

Приведенные парадигмы спряжения различных глаголов дают возможность заключить, что местоименное 1 и 2 лица, выступающее в предложении в форме различных падежей, может присоединяться к глаголу, выражая субъект или объект (как прямой, так и косвенный)¹.

§ 18. Мы еще не касались случая, когда в предложении имеется местоименное в родительном падеже, т. е. наличия в предложении притяжательного местоимения.

Может ли аффигироваться к глаголу табасаранского языка местоименное, стоящее в родительном падеже?

Данные табасаранского языка на этот вопрос дают положительный ответ.

დას	კარარ	ტიქნ-ას	<i>jas ɕaɾaɾ</i>	<i>ɕikn-as</i>	—мои волосы завились
დაუ	„	ტიქნ-აუ	<i>jaw</i>	„ <i>ɕikn-aw</i>	—твой „ „
დუღან	„	ტიქნ-უღ	<i>duɣan</i>	„ <i>ɕikn-uw</i>	—его „ „
ჩხ	„	ტიქნ-ჩხ	<i>ix'</i>	„ <i>ɕikn-ix'</i>	—наши „ „
ჩტ	„	ტიქნ-ჩტ	<i>iɕ</i>	„ <i>ɕikn-iɕ</i>	— „ „ „
ჩტუ	„	ტიქნ-ჩტუ	<i>iɕw</i>	„ <i>ɕikn-iɕw</i>	—ваши „ „
დურაჯან	„	ტიქნ-უღ	<i>duɟarin</i>	„ <i>ɕikn-uw</i>	—их „ „

Притяжательные местоимения 1 и 2 лица присоединились к глаголу, заменив собою глагольную связку и при присоединении подверглись некоторому фонетическому изменению в единственном числе (утеряли начальный *ɔ*); что касается притяжательных местоимений множественного числа, то они присоединились к глаголу, не претерпев фонетических изменений.

¹ М. М. Гаджиев по этому поводу пишет: „...употребление в конце глагола усеченных местоимений, наряду с отдельно присутствующими в предложении полными местоимениями или без них,—явление очень распространенное в табасаранском языке. Они проявляются в качестве личных окончаний глагола не только в форме эргативного или абсолютного падежей, но и в форме остальных падежей, указывая на косвенные дополнения“. М. М. Гаджиев, О залогах в табасаранском языке, стр. 307.

Притяжательные местоимения 1 и 2 лица (по материалам речи аула Любек): *ჯას* *jas*, *ჯათ* *jaw*, *იხ* *ix*, *იხ* *ix*, *იხტ* *ičw*, присоединившись к глаголу, имеют форму: *ას* *as*, *ათ* *aw*, *იხ* *ix*, *იხ* *ič*, *იხტ* *ičw*.

§ 19. Рассмотрим случаи аффиксации притяжательного местоимения, когда в предложении имеется также местоимение в дательном падеже, выражающее косвенный объект.

ჯას ილდაშრი იუს ლახინ აპიდ-ის *jas ildašri izus läxin apid-is* мой товарищ мне работу сделает

ჯას ილდაშრი იტუს ლახინ აპიდ-უს *jas ildašri iwus läxin apid-us*—мой товарищ тебе работу сделает

ჯას ილდაშრი დუღას ლახინ აპიდ-ას *jas ildašri duğas läxin apid-as*—мой товарищ ему работу сделает.

Глагольные формы *აპიდ-ის* *apid-is*, *აპიდ-უს* *apid-us* и *აპიდ-ას* *apid-as* отличаются между собой суффиксами: *-ის* *-is*, *-უს* *-us*, *-ას*, *-as*. Суффикс *-ის* *-is* указывает, что работа делается для меня, *-უს* *-us*—для тебя, суффикс *-ას* *-as* указывает здесь на то, что работу совершает мой товарищ.

По составу суффиксы *-ის* *-is*, *-უს* *-us*, *-ას* *-as* сходны между собой, отличаясь только гласным, однако они не одинакового происхождения: первые два получены от местоимений 1 и 2 лица дательного падежа *იუს* *izus* и *იტუს* *iwus*, выражающих косвенный объект, третий же получен от притяжательного местоимения *ჯას* *jas*—мой. В первых двух предложениях представлена аффиксация местоимения, стоящего в дательном падеже (выражает косвенный объект), в третьем предложении нет местоимения 1 и 2 лица, выражающего субъект или объект,—здесь имеет место аффиксация притяжательного местоимения.

Вместо аффиксации местоименных показателей косвенного объекта в дательном падеже, в первых двух предложениях может аффигироваться и притяжательное местоимение, но такие формы глагола менее употребительны.

ჯას ილდაშრი იუს ლახინ აპიდ-ას *jas ildašri izus läxin apid-as*—мой товарищ мне работу сделает.

ჯას ილდაშრი იტუს ლახინ აპიდ-ას *jas ildašri iwus läxin apid-as*—мой товарищ тебе работу сделает.

В этом случае в предложении подчеркивается, что работу сделает именно мой товарищ, а не чей-либо.

Поскольку подлежащее (*ილდაშრი* *ildašri*—товарищ) стоит в 3-м лице, то вместо глагола с местоименным аффиксом может быть употреблена для любого лица форма без местоименного аффикса—*აპიდუ* *apidu*, где *-უ* *-u* является глагольной связкой со значением 'есть', 'суть', аналогичной связке *საბი* *sabi*—'есть', 'суть' при 3-м лице в даргинском языке.

Таким образом, в предложении, означающем „мой брат мне работу сделает“, в котором имеются местоимения в дательном и родительном падежах, глагол табасаранского языка может иметь формы: *აპიდ-ის* *apid-is*, *აპიდ-ას* *apid-as*, *აპიდ-უ* *apid-u*. В первом случае в глаголе

аффигован показатель косвенного объекта, во втором случае—притяжательное местоимение, в третьем случае глагол не имеет местоименного аффикса, при нем имеется глагольная связка.

При косвенном объекте в 3-м лице возможны две формы глагола: აპიდ-ას *apid-as* и აპიდ-უჲ *apid-uw*.

Косвенный объект стоит во множ. числе:

ას ილდაშრი იჲუს ლახინ აპიდ-იჲუს *jas ildašri ičus läxin apid-ičus*—мой товарищ нам работу сделает

ას ელდაშრი იჲუჲს ლახინ აპიდ-იჲუჲს *jas ildašri ičwus läxin apid-ičwus*—мой товарищ вам работу сделает

ას ილდაშრი დუყარის ლახინ აპიდ-ას *jas ildašri duqaris läxin apid-as*—мой товарищ им работу сделает.

Здесь, так же как и в ед. числе, при объекте 1 и 2 лица возможны 3 формы глагола (объект 1 л.: აპიდ-იჲუს *apid-ičus*, აპიდ-ას *apid-as*, აპიდ-უჲ *apid-uw*), при объекте 3-го лица—две формы (აპიდ-ას *apid-as*, აპიდ-უჲ *apid-uw*).

При присоединении к глаголу местоимений 1 и 2 лица множ. числа они, в отличие от местоимений единственного числа, не претерпели фонетических изменений. Формы глагола 3-го лица единственного и множественного числа совпадают.

Притяжательное местоимение—2 лицо единств. числа:

აჲი ილდაშრი იჲუს ლახინ აპიდ-ის / აპიდ-აჲ / აპიდ-უჲ *jaw ildašri izus läxin apid-is / apid-aw / apid-uw*—твой товарищ мне работу сделает

აჲი ილდაშრი იჲუჲს ლახინ აპიდ-უს / აპიდ-აჲ / აპიდ-უჲ *jaw ildašri iwus läxin apid-us / apid-aw / apid-uw*—твой товарищ тебе работу сделает

აჲი ილდაშრი დუყას ლახინ აპიდ-აჲ / აპიდ-უჲ *jaw ildašri duqas läxin / apid-aw / apid-uw*—твой товарищ ему работу сделает.

При косвенном объекте во множ. числе будем иметь аналогичную картину.

Если притяжательное местоимение стоит в 3-м лице, то оно не аффигируется, так же как и местоимение 3-го лица, стоящее в других падежах.

დუღან ილდაშრი იჲუს ლახინ აპიდ-ის / აპიდ-უჲ *duyan ildašri izus läxin apid-is / apid-uw*—его товарищ мне работу сделает

დუღან ილდაშრი იჲუჲს ლახინ აპიდ-უს / აპიდ-უჲ *duyan ildašri iwus läxin apid-us / apid-uw*—его товарищ тебе работу сделает

დუღან ილდაშრი დუღას ლახინ აპიდ-უჲ *duyan ildašri duqas läxin apid-uw*—его товарищ ему работу сделает

დუღან ილდაშრი იხუს ლახინ აპიდ-იხუს / აპიდ-უჲ duḡan
 ildašri ičus läxin apid-ičus / apid-uw—его товарищ нам работу делает
 и т. д.

Если притяжательное местоимение и местоимение, выражающее косвенное дополнение, стоят в 3-м лице, то глагол может иметь только одну форму, именно форму с глагольной связкой, но без местоименного аффикса.

Притяжательное местоимение во множ. числе

იხ ილდაშრი იხუს ლახინ აპიდ-იხ / აპიდ-იხ / აპიდ-უჲ ič
 ildašri izus läxin apid-ič / apid-ič / apid-uw—наш (incl.) товарищ
 мне работу делает

იხ ილდაშრი იჲუს ლახინ აპიდ-უს / აპიდ-იხ / აპიდ-უჲ ič
 ildašri iwus läxin apid-us / apid-ič / apid-uw—наш товарищ тебе
 работу делает

იხ ილდაშრი დუღას ლახინ აპიდ-იხ / აპიდ-უჲ ič ildašri
 duḡas läxin apid-ič / apid-uw—наш товарищ ему работу делает

იხ ილდაშრი იხუს ლახინ აპიდ-იხუს / აპიდ-იხ / აპიდ-უჲ ič
 ildašri ičus läxin apid-ičus / apid-ič / apid-uw—наш товарищ
 нам работу делает

იხ ილდაშრი იხჲუს ლახინ აპიდ-იხჲუს / აპიდ-იხ / აპიდ-უჲ ič
 ildašri ičwus läxin apid-ičwus / apid-ič / apid-uw—наш товарищ
 вам работу делает

იხ ილდაშრი დუყარის ლახინ აპიდ-იხ / აპიდ-უჲ ič ilda-
 šri duḡaris läxin apid-ič / apid-uw—наш товарищ им работу сде-
 лает.

Аналогичную картину спряжения мы будем иметь при притяжательных местоимениях 1-го лица excl. и 2-го лица во множ. числе. Спряжение глагола с притяжательным местоимением 3-го лица множ. числа совпадает со спряжением при притяжательном местоимении 3-го лица единств. числа.

Так отражается в глаголе табасаранского языка притяжательное местоимение, являющееся определением к подлежащему.

§ 20. Притяжательное местоимение может выступать также в качестве определения к объекту.

დუღუ ჯახ ჩჲი იჯი იპურდ-ახ duḡu jas čwi ič'i ipurd-as—
 он лечит моего брата

დუღუ ჯაჲ ჩჲი იჯი იპურდ-აჲ duḡu jaw čwi ič'i ipurd-aw—
 он лечит твоего брата

დუღუ-იჩ ჩჲი იჯი იპურდ-იჩ duḡu ič čwi ič'i ipurd-ič—
 он лечит нашего брата.

Притяжательное местоимение, являющееся определением к объекту, также может аффигироваться к глаголу.

Если субъект в 1 или 2 лице, то в глаголе обычно представлены показатели лица субъекта.

о̆у ӑў х̆ў о̆о̆ о̆ўр̆д̆у-⁹⁵ izu ja w čwi iđi ipurdu-za—
я лечу (букв. хорошим делаю) твоего брата

о̆у о̆х̆ў х̆ў о̆о̆ о̆ўр̆д̆у-⁹⁵ izu ičw čwi iđi ipurdu-za—
я лечу вашего брата

о̆х̆ў ӑў х̆ў о̆о̆ о̆ўр̆д̆у-⁹⁵ ičw ja w čwi iđi ipurdu-ča—
мы лечим твоего брата

о̆х̆ў ӑс х̆ў о̆о̆ о̆ўр̆д̆у-⁹⁵ iwu jas čwi iđi ipurdu-wa—
ты лечишь моего брата

о̆х̆ў ӑс х̆ў о̆о̆ о̆ўр̆д̆у-⁹⁵ ičwi jas čwi iđi ipurdu-
čwa—вы лечите моего брата.

При наличии в предложении двух местоимений, одно из которых является притяжательным, в глаголе в приведенных примерах отражено только одно из них: притяжательное местоимение при субъекте в 3 лице и показатели субъекта—при субъекте в 1 и 2 лице¹.

Между тем, в табасаранском языке не исключена возможность аффиксации притяжательного местоимения к глаголу, уже оформленному показателями лица субъекта, т. е. возможна двойная местоименная аффиксация в случае, когда одно из местоимений стоит в родительном падеже.

П. К. Услар для речи аула Ханаг приводит примеры:

о̆у ӑў х̆ў о̆о̆ о̆ўр̆д̆о̆о̆х̆ў izu ja w čwi iđi ipurdi-
ziw—я твоего брата исправляю

о̆у о̆х̆ў х̆ў о̆о̆ о̆ўр̆д̆о̆о̆х̆ў izu ičw čwi iđi ipurdi-
zičw—я вашего брата исправляю

о̆х̆ў ӑў х̆ў о̆о̆ о̆ўр̆д̆о̆о̆х̆ў ičw ja w čwi iđi ipurdi-
čiw—мы твоего брата исправляем

о̆х̆ў о̆х̆ў х̆ў о̆о̆ о̆ўр̆д̆о̆о̆х̆ў ičw ičw čwi iđi ipurdi-
čičw—мы вашего брата исправляем,

При субъекте в 1-м лице в глаголе аффигирован показатель лица субъекта и притяжательное местоимение, являющееся определением прямого объекта.

П. К. Услар отмечает также, что, судя по форме о̆ўр̆д̆о̆о̆х̆ў ipurdziw для о̆ў ӑў izu ja w (субъект—1 лицо, притяжательное местоимение служит определением объекта 2-го лица), нужно было бы предположить существование формы о̆ўр̆д̆о̆о̆х̆ў ipurdiwiz для

¹ Приведенный материал относится к северному диалекту (речь аула Дюбек). В южном диалекте аффиксация притяжательного местоимения также возможна, но такие формы употребляются редко.

ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠵᠠᠰᠢ ᠶ᠋ᠢᠰ (субъект—2 лицо, притяжательное местоимение служит определением объекта 1-го лица), но что такая форма не употребительна.

При субъекте 2-го лица в глаголе отражено одно лицо:

ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠵᠠᠰᠢ ᠬᠢᠲᠢ ᠠᠵᠤ ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶ᠋ᠢᠰ ᠴᠢᠪᠢ ᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠢᠵᠢ—ты моего брата исправляешь

ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠬᠢᠲᠢ ᠠᠵᠤ ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶ᠋ᠢᠰ ᠶᠢᠰ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰ ᠴᠢᠪᠢ ᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠢᠵᠢ—ты нашего брата исправляешь

ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠬᠢᠲᠢ ᠠᠵᠤ ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶ᠋ᠢᠰ ᠶᠢᠰ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰ ᠶᠢᠰ ᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠢᠵᠢ—вы нашего брата исправляете.

Если субъект и притяжательное местоимение, выступающее определением прямого объекта, стоят оба во 2-м лице, то в глаголе отражено только лицо субъекта:

ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠵᠠᠰᠢ ᠬᠢᠲᠢ ᠠᠵᠤ ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶ᠋ᠢᠰ ᠶᠢᠰ ᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠤᠪᠠ—ты твоего брата исправляешь

ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠢ ᠬᠢᠲᠢ ᠠᠵᠤ ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶ᠋ᠢᠰ ᠶᠢᠰ ᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠤᠴᠢᠪᠠ—вы вашего брата исправляете.

При субъекте в 3-м лице в глаголе отразится, как то мы видели выше, притяжательное местоимение:

ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠵᠠᠰᠢ ᠬᠢᠲᠢ ᠠᠵᠤ ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶ᠋ᠢᠰ ᠶᠢᠰ ᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠢᠵᠢ—он моего брата исправляет.

Если определением служит притяжательное местоимение в 3-м лице, то глагол имеет только обычный показатель лица субъекта:

ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠵᠠᠰᠢ ᠬᠢᠲᠢ ᠠᠵᠤ ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶ᠋ᠢᠰ ᠶᠢᠰ ᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠤᠵᠠ—я его брата исправляю.

Глаголы с аффиксацией притяжательного местоимения могут быть заменены, при субъекте в 3-м лице, формой ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠤᠷ:ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠤᠷ:

ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠵᠠᠰᠢ ᠬᠢᠲᠢ ᠠᠵᠤ ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶ᠋ᠢᠰ ᠶᠢᠰ ᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠢᠵᠢ, или вместо ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠢᠵᠢ—ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠤᠷ („он нашего брата исправляет“).

Данные примеры мы привели по материалам П. К. Услара. Ныне в речи аула Ханга аффиксация притяжательного местоимения представлена так, как указано у П. К. Услара, однако сами глагольные формы несколько изменились, подвергшись фонетическим изменениям (П. К. Услар работал над табасаранским языком в 70-х годах прошлого века). В настоящее время мы имеем:

ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠵᠠᠰᠢ ᠬᠢᠲᠢ ᠠᠵᠤ ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶ᠋ᠢᠰ ᠶᠢᠰ ᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠢᠵᠢ (←ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠢᠵᠢ←ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠢᠵᠢ) ᠶᠢᠰ ᠶᠢᠰ ᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠢᠵᠢ (←ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠢᠵᠢ←ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠢᠵᠢ)—я твоего брата исправляю

ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠢ ᠬᠢᠲᠢ ᠠᠵᠤ ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶ᠋ᠢᠰ ᠶᠢᠰ ᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠢᠵᠢ (←ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠢᠵᠢ←ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠢᠵᠢ) ᠶᠢᠰ ᠶᠢᠰ ᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠢᠵᠢ (←ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠢᠵᠢ←ᠠᠶᠢᠵᠢ ᠶᠢᠰᠤᠷᠳᠢᠵᠢ)—я вашего брата исправляю

იხუ დუღან ჩჷი იჯი იპუღა (←იპუღა←იპუღა) *izu duγan čwi iǰi ipuša* (←*ipušā←ipudza*)—я его брата исправляю.

Сама форма *იპუღა ipudza* получена из *იპურღუბა ipurduza*, констатированной в речи аула Ханат II. К. Усларом: *იპურღუბა→იპუღა ipudza→ipudza*.

При субъекте 2-го и 3-го лица имеем:

იჷუ დაჷ ჩჷი... იპუღა	<i>iwu jaw čwi... ipudwa</i>
„ დუღან „	„ <i>duγan</i> „
„ იჩ „ იპუღიჩ	„ <i>ič</i> „ <i>ipudič</i>
დუღუ იხ	„ <i>duγu ix</i> „ <i>ipudix</i>
„ დუღან „ იპუღუ	„ <i>duγan</i> „ <i>ipudu</i> и т. д.

§ 21. При наличии притяжательного местоимения в предложении оно может, присоединившись к глаголу, вытеснить глагольную связку в составном сказуемом. II. К. Услар в монографии «Табасаранский язык» пишет: «... мы должны указать на весьма замечательное свойство табасаранских глаголов, подобного которому нам не встречалось еще ни в одном из исследованных нами кавказских языков. Если в сказуемом находится которая-либо из косвенных форм местоимений 1 и 2 лица, то под влиянием этой формы изменяется глагольное окончание». Автор прежде всего приводит примеры влияния притяжательных местоимений.

В предложении *ჩჷი იჯურჷრ čwi iǰurur*—‘брат хороший’ сказуемое *იჯურჷრ iǰurur* составлено из прилагательного *იჯურ iǰur*—‘хороший’ и глагольной связки—*ურ ur*—‘есть’, ‘суть’.

Ср. аналогичное предложение в грузинском языке: *ძმა კარგია* *šma kargia*; в даргинском языке: *უცაჲ ზახსაოჲ-საჲ უსაე* *waχsəiw-saw*, где глагольными связками в сказуемом служат: *აა* (в груз. яз.), *საჲ saw* (в дарг. яз.).

Если к этому краткому табасаранскому предложению добавить притяжательное местоимение в качестве определения к слову *ჩჷი čwi*—‘брат’, то оно может выступить и в сказуемом, заменив собою глагольную связку: *დახ ჩჷი იჯურ-იხ jaz čwi iǰur-ix*—‘мой брат хороший’.

Подобным же образом: *ჰააჲაჷბ იჯუჷჷრ həajwan iǰuw-ur*—‘лошадь хорошая’, но *დახ ჰააჲაჷბ იჯუჷრ-იხ jaz həajwan iǰuw-ix*—‘моя лошадь хорошая’.

დაჷ ჰააჲაჷბ იჯუჷრ-იჷ jaw həajwan iǰuw-iw—твоя лошадь хорошая

დუღან ჰააჲაჷბ იჯუჷრ duγan həajwan iǰuw-ur—его лошадь хорошая.

Притяжательное местоимение в 3-м лице не отразилось в сказуемом. *იხ ჰააჲაჷბ იჯუჷრ-იხ ix həajwan iǰuw-ix*—наша лошадь хорошая

იჩ „	„	იჯუჷრ-იჩ <i>ič</i>	„	<i>iǰuw-ič</i>	—	„	„	„
იჩჷ „	„	იჯუჷრ-იჩჷ <i>ičw</i>	„	<i>iǰuw-ičw</i>	—	ваша	„	„
დუყარინ „	„	იჯუჷრ-ურ <i>duqarin</i>	„	<i>iǰuw-ur</i>	—	их	„	„

Притяжательные местоимения 1 и 2 лица множ. числа в сказуемом не претерпели фонетических изменений.

В других дагестанских языках притяжательное местоимение не присоединяется к глаголу и не заменяет собою глагольную связку.

Так, например, в даргинском языке:

	ჟიგ	ჭაბსაიბ-საბ	ūče	waχsəib-sab	—лошадь хорошая
Ср.	დილა	ჟიგ	ჭაბსაიბ-საბ	dila ūče waχsəib-sab	—моя лошадь хорошая
	ილა	”	”	ila	—твоя ” ”
	იდილა	”	”	idila	—его ” ”

Наличие в предложении притяжательного местоимения в любом лице не отразилось в сказуемом.

Примеры на составные сказуемые в табасаранском языке мы привели по материалам П. К. Услара для речи аула Ханаг. Такая же картина наблюдается и в речи аула Дюбек.

ءاس	ჩუი	ოჯურ-ას	jas	čwi	ižur-as	—мой брат хороший
ءაუ	ჩუი	ოჯურ-აუ	ja w	čwi	ižur-a w	—твой брат хороший
დუღან	ჩუი	ოჯურ-უუ	duγan	čwi	ižur-u w	—его ”
ონ	ჩუი	ოჯურ-ონ	ič	čwi	ižur-ič	—наш брат хороший
ონ	ჩუი	ოჯურ-ონ	ič w	čwi	ižur-ič w	—ваш ” ”
დუღარ	ონ	ჩუი	duğarin	čwi	ižur-u w	—их ”

П. К. Услар отмечает, что формы *იჯურ-იზ* *ižur-iz*, *ოჯურ-იზ* *ižur-iz* и прочие могут быть заменены через *ოჯურ-ურ* *ižur-ur*, *ოჯურ-ურ* *ižur-ur* и т. д., но, что формы типа *ოჯურ-იზ* *ižur-iz* встречаются чаще, чем формы типа *ოჯურ-ურ* *ižur-ur*.

Также и в речи аула Дюбек, форма *ოჯურ-უუ* *ižur-u w* (сказуемое с глагольной связкой) может заменить формы сказуемого с притяжательными местоимениями (*ოჯურ-ას* *ižur-as*, *ოჯურ-აუ* *ižur-a w* и т. п.), но последние больше распространены.

Вместо связки *უუ* *u w* в речи аула Дюбек может быть употреблен вспомогательный глагол *უუუ* *wu'u*, который может выступать и с притяжательным местоимением.

ءاس ჩუი

ოჯურ უუუ *jas čwi ižur wu'u*, или: *ءاس ჩუი*
ოჯურ უუას *jas čwi ižur wuas*—мой брат хороший.

В речи аула Хив, где местоименная аффиксация развита слабее, чем в северном диалекте, притяжательное местоимение может присоединиться к именному сказуемому с глагольной связкой, но не может вытеснить глагольную связку.

ءონ ჩუე უჯურ უუ

ءონ *jiz čwe užur w u* *jiz*—мой брат хороший.

Здесь не употребляется форма უჯურ-იზ *uǰur-iz*, но чаще может встретиться—უჯურ ტუ *uǰur wu*, т. е. сказуемое без присоединения притяжательного местоимения.

მი ჰაადუან უჯუბ ტუ *jiz haajwan uǰub wu*, или: უჯუბ ტუმი *uǰub wujiz*—моя лошадь хорошая

დატ ჰაადუან უჯუბ ტუ (ტუმდატ) *jaw haajwan uǰub wu (wujaw)*—твоя лошадь хорошая

დულან ჰაადუან უჯუბ ტუ *duyan haajwan uǰub wu*—его лошадь хорошая

იხ ჰაადუან უჯუბ ტუ (ტუიხ) *ix haajwan uǰub wu (wux)*—наша лошадь хорошая, и т. д.

Можно привести различные примеры аффиксации притяжательных местоимений к глаголу в южном диалекте табасаранского языка.

მი კულცინ ბახუკ ალ || ალი *jiz kul'in bačuk al || aliz*—на моей голове есть шапка

დატ კულცინ ბახუკ ალ || ალდატ *jaw kul'in bačuk al || al-jaw*—на твоей голове есть шапка

დულან კულცინ ბახუკ ალ *duyan kul'in bačuk al*—на его голове есть шапка

იხ კულარიცინ ბახუკარ ალ || ალი *ix kulari'in bačukar al || alix*—на наших головах есть шапки и т. д.

მი ჰაადუან ხუტლიც ცა || ცა მი *jiz haajwan xuṭli' 'al 'ajiz*—моя лошадь на поле

დატ ბაე მექტებჯიც ცა || ცადატ *jaw baž mektebǰi' 'al 'aja w*—твой сын в школе

იხ ჰაადუნარ ხულაც ცა || ცა იხ *ix haajwnar xula' 'al 'aix*—наши лошади дома

ურტ ჰაადუნარ ხანაც ცა || ცა ურტ *učw haajwnar xana' 'al 'aučw*.

В этих примерах притяжательные местоимения присоединяются к вспомогательным глаголам ალ *al* ('есть на...') и ცა *'a* ('есть в чем-нибудь').

§ 22. Выше мы привели питату П. К. Услара, где указывается на влияние местоимений, когда „в сказуемом находится которая-либо из косвенных форм местоимений 1-го или 2-го лица“. В этом случае в именной части сказуемого представлено притяжательное местоимение, к которому, в качестве связки, присоединяется это же местоимение, фонетически изменившееся (в единств. числе), или без изменения (во множ. числе).

По материалам речи аула Ханаг:

დუმუ ჰააჯუან	ჯაზ-იზ	dumu həajwan jaz-iz	—	эта	лошадь	моя
„	„	ჯაუ-იუ	—	„	„	твоя
„	„	იხ-იხ	—	„	„	наша
„	„	იჩ-იჩ	—	„	„	„
„	„	იჯუ-იჯუ	—	„	„	ваша

Вместо ჯაზ-იზ jaz-iz можно сказать ჯაზ-ურ jaz-ur, вместо ჯაუ-იუ jaw-iw—ჯაუ-ურ jaw-ur и т. д., т. е. вместо притяжательного местоимения в сказуемом может стоять глагольная связка.

Если притяжательное местоимение стоит в 3-м лице, то при нем может стоять только глагольная связка:

დუმუ ჰააჯუან დუან-ურ dumu həajwan duyan-ur—‘эта лошадь его’.

Аналогичные примеры в речи аула Дюбек:

ჰამუ ჰააჯუან	ჯას-ას	hamu həajwan jas-as	—	эта	лошадь	моя
„	„	ჯაუ-აუ	—	„	„	твоя
„	„	დუან-უუ	—	„	„	его

Притяжательное местоимение в сказуемом в функции вспомогательного глагола может быть заменено через глагольную связку, т. е. вместо ჯას-ას jas-as, ჯაუ-აუ jaw-a w употребляется ჯას-უუ jas-u w, ჯაუ-უუ jaw-u w.

Эти предложения могут быть построены и следующим образом: ჰამუ ჯას ჰააჯუან-ას hamu jas həajwan-as, или: ჰამუ ჯას ჰააჯუან-უუ hamu jas həajwan-u w—это моя лошадь; ჰამუ ჯაუ ჰააჯუან-აუ hamu jaw həajwan-a w, или: ჰამუ ჯაუ ჰააჯუან-უუ hamu jaw həajwan-u w—это твоя лошадь, и т. д.

В южном диалекте на месте хангского: დუმუ ჰააჯუან ჯაზ-იზ dumu həajwan jaz-iz—‘эта лошадь моя’, употребляется предложение: დუმუ ჰააჯუან დიზუბ უუ dumu həajwan jizub wu, где притяжательное местоимение დიზ jiz—мой, присоединяя суффикс прилагательного -უბ -ub, превратилось в прилагательное, которое со вспомогательным глаголом უუ wu—‘есть, суть’, образовало именное сказуемое.

დუმუ რიში დიზურ უუ dumu riš jizur wu—эта дочь моя

Ср. в речи аула Дюбек: დუმუ რიში ჯასას dumu riši jasas
დუმუ რიში დიზურ უუ დი. dumu riš jizur wuji—эта дочь моя была

Ср. в речи аула Дюбек: დუმუ რიში დასიჯას dumu riši jasijgas.

დუმუ ჰააჯუან	ჯაუბ უუ	dumu həajwan jawub wu	—	эта	лошадь	твоя
„	„	დუანუბ უუ	—	„	„	его
„	„	იხუბ უუ	—	„	„	наша

დუმუ ჰაჯუაბ იჩუბუტუ	dumu haajwan ičubwu	—эта лошадь			
					наша
„ „ იჩუბუტუ	„ „ ičwubwu	„ „			ваша
„ „ დუგარინუბუტუ	„ „ duqarinubwu	„ „			их

Возвращаясь к приведенной выше цитате П. К. Услара, где он пишет, что под влиянием местоимения, находящегося в сказуемом, изменяется глагольное окончание, следует уточнить, что не обязательно, чтобы местоимение 1 и 2 лица находилось в составе сказуемого; вообще любое местоимение, будь оно дополнением к сказуемому (იხუ იტუ ჰალ-ღებნტუ izu iwu čalğənzöwu—я разорву тебя) или определением к подлежащему (ჯაზ ჩტი იჯურ-იჯ jaz čwi ižur-iž—мой брат хороший), может выступить в сказуемом.

§ 23. Мы выше касались случаев спряжения, когда глагол в 3-м лице либо не имел личного окончания, сравнительно с формами 1-го и 2-го лица, либо в форме глагола 3-го лица выступала глагольная связка со значением 'есть, суть'. Однако, некоторые глагольные формы в 3-м лице имеют суффикс, отличающий их от форм 1 и 2 лица. Таковы, например, формы прошедшего несовершенного времени, формы давнопрошедшего времени.

Глагол აპუს aruš 'делать' в давнопрошедшем времени в речи аула Дюбек спрягается по лицам следующим образом:

1 л. იჯუ აპნიჯ-ჯა	izu arnij-za,	მ. ყ. იჩუ აპნიჯ-ჩა	iču arnij-ča
2 л. იტუ აპნიჯ-უა	iwu arnij-wa	იჩუ აპნიჯ-ჩუა	ičwu arnij-čwa
3 л. დუღუ აპნიჯ-გი	duyu arnij-gi	დუგარი აპნიჯ-გი	duqari arnij-g

Соответственно суффиксу -გი -gi речи аула Дюбек, в речи других аулов табасаранского языка встречается суффикс -ჯი -ji.

При аффиксации к глаголу с суффиксом -გი -gi местоименного показателя суффикс -გი -gi может утратиться.

დუღუ იხუ იჯი იპურდიჯ-გი || იპურდიჯ-ჯა duyu izu iži ipurdij-gi || ipurdij-za—'он лечил меня'

დუღუ იტუ იჯი იპურდიჯ-გი || იპურდიჯ-ჩუა duyu iwu iži ipurdij-gi || ipurdij-wa—'он лечил тебя'

დუღუ დუმუ იჯი იპურდიჯ-გი duyu dumu iži ipurdij-g
—он лечил его

დუღუ იხუ იჯი იპურდიჯ-გი || იპურდიჯ-ჩა duyu iču iži ipurdij-gi || ipurdij-ča—он лечил нас (incl.)

დუღუ იჩუ იჯი იპურდიჯ-გი || იპურდიჯ-ჩა duyu iču iži ipurdij-gi || ipurdij-ča он лечил нас (excl.)

დუღუ იჩუ იჯი იპურდიჯ-გი || იპურდიჯ-ჩუა duyu ičwu iži ipurdij-gi || ipurdij-čwa—он лечил вас

დუღუ დუგარი იჯი იპურდიჯ-გი duyu duqari iži ipurdij-gi—он лечил их.

В данных парадигмах при объекте в 1-м и 2-м лице возможны параллельно две глагольные формы, в одной из них, где нет аффиксации объектного показателя, суффиксом глагола служит -გო -gi (იპურდიე-გო ipurdij-gi), в другой форме аффигирован местоименный показатель реального объекта, при этом утрачивается суффикс -გო -gi.

Характерно, что при аффиксации местоименного показателя в форме дательного падежа, суффикс -გო -gi в глаголах может не утрачиваться. Это наблюдается в единственном числе.

დულუ იზუს ხულარ იპურდიე-გო || იპურდიე-გის duγus izus xular ipurdij-gi || ipurdij-gis—‘он строил мне дом’

დულუ იტუს ხულარ იპურდიე-გო || იპურდიე-გუს duγus iwus xular ipurdij-gi || ipurdij-gus—он строил тебе дом.

Если аффигируется местоименный показатель в форме дательного падежа множественного числа, то суффикс -გო -gi уже не выступает:

დულუ იხუს ხულარ იპურდიე-გო || იპურდიე-ხუს duγus ix'us xular ipurdij-gi || ipurdij-x'us—он строил нам дом

დულუ იჩუს ხულარ იპურდიე-გო || იპურდიე-ჩუს duγus ič'us xular ipurdij-gi || ipurdij-č'us—он строил вам дом.

Суффикс -გო -gi утрачивается также при аффиксации к глаголу местоименный в послеложных падежах.

დულუ იზუეუ აზარ იპურდიე-გო || იპურდიე-ზუეუ duγus izu'u azar ipurdij-gi || ipurdij-zu'u—он вселял в меня болезнь

დულუ იჩუეუ აზარ იპურდიე-გო || იპურდიე-ჩუეუ duγus ič'wu'u azar ipurdij-gi || ipurdij-č'wu'u—он вселял в вас болезнь.

Если аффигируется притяжательное местоименное, то суффикс -გო -gi сохраняется (с утратой исходного гласного o i).

დულუ მას ჩუი იჯო იპურდიე-გო || იპურდიე-გას duγus jas č'wi ič'i ipurdij-gi || ipurdij-gas—он лечил моего брата

დულუ მათ ჩუი იჯო იპურდიე-გო || იპურდიე-გათ duγus jaw č'wi ič'i ipurdij-gi || ipurdij-gaw—он лечил твоего брата

დულუ იხ ჩუი იჯო იპურდიე-გო || იპურდიე-გიხ duγus ix č'wi ič'i ipurdij-gi || ipurdij-gix—он лечил нашего брата

დულუ იჩ ჩუი იჯო იპურდიე-გო || იპურდიე-გიჩ duγus ič'w č'wi ič'i ipurdij-gi || ipurdij-gič'w—он лечил вашего брата.

§ 24. Возникает вопрос о влиянии соседних языков на развитие местоименной флексии в глаголах табасаранского языка, в частности о влиянии азербайджанского языка, получившего распространение особенно в северной части Табасарани¹.

¹ В обозначении действующего лица в табасаранском глаголе А. Дирр усматривается возможность сильного влияния татарского (азербайджанского) языка. См. А. Дирр. Грамматич. очерк табас. языка.

К. Бода, касаясь данного вопроса, пишет: „Напрашивающееся предположение, что при этом своеобразном развитии¹ действовала турецкая флексия, априори нельзя отвергнуть, но нельзя забывать, что повторение отношений предложения в глаголе свидетельствует об истинно кавказском духе языка и что именно табасаранский близок к двум языкам: даргинскому и лакскому, которые тоже отмечают лица при глаголе, хотя и совершенно иными средствами. Как бы то ни было, поучительно, конечно, то, что здесь мы видим кавказский язык в котором возник урало-алтайский принцип вербальной флексии, усиленный двойными суффиксами“².

Из иберийско-кавказских языков ближайшие родственные и граничащие с табасаранским языки — лезгинский и агульский не знают не только двойной местоименной аффиксации, но в них глагол не спрягается и по лицам. Следовательно, не может быть речи о влиянии лезгинского или агульского на развитие местоименной аффиксации в глаголах табасаранского языка.

Что касается соседнего даргинского языка, спряжение глагола по лицам в котором, повидимому, развилось раньше, чем в табасаранском языке, то не исключена возможность его влияния, так же, как и влияния азербайджанского языка, но как одного из факторов не решающего значения. Думается, что возникновение местоименной флексии в глаголе табасаранского языка, породившая спряжение глагола по лицам и затем усилившаяся двойной местоименной аффиксацией, объясняется скорее внутренними законами развития самого табасаранского языка, чем влиянием других языков.

Резюмируя вкратце вышеизложенное, отметим следующее:

1. В табасаранском языке широко представлена аффиксация к глаголу местоименных показателей субъекта и объекта 1 и 2 лица (объекта как прямого, так и косвенного).

2. При аффиксации местоименных показателей могут подвергнуться фонетическим изменениям.

Аффигуирующееся местоимение в косвенном падеже сохраняет свою падежную форму, даже претерпев фонетические изменения.

При именительно-эргативной форме местоименных показателей субъекта не совпадает с формой самого местоимения: -ʔə -za (показатель субъекта 1 л. ед. ч.), -ʔə -wa (показатель 2 л.)...

Срв. ɔʔɬ izu — ‘я’, ɔʔɬ iwu — ‘ты’...

ɔʔɬ ʔəʔɔb ɔʔɬ ʔəɬ-ʔə izu ləxɪn ipurdu-za — ‘я делаю работу’

ɔʔɬ ʔəʔɔb-ʔə izu ʔe’nu-za — ‘я сел’.

3. В южном диалекте в глаголах, выражающих действие, совершающееся вне воли субъекта, местоименный показатель лица субъекта совпадает с именительно-эргативной формой местоимения.

¹ Имеется в виду местоименная аффиксация в глаголах табасаранского языка.

² К. Bouda, Das Tabassaranische, стр. 48.

უზუ ატრა-ზუ *uzu aqra-zu*—‘я падаю’

უზუ დიკურა-ზუ *uzu dikura-zu*—‘я умираю’

Исторически такой показатель, повидимому, являлся показателем объекта, при этом мыслилось воздействие субъекта, не выраженного в предложении.

4. В глаголе табасаранского языка имеет место присоединение местоименного показателя объекта при наличии в глаголе местоименного показателя субъекта.

იზუ იტუ იჯი იპურდუ-ზუ *izu iwu iđi ipurdu-zu*—я лечу тебя (букв. хорошим делаю).

В северном диалекте при субъекте 2-го лица аффиксации местоименного показателя объекта не происходит.

იტუ იზუ იჯი იპურდუ-ვა *iwu izu iđi ipurdu-wa*—‘ты меня лечишь’.

При субъекте в 3-м лице глагол не имеет местоименного показателя реального субъекта:

დუღუ იზუ იჯი იპურდუ *duyu izu iđi ipurdu-w*—‘он меня лечит’.

В этом случае глагол может присоединить местоименный показатель реального объекта:

დუღუ იზუ იჯი იპურდუ-ზა *duyu izu iđi ipurdu-za*.

В северном диалекте показатель реального объекта, присоединившийся к глаголу при субъекте 3-го лица, имеет субъектную форму (в исходе местоименного показателя—гласный *o a*), в южном диалекте—объектную форму (в исходе местоименного показателя—гласный *u u*).

5. При субъекте в дательном падеже показатель лица субъекта также имеет форму дательного падежа. Наличие показателя лица субъекта в дательном падеже исключает возможность двойной местоименной аффиксации. Аффиксация объектного показателя имеет место при субъекте в 3-м лице, когда в глаголе нет показателя субъекта.

იზუს გუნდ-ის იტუ *izus gund-is iwu*—я люблю тебя

იტუს გუნდ-უს იზუ *iwus gund-us izu*—ты любишь меня

დუღას გუნდუ იზუ *duyas gunduw izu*—он любит меня,

или: დუღას გუნდუ-ზა იზუ *duyas gundu-za izu*.

В южном диалекте глагол с субъектом в дательном падеже может выступать с личными показателями или без показателей лица.

უზუზუ უტუ ქაუნჯა-ზუზუ || ქაუნჯა *uzuz uwu kaunđa-zuz || kaunđa*—я люблю тебя.

6. Местоименный показатель в форме дательного падежа в глаголе может указывать на субъект или косвенный объект, в зависимости от того, что выражает собою в предложении местоимение 1 и 2 лица в дательном падеже—субъект или косвенный объект.

იზუს დატი ქითაბ უტბუს გუნდ-ის *izus jaw kitab uwxus gund-is*—я хочу прочесть твою книгу.

აგაჲი იზუს კაჯა ბილკუნდ-ის agaji izus kaža bilkund-is
отец пишет мне письмо.

Аффикс -ის -is в глаголе გუნდ-ის gund-is указывает на субъект, стоящий в дательном падеже; аффикс -ის -is в глаголе ბილკუნდ-ის bilkund-is является местоименным показателем косвенного объекта, стоящего в дательном падеже.

7. В глаголе табасаранского языка находит отражение притяжательное местоимение 1 и 2 лица, являющееся определением к субъекту или объекту.

მას ილდაში დუღას ლჷხინ აპიდ-ას jas ildašri duḡas
lāxin apid-as—‘мой товарищ ему работу делает’

ჩუიჩხუთი მას ჩიჩხის ლჷხინ იპურდ-ას čwičəwij jas čičəis
lāxin ipurd-as—‘брат моей сестре работу делает.’

Притяжательное местоимение может присоединяться к глаголу, уже имеющему местоименный показатель, образуя двойную местоименную аффиксацию:

იზუ ჩჩუ ჩუი იჯი იპურდოჩიჩუ izu ičw čwi ičji ipurdzičw—
я лечу (букв. хорошим делаю) вашего брата.

8. Притяжательное местоимение в северном диалекте может заменить связку в составном сказуемом.

მას ჰააჯუან იჯუტ-ას jas haajwan ičjuw-as—‘моя лошадь хороша’

ჰამუ ჰააჯუან მას-ას hamu haajwan jas-as—‘эта лошадь моя’

” ” იჩ-იჩ ” ” ič-ič — ” ” ‘наша’

” ” მატ-ატ ” ” ja-w-aw ” ” ‘твоя’

” ” იჩუ-იჩუ ” ” ičw-ičw ” ” ‘ваша’

Срв. сказуемое при отсутствии в предложении притяжательного местоимения 1 и 2 лица:

ჰააჯუან იჯუტ-უუ haajwan ičjuw-uw—‘лошадь хорошая’

ჰამუ ჰააჯუან დუღან-უუ hamu haajwan duḡan-uw—‘эта лошадь его’, где უუ uw является глагольной связкой:

9. Глагол შულდუს šuldus—‘мочь’ требует постановки субъекта в послеложном падеже. Показатель субъекта при этом также имеет форму послеложного падежа.

იხან შულდუ-ზუხან izx’an šuldu-zux’an—‘я могу’.

10. Развитая аффиксация личных местоимений 1 и 2 лица в форме различных падежей в качестве местоименных показателей субъекта или объекта является в табасаранском языке фактом сравнительно новым и представляющим интерес с точки зрения зарождения личных спряжений в иберийско-кавказских языках. Заслуживает внимания возможность двойной аффиксации местоименных показателей субъекта и объекта в глаголах, не наблюдающаяся в других дагестанских языках.

Приложение

Для полноты картины аффиксации местоименных показателей субъекта и объекта приведем ряд парадигм спряжения некоторых глаголов табасаранского языка.

Спряжение глагола ბისუზ bisuz—‘поймать’ в южном диалекте было рассмотрено в настоящем времени. Дополним парадигмы спряжения формами прошедшего и будущего времени.

Прошедшее совершенное время

Субъект—1 л.

უზუ უჭუ ღობისუნ-ზა	ღობისუნ-ზა-ჭუ	uzu uwu γibisun-za	γibisun-za-wu	— я поймал тебя
უზუ უჩუ ღობისუნ-ზა	ღობისუნ-ზა-ჩუ	„ učwu γibisun-za	γibisun-za-čwu	„
„ დუმუ „	„	„ dumu γibisun-za	„	„
„ დურარ „	„	„ durar	„	„

Субъект—2 л.

უჭუ უზუ ღობისუნ-ჭა	ღობისუნ-ჭა-ზუ	uwu uzu γibisun-wa	γibisun-wa-zu	„
„ უჩუ „	ღობისუნ-ჭა-ჩუ	„ uču „	„	„
„ დუმუ „	„	„ dumu γibisun-wa	„	„
„ დურარ „	„	„ durar	„	„

Субъект—3 л.

დუმუ უზუ ღობისნუ	ღობისუნ-ზუ	duγu uzu γibisnu	γibisun-zu	„
„ უჭუ „	ღობისუნ-ჭუ	„ uwu „	„	„
„ დუმუ „	„	„ dumu „	„	„
„ უხუ „	ღობისუნ-ხუ	„ uxu „	„	„
„ უჩუ „	ღობისუნ-ჩუ	„ uču „	„	„
„ უჩუ „	ღობისუნ-ჩუ	„ učwu „	„	„
„ დურარ „	„	„ durar „	„	„

Будущее время

Субъект—1 л.

უზუ უჭუ ბისურ-ზა	ბისურ-ზა-ჭუ	uzu uwu bisur-za	bisur-za-wu	— я поймаю тебя
------------------	-------------	------------------	-------------	-----------------

უჭუ უჩუ ბისურ-ზა		ბისურ-ზა-ჩუ	uzu	učwu	bisur-za		bi- sur-za-čwu
„ დუმუ „			„	dumu	bisur-za		
„ დურარ „			„	durar	„		

Субъект—2 л.

უჭუ უჩუ ბისურ-ჟა		ბისურ-ჟა-ჩუ	uwu	uzu	bisur-wa		bisur- wa-zu
„ უჩუ „		ბისურ-ჟა-ჩუ	„	uču	„		bisur- wa-ču
„ დუმუ „			„	dumu	„		
„ დურარ „			„	durar	„		

Субъект—3 л.

დუღუ უჭუ ბისურუ		ბისურ-ზუ	duɣu	uzu	bisuru		bisur-zu
„ უჭუ „		ბისურ-ჟუ	„	uwu	„		bisur-wu
„ დუმუ „			„	dumu	„		
„ უჩუ „		ბისურ-ხუ	„	uχu	„		bisur-χu
„ უჩუ „		ბისურ-ჩუ	„	uču	„		bisur-ču
„ უჩუ „		ბისურ-ჩუ	„	učwu	„		bisur-čwu
„ დურარ „			„	durar	„		

При субъекте множ. числа будем иметь аналогичную картину. Например: უჩუ უჭუ ბისურ-ჩა || ბისურ-ჩა-ჟუ uču uwu bisur-ča || bisur-ča-wu—‘мы тебя поймает’ и т. д.

Спряжение глагола в северном диалекте, субъект при котором стоит в дательном падеже.

ბიჭუს biqus—найти (объект относится к классу вещей)

დირიჭუს diriqus—найти (человека)

დიჭუს diqus — „ (объект множ. числа, независимо от грамматического класса)

Прошедшее время

Субъект—1 л.

ბიჭუს დირიჭნის იჭუ		izus diriqnis iwu	—	я	нашел	тебя
„ „ დუმუ		„ „ dumu	—	„	„	его
„ დიჭნის იჩუ		„ diqnis ičwu	—	„	„	вас
„ „ დურარ		„ „ durar	—	„	„	их
ბიჭუს დირიჭნუჩუს იუ		ičus diriqnučus iwu	—	мы	нашли	тебя
„ „ დუმუ		„ „ dumu	„	„	„	его
„ დიჭნუჩუს იჩუ		„ diqnučus ičwu	„	„	„	вас
„ „ დურარ		„ „ durar	„	„	„	их

Субъект—2 л.

օրիշխս	լորօցնխս	օնշ	i w u s	diriqnu s	izu	--	տի	նաիւել	մենյ
"	"	լաւմի	"	"	dumu	"	"	"	ego
"	լօցնխս	օրիշ	"	diqnu s	i ču	"	"	"	nas
"	"	լաւրօր	"	"	durar	"	"	"	ix

օրիշխս	լորօցնիշխս	օնշ	i č w u s	diriqnu č w u s	izu	—	վի	նաիւի	մենյ
"	"	լաւմի	"	"	dumu	"	"	"	ego
"	լօցնիշխս	օրիշ	"	diqnu č w u s	i ču	—	"	"	nas
"	"	լաւրօր	"	"	durar	"	"	"	ix

Субъект—3 лицо

լաւլաս	լորօցնիւի	օնշ	du ç a s	diriqnu w	izu	—	օն	նաիւել	մենյ	
լաւլաս	լորօցնիւ-նօ	օնշ	du ç a s	diriqnu-za	izu					
լաւլաս	լորօցնիւի	օրիւ	du ç a s	diriqnu w	i w u	—	օն	նաիւել	տեբյ	
լաւլաս	լորօցնիւ-ի	օրիւ	du ç a s	diriqnu-wa	i w u					
լաւլաս	լորօցնիւի	լաւմի	du ç a s	diriqnu w	dumu	—	օն	նաիւել	ego	
լաւլաս	լօցնիւի	օնշ	du ç a s	diqnu w	i x u	—	օն	նաիւել	nas (incl.)	
или:	լաւլաս	լօցնիւ-նօ	օնշ	du ç a s	diqnu-x'a	i x u				
или:	լաւլաս	լօցնիւի	օրիւ	du ç a s	diqnu w	i č u	—	օն	նաիւել	nas (excl.)
или:	լաւլաս	լօցնիւ-ի	օրիւ	du ç a s	diqnu-ča	i č u				
լաւլաս	լօցնիւի	օրիւ	du ç a s	diqnu w	i č w u	—	օն	նաիւել	vas	
լաւլաս	լօցնիւի	օրիւ	du ç a s	diqnu-wa	i č w u					
լաւլաս	լօցնիւի	լաւրօր	du ç a s	diqnu w	du ç a r i	—	օն	նաիւել	ix	

При субъекте 3-го лица множ. числа получены аналогичные формы.

Спряжение переходного глагола ծօգլխս *biçus*—‘написать’.

Ծ օ գ յ ս является изменяющимся классным показателем; при объекте класса человека глагол имеет форму ծօրօգլխս *dirçus*, означая ‘записать’ (напр., ребенка в школу, в кружок и т. п.), при объекте во множ. числе глагол имеет форму ծօգլխս *diçus* (по материалу речи аула Дюбек).

Прошедшее совершенное

Субъект—1 лицо

օնշ	օրիւ	մեկտեմլիս	լօրօգլխիւ-նօ		լօրօգլխիւ-նիւիւ	izu	i w u	mek-
								temdis
								dirçunu-za
								dirçunu-z w u
								—я записал тебя в школу
օնշ	լաւմի	մեկտեմլիս	լօրօգլխիւ-նօ		լաւմի	me	dumu	mek-
								temdis
								dirçunu-
								za—я записал его в школу
օնշ	օրիւ	լօցնիւ-նօ		լօցնիւ-նիւիւ	izu	i č w u	diçnu-za	diçnu-
								z w u
								—я записал вас
օնշ	լաւրօր	լօցնիւ-նօ		լաւրօր	diçnu-za	—	օն	նաիւել
								ix
օրիւ	օրիւ	լօրօգլխիւ-ի		լօրօգլխիւ-իւիւ	i č u	i w u	dirçunu-ča	dir-
								çunu-ču w u—мы записали тебя

დას აგაჲი	იჩუს	კაჯა	ბილკუნდ-იჩუს	„	ičus	„	bilkund-ičus
„	„	იჩუუს	„	ბილკუნდ-იჩუუს	„	ičwus	„ bilkund-ičwus
„	„	დუყარის	ბილკუნდ-ას	„	duqaris	„	bilkund-as
იხ	„	იხუს	„	ბილკუნდ-ის	ix	„	izus „ bilkund-is
„	„	იუუს	„	ბილკუნდ-უს	„	iwus	„ bilkund-us
„	„	დულას	„	ბილკუნდ-იხ	„	duyas	„ bilkund-ix
„	„	იხუს	„	ბილკუნდ-იხუს	„	ixus	„ bilkund-ixus
„	„	იჩუუს	„	ბილკუნდ-იჩუუს	„	ičwus	„ bilkund-ičwus
„	„	დუყარის	ბილკუნდ-იხ	„	„	duqaris	„ bilkund-ix
ჩ აგაჲი	იხუს	კაჯა	ბილკუნდ-ის	ič agaji	izus	kaža	bilkund-is—нам (excl.) отец пишет мне письмо.
„	„	იუუს	„	ბილკუნდ-უს	„	iwus	„ bilkund-us
„	„	დულას	„	ბილკუნდ-იხ	„	duyas	„ bilkund-ič
„	„	იჩუს	„	ბილკუნდ-იჩუს	„	ičus	„ bilkund-ičus
„	„	იჩუუს	„	ბილკუნდ-იჩუუს	„	ičwus	„ bilkund-ičwus
„	„	დუყარის	ბილკუნდ-იხ	„	„	duqaris	„ bilkund-ič.

Притяжательное местоимение во 2-м лице:

ააჲი	იხუს	კაჯა	ბილკუნდ-ის	jaw agaji	izus	kaža	bilkund-is—твой отец пишет мне письмо
„	„	იუუს	„	ბილკუნდ-უს	„	iwus	„ bilkund-us
„	„	დულას	„	ბილკუნდ-აჲ	„	duyas	„ bilkund-aw
„	„	იხუს	„	ბილკუნდ-იხუს	„	ixus	„ bilkund-ixus
„	„	იჩუუს	„	ბილკუნდ-იჩუუს	„	ičus	„ bilkund-ičus
„	„	იჩუუს	„	ბილკუნდ-იჩუუს	„	ičwus	„ bilkund-ičwus
„	„	დუყარის	ბილკუნდ-აჲ	„	„	duqaris	„ bilkund-aw
ჩუ	„	იხუს	„	ბილკუნდ-ის	ičw	izus	„ bilkund-is—ваш отец пишет мне письмо
„	„	იუუს	„	ბილკუნდ-უს	„	iwus	„ bilkund-us
„	„	დულას	„	ბილკუნდ-იჩუ	„	duyas	„ bilkund-ičw
„	„	იჩუს	„	კაჯა ბილკუნდ-იჩუს	ičw agaji	ičus	kaža bilkund-ičus
„	„	იჩუუს	„	ბილკუნდ-იჩუუს	„	„	ičwus „ bilkund-ičwus
„	„	დუყარის	ბილკუნდ-იჩუ	„	„	duqaris	„ bilkund-ičw

Притяжательное местоимение в 3-м лице

ულან	იხუს	კაჯა	ბილკუნდ-ის	duyan agaji	izus	kaža	bilkund-is—его отец пишет мне письмо
„	„	იუუს	„	ბილკუნდ-უს	„	iwus	kaža bilkund-us
„	„	დულას	„	ბილკუნდუჲ	„	duyas	„ bulkunduw
„	„	იხუს	„	ბილკუნდ-იხუს	„	ixus	„ bilkund-ixus
„	„	იჩუს	„	ბილკუნდ-იჩუს	„	ičus	„ bilkund-ičus
„	„	იჩუუს	„	ბილკუნდ-იჩუუს	„	ičwus	„ bilkund-ičwus
„	„	დუყარის	ბილკუნდუჲ	„	„	duqaris	„ bilkunduw

При притяжательном местоимении 3-го лица множ. числа будем иметь те же формы, что и при единств. числе. Глагольные формы с аффиксацией местоименных показателей в парадигмах глагола ბიკუს *bikus* — 'написать' могут быть заменены глаголом ბილკუნდუ *bilkundu*, где вместо местоимения представлена в окончании глагольная связка.

Кроме того, вместо аффиксации местоименных показателей косвенного объекта, к глаголам могут быть присоединены притяжательные местоимения, но такие формы менее употребительны.

Спряжение причастного сказуемого (по материалу южного диалекта).

1. Причастное сказуемое, выражающее значение действительного залога.

Реальный субъект—1-е лицо

უზუ უტუ მაჭალიმ აპრურ უტუ-ზა *uzu uzu mawallim aprur wu-za*—
(букв.) я тебя учитель делающий есмь

უზუ დუმუ მაჭალიმ აპრურ უტუ-ზა *uzu dumu mawallim aprur wu-za*

„ უჩუტუ მაჭალიმარ „ „ „ *učwu mawallimar „ „*

„ დურარ „ „ „ *durar „ „ „*

უჩუ უტუ მაჭალიმ აპრუ-დ-არ უტუ-ჩა *uču uwu mawallim apru-d-ar*

wu-ča

„ დუმუ „ „ „ *dumu „ „ „*

„ უჩუტუ მაჭალიმარ „ „ „ *učwu mawallimar „ „*

„ დურარ „ „ „ *durar „ „ „*

Реальный субъект—2-е лицо

უტუ უზუ მაჭალიმ აპრურ უტუ-ტა *uwu uzu mawallim aprur wu-wa*—
(букв.) ты меня учитель делающий еси

უტუ დუმუ მაჭალიმ აპრურ უტუ-ტა *uwu dumu mawallim aprur wu-wa*

„ უჩუ მაჭალიმარ „ „ „ *uču mawallimar „ „*

„ დურარ „ „ „ *durar „ „ „*

უჩუტუ უზუ მაჭალიმ აპრუ-დ-არ უტუ-ჩა *uču wu uzu mawallim apru-d-ar*

wu-čwa

„ დუმუ „ „ „ *dumu „ „ „*

„ უჩუ მაჭალიმარ „ „ „ *uču mawallimar „ „*

„ დურარ „ „ „ *durar „ „ „*

Реальный субъект—3-е лицо

დუღუ უზუ მაჭალიმ აპრურ უტუ დუღუ *duɣu uzu mawallim aprur wu*—
(букв.) он меня учитель делающий есть

დუღუ უტუ მაჭალიმ აპრურ უტუ *duɣu uwu mawallim aprur wu*

„ დუმუ „ „ „ *dumu „ „ „*

„ უჩუ მაჭალიმარ „ „ „ *uču mawallimar „ „*

„ უჩუტუ „ „ „ *učwu „ „ „*

„ დურარ „ „ „ *durar „ „ „*

დურარი უბუ მაჭალიმ აბრუ-დ-არ ტუ durari uzu mawallim apru-d-ar wu—(букв.) они меня учитель делающие суть
 დურარი უტუ მაჭალიმ აბრუ-დ-არ ტუ durari uwu mawallim apru-d-ar wu

„	დუმუ	„	„	„	„	dumu	„	„
„	უჩუ მაჭალიმარ	„	„	„	„	uču mawallimar	„	„
„	უჩტუ	„	„	„	„	učwu	„	„
„	დურარ	„	„	„	„	durar	„	„

2. Причастное сказуемое, выражающее значение страдательного залога.

Реальный объект—1-е лицо

უბუ უტუ მაჭალიმ აბრურ ტუ-ბუ uzu uwu mawallim aprur wu-zu—(букв.) я тобою учитель делающийся есмь.

უბუ დურუ მაჭალიმ აბრურ ტუ-ბუ uzu duɾu mawallim aprur wu-zu
 „ უჩტუ „ „ „ „ „ učwu „ „ „
 „ დურარი „ „ „ „ „ durari „ „ „

უჩუ უტუ მაჭალიმარ აბრუ-დ-არ ტუ-ჩუ uču uwu mawallimar apru-d-ar wu-ču—(букв.) мы тобою учителя делающиеся есмы

უჩუ დურუ მაჭალიმარ აბრუ-დ-არ ტუ-ჩუ uču duɾu mawallimar apru-d-ar wu-ču
 „ უჩტუ „ „ „ „ „ učwu „ „ „
 „ დურარი „ „ „ „ „ durari „ „ „

Реальный объект—2-е лицо

უტუ უბუ მაჭალიმ აბრურ ტუ-ტუ uwu uzu mawallim aprur wu-wu—(букв.) ты мною учитель делающийся еси

უტუ დურუ მაჭალიმ აბრურ ტუ-ტუ uwu duɾu mawallim aprur wu-wu
 „ უჩუ „ „ „ „ „ uču „ „ „
 „ დურარი „ „ „ „ „ durari „ „ „

უჩტუ უბუ მაჭალიმარ აბრუ-დ-არ ტუ-ჩტუ učwu uzu mawallimar apru-d-ar wu-ču--(букв.) вы мною учителя делающиеся есте

უჩტუ დურუ მაჭალიმარ აბრუ-დ-არ ტუ-ჩტუ učwu duɾu mawallimar apru-d-ar wu-ču
 „ უჩუ „ „ „ „ „ uču „ „ „
 „ დურარი „ „ „ „ „ durari „ „ „

Реальный объект—3-е лицо

დუმუ უბუ მაჭალიმ აბრურ ტუ dumu uzu mawallim aprur wu—(букв.) он мною учитель делающийся есть

დუმუ	უჭუ	მაჟალღიმ	აპრურ	ჭუ	dumu	uwu	maɟallim	aprur	wu
"	ღულუ	"	"	"	"	duɟu	"	"	"
"	უჩუ	"	"	"	"	uɟu	"	"	"
"	უჩჭუ	"	"	"	"	uɟwu	"	"	"
"	ღურარი	"	"	"	"	durari	"	"	"

ღურარ უჭუ მაჟალღიმარ აპრუ-ღ-არ ჭუ durar uzu maɟallimar apru-d-ar-wu—(букв.) они мною учителя делающиеся суть

ღურარ უჭუ მაჟალღიმარ აპრუ-ღ-არ ჭუ durar uwu maɟallimar apru-d-ar-wu

"	ღულუ	"	"	"	"	duɟu	"	"
"	უჩუ	"	"	"	"	uɟu	"	"
"	უჩჭუ	"	"	"	"	uɟwu	"	"
"	ღურარი	"	"	"	"	durari	"	"

ა. ლომთაძე

ზოგი საერთო-ძირიანი ფუძე იბერიულ-კავკასიურ ენებში¹

1. თ ბ ი ლ -ის ალგნიფიკაციის ძველი საერთო იბერიულ-კავკასიური ფუძის შესახებ

ქართ. ზა-ფხ-ულ, მეგრ. ზა-რ-ხ-ულ || ბზა-რ-ხ-ულ-, სვან. ლუ-ფ-ხჷ, აფხაზ. აფ-ხ-ზნ- („ზაფხული“) ფუძეებს 3. ჭარაია ერთმანეთს უკავშირებდა და ძირად ფხ-ს გამოყოფდა². არნ. ჩიქობავამ მათ ჭან. და სვან. მა-ფხ-ა („ღარი“, „მოწმენდილი ცა“) დაუკავშირა. მისი შეხედულებით:

ზა-ფხ-ულ-ი, ზა-რ-ხ-ულ-ი შესაძლოა კომპოზიტები იყოს: ზა- წელიწადის გადმომცემ ფუძეს უნდა წარმოადგენდეს (შდრ. სვან. ზაჲ წელიწადი), -ლუ, -მა აფიქსისეული მასალაა, -ულ (ქართულსა და მეგრულში), მისი შესატყვისი -ჷ (სვანურში), ა (ჭან.-სვან.), -ზნ (აფხაზ.). დეტერმინანტი სუფიქსებია. ძირეულ მასალად ფხ გამოიყოფა, რაც „თბილს“ ნიშნავს (შდრ. აფხაზ. ა-ფხ-არან 'სითბო', ს-ფხ ჷ ე ტ 'ვთბები'). ზა-ფხ-ულ, ზა-რ-ხ-ულ — „წლის თბილი დრო“, „თბილი სეზონი“³.

ძირეულ მასალად ფხ აქვს გამოყოფილი ხ. ბლაჟბასაც⁴.

არნ. ჩიქობავა თავის „ჭანურ-მეგრულ-ქართულ შედარებით ლექსიკონში“ აღნიშნულ ფუძეებთან დაკავშირებით აღმოს. ქისტურ -ო ვ ხ უ ნ ზ ე („თბილი“) მიუთითებს⁵.

თ. გონიაშვილმა ჩვენთვის საინტერესო ფუძეებს უკვე მითითებული -ოვხუ-ის გარდა წოვური (ბაცბიური) ა, ბ, დ, ვ-ა ფ ხ ე ა 'თბილი' დაუკავშირა. ავტორი ძირად აღმ. ქისტურსა და ბაცბიურ მასალაში -ოვხ || -აფხ ელემენტს გამოყოფს, ისინი შესატყვისი ოდენობებად მიაჩნია და ფიქრობს, რომ ეს იგივე მასალაა, რაც ქართველური და აფხაზური -ფხ- (ზა-ფხ-ულ-ი... ა-ფხ-ზნ)⁶.

შეიძლება თუ არა ქისტური ჯგუფის ენათა საანალიზო მასალაში ძირად -ოვხ || -აფხ. გამოვყოთ? ვფიქრობთ, რომ არა.

¹ წაკითხულია მოხსენებად საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის V (XI) სამეცნიერო სესიაზე 1954 წლის 12 ივნისს.

² П. Чарая, Об отношении абхазского языка к яфетическим, 1912, გვ. 35—37.

³ არნ. ჩიქობავა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, 1938, გვ. 188—189. სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, გვ. 43—44.

⁴ Х. Бгажба, Общие корни (и основы) в абхазском и картвельских языках, Ибер.-კავკ. ენათმეცნიერება, II, გვ. 40.

⁵ არნ. ჩიქობავა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 189.

⁶ თ. გონიაშვილი, ლექსიკური შეხვედრები ჩაჩნურისა ქართველურ ენებთან, ენიმკის მოამბე, ტ. V—VI, 1940, გვ. 609.

აღმ. ქისტურსა და ბაცბიურში ძირად (მარტივ ფუძედ) ვხვდებით გამყოფ-ყოფა. ო და ა (ოვხ, აფხ) გრამატიკული კლასის ნიშნების თანმხლები ხმოვნები ჩანან (გრამატ. კლასის ნიშანი, პრეფიქსი, ამ ენებში, მსგავსად დალესტნური კლასიანი ენებისა, ხმოვნის გარეშე, ჩვეულებრივ, არაა წარმოდგენილი!). შდრ.:

აღმ. ქისტ. აო-ვხ-უფ 'თბილი', 'ცხელი'	ბაცბ. აა-ფხ-ეფ 'ცხელი'
ბო-ვხ-უფ	ბა-ფხ-ეფ
დო-ვხ-უფ	და-ფხ-ეფ
ვო-ვხ-უფ	ვა-ფხ-ეფ

უფ და ეფ—ბოლოსართები ამ მასალაში, როგორც თ. გონიაშვილი წერს, ზედსართავის მაწარმოებელი სუფიქსები ჩანს¹.

ამგვარად, აღმ. ქისტურსა და ბაცბიურში უმარტივეს ერთეულად იგივე ოდენობა გვაქვს, რაც ქართველურსა და აფხაზურ ენებში გვქონდა: ფხ, მაგრამ ეს უკანასკნელი ამ ენებში არა ჩანს ძირად: ორთანხმოვნიანი ძირი იბერიულ-კავკასიურ ენებში არა გვაქვს, თუ სიტყვა კომპოზიტს არ წარმოადგენს, ან ნასესხები არაა სხვა ოჯახის ენიდან. -ფხ- შეიძლება დაიშალოს: ფ-ხ (მათ შორის ხმოვანი ჩავარდნილი უნდა იყოს). ამგვარი დაშლის საშუალებას იძლევა აღმ. ქისტური (უობიექტო) „გათბობა“ ზმნა:

დუო-ხ-ტაღარ 'გათბობა'
 ბო-ხ-ბაღარ
 დო-ხ-ვაღარ
 ვო-ხ-მაღარ²

როგორც ვნახეთ, ქისტური ენების ზედსართავი სახელის ფუძეში („თბილი“) უმარტივეს ერთეულად ვხვდებით იყო წარმოდგანილი, ზმნურში კი ვ, ფ არ ჩანს, მხოლოდ ხ გამჩიოყოფა. ეს უდავოდ საყურადღებო ჩვენებაა. კიდევ უფრო საყურადღებოა, რომ ფ არ გვხვდება ხუნძური ენის ზედსართავულ ფუძეშიც კი. შდრ.

ხ-ინ, ხ-ინ-აბ 'თბილი' 'სითბო'...
 ხ-ენ, ხ-ენ-აბ, „ ხ-ენ-თრი 'გათბო' (ანწუხ.)³

წარმოდგენილ მასალაში -ინ || -ენ და -აბ სუფიქსებია. ძირეულ მასალად ხ გამოიყოფა.

ფ-ს საკითხზე ნათელ წარმოდგენას იძლევა დალესტნის დიდოური ჯგუფის ენების მასალა. ის აქ არც ერთ ენაში არ ჩანს; შდრ.:

ხვარშ. —, ა, ბ, ლი-ხაუ (ხვან.), —, ა, ბ, ლე-ხაუ (ინხ. სანტლ.), —, ა, ბ, ლე-ხაუ (კვანტლ.), —, ა, ბ, ლე-ხუ || ლე-ხაუ (საკ. ხვარშ.)
 'თბილი'
 ჰინუხ. —, ა, ბ, რე-ხ-ტაე-ს 'თბილი'
 კაპუჭ. —, ა, ბ, რი-ხო (ტლად.) 'თბილი'

¹ თ. გონიაშვილი, ლექსიკური შეხვედრები ჩაჩხურისა ქართველურ ენებთან, გვ. 609.

² იქვე, გვ. 609.

³ ი. ცერცვაძე, ზუნძური ენის ანწუხურა დიალექტი: იბერ. კაპკ. ენათმეცნ., II, გვ. 148, 158.

ჰუნზიბ. —, ა, ბ, რუ-ხაუ, რი-ხაუ (ნაჰ.)¹ 'თბილი'

როგორც ვხედავთ, თ ბ ი ლ ი ს გადმომცემი ზედსართავი სახელობი აღნიშნულ ენებში (ისე, როგორც აღმ. ქისტურში) გრამატ. კლასის ნიშნების მქონეა. ეს ნიშნები, როგორც წესი, პრეფიქსებადაა წარმოდგენილი.

ხმოვნები აღნიშნული პრეფიქსებისა ისტორიულად ერთი და იმავე მასალისაგან არის მიღებული და ამჟამად ერთმანეთის კანონზომიერ შესატყვისებს წარმოადგენენ.

საკ. ჰუნზიბური გ მიღებულია ი-სგან: რუ-ხაუ←რი-ხაუ (შდრ. ჰუნზიბურის ნაჰადურ თქმაში რი-ხაუ, კაპუჭური რი-ხო). ამგვარად, კაპუჭურ-ჰუნზიბურში ძირითადია ი (რი-ხო; რი-ხაუ).

ხვარშიული ენის საკ. ინხოყვარული და სანტლადური ჯ და კვანტლადური უ-ც მიღებული ჩანან ი-სგან: ლუ-ხაუ←ლი-ხაუ, ლუ-ხაუ←ლი-ხაუ (შდრ. ხვანჭური ლი-ხაუ). ამგვარად, ამ ენის ინხოყვარულ დიალექტში, სადაც შედიან ხვანჭური, საკ. ინხოყვარული, სანტლადური და კვანტლადური კილოკავები, ისტორიულად ძირითადია (ამოსავალია) ი (ლი-ხაუ).

კაპუჭურ-ჰუნზიბურისა და ხვარშიული ენის ინხოყვარული დიალექტის ამ ი-ს (რი-ხო, რი-ხაუ, ლი-ხაუ) ჰინუხურსა და დიდოურში ე შეესატყვისება (რე-ხ-ტეე-ს...), ხოლო ხვარშიული ენის საკ. ხვარშიულ დიალექტში—ქი (ლე-ხაუ); შდრ.:

კაპუჭ.	ჰუნზ.	ინხოყვ. ²	საკ. ხვარშ.
ო	ი	ო	ი/ე
ჩიკე 'თიკანი'	ჩიკე	ჩიკე (ჩიკაე)	ჩიკი
ლ'ილე 'ბატკანი'	ლ'ილე	ლ'ილე	ლ'ილი
ბიშე 'ხბო'	ბიშე	ბიშე	ბიში
ლ'იბო 'ფოთოლი'	ლ'იბუ (ნაჰ.)	ლ'იბ	ლ'იბ
	'წელიწადი'		
ლ'ინა 'ხუთი'	ლ'ინო	ლ'ინო	ლ'ინა
ტიგა 'მამალი თხა'	ტიგა	ტიქა*	ტიქა
	'ვაცი'		
ქილ 'რკინა'	ქილ	ქილ*	ქილ
ყსს,ყისი 'ძმა', 'და'	ყს←ყის	ყსს*	ყსს

ჰინუხ.

დიდ.

ე
ცეკე (←*ცეკი)
ლ'ელი
მეში || ნეში
ლ'ებუ
ლ'ენო
ტიქა
ქერ
ყსუ || ყსაუ

ე
ცეკო 'თხა'
ლ'ელი
მეში
ლ'ებ
ლ'ენო
ტიქა
გერ
ესსიჟუ

¹ ჰუნზიბურში, ჩვეულებრივ, ჩრდ. ხუნძურის ზ უცვლელადაა წარმოდგენილი. ამ შემთხვევაშიც წ უმონახულია ოდნავ სხვა ნიუანსის მქონე ფუძეში (ზმნაში): ბ ა ხ'ი ლო 'თბილა', 'ცხელა'. ზ მიღებული უნდა იყოს ხ-საგან ქ-ს მეშვეობით: ხ→*ქ→ხ'.

² ინხოყვარული დიალექტიდან საილუსტრაციოდ სპეციალურად აღებულია ხვანჭური კილოკავის მასალა, რადგან ამ დიალექტისათვის წარსულში დამახასიათებელი ი-ხმო-

მიც	‘ენა’	მეც←*მიც	მიც*	მეც
(ქ)იწო	‘ახალი’	ქწო←*ქიწო	ქიწო*	ქაწო
სიბორა	‘შემოდგომა’	სებზრ←*სიბზრ	სუბო*←*სიბო	სება
ტიკამან←*კიტამან	‘სკივრი’	კიტამან	კიტომულ*	კიტომიჰი
	მეც	მეც		
	ქაწინდიუ	ეწუნ		
	სებედლო	სები		
	კეტუნ	კემოტ		

ამგვარად, ის სხვაობა, რომელიც საანალიზო ფუძის პრეფიქსთა ხმოვნებს შორის ამჟამად გვაქვს, მეორეულია. ისტორიულად ყველა მითითებულ მასალაში ერთნაირი ხმოვანი უნდა გვქონოდა.

ძირად წარმოდგენილ ფუძეებში ყველგან ხ გამოიყოფა. ხა, რომელიც ხვარშიულსა და ჰუნზიბურში გვხვდება, მეორეული ჩანს: ხა ← ხ.

ო და უ (რი-ხო, ლი-ხოუ, რი-ხოუ...) ზედსართავი სახელის მაწარმოებელი აფიქსებია და მატერიალურად ერთმანეთის ტოლფარდ ხმოვნებს წარმოადგენენ¹. მათ შორის ამოსავალი ო ჩანს (ო→უ). ჰინზბურ ფორმაში (რე-ხ-ტყე-ს), სადაც ძირეულ ხ-ს მომდევნოდ ხმოვანი არა გვაქვს, უნდა ვიფიქროთ, რომ ის მოკვეცილია მომდევნო ხმოვიანი აფიქსის (-ტყე-ს) გავლენით.

დალესტნური ენების აქ წარმოდგენილ მასალაში, როგორც ვხედავთ, ძირია ხ. ფ თანხმოვანი, რომელიც ზოგ იბერიულ-კავკასიურ ენაში გვხვდება (ქართ. ზა-ფხ-ულ, სვან. ლუ-ფხჷ, აფხაზ. ა-ფხ-ჯნ...), ან მისი რეფლექსი არსად ჩანს. ასე, რომ შეგვიძლია ვთქვათ, ფ არაა ძირეული არც დალესტნური და არც ქისტური ჯგუფის ენების ჩვენებით.

რა უნდა იყოს ის?

აქ წარმოდგენილ დიდოურ ენათა „თბილის“ მნიშვნელობის ზედსართავულ მასალაში ფუძეს პრეფიქსებად გრამატ. კლასის ნიშნები მოუღის. მათ შორის მესამე გრამატ. კლასის ნიშნად (რომელიც საერთოდ დამახასიათებელი კლასია მთის იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის) ბ არის წარმოდგენილი (ხმოვანდართული სახით). კლასის ბ ნიშანს ისე, როგორც IV კლასის რ-ს, აქვს უნარი განზოგადდეს, შემორჩეს გრამატ. კლასების დაკარგვის შემთხვევაში. ჩვენთვის საინტერესო ფ სწორედ ამ მესამე გრამატ. კლასის ოდინდელი ბ ნიშანი უნდა იყოს (საფიქრებელია, მომდევნო ფშინვიერი ხ-ს გავლენით დაყრუებული!): ფხ ← ბხ. კომპლექსი ფხ წარსულში ხმოვნის შემცველიც უნდა ყოფილიყო, —ფ- კლასნიშნის თანხლები ხმოვნისა. ის ჩავარდნილი ჩანს.

„თბილ-ის“ მნიშვნელობის ფუძეთაგან ფ (←ბ) კლასის ნიშანი უნდა გვქონოდა ზედსართავ სახელში (რამდენადაც მასში, როგორც მსაზღვრელში, დაჩნდება საზღვრულის გრამატ. კლასი)—გვაქვს კიდეც. არ უნდა გვქონოდა გარდაუვალ, უობიექტო ზმნაში, როგორც ვნახეთ, ის არცაა წარმოდგენილი

ვანი სისტემატური სახით აქაა შემონახული.

ამ ზვინური მაგალითების ერთ ნაწილს მარჯვნივ *(ვარსკვლავი), უზის. ეს იმის მაჩვენებელია, რომ ამ სიტყვებში ი-ს ადგილას ჯ (←ი) გვაქვს ინხოყვარული დიალექტის საკინხოყვარულსა და სანტლადურ კილოკავებში, უ (←ჯ ←ი)—კვანტლადურ კილოკავში.

¹ იხ. აქვე, გვ. 425.

არსად აფხაზური ზმნის გარდა. ამ უკანასკნელშიც (ს-ფხ-ჟე-ჟტ 'ვთბები') ფუძედ სახელის უკვე გაქვევებული მასალა უნდა იყოს გამოყენებული, — ზნა სახელის ფუძისაგან უნდა იყოს ნაწარმოები.

ამგვარად, დასტურდება, რომ იბერიულ-კავკასიურ ენებს. ოდინდელ წარსულში „თბილის“ მნიშვნელობის გამოსახატავად ჰქონია ერთი საერთო ხ ძირი. ხ-ძირიან ფუძეთა შორის ამჟამად არსებული სხვაობა ამ ენათა საერთო მასალის, — საერთო მატერიალური საფუძვლის, — დიფერენციაციის შედეგია.

ფაქტი მეტად საყურადღებოა სხვა მხრივაც: რაკი ხ ძირი ქართველურ ენებში არ ჩანს ნასესხები, რაკი ის საერთო იბერიულ-კავკასიური ძირია, საკითხი დგება: ფ, რომელიც ხ-სთანაა გაქვევებული და გრანატ. კლასის ნიშანი ჩანს (←ხ-საგან) ქართველურ ენებში შეთვისებულია (ჩაჩნურ-დალესტნური ენებიდან!) თუ საერთო მასალაა, — იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის ოდინდელ წარსულში საერთოდ დამახასიათებელი? სავარაუდოა, ის უკანასკნელი უფრო იყოს: ოდინდელ საერთო ძირთან შეხორცებული ქართველური ფელემენტი უფრო საფიქრებელია საერთო იბერიულ-კავკასიური ფორმანტი იყოს, ვინემ შეთვისებული მთის იბერიულ-კავკასიური ენებიდან (აფხაზურიდან ან ჩაჩნურიდან).

თბილის მნიშვნელობით ძველ ქართულში გვქონდა ტ ფ-ილ-ი, მეგრულში გვაქვს ტ ი-ბ უ, ჰანურში ტ უ-ბ უ || ტ ი-ბ-უ, სვან. ტ ე-ბ-ი დ. აღნიშნული ფუძეები გენეტურად ერთი და იგივენი არიან: არნ. ჩიქობავა წერს:

„ძირეული მასალა უნდა ყოფილიყო ტაბ-; ამას მოწმობს სვან. ტებ-, ჰან. ტუბ ← ტობ; ტიბ - მეორეულია, მიღებულია ტუბ-ისგან. გეოგრაფიულ პუნქტის სახელწოდებაში „წყალ-ტუბ-ო“ შენახულია ეს ძირი — უ-თი, — ტუბ-მეგრულის ძველი კუთვნილება.

„დეტერმინანტი-სუფიქსებია -ილ ქართულში, -უ მეგრულსა და ჰანურში (ეს უ ← ო: წყალ-ტუბ-ო!)“¹.

ფუძეთა აღნაგობის ამგვარი ანალიზი მთავრდება ავტორის შენიშვნით, რომ „ეს ფუძე მეორდება ინდოევროპულ ენებში: ლათ. tep-id-us, რუს. тепаидъ, ძვ. ინდ. táp-ati — ანთია, ათბობს და სხვ. (... გორიავეი ამ ძირთან დაკავშირებით იხსენიებს ქართ. ტ ფ ი ლ ი ს ს ა და თ ბ ი ლ-ს)“¹.

როგორც ვხედავთ, არის გარკვეული ეჭვები ქართველურ ენათა ტფილ-, ტიბ-, ტუბ-, ტებ- ფუძეთა ქართველურობის შესახებ.

ამ ეჭვებს აძლიერებს ის ფაქტიც, რომ მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში ეს ფუძე არ ჩანს: როგორც ვნახეთ, თბილის მნიშვნელობით ხ- ძირიანი ფუძეები დასტურდება.

უდავოა, რომ აღნიშნული ფუძეები ქართველურ ენებში ძველის-ძველია. ამაზე მეტყველებს მათი აღნაგობა (დეტერმინანტი სუფიქსები მოეპოვებათ!), ძველ ტოპონიმიკურ სახელებში გამოყენება (თბილ-ის-ი, წყალ-ტუბო...), ხმარება ძველ ქართულ ძეგლებში (გვხვდება ოთხთავში: ტ ფ ე ბ ო ლ და ნათელსა ცეცხლსა წინაშე, მრ. 14, 54²). საფიქრებელია, ქართველურ ენებს ეს ფუძე შეთვისებული ჰქონდეთ რომელიმე ინდოევროპული ენიდან. საკუთარი ხ-ძირიანი ფუძე ქართველურ ენებში ამ ნიადაგზე უნდა იყოს დაკარგული.

¹ არნ. ჩიქობავა, ჰანურ-მეგრ.-ქართ. შედ. ლექს., გვ. 237.

² ი. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ოთხთავის სიმფონია-ლექსიკონი. თბილისი, 1948—1949, გვ. 565.

2. ძალ-ის მნიშვნელობის ფუძეთა მართი საერთო ძირის შესახებ
 იბერიულ-კავკასიურ ენებში

ქართ. მ-წევ-ალ ფუძეს ('მონა ქალი' ძველ ქართულში) არნ. ჩიქობავა უკავშირებს სამეგრელოში, ქვემო იმერეთსა და გურიაში დაცულ ქალის გვარის მაწარმოებელ აფიქსებს: -ფხე, -ხე-ს შდრ.:

გურ. ლომთათი-ფხე ქალი—ლომთათი-ძე ვაჟი...

მეგრ. კუჭა-ხე „ —კუჭაა (←კუჭავა) ვაჟი

„ ჯინორი-ხე „ —ჯინორია ვაჟი

არნ. ჩიქობავა წერს: „მეგრული -ხე ფონეტიკურად გამარტივებულ სახეა -ფხე-სი; უკანასკნელი ქართულში დაცულ მწვევ-ალ-ის პირველ ნაწილს ხვდება: დაკარგულია ოღონდ ბოლოკიდური -ვ და თავკიდურ მ-ს ენაცვლება -ფ. თუ ეს დაკავშირება (მწვევალ-ფხე || ხე) მართებულია, -ალ ქართულში ფუძის მაწარმოებელ აფიქსად უნდა ვცნოთ, და ეს მიუხედავად იმისა, ძირეული მასალა ქართველური ენების კუთვნილებაა, თუ სხვა ენ. ძირივი წრიდანაა შეთვისებული“¹.

ამგვარად, შესადარებელი მასალა დაშლილია ასე: მ-წვევ-ალ... ხე←ფ-ხე; ←*ფ-ხევ←*ფ-წვე. საერთო ოდენობად გამოყოფილია წევ (→ხევ). მ, ფ გრამატ. კლასის ერთნაირ პრეფიქსებადაა მიჩნეული,—ადამიანის კლასის ნიშნად (შდრ. მ-ეგრელი, მ-ეგვიპტელი...).

ჩვენი აზრით გამოყოფილი მარტივი ფუძე -ხევ (←წვევ) შეიძლება დაიშალოს ხ-ევ (←წ-ევ). გამოყოფილი ელემენტებიდან -ევ სიტყვაწარმოების სახელურ აფიქსად, დეტერმინანტად შეიძლება მივიჩნიოთ; შდრ. დღე←დღ-ევ ... მღღ-ევ-რ².

ე. ი. საანალიზო მარტივი ფუძე ნაწარმოები ჩანს ჯ- ძირისაგან სახელური -ევ სუფიქს-დეტერმინანტის საშუალებით: ჯ-ევ. მ—ალ პრეფიქს-სუფიქსით წარმოება (მ-წვევ-ალ) მეორეულია, შედარებით ახალი, მაგრამ ისევ სახელური. წარმოება იმ ტიპისაა, როგორიცაა გვაქვს მაგალითებში:

მ-დაბ-ალ-ი	მ-ძევ-ალ-ი
მ-ალ-ალ-ი	მ-რევ-ლ-ი
მ-თავ-არ-ი	მ-ტბევ-არ-ი
მ-დიდ-არ-ი	მ-დევ-არ-ი ³

მამასადამე, ფხე (←ფჟე←ფწვე...) იგივეა, რაც მწვევალ ფუძის მწვევ ელემენტი და საფიქრებელია, ისიც ქალზე მიუთითებდა, მაგრამ არა მარტო „მონა ქალზე“, არამედ საერთოდ ქალზე. ამაზე უნდა მეტყველებდეს ის ფაქტი, რომ ის საერთოდ ქალის გვარის მაწარმოებელ აფიქსადაა გამოყენებული... მწვევალ-ში ფწვე-ფუძის მნიშვნელობა დავიწროებული უნდა იყოს. ამგვარად, ქალის აღმნიშვნელად ქართულსა და ხანურში (კერძოდ, მეგრულ-ში) ჯ-ძირიანი ფუძე *ფწვე... უნდა გვქონოდა.

¹ არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, გვ. 26.

² იქვე, გვ. 16, 19, 57, 88—93.

³ იქვე, გვ. 143—166.

ამ ფუძის მნიშვნელობის დავიწროება, ასევე ხმარებიდან გამოდევნა შეეძლო გამოეწვია ამავე მნიშვნელობის სხვა ფუძის გაბატონებას ხსენებულ ენებში.

ქალის მნიშვნელობის ჯ, ხ-ძირიანი ფუძე ოდნავი სემანტიკური გადახრით შემონახული ჩანს სვანურ ფუძეებში: ჰე-ხჷ, აე-ხჷ, ხე-ხჷ 'ცოლი'. ძირეულ მასალას ამ ფუძეებში ხჷ წარმოადგენს. თავიკიდური ელემენტები ჰე-, აე-, ხე- აფიქსიკული მასალა ჩანს, სხვაობა მათ შორის დიალექტური ხასიათისაა, მეორეული: აე←ჰე, ასევე, ხე←ჰე¹. ძირეული ხჷ მიღებული უნდა იყოს ჯჷ-საგან. ჯ განვითარებული ჩანს (*ჯ, და იქნებ ხ-ც, ლაბიალური უნდა ყოფილიყო, ჯ მისი დელაბიალიზაციის შედეგად უნდა იყოს წარმოქმნილი, — ჯ-ს ლაბიალური ელემენტის ჯ თანხმოვნად ჩამოყალიბებასთან უნდა გვეკონდეს საქმე²).

ჯ ძირი ქალის, დედალის მნიშვნელობით დაცულია დალესტნურ ენებში:

ჰინუხ. კა-ჯ-ილი 'ქალი'

კაპუჷ. კა-ჯ-ო „ 'ცოლი'

ჰუნზიბ. კა-ჯ-ე „ „

კა-ჯა-უ || კა-ჯ-ო 'დედალი': კაჯაუ გამუშ 'ფურკამეჩი'

კაჯო ჰაორაჷუ 'დედალი თოხლი'

ხვარშ. კა-ჯა-უ (ხვან.) 'დედალი' კაჯაუ ცის 'და'

კა-ჯა-უ (ინხ.) „ კაჯაუ ცეს „

კა-ჯ-უ (კვანტლ.) „ კაჯუ ცუს „

კა-ჯ-უ (სანტლ.) „ კაჯ'უ ცეს „

კაგ-ჯ-უ (საკ. ხვარშ.) „ კაგ'უ ცეს³ „

¹ ვ. თ. ფ. უ. რ. ი. ა. სვანური ენა, I, ზმნა, 1931, გვ. 5.

² ლაბიალური ჯ, ხ, ასევე, ლაბიალური უკანანისმიერი და ფარინგალური ბგერები ისტორიულად დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო სვანურისა და საერთოდ ქართველური ენებისათვის (იხევე, როგორც ის ამჟამად დამახასიათებელია აფხაზურ-ადიღურული ენებისათვის, ხოლო ისტორიულად—დალესტნური ენებისთვისაც!). ამაზე მიუთითებს აღნიშნულ ბგერათა მომდევნოდ ამ ენებში ვ თანხმოვნის განვითარების საკმაოდ ხშირი შემთხვევები.

³ ჯ' ნიშნით, ასევე, ქვემოთ ლ' და ყ' ნიშნებით გადმოცემით დიდოური ჯგუფის ენებისათვის (ხვარშიული, ჰინუხური, დიდოური...) დამახასიათებელ სპეციფიკურ თანხმოვნებს, რომლებიც ფონემებს წარმოადგენენ. აღნიშნული ბგერები ლ, ჯ და ყ-ს თავისებური სახეებია. ცხადია, მათი თვისებრივი სახის ზუსტი განსაზღვრა ექსპერიმენტული ძიებითაა შესაძლებელი. ჩვენი წინასწარი უშუალო დაკვირვებით კი შთაბეჭდილება ასეთია:

ლ' იწარმოება უფრო ღრმად, ვინემ ლ,—ის ფარინგალური ბგერა ჩანს. ლ' მკლერი სპირანტი ისე, როგორც ლ, მაგრამ მკლელობის ელემენტი ლ'-ში უფრო მეტია, ვინემ ლ'-ში, სპირანტულობაც მისთვის შედარებით ნაკლებ დამახასიათებელი უნდა იყოს.

ჯ' თანხმოვანიც ფარინგალური ბგერაა, მაგრამ სავარაუდოა, ოდნავ უკანა წარმოებისა იყოს, ვინემ ჯ. ის ხშულ-მსკდომი ფშვინეიერი ბგერაა ისე, როგორც ჯ. განსხვავება იმაშია, რომ სკდომა აქ ნაკლებ ენერგიულია, ვინემ ჯ-ს წარმოთქმის დროს.

ყ' ფარინგალური ბგერაა ისევე, როგორც ყ (რომელიც ჩვეულებრივ უფრო ღრმაა, ვინემ ქართული ყ), მაგრამ ხორხში უფრო ღრმად იწარმოება. ყ' მკვეთრი ხშულმსკდომი ბგერაა, ის წმინდა ხშულია.

აღნიშნული ყ' არაა იგივე, რაც ი. ცერცვაძის მიერ ანდიურ ენაში აღწერილი ყ' (იხ. ანდიური ენის ფონეტიკის საკითხებისათვის: იბერიულ-კავკ. ენათმეცნ., V, გვ. 266—268), თუმცა ისინი ძალიან ხშირად ერთსა და იმავე ფუძეში გვხვდებიან... (ეს მათ საერთო გენეზისზე უნდა მიუთითებდეს!). ანდიური ყ' დიდოური ჯგუფის ენათა ყ'-საგან მკლელობის ელემენტით განსხვავდება. გარდა ამისა, პირველის წარმოთქმის დროს ხშვა-სკდომა უფრო ენერგიული ჩანს, ვინემ მეორის წარმოთქმისას. წარმოების ადგილის მიხედვით სხვაობა მათ შორის არ უნდა გვეკონდეს.

დიდ. ა-ჯ-ი-ე-ჟ 'ცოლი' 'დედალი' აწიჟუ ბეტალუ 'დედალი ცხვარი'¹.
 წარმოდგენილ ფუძეებში გამოყოფილი ცა-, ცაე-, ა- აფიქსისეული მასა-
 ლაა: ა, ან ოდინდელი გრამატიკული კლასის ნიშნის თანმხლები ხმოვანი
 ჩანს, ყ კი—ხმოვანთა მაგარი შემართვის შედეგად განვითარებული ბგერა.
 ძირეულ მასალას ჯ, ჯ წარმოადგენს. ამ უკანასკნელთა თანმხლები ხმოვნები
 ი და ე (ცა-ჯ-ი-ლი, ა-ჯ-ი-ე-ჟ, ცა-ჯ-ე) არსებითი სახელის მარტივი ფუძის მა-
 წარმოებელი დეტერმინანტის კუთვნილება ჩანს. მატერიალურადაც წარსულში
 ისინი ერთი სახისანი უნდა ყოფილიყვნენ, რამდენადაც ამაჟამად კანონზომი-
 ერად შესატყვის ერთეულებს წარმოადგენენ:

დიდოური ჯგუფის ენებში არსებობს კანონზომიერება, რომლის მიხედ-
 ვით კაპუჭურ-ჰუნზიბურისა და ხვარშიული ენის ინხოყვარული დიალექ-
 ტის ე-ს ჰინუხურსა და დიდოურში ი შეესატყვისება, ხვარშიული ენის საკ.
 ხვარშიულ დიალექტში—ე, ი; შდრ.:

	კაპუჭ.	ჰუნზ.	ინხოყვ.	საკ. ხვარშ.
	ე	ე	ე	ე/ი
ლილე	'ბატკანი'	ლილე	ლილე	ლილი
ცეხო	'მდინარე'	ცეხო	ცეხო	ციხო
ბიშე	'ხბო'	ბიშე	მიშე	მიში
ოყენა	'ოთხი'	ოყენ	ყუყე	ყუყენ
ჭიქე	'რწყილი'	ჭიგე	ჭექე ჭეიქე	ჭიქე
ჰელ'ო	'სავარცხელი	ჰელ'უ	ჰელ'უ ჰელ'უ	ჰელ'უ
ბექელა	'გველი'	ბეგალა	ბექოლ	ბეჩოლა
ყერო	'მხარი'	ყერუ	—	ყე
ლადე, ლ'ადე	(ხაშ.) 'ყვავი'	ლადე	ლადე ლადე	ლადე
აჭენა	'ცხრა'	ჟუჭინ ← *ცოჭენო	ცოჭეი ცოჭეი	ჟუჭენ

ლ^ა ჯ^ა ყ-თანხმოვნები ძალიან ხშირად ლაბიალური სახისანი არიან (ლაბიალურიო რომ
 ვამბობთ, იგულისხმება, რომ აღნიშნულ ბგერათა წარმოქმნის დროს ტუჩები უფრო წინაა წა-
 მოშვერილი და უფრო დაახლოებული ერთმანეთთან, ვინემ ჩვეულებრივი ლ, ჯ, ყ-ს წარმოქმნის
 დროს. ლაბიალობის ხარისხი ამ შემთხვევაში აშკარად სხვაა, ვინემ ესა გვაქვს, მაგალითად,
 აუხახურ თანხმოვნებში).

აღნიშნული ბგერები დიდოური ჯგუფის ყველა მითითებულ ენაში არსებობდა ერთი
 სახისანი არიან და, თითქმის, ერთსა და იმავე ფუძეებში დასტურდებიან ქშდრ. ხვარშ. ლ'ვე
 (საკ. ინხოყვ.), ლ'ვე, ჰინუხ. ლ'ვე, დიდ. ლ'ვე, ლ'ჟაჟ 'ძალი'; ხვარშ. ლ'ინე (ინხოყვ. დიალ.), ლ'ინი
 (საკ. ხვარშ.), დიდ. ლ'ანაბი 'ქალი'... ხვარშ. ყ'ვინე (კვანტლ.), ყ'ვენე (სანტლ. ხვინ.), ყ'უნე (საკ.
 ინხოყვ.), ყ'უნი (საკ. ხვარშ.), ჰინუხ. ყ'ონო, დიდ. ყ'ენო 'ორი'; ხვარშ. ყ'ულე, ჰინუხ. ყ'ურე, დიდ.
 ყ'ულე 'სკამი'... ხვარშ. ტოჯ' (კვანტლ.); ტუჯ' (სანტლ. ხვინ. ინხ.), ტიჯ' (საკ. ხვარშ.), ჰინუხ.
 ტოჯ', დიდ. ტეჯ' 'დანა'... ხვარშ. ჯ'უროლ'ალ (ხვინ.), ჯ'უბოლ'არ, ჰინუხ. ჯ'უბოლი, დიდ. ჯ'უბოლ'არ
 'ეშმაკი'...].

¹ ისე, როგორც დედალისა და ქალის (ცოლის) გადმოცემი სახელების ფუძე-
 ებია ერთნაირი (ერთი ძირის შემცველი), ერთნაირია მამალისა და მამაკაცის (ქმრის)
 გადმოცემი ფუძეებიც; შდრ.:

ხვარშ. ხ-უნ-დუ 'მამალი' 'მამაკაცი' (ინხოყვ.)

ხ-უნ-დუ 'მამალი'—ხ-უნდუ 'მამაკაცი' (საკ. ხვარშ.)

ადიდ.-ყაბარდ. ხვო 'მამალი'—ადიდ. *ხიჯ 'მამაკაცი' (სიტყვაში ხოლ'ქაჟლ. გ. როგავა)...
 ქართ. ხვ-ად-ი, სვან. ხვ-ირ 'მამალი', მეგრ. ხ-ოდ... coitus... ჰუნზიბ. ბუ-ხ-დ-უ 'მამალი'...
 დიდ. ხ-ედი-ა-ჟ, ჰინუხ. ხ-ოდ-დო, ხვარშ. ხ-ოლ, ახვან. ხა-ეჟ-ე (მრ. ხა-ერ-ა) მარი.

პინუხ.	დიდ.
ი	ი
ლ'ელი	ლ'ელი
ჟინუ	იჟუ
მეში ნეში	მეში
უყინო	უჟნო ← *უყინო ¹
ჭიქი	ჭიქი ჩიქი
პილ'უ	პილ'უ
ბიქორე	ბიქორი
ყილუ	ჰიროო ← *ყირო ¹
ღვადი	ღვადი
ცაჭინო ჭაჭინო	ცოჭინო

საანალიზო ფუძეების ძირეულ ჯ, ჯზ, ჯ'-ს მომდევნო ხმოვანთა მეორე ჯგუფი—კაპუჭ. ო და სხვათა უ (ყა-ჯ-ო, ყა-ჯზ-უ, ყა-ჯ'-უ...)—სხვა რიგის მასალა უნდა იყოს, ვინემ ი და ე. ვფიქრობთ, ისინი იგივეა, რაც ზედსართავი სახელების ჩვეულებრივი მაწარმოებელი -ო და -უ აფიქსები. ზედსართავებში უმეტესად ო გვაქვს კაპუჭურში, ხოლო უ ყველა სხვა დიდილოური ჯგუფის ენა-კილოებში. შდრ.:

კაპუჭ.	ჰუნზიბ.	ხვარშ.	პინუხ.	დიდ.
ხეტა-ო (ტლად. ბეჟ.) 'მსხვილი'	ხუტა-უ	ბ-ჩჩა-უ	ბეჩა-უ	-ეჩა-უ
ხეტი-ო (ხაშ.)	"			
ჰოყო-ო (ხაშ.)	'მალალი'	ჰოჭო-ო-უ	ჰოსა-უ	ოსაი-უ
			(ინხოყე.)	
			ყოჟს-უ (საკ.	
			ხვარშ.)	
ლ'ამმ-ო (ტლად.) 'ვიწრო',				
'წვრილი'	ლ'ამმ-ო	ლ'ალ'არ-უ	—	ლ'ალ'არ-უ
ლ'ამი-ო (ხაშ.)	—	"		
ლ'ამმ-ო (ბეჟ.)	"	"		
ნუშარ-ო	'წვრილი'	ქიქირ-უ	ნიშა-უ	ნიშა-უ
ნუში-ო (ბეჟ.)	"			ნიშა-ი-უ
ნიარ-ო (ხაშ.)	'ტკბილი'	ნიარ-უ	ნინ-უ (საკ.	—
			ხვარშ.)	ნია-უ,
				ნინნ-უ

ლაკურში 'ქალის' გადმოსაცემად გამოყენებულია ფუძე შშარსსა („ქალი“). ეს სიტყვა მრავლობით რიცხვში ფუძეს იცვლის, — გვაქვს ჯამი 'ქალები'.² ამ უკანასკნელში შემონახული ჩანს ქალის აღმნიშვნელი ჯ ძირიანი ფუძე დიდილოურ ენებში რომაა დაცული³:

¹ ყ' ყ-თანხმოვნების დაკარგვა დამახასიათებელია დიდილოურისათვის: დიდ. ჰაჟ 'თაგვი, ←-ჰაყე... შდრ. საკ. ხვარშ. ყაყეა, კაპუჭ. ყაყეა, ჰუნზიბ. ყაყეუ, ჰინუხ. ყაყეე... დიდ. ზეჟა ← *ზეყეჟა 'ყოფნა'—შდრ. საკ. ხვარშ. ზოყეა, კაპუჭ. ზუყალ, ჰუნზიბ. ზუყა, ჰინუხ. ზეყ'ვა... დიდ. რი-ა-ა ← *რიყა 'ცოდნა'—შდრ. საკ. ხვარშ. ლი-ყ-ა, კაპუჭ. რიყალ, ჰუნზიბ. რიყა, ჰინუხ. რიყა..

² ვ. თოფურიია, გრამატიკული კლასები და მათი ექსპონენტები ლაკურ ენაში, ენიმ-კის მოამბე, XII, გვ. 181.

³ შდრ. ლაკური სსურამუხუ 'ყმა ქალი' (იხ. ვ. თოფურიას დასახ. შრომა, გვ. 180—181).

ეგვევი ძირი ოდნავ სახეცვლილად შემონახული უნდა გვქონდეს დარგულსა და წახურულში. შდრ.:

- დარგ. ხა-უნულ 'ცოლი', 'ქალი'
- წახურ. ხ-უნა-შშა 'ცოლი', 'ქალი'
- რუთ. ხ-ღღლღ 'ქალი'¹

წარმოდგენილ ენათა მასალაში ფუძე საერთო ჩანს: ხა-უნუ... ხ-უნა... ხ-ღღ... ძირეულ მასალას ხა, ხ უნდა წარმოადგენდეს. წახ. რუთ. ხ, -ხ-ს საერთო უნდა ჰქონდეს დიდოურ ენათა ვ-სთან, რამდენადაც მათი თანხედენის შემთხვევები სხვა მასალაშიც დასტურდება; შდრ.:

- წახურ. ორ ხ-უნი 'შეჭამა' — კაპუჭ. მუ-ჯო-რო 'შეჭამა'
ჰუნზიბ. მუ-ჯუ-რ „
- ვიხას 'გახდება' 'იქნება' — კაპუჭ. რა-ჯი-რო... 'გახდა'
ჰუნზიბ. რ-ჯუ-რ „
- ხალ 'სახლი' — ჰუნზიბ. ჯო-ჯო² 'სახლი'
ხვარშ. ყა-ჯ

ჯ ძირი დაცულია ქისტურ ენებშიც. შდრ.:

- ჯალ-საგ 'დედაკაცი' („დედალი—კაცი“)³
- შდრ. მაცა-საგ 'მამაკაცი' („მამალი—კაცი“)³

საგ- ფუძე იგივე ჩანს, რაც კაპუჭურ-ჰუნზიბური სუ-კო, სუ-კუ, ხვარ-შიული ჟი-კვა (საკ. ხვარშ.), ჟიკვო (ხვიან., სანტლ.), ჟიკიო (კვანტლ.), ჰი-კო (ინხ.), ჰინუხური რე-კვე, დიდოური ჟე-კუ... ანდიური ჰე-კა, სხვა ანდიურ ენათა ჰე-კუა 'კაცი'.

ჯალ- ფუძე ('დედალი') გენეტურად და აღნაგობით ტოლფარდი უნდა იყოს ზემოთ მითითებული ვ-ძირიანი ფუძეებისა 'ქალის', 'დედალის' მნიშვნელობას რომ გამოხატავენ.

როგორც ვხედავთ, ქალის, ცოლის... გადმოსაცემად ჯ ძირი დასტურდება იბერიულ-კავკასიურ ენათა სამ ძირითად ჯგუფში: ქართველურსა, დაღესტნურსა და ქისტურ ენებში. გვაქვს თუ არა ის აფხაზურ-ადიღეურ ენებში?

აფხაზურში ქალის გვარის მაწარმოებლად, როგორც ცნობილია, გვაქვს -ფჰა 'ასული': ძიაფშ-ი-ფჰა „ძიაფში მისი ასული“... (შდრ. -ფა 'ძე': ძიაფშ-ი-ფა „ძიაფში მისი ძე (ვაჟი)“.

ქ. ლომთათიძე აღნიშნულ აფხაზ. -ფჰა-ს (ა-ფჰა 'ასული') ქართველურ ენათა -ფხე, -ხე-ს უკავშირებს, — ისინი ერთი და იმავე მასალის ვარიანტებად მიაჩნია (ამ ნიადაგზე ფიქრობს, რომ ქართველური -ფხე, -ხე ნასესხებია აფხაზურიდან!). ივარაუდება, რომ ა-ფჰა შესაძლებელია მიღებული იყოს. *ა-ფხა-საგან ან *ა-ფჯა-საგან.⁴

¹ ე. ჯეიჩიანი შვილი, გრამატიკული კლასები წახურულსა და რუთულურ ენებში. იბერ.-კავკ. ენათმეცნიერება, V, გვ. 452, 459.

² ჯოჯო კომპოზიტი უნდა იყოს: ჯო-ჯო.

³ ვსარგებლობთ დ. იმნიშვილის მიერ ჩაწერილი მასალით.

⁴ ქეთ. ლომთათიძე, „ადამიანის“ აღმნიშვნელი ათვჯ სიტყვა აფხაზურში. საქ. სსრ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. IV, № 7, 1943.

თუ ეს ვარაუდი სწორია, გამოდის, რომ აფხაზურშიც გამოიყოფა **ჭ**, **ხ** ძირი, ოღონდ ის აქ ოდნავ განსხვავებული სემანტიკითაა გამოყენებული: აღნიშნავს ასულს და არა ქალს¹.

აფხაზურშივე გვაქვს ფუძეები: **ა-ხ-ემთა**, **ა-ხ-ენტა** 'ჰარამხანის ქალი', 'ორსული' 'ფეხმძიმე', 'მძიმე', სადაც **ხ** ძირი გამოიყოფა².

ამგვარად, შეიძლება დავასკვნათ, რომ **ჭ** ძირი მდებარეობითი სქესის ადამიანის (ქალის, ცოლის, დედალის...) აღსანიშნად უნდა გვქონდა იბერიულ-კავკასიური ენების ყველა ძირითად ერთეულში, — ის საერთო იბერიულ-კავკასიური ძირია.

ადრინდელი მნიშვნელობა გაანალიზებული **ჭ**-ძირიანი ფუძეებისა უნდა ყოფილიყო მითითება იმაზე, რასაც **შობის** უნარი აქვს, მითითება მშობზე. ისტორიულად ამავე **ჭ**-ძირის მეშვეობით უნდა ყოფილიყო გადმოცემული **შობა** პროცესიც.

შობა მეგრულში **ხ**-ძირიანი ზმნური ფუძით გადმოიცემა:

ხ-ალ-ა 'შობა': **ვ-ხ-ან-ქ** 'ვშობ', **ხ-ან-ქ** 'შობ', **ხ-ან-ს** 'შობს'... **ქო-ვ-ხ-ე** 'ვშობე', **ქო-ხ-ე** 'შობე', **ქო-ხ-უ** 'შობა' 'შვა'... **ქუ-ხ-ჟ** 'უშვია'... **ქო-ხ-ე!** 'შვი!'... **მა-ხ-ალ-ი** 'მშობი'... **უ-ხ-აფ-უ** 'უშობი'

ამესერიშ მახალ ოსურიე 'ამ ლამის მშობავი ქალია'. თეჯგუა სარიკო მიქი რხჷ! 'ასეთი რამ („საარაკო“) ვინ გშობა!' ნიტე, თე ოსურ მუჟანს ხანს ბაღანს! 'ნეტავი, ეს ქალი როდის შობს ბავშვს!' ეჰყორდღ სქან ოჯახიქ, მიშ ნახა რექ თეჯგუა ბინძური! 'ამოწყდა შენი ოჯახი, ვისი ნაშობი ხარ ასეთი ბინძური!' მუ სქვამი რენვარწყექო, ოქრო ქუხჷ ი ოსურს! 'რა ლამაზია, ვერ ხედავ, ოქრო უშვია იმ ქალს!'³.

ქართულში **შობა** შინაარსისათვის **ხ** ძირიანი ფუძე (ზენა) არ ჩანს.

შობის მნიშვნელობის ექონე ფუძეში **ხ** ძირი დასტურდება დაღესტნურ ენებში:

ბოთლის. **ჟა-ხ-ა** (საკ. ბოთლის.) 'შვა'
ჟა-ხ-ა (ლოდობ.) 'დაიბადა'⁴
 ლეზგ. **ხ-აზ** 'შობა', **ხ-ანა** 'შვა', 'დაიბადა'
ხ-აი **ხჷ-ა** 'ღვიძლი შვილი'⁵
 წახურ. **უ-ხუ**, **ჟუ-ხუ**, **ჟუ-ხუ** 'შობა'⁶

¹ ადიღურ ენაში გვაქვს ფხიჯ (←*ბხიჯ) 'ქალიშვილი' (გ. როგავა). საკითხი ისმის: ხომ არაა ეს ფუძე გენეტურად იგივე, რაც აფხაზ. *ფხა (→ფჰა) 'ასული'? ან ხომ არ უკავშირდება ის აფხაზურ მეორე ფუძეს ა-ფჰიჯს 'ქალი' 'ცოლი', ხოლო ორივე—აფხაზ ა-ფჰა-ს 'ასული'? საკითხი სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს.

² ბ. ჯანაშია, აფხაზურ-ქართული ლექსიკონი, 1954.

³ საქონელზე, ცხოველზე ასე არ ითქმის: ქ ი მ ი ნ უ ა „ქმნა“ იხმარება: ჩქიმ ჩხუ თე თუ-თაშ მაქ ი მ ი ნ ა ლ ი ე 'ჩემი ძროხა ამ თვის მომგებია. ჩხუქ გენ ქოქ ი მ ი ნ 'ძროხამ ხბო მოიგო („ქნა“). თე კამბეჩა მუჟანს ქოქ ი მ ი ნ უ ნ ს ი თამ? 'ეს კამეჩი როდის მოიგებს („იქმს“) ვითომ?'

⁴ ტ. გუდავა, მესამე გრამატიკული კლასის ნიშნის ერთი ვარიანტი ხუნძურ-ანდიურ-დიღორ ენებში: იბერ.-კავკ. ენათმეცნ., IV, გვ. 143.

⁵ П. Усмар, Кюринский язык, 1898, გვ. 578.

⁶ А. Дыр, Цахурский язык, 1913, გვ. 208.

არჩიული ჳ-ან ქუეს, ჳ-ან დექეს 'შობა'
 ჳ-ონერთი 'ვშობე'
 ჳ-ან, ჳ-ანსურ, -ბ 'ორსული' („შობი“)¹

აფხაზურში შობისათვის ორი ფუძე იხმარება: ა-ხაა-რა 'მოგება' (შობა საქონლის მიერ) და ა-ხშაა-რა 'შობა', 'დაბადება (ადამიანისა)'. ამ ფუძეთაგან ა-ხა-ა-რა-ს პ. ჳარაია მეგრულ ხალა 'შობა' ფუძესთან აკავშირებდა.² ასეთი დაკავშირება არ ჩანს შეუძლებელი, მაგრამ რომ სარწმუნო გახდეს, უნდა დამტკიცდეს, რომ ხა მიღებულია ხ-საგან ან ჳ-საგან...

აფხაზურში შობის მნიშვნელობით ხ ძირი შემონახული უნდა გვქონდეს ა-ხშაა-რა ფუძეში. შდრ.:

დ-ს-ღ-ხშა-ეჲტ 'მე, I პირმა, ვშობე', 'მე, I პირი, დავიბადე'
 დ-ლ-ღ-ხშა-ეჲტ 'III პირმა, ქალმა შვა'

აღნიშნული ფუძე კომპოზიტი ჩანს, ხ და შა ძირებისაგან შემდგარი: ა-ხ-შაა-რა. აქედან ხ- ძირი იგივე უნდა იყოს, რაც მეგრულ ხ-ალ-ა-ში გვაქვს, ხოლო შა-ს შესაძლებელია ქართ. შობა (შ-ვ-ა) ფუძესთან ჳქონდეს საერთო.³ (შდრ. აფხაზ. ა-ხ-ემთა, ა-ხ-ენტა 'მძინე' 'ფეხმძიმე' 'ორსული' 'ჳარამზანის ქალი'; დ-ხ-ენტოუბ 'ორსულადაა', 'ფეხმძიმედაა')⁴.

ამგვარად, ჳ (→ხ) ძირი შობა სემანტიკის გადმოსაცემად დასტურდება იბერიულ-კავკასიური ენების სამ ძირითად ჯგუფში.

როგორც ვხედავთ, იბერიულ-კავკასიურ ენებში ჳ-ძირი აღმოგვაჩნდა როგორც სახელებში, ისე ჳმნებში; პირველში მშობის (დედალის, ქალის, ცოლის) შინაარსის გადმოსაცემად, ხოლო მეორეში—შობის, დაბადების შინაარსის გამოსახატავად. აღნიშნული ჳ (→ხ) ძირი სახელებსა და ჳმნებში ერთი და იგივე ჩანს და ჳმნისა და სახელის ოდინდელი საერთო ძირი უნდა იყოს. ე. ი. ისეთ ფაქტთან გვაქვს საქმე, როგორიც, მაგალითად, ქართულშია დადასტურებული. შდრ.:

წი-თ-ს — ჳმნა	წი-თ-ელ-ი — სახელი
ქს-ოვ-ს „	ქს-ელ-ი „
წუხ-ს „	წუხ-ელ-ი „
თეს-ი-ს „	თეს-ლ-ი ⁵ „

სახელისა და ჳმნის აღნიშნული საერთო ჳ ძირიდან ჳოგ ენაში სახელია ნაწარმოები, ჳოგში—ჳმნა, ჳოგში კიდევ ორივე—სახელიცა და ჳმნაც.

როცა ჳ ძირიდან სახელია ნაწარმოები, მას დართული აქვს სახელური აფიქსები. მაგალითად:

ა) ს-უბ-ს-ტ-ან-ტი-ე-ვ-ბ-თ-ან—გრამატ. კლასის პრეფიქსი (რაც ამჟამად გაქვავებულია და სახეცვლილი): შდრ. კაპ. ცა-ჯო, ჳუნზ. ცა-ჯე, ჳინუხ. ცა-ჯილი... ჳოგჯერ დეტერმინანტი სუფიქსი: შდრ. ჳინუხ. ცა-ჯილი, ლაკ. ჳ-ამი, ქისტ. ჳ-ალ...

¹ А. Дирр, Арчинский язык, 1908, გვ. 162.

² იხ. П. Чарая, Об отношении ахазского языка к яфетическим, 1912, გვ. 40.

³ ამის შესახებ დაწვრილებით შეგჩრდებით სპეციალურ წერილში, რომელიც შობის აღმნიშვნელ შ-ძირიან ფუძეებს მიეძღვნება.

⁴ ბ. ჯანაშია, აფხაზურ-ქართული ლექსიკონი, 1954.

⁵ არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, გვ. 121—122.

დეტერმინანტი სუფიქსი ხან გრამატიკული კლასის პრეფიქსთან ერთად და წარმოდგენილი (შდრ. ჰინუხ. *ცა-ჯ-ილი...*), ხან გრამატ. კლასის პრეფიქსის გარეშე (შდრ. ლაკ. *ჯ-ამი, ქისტ. ჯ-ალ...*).

ბ) ზედსართავ სახელებთან ჯ-ძირს დართული აქვს გრამატ. კლასის პრეფიქსი და ზედსართავების მაწარმოებელი სუფიქსი: შდრ. ჰუნზიბ. *ცა-ჯ-ო, ცა-ჯა-უ 'ფური', 'დედალი', ხვარშ. ცა-ჯა-უ, ცა-ჯ'-უ, ცა-ჯა-უ, ცა-ჯ'-უ 'დედალი', დიდ. ა-ჯ-ი-ა-უ...*

როცა ჯ ძირიდან ზმნაა ნაწარმოები, ჯ-ს თან ახლავს ზმნის კატეგორიათა აფიქსები: გრამატ. კლასის პრეფიქსი ან დეტერმინანტი სუფიქსი და სუფიქსები: დროისა, კილოსი, კაუზატივისა და ა. შ. შდრ. ბოთლიხ. *ჟა-ხ-ა, ლოდობ. ჟა-ხ-ა-ე 'შვა' წახურ. ჟუ-ხ-უ, აუ-ხ-უ, უ-ხ-უ 'შობა', ლეზგ. ხ-ა-ნა 'შვა', დაიბადა'... აფხაზ. ა-ხ-შა-რა 'შობა', 'დაბადება', მეგრ. ხ-ალ-ა 'შობა', ხ-ან-ს 'შობს', ქო-ხ-უ 'შვა', ქუ-ხ-უ 'უშვია'.*

რა ირკვევა?

ქართველურ მჭევალ ფუძეში, ასევე, -ფხე-ში ძირად ჯ (→ხ) თანხმოვნის გამოყოფა მკვიდრ საფუძველს პოულობს სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა მონაცემების საფუძველზე: ჯ ძირი საერთო იბერიულ-კავკასიურ ძირად დასტურდება, ამავე დროს, ირკვევა, რომ ის ხშირ შემთხვევაში სახელისა და ზმნის ოდინდელ საზიარო ძირსაც წარმოადგენს.

ჯ თანხმოვანი სახელისა და ზმნის საზიარო ძირი აღმოჩნდა, კერძოდ, ქართველურ ენათა წრეში. ეს თავის მხრივ მყარ ნიადაგს უქმნის მჭევალ-ფუძისა და -ფხე-ს ერთმანეთთან დაკავშირებას და მეტყველებს იმის სასარგებლოდ, რომ ეს ერთეულები, კერძოდ -ფხე →ხე ქართველურ ენებში არაა მოულოდნელი.

ქართველურ ენათა საანალიზო ფუძეების (მჭევალ-, -ფხე-ს) სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა მასალასთან შედარებამ გვიჩვენა, რომ ქართველურ მჭევ-ფხე (←*ფჟევ) მარტივ ფუძეებში უნდა გამოიყოს -ფვ, -ფ (←ფევ) სუფიქსები, როგორც საკუთარ ქართველური. ამით დასტურდება, რომ აღნიშნული ფუძეები (მჭევ... ფხე ←*ფჟევ) ქართველური ფუძეებია და, რომ ისინი ამ ენებში არ არიან შეთვისებული, ნასესხები. რაკი ეს ასეა, კიდევ უფრო სარწმუნო ხდება ის მოსაზრება, რომ მჭევალ-სა და -ფხე-ში თავსართები მ-, ფ- და ბოლოსართი -ალ ქართველური სახელის ფუძისათვის დამახასიათებელი აფიქსური მასალაა (პირველი ორი გრამატიკული კლასის გაქვავებულ პრეფიქსი, ხოლო მეორე დეტერმინანტი სუფიქსი).

3. მართი საერთო ქართველურ-დაღესტნური ფუძე მაცხოველოვის ტიპში

საენათმეცნიერო ლიტერატურაში ერთი რიგის ფუძეებადაა მიჩნეული მეგრ. ბატკ-ი 'ერთი წლის თხა, დედალი', ქართ. ბატკ-ი (გურ.) „შემოდგომამდე ნაშობი შინაური საქონელი“ (ილ. ჭყონია)¹, ქართ. ბატკ-ან-ი.

არნ. ჩიქობავას დასკვნით „ბატკ-ში რიგვე ფუძე გვაქვს, რაც ბატკან-ში. მათ მნიშვნელობაც აკავშირებს; ექვს გარეშეა ბატკან- შეიცავს -ან სუფიქსს: ბატკ-ან-“².

¹ ილ. ჭყონია, სიტყვის კონა, 1910, გვ. 6.

² არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, 1942, გვ. 15.

მასალობრივად ამავე ფუძეებთან უნდა იყოს კავშირში მეგრ. ბატ-ი-ა, ბა-ტ-ი 'კამეჩის კოხაჯი'¹. მათში კ დაკარგული უნდა იყოს: ბატ←ბატკ-.

ამგვარად, ამოსავალი აქ წარმოდგენილი ფუძეებისათვის არის ბატკ-, რაც პირვანდელი სახით შემონახულია ბატკ-ან-ში.

როგორც გარკვეულია, ბატკან- და თიკან- ფუძეები ერთსა და იმავე ძირს შეიცავენ, მასთან ბა-კლას-კატეგორიის ნიშანია (ივ. ჯავახიშვილი)². არნ. ჩიქობავა ამ ფუძეთა შესახებ წერს:

„ბატკ-ან←ბა-თკ-ან←ბა-თიკ-ან: [ქართული ენისათვის] უჩვეულო -თკ-კომპლექსს შეენაცვლა ჩვეულებრივი -ტკ-“³.

ამგვარად, ბატკ-ან- და თიკ-ან- ფუძეებისათვის საერთოა -თიკ- მარტივი ფუძე: ტკ←თიკ. ბა-კლასკატეგორიის პრეფიქსად მიიჩნევა, -ან- დეტერმინანტი სუფიქსად.

შეიძლება თუ არა -თიკ- მარტივი ფუძე დაიშალოს? როგორც გარკვეულია, ქართველურ ენებში ძირად ცალი თანხმოვანი უნდა გვექონოდა. ასეთ ძირს ამ შემთხვევაში კ უნდა წარმოადგენდეს. თი- ნივთის გრამატ. კლასის პრეფიქსი ჩანს,—მიღებული დი-საგან: თი-კ←*დრ-კ (*ბა-თი-კ-ან←*ბა-დი-კ-ან, ბა-ტ-კ-ი←*ბა-დ-კ-ი). ასეთი პრეფიქსი ნივთის გრამატ. კლასის ნიშნად ქართველურ ენებში საკმაოდ ცნობილდა. აღსანიშნავია ისიც, რომ ის გაქვავებული სახით საკმაოდ ხშირად გვხვდება ცხოველთა სახელის ფუძეებშიც. შდრ.:

- ქართ. დ-ღ-ე, მეგრ. დ-ღ-ა, სვან. ლა-ღე-ღ⁴
 - ჭან. დრ-ცხ-ირ, მეგრ. ზი-სხ-ირ... სვან. ზი-სხ... ქართ. სი-სხ-ლ-ი⁵
 - მეგრ. დრ-შქ-ა, ჭან. დი-შქ-ა || დი-შქ-ა, ქართ. შე-შა←*სე-შა⁶...
 - ქართ. დრ-თ-გ-ი, სვან. დრ-შდ-ჰ || დე-შდ-ჰ (ლაშხ.), ჭან. მ-თუ-თ-ი || თუ-თ-ი, მეგრ. თუ-ნ-თ-ი⁷.
 - ჭან. დი-მ-ჭკ-უ || დუ-მ-ჭკ-უ, მეგრ. ჯგი-ჯგი-ტია || ჭკი-ჭკი-ტია, ქართ. ჯი-ნ-ჭკ-ელ-ი (→ჭი-ან-ჭკ-ელ-ა)⁸.
 - მეგრ. ზე-სქ-ე-ი (←*ძე-სქ-ე-ი←*დე-სქ-უ), ჭან. ზე-სკ-უ || მ-ზე-სკ-უ, ქართ. შა-შე (შა-შე-ი)←*სა-შე-უ⁹.
 - სვან. და-გ-ღლ, მეგრ. თ-ხ-აღ...ქართ. თ-ხ-ა¹⁰.
 - ქართ. ძა-ღ-ღ-ი (←*დაღ-ღ-ი), მეგრ.-ჭან. ჯო-ღ-ორო-ი, სვან. ეე-ღუ¹¹.
- ასე, რომ დი (→თი) პრეფიქსი თიკან ფუძეებში ბუნებრივია, თუ გვექნება ნებრდა.

¹ Н. К и н и ш и д з е, Грамматика мнигрельского (иверского) языка, словарь, 1914, გვ. 201.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველური და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, გვ. 191—192. არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, გვ. 15. მისივე, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 84—85.

³ არნ. ჩიქობავა, სახ. ფუძის უძვ. აგებ. ქართვ. ენებში, გვ. 15.

⁴ იქვე, გვ. 16.

⁵ იქვე, გვ. 51, 172.

⁶ იქვე, გვ. 171.

⁷ იქვე, გვ. 171.

⁸ იქვე, გვ. 173.

⁹ იქვე, გვ. 172—173.

¹⁰ იქვე, გვ. 16.

¹¹ იქვე, გვ. 177.

შდრ. ამავე ძირის შემცველი უკლასნიშნო ფორმები: ხვარშ. ღ'ვენ (საკ. ინხუყვ.); ღ'ვე, ღ'ინუხ. ღ'ვე, დიდ. ღ'უა, ღ'ვე, კაპუტ. ჰო (←*ღუო), ჰუნზიბ. ჰა (←*ღუა)... ხუნძ. ჰუ-ე, ანდ.

ცხადია. თი-კ- ფუძის აქ წარმოდგენილი სახით დაშლის შემთხვევაში *ბა-თი-კ-ან (→ბა-ტკ-ან) ფუძეში გრამატ. კლასის ორი პრეფიქსი გამოიყოფა: ბა- და თი-: ბა-თი-კ-ან, მაგრამ ორივე ნივთისა! რამდენად ბუნებრივია ერთ ფუძეში გრამატ. კლასის ორი ასეთი ნიშანი?

მსგავსი ფაქტები ქართველურ ენებში ცნობილია. შდრ.:

- ქართ. დ-ღ-ე, მეგრ. დ-ღ-ა — სვან. ლა-ღ-ღ¹
- ჭი-ნ-ჭვ-ელ-ი (←*ღი-ნ-ჭვ-ელ-ი)—ზუ-ჭუ-ნ-ჭვ-ელ-ა←*ბუ-ჭი-ნ-ჭვ-ელ-ა
- ბუ-ნ-ჭვ-ელ-ი (გ. როგავა)²
- ტ-კუ-არ (←*დ-კუ-არ) — მ-ტ-კუ-არ-ი³
- ს-კ-ა — ფუ-ტ-კ-არ-ი (←*ბუ-ღ-კ-არ-ი) შდრ.
- ქან. ბუ-ტ-კ-ოჯ-ი 'ფუტკარი'⁴

სუბსტანტივებში გრამატ. კლასის კატეგორიის ორმაგი პრეფიქსით წარმოება დამახასიათებელია საერთოდ იმ იბერიულ-კავკასიური ენებისათვისაც, რომელთა სტრუქტურაში გრამატ. კლასრ დღესაც მრქმედიან. აფიქსთა თანამიმდევრობა ამ ენებშიც ისეთია, როგორც ქართულში ბატკანის შემთხვევაში გვაქვს, ოღონდ დ-ს ადგილას აქ, მოლოდინისამებრ, რ არის წარმოდგენილი. შდრ.:

- ხუნძ. რო-ხ 'ტყე' — ლაკ. მტ-რ-ხ 'ხე'
- უდური ბე-ღ 'მზე' — ლაკ. ბა-რ-ღ 'მზე'
- ტაბას. ლეზგ. რა-ღ არჩ. ბა-რ-ჯ
- ხუნძ. ბა-ყ
- კაპუჭ. ბო-ჯ დარგ. ვა-რ-ჰარ
- ღინდ. ბუ-ჯ წახურ.-რუთ. ვი-რ-ღ-ღ⁵
- ქართ. ბ-ღუ-არ-ღ 'ღღე'

ხო-ღ, ბოთლიხ. ახვან. ხუ-აღ; ტინდ. ხე-აი, ჭამალ. ხო-აღ... დარგ. ხუ-ე, ხუ-ი... ტაბას. ხუ-ღ, წახურ. ხო-ა, უდური ხ-აღ, აღწლ. ღუ-ღ... ხ და ჰ თანხმოვნისანი ფორმებისათვის ამოსავალი ღ, ღ'-თანხმოვნისანი მასალა ჩანს (ხუნძ. ჰუე-ღუე... ბოთლიხ. ახვან. ხუ-აღ-ღუ-აღ...) ამ უკანასკნელის ძირეული ღ, ღ' კი ლაბიალიზებული უნდა ყოფილიყო. შდრ. შ. გაფრინდაშვილი, სახელთა მრავლობითი რიცხვის ფორმების წარმოება დარგულსა და ლაკურში: იბერ.-კავკას. ენათმეცნ. V, 1953, გვ. 223.

¹ არნ. ჩიქობავა, „ჭან-მეგრ.-ქართ. შედ. ლექსიკონი“, გვ. 204.

² ფაქტი დადასტურებული აქვს გ. ალავეძეს ლეჩხუმურში. იხ. გურული, ზემოიმიერული; და ლეჩხუმური ლექსიკონი, 1938 წ., გვ. 141.

³ Н. Марр, Непечатаемый источник истории Кавказского мира. ИАН, 1917, გვ. 330. არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, გვ. 176.

⁴ ი. ცერცვაძე, ფუტკარ- და სკა- ფუძეთა აგებულებისათვის ქართულში, 1948. არნ. ჩიქობავა, ჭან-მეგრ.-ქართ. შედ. ლექსიკონი, გვ. 115.

⁵ იხ. არნ. ჩიქობავა, ეტიმოლოგია ძველი ქართული ტერმინების „ბლუარი“, „სამხარი“: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, გვ. 67.

- ხუნდ. მოწხ 'მთვარე' — ლაკ. ბა-რ-ზ. 'მთვარე'
 ანდ. ბო-რ-წიხი "
- ხუნდ. ბა-წხად 'სუფთა' — ლაკ. მა-რ-წ 'სუფთა'
 ანდ. ბე-რ-წხომ
 არჩ. მა-რ-ცაჟს
- ქამალ. ბე-ჩა (←ბე-ქა) 'გველი' — ხუნდ. ბო-რო-ხ (←ბო-რო-ხ←
 ბო-რო-ქა←ბო-რო-ქა)
 ანდ. ბე-რ-ჩა (←ბე-რე-ჩა←ბე-რე-ქა)¹
- ტინდ. ბეცი 'კავი' — ხუნდ. ფუ-რუ-ც (←ბუ-რუ-ც)
 კარატ. ბეცე ბოთლ. ფე-რ-ცუ (←ბე-რ-ცუ)
 ლოდ. ქამალ. რეცი ბაგვალ. ფე-რე-წხ (←ბე-რე-ცა)¹
 ანდ. რეცუ (მუნის მეტყვე.)

ხუნდურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ორმაგად ნაწარმოებ მასალაში იშვიათად ჩანს როგორც დ, ისე ნ და ლ-ც. დ თითქოს არც იყო მოსალოდნელი, რაკი ის ამ ენებში რ || ლ-შია გადასული... ლ იშვიათი ექსპონენტია საერთოდაც: ზოგ ენაში თუ გვხვდება მხოლოდ² და, ბუნებრივია, თუ ორმაგებში ხშირად არაა წარმოდგენილი. რატომ არა გვაქვს ნ?

ის დაკარგული უნდა იყოს: მისგან უნდა გვექონდეს მიღებული ნაზალიზაცია ფუძეთა ხმოვნების ერთი გარკვეული წყებისა.

ფონეტიკურად რამდენადაა შესაძლებელი ნ-საგან იყოს მიღებული ხმოვანთა ნაზალურობა?

ასეთი ფონეტიკური პროცესი დამახასიათებელია თითქმის ყველა ანდიურ-დიდოური ენა-კილოებისათვის. გარკვეულია, რომ დეტერმინანტი სუფიქსის ნ თანხმონის დასუსტების შედეგია ანდიურ ენათა მრავალ ფუძეში ხმოვანთა ნაზალიზაცია.³ ასეთივე ვითარებასთან გვაქვს საქმე საკმაოდ ხშირად დიდოურ ენებში (კაპუქურ-ჰუნზიბურსა და ხვარშიულში⁴).

დასუსტების პროცესი უნდა შეხებოდა გრამატ. კლასის ნ თანხმოვანსაც ორმაგ კლასნიშნიან ფორმებში, როცა მის წინ გრამატ. კლასის აფიქსი-სეული მასალა ზის. ცხადია, ასეთ შემთხვევაში შესაძლებელი იყო ნ-ს წინ მოქცეულ ხმოვანს ნაზალური ელფერი მიეღო, — ნაზალიზებულ ხმოვანად ქცეულიყო. ფიქრობთ, ამ პროცესის შედეგია, მაგალითად, ნაზალიზებული ხმოვნების არსებობა ფუძეებში:

- ხვარშ. ჰინ-ო-შ (საკ. ხვარშ.) ← *ჰინ-ო-შ 'ვაშლი'
 ცე-შ (ინხ. დიალ.) ← *ცე-ნ-შ "
- კაპუქ.-ჰუნზ. ცე-შ ← *ცე-ნ-შ "

¹ ილ. ცერცვაძე, ანდიური ენის ფონეტიკის საკითხები: იბერ.-კავკ. ენათმეცნიერება, ტ. V, გვ. 301.

ავტორი ორსავე შემთხვევაში ზ და რ თანხმოვნიან პრეფიქსებს ფუძეს შეხორცებულ კლასნიშნებად მიიჩნევს.

² მაგალითად, ხვარშიულ ენაში IV გრამატ. კლასის რ ნიშნის ადგილას ჩვეულებრივ ლ არის წარმოდგენილი. რ იშვიათად თუ შეინიშნება (გვაქვს ჩვენებით ნაცვალსახელებში).

³ იხ. ტ. გუდავა, შესამე გრამატ. კლასის ნიშნის ერთი ვარიანტი ხუნდურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში: იბერ.-კავკ. ენათმეცნ., IV.

⁴ ამ ჯგუფის ორ სხვა ერთეულში: ჰინ უ ხ რ ს ა და დიდოურში ნაზალიზებული ხმოვნები არ მოგვეპოვება.

შდრ. დიდ. ჰე-ნე-შ ¹	‘ვაშლი.’
ანდ. ი-ნ-ჩი	”
ბოთლიხ. ი-ნ-ჩუ	”
არჩ. ა-ნ-შ	”
დარგ. ჰი-ნ-ზ	”

ყველაზე სრული სახისაა დიდოური მასალა: ჰე-ნე-შ. ამ ფორმაში გრამატ. კლასის ორი აფიქსის გადმონაშთი შეინიშნება: ჰე- და ნე-¹. ეს ნიშნები ნაკლებ ხელშესახებად, მაგრამ მაინც დაცულია საკ. ხვარშიული დიალექტის მასალაშიც: ჰი-ო-შ←*ჰი-ნო-შ.

ნ თანხმოვანი ცოცხალია ანდიურში: ი-ნ-ჩა; ბოთლიხურში: ი-ნ-ჩუ, არჩიულში: ა-ნ-შ, დარგულში: ჰი-ნ-ზ.

დიდოურისა და ხვარშიულის ჰე-, ჰი- პრეფიქსისეული მასალა ზოგ ენაში ცე-, ცი-ს სახით დაჩნდება. აღნიშნულ ერთეულებში ჰ და ც განვითარებული ბგერებია: პირველი—ხმოვნის ფშვინვიერი შემართვის ნიადაგზე¹, ხოლო მეორე—ხმოვნის მაგარი შემართვის ნიადაგზე. ე, ი ხმოვნები გრამატ. კლასის ოდინდელი პრეფიქსის ხმოვნითი ელემენტებია (თანხმოვანი პრეფიქსისა დაკარგულია)... აღნიშნული პრეფიქსი მესამე კლასისა უნდა ყოფილიყო:

ჰე-ნე-შ←*ბე-ნე-შ... ჰი-ო-შ←*ბი-ნო-შ.

გრამატ. კლასის მეორე ნიშანი ნე, გარდა დიდოური ენისა, ან გაქრობის გზაზეა, ან თითქმის გამქრალია². ამ აფიქსის ხმოვნითი ნაწილი დაცულია საკ. ხვარშიულ დიალექტში, მაგრამ თანხმოვანი ნ წინა ხმოვნის ნაზალობის სახითაა შემორჩენილი (ჰი-ო-შ←*ჰი-ნო-შ). ანდიურში, ბოთლიხურში, არჩიულსა და დარგულში თანხმოვანი ნ შემონახულია, ხოლო ხმოვანი დაკარგულია: ი-ნ-ჩი, ი-ნ-ჩუ, ა-ნ-შ, ჰი-ნ-ზ. სხვა ენებშიც, გარდა იმისა, რომ აღნიშნული აფიქსის ხმოვნითი ნაწილი (ე, ი) სრულიად არ ჩანს. თანხმოვნითი ნაწილიც წინა ხმოვნის ნაზალური ელემენტის სახითაა შემონახული (შდრ. კაპუქ. ცე-შ, ჰუნზ. ცე-შ, ხვარშ. ცე-შ, ცი-შ...), ჰინუხურში, ხუნძურში, ანდიური ჯგუფის უმრავლეს ენებში და სხვაგან არც ეს უკანასკნელი ჩანს (შდრ. ჰინუხ. ცი-ში, ცე-ში, ლოდობ. ი-ჩუ, კარატ. ცე-ჩე, ცე-ჩე, ახვან. ცე-ჩე, ბაგვალ. ცე-ჩ, ჭამალ. ე-შ-ი, ტინდ. ე-ჩ-ი... ხუნძ. ჭე-ჩ... ლაკ. ლეზგ. ი-ჩ, ქართ. ვა-შ-ლ-ი, მეგრ. უ-შქ-ურ-ი, სვან. ჭი-ს-გუ...).

¹ შდრ. მსგავსი აღნაგობის მასალა: დიდ. ცო-ნო-ჩუ... აგრეთვე: ჰინუხ. ცო-ცო-ცუ, ხვარშ. ცო-ჩე←*ცო-ჩე←*ცო-ჩე... ანდ. ცუცეცა ‘ქათამი’. შდრ. ტ. გუდავა, ქართულ-ხუნძური ლექსიკური შეხვედრების შესახებ. საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. XV, № 10, 1954.

² ნე ელემენტის შემორჩენა დიდოურში (ჰე-ნე-შ) განსაკუთრებით საინტერესო ფაქტია დიდოურ ენაში (ისე, როგორც ჰინუხურში, ხუნძურში, ლაკურში...) ნ-ს დასუსტება და ამ ნიადაგზე ხმოვანთა ნაზალიზაცია არა გვაქვს (ნაზალიზებული ხმოვნები აქ საერთოდ არ მოგვეპოვება!). რაკი ასეა, ცხადია, გამორიცხულია შესაძლებლობა ეს ნ იყოს დეტერმინანტი სუფიქსის ნ,—დასუსტების გზით გადმოსული ძირეული მასალის წინ და შემდეგ შექცევითი პროცესის (ხმოვნის დენაზალიზაციის) შედეგად კვლავ განვითარებული ნ-დ.

იქნებ დიდოურისათვის დეტერმინანტი სუფიქსის ნ-ს დასუსტება, გადმოსმა, ხმოვანთ. ნაზალიზაცია და სხვ. განვლილი საფეხური იყოს და ნე ამ ხანის გადმონაშთს წარმოადგენდეს? ამგვარი დასკვნისათვის ჯერჯერობით საფუძველი არა გვაქვს.

ხომ არ შეიძლება დეტერმინანტისეული ნ დიდოურში დაუსუსტებლად იყოს გადმოსული ძირეული მასალის წინ?

ცხადია, დეტერმინანტისეული ნ ადგილს თუ გადმონაცვლებდა, მოსალოდნელი იყო

როგორც ვხედავთ, ამ ფუძეებში ჯერ III გრამატ. კლასის პრეფიქსი გვქონია, შემდეგ IV კლასის ნ-თანხმოვნისანი ნიშანი¹, მომდევნოდ—ძირეული მასალა და ა. შ.

ტინდ.	მუე-ს ^ა ← *მუ-ნ-სა	‘ხარი’
ბოთლიხ.	უე-ს ^ა ← *უ-ნ-ს ^ა	„
ახვახ.	უე-ჩა ← *უ-ნ-ჩა	„
ხვარშ.	ციე-ს (საკ. ხვარშ.) ← *ცი-ნ-ს	„
	ყეე-ს (ინხ. დიალ.) ← *ყე-ნ-ს	„
კაპუჭ.-ჰუნზიბ.	ყოე-ს ← *ყო-ნ-ს	„
შდრ.: ანდ.	უ-ნ-ს ^ი	„
	ლაკ. ნი-ც ²	„

საანალიზო ერთეულთა შორის შედარებით სრული სახითაა წარმოდგენილი ტინდიური მასალა: მუე-ს^ა ← *მუ-ნ-ს^ა. აქ გრამატ. კლასის ორი ნიშანი გამოიყოფა: მუ- და ნ-.

მუ- მიღებულია *ბუ-საგან მომდევნო ნაზალურ ხმოვანთან ბ- თანხმოვნის ნაწილობრივი ასიმილაციის ნიშანზე: მუეს^ა ← *ბუეს^ა.

მუ- აფიქსი აბა სრული სახით,—მ თანხმოვნის გარეშე,—გამოიყოფა სხვა ენათა ფუძეებშიც; შდრ. ანდ. უ-ნ-ს^ი, ბოთლიხ. უე-ს^ა, ახვახ. უე-ჩა..., ხვარშ. ციე-ს, ყეე-ს, კაპუჭ.-ჰუნზიბ. ყოე-ს, ხუნძ. ო-ც³, დიდ. ი-ს, ჰინუხ. ციი-შ. ზოგ ენაში, მაგალითად ლაკურში, ის სულ არაა წარმოდგენილი. შდრ. ნი-ც ‘ხარი’.

გრამატ. კლასის მეორე ნიშანი -ნ ანდიურსა და ახვახურში ამჟამადაც მოგვეპოვება: შდრ. ანდ. უ-ნ-ს^ი, ახვახ. უ-ნ-ჩა, სხვაგან კიდევ სრული გაქრობის გზაზეა,—წინა ხმოვნის ნაზალიზაციის სახითღა დაჩნდება ფუძეში. შდრ. ტინდ. მუე-ს^ა, ბოთლიხ. უე-ს^ა, ხვარშ. ციე-ს, ყეე-ს, კაპუჭ.-ჰუნზიბ. ყოე-ს³.

მისი სწორედ ამ სახით გადმოსვლა (რაკი ნ-ს დასუსტება ამ ენაში არა გვაქვს), მაგრამ დამტკიცებას საჭიროებს: ბოლოკიდური ნ-ს ამგვარი გადმოსმა საერთოდ არის თუ არა დამახასიათებელი დიდოური ენისათვის?

პასუხი დადებითიც რომ იყოს, აუხსნელი დარჩება: რატომაა, რომ დიდოურსა და საკ. ხვარშეულში ნ-ს ხმოვნებიც ახლავს: ჰე-ნე-შ, ჰიო-შ ← *ჰი-ნო-შ. რატომ გვაქვს ეს ხმოვნები ამ სრულხმოვნიან ენებში, რომელთათვისაც ხმოვანთა თავმოყრა არ იყო დამახასიათებელი?

ჩვენ მიერ გამოყოფილი ნე, *ნო-სა და მისთ. ახსნის თვალსაზრისით მეტად საყურადღებო მასალას წარმოადგენს ზნური ფუძეების ჩვენება (იხ. გვ. 443—446), სადაც ნ გარკვევით ძველი გრამატ. კლასის პრეფიქსია (და არა დეტერმინანტისეული გადმოსმული სუფიქსი).

¹ აქ და შემდეგაც ნ ექსპონენტის IV გრამატ. კლასის ნიშნად მიჩნევა პირობითია. პირობითად რჩება ის მანამ, სანამ არ დამტკიცებულა, რომ აღნიშნული ნ მიღებულია IV გრამატ. კლასის დ-საგან ან მისი მონაცვლე ლ, რ-საგან. ვინიკობა ასეთი ფონეტიკური გადასვლა არ დადასტურდება, ბუნებრივია, დაისვას საკითხი: დადესტნურ ენებს ოდინდელ წარსულში ხომ არ ჰქონდათ V გრამატ. კლასი, რომლის ნიშნად ნ იყო გამოყენებული? (ამ თვალსაზრისით, შდრ. გვ. 443—447).

² ამ ფუძეთა ძირის შემცველ სხვა ენათა მასალაში ხშირად ნ ან მისგან მიღებული ნ არ მოიპოვება. შდრ.: ჰინუხ. ციი-შ, ხუნძ. ო-ც³, დიდ. ი-ს, ბაგვალ., ჰამალ. მუ-ს^ა-ა... აფხაზ. აცო ‘ხარი’.

³ ტ. გუ და ვა, მესამე გრამატიკული კლასის ნიშნის ერთი ვარიანტი ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში. იბერ.-კავკ. ენათმეცნ., IV, გვ. 140.

ზოგ ენაში კი ის სრულიად არ ჩანს: შდრ. დიდ. ი-ს, ხუნდ. ო-ც, ჰინუხ. ყი-შ.¹

გრამატ. კლასის აქ წარმოდგენილ ნ-ს თან უნდა ხლებოდნ ხმოვანიც, რაც დაკარგული ჩანს, ამაზე მიუთითებს ლაკური მასალა, სადაც ის შემონახულია. შდრ. ნი-ც 'ხარი'¹.

ამგვარად, გრამატ. კლასის პირველი აფიქსი სრული სახით ტინდიურშია დაცული: მუ- ←*ბუ (მუნ-სა), მეორე—ლაკურში: ნი-(ნი-ც), ეს ორი აფიქსი წარსულში ერთად უნდა გვექონოდა ზემოთ საანალიზოდ წარმოდგენილ ყველა ნაზალიზებულ ხმოვნიან ფუძეში. ყოველ მათგანში პირველად წარმოდგენილი უნდა ყოფილიყო ბ (→ნ)-თანხმოვნიანი აფიქსი (III კლასისა), შემდეგ—ნ თანხმოვნიანი აფიქსი (IV კლასისა), მომდევნოდ—ძირეული მასალა და ა. შ.

ამგვარი აღნაგობის ფუძე, ცხადია, სხვაც არა ერთი მოიპოვება. მათ აქ ვერ გამოვუდგებთ². უკვე წარმოდგენილი მაგალითებიც საკმარისი უნდა ჩანდეს იმის საჩვენებლად, რომ გრამატ. კლასის ნ ნიშანიც ორმაგად ნაწარმოებ ფორმებში ფაქტია.

საყურადღებოა, რომ მითითებულ მაგალითებში წარმოდგენილი ნიშნები ორივე ნივთის გრანატ. კატეგორიისა: ბ (→მ) და რ, ნ. ამავე დროს, მესამე გრამატ. კლასის ნიშანი ბ (→მ), როგორც წესი, წინ უსწრებს მეოთხე გრამატ. კლასის ნიშანს—რ-სა და ნ-ს, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ ჯერ რ, ნ-ს გაქვევება მომხდარა, ხოლო შემდეგ ბ-სი. გამოდის, რომ გველი და ზოგი სხვა ცხოველი რ, ნ (IV) კლასში ყოფილა, ხოლო შემდეგ ბ (III) კლასში გადასულა.

გრამატ. კლასის ნიშნების—ბ და რ, ნ-ს ან ბ და დ-ს მონაცვლეობა ერთსა და იმავე ფუძეში ძირითადად გამოწვეული უნდა იყოს საკლასიფიკაციო (აღსანიშნი) ობიექტების გადაფასებით. სხვანაირი ახსნა შეუძლებელი ჩანს: ბ ნიშანი რ-სა და დ-ს ვერ შეენაცვლებოდა, —სხვადასხვა კლასის აფიქსებია, ამავე დროს, მათი ფონეტიკური ურთიერთ გადასვლაც არაა სავარაუდო.

ამგვარად, არის ყოველგვარი საფუძველი *ბა-თი-კან→ბატკან) ფუძეში ბა-თი... (ბა-ტ...) გრამატ. კლასის ორმაგ ნიშნად მივიჩნიოთ.

აღნიშნულთ -თი- ფუძე მოიპოვება დაღესტნის ანდიურ-დიდოურ ენებში; შდრ.:

კაპუჭ. ტიგა	'მამალი თხა', 'ვაცი'
ჰუნხ. ტიგა	" "
ჰინუხ., ხვარშ., დიდ. ტეჟა, ტიქა... (ინხ.)	" "
ანდ. ბოთლიხ. კარატ. ახვახ. ტუქა	" "
ლოდ. ტუქა	" "
ტინდ. ტუქა	" "

ტინდ. ლოდ. ტუქა ფუძე მიღებულია ტუქა-საგან (ტ. გულდავა)³.

¹ შდრ. მსგავსი მაგალითი: კაპუჭ. ჟაგ-ა (←*ჟა-ნ-გა) და ანდიურ ეშაა ნი-ქჟ-ა, ნი-ქჟ, ნი-ქჟ, ნი-ქო, ხუნდ. ნა-ქო 'მუხლი' (იხ. გვ. 436).

² დაწვრილებით მათ შესახებ სხვა დროს გვექნება მსჯელობა.

³ ტ. გულდავა, ტინდიური ენის ფონეტიკური მიმოხილვა. იბერ.-კავკ. ენათმეცნ., V, გვ. 339—340.

როგორც ვხედავთ, ამ ენებში საანალიზო ფუძეების მნიშვნელობა რამდენიმედ განსხვავებულია: გადმოსცემენ არა თიკანს, არამედ მამალთხას, ვაცს. ამავე დროს, ეს ფუძეები, როგორც ქართული თიკანი, ბაკლასნიშნის გარეშეა წარმოდგენილი. ძირეულ კ-ს ადგილას მათში გ, ქ (→ქ) გვაქვს; მეტია ა ბოლოკიდური ხმოვანი.

საანალიზო ფუძეები ასე შეიძლება დაიშალოს: ტი-გა, ტე-ქა, ტუ-ქა... აქედან ძირეულ მასალას გ-ა, ქ-ა წარმოადგენს, ტი, ტე, ტუ აფიქსები ჩანს¹.

ძირეული გ, ქ გენეტურად ქართველურ ენათა კ-ს უნდა უკავშირდებოდეს. რა იძლევა ამგვარი ვარაუდის შესაძლებლობას?

არის რიგი შემთხვევები, როცა ქართველურ ენათა კ ძირის ადგილას ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში გ, ქ არის წარმოდგენილი. აქ შესაძლებელია ზოგ მათგანზე მივუთითოთ.

ქართ. ბა-რ-კ-ალ-ი — კაბუჭ. ცა-გ-ა, ტინდ. ნი-ქჷა (აქნ. ანლ.), ნი-ქუ-მეგრ. ბო-რ-კ-ი ბაგვალ. ნი-ქჷ, ლოდობ. ნი-ქუ, ხუნდ. ნა-ქო 'მუხლი', ანდ. ნი-ქვო 'ფეხი'²

¹ საანალიზო ფუძის ამგვარი დაშლისა და ფუძედ გ, ქ-ს გამოყოფის შესაძლებლობის თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს დადესტნურ ენებში თხასთან დაკავშირებული ასეთი ფუძეები: ლაკ. წუქუ... 'დედალი თხა', 'თხა', დიდ. ცეკი, ხვარშ. ჩიკი, ჩიკე, ბეუ. ჩიკე, ჰუნზიბ... ჩიკე 'თიკანი'... ტინდ. წიკარ, წიკერ, წახურ. რეწიგ, ტაბას. წიჰ 'თიკანი', ხუნდ. წიო-ქო 'თხის ტყავი'.

აღნავობის მიხედვით ეს სახელები ორი ფუძისაგან შედგენილი კომპოზიტები ჩანს: წუ-ქუ, წიო-ქო, ცე-კი, ჩი-კი... წი-კარ, წი-კერ, რეწი-გ, წი-ჰ. წ, ც, ჩ-თანხმოვნიანი ფუძეები ერთი რიგის მასალაა, ქ, კ, გ-თანხმოვნიანი—მეორე რიგისა. ორივე ამ ფუძეს თავის დროზე თხის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა.

აღნიშნულ ფუძეთაგან ქ, კ, გ-ძირიანი მასალა იგივე უნდა იყოს. რაც ტე-ქა, ტუ-ქა, ტი-გა-ს ქ, გ ძირი, ხოლო წ, ც, ჩ—სხვა, კერძოდ იგივე ძირი, რაც წარმოდგენილია ფუძეებში: ხუნდ. წა-ე 'თხა', ხუნძურის ანწუხ. დიალექტ. ც-ამა (ჭადაქ.), ჩა-ამა (ტოხ.) 'ერთი წლის თიკანი', კაბუჭ. ც-ან, ჰუნზ. ც-ან, ჰინზუხ. ც-ან, ხვარშ. ც-ან დიდ. ჩ-ან, ჩ-ანია 'თხა', ...ტაბას. წა-ენი, წახურ. წ-ეე (შდრ. ქართ. ვა-ც-ი..., მეგრ. ო-ჩ-ი 'ვაცი')!

წარმოდგენილ ფუძეთა ძირეული მასალა ისტორიულად ერთგვარი უნდა ყოფილიყო ტაბას. წა და წახურ. წ იგივეა, რაც ხუნძური წა. დიდოური ჯგუფის ენებშიც ხუნძური წა-ს კანონზომიერი ფონეტიკური შესატყვისი ც არის (ხუნძურ წა-სა და დიდოურ ენათა ც-ს შესატყვისობის შესახებ იხ. ტ. გუდავა, დ. იმნაიშვილი, ე. ლომთაძე, ზ. მაჭომეძეგოვა და ი. ცერცვაძე, ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ბგერათშესატყვისობისათვის. საქ. სსრ მეცნ. აკად. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის III (IX) სამეცნიერო სესიის მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, 1952).

² ნი-ქჷა და მსგავს მაგალითებში ნი- გრამატ. კლასის პრეფიქსია, ასევე, ცა-ც (ცა-გა). ამ უკანასკნელში თავკიდური თანხმოვანი დაკარგულია, ც—განვითარებული (ა ხმოვნის მაგარი შემართვის ნიადაგზე). ისევე, როგორც ქართვ. ბა-რ, ბო-რ (ბა-რ-კალ-ი, ბო-რ-კ-ი) ცა-ც ორმაგი აფიქსია: ცა-ც—ცა-ნ. (ცა-გა—ცა-ნ-გა...). ტინდ. ლოდობ. და ბაგვალ. ნი-ქუ მიღებულია: ნი-ქჷ-ა-საგან (შდრ. ტინდ. ნიქჷა, აგრეთვე, მრავლობითის ფორმები: ტინდ. და ბაგვალ. ნი-ქჷა-ბე, ლოდობ. ნუქა-ბე ← ნუ-ქჷა-ბე. აღნიშნულ ენათა ნი-ქჷ-ა კანონზომიერი შესატყვისია ანდ. ნი-ქჷ-ო-სი, რამდენადაც ამ ენათა ა-ს შესატყვისად ანდიურში ო ხმოვანია (ი. ცერცვაძე). ამ ო-ს ფარდი ჩანს ხუნდ. ო-ც (ნა-ქო). ასახსნელია ხუნდ. ა-სა და ანდიურ ენათა ი-ს შორის (ნაქო—ნიქო) მიმართება.

აღნიშნული ა, ო სუფიქსისეული მასალა ჩანს; საფიქრებელია, ფუძის მაწარმოებელი აფიქსის (დეტრუმინანტის) ხმოვანითი ელემენტი იყოს. ძირეულია ქ, მისი თანხმლები ჯ ქ-ს ანოსავალი ლაბიალური ქ-ს (ჭი) დელაბიალიზაციის შედეგად განვითარებული ბგერაა (ქი ქჷ-ჷ).

ქართ. კვ-ამ-ლ-ი¹ — ხვარშ. დიდ. გუტ 'კვამლი' (ტ. გულავა)
 მეგრ. კ-უმ-ა ჰინუხ. ქუტი (←გუტი) „
 ტინდ. ქაუნი (←*ქაუნი←ქაუნი
 შდრ. ანლიდ. ქაუნი) „

ქართ., მეგრ. კენ-ჭი — უნძ. გა-მა-ჭ 'ქვა' (ნ. მარი)
 სვან. კუ-რე-ჭ 'კენჭზედ კაპუჭ. გა-მა-ჭ 'დიდი ქვა'
 დიდი ზრგვალი ქვა' ჰინუხ. გა-მა-ჭ² „

ზემოთ წარმოდგენილ მაგალითებში ამოსავალი გ უნდა იყოს: ქართველურ ენებში ის კ-ს იძლევა (გ→კ)³, ანდიურ-დიდოურ ენებში—ქ-ს (გ→ქ)...

ამგვარად, ვფიქრობთ, რომ არაა შეუძლებელი ქართველურ ენათა -თიკ-ფუძის ძირეულ კ-ს ანდიურ-დიდოურ ენათა ტი-გა, ტუ-ქა, ტე-ქა, ტი-ქა-ს ძირეულ გ, ქ-სთან ჰქონდეს საერთო.

ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ფუძეებში გ, ქ-ს ა ხმოვანი ახლავს (ტი-გა, ტუ-ქა, ტე-ქა...), ის დეტერმინანტი სუფიქსის კუთვნილება ჩანს.

რა ფუნქცია უნდა ჰქონოდა ამ ძირების თანმხლებ თავსართებს: ტე, ტი, ტუ-ს?

ისინი IV გრამატ. კლასის გაქვავებულ პრეფიქსებს უნდა წარმოადგენდნენ. ამ აფიქსთა თანხმოვანი ელემენტი ტ მიღებული ჩანს დ-საგან (ტი←დი, ტუ←დუ, ტე←დე), განსხვავებული ხმოვნები ერთი და იმავე მასალის დიალექტურ მოდიფიკაციას წარმოადგენს⁴.

წარმოდგენილი პრეფიქსების ამგვარი კვალიფიკაციის დროს ორი საკითხია გასარკვევი:

¹ ქართ. კვ-ამ-ლ ფუძეში ძირეულ კ-ს ვ თანხმოვანიც ახლავს. მას ჩვენ ძირეულ მასალასთან ერთად გამოვყოფთ, რამდენადაც კვ ოდინდელი ლაბიალური კ-საგან (კი) მიღებულად მიგვაჩნია (უკანაენისმიერთა ოდინდელი ლაბიალურობის შესახებ იხ. აქვე, გვ. 423).

² კენჭ-, კურეჭ, გამაჭ ფუძეები კომპოზიტებია: კენ-ჭ, კუ-რეჭ, გა-მაჭ-ქართვე. კე იგივე ჩანს რაც დაღესტნური გა-. ქართ.-მეგრ. ნჭ კომპლექსში ხმოვანი ჩავარდნილია, სვანურსა და დაღესტნურ მასალაში ის დაცულია. შდრ. კუ-რეჭ, გა-მაჭ, აგრეთვე, ხუნძური მა-ჭოუ 'კაყი'. ძირეულ თანხმოვანს ჭ წარმოადგენს და ის ქართველურ-დაღესტნური ენების საერთო მასალა ჩანს. შდრ.:

ლოდობ. ჭა-მუ 'კაყი', ან-ჭა 'ქვა'... კარატ. ან-ჩა (←ანჭა), ახვან. ინ-ჭა, ბაგვალ. ან-ჩჷ-ა (←ან-ჭჷ-ა) 'დიდი ქვა', ტინდ. ან-ჩუ (←ან-ჭუ←ან-ჭჷ-ა) 'დიდი ქვა' (მასალა აღებულია შრომებიდან: ტ. გულავა, მესამე გრამატიკული კლასის ნიშნის ერთი ვარიანტი ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში, გვ. 141. А. Дирр, Материалы для изучения языков и наречий анди-дидойской группы, 1909, გვ. 95).

³ წამოყენებული დებულების თვალსაზრისით, საყურადღებოა, რომ ზოგ ძველისძველ ნასესხებ სიტყვაშიც ქართველურ ენათა კ-ს ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში გ, ქ ცვლის:

ქართ. კატა —	კაპუჭ.	გედო	'კატა'
მეგრ. კატუ	ანდ.	გედუ	„
	ბოთლ.-ლოდ.	გედუ (მრ. გიდჷა-ბი)	„
	ახვან.	ქეთუ	„
	ბაგვალ.	ქითუ	„
	ხუნძ.	ქეთო	„

გ- თანხმოვანი დაცული ჩანს აფხაზურშიც: ა-ც-გო- (აშხ.) 'კატა'.

⁴ შდრ. აქვე, გვ. 419—420.

1. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში IV გრამატ. კლასის ნიშნად ამჟამად რ გვაქვს (დალესტინის სხვა ჯგუფის ენათა დ-ს ადგილას!). გვქონდა თუ არა ამ ენებში დ თანხმოვანი IV გრამატ. კლასის ნიშნად?

2. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ენების მხ. რიცხვში ცხოველები მესამე გრამატიკულ კლასშია წარმოდგენილი (ბ ნიშნით გადმოიცემა). ისტორიულად იყო თუ არა ცხოველები (კერძოდ, თხა) IV გრამატ. კლასით გადმოცემული, რომ თხის სახელის ფუძეში ამ კლასის ნიშანი გაქვევებულიყო?

დავიწყოთ პირველი საკითხიდან. დ-თანხმოვნიანი აფიქსი (მომდევნო ხმოვნითურთ) IV გრამატ. კლასის ნიშნად, მსგავსად დალესტინის ლაკურ-დარგუული და ლეზგიური ჯგუფის ენებისა (ლაკური, არჩიული, დარგუული, წახურული, რუთულური...) ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ენებისათვისაც დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო. ასეთი დებულების წამოყენების საფუძველს იძლევა სახელების, ზმნებისა და ზმნისართების ფუძეებში გაქვევებულად წარმოდგენილი სათანადო მასალა. საილუსტრაციოდ ჩვენ აქ ზოგ მაგალითზე მივუთითებთ.

1. ხუნძ. ჟა-ყა, ხვარშ. ჟეჟუ-ლ' (ხვანინ, კვანტლ.), აეჟუ-ლ' (←ჟეჟუ-ლ' საკ. ინხოყე.), ჰინუხ. ჟიჯ'უ || ჟე-ჯ'უ, დიდ. ჟაჟუ-ლ' 'დღეს'.

ბოლოკიდური -ლ', რაც ჰინუხურსა და ხუნძურში არ მოგვეპოვება, აფიქსს წარმოადგენს.

გამოიყოფა საერთო თავკიდური მასალა: ჟა-, ჟე-, ჟი-. ძირეულ მასალას ხუნძურში ყ-ა წარმოადგენს, დიდოურ ენებში—ჯ-უ. ამას მოწმობს შემდეგი:

1. ხუნძურში დღის აღმნიშვნელია ყო ('დღეა'), რაც თავის მხრივ, როგორც გარკვეულია, მზის აღმნიშვნელ ფუძეს უკავშირდება (ბა-ყ 'მზე'—*ბა-ყო. ბა- ნივთის კლასის ნიშანია).

აღნიშნული ყო მიღებული ჩანს ყ უ ა-საგან (ისე, როგორც *ბელო || *ბალო 'მზე' ფუძეში ლო←ლტა-საგან. შდრ. ქართ. ბ-ლტ-არ)¹, ეს უკანასკნელი კი *ყა-საგან (ლბიალური ყ+ა). ჟა-ყა-ს ყა-ც ან ყ უ ა-საგანაა მიღებული (ჭ-ს დაკარგვის ნიადაგზე) ან ყა-საგან და, ამგვარად, იგივე ძირი ჩანს, რაც ყო 'დღე' და ყ (ბა-ყ 'მზე').

2. ხუნძურ ყ-ს შესატყვისად დიდოური ჯგუფის ენებში ჯ ან მისი ვარიანტი ჯ' გვაქვს². შდრ.:

ხუნძ. ბა-ყ 'მზე' — დიდ. ბუ-ჯ, ხვარშ. ბუ-ჯ, ბე-ჯ (საკ. ინხ.), ჰინუხ. ბუ-ჯ, კაპუჭ. ბო-ჯ, ჰუნზიბ. ბო-ჯ.

ხუნძ. ყო-გო 'ოცი' — დიდ. ჯუ, ხვარშ. ჯუ-ნა (საკ. ხვარშ.), ჯუ-ნო, ჰინუხ. ჯ'უ, კაპუჭ. ჯო-ნო, ჰუნზიბ. ჯუ.

ხუნძ. ყედ 'კედელი' — დიდ. ჯ-ი-დო, ხვარშ. ჯე-ოდ (ხვანინ.), ჯ-ოდ (სანტლ. კვანტლ.), ჯ-ედ (საკ. ინხ.), ჯ-ად (საკ. ხვარშ.), ჰინუხ. ჯ-ეშუ (←*ჯ-ეჟუ←*ჯეზუ←ჯედუ)³.

¹ არნ. ჩიქობავა, ეტიმოლოგია ძველი ქართული ტერმინებისა „ბლუარი“, „სამხანაო“: იბერ.-კავკ. ენათმეცნ., V, გვ. 67—70.

² აღსანიშნავია, რომ ეს შესატყვისობა დაცულია თვით მზის სახელშიც.

³ იხ. ტ. გუდავა, დ. იმნაიშვილი, ე. ლომთაძე, ზ. მაჭომეძე ბეკოვა და ი. ცერცვაძე. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ბგერათშესატყვისობისათვის, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის III (IX) სამეცნიერო სესიის მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, 1952.

ამავე ღროს, ხუნძური ო-ს შესატყვისად დიდოური ჯგუფის ენა-კილო-ებში ო, უ გვაქვს; შდრ.:

ხუნძ.	კაპუჭ.	ჰუნზიბ.	ხვარშ.	ჰინუხ.
ჰორტაო	ჰელ'უ	ჰელ'უ	ჰელ'უ ჰელ'უ	ჰილ'უ
ნოლ'ა	ჰულ'	ჰულ'	ჰულ'	—
ჰოწო	ნუცო	ნუცუ (←ნუცო)	ნუცუ (←ნუცო) ნუცა (საკ. ხვარშ.)	ნუცე
ყოგო	ჟონა (ხაშ) ჟუ	ჟუ	ჟუნა, ჟუნო	ჟუ
მოწა (←*მოწა)	ბოცო	ბოცო	ბუცაუ (←*ბუცო) ბუცა (საკ. ხვარშ.)	ბუცე

დიდ.

ჰილ'უ	'სავარცხელი'
ხულ'ა	'გუშინ'
ნუცი	'თაფლი'
ჟუ	'ოცი'
ბუცი	'მთვარე'

ასე, რომ ხუნძური ყო-ს შესატყვის ფუძედ დიდოურ ენა-კილოებში მოსალოდნელი იყო გვქონოდა ჟუ, ან ჟ'უ. ასეცაა:

ხუნძ. ყო 'დღე' (←ყა. შდრ. ჟა-ყა) — ხვარშ. ჟე-ჟუ-ლ', ჰინუხ. ჟბ-ჟ'უ, დიდ. ჟა-ხუ-ლ'

რა ფუნქციისანი არიან ჟა-, ჟე-, ჟბ- თავსართები?

ისინი მეოთხე გრამატ. კლასის ნიშნებია.

დღის გადმომცემ სახელში გრამატ. კლასის ნიშანი მოსალოდნელია აღმოჩნდეს, რაკი გარკვეულია, რომ ამ ენებში ის ოდინდელი მზის სახელია, რომელსაც გრამატ. კლასის ნიშნები ახასიათებდა.¹ ძირეული მასალა მათ საერთო აქვთ. განსხვავებული აქვთ გრამატ. კლასის ნიშნები: დღის სახელში წარმოდგენილია დ, —IV კლასის ნიშანი, მზისაში კი ბ, —III კლასის ნიშანი (შდრ. ხუნძ. ბა-ყ, დიდ. ბუ-ჟ, ხვარშ. ბუ-ჟ...); ძირითადად ამ ნიშნებითაა მიღწეული ერთი და იმავე ძირეული მასალის საშუალებით განსხვავებული სემანტიკური შინაარსის გადმოცემა.

დღის აღმნიშვნელ სიტყვას გრამატ. კლასის ნიშანი შემოინახული აქვს ქართველურსა და ადიღეურ ენებში.² შდრ.:

ქართ.	დ-ღ-ე
ზან.	ღ-ღ-ალ, → დ-ღ-ა
სვან.	ლა-ღე-ღ
ყაბარდ.	ღგ-ღა 'მზე' ²

¹ არნ. ჩიქობავა, ეტიმოლოგია ძველი ქართული ტერმინებისა „ბლუარი“, „სამხარი“, გვ. 67, 69.

² იქვე, გვ. 69.

ამავე ძირეული მასალის შემცველი სახელები გრამატ. კლასის ნიშნის გარეშე წარმოდგენილი დიდოური ჯგუფის ენებში (სადაც მზისათვის უკვე სხვა, ღ-საგან მიღებული ქ ძირი გამოიყენება): ხვარშ. ღ'-ო-დო (ხვან. —ღ'ო-დო—ღ'ია-დო) 'დღე' ღ'-ე-ა-ღე—ღ'-ია-ღე 'ხვალ' მოიყენება).

ამგვარად, ჟე-ჟულ- და მსგავს ხუნძურ-დიდოურ ენათა მასალაში ჟე, ჟი, ჟა IV გრამატ. კლასის დ-ს თარღი ნიშნებია: მიღებული ჩანან დე-, დი-, და-საგან.

2. ანდიური ჯგუფის ენებში რაოდენობითი რიცხვითი სახელების მაწარმოებელ სუფიქსად წარმოდგენილია -და; შდრ.:

ბოთლიხ.	ბაგვალ.	კარატ.
კე-და 'ორი'	ჰაბ-და 'სამი'	კე-და 'ორი'
ინლ'-ი-და 'ექვსი'	ბეშენ-და 'ასი'	ლ'აბ-და 'სამი'
ჰატჟუ-და 'შვიდი'	აზარ-და 'ათასი'	ინშოთუ-და 'ხუთი'
ჰაჰა-და 'ცხრა'	—	ჰატჟუ-და 'შვიდი'
ახვახ.	ჰამალ.	ტინდ.
კე-და 'ორი'	ბეგო-და 'ოთხი'	ლ'აბ-და 'სამი'
ატჟი-და 'შვიდი'	ინსუ-და 'ხუთი'	ჰატჟუ-და 'შვიდი'
ბიტჟი-და 'რვა'	ანლ'-ი-და 'ექვსი'	ბიტჟი-და 'რვა'
ბეშანო-და 'ასი'	აჰა-და 'ცხრა'	ბეჰენ-და 'ასი' ¹

დიდოური ჯგუფის ენებში, გარდა ხვარშიულისა, 'ერთის' გად-მომცემი ფუძე ერგატივისა და ირიბ ბრუნვებში, ასევე, მსაზღვრელად ყოფნისა ერგატივისა და ირიბი ბრუნვების წინ ჩვეულებრივ წარმოდგენილია სიტყვა წარმოების დ-სუფიქსით. აღნიშნული დ-სუფიქსი გვხვდება; აგრეთვე ერთის ფუძისაგან ნაწარმოებ სახელებშიც. მაგალითები:

სახელ. ბრ.	ერგატ. და ირიბ. ბრ.
კაპუჰ. ჰოს-ს	ს-იდ...
ჰუნზიბ. ჰწე-ს	ს-ჯდ...
ხვარშ. ჰო-ს (ინხ. დიალ:)	—
ჰა-ს (საკ. ხვარშ.)	—
ჰინუხ. ჰე-ს	ს-ედ...
დიდ. სი-ს	

ქილიაური სიდ ჰალტჟა ჰოსს რაჯცა 'ქლიავი ერთ ტოტხე ერთი (ერთი ცალი) მოდის'. სი დილ-ჰოს 'ერთმანეთს', ჟერთს—ერთი" (სიტყვა-სიტყვით)... ჰოსდი 'ერთნაირი' (ტლად)... სჯდლო ნოტერ შიმა 'ერთმა გათხარა საფლავი'.—სჯდ ბაზარლიტჟ მაყოლ', ჰწგრან ჰწეს დარვიშ ცა-წწნლო 'ერთ ბაზარში რომ მივიდნენ, მათ ერთი მეწამლე ნახეს'... ბედლო ცილე ბაიბიხილ ბუორ მოჩე ბულ'ა ირგად: სჯდ ო—ჰწესუნ, სჯდ ო—ჰწესუნ

(საკ. ხვარშ.), ჰინუხ. ლ'ჟ-დე (←*ლ'ჟ-დე...), დიდ. ლ'უ-დი (←*ლ'უ-ი-დი—*ლ'ი-დი...), კაპუჰ. ჟოლო (←*ლ'ჟოლო—*ლიოლო...), ჰუნზ. ჟწდწ (←*ლ'ჟადა—*ლ'ადა) 'დღე'. აღნიშნულ ფუძეებში როგორც ძირის მომდევნო, ისე ბოლოკიდური დეტერმინანტისეული ხმოვნები შესატყვისებს წარმოადგენენ (მიჰყვებიან დიდოური ჯგუფის ენა-კილოთა შორის არსებულ ფონეტიკურ კანონს, რომლის მიხედვით საკ. ხვარშ. ა, ინხოყვარული დიალ. ო, ჰუნზიბ. ა, კაპუჰ. ო, ჰინუხ. ე და დიდ. ო კანონზომიერად შეესატყვისებიან ერთმანეთს). ამოსავალი მათთვის ა-ხმოვნია (იხ. გვ. 442).

¹ А. Дирр, Материалы для изучения языков и наречий андо-дидойской группы, 1909.

“...შემდეგ ჩვენ ვიწყებთ მიწის მოხვნას რიგრიგობით: ერთს—ერთხელ, ერთს—ერთხელ”. სუდის ლი ბაღ ცოქრო ‘ერთისაა ეს ფული (ჭუნზ.)... სედის დიქ ნელ’იშ ჰეს კილოჩეა გენი ‘ერთმა მე მომცა ერთი კილოგრამი მსხალი’. სედეზ თოლ’ი! ‘სხვას მიეცი!’ (‘ერთს მიეცი!’). სედა რეკუს ‘ერთი კაცის’. (ჭინუხ.).

კაპუჭურ-ჭუნზიბური სიდ, →სუდ მიღებული ჩანს სიდი-საგან, ჰინუხური სედ—სედი-საგან. შდრ.:

ს ა ბ.	ე რ გ ა ტ.	ნ ა თ ე ს.	ნ ი ც.
კაპუჭ. ჰოს ‘ერთი’	სიდი	სიდი-ს	სიდი-ლ
ჭუნზიბ. ჰას „	სუდ-ლო (←სუდი-ლო)	სუდი-ს	სუდნ
ჰინუხ. ჰეს „	სედი-ა	სედე-ს	სედე-ზ

მაშ, მსგავსად ანდიური ენებისა, დ დიდოურ ენებშიც ხმოვნიანი აფიქსია: დ←დი.

დიდოური ჯგუფის ენებში, როგორც წესი, რაოდენობითი რიცხვითი სახელების მაწარმოებლად -ნა, -ნო, -ნუ, -ნე, -ნი, -ნ სუფიქსები გამოდიან, დ-თანხმოვნიანი აფიქსი გარდა ‘ერთის’ აღმნიშვნელი რიცხვითი სახელისა, არსად არ გაგვაჩნია:

კ ა პ უ ჭ.	ჭ უ ნ ზ ი ბ.	ხ ე ა რ შ.	ჰ ი ნ უ ხ.	დ ი დ.
		ინხოყე. დიალ. საკ. ხვარშ.		
ყო-ნა ‘ორი’	ყა-ნუ	ყ’ვი-ნე (კვან.) ყ’ვე-ნე (ხვან.) ყ’უ-ნე/ი (ინხ.) ყ’ვე-ნე (სანტლ.)	ყ’უ-ნი	ყ’ო-ნო ყ’ე-ნო ყა-ნო
ლ’ა-ნა ‘სამი’	ლ’რ-ნო	ჰო-ნო	ლ’ო-ნა	ლ’ო-ნო ლ’ო-ნო
ოყე-ნა (ხაშ.) ‘ოთხი’	ყოყე-ნ	ყოყე (სანტლ., საკ. ინხ.)	ყოყე-ნ	უყი-ნო იჭ-ნო
ყოყენა (ტლად.) „		ყოყე (კვანტლ.)		
ყოყონა (ბეჟ.) „		ყოყე (ხვან.)		
ლ’ი-ნა ‘ხუთი’	ლ’ი-ნო	ლ’ი-ნო (ხვან.) ლ’ე-ნო (სანტლ.) ლ’ე-ნო (ინხ.) ლ’უ-ნო (კვანტლ.)	ლ’ე-ნა	ლ’ე-ნო ლ’ე-ნო

ხუნძურ ენაში მარტივი რაოდენობითი რიცხვითი სახელის მაწარმოებლად -გო გამოდის:

კი-გო ‘ორი’	ანწ-გო ‘ათი’
ლ’აბ-გო ‘სამი’	ყო-გო ‘ოცი’
შუ-გო ‘ხუთი’	ნუს-გო ‘ასი’
ანლ’ა-გო ‘ექვსი’...	აზარ-გო ‘ათასი’

ამის შემდეგ ბუნებრივია, საკითხი დაისვას: რაღა გენეტურად ეს -და, -დი სუფიქსები, რაც ჩვეულებრივ ანდიურ ენებსა და ზოგჯერ (კერძოდ, „ერთის“ აღმნიშვნელ რიცხვით სახელთან) დიდოურ ენებშიცაა წარმოდგენილი?

არის თუ არა ის იმავე რიგის აფიქსი, როგორცაა ხუნძური -გო და დიდოურ ენათა -ნა, -ნო და მისთ?

-გო-ს რიგის აფიქსი ისტორიულად ის არაა. წ-თანხმოვნიან აფიქსებთან მას შეიძლება ბევრი რამ საერთო ჰქონდეს თავდაპირველი ფუნქციის ხაზით. მაგრამ სანამ ამ უკანასკნელის ისტორია არაა გარკვეული, გადაჭრით რისამე თქმა შეუძლებელია. თვით -და, -დი-ს შესახებ კი შემდეგ უნდა ითქვას:

დალესტნის ლაკურ-დარგუული და ლეზგიური ჯგუფის რიგ ენაში რიცხვითი სახელები მსაზღვრელად გამოყენებისას გრამატ. კლასის ნიშნებს დაირთავენ, მათ შორის დ-საც, რაკი ეს უკანასკნელი ამ ენებში მოქმედი (ცოცხალი) აფიქსია; შდრ.:

ლაკ. ცა-ვა 'ერთი'	კი-ვა 'ორი'	არულ-ვა 'შვიდი'
ცა-რა	კი-რა	არულ-და (←...რა)
ცა-ბა	კი-ბა	არულ-ბა ¹
არჩ. მოწორსე-ე-ჟუ 'თერთმეტი'	უჟა-ჟუ 'ცხრა'	ვიწა-ჟუ 'ათი'
მოწორსე-ე-რუ	უჟა-რუ	ვიწა-რუ
მოწორსე-ე-ბუ	უჟა-ბუ	ვიწა-ბუ
მოწორსე-ე-ტუ (←...*დუ)	უჟა-ტუ (←...*დუ)	ვიწა-ტუ ² (←...*დუ)

არჩ. ტუ(←დუ) აფიქსი რუ-ს ცვლის,—IV გრამატიკული კლასის ნიშანია.

ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში რიცხვითი სახელების სიტყვაწარმოებით აფიქსად წარმოდგენილი დ (შდრ. -და, -დი...) იგივე ოდინდელი IV გრამატ. კლასის განზოგადებული ნიშანია,—შემორჩენილი ამ ენებში სიტყვაწარმოების ფუნქციით (მეოთხე გრამატ. კლასის ნიშნის განზოგადება მითითებულ ენებში, როგორც ცნობილია, კანონზომიერი მოვლენა!).

რალა ხმოვნები ა, ო... რომელიც დ-ს თან ახლავს (-და, -დი)?

ის იმავე რიგის ოდენობაა, რაც ლაკურსა ან არჩიულში გრამატ. კლასის ნიშნებს ახლავს; შდრ.:

არულ-ვა, არულ-და, არულ-ბ-ა 'შვიდი'
უჟა-ჟუ, უჟა-რუ, უჟა-ბ-უ, უჟა-ტუ 'ცხრა'

წარმოდგენილი ახსნის საფუძველზე ნათელი ხდება დიდოური ჯგუფის ენებში „ერთის“ გადმოსაცემად არსებული ორი განსხვავებული ფუძის წარმომავლობისა და აგებულების საკითხიც.

კაპუჯ. ჰოჲ-ს, ჰუნზიბ. ჰნჲ-ს, ხვარშ. ჰო-ს (ინხ. დიალ.), ჰა-ს (საკ. ხვარშ.), ჰინუხ. ჰე-ს... ფუძეებში თავკიდური ჰოჲ-, ჰნჲ-, ჰო-, ჰა-, ჰე- პრეფიქსისეული მასალაა. მათში ხმოვნები გრამატ. კლასის ნიშნის ნარჩენია³ (ისინი მატერიალურად ა ხმოვნისაგან მომდინარეობენ და ერთმანეთის კანონზომიერ შესატყვისებს წარმოადგენენ. ინ. გვ. 440). ჰ თანხმოვანი კი მითითებულ ხმოვანთა ფშვინვიერი შემართვის შედეგად განვითარებული ბგერაა. ძირეულ მასალას ხ წარმოადგენს. აღნიშნული ხ- თანხმოვანი იგივე მასალაა, რაც ხ- ელემენტი.

¹ ვ. თოფურია, გრამატიკული კლასები და მათი ექსპონენტები ლაკურ ენაში, ზვ. 176—177.

² А. Дирр, Арчинский язык, 1908, გვ. 40, 51.

³ შდრ. არჩიული ო-სს, ო-სს-ან, ო-სს-უ-ჟ, -რ, -ბ, -ტ 'ერთი' (ინ. А. Дирр, Арчинский язык, გვ. 43—45, 172).

ფუძეებისა: ს-ი-დი, ს-ე-დი, ს-ე-დი. ამ უკანასკნელთა ხმოვნები: • (→) — ე დე-ტერმინანტის კუთვნილება ჩანს, მასალობრივად ერთმანეთის კანონზომიერი შესატყვისი ხმოვნებია¹. -დ-ც.(←-დი, დე) ოდინდელი გრამატ. კლასის სუფიქსია. ამგვარად, სახელობითის ფორმები და ერგატივისა და ირიბი ბრუნვის ფუძეები ერთი და იმავე ძირისაგან არიან ნაწარმოები: პირველი—გრამატ. კლასის პრეფიქსის საშუალებით (რაც ამჟამად არასრული სახით დაგაქვავებულადაა წარმოდგენილი), მეორე—გრამატ. კლასის სუფიქსის საშუალებით (რაც ამჟამად სიტყვაწარმოების ფუნქციის მატარებელია).² ერთი—რიცხვით სახელებში გრამატ. კლასის პრეფიქსული წარმოების დროის ნაშთია, ძველი ფაქტია, მეორე—სუფიქსური წარმოების დროისაა, ახალი ფაქტია (გრამატ. კლასები ამჟამად, ჩვეულებრივ, სუფიქსებით იწარმოებიან დალესტნურ ენათა რაოდენობით რიცხვით სახელებში!).

აღსანიშნავია, რომ მითითებული ს-ს ან ამ უკანასკნელის შესატყვის-ც, ს, ჩ და სხვა ძირების შემცველ 'ერთის' აღმნიშვნელ ფუძეებს დალესტნურ ენებში გრამატ. კლასის ნიშანი სუფიქსის სახითა აქვთ დაცული. უქმი სუფიქსი ზოგჯერ შემონახულია უსრული სახითაც,—თანხმოვნის გარეშე):

ხუნძ.	ც-ო ²	'ერთი'	ლოდობ.	ს-ე-ჟ, -ე, -ბ	'ერთი'
ლაკ.	ც-ა-ვა, -რა, -ბა ³	"	ბოთლიხ.	ს-ე-ჟ (ი), -ე, -ბ (ი)	"
ანდ.	ს-ე-ჟ, -ე, -ბ, -რ	"	კარატ.	ს-ე-ჟ, -ე, -ბე	"
ტინდ.	ს-ე-ჟ, -ე, -ბ (-ბა)	"	ახვახ.	ჩ-ე-ჟე, -ეე, -ბე	"
ჭამალ.	ს-ე-ჟ, -ე, -ბ		ბაგვალ.	ს-ე-ჟ, -ე, -ბ	
არჩ.	ო-სს, ო-სს-ან		ლეზგ.	ს-ა-დ	
	ო-სს-ჟ-ჟ, -რ, -ბ, -ტ ⁴ .	შდრ. მოწორ-	ტაბას.	ს-ა-ბ	
	ს-ე-ე-ჟჟ, -რჟ, -ბჟ, -ტჟ '11'	აღულ.	ს-ა-დ ს-ა-რ		
	(„ათი-ერთი“)	ჯეკ.	ს-ა-დ, -ბ		
წახურ.	ს-ა. შდრ. მიწ-ს-ა-რ,	ხინალულ.	ს-ა		
	-ბ, -დ '11' („ათი-ერთი“)	უღური	ს-ა		
რუთულ.	ს-ა-დ, -რ, -ბ				

3. დიდოური ჯგუფის ენებში ერთი და იგივე მარტივი ფუძე მიცე-მის მნიშვნელობისა სამი სახითაა წარმოდგენილი. ერთი თ-თავსართიანია, მეორე—ნ-თავსართიანი და მესამე უნიშნო,—ც-თი დაწყებული.

¹ იხ. აქვე, გვ. 419—420.

² დიდოური ჯგუფის ენათა ს თანხმოვნის ხუნძ. ც-სთან შესატყვისობის შესახებ, ასევე ხუნძ. ც-სა და ანოდურ ენათა ს, ჩ-ს შესატყვისობის შესახებ იხ. ტ. გუდავა, დ. იმნაიშვილი, ჟ. ლომთაძე, ზ. მაჭომეძე-გოვა, ი. ცერცვაძე, ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ბგერათშესატყვისობისათვის, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის III (IX) სამეცნ. სესიის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, 1952.

³ შდრ. ქართული ც-ალ-ი (იხ. არნ. ჩიქობავა, სიტყვა „ზოგი“-ს ეტიმოლოგიისათვის, ენიმიკი-ს მოამბე, I, გვ. 52).

⁴ როგორც ვხედავთ, არ ჩიულში მოიპოვება როგორც კლასიანი, ისე უკლასნიშნო მასალაც. უკლასოთაგან ოსს ფუძეა კლასნიშნანებისა (ოსს-ჟ-ჟ...). ცალკე დგას ნ-იანი ფორმა: ოსს-ა-ნ. აღსანიშნავია, რომ 'ერთის' გადმომცემი რიცხვითი სახელის საწარმოებლად ნ-სუფიქსი გარდა არჩიულისა არ ჩანს არც ერთ დალესტნურ ენაში, მათ შორის თვით დიდოურ ენებშიც კი, სადაც ნ-იანი აფიქსებია რაოდ. რიცხვითი სახელების მაწარმოებელი.

თ-თავსართიანი ფორმები გვხვდება ხვარშიულში, ჰინუხურსა და დიდლოურში, არ ვაგვაჩნია ის კაპუტურ-ჰუნზიბურში. ნ-თავსართიანი ფორმები გვხვდება ყველა დიდლოურ ენაში, გარდა ხვარშიულისა. ამ უკანასკნელში ნ დაკარგულია და მის ადგილას ყ არის განვითარებული (ხმოვნის წინ). ამგვარად, ამ ენაში ორი ფორმა ზმნისა მაინცაა გარჩეული: გვაქვს თ და ყ-თავსართიანი ფორმები. ორივე პირვანდელი ფორმა, როგორც თ-თანხმოვნისანი, ისე ნ-თანხმოვნისანი დაცულია ჰინუხურსა და დიდლოურში.

ფუნქციის მიხედვით თ-თავსართიანი ფორმები გადმოსცემენ მიცემას, —გამოიყენებიან იმ შემთხვევაში, როცა ირიბ ობიექტად მესამე პირია წარმოდგენილი (სულ ერთია, რომელ რიცხვშია ის, ან რომელ კლასში):

ხვარშ.	თი-ლ'-ა (საკ. ხვარშ.)	'მისცა'	თი-ლ'-ა	'მიცემა'
	თი-ლ'-ი (ხვან.)	"	თი-ლ'-ა	"
	თუ-ლ'-ი (საკ. ინხ.)	"	თუ-ლ'-ა	"
	თი-ლ'-ი (სანტლ.)	"	თი-ლ'-ა	"
	თუ-ლ'-ი (კვანტლ.)	"	თუ-ლ'-ა	"
ჰინუხ.	თო-ლ'ი-მ	"	თო-ლ'-ა-გ-აზ	"
დიდ.	თე-ლ'-სი	"	თე-ლ'-ა ¹	"
	(←*თელ'-ი-სი)	"		

ნ- და ←-ყ-თავსართიანი ფორმები გადმოსცემენ მოცემას, —გამოიყენებიან იმ შემთხვევაში, როცა ირიბ ობიექტად I და II პირია წარმოდგენილი:

ხვარშ.	ცი-ლ'-ა (საკ. ხვარშ.)	'მომცა', 'მოგცა'	ცი-ლ'-ა	'მოცემა'
	ცი-ლ'-ი (ხვან.)	"	ცი-ლ'-ა	"
	ცი-ლ'-ი (საკ. ინხ.)	"	ცი-ლ'-ა	"
	ცი-ლ'-ი (სანტლ.)	"	ცი-ლ'-ა	"
	ცი-ლ'-ი (კვანტლ.)	"	ცი-ლ'-ა	"
ჰინუხ.	ნე-ლ'ი-მ	"	ნელ'-ა ...	"
დიდ.	—	—	ნე-ლ'-ა ²	"

კაპუტურ-ჰუნზიბურში, როგორც აღვნიშნეთ, თ-თავსართიანი ფორმები არ მოიპოვება, —ნ-თავსართიანი ფორმები გადმოსცემენ მიცემასაც და მოცემასაც, —გამოიყენებიან როგორც I და II პირის, ისე III პირის ირიბი ობიექტის გადმოსაცემად (მიუხედავად რიცხვისა და კლასისა):

კაპუტ.	ნი-ლ'-ი-რო (ხაშ., ტლად.)	'მომცა', 'მოგცა', 'მისცა'	ნი-ლ'-ალ	'მიცემა', 'მოცემა'
	ნი-ლ'-ი-ო (ბეყ.)	"	ნი-ლ'-ალ	"
ჰუნზიბ.	ნე-ლ'-ა-რ	"	ნე-ლ'-ა ²	"

¹ ხვარშიულსა და ჰინუხურში ეს ზმნა გაყიდვის მნიშვნელობითაც იხმარება, მაგრამ ეს მეორეულია.

² ხვარშიულში, ჰინუხურსა და დიდლოურში, როგორც ვხედავთ, მიცემა ზმნას I და II პირის ფორმები გარჩეული აქვს III პირის ფორმისაგან. განსხვავებას ქმნის თავსართები: თ- და ნ- (ყ) თ მესამე პირთან იხმარება, ნ (ყ) I და II პირთან. ამის მიხედვით შეიძლებოდა კაცს ეთქვა: თ ირიბი ობიექტის III პირის ნიშანია, ნ (ყ) ირიბი ობიექტის I, II პირისათვის. ვინიცბაა ამგვარი ვითარება გვექნებოდა ზმნათა ერთ რიგში მაინც, შეიძლებოდა აღნიშნულ ნებში პირის ნიშნების არსებობაზე გვეთქვა.

აღნიშნული ფაქტი საყურადღებოა იმ მხრივ, რომ თვალნათლივ გვიჩვენებს რა გზით.

თავკიდური თო-, თი-, თგ-, თუ-, თე- აფიქსებია. ამაზე მიუთითებს ხვარ-
შიული ფორმები: ცილ'ა (საკ. ხვარშ.), ცილ'ი (ინხოყვ.) 'მომცა', 'მოგცა',
ნ- თავკიდურიანი წარმოება და, ბოლოს, ამ ზმნის სრულიად უპრეფიქსო
ფორმა ხუნძურისა: ტყ-ზე 'მიცემა'.

პრეფიქსები თი-, თგ-, თუ-, თო-, თე- მატერიალურად ერთი და იმავე
მასალის სახესხვაობას წარმოადგენენ და მორფოლოგიურად ტოლფარდი ჩა-
ნან ნი-, ნგ-, ნე--სი. ნი-ს რიგისაა ცი- ელემენტიც (ცი-ლ'-ა, ცი-ლ'-ი), ოღონდ
აქ ძველი თავკიდური ნ თანხმოვანი დაკარგულია და მის ადგილას ყ არის
განვითარებული. მატერიალურადაც აღნიშნულ აფიქსთა ხმოვნები ერთი და
იგივენი ჩანან. განსხვავებული თუ- მიღებულია თი-საგან (შდრ. თუ-ლ' 'მის-
ცა'—ცი-ლ'-ი 'მომცა, მოგცა'...) ხოლო თო- — თე-საგან (შდრ. ჰინუხ.
თოლ'ი-ში 'მისცა'—ნელ'ი-ში 'მომცა', 'მოგცა', თოლ'ა-აა—ნელ'ა 'მიცემა').¹
თანხმოვნითი ელემენტების სხვაობა, ხოლო ხმოვნითი ელემ-
ენტების იგივეობა ჩვეულებრივია გრამატიკლასის ნიშნე-
ბისათვის საერთოდ დიდოურ ენებში.

ფუძეთა ძირეულ თანხმოვანს ლ' წარმოადგენს. გარდა ზემოთ გამო-
ყოფილი აფიქსებისა ამაზე მიუთითებს ხუნძური მასალა, სადაც ძირეულია
ტყ (ტყ-ე-ზე). ხუნძურ ტყ-ს დიდოური ჯგუფის ენა-კილოებში ლ' შეესატყვი-
სება. შდრ.:

- ხუნძ. ანტაგო 'შვიდი' — დიდ. ცო-ლ'-ნო, ხვარშ. ცო-ლ'-ა (საკ. ხვარშ.)
ცო-ლ' (ინხოყვ. დიალ.), ჰინუხ. ცო-ლ'-ნო, კა-
პუჭ. ცა-ლ'-ნა, ჰუნხ. ცო-ლ'-ნუ
- მიტაგო 'რვა' — დიდ. ბი-ლ'-ნო, ხვარშ. ბა-ლ'-ა (საკ. ხვარშ.),
ბა-ლ' (ინხ. დიალ.), ჰინუხ. ბე-ლ'-ნო, კაპუჭ.
ბე-ლ'-ნა, ჰუნხიბ. ბე-ლ'-ნა, ბა-ლ'-ნო.
- ბეტაზე 'ხვნა' — დიდ. ბი-ლ'-ა, ხვარშ. ლო-ლ'-ა (ხვაინ.), ლო-
ლ'-ა (ინხ. სანტლ. კვანტლ.), ლა-ლ'-ა (საკ.
ხვარშ.), კაპუჭ. ბო-ლ'-ალ, ჰუნხიბ. ბა-ლ'-ა.
- ტაინ 'ზამთარი' — ხვარშ. ცი-ლ'-ნო (ხვაინ.), ყუ-ლ'-ნუ (კვანტლ.),
ყლ-ლ'-ნუ (სანტლ. ინხ.), ყე-ლ'-ნო || ყე-ლ'-ნუ
(საკ. ხვარშ.), ჰინუხ. ყე-ლ'-ნე || ყე-ლ'-ნო, კა-
პუჭ. ლ'-ილმა (ხაშ. ბეყ.), ლ'-ინე || ლ'-ილმა
(ტლად.), ჰუნხიბ. ლ'-ინი || ლ'-იმიო.²

ამგვარად, უდავოა, რომ საანალიზო ფუძეში ძირეულ მასალას ლ' წარ-
მოადგენს, ხოლო თი-, თგ-, თუ-, თო-, თე- ისე, როგორც ნი-, ნგ-, ნე... IV

შეიძლება გრამატიკლასის პრეფიქსული ნიშნები პირთა განმასხვავებელ ნიშნებად ჩამოყა-
ლიბებულიყო,—პირის ნიშნებად ქცეულიყო. ამავე დროს, ის მავალითია იმისიც, რომ გრამატიკ-
ლასის ნიშნების ამგვარად გამოყენების შემთხვევაში I და II პირი შესაძლებელია ერთად
მოექცეს, ხოლო მესამე—ცალკე.

¹ ის სხვაობა, რაც აქ წარმოდგენილ სხვადასხვა მასალაში ხმოვანთა შორის არსებობს
კანონზომიერია ამ ენების ხმოვანთა შორის არსებული შესატყვისობის მიხედვით: ხვარშიული
ენის ინხოყვ. დიალექტისა და კაპუჭურ-ჰუნხიბურის ი (→ ჯ)–ს, ხოლო საკ. ხვარშიულის ი | ე–ს
ჰინუხურსა და დიდოურში ე შესატყვისება (იხ. ზემოთ, გვ. 419—420).

² იხ. ტ. გუდავა, დ. იმნაიშვილი, ე. ლომთაძე, ზ. მაჭომეძეკოვა და ი. ცერცვაძე, ხუნ-
ძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ბგერათშესატყვისობისათვის (თეზისები).

გრამატ. კლასის პრეფიქსებია (შდრ. კარატ. ბ-თავსართიანი ფორმა: ბ-ექეე 'მივეცი', ბოთლიხ. იქიი 'მიცემა'... სადაც ძირეული მასალა ისტორიულად იგივე ჩანს, რაც დიდოურ ენათა ლ': ლ'←ქა...). გაქვავებულ პრეფიქსად სხვა აფიქსი, გარდა გრამატ. კლასისა, დიდოური ჯგუფის ენებში არაა მოსალოდნელი, — ისტორიულად ზმნას პრეფიქსად მხოლოდ გრამატ. კლასის ნიშანი ჰქონდა.

გამოყოფილ პრეფიქსთა თ თანხმოვანი დ-საგან მომდინარე ჩანს (თ←დ): ეს უკანასკნელი მომდევნო ფშვინვიერი ლ'-ს გავლენით უნდა იყოს დაყრუებული: თი-ლ'-ა←*დი-ლ'-ა... წარმოდგენილ მასალაში მეოთხე გრამატ. კლასის ეს ნიშნები მათი განზოგადების საფუძველზე შემორჩენილი ნიშნებია...¹ მიცემა ზმნა წარსულში გრამატ. კლასებს განარჩევდა.

როგორც ვხედავთ, IV გრამატ. კლასის დ ნიშანი ზმნაშიც დასტურდება.

ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში ისტორიულად IV გრამატ. კლასის დ ნიშნის არსებობის დასამტკიცებლად კიდევ მრავალი მაგალითის წარმოდგენა შეიძლება. ჩვენ აქ სხვაზე ვერ შევჩერდებით².

ვფიქრობთ, ზემოთ წარმოდგენილი მასალაც კი გარკვევით მიუთითებს იმაზე, რომ ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენა-კილოებში ისტორიულად მეოთხე გრამატ. კლასის ნიშნად დ გვქონდა.

ანის შემდეგ გასარკვევი რჩება მეორე საკითხი: რამდენად შესაძლებელია დავუშვათ დ კლასის ნიშნის არსებობა ცხოველის სახელში?

ცნობილია, რომ ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში, როგორც წესი, ცხოველი მესამე კლასშია, — ბ ნიშნით გადმოიცემა. ამიტომ, თითქოს, მართლაც, მოსალოდნელი იყო ცხოველის სახელის ფუძეში ბ ნიშანი გვექონოდა გაქვავებული. ჩვენს საანალიზო ფუძეში ასე არაა: ნიშნად დ (IV კლასის ნიშანი) გვაქვს. გამოდის, რომ ცხოველი (მამალი თხა) IV კლასში შედიოდა. იყო თუ არა ასე?

არის ფაქტები, რომელნიც მიუთითებენ, რომ ცხოველი არა მარტო მესამე კლასში შედიოდა, არამედ მეოთხეშიც (მაგრამ უსულო საგნებთან ერთად ორსავე შემთხვევაში!). ასე: მაგალითად:

1. მეოთხე გრამატ. კლასის დ და მისი კორელატი რ გაქვავებული სახით გვხვდება ცხოველთა სახელებში. შდრ.:

ბოთლიხ. თა-ნ-წა (←*და-ნ-წა) 'ჭიანჭველა'

ხუნძ. წუ-ნ-წ-რა (←*დუ-ნ-წ-რა)

¹ შდრ. მსგავსი მასალა სახელებშიც:

ხუნძ. (ანწუხ. დიალ.): დ უ-რ-ს', კაპუჭ. დ უ-რ-ს ა (ბეჟ.), ჰინუხ. დ უ-რ-ს ა 'სიძე'.

და ხუნძ. (ანწუხ.) ნ უ-ს' 'რძალი'.

დ უ-რ-ს'... და ნ უ-ს' ფუძეები ერთმანეთთან ისეთსავე მიმართებაში ჩანს, როგორშიც ხუნძ. ვა-ც—ა-ც 'ძმა', 'და', ვა-ს'—ა-ს' 'ვაყიშვალი', 'ქალიშვილი' და მისთ. ამ მასალის მიხედვით, თითქოს, არაა შეუძლებელი დ და ნ ისევე განსხვავებული კლასის ნიშნები იყოს, როგორც ვ და ა. აღნიშნული ნ-სებური კვალიფიკაცია უნდა მიეცეს ნ თავსართებს ნ უ-ს'-ის ტიპის სახელებში: ხუნძ. ნა-ქო 'მუხლი'... ანდ. ენების: ნი-ქა, ნი-ქა, ნი-ქუ, ნი-ქო 'მუხლი'... ლაქ. ნი-ც 'ხარი'... ლეზგ. ნა-სუ 'ყველი'...

² საკითხი დაწვრილებით სპეციალურ წერილში გვექნება წარმოდგენილი

დიდ. რე-ც-ენ¹
ჰუნზიბ. ჰუ-ც-ო²

მეოთხე გრამატ. კლასის ოდინდელი დ-ს შემცვლელი ექსპონენტები: რ და ნ გვხვდება ისეთ ფუძეებში, რომელთაც გრამატ. კლასი გარკვევით ორ-მაგად აქეთ ნაწარმოები:

ა. ქამალ. ბე-ჩა (←ბე-ქა) — ხუნდ. ბო-რო-ხ³ (←ბო-რო-ქა ←ბო-რო-ქაა),
ანდ. ბე-რ-ჩა (←ბე-რე-ჩა←ბე-რე-ქა 'გვე-ლი' (დაწვრ. იხ. გვ. 432).³

ამგვარი აგებულებისა უნდა ყოფილიყო ანდ. ჰო-რ-ჰინ 'დეკეული', ასევე, კარატ. ჰე-რ-კაშ-ა, ანდ. ჰი-ნ-კაუ (←ჰი-ნ-კაშა), ბოთლიხ. ჰი-ნ-კაშ-ა, ახვახ. ი-ნ-კუ-ტი (←*ი-ნ-კაშ-ატი), ხუნდ. ჟუ-ნ-კა (←*ჟუ-ნ-კაშა), კაპუჭ. ყა-ყო (ტლად. ←*ყა-ნ-ყო), ჰუნზიბ. ყა-ყუ (←*ყა-ნ-ყო) 'თაგვი'...⁴ (დამატებით იხ. გვ. 434—435).

საკითხის გადასაწყვეტად ჩვენთვის ამჟამად განსაკუთრებით საყურად-ღებოა შემდეგი ფაქტი:

მამალი ცხვარი ამჟამად ანდიურ ნებში ბ (III) კლასშია, მაგრამ ამ ცხოველის სახელის ფუძეში IV გრამატ. კლასის რ ნიშანია გაქვეავებული:

ბოთლიხ. რი-ხა 'მამალი ცხვარი' 'ფარა ცხერისა'
ლოდობ. რი-ხა " "
კარატ. რი-ჰა⁵ " "

რ-ი რომ აფიქსური მასალაა, დასტურდება დიდოურ ენათა უპრეფიქსო ფორმებითა და კომპოზიტებით. შდრ.:

კაპუჭ. ხ-ო-ე (მრ. ხ-ო-ე-ბო) 'მამალი ცხვარი'
დიდ. ბეტ-ლუ " "
ხვარშ. ბეტ-ყუ (საკ. ხვარშ.), ბეტ-ყუ (ინხ., სანტლ.),
ბუტ-ყუ (ხვანინ., კვანტლ.) " "
ჰინუხ. ბეტ-ყუ " "

ისტორიული თვალსაზრისით დიდოური ფუძის დ-უ (ბეტ-ლუ) და სხვა-თა ყ-უ იგივე ძირის შემცველი ჩანს, რაც ანდიურ ენათა ხ-ა და კაპუჭური

¹ ბოთლიხური და ხუნძური მასალა მომავლად ტ. გუდავამ, ხოლო დიდოური—დ. იმნა-იშვილმა, რისთვისაც მათ მადლობას მოვასხენებ.

² შდრ. ქართ. ჰინჭველი-ი ← *დი-ნ-ჭე-ელი-ი, ქართ. ფუ-ტ-კ-არ-ი და სხვ., სადაც გრამატ. კლასის ნიშნად დ (→ტ) გვაქვს!

³ ხუნძურ ფუძეში რო (ბო-რო-ხ³) ილ. ცერცვაძეს გრამატ. კლასის ნიშნად აქვს მიჩნე-ული, ანდიურში ამვე ფუნქციის აფიქსად -რე-ს გამოყოფს (*ბე-რე-ქა—ბე-რ-ქა—ბე-რ-ჩა). იხ. მისი: ანდიური ენის ფონეტიკის საკითხებისათვის: იბერ.-კავკ. ენათმეცნ., გვ. 277, 300—301.

⁴ შდრ. არჩ. ნო-ყ-ონ 'თაგვი'; აგრეთვე, კაპუჭ. ყა-ყ-ო (ხაშ. ბეყ.), ხვარშ. ყა-ყ-ა (საკ. ხვარშ., სანტლ.), ყა-ყ-ა (ხვანინ., ინხ., კვანტლ.), ჰინუხ. ყა-ყ-ე, დიდ. ყა-ჟი (→ყა-ჟი-ი)... ლაკ. კ-ულუ, 'თაგვი'... დამატებით იხ. ტ. გუ და ვა. ქართულ-ხუნძური ლექსიკური შეხვედრების შესახებ, გვ. 706.

⁵ რ-ს ინარჩუნებს მრ. რცხვის ფორმებიც: ბოთლიხ. რი-ხ-ე, ლოდობ. რი-ხ-ე, კარატ, რი-ჰ-ე-ე.

-ხ-ო (ამოსავალი სწორედ ლ-თანხმოვნიანი ოდენობა უნდა ყოფილიყო: *ლა—ხა—ხო..).

ბეტჱ-, ბუტჱ- ფუძე მატერიალურად სხვა რიგის ფუძეა: ძირად აქ ტჱ გამოიყოფა: ბე-ტჱ-, ბუ-ტჱ-. ბე- გრამატ. კლასის ნიშანია. ეს ფუძე მამალი ცხვრის გადმოსაცემად ცალკეც გვხვდება დიდოურ ენებში. შდრ.:

ხვარშ. ბე-ტჱე (საკ. ხვარშ.) 'დაკოდელი ბი-ტჱ (სანტლ.) 'ცხვრის ფარა'
მამალი ცხვარი'

დიდ. ბე-ტჱ

მეოთხე გრამატ. კლასის რ პრეფიქსი დასტურდება მამალი ცხვრის ახ-ვახურ სახელშიც: რ უ-ცაუ (ნიშნავს ცხვრის ფარასაც). სხვა ანდიურ-დიდო-ურ ენებში ის ზ კლასითაა შეცვლილი. შდრ.:

ბაგვალ. ბე-ცაურ	'მამალი ცხვარი'	'ფარა ცხვრისა'
ჭამალ. ბო-ცაა-ტჱდაა	"	"
ტინდ. ბო-ცა-არ	"	"
კაპუქ. ბო-წი	'ცხვარი'	"

აქ წარმოდგენილ რ-პრეფიქსიან მაგალითებში, ჩვენი აზრით, ისეთივე ვითარებასთან გვაქვს საქმე, როგორც ლაკურის დუშ ('გოგო', 'ქალიშვილი') ფუძეშია დადასტურებული: გოგო, ქალიშვილი ლაკურში ამჟამად მესამე გრამატ. კლასშია მოქცეული, მაგრამ მათი აღმნიშვნელი სახელის ფუძეში მე-ოთხე გრამატ. კლასის დ ნიშანია გაქვევებული¹.

შეიძლება ექვი გაჩნდეს: საანალიზო სახელები მამალი ცხვრის გარდა ცხვრის ფარასაც გადმოსცემენ. იქნებ ამ სახელების პირველადი მნიშვნელობა ეს უკანასკნელი იყოს და, შესაბამისად ამისა, რ პრეფიქსი მრ. რიცხვის II კლასის ჩვეულებრივი ნიშანი იყოს,—ცხოველებისთვის რომაა გამოყენებული?

ასე არ ჩანს. ანდიური ჯგუფის სხვა ენებში: ბაგვალურში, ჭამალურში, ტინდიურში, ასევე, ახლობელ დიდოურ ენებში: კაპუქურ-პუნზიბურში, ხვარ-შიულში ცხვრის ფარისათვის ზ კლასნიშნით წარმოდგენილი სახელებია გამო-ყენებული, რაც მხოლოობითი რიცხვის III გრამატ. კლასის ნიშანია. ამგვარი ფორმების პირვანდელი დანიშნულება, როგორც აქედან ჩანს, უნდა ყოფი-ლიყო მამალი ცხვრის (მხოლოობითი რიცხვის სახელის) აღნიშვნა და არა ცხვრის ფარისა.

მსგავსად ამისა, რ-თანხმოვნიანი მასალაც თავდაპირველად მხოლოობი-თისა უნდა ყოფილიყო. ცხვრის ფარის აღსანიშნად ის შემდეგ უნდა იყოს გამოყენებული. გარდა აღნიშნულისა ამას გვაფიქრებინებს ისიც, რომ საანა-ლიზო ფორმებს მრავლობითი რიცხვის ნიშანი არ გააჩნიათ, მხოლოობითის ფორმებს წარმოადგენენ (ისეა, როგორც ქართულში გვაქვს: ცხვარი 'ერთი ცხვარი'—ცხვარი 'ცხვრის ფარა')².

¹ იხ. ვ. თოფურია, გრამატიკული კლასები და მათი ექსპონენტები ლაკურ ენაში, გვ. 180.

² წარმოდგენილი მაგალითების მიხედვით ანდიურ-დიდოური ენები ცხვრის ფარის (მრავალი ცხვრის, ცხვრების) აღსანიშნად, ჩვეულებრივ, მამალი ცხვრის სახელს იყენებენ (და არა დედალისას). როგორც ჩანს, ფარა, სიმრავლე ცხვრისა მითითებულ ენათა მატარებელი საზოგადოების ცნობიერებაში მამალ ცხვარს უკავშირდებოდა. საყურადღებო ფაქტია კულტურ-რის ისტორიის თვალსაზრისით! მოსალოდნელია მსგავსი ფაქტები სხვაც დადასტურდეს.

კი მაგრამ, მითითებულ ენებში აღრინდელ საფეხურზე იქნებ მრავლობითშიც ოთხი გრამატ. კლასი გვექონდა მსგავსად ანდიურისა?

ასეთ შემთხვევაში მხოლოდობითის ბ (III) კლასის ობიექტი მრავლობითშიც ბ (III) კლასში გვექნებოდა, რ (IV) კლასისა კი—რ (IV) კლასში. და ამის მიხედვითაც უნდა დავასკვნათ, რომ ნამალი ცხვარი რ-თავკიდურიანი ფორმების შემცველ ენებში რ (IV) კლასში იყო, ხოლო ბ-თავკიდურიანი მასალის შემცველ ენებში ბ (III) კლასში.

ასე, რომ თითქოს არ უნდა ვცდებოდეთ, როცა ვამბობთ, რომ მამალი ცხვარი ზოგ ანდიურ ენაში (ბოთლიხური, ღოდობერიული, კარატული... ახვახური) IV გრამატ. კლასში უნდა ყოფილიყო და III გრამატ. კლასში შემდეგაა მოქცეულიო.

ზემოთ თქმულის შედეგად ასეთ დასკვნამდის მივდივართ: მამალი თხა, მამალი ცხვარი წარსულში მეოთხე გრამატ. კლასის რ ნიშნით ყოფილა გადმოცემული. ამავე კლასში ყოფილა გველი, ჭიანჭველა, ხარი და სხვა ცხოველები.

იქნებ ამ დროის ვითარებას ეხმაურებოდეს ფაქტები, რომ წახურულში ნიანგი, ხოლო ლაკურში ობობა მეოთხე გრამატ. კლასის ობიექტებადაა მიჩნეული¹.

როგორც ჩანს, მეოთხე გრამატ. კლასის არე უფრო ფართო იყო, ვინემ ახლაა,—მასში ნივთებს გარდა ცხოველებიც შედიოდა, ე. ი. ისე იყო, როგორც მესამე კლასში გვაქვს ამჟამად. ეს სწორედ ასე იყო მოსალოდნელი; თუ კლასიფიკაციას ღირებულების თვალსაზრისი ედვა საფუძვლად:

ღირებულების (მნიშვნელობის) თვალსაზრისით კლასიფიკაციის დროს შესაძლებელი უნდა ყოფილიყო ცხოველი ცხოველსაც შედარებოდა და საგანსაც, შედეგად რომელსამე საგანსა და ცხოველს დაახლოებით ერთნაირი შეფასება მისცემოდა და ერთ ჯგუფში (ერთ კლასში) მოხვედრილიყო, სხვადასხვა შეფასების ცხოველი და საგანი კი—სხვადასხვა ჯგუფში (სხვადასხვა კლასში).

ძველი კლასიფიკაცია ამჟამად, ცხადია, არსებითად მოშლილია. ხუნძურ ანდიურ-დიდოურ ენებში მეოთხე (დ, რ, ნ...) კლასის ცხოველების ერთი ჯგუფი მესამე (ბ) კლასშია მოქცეული... ცხოველები ამჟამად, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, ამ ენებში ერთ კლასშია გაერთიანებული,—III კლასში, მომხდარია უნიფიკაცია. უნიფიკაციის განვლილ პროცესზე კარგად მიუთითებს გრამატ. კლასების ორმაგი წარმოება, საიდანაც ჩანს, რომ ზოგი ცხოველი მეოთხე კლასში იყო (დ, რ, ნ-თი აღინიშნებოდა) და მესამე კლასში გადმოსულა (ბ ნიშნით აღინიშნება). შდრ. ხუნძ. ბო-რო-ხ და სხვ.

აღნიშნული უნიფიკაცია ობიექტთა გადაფასების შედეგია,—ადამიანის აზროვნების განვითარებითაა გამოწვეული.

ამგვარად, ზემოთ დასმულ ორივე კითხვაზე პასუხი დადებითია:

მეოთხე გრამატ. კლასის ნიშნად ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში ისტორიულად დ დადასტურდა. ამავე დროს აღმოჩნდა, რომ დ (—რ, ასევე ნ...) ნიშნით (IV გრამატ. კლასის აფიქსებით) გადმოიცემოდა ცხოველთა ერ-

¹ ე. ჯვირანიშვილი, გრამატიკული კლასები წახურულსა და რუთულურ ენებში იბერ.-კავკ. ენათმეცნ., V, გვ. 451—452. ვ. თოფურია, გრამატ. კლასები და მათი ექსპონენტები ლაკურ ენაში, გვ. 172.

თი ნაწილი (კერძოდ, მამალი თხა) ისევე, როგორც ეს ქართველურ ენებში გვაქვს (კერძოდ, ბატკან, თიკან ფუძეებში).

ამის შემდეგ, ვფიქრობთ, შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ ანდიურ-დილოურ ენათა ტი-გა, ტე-ქა, ტუ-ქა... ფუძეებში ტი-, ტე-, ტუ- ისევე, როგორც ქართულ -თიკ (*ბა-თიკ-ან, თიკ-ან) ფუძეში თი- გრამატ. კლასის ნიშანია.

შემოთ ჩვენ დავადასტურეთ, რომ ამ ფუძეთა ძირეული მასალაც (კ—გ, ქ...) საერთოა. ამის შემდეგ ვფიქრობთ, არ იქნება უსაფუძვლო თუ ვიტყვოდით, რომ თიკ და ტიგა, ტექა, ტუქა... ფუძეები ქართველურსა და ანდიურ-დილოურ ენებში საერთო მარტივი ფუძეებია. მათი სემანტიკური სხვაობა მეორეულია.

ამოსავალი ერთეული ამ ფუძეებისათვის გ-თანხმოვნია ვარიანტი უნდა იყოს:

ტი-გა ← *დი-გა... ტე-ქა ← *დე-ქა ← *დე-გა...

თი-კ ← *დი-კ ← *დი-გ...

ქართველური და დაღესტნური ენების მასალათა ურთიერთ შეპირისპირებამ ქართული ფუძის ისტორიის გათვალისწინების საშუალება მოგვცა: საანალიზო ფუძის ძირეული მასალის ამოსავალი სახე დაღესტნურ ენებში აღმოჩნდა დაცული, გრამატ. კლასის დ პრეფიქსი ცხოველის აღმნიშვნელ ფუძეში ორივეგან დადასტურდა, ფუძეები ისტორიულად საერთონი აღმოჩნდნენ. ფაქტი საყურადღებოა ქართველური და დაღესტნური ენების ისტორიული ნათესაობის თვალსაზრისით.

Э. А. ЛОМТАДЗЕ

НЕКОТОРЫЕ ОБЩИЕ КОРНЕВЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ В ИБЕРИЙСКО-КАВКАЗСКИХ ЯЗЫКАХ

Резюме

1. В иберийско-кавказских языках для обозначения слова «теплым» прослеживается корень -х-. Ср. груз. за-р-х-ул-ი, мегр. за-г-х-ул-ი, сван. lu-р-х-и, абхаз. а-р-х-ә-п 'лето' («теплое время года»), а-р-х-а-га 'теплота', а-р-х-а 'теплый', бацб. d-a-р-х-е" 'горячий', вост. кист. do-v-x-u" 'теплый', 'горячий', dno-x-dalar 'треть', авар. х-ип, х-ип-аб, хварш. le-xə-u (собств. хварш.), lu-xə-u (квантл.), li-xə-u (хванн.), lə-xə-u (сантл., инх.), гинух. be-x-ɬe-s, капуч. bi-x-o (глад.), гунзиб. бə-xə-u 'теплый'.

Элемент p, выступающий в основах вместе с -х- в ряде языков, по происхождению, надо полагать, является показателем третьего грамматического класса (p ← b) и, повидимому, представляет собой древний общий аффикс этих языков.

2. Груз. *т х е в а l-i* 'раба', а также *-хе* и *-рхе-* словообразовательные аффиксы женских фамилий в мегрельском диалекте запского языка и грузинских диалектах (ниж.-имеретинском, гурийском), связываются с мегрельским *х-аl-а* 'рождать' (*х-ап-с* 'рождает'). Корневым элементом этих слов и аффиксов надо считать согласный *q*, являющийся, по всей вероятности, обще-иберийско-кавказским корнем; ср.: капуч. 'а-*q*-о, гунзиб. 'а-*q*-е 'жена', 'а-*q*ә-и 'самка', хварш. 'а"-*q*ә-и (собств. хварш., хваин.), 'а-*q*ә-и (квантл. инх.), дид. а-*q*-i-j-и 'самка', гинух. 'а-*q*-i-li 'женщина'... ботлих. *wa*"-ха, годоб. *wa*-ха", цахур. *wu*-хи 'родила', лезг. *ха-па* 'родила', 'родился', арч. *q-ап kwes*, *q-ап dekes* 'рождать', *q-оп-erti* 'родила'...

Первоначальным значением корневого элемента *х ← q* в упомянутых языках, повидимому, было 'рождать', 'родивший', 'порождающий'. Начальный *р ← *b* в груз. *-р-х-с* (*← *р-q-ев*) надо считать аффиксом грамматического класса.

3. В основах груз. *ba-t-k-an* (**ba-ti-k-an → *ba-ti-k-an*), *ti-k-an*, мегр. *ba-t-k-* (*← *ba-ti-k ← *ba-ti-k*) в качестве корня выделяется согласный *k*, являющийся генетически тождественным корням *k* (*—k*) и андийско-диндойских языков Дагестана. Ср.: анд., ботлих., карат., ахвах. *tu-ka*, годоб., тинд. *tu-k*"а, хварш., дид. *te-ka*, капуч.-гунзиб. *ti-ga* 'козел'.

В упомянутых основах кроме начального *ba-*, показателями грамматических классов надо признать префиксы *ti-*, *tu-*, *te-*, *ti-*, согласные элементы которых, повидимому, получены от *d* (*-ti-k ← *di-k*, *tu-ka ← *du-ka...*). Согласный *d* в качестве показателя четвертого грамматического класса в прошлом был характерным для аварско-андийско-диндойских языков, так же, как и для восточных дагестанских языков.

3. თოფურია

ნამყოს სახეობათა საერთო ნიშნისათვის ქართულში¹

ნამყოს ოთხი სახეობაა ქართულში ცნობილი: უწყვეტელი, წყვეტილი, თურმეობითი I და თურმეობითი II. ამათგან ძირითადად მიჩნეულია წყვეტილი, რამდენადაც იგი ემყარება ზმნის ძირს ან პირველადს ფუძეს. მეორე თურმეობითი იგივე წყვეტილია, ოღონდ უკანასკნელის ვნებითი გვარის სახეობას წარმოადგენს. წარმოებით განსხვავებულია ერთმანეთისაგან უწყვეტელი და თურმეობითი პირველი: ისინი სხვადასხვა ფუძეს იყენებენ.

1. როგორც დადგენილია, წყვეტილი ორი სახით იხმარება: უნიშნოდ ან ნართაული -ი-თ და -ე სუფიქსით.

უნიშნოს შეუძლია დაირთოს უფუნქციო -ი. ასეთი ზმნები რაოდენობით მცირეა. მათი ფუძე ან უმარცვლოა, ან კუმშვადია. -ე სუფიქსით იწარმოება ფუძეუკუმშველი ზმნები. მათი რაოდენობა განუსაზღვრელია.

ნიმუში: ძვ. ქართ.	გარდამავალი და ახ. ქართ.	ძვ. და ახ. ქართ.
შეგვარ	შეგვარ-ი	ვნახე
შეჭვარ	შეჭვარ-ი	(ჭ)ნახე
შეკრა	შეკრა	ნახ-ა
შეგვარ-თ	შეგვარ-ი-თ	ვნახე-თ
შეჭვარ-თ	შეჭვარ-ი-თ	(ჭ)ნახე-თ
შეკრ-ეს	შეკრ-ეს	ნახ-ეს
ფუძეა: შეკარ		ნახე

ფუძე კარგადაა შემონახული არა მარტო I და II პირში, არამედ ძველი ქართულის ბრძანებითის III პირშიც: შეკარ-ნ, ნახე-ნ. ფუძისეული -ე სუფიქსი მოკვეცილია III პირის -ა და მრ. რიცხვის -ეს ბოლოსართთა გავლენით: ნახე+ა → ნახ-ა, ნახე+ეს → ნახ-ეს².

ამგვარად, წყვეტილის ნიშნებია: 0 (ნული), უფუნქციო -ი და სუფიქსი -ე.

2. თურმეობითი მეორე იმეორებს წყვეტილის ფუძესა და ბოლო ნიშნებს, განსასხვავებლად აქვს ვნებითის ე- თავსართი; მაგ.:

შეგვარ ან შეგვარ-ი	ვენახე
შეჭვარ ან შეჭვარ-ი	ენახე
შეკრა	ენახა

აქაც იგივე 0 (ნული), უფუნქციო -ი და -ე სუფიქსია, რაც წყვეტილში გვაქვს.

¹ ამოღებულია სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო სესიაზე 1954 წლის 23 ნოემბერს წაკითხული მოხსენებიდან: „მწკრივის ზოციერთი საკითხისათვის ქართულში“ (სამეცნიერო სესიის თეზისები, 1954, გვ. 125—126).

² სვანური ენა: ზმნა, 1931, გვ. 142—143.

ამ ნიშანთაგან -**ო** ფონეტიკურ ნიადაგზე აღმოცენებული თანხმოვანთ-გასაყარი ბგერაა, შემდეგ ნართაულად ქცეული¹. რაც შეეხება -**ე** სუფიქსი იგი სამეცნიერო ლიტერატურაში აღდგენილია და მის პირველ სახედ ***ევ** არის გამოცხადებული. ნ. მარს -**ევ** დაკავშირებული აქვს **ესვა** ზმნის სპირანტულ სახესთან ***ჰვ**² და მეშველ ზმნად მიიჩნევს. ნ. მარის ეს მცდარი შეხედულება უკუგდებულია დასახელებულ რეცენზიაში (გვ. 302—304). -**ე** სუფიქსის წარმომავლობას -**ევ**-ისაგან ასაბუთებს გ. როგავა ქართული დიალექტებისა და მეგრულის მონაცემთა ღრმა ანალიზის საფუძველზე. წამოყენებული დებულება მას შესაძლებლობას აძლევს ახსნას III პირის -**ო** სუფიქსისა და კავშირებითის -**ო** საწარმოებელი ნიშნის შედგენილობა³. მაგრამ არის რიგი დაბრკოლებები, რომელთა გათვალისწინება საჭიროა.

3. უწყვეტელი, -დ სუფიქსიანია თუ -**ოდ** სუფიქსიანი, XII საუკუნიდან გათანაბრებულია: მას ან **არ** დაერთვის, ან დართული აქვს უფუნქციო -**ი** მაგალითად:

ვიხარებდ ან ვიხარებდ- ი	ვიქმოდ- ი
იხარებდ ან იხარებდ- ი	იქმოდ- ი

ძველ ქართულში -**დ**-ონიანი და -**ოდ**-იანი გათიშული იყო ერთმანეთისაგან: პირველს შეიძლება ჰქონოდა ნართაული -**ი**, ხოლო მეორეს აწარმოებდა -**ე** სუფიქსი⁴, რომელიც ორივე რიცხვის III პირში ხმოვნით დაწყებული სუფიქსის გავლენით იკვეცებოდა⁵ ამგვარად გვქონდა:

ძვ. ქართ. დ სუფიქსიანი	ძვ. ქართ. ოდ სუფიქსიანი:
ვიხარებდ ან ვიხარებდ- ი	ვიქმოდ- ე
იხარებდ ან იხარებდ- ი	იქმოდ- ე
იხარებდ- ა	იქმოდ- ა
ვიხარებდ- ი-თ	ვიქმოდ- ე-თ
იხარებდ- ი-თ	იქმოდ- ე-თ
იხარებდ- ეს	იქმოდ- ეს
ფუძე: იხარებდ	იქმოდ- ე

ფუძე დაცულია ბრძანებითის II და III პირში:

იხარებდ	იქმოდე
იხარებდ- ი-წ	იქმოდე- წ

ჩანს, უწყვეტლის ფუძეს იგივე ნიშნები დაერთოდა, რაც წყვეტილს⁶ **ო** (ნული), უფუნქციო -**ი** ან სუფიქსი -**ე**.
 (-**ე** ბოლოსართი. არ არის შემონახული XII საუკუნიდან სამწერლობო ენაში და არც დიალექტებში, გარდა თუშურისა, სადაც -**ი** ნიშნიანთა პარალელურად -**ე** სუფიქსიანი ფორმები იხმარება; მაგ.:

¹ უფუნქციო (ნართაული) -**ი**-ს შესახებ: არნ. ჩიქობავა, რეცენზია ნ. მარსის ძველი ქართული ლიტ. ენის გრამატიკისა: მიმომხილველი, 1926, გვ. 319; ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 439.
² ნ. მარსი, Грамматика др.-лит. грузинского языка, 1925, §§ 152, 153, 179 და სხვ.
³ გ. როგავა, აორისტიკა და კავშირებით მეორის ზოგ აფიქსთა გენეზისისათვის -**ევ**: სუფიქსთან დაკავშირებით ქართულსა და მეგრულში: საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. VI, № 8, 1945, გვ. 647—655.
⁴ მოვლენა დადგენილი აქვს. ა. შანიძეს წერილში: მწკრივთა მოძღვრებისათვის ქართულში. I. სამი მწკრივის წარმოების თავისებურებანი ძველს ქართულში: საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. VI, № 10, 1945, გვ. 834—844. ნ. აგრეთვე მისი ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 434—436, 455—456.

სტევხდე	ზდევბდე	დგვებოდე
სტევდე	ზდებდე	ზდგებოდე.
სტევდ-ა	ზდებდ-ა	დგებოდ-ა და სხვ. ¹

მოხეურში დაცულია -ე სუფიქსი -ოდ-თან ერთად, როგორც ეს -ოდ-ე ფორმანტი დაერთვის წყვეტილის ფუძეს II პირში (იშვიათად III პირშიც) და გამოხატავს თხოვნითს ბრძანებითს: გააკეთოდე! მითხროდე! (მაიყვანოდეს!)...² აგრეთვე მაგალითები ტექსტებიდან: უთხროდე მამაშენსაო, ლუდი ადუღას წამზედა... სიმონა, ეს კოტიას მის ცოდე... თუ არ ჰკმაინებს საქმელი, დო დაუხსოდეთ ჯამზედა... სარკეში ჩაიხედოდეთ, წვერი იპარცეთ ყბაზედა და სხვ.³ ეს ფორმა ალ. ყაზბეგს არცთუ იშვიათად აქვს გამოყენებული დიალოგის დროს: ბატკნებს უყურეო, სიცხეში ყინულზედ არეკოდეო (II, 69) და სხვ.⁴ შდრ. ფშაური -ოდ-ი და თუშური და ხევსურული -ი-დ-ი სუფიქსებიანი თხოვნითი ბრძანებითი: დაიწეროდი, გადსტეხოდი (ფშ.) და გაღლესიდი, ღნახიდი (თუშ., ხევს.)⁵.

საფიქრებელია, რომ ცოცხალ მეტყველებასა და ხალხურ ლექსებში დაცული ფორმები: „ბრძანებოდდე, ჩამოირბენდე (საქმე რომ არა გკონდეს რა, ჩამოირბენდე ჩვენსაო), მომიტანდე, შემასმევედე“ და მისთ. იგივე უწყვეტელი უნდა იყოს, რომელიც შემოგვრჩა ბრძანებითის სახით, და არა კავშირებითი, როგორც ეს გარეგნულად ჩანს⁶.

ამგვარად, უწყვეტლის ნიშანი -ე დღესაც შემონახულია აქა-იქ. ეტყობა, იგი სავსებით არ გადაშენებულა.

4. თურმეობითი I ორგვარად იწარმოებოდა ძველ ქართულში: უნიშნოდ (-ჲგ და -ამ სუფიქსიანები) და -ი-ე ბოლოსართებით; მაგ.:

დაუხატავ	დაუწერიე	მას მე
დაუხატავ	დაუწერიე	მას შენ
დაუხატავ-ს	დაუწერიე-ს	მას იგი და სხვ.

ანალოგიური წარმოებისა იყო სტატიკური ზმნები აწმყოში:

ვჭონიე	შდრ. ჰღვძავ-ს
ჭონიე	სძინავ-ს
ჭონიეს	ჭშორავ-ს და სხვ.

-ი-ე სუფიქსებიდან -ე უკვე ცოცხალი აღარ არის, არც გადმონაშთის სახით შენახულა სადმე. მისი ადგილი ყველგან მეშველმა ზმნამ დაიჭირა:

დაუწერი-ვარ	ვჭონი-ვარ
დაუწერი-ხარ	ჭონი-ხარ
დაუწერი-ა	ჭონი-ა

¹ ა. შანიძე, S₂ და O₃ ქართულ ზმნებში, 1920, გვ. 158—162; შდრ. თ. უთურგაიძე, Гушинский диалект грузинского языка, 1954, გვ. 10.

² ოთ. ქაჯაია, Мохевский диалект грузинского языка, 1954, გვ. 16; აგრეთვე კ. გუგუშვილი, მოხეური კილო.

³ ამოღებულია ივ. ქავთარაძის მიერ ადგილობრივ ჩაწერილი ტექსტებიდან.

⁴ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკა, საფ. გვ. 211; ივ. ქავთარაძე, მოხეური კილო ყაზბეგის ენაში: თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, XXXV b, 1949, გვ. 94.

⁵ ა. შანიძე, S₂ და O₃, 156, 161, 167.

⁶ შდრ. ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 437. შდრ. სვანური ენა, გვ. 173.

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ძველ ქართულშივე III პირში -ა სუფიქსი არცთუ იშვიათად გვაქვს; მისი გავლენით -ე მოკვეცილია; მაგ.:

დღესა შინა ერთსა რაჲ მკონ, მიმიცემია: ხანძთ. ნა₂₅
 მიცვალბულთა მამათათჳს ხანძთაჲ განმიწესებია: იქვე, იღ₂₅
 მირჩევიან შესუნაჲ წამლისაჲ: კიმ. I, 170₃₀
 ათშუდმეტი წელი დაუყოფია სახლსა შინა ჩემსა: იქვე, 164₁₀
 მიუღებია ნიჭი იგი: არიმათ. 46₃₃ და სხვ.

მაგრამ I და II პირში -ე დაცულია, მეშველი ზმნა ბავს არ იჩენს.

თურმეობითი I-ის -ი-ე ნიშნები დაშლილია და -ი- და ხოლმეობითის -ი ისტორიულად ერთ და იმავე ოდენობად არის გამოცხადებული¹. რაც შეეხება -ე-ს, მის შესახებ სხვადასხვა აზრი არსებობს. ნ. მარის მტკიცებით -ეს ბადალია არს მეშველი ზმნისა და გვევლინება განსაკუთრებით აღწერითსა და შედგენილ ზმნებში². ამის საფუძველს ის უთუოდ იმაში ხედავდა, რომ -ეს დაბოლოების ადგილი შემდგომ ა(რს) მეშველმა ზმნამ დაიჭირა. მაგრამ მოსაზრება რომ ძირშივე მცდარია, ეს თუნდაც იქიდან ჩანს, რომ -ეს მთლიანი სუფიქსი კი არ არის, არამედ შედგენილია -ე- ელემენტისა და III სუბიექტური პირის -ს ნიშნიხაგან.

შეიძლებოდა კაცს -ე მეშველ ზმნად მიეჩნია და სვანური ენის -ი მეშველ ზმნასთან (ხე-ი, ხ-ი, ლ-ი) დაეკავშირებინა, მაგრამ ის გარემოება, რომ -ე III პირში იკვეცება (დაუწერი-ა...) და თანაც მეშველი ზმნა აქ მოსალოდნელი არ არის, ამ ვარაუდზე ხელს აგვადებინებს.

-ა სუფიქსის გენეზისის შესახებაც თანხმობა არ არის. ნ. მარი და ა. შანიძე მას არს ზმნის შეკვეცილ სახედ თვლიან³, მაგრამ ა. შანიძისავე სიტყვით იგი „ზოგ შემთხვევაში მრავლობითის ფორმიდან მოდის [ჰგონი-ა(ნ)] და ვარეგნულად არს მეშველი ზმნის შეკვეცილ სახეს ჰგავს“⁴. გამოდის, რომ -ა უმეტესად არს ზმნის თავიკიდური -ა-ნია, ზოგჯერ კიდევ მრ. რიცხვის -ან სუფიქსის ნაშთია. თუ მოვიგონებთ, რომ სტატიკური ზმნები და თურმეობითები ისტორიულად მჭიდრო კავშირში არიან ერთმანეთთან და ცვლავანვითარებას ერთ დროულად და ერთნაირად განიცდიან, მაშინ, ცხადია, -ა-ს გენეზისის სხვადასხვაგვარი ახსნა გაუმართლებელია. ისიც გასათვალისწინებელია, რომ ძველ ქართულში ჰგონი-ე და მისთანა სტატიკური ზმნები მრავლობითში ან სულ არ იხმარება ან მეტად იშვიათად და ამგვარი იშვიათი ფორმებისაგან რომ ხშირი ფორმები იყოს მიღებული -ნ-ს მოკვეცივით, მეტად საეჭვო ჩანს. ნუ დაგვაიწყდება, რომ ძველი ქართულის ჰრქჳან და მსგავსმა ფორმებმა მეოცე საუკუნემდე მოაღწიეს ისე, რომ -ნ-ს მოსაცილებლად ჩარევა გახდა საჭირო. (ესეც არ იყოს, -ე სუფიქსი დაიკარგა -ა-ს გავლენით, მეშველ ზმნას კი, თუნდაც შეკვეცილი სახით წარმოდგენილს, ფუძისეული ხმოვნის მოკვეცვა არ შეუძლია (მაგ.: ხე-ა, მზე-ა). ამჟამად, რომ თურმეობითის -ა პირვანდელი წარმოშობით მეშველი ზმნა არ არის. იგი ასეთად გააზრიანებულია მას შემდეგ, რაც I და II პირში მეშველი ზმნა მართლაც

¹ არნ. ჩიქობავა, ვრგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, I, 1948, გვ. 93—98.

² Грамм., გვ. 125, 175.

³ Грамм., გვ. 125; ქართ. გრამ. საფ., გვ. 447.

⁴ ქართ. გრამ. საფ., გვ. 328.

გაჩნდა. გამოდის, რომ არც -ე-ს წარმომავლობაა გარკვეული და არც -ა-სი.

თურმეობითის -ე ამჟამად, შეიძლება ითქვას, გარკვეულია. იგი აორისტიკის -ე სუფიქსთან არის იდენტიფიცირებული და არცთუ უსაფუძვლოდ. ივ. ქავთარაძე წერს: „მომენტური ასპექტის ფორმას ... აორისტიკის ნაკვთი გამოხატავდა, იგი იმატებდა ჩვეულებრივ -ე დაბოლოებას, მაგრამ არა წმინდა ფუძეზე, არამედ უშუალოდ პერმანსივის აღნიშნულ ფორმაზე: ვ-ჰ-გ-ი-ე, ჰ-გ-ი-ე, ჰ-გ-ი-ე-ს... შემდეგში აორისტიკის ეს ფორმები, ამ ტიპის ზმნათა განსაკუთრებული სემანტიკური თავისებურების გამო (რეზულტატიური შინაარსი), აწმყოდ ქცეულა და აორისტიკის -ე ნიშანი აწმყოშიც შენარჩუნებულა“¹.

რალაა -ა? თუ თურმეობითის -ე იგივეა, რაც წყვეტილის -ე, ცხადია, -ა III პირის სუბიექტური ნიშანი იქნება. ჩანს, ნოდ. ნათაძის მოსაზრება -ა-ს III პირის სუფიქსობის შესახებ გაპართლებულია. ამიტომ, რომ მას -ე-ს მოკვეცა შეუძლია თურმეობითშიც ისე, როგორც წყვეტილში.

ამგვარად, თურმეობით პირველსაც ახასიათებს უნიშნობა და -ე სუფიქსი.

5. ამგვარად, -ე სუფიქსი გვაქვს ნამყოს ყველა ოთხივე სახეობაში; სახელდობრ (სხვა ნიშნებთან ერთად):

უწყვეტილში	-დ-0 (ნული)	-დ-ი	-ოდ-ე
წყვეტილში	-0 (ნული)	-ი	-ე ²
თურმეობით I-ში	-0 (ნული)		-ი-ე
თურმეობით II-ში	-0 (ნული)	-ი	-ე

-ე საერთოა ყველა ნამყოში. იგი როგორც წარმოშობით, ისე ფუნქციონირებს ერთი და იგივეა. მისი მოკვეცა შეუძლია III პირში პირისა და რიცხვის ფორმანტებს.

-ე-ს ფუნქცია სავსებით ნათელი არ ჩანს. იგი დროს უთუოდ არ გამოხატავდა, რადგანაც დროს ჩამოყალიბებამდე წყვეტილში გამოყენებული იყო. თუ მომენტურ ასპექტზე მიუთითებდა, როგორც ამას სამართლიანად ფიქრობს ფ. ერთელიშვილი, მაშინ ხოლმეობითის ფუძეს როგორღა დაერთოდა, მით უფრო, როცა სტატიკური ვნებითი წყვეტილთან ერთად ძველზე ძველი ჩანს. ვიდრე არ გაირკვევა წყვეტილის, თურმეობითი I-ისა და უწყვეტილის ქრონოლოგიური მიმართება და ეს კი შესაძლებელი ჩანს, მანამდე ფუნქციის საკითხი საბოლოოდ გადაწყვეტილი არ გვექნება.

6. კითხვა ისმის: შეიძლება თუ არა სხვადასხვა მწკრივს ერთი და იგივე ნიშანი ჰქონდეს? ამაზე დადებითი პასუხი ვასცა დიდი ხნით ადრე არან. ჩიქობავამ. მან უჩვენა, რომ -ი სუფიქსი საერთოა ხოლმეობითი პირველისა და ხოლმეობითი მეორისა. გარდა ამისა XI—XIII სს-ში, როგორც ა. შანიძე აღნიშნავს, იყო ცდა -ი სუფიქსის გამოყენებისა III სერის ფორმებში (ექმნ-ი-ს, ებრქან-ი-ს...) და ამდენად III ხოლმეობითის ჩამოყალიბებისა³.

¹ ივ. ქავთარაძე, ზმნის ძირითადი კატეგორიების ისტორიისათვის ძველ ქართულში, 1954, გვ. 183, 185.

² -ე იმდენად დამახასიათებელია წყვეტილისა, რომ მის მეშვეობით არის ნაწარმოები ისეთი ზმნა, როგორიცაა გუალე 'იარე', რომლის ამოსავალი ვალ ფუძე ვალ-ს ზმნას წარმოადგენს.

³ ა. შანიძე, მწკრივთა მოძღვრებისათვის. II. ერთი უცნობი მწკრივი ქართულში: მოხსენებათა კრებული, № 1, 1947, გვ. 1—14.

შემდგომი კვლევა-ძიებით ირკვევა, რომ ეგვეე -ი გვაქვს აწმყოსა და პირველი თურმეობითის ფორმებში¹. მაშასადამე, ერთი -ი სუფიქსი საზიაროა ყველა სერიის პერმანსივში.

ასევე საზიარო -ე ბოლოსართი დადასტურებულია სამივე სერიის კავშირებითებში (სწერდ-ე — I კავშ., აღდგ-ე — II კავშ., ექმნ-ე — III კავშ.) და ამდენად სწორია დებულება იმის შესახებ, რომ II სერიის მწკრივთა დაბოლოებები შენახულია I სერიის მწკრივებში² (ოლონდ უწყვეტელში იგულისხმებოდა უნიშნობა და უფუნქციო -ი). მაშასადამე, ნამყოს ოთხივე სახეობაში -ე გამართლებული ჩანს.

7. უკანასკნელი კითხვა: რით ავხსნათ, რომ წყვეტილმა, თურმეობით პირველმა და თურმეობით მეორემ პარალელური ფორმები შემოგვინახეს, უწყვეტელმა კი უნიფიკაცია მოახდინა და ოდ სუფიქსიან ფორმათა და ყველას -ი დაურთო? უწყვეტლის უნიფორმაცია იწყება X საუკუნიდან და მთავრდება XII ს-ში და უნდა ვიფიქროთ, რომ მას ხელი შეუწყო უწყვეტლისაგან I კავშირებითის, რომელსაც ანალოგიური ფორმები ჰქონდა, გამიჯვნის ტენდენციამ.

უნიფორმაციის ტენდენცია დღესაც გრძელდება კილოებში და იგი ეხება თითქმის ყველა მწკრივს, მათ შორის ისეთ ძველ მწკრივსაც, როგორცაა წყვეტილი.)

მართლაც, წყვეტილის ფორმებში უნიფორმაციის შედეგად ინგილოურის კაკურ დიალექტში -ე მოკვეცილია და ყველა ზმნა უნიშნოდაა ან -ი სუფიქსითაა წარმოდგენილი (დამალ, ჩაჰყარ, დაჰკიდ, დაჰკარგ... შდრ. დაჰკარ, გითხარ...), ხოლო ალიაბათურში, პირიქით, -ე სუფიქსია კუმშვად ზმნებს დართული (უთხარე, გამაჰკანე, მოჰკალე, დეწევე, ქენე... შდრ. დაჰკირე, ვიკითხე...)³.

-ე-ს მოკვეციასკენ მიდრეკილება ხევსურულსაც ახასიათებს, მაგრამ ფართოდ მოდებული არ არის.

უნიფიკაცია გატარებულია თურმეობითი I-ის ფორმებისა თითქმის ყველა დიალექტში. აღსანიშნავია, რომ აქ ორი მიმართულება იჩენს თავს: ერთი მიმართულებაა — გააბატონოს -ო-ა სუფიქსები და მოშალოს -ავ და -ამ თემატური ნიშნები, მეორე კი, პირიქით, გაავრცელოს -ავ და გარკვეულ შემთხვევაში -ივ. პირველი ტარდება ბარის კილოებში — ქართლურში, კახურში, იმერულში და სხვაგან — და აქედან ლამობს ლიტერატურულ ენაშიც შემოქრას (მინახია, უთქვია...)⁴, -ავ კი მოდებულია ხევსურულში⁵, ფშაურში, თუშურში⁶ და ფშაურიდან ვაჟას შემოტანილი აქვს სამწერლობო ენაში: ნიდაყვის ძირში და უჭრავე (=დაუჭრია: I, 18), მე თავი ჩამიბარებავე (=ჩამიბარება: I, 37), ჩაგიგდავეთ (=ჩაგიგდიათ: 35) და სხვ., რაც საკმაოდ ცნობილია.

¹ არნ. ჩიქობავა, ერგატ. კონსტრუქციის პრობლემა, გვ. 6 და შემდ.

² არნ. ჩიქობავა, რეცენზია ნ. მარის გრამატიკისა: მიმოხილველი, გვ. 317, შენშ. 2.

³ გრ. იმნაიშვილი, ზოგიერთი დროის წარმოება ინგილოურში: იმერულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, გვ. 159—161; რ. დამბაშიძე, Ингилойское наречие грузинского языка, 1949, გვ. 14—15.

⁴ ა. შანიძე, ქართ. გრამ. საფ., გვ. 447.

⁵ ბ. გაბუურის ტექსტები, დაბეჭდილი „წელიწდულში“.

⁶ თ. უთურგაიძე, op. cit., გვ. 10.

უნიტიკაცია განხორციელებულია აგრეთვე კავშირებითში¹ -ა სუფიქსის სასარგებლოდ ხევესურულსა და მოხეურში¹: ნახ-ა-ს, დაწერ-ა-ს, აიღ-ა-ს და სხვ., მაშინ როდესაც ზემოთხსენებულში (ქიათურა-საჩხერე) ტენდენციაა -ა სუფიქსის გავრცელებისა -ე ბოლოსართის ნაცვლად: წავიდ-ო-ს, მიც-ო-ს და სხვ.

მაშასადამე, უნიფორმაცია სხვადასხვა მწკრივის ფორმებში ახლაც მიმდინარეობს და, რა გასაკვირია, უწყვეტელსაც განეცადა იგი, მით უფრო, როცა მსგავსი წარმოება ახასიათებდა პირველ კავშირებითსაც.

როგორც დავინახეთ, დაბრკოლება არ არსებობს, რომ -ე ნამყოს საერთო ნიშნად ვცნოთ.

აქედან ისიც ირკვევა, რომ -ე არ მომდინარეობს -ევ სუფიქსისაგან, წინააღმდეგ შემთხვევაში ის უნდა ყოფილიყო უწყვეტელშიც, თურმეობითშიც, რაც ქართული ენის მონაცემებით არ დასტურდება.

გარდა ამისა, ყურადღებას იქცევს ერთი გარემოებაც: პერმანსივის საერთო ნიშანია -ი, ასევე კავშირებითის საზიარო ნიშანია -ე, ჩანს, ყველა საწარმოებელი ფორმანტი ხმოვანია და უთუოდ ესეც მხარს დაუჭერს წყვეტილისა და საერთოდ ნამყოს ნიშნის ხმოვნურ წარმომავლობას. იგი მართლაც -ე უნდა ყოფილიყო.

საკითხი დგას ნამყოსა და კავშირებითის -ე ნიშანთა გენეტური ურთიერთობის შესახებ: წარმოშობით ორივე ერთი და იგივე ფორმანტია, თუ კავშირებითის -ე მართლაც ერე-საგან მომდინარეობს. -ე-სა და სხვა ფორმანტთა საკითხები ცალკე განხილვას მოითხოვს.

В. Т. ТОПУРИА

О ФОРМООБРАЗОВАНИИ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ В ДРЕВНЕГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

В грузинском языке известны четыре разновидности прошедшего времени: прошедшее совершенное (перфект), прошедшее несовершенное (имперфект), результативное первое и результативное второе. На основании анализа глагольных форм выясняется, что все они в древнегрузинском языке имели одинаковые показатели, а именно: нулевое окончание или парост -о -i и суффикс -ე -е. Из них древнейшими формообразовательными элементами считаются нулевое окончание и суффикс -ე -е. В статье доказывается как общность их функции, так и единство происхождения одинаковых показателей. Поскольку суффикс -ე -е в формах прошедшего времени одного и того же происхождения, то нельзя считать окончание перфекта -ე -е полученным из суффикса -ევ -ев, как это утверждается в научной по данному вопросу литературе.

¹ ა. შახიძე, S₂ და. ოზ, გვ. 157; ოთ. ქაჯაია, დასახ. შრ., გვ. 16.

А. С. ЧИКОБАВА

П. УСЛАР И ВОПРОСЫ НАУЧНОГО ИЗУЧЕНИЯ ГОРСКИХ ИБЕРИЙСКО-КАВКАЗСКИХ ЯЗЫКОВ

(К 80-летию со дня смерти)

8 июня 1955 г. исполнилось 80 лет со дня смерти Петра Карловича Услара, крупнейшего русского кавказоведа, автора замечательных монографий: «Абхазский язык» (1862 г.)¹, «Чеченский язык» (1862 г.), «Аварский язык» (1863 г.), «Лакский язык» (1863 г.), «Хюркилинский (= даргинский) язык», «Кюринский (= лезгинский) язык» (Монография «Табасаранский язык» осталась неоконченной).

Точность, с которой описывается фонематический состав и грамматический строй указанных языков, делают монографии П. Услара нестареющими.

Родился П. Услар в 1816 году в деревне Курово, б. Тверской губернии (нынешняя Калининская область).

П. Услар не получал лингвистического образования. Он кончил (в 1836 г.) Главное инженерное училище. Первыми его работами были: Военно-статистическое описание Тверской губернии (1848 г.), Вологодской губ. (1850), Эриванской губ. (1850 г.).

На Кавказе П. Услар начал служить в 1837 г. (оставался здесь до 1839 г.). Вернулся на Кавказ в 1850 г., когда был командирован для описания Эриванской губернии.

Когда в 1851 г. по ходатайству наместника Кавказа М. С. Воронцова был учрежден «для исследования края» Кавказский Отдел императорского Русского Географического Общества, в числе первых 16 действительных членов был и П. Услар (на одном из первых заседаний Отдела были доложены отрывки из описания Эриванской губернии, причем быт, обычаи,

¹ Дата указывает, когда П. Услар приступил к изучению языка (законченные работы переписывались П. Усларом для литографирования; типографским способом монографии П. Услара были изданы после смерти автора Управлением Кавказского учебного округа, причем к монографиям приложены статьи П. Услара о некоторых языках, письма П. Услара к А. Берже и к акад. А. Шифнеру... Монографии включены П. Усларом в серию:

Этнография Кавказа: Языкознание.	I.	Абхазский язык, Тифлис, 1887 г.
»	»	II. Чеченский язык, Тифлис, 1888 г.
»	»	III. Аварский язык, Тифлис, 1889 г.
»	»	IV. Лакский язык, Тифлис, 1890 г.
»	»	V. Хюркилинский язык, Тифлис, 1892 г.
»	»	VI. Кюринский язык, Тифлис, 1896 г.

правы народа П. Усларом рассматривались, как обусловленные географической средой и историческими причинами).

В 1856 г. П. Услар оставил военную службу. В 1858 г. на П. Услара было возложено—по «высочайшему повелению» составление истории Кавказа. 17 января 1859 г. на заседании Кавказского Отдела Русского Географического общества был доложен «Очерк древнейшей истории Кавказа до времен Александра Македонского» (извлечение из письма П. Услара к председателствующему в Отделе Д. Милютину).

Исследование языков было предпринято П. Усларом в связи с изучением истории: в языке П. Услар видел надежнейший источник истории народа, носителя языка.

Исследованию горских иберийско-кавказских языков П. Услар посвятил последние 15 лет жизни (1860—1875 гг.). Особенно интенсивно велась работа с 1862 г. по 1871 г.

П. Услар начал с абхазского языка.

Еще «в июле 1861 г. в продолжение целых семи дней» П. Услар занимался абхазским языком в Сухуми¹, но продолжить эту работу ему удалось лишь в 1862 г. Занимался П. Услар абхазским языком в Тифлисе, с тремя абхазцами, «вызванными в то время в Тифлис» комиссией² для составления абхазской азбуки; работа с абхазцами продолжалась шесть недель. Результат этой работы—монография «Абхазский язык» (литографским способом работа была отпечатана во всяком случае в 1863 г.).

В том же 1862 году П. Услар взялся за изучение чеченского языка. Для этой цели по просьбе П. Услара главный штаб Кавказской армии вызвал в Тифлис двух чеченцев, «знакомых с русскою грамотою»; это были прапорщик милиции Кеди Досов и мулла Янгулбай Хасанов, прибывшие в Тифлис в марте 1862 г. Таким образом, исследование чеченского языка было начато в Тифлисе, но в том же году занятия были продолжены в Грозном,—с теми же лицами, а также с муталимами³.

Монография «Чеченский язык» уже в 1863 г. была отлитографирована (вместе с монографией «Абхазский язык» она была представлена в Академию Наук акад. А. Шифнером на Демидовскую премию и удостоена этой премии в половинном размере)⁴.

В 1863 г. П. Услар приступает к исследованию аварского и лакского языков.

В письме к А. П. Берже от 16 сентября 1863 г. П. Услар сообщает: «Аварская грамматика вышла у меня весьма полная»⁵.

¹ П. Услар, Нечто об азбуках кавказских горцев—см. П. Услар. Чеченский язык, стр. 28.

² Там же.

³ П. Услар, Чеченский язык, стр. V.

⁴ Письмо к А. П. Берже от 23 декабря 1863 г.—см. Чеченский язык, Письма П. Услара, стр. 33, а также Письмо к А. А. Шифнеру от 26 мая 1864 г.—П. Услар, Лакский язык, стр. 29.

⁵ Письма П. Услара,—Чеченский язык, стр. 30.

2 декабря 1863 г. П. Услар пишет А. П. Берже: «Теперь аварский язык с вариантами мною уже исследован»¹.

В письме к А. П. Берже от 3 июня 1864 г. говорится: «Аварским я занимался с особой любовью — плод этих занятий есть составленная мною аварская грамматика, которая уже по одному объему обширнее соединенных вместе абхазской и чеченской грамматик. Бог знает, когда это появится в свет: на переписку требуется несколько месяцев, но я пока что не переписываю, а перехожу от одного дагестанского языка немедленно же к другому»².

Действительно, «Аварский язык» был отлитографирован в 1866 году: «Аварская грамматика — пишет 14 февраля 1867 г. П. Услар А. Шифнеру — литографировалась с пособием корректуры туземцев; только сборник слов литографировал я вне Дагестана и в него вкрались некоторые погрешности, исправление которых я к Вам препровождаю»³.

Исследование лакского языка было начато П. Усларом еще осенью 1863 года; грамматика была закончена в мае 1864 г., отлитографирована летом 1865 года (см. Письмо из Дербента к А. Шифнеру от 19 октября 1863 г.: «Теперь приступаю к языку казыкумухскому, потом употреблю недели четыре на язык Арчи. Далее займусь языками Дарга, из которых самый чистый есть ураклинский»⁴... Письмо из Темир-хан-шурь к А. Шифнеру от 26 мая 1864 г. сообщает: «Кзыкумухская грамматика или, как я ее назвал для краткости по туземному, лакская грамматика... уже готова и в размерах более обширных, чем абхазская»⁵... В Письме к А. Шифнеру из Темир-хан-шурь от 14 февраля 1867 г. говорится: «Я литографировал эту грамматику летом 1865 г. в деревне [Курово, Твер. губ.], не имея при себе туземца, который бы мог разрешить кое-какие недоумения, возникавшие при литографировании, и исправлять невольные мои описки»⁶.

Монография о даргинском языке была закончена П. Усларом в 1867 году, причем из нескольких диалектов даргинского языка был исследован ураклинский; отсюда и название работы П. Услара — «Хюркилинский язык» (в основу современного даргинского литературного языка лег не диалект, исследованный П. Усларом, а — другой, акушинский). Литографировал эту работу Услар в 1867 году⁷.

Относительно лезгинского («кюринского» — по терминологии П. Услара) в письме из Темир-хан-шурь к А. Шифнеру от 16 сентября 1871 г. читаем: «Кюринские исследования давно уже окончены; рукопись вышла обширнее аварской... Нынешней зимой займусь ее литографированием»⁸.

¹ Там же, стр. 32.

² Там же, стр. 36.

³ Письма П. Услара, Лакский язык, стр. 32.

⁴ Там же, стр. 6.

⁵ Там же, стр. 30.

⁶ Там же, стр. 31.

⁷ Там же, стр. 35.

⁸ Там же, стр. 38.

В письме из с. Курово (Твер. губ.) от 27 февраля 1872 г. говорится: «Согласно Вашему желанию препровождаю Вам отлитографированную кюринскую грамматику»¹.

Монография «Лезгинский язык», таким образом, была закончена до 1871 года. Это—последняя монография П. Услара, завершить которую ему привелось.

Что же касается табасаранского языка, то им П. Услар занимался, как видно из письма к А. Шифнеру, с осени 1870 г.: «Почти год уже—пишет П. Услар 16 сентября 1871 г.—как я приступил к исследованию табасаранского языка, но принужден беспрестанно менять руководителей... в них никак не удастся мне развить хоть какое-либо грамматическое понимание»².

Монография о табасаранском языке осталась неоконченной³.

Из семи монографий П. Услара пять посвящены дагестанским языкам. Это не значит, что П. Услар не интересовался другими языками. Так, например, еще в 1860 г. П. Услар начал было изучать грузинские глаголы, образующие сложнейший раздел морфологии грузинского языка, при помощи таблицы спряжения Дим. Кипиани (автора опубликованной в 1882 г. известной грамматики грузинского языка).

В 1861 г., будучи в командировке в Сухуме, П. Услар занимался исследованием сванского языка при помощи свана Гульбани (грамматический очерк сванского языка приложен к монографии «Абхазский язык», изд. в 1887 г.).

В том же 1861 г., находясь в походе, в Адыгее, недалеко от Майкопа П. Услар получил возможность заняться исследованием убыхского языка при помощи убыха Берзека, пока последний не исчез из лагеря (об языке убыхов—см. Абхазский язык, приложение).

Что занятия грузинским, сванским, убыхским и другими языками не были случайными, можно судить по письмам П. Услара. В письме к А. Берже от 2 декабря 1863 г. П. Услар писал: «Теперь Аварский язык с вариантами мною уже исследован. На шее у меня языки: Ан д и й с к и й, К а з ы к у м у х с к и й, А р ч и н с к и й, А к у ш и н с к и й (К а й т а к с к и й), Т а б а с а р а н с к и й, Д и д о и И н у х о. Дел много, но когда я его кончу, то для меня только остается возвратиться к языкам: С в а н е т с к о м у, К а б а р д и н с к о м у и А д ы г с к о м у. К л а н я й т е с ь о т м е н я г. Ш у р ц е л а д з е, р а с с ч и т ы в а ю н а д р у ж е с к о е о б е щ а н и е е г о м н е с в а н е т с к и х м а т е р и а л о в»⁴.

¹ Там же, стр. 41.

² Там же, стр. 38.

В обстоятельной биографии П. Услара, составленной Л. П. Загурским (предпослана работе П. Услара «Древнейшие сказания о Кавказе», 1—LXXXIII), говорится, будто П. Услар, окончив свой труд о кюринском языке в 1871 г., затем (т. е. после 1871 г.) привялся за табасаранский язык (стр. XLVIII); будто исследование лакского языка начато было в 1864 г. ... Эти неточности устраняются письмами П. Услара, которые мы нашли нужным привести.

³ О ней см. А. А. Магомедов, Неизданная монография П. К. Услара о табасаранском языке: журн. «Вопросы языковедения», 1954, № 3, стр. 68—76.

⁴ П. Услар, Чеченский язык,—Письма, стр. 32.

В письме к А. Берже от 10 февраля 1864 г. говорится: «Прошу Вас... передать Дмитрию Петровичу Пурцеладзе изъявление моей благодарности за сванетские материалы, которые не останутся под спудом и которыми воспользуюсь в свое время. Но сверх того надеюсь, что г. Пурцеладзе не откажется помочь мне некогда и при исследовании грузинского языка»¹.

В письме к А. Шифнеру от 6. I. 1864 г. П. Услар отмечает ряд языков, которыми он предполагал заняться. Он пишет: «... 4) *Андийский* делится на несколько наречий, значительно расходящихся; 5) *Лидойский* и *Бежитский*—два наречья одного и того же языка; 6) *Акушинский*—тоже несколько наречий; 7) *Казыкумукский*, 8) *Арчинский*. Говорят еще о существовании особого языка в ауле Инуха в верхнем Дагестане, но показания противуречивы, а сам я не имел случая видеть кого-либо из этого аула. Если ничто не помешает, то надеюсь составить грамматические очерки каждого из этих языков, по крайней мере, господствующих наречий их. Я совершенно сознаю важность всех наречий, но таковое исследование слишком было бы обширно»².

Из языков, указанных в этих двух письмах, П. Усларом были исследованы акушинский (т. е. даргинский) и казыкумукский (т. е. лакский). Задуманного грамматического очерка языков—андийского³, лидойского, бежитского, арчинского⁴ П. Услару не довелось написать. Не пришлось ему вернуться к исследованию грузинского, сван(ет)-ского, кабардинского и адыгского языков.

П. Услар намеревался исследовать все четыре группы иберийско-кавказских языков,⁵ генетическая общность которых П. Услару порой представлялась совершенно бесспорной. В письме к А. Берже от 10 февраля 1864 г. П. Услара читаем: «Теперь уже утвердительно можно сказать, что к великим семействам языков старого света: индо-европейскому, симитскому, кушитскому (коптский, эфиопский) и урало-алтайскому, должно присоединить еще совершенно самостоятельное семейство языков *кавказских*, так как все эти языки, при изумительном разнообразии, представляют глубокие родственные черты. Армянский язык есть индо-европейский, грузинский, повидному, есть язык кавказский и, по всей вероятности, самый замечательный в целом семействе. Без очерка грамматического строения грузинского языка замышляемый мною *Caucase polyglotte* будет незамкнут»⁶.

¹ Письма к А. Берже—Чечен. яз., стр. 35.

² Письма к А. Шифнеру,—Лакский язык, стр. 19. Разрядка наша—А. Ч.

³ Параллельная таблица имен числительных на языках—аварском (диал.: хунзах., анух.), андийском, чамалальском, ахвахском, ботлихском, лидойском и бежитском дана П. Усларом в вышеназванном письме от 6 января 1864 г.—см. Лакский язык, стр. 19—21.

⁴ Несколько кратких сведений об арчинском языке имеется в письме П. Услара к А. Шифнеру от 19 октября 1863 г.—см. Лак. яз., стр. 7—12.

⁵ Письма к А. Берже,—Чеч. яз., стр. 50.

⁶ Письма к А. Берже—Чечен. яз., стр. 35. Взаимоотношение кавказских языков П. Услару не всегда представлялось так ясно.

«Caucase polyglotte» («Многоязычный Кавказ») — мыслился П. Усларом, как серия монографий, охватывающая все основные языки «кавказского семейства», повидимому, с последующим историко-сравнительным анализом результатов (в языке видел П. Услар ключ к познанию истории народа, создателя и носителя данного языка). Такой труд, конечно, был не под силу одному человеку: «Caucase polyglotte» не был создан, но были созданы замечательные монографии по шести языкам (абхазскому, чеченскому, аварскому, лакскому, даргинскому, лезгинскому), свидетельствующие о глубокой проницательности и блестящем исследовательском уме П. Услара.

Отнюдь не претендуя на полную характеристику языковедных трудов Услара (и тем более — всей его деятельности, где далеко не все приемлемо), считаем нужным вкратце коснуться некоторых моментов общелингвистических позиций П. Услара, а также приемов работы над языками.

Особо следует подчеркнуть два обстоятельства:

1. Автор описательных грамматик, П. Услар стоял на точке зрения историко-сравнительного языкознания.

2. Изучая живые языки путем прямого наблюдения, П. Услар пользовался приемами экспериментирования — для познания грамматического строя изучаемого языка.

К сравнению иберийско-кавказских языков прибегал еще акад. Гюльденштедт, давший первые записи лексических материалов ряда иберийско-кавказских языков (грузин., мегрель., сван., чечен., ингуш., туш., авар., дид., лак., анд., акуш., кабар., абаз.) в 1772—73 гг. Это было еще за пятьдесят лет до возникновения историко-сравнительного языкознания. Родство языков тогда пытались установить путем сравнения слов. *Грамматический строй* (морфологический инвентарь), а также анализ корнеслова к сравнению не прилегался. Лексические записи Гюльденштедта по различным кавказским языкам включают от 264 до 290 слов. Повидимому, Гюльденштедт пользовался Словником Бакмейстера, включавшим 285 слов (Этим Словником пользовались при собирании материалов для «Сравнительного словаря всех языков и наречий»... Словаря, составившегося по инициативе Екатерины II). Установкам Гюльденштедта следовал и Клапрот, предпринявший путешествие на Кавказ в 1807—08 гг.

Историко-сравнительный метод к картвельским языкам впервые был использован акад. М. Броссе (1834 г.) и Фр. Бопфом (1842, 47). Первым исследователем горских иберийско-кавказских языков, стоявшим на позициях историко-сравнительного языкознания, был А. Шифнер, — автор трех монографий: «Опыта о тушинском языке» (1856), «Опыта об аварском языке» (1862 г.) и «Опыта об удинском языке» (1863 г.). Но А. Шифнер никогда не бывал на Кавказе: тексты, на основе анализа которых выполнены эти его исследования, не были записаны самим А. Шифнером, а были доставлены А. Шифнеру; при истолковании этих текстов А. Шифнеру приходилось прибегать к помощи лиц, знающих данный язык, причем это лицо могло быть представителем другого диалекта, чем лицо, записавшее текст. Особенно это дало себя знать при анализе аварского текстового ма-

териала (аварский язык в диалектном отношении сильно дифференцирован, чего нельзя сказать о тушинском и даже об удинском языках).¹

П. Услар же сам записывал тексты, на анализе которых строится его монография, анализировал тексты при помощи лучших знатоков данного языка. П. Услар особо подчеркивает, что для анализа не пригодна переводная фраза, для анализа следует использовать народные песни, сказки, пословицы и т. п., словом, естественные для данного языка, по отношению к искусственным образованиям.

«Собирание материалов—пишет П. Услар—должно заключаться в записывании народных песен, сказок, пословиц, повседневных разговоров, с буквальным и подстрочным переводом. Это конечно, не так легко, как составление сборников, но за то, тем более ценны таковой заслуге в глазах науки. Если кто, не ограничиваясь одним собиранием материалов, хочет сам приступить к исследованию языка, то должен внимательно разбирать все записанное, слышать слова, в особенности же различные формы, которые принимает одно и то же слово. Не должно спешить подводить разобранные под русскую грамматическую номенклатуру; при том большая часть кавказских языков вовсе под нее не подходит. Ознакомлению с языком весьма много способствуют всевозможные перестроения одного и того же предложения, как, напр., превращение единственного числа в множественное, слова управляющего в управляемое и, наоборот, залога действительного в страдательный и т. п. Во всяком случае, основанием исследований должна служить фраза не переводная, а коренная, туземная.

«Самая неудачная метода заключается в переводах форм русской грамматики на неизвестный язык. Мне случалось—пишет П. Услар—видеть таковые грамматические очерки: нельзя не пожалеть о потерянном времени и труде. Чтобы наглядно объяснить невозможность этой методы, я обращусь к абхазскому языку. Вы начинаете... склонениями имен существительных; берете слово по-проще, напр. *ана* сын.—Родительный: сына? Оказывается, что этой формы нет возможности перевести на абхазский язык. Вы не верите, чтобы мог существовать язык без родительного падежа, и если упорствуете в вашем вопросе, то пожалуй, вам скажут: *анейтты*, что значит почти: сын-его-собственность; вы записываете эту форму в виде родительного падежа и на первой строке уже впадаете в самое грубое заблуждение. Но если вы обратитесь к разбору фраз, то «*ана ичи*—конь брата» покажет вам, что родительный падеж выражается изменением наращения того слова, которое у нас становится в именительном. С дательным опять та же история: Я не знаю, что вы запишете, во всяком случае это будет второй промах, потому что дательного падежа нельзя иначе выразить, как известным изменением внутри глагольной формы. *Sapienti sat.*»¹

¹ А. Шифнер дал «подробное изложение» всех шести монографий П. Услара на немецком языке, чем немало способствовал внедрению в научный обиход результатов исследований Услара.

² П. Услар, Об исследовании кавказских языков,—см. Чеченский язык, стр. 17: Разрядка наша—А. Ч.

Слова П. Услара не потеряли актуальности и в наше время. Все сказанное о подборе текстов, анализе грамматических форм остается в силе и по сей день.

Исследуя языки, П. Услар не имел достаточно времени, чтобы практически овладеть изучаемым языком и быть в состоянии самостоятельно экспериментировать: заменять единственное число множественным, действительный залог страдательным, менять сочетания различных классов и лиц в спряжении глагола и т. д. и т. п.

Поэтому подыскать «способных переводчиков» было для П. Услара делом существенным. В письме к А. Шифнеру от 19 октября 1863 г. П. Услар писал: «Холод выгнал меня из гор, и я на целую зиму поселился в Дербенте. В продолжение моих поездок я приискал для каждого из языков способных переводчиков, которых буду вызывать сюда одного за другим»¹.

«Ход занятий—говорится в другом письме от 25 марта 1871 г.—не зависит от меня и даже весьма-мало от состояния моего здоровья. Главная трудность в приискании даровитых сотрудников, в которых можно было-бы развить мышление и грамматическое чутье. В этом отношении меня иногда преследуют тяжкие неудачи. Так для табасаранского языка я уже *четыре раза* вынужден был менять руководителей. С каждым должно было начинать дело вновь».² В письме к А. Шифнеру от 16 сентября 1871 г.: «Почти год уже, как я приступил к исследованию табасаранского языка, но принужден беспрестанно менять руководителей, потому что табасаранцы чрезвычайно бестолковы, и в них никак не удается мне развить хоть какое-либо грамматическое понимание»³.

В письме к А. Шифнеру от 6 июня 1867 г. П. Услар жалуется, что исследование хюркилинского (даргинского) языка «стоило мне весьма-много труда по причине крайней трудности объясняться с даргинцами».⁴

Исследуя язык, которым практически не владел, Услар естественно зависел от сотрудников, от их языкового чутья и наблюдательности. Только благодаря строгой методичности занятий, ясной мысли и тонкой наблюдательности Услара можно было при этих условиях создать такие точные описания языков, какие даны в монографиях П. Услара.

Если П. Услар был вынужден, занимаясь многими языками, исследовать язык, которым он не владел⁵, то теперь, когда кавказовед специализируется по тому или иному языку (в крайнем случае—занимает-

¹ Письма к А. Шифнеру.—Лакский язык, стр. 6.

² Письма к А. Берже.—Чечен. яз., стр. 50.

³ Письма к А. Шифнеру,—Лак. яз., стр. 38.

⁴ Там же, стр. 34.

⁵ П. Услар в письмах отмечает, что, занимаясь новым языком, трудно удержать в памяти ранее исследованный: «Я уже слишком год, как не занимаюсь чеченским языком и потому забыл его—чтение Вашей грамматики освежило мои воспоминания»,—пишет он А. Шифнеру (Лак. яз., стр. 22).. «Здесь между туземцами—пишет П. Услар 16 сентября 1871 г.—я покуда еще не приискал человека, который бы мог заменить Айдемира. Посему вы извините меня, если на требуемые Вами объяснения получите не совсем удовлетворительные ответы. Сам же я, при других занятиях, совсем разучился по-аварски» (Письма к А. Шифнеру,—Лак. яз., стр. 37).

ся группой языков) он естественно обязан владеть этим языком (языками), чтобы быть в состоянии самостоятельно не только анализировать данный текст, разбираться в грамматических формах, но и уметь «экспериментировать» (переводить единственное число во множественное, действительный залог в страдательный, где такой имеется, воспроизводить падежи имен, времена глагола, подбирать к имени грамматический класс и т. д.), — словом, знать язык не только теоретически, но и практически, интуитивно чувствовать систему языка. Список слов и фраз, парадигмы склонения и спряжения, составляемые путем опроса, естественно, не могут рассматриваться, как серьезное исследование языка.

Инженер по образованию, П. Услар ясно представлял себе задачи историко-сравнительного языкознания, то новое, чем оно отличалось от донаучных сравнений языков. В этом отношении характерны суждения П. Услара о том, какое место занимает изучение грамматического строения языка, как должен анализироваться словарь.

«В прошлом веке и в первой четверти нынешнего — пишет П. Услар, — считалось возможным доставить понятие о языке посредством сборников слов. Теперь на составление их можно смотреть, как на невинное и приятное препровождение времени, в роде гранпасьянса или подбирания стишков на заданные рифмы»¹.

«Кто хочет трудиться на пользу [сравнительного языкознания], тот должен обратить внимание на исследование грамматического строения языка или на подготовку материалов для такого исследования»². «Грамматические исследования, надлежащим образом направленные, открывают возможность собирания материалов для настоящего *сравнительного словаря*. Ни сходство, ни разность слова в сравниваемых языках ничего не доказывают. Сходство можно приписать заимствованию, разность — разнообразию выражения одного и того же понятия, как-то: *собака и пес, конь и лошадь*... *Сравнивать должно корни слов*. Если слово заимствовано из чужого языка, то оно не имеет корня в почве, на которую пересажено; так, напр., фотография, фотографический, фотографировать, фотограф, но корня этого слова в русском языке нет»³.

«Отыскивание корней не всегда легко; большею частью невозможно открыть их иначе, как сравнительными исследованиями нескольких родственных языков. Один язык помогает другому...»⁴. «Сшейте сотню сборников [слов] вместе, из них не выйдет и тени похожего на сравнительный словарь!»⁵.

П. Услар подчеркивает, что не словарный состав, а грамматика определяет лицо языка: «В официальной переписке времен Петра Великого русский язык наводнился иностранными словами. Известные нам сборники

¹ П. Услар, Об исследовании кавказских языков (1862 г.) — см. Чечен. яз., стр. 13. Разрядка наша — А. Ч.

² Там же, стр. 16.

³ Там же, стр. 17.

⁴ Там же, стр. 18.

⁵ Там же стр. 18.

непрерывно принимали бы этот язык за ветвь латинского или французского или голландского, и не знаю какого, но он все-таки был русский: слова-приемыши склонялись, спрягались, располагались, развивались по-русски. Филолог не усомнился бы признать этот язык за русский. Итак, главная особенность языка заключается не в мертвой материи его [имеется в виду словарь—А. Ч.], а в грамматике. Может ли какой-либо язык не считаться за язык потому только, что в нем половина слов заимствована из другого? Заимствована ли в нем также и половина чужой грамматики? Если это действительно так, то язык этот *несмысленное диво*, вроде siamoских близнецов»...¹

Столь ярко выраженные формулировки П. Услара не нуждаются в пояснениях: принципиальные установки историко-сравнительного изучения языков представлялись П. Услару с полной ясностью.

В понимании сущности языка П. Услар стоял на позициях натурализма, впервые обоснованного А. Шлейхером в 1850 г. (в работе «Сравнительно-лингвистические исследования», ч. II.); чувствуется также влияние идей В. Гумбольдта.

В подтверждение сказанного приведем лишь несколько выдержек: «В каждом языке есть два элемента: во-первых, корни слов, звуки, мертвая материя, — во-вторых, духовная сила, которая оживляет эту материя, проникает ее насквозь, делает ее способною к выражению всех видоизменений человеческой мысли. Посему каждый язык есть вполне органическое целое, запечатлен характером совершенства. Жизненная сила проявляется в бесконечном разнообразии живых существ, животных, растений; точно также: жизненная сила слова проявляется в бесконечном разнообразии языков; жизненную силу, напр., растений наука силится раскрыть, следя за нею во всех ее бесконечно-разнообразных проявлениях; жизненную силу слова наука тшится разъяснить, следя за нею в бесконечном разнообразии языков; Эта наука есть *сравнительное языкознание*»¹. Все это — в духе В. Гумбольдта, которого П. Услар считает основателем сравнительного языкознания (повторяя в данном случае неверную мысль, разделяемую многими языковедами и поныне). Данные положения П. Услара представляют ныне лишь исторический интерес.

«Для филолога [=лингвиста—А. Ч.] нет языка незанимательного; подобным образом, геологу окаменелая раковина, отпечаток водоросля поведают о тайнах земледания»: ² это — положение натурализма; и в этом положении точка зрения сравнительного языкознания («сравнительной филологии», как его часто называли) противопоставалась точке зрения филологии, изучавшей одни лишь письменные языки (в первую очередь, древние, классические, языки, древне-греческий и латинский).

Считая язык народа источником истории народа, П. Услар писал: «Но ни языка, ни местности подделывать нельзя. Это суть правдивые, неисчерпаемые выводы летописи; таковыми летописями обладают все кавказские народы, как и все народы на земле»³. «Язык невозможно подделывать» —

¹ Там же, стр. 16. (Разрядка наша—А. Ч.). См. также стр. 49.

² Там же, стр. 15.

³ Письмо к А. Берже от 26 марта, 1859 г.—Чеч. яз., стр. 7.

это известное положение А. Шлейхера—было им высказано в 1850 году. Воззрения инженера П. Услара стояли на уровне достижений современного ему историко-сравнительного языкознания.

Изучением языков Кавказа интересовался и Кавказский Отдел Географического Общества, основанный (как это отмечено в начале данной статьи) в 1851 г. Отдел этот обратился в 1853 году в С.-Петербургскую Академию Наук с просьбой о «начертании программы для исследования столь важных в лингвистическом отношении языков и наречий Кавказа».

По поручению Академии программу составили академики Шегрен, Броссе, Дорн, Бетлинг и адъютант Шифнер.

Вопреки намерениям Отдела составить «сравнительные и полнейшие словари главнейших языков и наречий Кавказа», Академия Наук сочла «более полезными и более сообразными с требованиями современной науки— исследование и раскрытие самого грамматического состава языков и внутреннюю их устроивку». Предложение Академии Наук обсуждалось на заседании Кавказского Отдела 15 февраля 1855 года. По предложению члена Отдела И. А. Бартоломея вопрос был решен в пользу составления сравнительных словарей, и то—анкетным способом: возобладала установка времен Гюльденштедта-Палласа с «коррективом»: «вместо 200 слов включить в него примерно до 2000, и более». Составление Словаря было возложено на А. Берже. Было постановлено: «При издании словаря дать ему заглавие: «Сравнительный словарь главнейших Кавказских языков и наречий с присовокуплением их употребительнейших пословиц, поговорок, песен и проч. Из разных материалов, поверенных на месте, составил по поручению Кавказского Отдела И. Р. Г. Общества, А. Берже»¹.

Подыскать заглавие для словаря было, конечно, несравненно легче, чем составить Словарь: лет пять спустя (18 марта 1860 г.) А. Берже официально просил освободить его от возложенной на него обязанности. Просьба была удовлетворена, но от намерения составить «сравнительный словарь»—анкетным способом путем перевода словника—все-же не отказались: был «составлен Комитет» из действ. членов Отдела «И. А. Бартоломея, П. Ф. Риса, И. И. Григорьева и В. Г. Тригорова для составления нормального русского словаря, который должен быть принят в руководство при переводе его на туземные языки и наречия»².

— В лице И. Бартоломея донаучное сравнительное изучение языков продолжало главенствовать в единственном научном учреждении Кавказа тех времен (в Кавказском Отделе Географического общества), когда П. Услар во всеоружии современной ему историко-сравнительной лингвистики закладывал основы научного изучения горских иберийско-кавказских языков. П. Услар—основоположник научного изучения горских иберийско-кавказских языков.

¹ Записки Кавказ. Отд. И. Рус. Геогр. Общества, кн. III (1855), стр. 251—5.

² Там же, кн. V (1862), II, стр. 70.

Из затей И. Бартоломея, конечно, ничего не вышло. Но сама эта попытка любопытна (подробно об этом—особо). Восемнадцатый век в лице И. Бартоломея, кстати, сильно досаждал П. Услару в его исследовательской работе.

პ რ ი ტ ი კ ა ლ ა ბ ი ბ ლ ი ო გ რ ა ფ ი ა

ენათმეცნიერების სახელმძღვანელო სომხურ ენაზე. *Պրոფ. Է. Բ. Աղայան*
«*Լեզվաբանության ներածություն*», *Երևան, 1952.*

1950 წლის ზაფხულში გაზეთ „პრავდის“ ფურცლებზე მოწყობილი დისკუსიისა და ი. სტალინის საენათმეცნიერო შრომების გამოქვეყნების შემდეგ საბჭოთა ენათმეცნიერების ერთ-ერთ გადაუდებელ ამოცანას წარმოადგენდა სათანადო სახელმძღვანელოს შექმნა. ახლად შექმნილი პროგრამის შესაბამისად 1952 წელს რუსულ ენაზე გამოიცა პროფ. არნ. ჩიქობავას შრომა „Введение в языкознание“¹, რომელიც სსრ კავშირის უმაღლესი განათლების სამინისტროს მიერ დაშვებული სახელმწიფო უნივერსიტეტებისა და პედაგოგიური ინსტიტუტების სახელმძღვანელოდ.

1953 წელს გამოქვეყნდა ამავე სახელმძღვანელოს მეორე ნაწილი ლ. ბუ-ლახოვსკის ავტორობით².

1952 წელსვე სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტმა გამოსცა პროფ. არნ. ჩიქობავას „ენათმეცნიერების შესავლის“ მთლიანი კურსი ქართულ ენაზე³.

ამავე წელს ვ. მოლოტოვის სახელობის ერევნის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მიერ სომხურ ენაზე გამოცემულ იქნა პროფ. ე. ალაიანის „ენათმეცნიერების შესავლის“ მთლიანი კურსი ფილოლოგიის ფაკულტეტის სტუდენტთათვის⁴.

სახელმძღვანელო, რომელიც საფუძვლიანად განსხვავდება 1949 წლის პირველი გამოცემისაგან, შეიცავს 632 გვერდს და შვიდი თავისაგან შედგება.

პირველ თავში (გვ. 9—113) დაწვრილებით განხილულია ენისა და ენათმეცნიერების ზოგადი საკითხები, როგორცაა: ენათმეცნიერება და მისი ამოცანები, ენა, როგორც საზოგადოებრივი მოვლენა, ენა და აზროვნება, ენა, დიალექტი და ჟარგონი, სასაუბრო და სალიტერატურო ენა, ცოცხალი და მკვდარი ენები, ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი და ნ. მარის ოთხელებენ-

¹ Проф. А. С. Чикобава, Введение в языкознание, часть I, Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, Москва, 1952, მეორე გამოცემა 1953.

² Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, часть II, 1953.

³ არნ. ჩიქობავა, ენათმეცნიერების შესავალი, 1952.

⁴ Է. Բ. Աղայան, *Լեզվաբանության ներածություն*, *Երևան, 1952*

ტოვანი ანალიზის მეთოდი, ენათმეცნიერების კავშირი მომიჯნავე მეცნიერებებთან და სხვ.

ენის საზოგადოებრივი ბუნებიდან ამოსვლითა და მარქსიზმის კლასიკოსების ცნობილ დებულებებზე დაყრდნობით ავტორი ნათლად და დამაჯერებლად წარმოგვიდგენს ენის თავისებურებებს, მის სპეციფიკას სხვა საზოგადოებრივი მოვლენებისა და ზედნაშენისაგან განსხვავებით. ანალიზს უკეთებს რა ენის განვითარების კანონზომიერებას და ენის უდიდეს როლს საზოგადოების ცხოვრებაში, ავტორი სწორად ასაბუთებს ძირითად თეზისს იმის შესახებ, რომ საკომუნიკაციო ფუნქცია (ურთიერთობის საშუალებად ყოფნა) ეს არის ენის რაობის განმსაზღვრელი ფუნქცია. საფუძვლიანადაა გაკრიტიკებული ნ. მარის არამარქსისტული ვულგარულ-მატერიალისტური დებულებები ენის ზედნაშენური ხასიათისა და ენის „კლასობრიობის“ შესახებ და ბურჟუაზიულ ენათმეცნიერთა იდეალისტური შეხედულებანი ენის რაობისა და მისი განვითარების შესახებ. კრიტიკულადაა დაფასებული ამავე საკითხების გარშემო ფსიქოლოგისტურ-ინდივიდუალისტური მოსაზრებანი, ნატურალისტურ-ბიოლოგიური მიმართულებანი, სტრუქტურალიზმი, სოციოლოგიური სკოლისა და ე. წ. სემანტიკური იდეალიზმის წარმომადგენელთა შეხედულებანი.

ვრცლად არის დახასიათებული ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი. აქვე მოცემულია ვრცელი კრიტიკა ნ. ნარის ოთხელემენტოვანი ანალიზის მეთოდისა და გამოაშკარავებულია მისი ანტიმეცნიერული არსი.

სახელმძღვანელოს მეორე თავი (გვ. 113—196) დათმობილი აქვს ფონეტიკას. ამ ნაწილში ავტორი დაწვრილებით აღწერს მეტყველების ორგანოებს, საარტიკულაციო აპარატს, სამეტყველო ბგერებს, ბგერათცვლილებების ძირითად სახეებს. ცალკე მონაკვეთი აქვს მიძღვნილი დამწერლობის ისტორიას.

მესამე თავში (გვ. 197—279) წარმოდგენილია ლექსიკოლოგია, სადაც საკმაო სისრულით განხილულია სემანტიკისა და ეტიმოლოგიის პრობლემები, ენის ლექსიკური შემადგენლობისა და მისი განვითარების ძირითადი საკითხები. კონკრეტული ენობრივი ფაქტების ანალიზით გამოაშკარავებულია ნ. მარის ე. წ. სემანტიკური კანონებისა და პალეონტოლოგიური ანალიზის უსაფუძვლობა. გადმოცემულია რა ი. სტალინის მოძღვრება ენის ძირითადი ლექსიკური ფონდისა და ლექსიკური შემადგენლობის შესახებ, კონკრეტული მაგალითების საფუძველზე ნაჩვენებია, თუ როგორ ხდება ცვლილებები ლექსიკურ შემადგენლობაში და როგორ მდიდრდება თანდათანობით იგი. ვრცლადაა განხილული საკითხები სიტყვისა და მისი მნიშვნელობის შესახებ. ყურადღება ექცევა ისეთ მოვლენებს, როგორიცაა: სიტყვის მნიშვნელობის განვითარება, სიტყვათა შეცვლა ხმარების პროცესში, სიტყვის მნიშვნელობის გაფართოება და დავიწროება და სხვ.

ამავე თავის მეორე ნაწილში (ლექსიკოგრაფია) მოცემულია სხვადასხვა ტიპის ლექსიკონების მოკლე დახასიათება. განხილულია ფილოლოგიური ლექსიკონების სახეები, როგორიცაა: განმარტებითი, თარგმნითი, ანუ პარალელური, დიალექტოლოგიური, ეტიმოლოგიური, შედარებითი, ისტორიული, სინონიმური და სხვა ლექსიკონები.

მეოთხე თავი (გვ. 280—412) მიძღვნილია გრამატიკის საკითხებისადმი (მორფოლოგია, სინტაქსი). ცნობილია, რომ „ენის გრამატიკული წყობა და.

მისი ძირითადი ლექსიკური ფონდი შეადგენს ენის საფუძველს, მისი სპეციფიკის არსს“ (ი. სტალინი). ამიტომაც ავტორი სამართლიანად დიდ ადგილს უთმობს გრამატიკისა და ლექსიკის საკითხებს. ხელმძღვანელობს რა, მარქსისტული დებულებით იმის შესახებ, რომ „გრამატიკა ადამიანის აზროვნების ხანგრძლივი, აბსტრაქციის მომხდენი მუშაობის შედეგია, აზროვნების უდიდეს წარმატებათა მაჩვენებელია“ (ი. სტალინი), ავტორი გრამატიკულ მოვლენებსა და გრამატიკულ კატეგორიებს განიხილავს ისტორიულ ასპექტში, ეხება მათი წარმოშობისა და განვითარების საკითხებს და საფუძველიანად აკრიტიკებს ნ. მარის მცდარ შეხედულებებს გრამატიკის შესახებ.

სახელმძღვანელოს მეხუთე (გვ. 413—451) და მეექვსე (452—547) თავებში განხილულია ენის წარმოშობისა და განვითარების საკითხები. მარქსიზმის კლასიკოსთა გამონათქვამების საფუძველზე ავტორი ენის წარმოშობას განიხილავს ადამიანის წარმოშობის მთელი პროცესის შემადგენელ ნაწილად. ამ მიზნით იგი ითვალისწინებს არა მარტო ისტორიისა და სოციოლოგიის, არამედ ნასთან ერთად ანთროპოლოგიის, ანატომია-ფიზიოლოგიისა და მატერიალური კულტურის ისტორიის სათანადო მონაცემებსაც.

ყურადღებას იქცევს ენისა და აზროვნების ურთიერთობის საკითხები, ავტორი სამართლიანად შენიშნავს, რომ ეს საკითხი ენათმეცნიერების მნიშვნელოვანი საკითხთაგანია. იგი სწორად აკრიტიკებს მცდარ შეხედულებებს როგორც ენისა და აზროვნების იგივეობის შესახებ, ისე იმ მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც ენასა და აზროვნებას შორის არავითარი კავშირი არ არსებობს.

ბოლო—მეშვიდე—თავში (გვ. 548—589) წარმოდგენილია ენათა გენეალოგიური და მორფოლოგიური კლასიფიკაცია. კრიტიკულად განხილულია აგრეთვე ენათა სტადიური, ფსიქოლოგისტური და სხვა კლასიფიკაციები.

სახელმძღვანელოს ბოლოს დართული აქვს 700-მდე ენის სია და საკუთარ სახელთა საძიებელი.

შეიძლება ითქვას, რომ პროფ. ე. ალაიანის „ენათმეცნიერების შესავალს“ გარკვეული წვლილი შეაქვს საენათმეცნიერო-სასწავლო ლიტერატურაში და სასარგებლო როლის შესრულება შეუძლია სომხურ ენაზე მოსწავლე სტუდენტობის ენათმეცნიერული ცოდნით აღჭურვის საქმეში.

ამასთან ერთად, ჩვენი აზრით, სარეცენზიო სახელმძღვანელო არ არის თავისუფალი რიგი ნაკლოვანებებისაგან; მათგან შეიძლება აღინიშნოს შემდეგი:

სახელმძღვანელო ამომწურავად ვერ უპასუხებს ახლად შექმნილ პროგრამას. მიუხედავად იმისა, რომ იგი საკმაოდ დიდი მოცულობისაა (632 გვ.), მასში სრულიად არაა განხილული ენათმეცნიერების რიგი მნიშვნელოვანი საკითხები.

არაა განხილული სტილისტიკა, როგორც ენათმეცნიერების დარგი; სახელმძღვანელოში, მართალია, აქა-იქ გვხვდება ზოგიერთი ცნობა სტილისტიკის შესახებ, მაგრამ ეს შენიშვნები თავისთავად არაფრის მთქმელია. მიუხედავად იმისა, რომ ეს დარგი ჩვენში არაა საკმარისად დამუშავებული და ამის შედეგად ჯერ კიდევ არ არის გარკვეული მისი ადგილი ენათმეცნიერების სხვა დარგებს შორის, ავტორს მაინც შეეძლო მოეცა როგორც ისტორიული ცნობები, ისე დაესვა და განეხილა სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილი ძირითადი საკითხები სტილისტიკის შესახებ.

სტილისტიკა ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დარგია ენათმეცნიერებისა. ენათმეცნიერული სტილისტიკის გარეშე შეუძლებელია სემანტიკისა და სინტაქსის ურთიერთობისა და ენის, როგორც გამომხატველობითი საშუალების, შესწავლა. ამიტომ ჩვენ გაუმართლებლად გვეჩვენება ავტორის ასეთი დამოკიდებულება სტილისტიკის საკითხებისადმი.

სახელმძღვანელოში არაფერია ნათქვამი წინარემეცნიერული—ფილოლოგიური და რაციონალური—გრამატიკების შესახებ. სულ არაა ცნობები ლინგვისტური გეოგრაფიისა და მისი პრინციპების შესახებ. არაა მოცემული მეტყველების ნაწილების ტრადიციული კლასიფიკაცია და მისი ნაკლოვანებანი. აქვე დავძენთ, რომ გასაზიარებელი არაა ავტორისეული კლასიფიკაცია, რომლის მიხედვითაც მეტყველების ნაწილები ერთსა და იმავე დროს დახასიათებულია სემანტიკური და მორფოლოგიური ნიშნის მიხედვით (გვ. 353).

შესავსებია სახელმძღვანელოს ის ნაწილიც, რომელიც სინტაქსის საკითხებს ეხება.

საბჭოთა საენათმეცნიერო ლიტერატურაში, როგორც ცნობილია, დიდი ყურადღება ექცევა ფონოლოგიას. სამწუხაროდ, სახელმძღვანელოში არ არის დასმული ფონეტიკასთან ფონოლოგიის დამოკიდებულების საკითხები და არც ფონოლოგიის თეორიული საფუძვლებია განხილული.

არაა განხილული აგრეთვე ბგერათა შესატყვისობის საკითხი მონათესავე ენებში.

სახელმძღვანელო პროგრამას არ გასდევს საკითხების დალაგების მხრივაც; მაგალითად, სულ სხვადასხვა ადგილასაა განხილული ზოგადი საკითხები ენის შესახებ. მეხუთე თავი, რომელიც ეხება ენის წარმოშობას, და მეექვსე თავი, რომელიც მიძღვნილია ენის განვითარების საკითხებისადმი, უნდა მოსდევდეს პირველ თავს, სადაც ენის ზოგადი საფუძვლებია მოცემული. ამით ენის შესახებ თეორიული საკითხები გაერთიანდებოდა და ამავე დროს თავიდან იქნებოდა აცილებული განმეორებები, რასაც ხშირად ვხვდებით სახელმძღვანელოში; მაგალითად, ენის განვითარების საკითხები ვრცლად განხილულია როგორც მეექვსე, ისე პირველ თავში. აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთი საკითხი სხვადასხვა ადგილას განმეორებულია ერთნაირი სათაურითაც კი (იხ. *Учебник македонского языка* *სახელმძღვანელო ქუქი ბადამან მასიხნ ხ სრას ღუნაიკასილქილქი*, თავი V, გვ. 421 და თავი VI, გვ. 455).

სახელმძღვანელოში არაა ერთნაირი სიღრმითა და მოცულობით დამუშავებული ენათმეცნიერების ძირითადი საკითხები. გვხვდება აგრეთვე შეუსაბამო ადგილები და ფაქტობრივი შეცდომები.

არასრულადაა წარმოდგენილი, მაგალითად, ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია. მონათესავე ენათა ოჯახების მიმოხილვაში, კერძოდ იმ ნაწილში, რომელიც სლავურ ენებს ეხება, შეიძლება ითქვას, რომ თითქმის არავითარი ცნობები არ არის მოცემული ამ ენების აღმოსავლური ჯგუფის შესახებ, რომელშიც რუსული, უკრაინული და ბელორუსული ენები შედის. სრულიად არაფერია ნათქვამი რუსულ ენაზე დაწერილი უძველესი ძეგლებისა და რუსული ენის დიალექტების შესახებ და სხვ.

საერთოდ უნდა შევნიშნოთ, რომ მონათესავე ენათა სხვა ჯგუფების შესახებაც სახელმძღვანელოში ძალიან მცირე ცნობებია წარმოდგენილი. მეტწილ შემთხვევაში მხოლოდ ენებია ჩამოთვლილი. შედარებით ვრცლად

მსჯელობს ავტორი მხოლოდ სომხური ენის შესახებ. მეტად სქემატურად არის წარმოდგენილი იბერიულ-კავკასიური ენები. ამ შემთხვევაშიც მხოლოდ ჩამოთვლილია ენები და ისიც არასრულად. ამ ოჯახში შემავალი ენები დაჯგუფებულია არა იმ პრინციპის მიხედვით, რომელიც იბერიულ-კავკასიურ ენათმეცნიერებაშია მიღებული, არამედ ტერიტორიული პრინციპის მიხედვით, რაც რიგ უხერხულობას იწვევს. ვფიქრობთ, ამის შედეგია, რომ ავტორისეულ კლასიფიკაციაში ადგილი არ აღმოჩნდა, მაგალითად, ისეთი მნიშვნელოვანი ენისათვის, როგორცაა უღური.

სახელმძღვანელოში შეცდომით დამოუკიდებელ ენებადაა გამოცხადებული მეგრული და ქანური (გვ. 567), რომლებიც ნამდვილად ერთი ენის — პირობითად ზანურის — დიალექტებს წარმოადგენენ.

გაუგებრობის შედეგია ავტორის შენიშვნა, რომ სამხრეთ-კავკასიურ, ანუ ქართველურ ენებში შედის ქართული, მეგრული, ქანური, სვანური და ჩრდილოეთ კავკასიის რამდენიმე ენა (იქვე, ხაზი ჩვენია. — ა. მ.). ქართველურ ენებში, როგორც ცნობილია, გარდა ქართულის, მეგრულ-ქანურისა და სვანურისა, არც ერთი სხვა ენა არ შედის.

ვფიქრობთ, ავტორს შეეძლო მოეცა ზოგიერთი ცნობა მაინც ქართველური ენების შესახებ, კერძოდ ქართულის შესახებ, რომელსაც, ისევე როგორც სომხურს, უძველესი ძეგლებით დოკუმენტირებული თხუთმეტსაუკუნოვანი ისტორია აქვს და რომლის შესახებაც ავტორისათვის ხელმისაწვდომი საკმაო რაოდენობის სპეციალური საენათმეცნიერო ლიტერატურა არსებობს.

იბერიულ-კავკასიურ ენათა კლასიფიკაციაში ვხვდებით სხვა შეუსაბამობასაც. დასავლურ-კავკასიურ ენებს, ავტორის ცნობების მიხედვით, ეკუთვნის ადიღური ენები, რომელთა ჯგუფში შედის აფხაზური, ყაბარდოული, უბიხური, აბაზური და სხვა (გვ. 567). ამის მიხედვით აფხაზური, უბიხური, აბაზური გამოცხადებულია ადიღურ ენებად.

სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ აფხაზურ-ადიღურ ენათა ჯგუფში შედის სამი ენა: აფხაზური, ადიღური (ანუ ჩერქეზული) ყაბარდოულითურთ და უბიხური. ადიღური თავის მხრივ მოიცავს როგორც ზემოადიღურს (ანუ ყაბარდოულს), ისე ქვემოადიღურს (ანუ კაახურს). ისიც ცნობილია, რომ აბაზური დამოუკიდებელი ენა კი არაა (როგორც ეს სახელმძღვანელოს ავტორს ჰგონია), არამედ აფხაზურის დიალექტია.

აღმოსავლურ-კავკასიურ ენათა ჯგუფში ჩამოთვლილია მხოლოდ შემდეგი ენები: ლეზგიური, ტაბასარანული, ალღური, დარგუული, ლაკური, ავარული, ანდიური, ბოთლიხური, დიდოური, კაპუჭური. გამორჩენილია: კარატული, ტინდიური, ხვარშიული, წახურული, რუთულური, არჩიული...

სახელმძღვანელოს ნაკლად მიგვაჩნია, რომ არ არის წარმოდგენილი მონათესავე ენათა ოჯახების საერთო დახასიათება, თუნდაც ენათა ისეთი ოჯახისაც კი, როგორცაა ინდოევროპული ენები, რომლებიც საფუძვლიანადაა შესწავლილი.

ვფიქრობთ, უფრო კრიტიკულად უნდა, ყოფილიყო მიმოხილული ენათა სტადიური კლასიფიკაცია ნ. მარისა. ცნობილია, რომ ენათა სტადიური განვითარების იდეა უშუალოდ დაკავშირებულია ნ. მარის მოძღვრებასთან პირველადი ელემენტების შესახებ, ამიტომ, ჩვენი აზრით, უკეთესი იქნებოდა. ოთხელემენტოვანი ანალიზის შესახებ ცნობები ენათა სტადიურ-კლასიფიკაციასთან ერთად ყოფილიყო მოცემული.

სახელმძღვანელოში ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაციის საკითხები დამაკმაყოფილებლადაა გაშუქებული, მაგრამ რატომღაც არაა მოცემული ამ კლასიფიკაციის ზოგადი შეფასება. მართალია, გაკრიტიკებულია მორფოლოგიური ტიპების ვულგარულ-სოციოლოგისტური ინტერპრეტაცია (მაქს მიულერი), მაგრამ არ არის შენიშნული თვით მორფოლოგიური კლასიფიკაციის ნაკლოვანი მხარეები.

მორფოლოგიური კლასიფიკაციის თვალსაზრისით ავტორს ტრადიციულად ენები დაყოფილი აქვს სამ ჯგუფად: *ანჯათასკან* (იზოლირებული), *კესკან* (აგლუტინაციური), *ქსკასკან* (ფლექსიური). საკლასიფიკაციო ნიშნის მიხედვით, ვფიქრობთ, აჯობებდა ენათა დაყოფა ორ ჯგუფად: უაფიქსო ენებად და აფიქსიან ენებად. აფიქსიანი ენები თავის მხრივ დაჯგუფდებოდა აგლუტინაციურ და ფლექსიურ ენებად.

სახელმძღვანელოში შევხვდებით ისეთ ადგილებს, რომლებიც ზედმეტია უმაღლესი სკოლის სახელმძღვანელოში; მაგალითად, მე-9 გვერდზე, სადაც ლაპარაკია ენათმეცნიერებისა და მისი ამოცანების შესახებ, ავტორი აღნიშნავს, რომ მშობლიური ენა ისწავლება დაწყებითი სკოლიდან მოყოლებული, მაგრამ შეიძლება თუ არა თქმა იმისა, რომ დაწყებით ან საშუალო სკოლაში მოსწავლეები შეისწავლიან ენათმეცნიერებას? ავტორი, რასაკვირველია, ამ კითხვას უარყოფით პასუხს აძლევს... მაგრამ რა საჭირო იყო აქ ასეთი ცხადი საკითხის შესახებ მსჯელობა?!

ზემოაღნიშნული ხასიათის ნაკლოვანებები, ვფიქრობთ, საჭიროა თავიდან იქნეს აცილებული სახელმძღვანელოს შემდგომ გამოცემაში.

პრ. მარტიროსოვი

აზერბაიჯანის მეცნიერებათა აკადემიის ნიჰამის სახელობის ლიტერატურისა და ენის ინსტიტუტის შრომები (საენათმეცნიერო სერია), ტომი VI, ბაქო, 1954 წ. გვ. 5—192

ი. სტალინის საენათმეცნიერო შრომების გამოქვეყნებამ შექმნა ღრმა საფუძველი ენათმეცნიერების განვითარებისათვის.

საბჭოთა კავშირის საენათმეცნიერო დაწესებულებებში ამჟამად ფართო მუშაობა მიმდინარეობს. მარქსისტულ-ლენინური მოძღვრების შუქზე მუშავდება სხვადასხვა საენათმეცნიერო პრობლემა, კონკრეტულ ენათა გრამატიკის საკითხები.

ამ მიმართულებით გაცხოველებულ მუშაობას ეწევიან ჩვენი მოძმე აზერბაიჯანის ენათმეცნიერებიც. მათი მუშაობის შედეგების გაცნობა შეიძლება აზერბაიჯანის მეცნიერებათა აკადემიის ნიჰამის სახელობის ლიტერატურისა და ენის ინსტიტუტის „შრომების“ მიხედვით (საენათმეცნიერო სერია). დღემდე გამოსულია ამ კრებულის ექვსი ტომი.

პირველი ტომი გამოვიდა 1947 წელს. იგი მცირე მოცულობისაა და უმთავრესად აზერბაიჯანული ენის ლექსიკის საკითხებისადმი მიძღვნილი. მომდევნო ტომებიც ძირითადად სხვადასხვა ხასიათის სალექსიკონო მასალას შეიცავს.

ი. სტალინის საენათმეცნიერო მოძღვრებამ ძირფესვიანად გარდაქმნა აზერბაიჯანელ ენათმეცნიერთა მუშაობა. ამას აშკარად მოწმობს აღნიშნული კრებულის უკანასკნელი ტომები. ისინი გამოირჩევიან არა მარტო საკვლევ ინტერესთა სიფართოვით, არამედ, აგრეთვე, ძიების მეთოდოლოგიური გამართულობით და კვლევის თეორიული დონით. ყურადღებას იქცევს ზოგადი პრობლემების გაშუქება ი. სტალინის საენათმეცნიერო შრომათა შუქზე და აზერბაიჯანული ენის მონაცემთა გამოყენება მათი დამუშავების დროს.

ამ კრებულთა შორის ყველაზე სრული 1954 წელს გამოსული VI ტომია¹, რომლის განხილვაც ჩვენ ამჟამად მიზნად დავისახეთ.

I

1. ეროვნული ენის ჩამოყალიბების საკითხებს ეხება ნ. მამედოვის წერილი „მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსები ეროვნული ენის წარმოშობის შესახებ“ (გვ. 62—80). ნაშრომში გადმოცემულია მარქსიზმის კლასიკოსების გამონათქვამები ენის შესახებ. ეროვნული ენის წარმოშობის საკითხი ი. სტალინის საენათმეცნიერო მოძღვრების შუქზეა განხილული. ამავე თვალსაზრისით მოკლედ დახასიათებულია აზერბაიჯანული ეროვნული ენის წარმოშობისა და განვითარების გზა. მოშველიებულია გ. სანეევის წერილი დიალექტებისა და ეროვნული ენის ურთიერთობისა და ეროვნული ენის ჩამოყალიბების შესახებ. ავტორი მოკლედ გვაცნობს აგრეთვე დემოკრატიულად მოაზროვნე მწერალთა დამსახურებას აზერბაიჯანული ენის სრულყოფისა და განვითარების საქმეში.

2. მ. ჯაჰანგიროვის სტატიაში „ი. ბ. სტალინის მოძღვრება ძალით ასიმილაციის მიმართ ენის დიდი გამძლეობისა და ძლიერი წინააღმდეგობის შესახებ“ (გვ. 81—92). მარქსისტული ენათმეცნიერების ამ ერთ-ერთი ძირითადი დებულების პოზიციებიდან დახასიათებულია აზერბაიჯანული ენის დიდი გამძლეობა და წინააღმდეგობა არაბი, სპარსი და თურქი ასიმილატორების მიმართ. აქვე მოკლედ საუბარია იმ შედეგებზეც, რაც მოჰყვა აზერბაიჯანული ენის ურთიერთობას არაბულსა და სპარსულთან; აზერბაიჯანულმა შეითვისა ბევრი არაბული და სპარსული სიტყვა, დაუმორჩილა ისინი საკუთარ კანონებს და ამით გაიმდიდრა ლექსიკური შემადგენლობა. ასიმილატორთა ცდები მთლიანად მოენელებინათ აზერბაიჯანული ენა უშედეგოდ დამთავრდა. ენის გამძლეობა, წერს ავტორი, როგორც ცნობილია, აიხსნება ენის გრამატიკული წყობისა და ძირითადი ლექსიკური ფონდის გამძლეობით. ამ დებულების საილუსტრაციოდ მ. ჯაჰანგიროვს მოჰყავს ნაწყვეტები სხვადასხვა პერიოდის აზერბაიჯანული მწერლების ნაწარმოებებიდან.

3. „ზოგიერთი შენიშვნა ენათმეცნიერებაში შედარებით-ისტორიული მეთოდის შესახებ“ (გვ. 130—135). ასეთი სათაური აქვს შ. სადიევის წერილს. ავტორი გადმოსცემს ი. სტალინის მსჯელობას ნ. მარის ოთხეულმენტოვანი ანალიზის ანტიმეცნიერულობაზე, შედარებით-ისტორიული მეთოდის ღირსებებზე და მის დანერგვაზე ენათმეცნიერებაში. შემდეგ ლაპარაკია იმაზე, თუ რის მიხედვით დგინდება ენათა ნათესაობა; მონათესავე ენათა

¹ Эдабийят во дил институтунун эсэри (дипчилик сериясы). ტ. VI, ბაქო, 1954, გვ. 5—192 (კრებულში სულ თოთხმეტი წერილია წარმოდგენილი).

უძველესი ელემენტების განვითარების შესწავლა, — აღნიშნავს შ. სადიევი, — და მათი თავდაპირველი სახის გამოვლენა მხოლოდ შედარებით-ისტორიული მეთოდის საშუალებითაა შესაძლებელი.

შემდგომ, ეხება რა არამონათესავე ენათა ურთიერთობის საკითხს, შ. სადიევი შედარებით მეთოდს მიიჩნევს, როგორც საუკეთესო ხერხს არამონათესავე ენებისა და ხალხების ურთიერთობის ისტორიის შესასწავლად (გვ. 133).

ჩვენი აზრით უფრო სწორი იქნებოდა ავტორს ერთმანეთისაგან გაემიჯნა შედარება და შეპირისპირება. შედარებით-ისტორიულ მეთოდზე ლაპარაკის დროს არამონათესავე ენები, არ ივარაუდება ყოველ შემთხვევაში უფრო მეტი სიფრთხილე და სიზუსტე აჯობებდა. აღსანიშნავია ისიც, რომ აღნიშნული საკითხის დამუშავებისას არავითარი დამხმარე ლიტერატურა არ არის გამოყენებული.

4. ე. ალიბეიზადეს წერილში „ენის საკითხები ყურნალ „მოლა ნასრედინის“ პირველ ნომერში“ (გვ. 93—101) ლაპარაკია იმაზე, თუ როგორ იბრძოდა ცნობილი მწერალი და საზოგადო მოღვაწე ჯალილ მამედგულუზადე აზერბაიჯანული ენის სიწმინდისათვის.

აზერბაიჯანული არაბულისა და სპარსულის დიდ გავლენას განიცდიდა არაბულ-სპარსული ელემენტების დამკვიდრებას განსაკუთრებით ხელს უწყობდნენ მაღალი წოდების წარმომადგენლები.

ჯ. მამედგულუზადე იმთავითვე გამოდიოდა აზერბაიჯანული ენის სიწმინდის დამცველად, იბრძოდა იმისათვის, რომ ენა ხალხისათვის გასაგებთ გაეხადა. ამ ბრძოლის გაფართოებას ხელი შეუწყო 1906 წელს ყურნალ „მოლა ნასრედინის“ დაარსებამ. ამ ყურნალის პირველსავე ნომერში ფართოდ იყო წარმოდგენილი ჯ. მამედგულუზადე, როგორც მებრძოლი აზერბაიჯანული ენის სიწმინდისათვის.

5. კრებულში წარმოდგენილი ე. ალიბეიზადეს მეორე წერილი „ჯალილ მამედგულუზადეს როლი აზერბაიჯანული სალიტერატურო ენის განვითარებაში“ (გვ. 158—170) პრინციპულად არაფრით განსხვავდება ამავე ავტორის ზემოთ განხილული შრომისაგან. აქაც თითქმის იმავე საკითხებზეა მსჯელობა, ისევ ყურნალ „მოლა ნასრედინში“ დაბეჭდილ ჯალილ მამედგულუზადეს თხზულებათა მიხედვით. განსხვავებას ის თუ ქმნის, რომ აქ წინ არის წამოწეული (ავტორის მოკლე კომენტარების დართვით) მწერლის ისეთი გამონათქვამები, როგორიცაა: „უნდა ვწეროთ ისე, რომ ადვილად გაიგოს მთელმა ხალხმა; სიტყვა ხალხს ეკუთვნის, ამიტომ გავუფრთხილდეთ მას და გავამდიდროთ იგი; მეზობელი ხალხების ენებიდან შეგნებულად ნასესხები ფასეულია; სალიტერატურო ენისათვის“.

II

კრებულში საკმაოდ დიდი ადგილი აქვს დათმობილი აზერბაიჯანული ენის გრამატიკის ცალკეული საკითხების კვლევას. სულ ამ დარგიდან ხუთი წერილია წარმოდგენილი.

6. მ. ჰუსეინზადე თავის წერილში „მსაზღვრელ-საზღვრულის (მეორე სახეობის) შესახებ თანამედროვე აზერბაიჯანულ ენაში“ (გვ. 21—41) იხილავს ე. წ. იზაფეთის ამ ერთ-ერთ სახეს. ეს მეორე წერილია ავტორისა იზაფეთის შესახებ¹.

¹ პირველი წერილი ამ კრებულის 1953 წლის V ტომშია დაბეჭდილი.

ცნობილია, რომ ამ ტიპის მსაზღვრელ-საზღვრულში ორივე წევრი სახელია. მსაზღვრელი ფუძის სახითაა წარმოდგენილი, საზღვრული III პირის კუთვნილებითს აფიქსს დაირთავს: *мактан директору* 'მანქანბ დირექტორუ (სიტყვა-სიტყვით) 'სკოლა დირექტორი მისი' ანუ 'სკოლის დირექტორი'. შინაარსობლივად ეს კონსტრუქცია გამოხატავს სკოლის დირექტორს საერთოდ, ზოგადად და არა რომელიმე კონკრეტული სკოლის დირექტორს.

ავტორს ეს ცნობილი დებულება სწორადა აქვს გადმოცემული და ილუსტრირებული, მაგრამ ამით არ კმაყოფილდება, ცდილობს ახლებურად მიუდგეს საკითხს და იძლევა ამ ტიპის მსაზღვრელ-საზღვრულის დაჯგუფებას შინაარსის მიხედვით. შინაარსობრივი ვარიანტები (*майна вариантыны* მანა ვარიანთლარუ) ძალიან მრავალფეროვანიაო, — წერს ავტორი და 24 ჯგუფი აქვს ჩამოთვლილი (გვ. 21). თუმცა საკითხის კონკრეტული ? სას მხოლოდ 21 ჯგუფი აქვს მოცემული. ესენია:

1. მსაზღვრელი საზღვრულის ზოგადობას გამოხატავს: *книги палтосу* ქიში ფალთოსუ 'კაცი პალტო მისი' — 'კაცის პალტო'.

2. მსაზღვრელი გამოხატავს საზღვრულის მიზეზს, წყაროს, მატერიალურ საფუძველს: *ага чаша* აგაჰ საში 'ფეხი ხმა მისი' — 'ფეხის ხმა'; *мазут гокусу* მაზუთ გოხუსუ 'მაზუთი სუნი მისი' — 'მაზუთის სუნი'.

3. მსაზღვრელი საზღვრულის მოვალეობრივ ურთიერთობას გამოხატავს: *колхоз чаджи* კოლხოზ ჩანჯი 'კოლმეურნეობა თავმჯდომარე მისი' — 'კოლმეურნეობის თავმჯდომარე'.

4. გამოხატულია საზღვრულის ურთიერთობა უნიკალურ და საზოგადო სახელებით გადმოცემულ მსაზღვრელთან: *кунаш ишыфы* გუნეშ იშულჰ 'მზე სინათლე მისი' — 'მზის სინათლე'.

5. გამოხატულია მსაზღვრელსა და საზღვრულს შორის არსებული მუდმივი და დანახასიათებელი ურთიერთობა: *гардаш комани* გარდაშ კომანი 'ძმა დახმარება მისი' — 'ძმური დახმარება'.

6. მსაზღვრელსა და საზღვრულს შორის არსებული სოციალური ურთიერთობა: *колхозчы айлаши* კოლხოზჩუ აელასი 'კოლმეურნე ოჯახი მისი' — 'კოლმეურნის ოჯახი'.

7. მსაზღვრელსა და საზღვრულს შორის არსებული მიზნობრივი და გამოყენებითი ურთიერთობა: *ачки гутусу* აჩქი გუთუსუ 'არჩევა ყუთი-მისი' — 'საარჩევნო ყუთი'.

8. მსაზღვრელსა და საზღვრულს შორის არსებული ეროვნული მიკუთვნებულობა: *Азарнайман дини* აზარნაიჯან დილი 'აზერბაიჯანი ენა მისი' — 'აზერბაიჯანული ენა'.

9. მსაზღვრელი გამოხატავს საზღვრულის კერძობით სახელწოდებას: *Лепши ордени* ლენინ ორდენი 'ლენინი ორდენი მისი' — 'ლენინის ორდენი'.

10. მსაზღვრელი საზღვრულის სქესზე მიუთითებს: *гадын тайчасы* გაღჰნ თაეჩასჰ 'ქალი სქესი მისი' — 'ქალთა სქესი'.

11. მსაზღვრელი შედარების სუბიექტია; საზღვრული — ობიექტი: *умид чыраши* უმიდ ჩერალჰ 'იმედი ჩირალდანჰ მისი' — 'იმედის ჩირალდანი'.

12. მსაზღვრელი საზღვრულის სიმბოლურობაზე მიუთითებს: *үсаян дай-рашы* უსაჰან ზაერალჰ 'აჯანყება დროშა მისი' — 'აჯანყების დროშა'.

13. მსაზღვრელი საზღვრულის ლოგიკურ ობიექტს გამოხატავს: *дирс*

ნაიშლანმასი დვარს ბაშლანმასე 'გაკვეთილი დასაწყისი მისი.'—'გაკვეთილის დასაწყისი'.

14. მსახლვრელი საზღვრულის ლოგიკურ სუბიექტს გამოხატავს: ნაიშ აწყრისი ბაშ აღრესე 'თავი ტკივილი მისი'—'თავის ტკივილი'.

15. მსახლვრელი საზღვრულის მდგომარეობა-ვითარებას გამოხატავს: ხაძთა იაიშ ხვსთბ ჰალე 'ავადმყოფი მდგომარეობა მისი'—'ავადმყოფის მდგომარეობა'.

16. გადმოგვეცემს დროულ მიმართებას მსახლვრელსა და საზღვრულს შორის: ყაიშაიშ იშლანისი უშაგლეგ ჯოლდაში 'ბავშვობა მეგობარი მისი'—'ბავშვობის მეგობარი'.

17. გამოხატავს მსახლვრელსა და საზღვრულს შორის არსებულ სივრცობრივ მიმართებას: იაიშისი ტარმასი ფამბეგ თარლასი 'ბამბა პლანტაცია მისი'—'ბამბის პლანტაცია', კაიშ კლეყუ ქანდ ქლუბუ 'სოფელი კლუბი მისი'—'სოფლის კლუბი'.

18. მსახლვრელი საზღვრულის იარაღობრიობას გამოხატავს: იაიშისი ყრასი გელენჩ ჯარასე 'ხმალი ქრილობა მისი'—'ხმლის ქრილობა', ნახმლევი.

19. გამოხატავს მსახლვრელსა და საზღვრულს შორის არსებულ მოქმედებით ან ვითარებით ურთიერთობას: კეტმარე ყყყყუ გეთმბქ ლუზუმუ 'წასვლა საჭიროება მისი'—'წასვლის საჭიროება'.

20. მსახლვრელი სიმრავლის გამომხატველ საზღვრულის სახეობაზე მიუთითებს: იოიშ ცყყყუ გოაუნ სურუსუ 'ცხვარი ფარა მისი'—'ცხვრის ფარა'.

21. მსახლვრელი გამოხატავს საზღვრულის მიმართებას ბრჭყალებში ჩასმულ სიტყვასთან: „იყყყუ“ ამრი ჰუჯუმ ემრი 'შეტევა ბრძანება მისი'—'შეტევის ბრძანება'.

როგორც ვხედავთ, ავტორი თავისებურებად აყენებს საკითხს: ის ცდილობს დააჯგუფოს ამ ტიპის მსახლვრელ-საზღვრული მასში შემავალი სიტყვების ლექსიკური მნიშვნელობის მიხედვით. რომ, მაგალითად, ხმის გამოცემის მიხეზი ფეხია, ეს მეორე ტიპის იზაფეთის, როგორც გარკვეული სისტემის, გარკვეული გრამატიკული ფორმის დახასიათებას არ წარმოადგენს; იგი მხოლოდ და მხოლოდ აღნიშნული ფორმით ერთმანეთთან დაკავშირებული სიტყვების ლექსიკური მნიშვნელობის გადმოცემაა. მეორე ტიპის იზაფეთის თავისებურების დადგენისას აუცილებელია მესამე ტიპის იზაფეთის სპეციფიკის გათვალისწინება. მეორე იზაფეთის არსებობა გაძარტლებულია იმდენად, რამდენადაც არსებობს მესამე ტიპი და—პირიქით.

უნდა აღინიშნოს, რომ მ. ჰუსეინზადეს უფრო აინტერესებს მსახლვრელ-საზღვრულის შინაარსის მიხედვით დაჯგუფება, ასეთი კლასიფიკაცია კი საინტერესო ჩანს იზაფეთის სწავლების მეთოდის თვალსაზრისით.

7. ასპექტის კატეგორიისადმი მიძღვნილია ზ. ალიევას წერილი: „ასპექტის კატეგორია აზერბაიჯანულში“ (გვ. 42—61).

ასპექტი,—აღნიშნავს ავტორი,—აზერბაიჯანულში სხვადასხვა საშუალებით გამოიხატებაო: 1. ანალიტიკურად—ძირითადი ზმნის აბსოლუტივი+დამხმარე ზმნა. 2. სინთეტურად—რეფლექსივის ფორმანტებით. 3. ზმნის დროის ფორმებით. გამოყოფილი აქვს ხუთი ასპექტი: 1. მოქმედების ხანგრძლიობა. 2. მოქმედების განვითარება. 3. რაიმე მდგომარეობაში მოსვლა. 4. მოქმედების დასრულება. 5. მოქმედების განმეორება.

სავსებით მართალია ავტორის დებულება, რომ ასპექტს დროის ფორმები-
 დამოხატაის მართალი უნდა იყოს ისიც, რომ რიგ შემთხვევაში ასპექტი

უცვლადობის ბასწორება

გვერდი	სტრიქონი		დაბეჭდილია	უნდა იყოს
	ზემოდან	ქვემოდან		
21	—	1	VX	XV
69	—	2	ლიტერატურული ძიებანი, III, 1943	ლიტერატურული ძიებანი, II, 1945
107	21	—	მოიდა, წამოიდა	მოედი, წამუელი
116	—	17	გადმევედი	გევედი
230	—	16	ჰი	ჰ
230	—	18	ჰი	ჰ
232	—	1	ქულის	ქულის
233	21	—	მაჯსა	მაჯსა
233	—	5	დუხსა	დუხსა
313	—	10	ყიარყიასა	ყიარყიასა
234	12	—	განზ-სა	განზსა
241	—	3	აქეს	აქეს
244	23	—	دعوات	دعوات
246	23	—	ლიკი ← ლიკიი ← ლიჯიი ← ლიჯიი ← ლიჰიი	ლიკი ← ლიკიი ← ლიჯიი → ლიჯიი → ლიჰიი
248	—	5	ჴ - ჴ (← ჴ) - ჴ (← ჴ)	ჴ - ჴ (← ჴ) - ჴ (← ჴ)
250	17	—	თაქტბაყი	თაქტბაყი
258	10	—	(ბოგოროდეცკი)	(ბოგოროდიცკი)
287	—	2	„ქვასთან“	პინწო-ლ-ხა „ქვასთან“
338	1	—	კირ-მიწისაში	კირმიწისაში
357	—	2	бифуркации	бифуркации
361	—	2	аулав	аула Хив
361	—	9	я сажу	я сажусь (и т. д.)
381	17	—	тогда	тогда
381	18	—	т. е. —	т. е. с
386	19—20	—	კნკუხუხუხუ	კნკუხუხუხუხუ
397	5	—	171	171
403	—	10	ipurdij-g	ipurdij-gi
404	—	2	азыка	языка
424	—	1	მარი	‘ქმარი’
431	—	16	ქართ. ბ-ღუ-არ-ი ‘დღე’	ქართ. ბ-ღუ-არ-ი ‘სა- მხრეთი’
440	—	3	ა-ხმოვნიანი	ა-ხმოვანი
441	—	14	ჴუჴე	ჴუჴე
443	—	11	ანოდურ ენათა	ანდიურ ენათა
444	19	—	ბ-და ← -ჴ	ბ- და ჴ-
450	—	8	ა-რ-Х-а ‘теплым’	ა-რ-Х-а ‘теплым’
459	20	—	ფარმანტი	ფორმანტი
459	—	4	то нельзя	нельзя
476	—	14	ღნწაღაათილქილქ	ღნწაღაათილქილქ

სავსებით მართალია ავტორის დებულება, რომ ასპექტს დროის ფორმები გამოხატავს. მართალი უნდა იყოს ისიც, რომ რიგ შემთხვევაში ასპექტი ზმნის სპეციფიკური, რთული ფორმით გამოიხატება.

სადაოდ მიგვაჩნია ავტორის დებულება, რომ ასპექტს რეფლექსივის მაწარმოებელი აფიქსი გამოხატავსო. ასპექტი უნდა გამოხატავდეს დაუსრულებელ ან დასრულებულ მოქმედებას. რეფლექსივს კი დიამეტრალურად განსხვავებული ფუნქცია აკისრია. იგი, ჩვეულებრივ, ერთვის გარდამავალ ზმნას და აქცევს მას რეფლექსურად; ასეთ შემთხვევაში ზმნით გამოხატული მოქმედება სუბიექტსავე მიემართება. გაუგებარია, სადღაა აქ მოქმედების განმეორების გამოხატვა: ყрამи... чароунырды ჭრამი ჩრფეზნრღ გული მისი... სცემდა (გვ. 54).

ასევე საეჭვო ჩანს იმის მტკიცებაც, თითქოს ერთი და იმავე ზმნის ერთი და იმავე ფორმის რამდენჯერმე განმეორებას შეუძლია მოქმედების ხანგრძლიობა გამოხატოსო (გვ. 50). ასპექტის, როგორც გრამატიკული კატეგორიის გამოხატვა, გარკვეულ გრამატიკულ ფორმასთან არის დაკავშირებული და ერთი რომელიმე ფორმის ზმნის რამდენჯერმე განმეორება (იგულისხმება დროის რომელიმე ფორმა) ვერ გამოხატავს მოქმედების ხანგრძლიობას.

ზედმეტი ჩანს ხუთი ასპექტის გამოყოფაც. მოქმედების ხანგრძლიობა, განმეორება და მისთანანი სხვა არაფერია, თუ არა უსრული ასპექტი. ასე, რომ ზ. ალიევასეული ხუთი ასპექტი თავისუფლად შეიძლება დაეიყვანოთ ორ, უსრულ და სრულ ასპექტამდე.

მ. კრებულში წარმოდგენილია წერილი „დასავლეთ აფშერონის კილოების სინტაქსური თავისებურებანი“ (გვ. 102—117). წერილის ავტორს ა. ვალიევს აღნუსხული და დახასიათებული აქვს აღნიშნული კილოების სინტაქსური თავისებურებანი. სპეციფიკური მომენტები გამოყოფილია ამ კილოების სალიტერატურო აზერბაიჯანულთან შეპირისპირების საფუძველზე. მოვლენები სწორადაა დაჭერილი და კვალიფიცირებული. შრომა მთლიანად აღწერითი ხასიათისაა. უფრო სრული სურათის წარმოსადგენად სასურველი იქნებოდა, რომ ავტორს გამოეყენებინა არსებული სპეციალური ლიტერატურა, სადაც ის იპოვიდა ცნობებს მის მიერ დასავლეთ აფშერონის კილოებში შემჩნეულ ზოგიერთი მსგავსი მოვლენის შესახებ.

9. ზ. თალიზადეს წერილში „ზოგი აფიქსის განვითარების ისტორიიდან აზერბაიჯანულ ენაში“ (გვ. 118—129) წარმოდგენილია აფიქსთა ორი ჯგუფის — მოქმედი და უქმი აფიქსების განხილვის ცდა. სხვადასხვა პერიოდის წერილობითი წყაროებიდან მოყვანილი მაგალითების საფუძველზე ავტორი ცდილობს დაადგინოს ამა თუ იმ აფიქსის მოქმედების პერიოდი და ადრინდელი ფორმა.

ეხება რა აორისტის მაწარმოებელს (p—з რ—ზ) და მის უკუთქმით ფორმას (... ма—з მა—ზ), ავტორი, რატომღაც, იქვე ასახელებს აწმყო-განსაზღვრული დროის უკუთქმით ფორმასაც (... мир მირ) და აღნიშნავს, რომ XVIII საუკუნეში ... маз მაზ ფორმანტის გვერდით ... мир მირ აფიქსიც იწყებს მოქმედებასო (გვ. 126). როგორც ჩანს, ... мир მირ და маз მაზ ზ. თალიზადეს ერთი და იმავე დროის ფორმებად მიაჩნია, მათ შორის კი იმ განსხვავებას ხედავს, რომ маз მაზ უფრო ძველი წარმოებააო. ნამდვილად კი ესენი სულ სხვადასხვა ფორმებია.

10. თანამედროვე აზერბაიჯანული ენის სინტაქსის ერთ-ერთი საკითხი-სადმი მიძღვნილია ჰ. ბაირამოვის წერილი „რთული თანწყობილი წინადადება თანამედროვე აზერბაიჯანულ ენაში“ (გვ. 136—144).

რთული თანწყობილი წინადადება, აღნიშნავს შრომის დასაწყისში ავტორი, დამოუკიდებელი წინადადებებისგან შედგებაო. ცოტა უფრო ქვემოთ, თანწყობილის შემადგენელ წინადადებათა ურთიერთობაზე მსჯელობისას, იგი უარყოფს ადრე გამოთქმულ აზრს და ეყრდნობა ლ. შჩერბას, ვ. ვინოგრადოვისა და ნ. პოსპელოვის გამონათქვამს—რთული წინადადების შენადგენელი წინადადებები დამოუკიდებლობას კარგავენო (გვ. 139). რთული წინადადება შეიძლება იყოს რთული თანწყობილიცა და რთული ქვეწყობილიც. ამასთან, რთული ქვეწყობილის შემადგენელ წინადადებათა ურთიერთობა სხვა პრინციპზეა აგებული, ხოლო რთული თანწყობილისა—სხვაზე.

თანწყობილი წინადადების რაობაზე მსჯელობის დროს გარკვეულობა წერილის ბოლოში მოცემულ განსაზღვრასაც აკლია. ავტორი წერს: რთული აზრის გადმოსაცემად ამა თუ იმ შინაარსობრივ კავშირში ორი ან მეტი წინადადების თანწყობის გზით შეერთებას რთული თანწყობილი წინადადება ეწოდებაო (გვ. 144). ამ განმარტებაში, როგორც ვხედავთ, ერთმანეთისგან არ არის გამიჯნული ერთი მხრით, წინადადების, როგორც გარკვეული შესიტყვების, განსაზღვრა, მეორე მხრით კი რთული თანწყობილი წინადადების, როგორც შესიტყვების ერთ-ერთი სახეობის, განსაზღვრა.

III

კრებულში გარკვეული, ადგილი უკავია აზერბაიჯანული ენის ლექსიკის საკითხებს. ამ დარგიდან ოთხი შრომაა წარმოდგენილი.

11. რ. რუსთამოვის წერილი: „საბჭოთა ხელისუფლების წლებში აზერბაიჯანული ენის ლექსიკური შემადგენლობის გამდიდრება რუსული ენის გავლენით“ (გვ. 5—20).

რუსული ენის გავლენა აზერბაიჯანულზე, — წერს ავტორი, — ძირითადად ორი მიმართულებით წარიმართა:

1. აზერბაიჯანული ენის ლექსიკური შემადგენლობა გამდიდრდა რუსულიდან ნასესხები სიტყვებით.

2. აზერბაიჯანულ ენაში იხმარება რუსული გრამატიკის შესაბამისად აგებული ფორმები (გვ. 6).

ამ უკანასკნელიდან ერთი ჯგუფი სიტყვებისა, — წერს ავტორი, — აგებულია სათანადო რუსული სიტყვის ანალოგიით, მეორე კი რუსული სიტყვის თარგმანს წარმოადგენს.

პირველ ჯგუფში შეტანილია შემდეგი ნიმუშები:

1. მასალა აზერბაიჯანულია: *запчасть* ზაჩრაზჩი 'დამკვრელი';

2. აზერბაიჯანულ მასალაზე აგებული შესიტყვებანი: *дашили тичапат* დახილი თიჯარპთ 'შინაგანი ვაჭრობა';

3. აზერბაიჯანულ მასალაზე აგებული კომპოზიტები: *сүлхсезвар* სულჰსე-კვარ 'მშვიდობისმოყვარე';

4. აზერბაიჯანულ-რუსულ მასალაზე აგებული შესიტყვებანი: *Сүлх Пакты* სულჰ ფაქტო 'მშვიდობის პაქტი';

5. რუსულ-აზერბაიჯანულ მასალაზე აგებული შესიტყვებანი: *партия маарифы* ფართიფა მაარიფჰ 'პარტიული განათლება';

მეორე ჯგუფში შეტანილია და სათანადო რუსული მასალის თარგმანად მიჩნეულია ისეთი სიტყვები, სადაც ფუძე ნასესხებია, აფიქსი კი აზერბაიჯანული: *партиячы* ფართიძაჩე 'პარტიული'.

ცალკეა გამოყოფილი კომპოზიტები და შესიტყვებანი, რომელთა შემადგენელი ნაწილები რუსულიდანაა ნასესხები: *совет паспорту* სოვეთ ფასფორტუ 'საბჭოთა პასპორტი'. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ეს ნაშრომი კარგი გამოკვლევაა, რომელსაც საფუძვლად უდევს სათანადოდ შერჩეული და შესწავლილი ფაქტობრივი მასალა.

ვფიქრობთ, რომ შეიძლებოდა ერთმანეთისაგან გამიჯნულიყო კალკი და უბრალოდ სიტყვის სესხება. წინააღმდეგ შემთხვევაში ანალოგიას არ მიეწერებოდა ისეთი მაგალითები, როგორიცაა *записки* ზარბაჩი 'დამკვრელი' (კალკი) და *Судыи Пақты* სუღჰ ფაქთ 'შვიდობის პაქტი' (სიტყვათა სესხება); ან კიდევ თარგმანად არ მიიჩნევადა სიტყვათა სესხების ისეთ ნიმუშს, როგორიცაა *партиячы* ფართიძაჩე 'პარტიული' და სხვ.

სხვა შემთხვევაში (გვ. 20) ლაპარაკია რუსულის გავლენით აზერბაიჯანული ენის ლექსიკური შემადგენლობის გამდიდრებაზე და მოტანილია ისეთი მაგალითები, რომლებიც საეჭვოა, რომ რუსული იყოს, ან რუსულიდან შემოსული: მაგ., *технологии* თეხნოლოჯი ტექნოლოგია.

12. ა. ასლანოვის წერილში „საბჭოთა პერიოდში სალიტერატურო აზერბაიჯანული ენის ლექსიკურ შემადგენლობაში მომხდარი უმთავრესი ცვლილებები“ (გვ. 145—157) გადმოცემულია ი. სტალინის დებულება ენის ლექსიკურ შემადგენლობაში მომხდარ ცვლილებათა ხასიათისა და მიზეზების შესახებ. ამ საფუძველზე ა. ასლანოვი გამოჰყოფს ცვლილების სამ სახეს:

1. სალიტერატურო ენის ლექსიკური შემადგენლობის გამდიდრება თვით აზერბაიჯანული ენის საკუთარი შესაძლებლობებით და რუსული ენიდან შეთვისებული მასალით.

2. ზოგიერთი სიტყვისა და გამოთქმის მნიშვნელობის ცვლა.

3. ზოგი მოძველებული სიტყვის გადაყარვანა ხმარებიდან.

ცვლილებათა ყველა ეს სახეობა სათანადო მაგალითებით არის ილუსტრირებული. წინააღმდეგ რ. რუსთამოვისა ა. ასლანოვთან, მაგალითად, *партиячы* ფართიძაჩი „პარტიული“ სამართლიანად განხილულია იქ, სადაც სიტყვათა სესხებაზეა ლაპარაკი.

მთლად გამართლებული არ უნდა იყოს საკუთარ შესაძლებლობათა და ნასესხობის ერთ სიბრტყეზე დაყენება, თუ კი გავითვალისწინებთ თითოეული მათგანის ხვედრით წონას ენის ლექსიკური შემადგენლობის გამდიდრებაში.

13. კრებულში შენიშვნის სახით დაბეჭდილია ფანაჰი მაკულუს სტატია „აზერბაიჯანული სიტყვები სპარსულ ენაში“ (გვ. 171—183), სადაც აღნუსხული და სათანადო მაგალითებით დასურათებულია აზერბაიჯანულიდან სპარსულში შესული 129 სიტყვა.

14. რ. სულეიმანოვის წერილში „რამდენიმე, სიტყვის ეტიმოლოგია“ (გვ. 184—192) მოცემულია აზერბაიჯანული ენის დიალექტებში ხმარებული რამდენიმე სიტყვის ეტიმოლოგიური კვლევა. ასე მაგალითად: *ајама* აამამა 'მეტსახელი', *дамја* დამჯა 'უწყლო ადგილი' და სხვ.

აქვე, ალბათ, სალექსიკონო მასალის თავმოყრის მიზნით ავტორს შეტანილი აქვს ზოგიერთი გამჭვირვალე ეტიმოლოგიის მქონე სიტყვაც: *Кашачы-паны* გეჯაჩრალე 'ციცინათელა', *гурут* გურუთ 'ხაჭო' და სხვ.

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი ქ. ლომთათიძე

გამომც. რედაქტორი დ. ნათიშვილი

კორექტორი ნ. ყიფიანი

ტიპრედაქტორი ა. თოდუა

გადაეცა წარმოებას 10.8.1955; ანაწყობის ზომა 7×12 ; ხელმოწ.

დასაბეჭდად 31.12.1955; ქალაქის ზომა $70 \times 108^{1/16}$

ქალ. ფურც. 15,25; საბეჭდი ფურც. 41,78; საავტორო

ფურც. 35,5; საარ.-საგამომც. ფურც. 36,15;

შეკ. 1332 უე 01010; ტირაჟი 1000

ფასი 23 მან.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობის სტამბა
თბილისი, ა წერეთლის ქ. 3/5